

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2020

CİLT: XXXIX

SAYI: 68

ANKARA – 2020 EYLÜL

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*

2020: 68: EYLÜL

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Doç. Dr. Mustafa UYAR

Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Meri KOZAN

Arş. Gör. Yasemin Zahide EROL

Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1

ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

TÜBİTAK/ULAKBİM, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye/ ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10

06510 Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 2020

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKİ (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa Őamil YÜKSEL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KÖKSAL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Turhan KAÇAR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĐMUŐOĐLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŐ (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan EROL (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KARATAŐ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem BAŞARIR (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Salih KIŞ (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Sayime DURMAZ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Can Eyüp ÇEKİÇ (NevŐehir Hacı BektaŐ Veli Üniversitesi)

Dr. Öğretim Üyesi Gülcan KAŞKA (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Muhammet GÜÇLÜ (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Semine İmge AZERTÜRK (Erciyes Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- ÜNAL CHIANG, Gonca, Çin Klasîği “Müzik Kayıtları”na Göre Antik Çin’de Müziğin Toplumsal Fonksiyonu
According to the Chinese Classical Text “Record of Music” Social Function of Music in Ancient China 1
- KAĞNICI, Gökhan, Asur ve Babil Kroniklerinde Kadınlar: Kraliçeler, Eşler ve Tanrıçalar
Women in Assyrian and Babylonian Chronicles: Queens, Wives and Goddesses 23
- TOPTAŞ, Koray-AKYÜZ, Faruk, Yeni Asur İmparatorluğu’nda Taht Mücadeleleri ve Darbeler
Throne Struggles and Coups in the Neo-Assyrian Empire 50
- ALTUNGÖK, Ahmet, Sâsânîler Dönemi İran Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme
An Assessment on the Iranian Historical Sources of the Sassanids Period 89
- KINACI, Mesut, Pseudo-Plutarkhos’un Nehirler Üzerine Adlı Eserine Göre Maiandros Nehri ve Yorumlanması
The Maiandros River and Its Interpretation as Mentioned in Pseudo-Plutarch's on Rivers 122
- KOÇ, Bilal, Delhi Türk Sultanlığı Sarayında Bir Tarihçi: Ziyaeddin Berenî ve Tarih İlminin Faydaları ya da Faydalı Tarih Üzerine
A Historian at the Turkish Sultanate Palace in Delhi: Ziyaaddin Barani and The Benefits of Historical Science or Useful History..... 144
- ADITATAR, Funda, Aydınoğlu İbrahim Bey ve Bodamya Meselesi
Aydınoğlu Ibrahim Bey and Bodamia Issue..... 175
- ÖZCAN, Altay Tayfun, Timur’un Seferine Kadar Kafkasya’da Katolik Rahipler ve Kiliseleri Üzerine
On the Catholic Priests and Their Churches in Caucasia Until Timur’s Campaign..... 206
- ÇİFTÇİ, Sait Emre, Fransa ve Almanya’da Feodalizm’in Askeri ve Siyasi Yönden Gelişimi
Feudal Transformation of France and Germany in the Military and Politics..... 225

ÇELİK, Mehtap, Malikane Uygulamasının İlk Yıllarında Yapılan Müzayedelere Dair Bilgiler: Midilli Sancağı Some Information in Relation to the Auctions Held in the Early Years of the System of Lifetime Tax Farms: The Case of Midilli Sanjack	251
BAŞARIR, Özlem, Osmanlı Morası'nda İdari-Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri Çerçevesinde Reaya ve Yönetim (1788-1829) Ottoman Subjects and Central Government within the Framework of Administrative-Financial Organisation Restructuring in the Ottoman Peloponnese (1788-1829).....	280
ÇOLAK, Melek, Macar Ressam Kálmán Beszédes'in Kaleminden Ödön Széchenyi ve İtfaiye Teşkilatı: Osmanlı Modernleşmesine Bir Katkı (Orijinal Karakalem Çizimleriyle Birlikte) Ödön Széchenyi and Fire Department from the Pen of Hungarian Painter Kálmán Beszédes: A Contribution to Ottoman Modernization (With Original Charcoal Drawings).....	331
EROL, Yasemin Zahide, Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak Tahsildarlık Uygulaması Tahsildarlık as a Tax Collection Method after the Tanzimat in the Ottoman Empire.....	357
KARACAOĞLU, Emre, Arşiv Belgelerinde Yıldız Hastanesi Müfettişi Dr. Louis Margery Inspector of Yıldız Hospital Dr. Louis Margery in Archive Documents	392
KELEŞ, Muhammet, Şems Gazetesi ve İstanbul'daki İranlılar Shams Newspaper And Iranians in Istanbul	443
YİĞİT GÜLSEVEN, Aslı, On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu ve Yirminci Yüzyıl Başında Rusya'da Alkol Yasakları Alcohol Prohibition in Russia in the Late Nineteenth Century and Beginning of the Twentieth Century	454
KISA, Ahmet, Müstakil Teke (Antalya) Mutasarrıfı Sabur Sami Bey (Draz) ve Faaliyetleri (24 Ağustos 1914-17 Nisan 1916) Sabur Sami Bey (Draz), The Governor of The Ottoman Province of Teke (Antalya), and His Activities (24th August 1914-17th April 1916)	475
YURTOĞLU, Nadir, Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Yetiştiriciliği ve Pamuk Politikası (1923-1938) Cotton Production and Cotton Policies During the Atatürk Era in Turkey (1923-1938)	504

ÇİN KLASIĞI “MÜZİK KAYITLARI”NA GÖRE ANTİK ÇİN’DE MÜZİĞİN TOPLUMSAL FONKSİYONU

ACCORDING TO THE CHINESE CLASSICAL TEXT
“RECORD OF MUSIC” SOCIAL FUNCTION OF MUSIC IN
ANCIENT CHINA

Gonca ÜNAL CHIANG*

Makale Bilgisi

Başvuru: 29.05.2020

Kabul: 08.09.2020

Article Info

Received: May 29, 2020

Accepted: September 08, 2020

Özet

İnsanlığın varoluşundan itibaren, insanın duygularını etkileyerek karakterinin şekillenmesinde görev alan müzik; zamanla ritüellerle birleşerek insanın en doğal ifade aracına dönüşmüştür. İnsan, dış dünyayla iletişimde müziği kullanmaya başladığıdaysa, müzik bireysel amacının ötesine geçerek toplumsallaşmış; siyasi ve sosyal yaşamın düzenlenmesinde de önemli görevler üstlenmiştir. Müziğin, toplumların şekillenmesi sürecine yapacağı olumlu/olumsuz etkinin standardını, iç yapısında sahip olduğu bazı özellikler belirlemektedir. Buna göre; müzik ilk aşamada kendi içinde denge, uyum, ölçü, dinamizm ve düzen standartlarını sağlamalı; ikinci aşamadaysa bu standartları etkileşimde bulunduğu insana ve topluma yansıtmalıdır. Müziğin bu olumlu fonksiyonunun temel ölçütü, doğallığıdır. Doğal müzik; doğanın mükemmel düzenini örnek alan ve bu düzeni toplum düzeniyle eşleştirebilen müziktir. Ancak müziğin, ideal toplumun tek belirleyeni olduğunu düşünmek hata olur. Çünkü tarihsel gelişim sürecinde toplumlar; başlangıçta yalnızca müzik ve ritüellerle şekillenebilen ilkel ve basit yapılara sahipken; zamanla hukuk kuralları ve cezalarla kontrol edilebilen kompleks yapılara dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda; müziğin insan ve toplum üzerindeki etkilerini konu alan Çin klasiği Müzik Kayıtları incelendiğinde, toplumsal düzeni sağlayan faktörlerin; müzik, ritüeller, yasalar ve cezalar sıralamasıyla verildiği görülebilmektedir. İnsan ve toplum için içselden dışsala, soyuttan somuta doğru ilerleme gösteren gelişim sürecinde, müziğin siyasal ve toplumsal fonksiyonlarının konu alındığı bu çalışmada; insanlık tarihinin ideal insan ideal toplum hedefi, Müzik Kayıtları klasiği çerçevesinde incelenmektedir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Sinoloji Anabilim Dalı, e-posta:goncaunal@ankara.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Müzik Kayıtları, müzik, ritüeller, toplum düzeni, yasalar ve cezalar.

Abstract

Music, which affects human emotions and helps shape its character, has been combined with rituals over time and turned into the most natural way of expression for human. When the human begins to use music to communicate with the outside world; its social goals have also been formed. The standard of the influence of music on shaping a society; is connected with some features that exist in its internal structure. According to this; music should provide the standards of balance, harmony, measure, dynamism and order in itself and it should reflect these standards on the human character and social order. But music is not the only determinant of the ideal society. Because in the historical development processes, societies initially had simple structure that could be shaped through music and rituals, but over time complex structured societies emerged that could only be controlled through legal rules and punishments. In this context; at the Chinese classical text "Record of Music" it can be seen that music, rituals, laws and punishments are given in order. In this study, the ideal human and ideal society target of the history of mankind has been examined within the framework of the classical text "Record of Music".

Keywords: Record of Music, music, rituals, social order, laws and punishments.

Giriş

İlkel zamanlardan itibaren insan duygularının direkt ifadesi olarak ortaya çıkan müzik, bireyin dış dünya ile iletişimini sağlayan en doğal ifade aracıdır. Müzik bir yandan insan kalbinde oluşan his ve duyguları somutlaştırarak bunların dış dünyaya aktarılmasını sağlarken, diğer yandan dinleyicinin kalbine nüfuz ederek duyguların oluşumuna ve karakterin şekillenmesine katkı sağlamaktadır.¹ Çin klasikleri arasında müziği konu alan *Müzik Kayıtları*² metni perspektifinden bakıldığında; ilk aşamada müzik

¹ Müzik Kayıtları metninin, müzik ile insan duyguları arasındaki ilişkiyi konu alan bölümleri, "Çin Klasik Metni Müzik Kayıtları'na Göre Antik Çin'de Müziğin Ortaya Çıkışı, Bileşenleri, Fonksiyonu ve İnsan Duygularıyla Etkileşimi" başlıklı başka bir makalede tartışılmış olup, yayımlanma aşamasındadır.

² Çin Klasikleri arasında müziği analiz ederek insan hayatında üstlendiği önemli fonksiyonu vurgulayan en önemli eser "Müzik Kayıtları"dır. İnsan kalbi ile müziğin etkileşiminden yola çıkarak, ideal insan ideal toplum hayalini gerçekleştirmeye yönelik önemli ip uçları veren klasik metin, geleneksel Çin düşüncesine ışık tutan temel kaynaklardan biridir. Müzik ve ritüellerin insan ve toplum yaşamına etkisinin konu alındığı "Müzik Kayıtları" metninde, ağırlıklı olarak müzik kavramı üzerinde durulmaktadır. Müziği, insan varlığının ve insanın dış dünya ile kurduğu ilişkisinin temel zeminine oturtan metinde, öncelikle müziği oluşturan temel unsurlar açıklanmış, daha sonra müziğin toplum düzeni, siyaset ve eğitim ile olan ilişkisi tartışılarak, Ön-Qin dönemini temsil eden somut örneklere yer verilmiştir. Günümüze kadar pek çok dile çevrilmiş olan Müzik Kayıtları'nın Türkçe'ye ilk tercümesi Türk Sinolog

aracılığıyla oluşan duygular, ikinci aşamada insan karakterine etki ederek kişinin davranışlarını yönlendirmektedir. Böylece insan, sahip olduğu karakteri doğrultusunda gösterdiği tavır ve davranışlarla, dış dünya ile iletişim kurabilen sosyal bir varlığa dönüşerek toplumsal yaşama etki etmekte ve toplumu şekillendirmektedir.³

İnsan için, bireyselden toplumsala doğru gelişim gösteren bu şekillenme ve şekillendirme sürecinde, gelişimin olumlu yönde mi yoksa olumsuz yönde mi olacağına temel belirleyeni müziktir. *Müzik Kayıtları* metninde; müziğin olumlu etkilerinin ideal insan karakterinin oluşumunda ve ideal toplum yapısının kurulmasında ne denli önemli olduğu vurgulanırken; olumsuz etkilerinin yarattığı yıkıcı sonuçlara da dikkat çekilmektedir.⁴

Bu noktada; müziğin etkisi altında oluşan toplumsal olguların iyi-kötü standardını, müziğin öncelikle kendi iç yapısında barındırması gereken, sonra da insan karakterine ve topluma kazandırması gereken beş temel özelliğin oluşturduğunu belirtmek gerekir. Bunlar; denge (平衡), uyum (和諧), ölçülülük (適度), hareket (動態或活力) ve düzen (秩序) olarak sıralanabilir. İnsan karakterinde, insanlar arası ilişkilerde ve toplum düzeninde dengeyi, uyumu, ölçülülüğü, dinamik yapıyı ve düzeni sağlayabilen müziğin temelde iyi bir müzik olduğu ve hem insanda hem de toplum üzerinde olumlu ve yapıcı etkilere sahip olduğu söylenebilir.⁵

Müziğin sahip olduğu bu olumlu fonksiyonunun temel ölçütünü ise müziğin doğallığı oluşturmaktadır. Doğal müzik; doğa düzenini (自然規律)

Muhaddere Nabi Özerdim tarafından yapılmıştır. 1945 yılında, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı yayını olarak basılan tercüme, Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar başlığı ile iki bölümlü bir kitap olarak hazırlanmıştır.

³ Bireysel ve toplumsal gelişim sürecinde müziğin etkisi şöyle bir örnekle açıklanabilir. Dinlediğinde insan duygularını dinginleştiren bir müzik sayesinde, kişi öncelikle içsel huzuru yakalayabilecek ve böylece dış dünya ile olumlu ilişkiler kurarak ideal toplum yaşamının oluşmasına katkı sağlayabilecektir. Bu noktada; ideal toplumu oluşturacak insan karakterine etki eden temel unsur müziktir.

⁴ Müzik Kayıtları'nın ilgili bölümleri “Çin Klasik Metni Müzik Kayıtları'na Göre Antik Çin'de Müziğin Ortaya Çıkışı, Bileşenleri, Fonksiyonu ve İnsan Duygularıyla Etkileşimi” başlıklı başka bir makalede tartışılmış olup, yayımlanma aşamasındadır.

⁵ Söz konusu dört özelliğin müzik aracılığıyla insan ve topluma kazandırılabilmesi için öncelikle müziğin bu özellikleri taşıyor olması gerekmektedir. Ancak; dengeli, uyumlu, ölçülü ve dinamik olan her müziğin insan ve toplum üzerinde aynı etkileri göstereceğini söylemek doğru olmayabilir. Çünkü insan karakterinin ve toplumun şekillenmesine etki eden ve müziğin dışında kalan pek çok etken mevcuttur. Bu etkenler insan ve toplum üzerinde tek başlarına etkin rol oynayabildikleri gibi, müziğin insan ve toplum üzerindeki fonksiyonuna da etki edebilmekte ve müziğin etki yönünü değiştirebilmektedirler. Dolayısıyla müziğin, insan karakteri ve toplumsal yapının şekillenmesinde çok önemli bir role sahip olduğunu belirtirken, bu süreci tek başına yönetmediği gerçeğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

örnek alan ve doğal düzene bağlı kalabilen müziktir. Bu tür müzik, etkisi altına aldığı insan ve topluma da doğal düzene uyumu ve bağlılığı şart koşturmaktadır. *Müzik Kayıtları* metninde; yerin, göğün, evrenin ve doğanın mükemmel düzeni örnek alınarak üretilen müziğin; ideal insan ideal toplum hedefinin zeminine yerleştirildiği görülebilmektedir. Buna göre ancak doğaya uyum sağlayabilen müzik, doğa düzeniyle uyum sağlayabilen ideal toplum düzeninin oluşumuna katkı sağlayabilmektedir.

Bu noktada; öncelikle *Müzik Kayıtları* metninde, doğa düzeninin (自然規律) ve doğa düzenini oluşturan temel kavramların nasıl tanımlandığına bakmak, sonra da müziğin doğa düzenini örnek alarak ideal toplum düzeninin oluşumuna nasıl katkı sağladığını anlamak gerekmektedir.

İdeal Toplum ile Doğa Düzeni Arasındaki İlişki

Müzik Kayıtları metninde doğa düzeni ile ilgili olan kısımlar; doğada canlı ve cansız varlıkların oluşturduğu çeşitli doğa fenomenleri üzerinden aktarılmaktadır. Bunlara şöyle birer örnek gösterilebilir: *Yerin enerjisi yükselirken, göğün enerjisi alçalır*⁶. *Yin ve Yang karşılıklı bir temas içindedir, gök ve yer karşılıklı faaliyette bulunur. Tabiat gök gürültüsüyle harekete geçer, rüzgar ve yağmur ortaya çıkar, doğa dört mevsimle hareket eder; güneş ve ay ile ısınır, bir çok varlık doğar ve değişir*⁷. *Gök ve yer arasında yin ve yang enerjileri birleşir ve uyum sağlar (birbirini var eder), ısınarak her yeri kaplar ve varlığı besler. Bu şekilde, bitki örtüsü iyi gelişir; tomurcuklar ortaya çıkar, kuşlar uçar, hayvanlar büyür ve uykuda olan böcekler uyanır ve hayata döner. Kanatlılar yumurtadan çıkar, tüylüleri gebe kalır, gebe olanlar düşük yapmaz, yumurtlayanların yumurtası kırılmaz*⁸.

Alıntılarda görülebileceği gibi, doğanın kendini var eden ve varlığa yaşam ortamı sağlayan son derece dengeli bir düzeni vardır. Bu düzen içerisinde tüm varlıklar doğar, gelişir ve değişime uğrar. Bu dengeli düzen, varlık için; hareket, uyum ve yaşam demektir. Bu düzenin içerisinde ortaya çıkarak insan karakterine, insanlar arası ilişkilere ve toplumsal yaşama etki eden müzik ise, ancak içinde bulunduğu düzeni örnek alarak olumlu ve yapıcı etkiler yaratabilir. Bu bağlamda doğa temelinde üretilen bir müzik, her şeyden önce kendi iç yapısında dengeyi, uyumu, hareketi, düzeni ve yaşam enerjisini barındırmalıdır. Söz konusu tespit, metnin otuz birinci bölümünde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır: *Bundan sonra sesler çıkmaya*

⁶ Bu cümlede yükselme, buharlaşmayı; alçalma ise yağmuru ifade etmektedir.

⁷ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 19. *Academia Sinica Database*. <https://ctext.org/liji/yue-ji> (Web. Erişim: 20 Mayıs 2020).

⁸ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 40.

başlar, bu seslere qin ve se⁹ ile eşlik edilir... Bunlar yüce ahlakın ışığıyla parlar, dört enerjinin¹⁰ uyumuyla hareket eder, varlığın temel prensibini yansıtırlar. Bu yüzden, bu tür müzik saflığı ve parlaklığıyla göğe, uçsuz bucaksızlığıyla yere, başlangıcı döngüsü ve bitişiyile bir yılın dört mevsimine, dairesel akıcılığıyla rüzgar ve yağmura benzer. Tıpkı beş rengin hiç karışıklık olmadan harika eşleşmesi gibi, tıpkı sekiz rüzgarın birbirine müdahale etmeden uyumla birbirini takip etmesi gibi. Yüzlercesi kendine ait bir düzen içerisindedir. Küçük ve büyük sesler karşılıklı oluşur, başlangıç ve son karşılıklı meydana gelir. Birlikte söylenen şarkılarda uyum vardır, kimisi net kimisi bulanıktır, bunlar birbirinin ardından gelir ve düzen sağlar. Bu yüzden, böyle bir müzik alışkanlık haline geldiğinde, insanlar arasındaki ilişkiler netleşir; beden sakinleşir; toplumsal gelenekler değişir, dünya sükunete kavuşur.¹¹

Alıntıda doğal müziğin temel özelliklerinden bahsedilmektedir. Buna göre; sesler ve müzik aletlerinin kombinasyonu ile oluşan müzik, evren ve varlığın kaynağı ve tabiatın temel unsurları ile eşleştirilmiştir. Doğal düzenin (自然規律) bir parçası olan ve doğayı model alan müzik; sadeliği ve tabiiliğiyle göğe; dinleyenin kalbinde yeni ufuklar açan zengin içeriğiyle ise yere benzetilmektedir. Müziğin girişi, akışı ve sonlanması tıpkı bir yılın dört mevsimi gibi sürekli ve düzenli bir döngüyü andırmaktadır. Müziğin melodisi tıpkı rüzgar ve beraberinde getirdiği yağmur gibi art arda gelen bir akıcılığa sahiptir. Farklı tonların bir araya gelmesiyle oluşan melodi, tıpkı doğada birbirine müdahale etmeden farklı yönlerden esen rüzgarların uyumuna ve temelde birbirine zıt olmakla birlikte, bir araya geldiklerinde tabiatta mükemmel bütünü oluşturan renk tonlarına benzetilmektedir.

Doğada varlıklar çok farklı ve çok çeşitlidir. Doğanın mükemmel düzeni, bu çeşitliliğin uyum ve denge içerisinde var olması sayesinde sağlanmaktadır. Bu ideal düzen örnek alınarak üretilen ideal müzikte ise; zıt sesler ve farklı tonlar birbiri ardına sıralanarak belli bir düzen içerisinde uyumlu ve dengeli bir bütünü oluşturmaktadır. Doğal düzenin içinden gelen ve onun bir parçasını oluşturan bu tür müzikler duygulara yansıdığında insan karakterinin olumlu yönde şekillenmesine katkı sağlarken; insanlar arası ilişkilere ve toplum yaşamına yansıdığında, insan için ideal olan toplumsal düzenin kurulmasında önemli roller üstlenmektedir.

Ancak bu noktada müziği; ideal insan ideal toplum hedefine ulaşma

⁹ 琴qin ve 瑟sè: telli çalgılardan olan kitarra ve erganun'dur.

¹⁰ Metinde geçen dört enerji temelde; yin陰氣, yang陽氣, güçlü強氣 ve yumuşak弱氣 enerjileri temsil etmektedir.

¹¹ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 31.

sürecinin tek belirleyeni konumuna getirmek hatalı olur. Çünkü insan karakterinin ve toplumun şekillenmesi aşamasında, sürece etki eden ve müziğin dışında kalan pek çok etken mevcuttur. Bu etkenler kimi zaman insan ve toplum üzerinde tek başlarına etkin rol oynarken, kimi zaman da müzikle birleşerek müziğin etki kuvvetini ve yönünü değiştirebilmektedirler. Söz konusu etkenler arasında en ön plana çıkan ritüellerdir (禮儀).

Toplumda insanlar arasında sorunsuz ve ideal ilişkiler kurulmasının temeli her ne kadar insan karakterinin olumlu özelliklerine bağlı olsa da; toplu yaşama düzeni içerisinde, birbirinin hayatına kaçınılmaz etkilerde bulunan insanların tutum ve davranışlarını gerektiğinde teşvik eden, gerektiğindeyse sınırlandırıp kontrol altına alarak düzenleyen bazı kural ve normlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda; ideal toplum düzeninin oluşturulması sürecinde; içte faaliyet göstererek insanın dış dünya ile kurduğu ilişkinin ilk basamağını oluşturan *müziğin* (音樂) yanı sıra, dışta faaliyet göstererek insanlar arası ilişkileri, toplumsal sınıf ve mevkiileri belirleyen, bir arada yaşamanın temel şartlarından olan sorumluluk ve görevleri kurallara bağlayan ve oluşturduğu hiyerarşik düzen ile toplumsal standartları oluşturan *ritüeller*'den (禮儀) de söz etmek gerekmektedir.

Müzik Kayıtları metninde, müzikten sonra en çok dikkat çeken kavram *ritüel* (禮儀) kavramıdır. Metinde ritüellerin, müziğin temelinde ortaya çıktığı ve müziğe uyum sağlamak koşuluyla uygulandığı belirtilmekle birlikte; temelde müziğin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekilerek, önemi vurgulanmaktadır. Klasik metinde ritüellerin de, müziğin gösterdiği fonksiyon gibi, insan ve toplum üzerinde olumlu ve yapıcı etkiler yaratabilmesi; doğa ile iç içe olması ve doğa düzenini (自然規律) örnek alması şartına bağlanmaktadır. Bunun en açık örneği, metnin on sekizinci bölümünde geçen şu cümlelerde karşımıza çıkmaktadır: *Göğün yüceliği ve yerin mütevaziliğine göre, hükümdar ve tebaasının farkları düzenlenmiştir. Alçak suların ve yüksek dağların görünüşlerine istinaden, toplumun aşağı ve üst tabakalarının mertebeleri belirlenmiştir. Göğün hareketliliğinin ve yerin sükunetinin rutin prensipleri vardır; büyük ve küçük arasında farklar vardır. Benzer gruplar bir arada sınıflandırılmıştır; varlıklar farklı gruplara göre ayrılmıştır; her birinin özü ve mukadderatı birbirinden farklıdır. Gökte farklı olgular; yerde farklı şekiller vardır; bu yüzden, ritüeller yer, gök ve tüm varlıkların farkını belirler.*¹²

Göğün ve yerin varlıklar için yarattığı doğal düzene (自然規律) dikkat çeken alıntıda, toplumun da doğaya benzer bir yapıya sahip olduğuna ve

¹² Liji Yueji 禮記 □ 樂記, Bölüm 18.

ideal bir toplum düzeninin ancak doğa düzeni örnek alınarak oluşturulabileceğine vurgu yapılmaktadır. Buna göre; hükümdar ile tebaası, yöneticiler ile halk ve üst ile ast makamlar arasında var olması gereken sınıf, tabaka ve mevkiî farkları doğadaki düzeni model alan ritüeller aracılığıyla belirlenmiş ve her sınıfın üstüne düşen görevi yapması ve toplum düzenine katkıda bulunması sağlanmıştır. Bu noktada; hükümdarın yüceliği göğün yüceliğiyle, tebaasının uysallığı yerin mütevazılığı ile eşleştirilmiştir. Toplumsal sınıflar oluşturulurken ise toplumdaki yüksek ve alçak mevkiiler için coğrafik olarak yüksekte konumlanan dağlar ile alçakta konumlanan sular (deniz, nehir, göl) örnek teşkil etmiştir.

Buraya kadar *Müzik Kayıtları* metninden yapılan alıntılar üzerinden genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; ideal insan karakterinin oluşumu ve ideal toplum düzeninin sağlanması sürecinde, sırasıyla içte ve dışta fonksiyon gösteren müzik ve ritüeller; ortaya çıkma ve uygulanma aşamalarında, doğa ile yakın ilişki kurmak ve doğayı örnek model almak suretiyle faaliyet gösterirlerse, insan ve toplum üzerinde olumlu etkiler bırakabilen ve söz konusu sürece yapıcı katkılar sağlayabilen bir sisteme dönüşmektedir. Çünkü ancak doğanın mükemmel yapısını örnek alan müzik ve ritüeller, kendi iç yapılarında dengeyi, uyumu, dinamizmi, ölçülülüğü ve düzeni barındıracak, böylece etki ettikleri insan ve topluma da aynı temel özellikleri kazandıracaklardır. *Müzik Kayıtları* metninde bu durum şu cümlelerle ifade edilmiştir: *En yüce müzik, gök ve yer ile uyumludur, en yüce ritüel, yer ve gök gibi düzenlidir. Uyum sayesinde varlıklar sahip oldukları mevkiyi kaybetmezler, düzen olduğu içinse yer ve göğe dua edilir... Böyle olduğundan, tüm ülkede karşılıklı saygı ve sevgi oluşur. Ritüeller farklılıklara sahip olan insanların karşılıklı saygı duymasını sağlar, müzik farklı melodilere de sahip olsa karşılıklı sevgiyi sağlar. Ritüel ve müziğin toplumsal görevi aynıdır...*¹³

Müzik ve Ritüellerin Temel Prensipleri

Müzik ve ritüeller her ne kadar bir sistemin iki yönü ve bir bütünün iki yarısını oluşturuyor olsalar da, hem sahip oldukları temel özellikler hem de üstlendikleri görevler açısından önemli farklara sahiptirler. *Müzik Kayıtları* metninde oldukça dağınık biçimde verilmiş olan müzik ve ritüel tanımlamaları üzerinden bir sınıflandırma yapıldığında; müzik ve ritüeller arasındaki farkları temelde beş bağlamda değerlendirmek mümkün gözükmektedir. Buna göre; aidiyet açısından bakıldığında müziğin göğe (天), ritüellerin yere (地) ait olduğu; karakter özellikleri açısından

¹³ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 12.

bakıldığında müziğin hareketi (動態), ritüellerin sükuneti (靜態) temsil ettiği; üstlendikleri görev açısından bakıldığında müziğin birleştirici (統合), ritüellerin ayrıştırıcı (分別) bir özelliğe sahip olduğu; insan üzerindeki işlevleri açısından bakıldığında müziğin içsel duyguları (內在情感), ritüellerin dışsal tavır ve davranışları (外在態度與行為) şekillendirdiği; son olarak insana kazandırdıkları ahlaki özellikler açısından bakıldığında müziğin sevgi (仁愛), ritüellerin ise saygı, doğruluk ve adalet (尊重, 誠實與公正) erdemlerini temsil ettiği ve insana kazandırdığı görülebilmektedir. *Müzik Kayıtları* metninin pek çok bölümünde iç içe geçmiş olan bu kavramları, metinden örnekler vererek somutlaştırmak mümkündür. Buna göre; ilk olarak müzik ve ritüellerin gök ve yer ile ilişkilerine bakılabilir.

Metnin on dört ve on yedinci bölümlerinde müziğin göğe, ritüellerin ise yere ait olduğu bilgisi verilmektedir. Söz konusu bölümler şu şekildedir: *Müzik gökten yükselir; ritüeller yerden meydana gelir.*¹⁴, *Müzik uyumu vurgular; tanrılara tâbidir, göğe aittir; ritüeller farkları vurgular, ruhlara tâbidir, yere aittir.*¹⁵ Bu noktada, söz konusu bölümlerde geçen *gök* ve *yer* kavramlarını fiziki anlamdaki gökyüzü ve yeryüzü olarak değerlendirmenin hatalı olacağını belirtmek gerekir. Öncelikle burada söz edilen *gök* (天), fiziksel göğü değil; evren ve varlığın yaratıcısı olan doğal düzeni ifade etmektedir. Başlangıcı ve sonu olmayan, var olmak için kendinden başka hiçbir güce ihtiyaç duymayan bu sonsuz enerji, insanın da içinde yer aldığı tüm varlıkların temelini ve yaşam kaynağını oluşturmaktadır. Metinde göğün karşıtı olarak verilen *yer* (地) kavramı ise, insanın varoluşundan sonra ortaya çıkan ve tamamen insan ürünü olan medeniyete karşılık gelmektedir. Bu bağlamda klasik metinde müzik; gösterdiği içsel faaliyetler açısından insan ruhunun varoluşu ile özdeşleştirilirken; ritüeller, insan davranışlarını ve toplumu şekillendiren dışsal fonksiyonu ile, insan medeniyetinin bir ürünü ve maddesel dünyanın bir parçası olarak tanımlanmaktadır.

Müzik Kayıtları metninde üstü kapalı değinilen göğün yaratma fonksiyonu ve yaratma süreci, Çin düşünce tarihinde farklı görüşleri savunan pek çok düşünür tarafından konu edilmiş ve çok sayıda klasik metine kaydedilmiştir. Bu metinler içeriksel olarak farklı tartışmalara sahip olmakla birlikte, pek çoğu göğün yaratma sürecini; içerisinde sonsuz potansiyel ve ihtimal barındıran, son derece dinamik ve hareketli bir süreç olarak tanımlanmaktadır.¹⁶ *Müzik Kayıtları* metninde de benzer biçimde yapılan

¹⁴ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 14.

¹⁵ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 17.

¹⁶ Örneğin; Taoist düşüncenin kurucusu Laozi, yaratıcı enerjinin yaratma sürecini ifade

yaratıcı göğün hareketliliği tespiti, özellikle on sekizinci ve yirminci bölümlerde *yerin sükuneti* ile karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Yaratıcı göğün yaratma süreci, durmaksızın devam eden bir dinamiğe sahiptir. Bu süreç, başlangıçta içerisinde pek çok ihtimali ve pek çok varlığın potansiyelini barındırır. Göğün yaratma sürecinin bu başlangıç aşamasında, henüz hiçbir şey belirlenmemiş ve sınırlandırılmamıştır. Oysa süreç tamamlandığında söz konusu potansiyeller varlık kazanır, şekle bürünür ve belli bir biçimselliğe sahip olur. Bu noktada sayısız potansiyel ve sonsuz ihtimal şansını kaybeden varlık, sınırlandırılarak tek bir beden ve tek bir biçimle yeryüzünde hayat bulur. Bu da varlık için göksel hareketliliğin son bulduğu ve yeryüzünün durağanlığı ve sükunetiyle tanıştığı andır. Dolayısıyla *Müzik Kayıtları* metninde yaratıcı gök, *hareketliliği*; varlığın yaşam alanı olan yer ise *durağanlığı* ve *sükuneti* temsil etmektedir. Yukarıda sözü edilen bölümler metinde şöyle kaydedilmiştir: *Göğün hareketliliğinin ve yerin sükunetinin rutin prensipleri vardır...¹⁷, Durmaksızın devam eden hareket göğü gösterir, durgunluk ise yerin göstergesidir. Bazen hareket ederek, bazen sükunete çekilerek, gök ve yer arasındaki her şey meydana gelir.¹⁸*

Müzik Kayıtları metninde, göğün ve yerin tanımı içerisinde yapılan *hareket* ve *sükunet* (動態-靜態) ayrımı; göğe ait olan müzik ile yere ait olan ritüeller arasında da benzer bir ayrımı ortaya çıkarmaktadır. Buna göre; insan yaratılışının temelini oluşturan göğün; hareketliliği, değişkenliği, acıcılığı, içerisinde barındırdığı çeşitli potansiyeller ve ihtimaller, müziğe sirayet ederek hem müziğin temel iç yapısında hem de insan duygularına olan etkisinde olumlu bir dinamizm etkisi yaratmaktadır. Müziğin aksine; insan ürünü olan ve medeniyet içerisinde şekillenen ritüeller ise; bir taraftan sahip oldukları belirgin çerçeve ve somut içerik sayesinde, sınırları belli olan durağan bir yapıyı yansıtırken, diğer taraftan oluşturdukları kural ve normlar aracılığıyla etki ettikleri toplumda sakinliği ve sükuneti sağlayan bir düzen oluşturmaktadırlar. Bu sebeple; göğe ait olan müziğin *hareketi*, yere ait olan ritüellerin ise *sükuneti* temsil ettiğini söylemek hatalı olmayacaktır.

Müzik ve ritüellerle ilgili olarak, *Müzik Kayıtları* klasîğinde verilen tanımlardan yola çıkarak ulaşılabilen diğer bir fark ise müziğin *birleştirici*

ederken, bu sürecin başlangıcı ve sonu olmayan, içinde pek çok ihtimali barındıran ve hiç durmayan çift yönlü bir hareket (雙向運動) olarak ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Chiang Ünal Gonca, “Üç Yönüyle Dao De Jing: Evren, İnsan ve Siyaset”, *Felsefe Dünyası* 2011/2, Sayı: 54, s. 163-164.

¹⁷ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 18.

¹⁸ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 20.

(統合), ritüellerin ise *ayrıştırıcı* (分別) özelliğidir. Buna göre; etki alanına aldığı her şeyi biçimlendirerek sınırlarını belirleyen ve böylelikle her birini belirli çerçeveler kapsamında sınıflandıran ve gruplara ayıran ritüeller, bu yöntemle varlıklar arasındaki farkları vurgulamakta ve onları ayrıştırarak her birinin görev ve sorumluluklarını belirlemektedir. Müzik ise farklı varlıklar arasındaki benzerliklere dikkat çekerek, her birinin yaratılış sürecinde sahip olduğu ortak potansiyelleri vurgulamaktadır. Böylece müzik, ritüellerin aksine, varlığı kalıplarından ve sınırlılıklarından kurtararak, birbirlerine uyum sağlayabilme özelliklerini açığa çıkarmakta ve onları bir araya getirerek aralarında birlik sağlamaktadır. Konuyla ilgili olarak, metnin ilgili bölümlerinden şu örnekler dikkat çekicidir: *Müzik birleştirir, ritüel ayrıştırır; benzerlikler yakınlaştırır, farklılıklar mesafe koyar... Ritüellerin mantığı tespit edildiğinde, yüksek ve aşağı tabakalar arasında farklar netleşir, müzik kültürünün birleştiriciliğinden ast ve üst tabakalar arasında bir birlik meydana gelir.*¹⁹ *Müzik, gök ile yer arasındaki uyumu yansıtır, ritüeller ise gök ile yer arasındaki sıradır (düzendir). Bu uyum tüm varlıkların kendi benliklerini kazanmasını sağlarken, bu sıra (düzen) bütün varlıkların arasındaki farklılıklar ortaya koyar...*²⁰ *Müzik benzer olanları birleştirir, ritüeller farklı olanları ayırt eder. Ritüel ve müzik sistemi, tüm insan duygularına ve ilişkilerine nüfuz etmiştir.*²¹

Müzik Kayıtları metninde geçen müzik ve ritüel tanımlarına, insan karakteri ve davranışları üzerindeki etkileri bağlamında bakıldığında ise temelde iki ayrı sınıflandırma yapılabilmektedir. Bunlardan ilki *içsellik ile dışsallık* (内在性-外在性) ayrımı, ikincisi ise *sevgi ile saygı* (仁愛-尊重) ayrımıdır. Buna göre; müzik içte faaliyet göstererek insan duygularını ve karakterini şekillendirirken; ritüeller dışta faaliyet göstererek, öncelikle insan tutum ve davranışlarına yön vermekte, daha sonra da içinde barındırdığı dini, ahlaki ve kültürel kurallar ve prensipler sayesinde sosyal ilişkilerin standartlarını belirlemekte ve toplumsal düzenin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Çinli araştırmacı Ye Jinxia da müzik ve ritüellerin birbirini tamamlar nitelikteki faaliyetlerine istinaden şöyle bir görüş bildirmektedir: *Ritüeller dışsal, müzik içsel etki yaratır. Bunlardan biri yoksa diğerinde de düzen sağlanamaz. Ritüeller ve müzik birlikte geliştiği taktirde ancak toplumda istikrar sağlanabilir.*²² Konuyla ilgili olarak *Müzik Kayıtları* metninde geçen bölümlerden bazıları da şunlardır: *İnsanın içsel duygularına*

¹⁹ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 10.

²⁰ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 14.

²¹ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 38.

²² Ye Jinxia, “Ruanji Yuelun Yu Jikang Shen Wu Ai Yuelun Yi Feng Yi Su Guan Zhi Bijiao”, *Journal of Yuanpei University of Science and Technology*, No:12, Aralık 2005, s. 117.

uyum vermek ve dışsal davranışlarını düzenlemek müziğin ve ritüellerin görevidir²³,...Kalbi şekillendirmek için müziğin kullanılması gerekir. Ritüelleri kullanarak insanın dış görüntüsünü düzeltir, saygın ve ciddiye hali hale getirilir... Bu sebeple, müzik kalpte fonksiyon gösterir, ritüeller dışarda hareket eder²⁴,...Müzik insanların faziletini yansıtır, ritüeller ise aşırı davranışlara engel olur²⁵, Müzik değişmeyen duyguları ifade eder, ritüeller değişmez prensipleri görünür hale getirir²⁶.

Müzik Kayıtları metnine göre, müziğin insana etki etmesiyle birlikte, insan kalbinde ortaya çıkan en belirgin duygu sevgidir. Sevginin kalpte oluşmasıyla birlikte; mutluluk, insancılık, uyum ve fazilet gibi kavramlar da kendiliğinden ortaya çıkarak insan karakterine olumlu katkılar yapmaktadır. Ritüeller ise insan davranışlarını düzenleyerek, kişiye doğruluk ve dürüstlük erdemlerini kazandırırken, kişinin dış dünya ile ilişkilerine denge kazandırmakta, görev ve sorumlulukları kapsamında sınıflara ayırdığı makam, mevkii ve gruplar arasında saygı ve adalet ilkelerini etkin hale getirmekte, böylece yıkıcı rekabet ortamının oluşmasına engel olmaktadır. Söz konusu tespitler, metnin şu bölümleri üzerinden yapılabilmektedir: İnsancılık veya sevgi müziğe, doğruluk veya adalet ritüellere yakındır²⁷,Müzik halkın kalbine girdiğinde nefreti yok eder, ritüeller uygulamaya konulduğunda, halk rekabet kavgasına girmez²⁸,Ritüeller insanların farklılıklara sahip olanların karşılıklı saygı duymasını sağlar, müzik farklı melodilere de sahip olsa karşılıklı sevgiyi sağlar²⁹,Şarkı sözleri ve tonlar müziğin içeriğini oluşturur; insanın sahip olduğu sevgi, mutluluk, müziğin fonksiyonunu oluşturur. Denge, doğruluk, saflık, gibi kavramlar ritüellerin temel karakteridir; saygı, uyum, kurallarla gelen denge, ritüellerin görevidir...³⁰,İnsancılık ilkesiyle insanlar sevilir ve korunursa, doğruluk ilkesiyle insanların hataları düzeltilirse, işte o zaman halk doğru yola yönlendirilmiş olur³¹.

Üstlendikleri farklı fonksiyonlarla, insan karakteri ve toplum üzerinde etkin rol oynayan müzik ve ritüeller, temelde bir bütünün iki ayrı parçasını oluşturmaları sebebiyle, birbirini destekleyen ve var eden doğal bir sistemi

²³ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 10.

²⁴ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 45.

²⁵ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 25.

²⁶ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 38.

²⁷ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 17.

²⁸ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 11.

²⁹ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 12.

³⁰ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 15.

³¹ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 10.

temsil etmektedirler. Bu sistem içerisinde; ritüeller, farkları vurgulayarak hiyerarşik düzeni sağlarken, farklı sınıflar arasında saygı ve itaat ilkelerini aktif hale getirerek, toplumda adaletli bir düzen sağlamaktadır. Müzik ise söz konusu farklar arasındaki benzerlikleri ön plana çıkararak, farklı grupların uyumunu sağlamakta ve toplumda yapıcı bir beraberlik ve bütünlük ortaya çıkarmaktadır. Ancak fonksiyonları ayrı olmakla birlikte, hem müziğin hem de ritüellerin temelde tek bir ortak hedefi olduğunu söylemek gerekmektedir; bu da, insan karakterinde, insanın dış dünya ile ilişkilerinde ve toplum düzeninde istikrarı ve dengeyi sağlamaktır.

İdeal Toplum Düzeninin Kurulmasında Yasalar, Cezalar ve Eğitimin Fonksiyonu

Müzik Kayıtları metninden buraya kadar yapılan tespitler üzerinden; bir toplumda istikrarın, dengenin ve düzenin sağlanmasının ilk şartının; doğanın mükemmel düzeniyle uyumlu olarak ortaya çıkan ve etkileşimde bulunduğu ortama da aynı doğal düzeni şart koşan *müzik ve ritüeller* (禮樂) olduğunu söylemek mümkündür. Ancak; ideal toplumun oluşumuna etki eden faktörlerin yalnızca müzik ve ritüellerle sınırlı kaldığını düşünmek hatalı olacaktır. Çünkü toplumlar, tarihsel gelişim süreci içerisinde, doğal yaşama en yakın olan ve yalnızca insan duygularıyla yön verilebilen ilkel yapıdan başlayarak gelişim göstermiş ve zamanla; önce gelenek ve göreneklerle düzen sağlanabilen orta boy toplumlara, sonra da hukuk kuralları ve cezaların etkin uygulanmasıyla ancak kontrol edilebilen kompleks yapıli toplumlara dönüşmüştür. Bu sebeple; medeniyetin ileri düzeyde gelişim göstermiş olduğu bir toplumda, toplumsal yaşamın yalnızca duyguları yöneten *müzikle* veya içerisinde örf, adet, gelenek ve görenekleri barındıran *ritüellerle* düzenlenebileceğini söylemek mümkün olmayacaktır.

İlkel ve basit toplum düzeninden, medeni ve kompleks toplum düzenine doğru gelişim gösteren bu tarihsel süreçte, topluma yön veren faktörlerin de temelde içten dışa ve soyuttan somuta doğru gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda; *Müzik Kayıtları*'nın ilgili bölümlerine bakıldığında da, toplumsal düzeni sağlayan faktörlerin; *müzik* (樂), *ritüeller* (禮), *yasalar* (政) ve *cezalar* (刑) sıralamasıyla verildiği görülebilmektedir. Söz konusu bölümlere şöyle birkaç örnek verilebilir: ...*Bu yüzden (yöneticiler); ritüelleri kullanarak insanların amaçlarına doğru yön verdiler; müzik kullanarak insanların seslerine ahenk (uyum) verdiler; yasalarla insanların davranışlarını düzene soktular; cezalarla insanları kötülükten korudular. Ritüeller; müzik, cezalar ve yasaların amacı tekti;*

bunlar halkın zihninde birlik sağladı ve siyasete doğru yolu çizdi³², Ritüeller halkın kalbini ıslah ederken, müzik halkın sesine ahenk (uyum) vermek içindir, yasalarla düzen sağlanır, cezalarla düzen korunur. Müzik, ritüeller, yasalar ve cezalar; bu dördü birbirine uyum sağlar ve çatışmazsa, erdemli hükümdarların doğru yöntemleri gerçekleştirilmiş olur³³, İnsanın içsel duygularına uyum vermek ve insan dışsal davranışlarını düzenlemek ritüellerin ve müziğin işidir. Ritüellerin mantığı tespit edildiğinde, yüksek ve aşağı tabakalar arasında farklar netleşir, müzik kültürünün birleştiriciliğinden ast ve üst tabakalar arasında bir birlik meydana gelir. İyi ile kötü netleştirildiğinde, erdemli ve erdemsiz arasındaki fark ortaya çıkar. Cezalarla şiddet önlendiğinde, erdemli kişiler yüksek mevkilere getirildiğinde, yönetimde eşitlik sağlanmış olur³⁴.

Alıntılardan anlaşılacağı üzere; duygulara hitap eden müzik insan karakterinin iç dengesini sağlamakta ve onu dış dünyayla uyumlu hale getirmektedir.³⁵ Ritüeller ise kişinin davranışlarına yön vermekte ve böylece insan ürünü olan örf, adet, gelenek ve göreneklerin verimli olacak şekilde biçimlenmesine katkı sağlamaktadır; buna ek olarak, toplumsal tabakaları oluşturan farklı grupların görev ve sorumluluklarını belirleyen ritüeller, hiyerarşik düzenin oluşumuna da önemli derecede katkı sağlamaktadır. Alıntılarda müzik ve ritüellerin ardından gelen yasalara gelince; onlar müzik ve ritüellerin bir derece daha somutlaştırılmasıyla belirlenen kural ve normların toplumda uygulamaya konulmasını sağlar. Sürecin son aşamasında devreye giren cezalar ise; müziğin, ritüellerin ve yasaların kurduğu düzene uyum sağlamayan kişilere uygulanarak caydırıcı bir etki yaratır. Süreçte son çare olarak devreye giren cezaların amacı; diğer üç yöntemle kurulmuş olan düzenin devamlılığını sağlamaktır.³⁶ Söz konusu süreçte; müzik ve ritüeller sistemin *ahlaki ve kültürel yönünü* oluştururken;

³² Liji Yueji 禮記□樂記, Bölüm 2.

³³ Liji Yueji 禮記□樂記, Bölüm 9.

³⁴ Liji Yueji 禮記□樂記, Bölüm 10.

³⁵ Tayvanlı araştırmacı Lin Mingzhao, müziğin sahip olduğu fonksiyonları şöyle sıralamaktadır: “Müzik, merasimlerde kullanılmasının yanı sıra; insan duygularına etki etme, karakteri yönlendirme, toplum ve siyasette düzen sağlama, eğitime araç olma, yöneticileri eleştirme gibi fonksiyonlara da sahiptir.” (Lin Mingzhao, *Xian Qin Dao Jia De Li Yue Guan*, Wu Nan Tushu Chuban, Taizhong, 2007, s.56.)

³⁶ Çinli araştırmacı Tang Junyi, *Çin Felsefe Tartışmaları* başlıklı çalışmasında toplum düzeninin sağlanmasında göz ardı edilemeyecek olan yasa ve cezaların, müzik ve ritüeller temeline bağlı olarak uygulandığını; bu sebeple önem verilmesi gerektiğini şöyle dile getirmektedir: “Cezaları ve yasaları toplum düzeninin sağlanmasında önemsiz görmek hata olur; çünkü onlar ritüellerin gelişimi ile ortaya çıkar ve sonunda müziğe bağlanırlar”. (Tang Junyi, *Zhongguo Zhexue Yuanlun, Yuandao Erpian*, Xuesheng Chunabshe, Taipei, 1978, s.123.)

yasalar ve cezalar *siyasi ve hukuki yönünü* oluşturmaktadır.

Müzik Kayıtları metninin bölümleri incelendiğinde, ideal toplumun oluşum sürecinde; müzik, ritüeller, yasalar ve cezaların yanı sıra, önemli bir görev üstlenerek sürece olumlu etkiler yapan diğer bir faktör daha göze çarpmaktadır ki; bu da eğitimidir (教). Aslında sürece dışardan bakıldığında eğitimin; insana hem içsel hem de dışsal açıdan müdahale ederek, dört aşamalı bu sürecin her aşamasını birbirine bağlayan bir kavram olduğunu fark etmek mümkün olacaktır. İdeal insan ideal toplum düzeninin oluşturulması amacıyla kullanılan müzik, ritüel, yasa ve cezaların tamamı aslında insanın eğitimi için kullanılan temel araçlarıdır. Örneğin müzik, insan için bir çeşit duygusal eğitim aracıdır; ritüeller ise insanın davranışsal eğitiminin en önemli parçasını oluşturmaktadır. Bunlar; idealleşme sürecinde yol göstermek ve rehberlik etmek suretiyle insan eğitimine katkı sağlamaktadır. Hukuk kuralları ve yasalar ise müzik ve ritüellerle hedefine ulaşamayan eğitim sürecinin bir ileri aşamasıdır. İnsan davranışlarını sınırlandıran ve gerektiğinde insana yasaklar koyan bu aşama, daha çok uyarıcı niteliğinde bir yönlendirici eğitim olma özelliği taşımaktadır. Sürecin son aşamasını oluşturan cezalara gelince; onlar ilk üç eğitim aşamasından yeterince verim alınmadığı durumlarda devreye girerek caydırıcı bir etki yaratmaktadır. Bu bağlamda; ceza sürecinin de insan için bir tür uygulamalı eğitim olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak bu noktada dikkat çekici olan; dört aşamalı bu eğitim sisteminin başlangıcını oluşturan müzik eğitiminin, aynı zamanda tüm sisteme temel oluşturuyor olmasıdır. Müzik temeldir çünkü insan duygularına etki ederek köklü değişimi sağlar; müzik temeldir çünkü insanın içsel ahlaki eğitimi sağlar. Sadece duygusal ve ahlaki gelişimini müzikle sağlayamayan kişiler için eğitim süreci git gide somutlaşmakta ve dereceli olarak artan dışsal müdahalelerle sertleşmektedir. Temelde bu süreçte yasalara ve cezalara ihtiyaç duyulmaması için, müzik ve ritüellerin başarıyla uygulanması yeterli olmaktadır. Çünkü temelde, insanın içsel olan duygusal eğitimi için müzik ve dışsal olan davranışsal eğitimi içinse ritüeller yeterli sayılmaktadır. Söz konusu tespit, *Müzik Kayıtları* metninin on birinci bölümünde de görülebilmektedir: *Müzik halkın kalbine girdiğinde nefreti yok eder, ritüeller uygulamaya konulduğunda, halk rekabet kavgasına girmez. Nezaket ve kibarlıkla halkın iyi yönetilmesi, ritüellerin ve müziğin gereğinin yapıldığı anlamına gelir. O zaman halka eziyet edilmez, derebeyler hizaya girer, askeri güç (silahlar) kullanılmaz, beş ceza³⁷ uygulanmaz, halk felaket görmez,*

³⁷ Muhaddere Nabi Özerdim, söz konusu beş cezayı şöyle tanımlamaktadır: alın dağlamak, burun kesmek, hadım etmek, ölüm ve bacak kesmek. (Özerdim Muhaddere, *Büyük Bilgi ve*

*hükümdar sinirlenmez. Bu gerçekleştirilebildiğinde; müzik halkın kalbine girmiş demektir. Baba ile oğul ilişkileri güçlüyse, yaşlı ile genç arasında bir düzen sırası varsa, tüm ülkede insanlar birbirine saygı ve sevgi duyuyorsa; hükümdar tüm bunları başarmışsa, ritüeller gereğince uygulanmış demektir.*³⁸

Alıntıdan da net biçimde görülebileceği gibi; müzik kalbe ve ritüeller de davranışlara yansıdığında, toplumda düzen sağlamak için ne sert yasalara ne de caydırıcı cezalara ihtiyaç duyulmaktadır. Çin’de Batı Han döneminin ünlü tarihçisi Sima Qian (司馬遷), *Tarih Kayıtları* (史記) eserinin müzik üzerine tartışmaları içeren *Yueshu* (樂書) bölümünde, müziğin ülke düzeni ve siyaset üzerindeki etkisini şöyle dile getirmektedir: *Ülke düzeni, siyaset ve inanç sistemindeki aydınlanmaya bağlıdır, bu da müzikle sağlanabilir.*³⁹

Çin’in köklü tarihinde, yalnızca müzik ve ritüelleri kullanarak siyasetine yön vermiş ve toplumda istikrar sağlamış olan pek çok erdem sahibi yöneticiye rastlamak mümkündür. Ön-Qin dönemi düşünürlerinden Xunzi (荀子), erdemli yöneticilerin müziğe değer verme sebebini şöyle dile getirmektedir: *Müzik bilge hükümdarların sevdiği şeydir. Çünkü müzik halkın kalbine iyilik verir; insan duygularını derinden etkiler toplumsal gelenek ve alışkanlıkları değiştirir; toplumu düzenler.*⁴⁰ Çin tarihinde Weijin Dönemi düşünürlerinden Taocu düşünceye yakınlığıyla bilinen Ruanji’de (阮籍) bu konuda benzer bir görüşü şu şekilde bildirmektedir: *“Yöneticiler müziği kullanır çünkü; toplumsal atmosferin düzenlenmesi, gelenek ve alışkanlıkların değiştirilmesinde müzikten daha iyi bir araç yoktur.”*⁴¹

Söz konusu yöneticilerin müzik ve ritüelleri eğitim aracı olarak kullanmalarına ilişkin bilgileri, *Müzik Kayıtları* metninde de görmek mümkündür: *...Dolayısıyla, eski erdemli yöneticiler merasim ve müzikleri düzenledikleri zaman, insanların ağzını, midesini, kulaklarını ve gözlerini doyuma ulaştırmayı amaç edinmezdi, onlar halkı iyiyi ve kötüyü ayırt edebilmeleri için eğitir; onları insan olmanın doğru yoluna yönlendirirlerdi*⁴², *Müzik, bilge kişinin sevdiği, ona sevinç veren şeydir,*

Müzik Hakkında Notlar, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1963, s.55.)

³⁸ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 11. *Academia Sinica Database*.

³⁹ Han Taoqi ve Wang Zijin, *Xin Shi Shiji*, Sanmin Shuju, Taipei, 2018, s. 1273.

(Shiji Yueshu 史記□樂書, Bölüm 67. *Academia Sinica Database*. <https://ctext.org/shiji/yue-shu> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020))

⁴⁰ Xunzi Yueshu 荀子□樂書Bölüm 6. *Academia Sinica Database*. <https://ctext.org/xunzi/yue-lun/zh> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020).

⁴¹ Ruanji, *Ji Kang Sheng Wu Ai Yue Lun*, Xinhua Shudian, Beijing, 1964, s 85.

⁴² Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 6.

halkın kalbini iyiliğe yönlendirir; insan duygularına derinden etki eder; müzik kullanarak toplumsal gelenek ve görenekleri değiştirmek nispeten daha kolaydır; bu yüzden eski yöneticiler müziği eğitimde kullandılar⁴³, Erdemli kişi bu (iyi) müziği dinlediğinde erdemi ve iyi karakteri daha da artar; küçük (erdemsiz) insan bu müziği dinlediğinde, kendi yanlışlarını fark eder ve tamir ederler. Bu yüzden, halkın eğitiminde müzik en önemli şeydir⁴⁴, ...Bu nedenler, ahlakın (müziğin) parlaklığı insan kalbinde harekete geçtiğinde, halktan onun emrini duymayan kimse olmaz, ritüeller dışta kendini gösterdiği zaman, halktan onun liderliğine itaat etmeyen kimse olmaz. Bu yüzden denilir ki: ritüeller ve müzik kullanılarak verilen eğitimle, sıkıntılı ve zor olan bir şey kalmaz⁴⁵.

Ancak söz konusu durumun, tüm medeni ve kompleks yapıya sahip olan modern toplumlarda uygulanabileceğini söylemek çok da gerçekçi olmayabilir. Bu sebeple bir toplumda gerçek düzenin sağlanması sürecinde; müziğin en temel faktörü oluşturduğundan ve ritüellerin de ikinci sırada yer aldığından bahsedilirken; istikrarlı, birbiriyle uyumlu ve ölçülü olacak biçimde uygulanan yasaların ve cezaların da bu sürece katkısı göz ardı edilmemelidir. Örneğin; *Müzik Kayıları* metninin kırk dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak incelenen Wu (武) Müzikli Dans Performansı örneğinde, Shang Hanedanlığı'na son vererek Zhou Hanedanlığı'nı kuran Kral Wu'nun (周武王), hanedanlığın kuruluş sürecinde gerçekleştirdiği siyasi ve toplumsal uygulamalar temsil edilmektedir. Konfüçyüs ve dönemin ünlü müzisyenlerinden Bing Mogu (賓牟賈) arasında geçen bir diyalog üzerinden aktarılan örnekte, yeni kurulmakta olan bir hanedanlıkta ideal siyasi yapının ve ideal toplumsal düzenin oluşumunda aktif rol oynayan *müzik, ritüel, yasa ve ceza uygulamalarının* her birini görmek mümkündür. Söz konusu örnek, metinde şöyle verilmektedir:

... Kral Wu, Shang Kralı'nı yendikten sonra Shang Ülkesi'ne vardı, henüz arabadan inmeden Huangdi'nin torunlarına Ji'yi (蕀), Kral Yao'un torunlarına Zhu'yu (祝), Kral Shun'ün torunlarına Chen'i (陳) verdi. Arabadan indikten sonra, Xia soyundan gelenlere Qi'yi (杞) verdi, Shang soyundan gelenleri Song'a (宋) sürdü, Bi Gan'ın (比干)⁴⁶ mezarını onardı,

⁴³ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 26.

⁴⁴ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 35.

⁴⁵ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 45.

⁴⁶ Shang Hükümdarının amcası olan Bi Gang, hükümdarı eleştirdiği için ölüm cezasına çarptırılmıştır. Söz konusu mezar ona aittir. (<https://www.kekeshici.com/guji/liji/71761.html>. Web. Erişim: 20 Mayıs 2020).

Ji Zi'yı (箕子)⁴⁷ serbest bıraktı ve onu Shang Döneminin kutsal bilgelerini arayıp bulmaya gönderdi, hepsinin kovuldukları memuriyet görevlerine geri dönmelerine izin verdi. Halkın üzerinden zorbalığı kaldırdı, memurların maaşını artırdı. Nehri geçerek batıya gitti, savaş atlarını Hua Dağı'nın (華山) güneyine bıraktı ve artık onları savaş arabalarını çekmek için kullanmadı. Sığırlar şeftali ormanları kırsalına bırakıldı, onlar da artık savaşlarda servis edilmek için kullanılmadı. Savaş arabaları ve zırhlı elbiseler depolara kaldırıldı ve bir daha kullanılmadı. Kalkan ve mızraklar baş aşağı asıldı ve kaplan derisiyle kaplandı, orduları yöneten generaller derebeyi olarak atandı. Silahlar kılıflarına kondu. Böylece dünyada herkes Wu Kralı'nın artık güç (silah) kullanmayacağını anlamış oldu. Ordu dağıtıldı, şehrin dışında ok atma merasimleri düzenlendi, bu merasimlerde solda Lishou (豨首) şarkısı, sağda Zhouyu (騶虞) şarkıları söylendi. Savaş alanlarında zırhları delen ok atma durdu. Merasim kıyafetleri giyildi, merasim şapkaları takıldı, kemerlere fildişi nişanlar takıldı, muhafızlar kılıçlarını bıraktılar. Ming Tang'da (明堂)⁴⁸ ataların ruhuna dua edildi, kurban verildi ve halk sadakati öğrendi. Hükümdarı sık sık görmeye başlayan derebeyleri, nasıl tebaa olmaları gerektiğini öğrendi. Hükümdar bizzat tarlaya indi ekim yaptı, derebeyler ona saygı duymaları gerektiğini anladılar. Bu beş husus, tüm dünya için örnek bir ders oldu. Üç ihtiyar ve beş bilgeye ziyafet verildi⁴⁹, hükümdar kollarını sıvayarak kurban hayvanını kendisi kesti, sosunu bu insanlara ikram etti, şarabı içmeleri için verdi, tacını giydi ve kalkanını tuttu, derebeyler için dans etti. Bu şekilde Zhou Hanedanlığının ahlaki eğitimi dört tarafa yayıldı, müzik ve ritüeller ahenkle uygulandı.⁵⁰

Alıntıda; müzik ve ritüellerle kazandığı ahlaki erdemini, yeni bir hanedanlığın kurulması esnasında aldığı siyasi ve toplumsal kararlara yansıtan Wu Kralı'nın, toplumda huzuru, refahı ve barışı hedefleyen başarılı girişimleri net biçimde görülebilmektedir. Örnekte, Wu Kralı tarafından yenilgiye uğratılan Shang Hükümdarı'nın, kendi ailesi başta olmak üzere, yönetimi altındaki halka çektiği eziyetler gözler önüne serilmiştir.

⁴⁷ Shang Hükümdarının amcası aynı zamanda hocasıdır. Hükümdarı eleştirdiği için hapis cezasına çarptırılmıştır. (<https://www.kekeshici.com/guji/liji/71761.html>. Web. Erişim: 20 Mayıs 2020).

⁴⁸ Ata ruhlarının küllerinin bulunduğu ve onlara dualar düzenlenen aydınlık salon. (<https://www.kekeshici.com/guji/liji/71761.html>. Web. Erişim: 20 Mayıs 2020).

⁴⁹ Mühaddere Nabi Özerdim'in Müzik Kayıtları çevirisinde 3 ihtiyar, 5 tecrübeli olarak çevrilen bu cümleyi; 3 erdem ve 5 yetenek sahibi olan bilgiler olarak da anlamak mümkündür.

⁵⁰ Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 44.

Alıntıdan anlaşıldığı üzere Shang Hükümdarı, yönetimini eleştiren amcalarından birini hapse attırmış, bir diğerini ise öldürtüp mezarını dahi yaptırmamıştır. Bununla birlikte; memuriyet görevlerinde bulunan pek çok bilge kişiyi görevlerinden almış ve uzak bölgelere sürgün etmiştir. Devlete mensup diğer memurlara maaşlarını ödememiş ve yönetimi altındaki derebelere hak ettikleri toprakları vermemiştir. Örnekte, hem ahlaki hem siyasi açıdan son derece başarısız bir profil çizen Shang Hükümdarı'nın aksine; Wu Kralı yönetime gelir gelmez önce toprakları derebeyleri arasında paylaşmış, sonra Shang Hükümdarı'nın amcalarına gereken saygıyı göstermiş, sürgüne yollanan bilgeleri ve değerli memurları geri çağırarak itibarlarını teslim etmiştir. Bununla birlikte; verdiği davetlerde misafirlerine bizzat hizmet etmiş; gerektiğinde tarlada çalışarak, gerektiğinde kurban keserek, gerektiğinde merasimlerde bizzat görev alarak mütevaziliğiyle tebaasına örnek olmuştur. Ayrıca, kralın savaşın ardından uzun süreli barış kararı alarak savaşa dair tüm hazırlık ve uygulamaları ortadan kaldırması, halkı için oluşturacağı istikrarlı, huzurlu ve barış içersinde bir yaşam ortamının garantisini vermektedir. Wu Kralı'nın aldığı tüm bu karar ve uygulamalar; bir insanın müzik eğitimiyle kazanmış olduğu ideal karakter ve ahlaki erdemini somut yansımalarını göstermektedir.

Alıntıda ayrıca bilgisi verilen tüm merasimler, davetler, dua törenleri, danslar ve tören kıyafetleri; içerisinde örf, adet, gelenek ve göreneklere barındıran ritüellerin somut örneklerindedir. Devletin kuruluş sürecinde, siyasi ve toplumsal yaşamı düzenlemek amacıyla Wu Kralı tarafından alınan tüm kararlar ile bu kararları yürürlüğe geçiren uygulamalar ise; ritüellerin bir adım ilerisine geçmiş olan kanun ve yasaların birer örneğidir. Wu Kralı'nın savaşın ardından, Shang soyundan gelenleri uzak bölge olan Song'a sürmesi ise, siyasi düzenin sağlanması amacıyla uygulanan, dönemin ceza örneklerindedir.

Müzik Kayıtları metninde ayrıntılı biçimde aktarılan Wu (武) Müzikli Dans Performansı örneği; ideal insan ideal toplumun oluşumuna katkı sağlayan *müzik, ritüel, yasa ve ceza* yöntemlerinin tamamını bu şekilde içerisinde barındırmaktadır. İnsan için iyi bir yol gösterici, toplum içinse iyi bir düzen sağlayıcı olan bu dört faktör; örnekte de görüldüğü gibi birleştiği ve aralarındaki bağı *eğitim* ile güçlendirdiği takdirde; sistematik bir bütünü oluşturarak dengeli (平衡), uyumlu (和諧), ölçülü (適度), dinamik (動態或活力) ve düzenli (秩序) bir toplum yapısını ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

İdeal toplumun temel yapı taşı ideal karaktere sahip olan insandır; ideal insan karakterinin temelini ise insanın sahip olduğu olumlu duygular ve bu

duyguların yön verdiği olumlu tavır ve davranışlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Çin Klasik metni *Müzik Kayıtları*'nda; insan duygularının temeli müziğe, tutum ve davranışlarının temeli ise ritüellere bağlanmaktadır. Dolayısıyla; klasik metinden yola çıkarak, bir toplumda kurulacak olan ideal düzenin ilk adımının müzik ile atılabileceğini söylemek mümkündür. Ancak bu noktada müziğin insan karakteri ve insan ürünü olan toplum üzerinde yapıcı etkiler yaratabilmesinin; öncelikle kendi iç yapısında barındırdığı, sonra da etkileşimde bulunduğu insanlara yansıttığı bazı olumlu niteliklere bağlı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Müzik öncelikle kendi içinde *uyumlu, dengeli, ölçülü ve dinamik* olmalı, sonra da doğanın mükemmel düzenini örnek alarak sağladığı bu iç düzeni, insan aracılığıyla topluma yansıtılabilmelidir.

İdeal insan karakterinin oluşumunda ve ideal toplumun şekillenmesinde; insan için içte faaliyet gösteren müziğin yanı sıra, dışta faaliyet gösteren ritüellerin de önemi göz ardı edilemez. *Müzik Kayıtları* metninde, müzikten sonra en çok sözü edilen kavramın ritüeller olduğu söylenebilir. Metinde ritüellerin, müziğin temelinde ortaya çıktığı ve müziğe uyum sağlamak koşuluyla uygulandığı belirtilmekle birlikte; temelde müziğin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekilerek, önemi vurgulanmaktadır. Klasik metinde ritüellerin de, müziğin gösterdiği fonksiyon gibi, insan ve toplum üzerinde olumlu ve yapıcı etkiler yaratabilmesi; doğa ile iç içe olması ve doğa düzenini örnek alması şartına bağlanmaktadır.

Bununla birlikte; müzik ve ritüeller; ideal toplum düzeninin oluşturulması sürecinde, hem sahip oldukları temel özellikler hem de üstlendikleri görevler açısından farklı niteliklere sahiptirler. *Müzik Kayıtları* metninde oldukça dağınık biçimde verilmiş olan müzik ve ritüel tanımlamaları üzerinden bir sınıflandırma yapıldığında; müzik ve ritüeller arasındaki farklar şöyle sınıflandırılabilir: müzik göğe, ritüeller yere aittir; müzik hareketi, ritüellerin sükuneti temsil eder; müzik birleştirici, ritüeller ayrıştırıcıdır; müzik içsel duyguları, ritüeller dışsal tavır ve davranışları şekillendirir; son olarak müzik insanda sevgi duygusunu, ritüeller ise saygı, doğruluk ve adalet duygularını temsil eder. Ancak sahip oldukları bu farklı görevler sayesinde müzik ve ritüeller; bir araya geldiklerinde bir bütünün iki parçasını oluşturarak, uyum ve denge içerisinde birbirini tamamlayan, çift yönlü bir sistemi ortaya çıkarmaktadırlar.

Ancak bu noktada ideal toplumun oluşumuna etki eden tek faktörün, içinde yalnızca müzik ve ritüelleri barındıran bu sistem olduğunu düşünmek hatalı olacaktır. Çünkü toplumlar, tarihsel gelişim süreci içerisinde, ilkel ve basit toplum düzeninden, medeni ve kompleks toplum düzenine doğru geçiş yaparken, topluma yön veren temel faktörlerin de, ihtiyaç doğrultusunda,

içten dışa ve soyuttan somuta doğru gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda; Müzik Kayıtları'nın ilgili bölümlerine bakıldığında, toplumsal düzeni sağlayan faktörlerin; *müzik, ritüeller, yasalar* ve *cezalar* sıralamasıyla verildiği görülebilmektedir. Buna göre; toplum düzeninin sağlanmasında; müzik ve ritüellerin yetersiz kaldığı durumlarda devreye uyarıcı niteliğinde olan yasalar girmekte; yasalardan da verim alınmadığında ise caydırıcı cezalar uygulamaya alınmaktadır. Aslında buradaki temel amaç; insanı, doğaya ve doğal düzene en yakın olan sade ama ideal toplum yapısına geri döndürmektir. Bu noktada kullanılacak olan temel araç ise *iyi müziktir*⁵¹.

Müzik Kayıtları metni incelendiğinde; bir müziğin *iyi müzik* olarak nitelendirilebilmesinin ilk şartının doğaya ve doğa düzenine olan bağlılığı olduğu görülebilmektedir. Bu bağlamda, doğal bir müzikten beklenen en önemli özelliklerin; basit ve sade olması, doğanın saflığını ve sadeliğini yansıtması ve insan için en ideal olan doğal düzene dönüşü hedef alması olduğu söylenebilir.⁵² Çünkü toplumsal yapı karmaşıklaştıkça doğadan uzaklaşır, doğadan uzaklaştıkça yapaylaşır, yapaylaştıkça insanın doğal benliğinin ve kontrolünün dışına çıkar ve kontrol edilebilmek için dışardan sert müdahale yapılmasını gerektirir. Oysa ideal toplumun yapısı basittir, basit toplumu şekillendiren şey ise doğanın içinden gelen ve kendine doğal düzeni örnek alan müziktir. Bu sebeple ideal toplumun temeli ideal insan

⁵¹ Batı Han Dönemi tarihçisi Sima Qian, *Tarih Kayıtları* metninin Yueshu (樂書) bölümünde iyi müzik olarak değerlendirdiği Yayue (雅樂) ile ilgili olarak şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “*Yayue; halkın yaşam tarzını düzenler; alışkanlıklarını değiştirir ve idari düzen sağlanmasında önemli rol oynar.*” (Han Taoqi ve Wang Zijin, 2018, s.1214.), (Shiji Yueshu 史記□樂書, Bölüm 1. *Academia Sinica Database*. <https://ctext.org/shiji/yue-shu> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020)).

⁵² Müzik Kayıtları metninin on birinci bölümünde en yüce müziğin ve en yüce ritüellerin sade ve basit olanlar olduğu ifade edilmektedir: “*...En yüce müzik sade olandır; en önemli ritüel basit olandır.*” (Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 11.

Çin düşünce tarihinde, Ön-Qin Dönemi düşünce akımlarının ön sıralarında gelen Taoizm'in kurucusu Laozi da, kendisinin kaleme aldığı varsayılan *Daodejing Klasığı*'nde; fazla ve karmaşık olan seslerin kulağı sağır edeceğini ifade ederek, en yüce müziğin sade ve basit olan müzik olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu cümleler klasik metinde şu şekilde geçmektedir: “*Beş renk gözü kör eder, beş ses kulağı sağır eder, beş tat ise duyuları köreltir...*” (Wu Yi, *Lao Tzu Jie Yi, Daodejing Bölüm 12*, San Min Shu Ju, Taipei, 2003, s. 54), “*...yüce müzik sessiz, yüce görüntü şekilsizdir...*” (Yu Peilin, *Lao Tzu Du Ben*, San Min Shu Ju, Taipei, 2004, s.27)

İyi müziğin sadeliği konusunda bir diğer görüş ise Çin tarihinde Weijin Dönemi düşünürlerinden olan ve Taocu düşünceye yakınlığıyla bilinen Ruanji'ye (阮籍) aittir. Ruanji bu görüşünü şöyle dile getirmektedir: “*Değişimin temeli sadeliğe dayanır. İyi müzik de sadeliğe dayanır. İyi müzik karmaşık değildir. Ne sesi ne de tadı dikkat çeker.*” (Ruanji, *Ji Kang Sheng Wu Ai Yue Lun*, Xinhua Shudian, Beijing, 1964, sy 81.)

karakteri; ideal insan karakterinin temeli insanın doğal benliği (人的自然本性); insanın doğal benliğinin temeli ise doğadan gelen müziktir (自然音樂)⁵³.

Kaynakça

- Chen Zhangxi, “Tangjünyü Liji Quanshi de Tese Ji Qi Jiazhi Yiyi”, *Jiedi Qikan* (揭諦期刊) Sayı:4, July 2002, s.165-193.
- Chiang Ünal Gonca, “Üç Yönüyle Dao De Jing: Evren, İnsan ve Siyaset”, *Felsefe Dünyası* 2011/2, Sayı: 54, s.155-170.
- Han Taoqi ve Wang Zijin, *Xin Shi Shiji*, Sanmin Shuju, Taipei, 2018.
- Lin Mingzhao, *Xian Qin Dao Jia De Li Yue Guan*, Wu Nan Tushu Chuban, Taizhong, 2007.
- Özerdim Muhaddere N., *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara,1963.
- Ruanji, “*Ji Kang Sheng Wu Ai Yue Lun*”, Xinhua Shudian, Beijing, 1964.
- Tang Junyi, *Zhongguo Zhexue Yuanlun Yuandao Erpian*, Xuesheng Chubanshe, Taipei, 1978.
- Xie Bingying, *Sishu Duben*, Sanmin Shuju Taipei, 2003.
- Wu Yi, *Lao Tzu Jie Yi*, San Min Shu Ju, Taipei, 2003.

⁵³ İdeal topluma temel oluşturan ve erdemli yöneticiler tarafından amaçlanan “insanın kendi doğal benliğine geri dönüşü” (回歸到人的自然本性) ile müzik ilişkisi, *Müzik Kayıtları* metninde şu cümlelerle verilmektedir: “...Müzik kalbe ulaştığında; huzurlu, doğru, saf ve dürüst bir kalp kendiliğinden oluşur. Böyle bir kalp mutluluğu getirir, mutluluk huzuru getirir; huzur devamlılığı getirir; devamlılık göğe, gök tanrıya ulaştırır.” (Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 45. “...Bu yüzden erdemli kişiler ideallerine doğru yön vermek için kendi özlerine (doğasına) dönerler, müziğe teşvik ederek eğitimlerindeki eksikleri tamamlarlar. Müzik yaygın hale geldiğinde, halk doğru yola girmiş demektir, bu da erdemın göstergesidir. Erdem, insan doğasının başlangıcıdır. Müzik ise erdemın bir süsüdür.” (Liji Yueji禮記□樂記, Bölüm 33.

Müzik ve Ritüellerin ancak insan doğası temelinde ideal standardına kavuşacağı konusunda, Çinin günümüz yazarlarından Chen Zhangxi’de şöyle görüş bildirmektedir: “Hem ritüellerin hem de müziğin ideal standardı yakalaması; sonunda insan doğasına geri dönermesine bağlıdır.” (Chen Zhangxi, “Tangjünyü Liji Quanshi de Tese Ji Qi Jiazhi Yiyi”, *Jiedi Qikan* (揭諦期刊) Sayı:4, Temmuz 2002, sy.187.)

Benzer şekilde Konfüçyüs de, doğal ve ahlaki benliğinin etkin şekilde kullanabilen yöneticileri kutup yıldızına benzeterek; bu tip yöneticilerin istikrarlı ve her şeye hakim olabilen karakterlerine vurgu yapmaktadır: “Ahlaki benliğiyle ülke yöneten yönetici kutup yıldızı gibidir; o sabit durur ve her şey onun etrafında döner.” (Xie Bingying, *Sishu Duben-Lunyu*, Sanmin Shuju Taipei, 2003, sy.76.)

Ye Jinxia, “Ruanji Yuelun Yu Jikang Shen Wu Ai Yuelun Yi Feng Yi Su Guan Zhi Bijiao”, *Journal of Yuanpei University of Science and Technology*, No:12, December 2005, s.113-124.

Yu Peilin, *Lao Tzu Du Ben*, San Min Shu Ju, Taipei, 2004.

İnternet Kaynakları

*Liji Yueji*禮記□樂記. Academia Sinica Database. <https://ctext.org/liji/yue-ji> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020).

Lunyu 論語. Academia Sinica Database.<https://ctext.org/analects> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020).

Shiji Yueshu 史記□樂書. Academia Sinica Database. <https://ctext.org/shiji/yue-shu> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020)

Xunzi Yueshu 荀子□樂書. Academia Sinica Database.

<https://ctext.org/xunzi/yue-lun/zh> (Web. Erişim: 26 Mayıs 2020)

<https://www.kekeshici.com/guji/liji/71761.html>. (Web. Erişim: 20 Mayıs 2020)

**ASUR VE BABİL KRONİKLERİNDE KADINLAR:
KRALİÇELER, EŞLER VE TANRIÇALAR**
WOMEN IN ASSYRIAN AND BABYLONIAN
CHRONICLES: QUEENS, WIFES AND GODDESSES

Gökhan KAĞNICI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 29.04.2020

Kabul: 16.09.2020

Article Info

Received: April 29, 2020

Accepted: September 16, 2020

Özet

Eski Mezopotamya’da kadın konusundaki çalışmaların son yıllarda büyük bir ivme kazandığı görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle kadının Eski Mezopotamya’nın siyasal, kamusal, toplumsal, dinsel ve ekonomik alanlarındaki rolleri üzerinde durulmuştur. Hem gündelik yaşamın hem de kozmik âlemin önemli dışil özneleriyle ilgili Eski Mezopotamya’nın çivi yazılı kaynaklarında hatırı sayılır oranda kayıt mevcuttur. Bu makale M.Ö. 1. binyılda düzenlenen Asur ve Babil kroniklerinde kadınlarla ilgili ne türden bilgiler bulunduğu bahsedecektir. Ayrıca bu bilgilerin metinlerdeki diğer olaylarla ilişkisinin anlamsal ve bağlamsal boyutları tespit edilmeye çalışılacaktır. Belirli bir kronolojik düzene göre derlenen ve düzenlenen Mezopotamya kronikleri M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısıyla 1. binyılın son yüzyıllarına kadarki dönemden bahsetmektedir. Genellikle erkeklerin ön planda olduğu erkek egemen bir dünyanın olaylarıyla ilgili bilgiler içermekle birlikte bazı kroniklerde özellikle kraliyete mensup kadınlarla ilgili kısıtlı kayıtların varlığı göze çarpmaktadır. Kraliçeler ile kralların kızları ve tanrıçalar hakkındaki bu kayıtlar hem kişisel bazı olaylarla hem de M.Ö. 1. binyılın tarih yazıcılığının bazı siyasi ve dini hususlarıyla ilgili gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Asur ve Babil Kronikleri, Kadın Çalışmaları, Kraliçeler, Tanrıçalar, Tarih Yazıcılığı*

Abstract

It is true that studies about women in ancient Mesopotamia have become very popular in recent years. These studies generally focus on the role of women in the

* Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: gokhan.kagnici@gmail.com

political, public, religious and socioeconomic status in ancient Mesopotamia. There are considerable cuneiform record concerning the important feminine subjects of both the realms of mundane and cosmic life. This article aims to determine that what kind of information we have about women in Assyrian and Babylonian Chronicles written in the first millennium BC. It will also discuss that the semantic and contextual aspects of the relationship between records of women and other events in the Chronicles. The Mesopotamian Chronicles were compiled and organized according to a particular chronological order. They deal especially with the second half of the third to the first century BC. They often contain information about the events of a male-dominated world where men are at the forefront. On the other hand, in some chronicles, there are limited records related to royal women. These records related to queens, and daughters of kings, and goddesses concern both individual events and some political and religious matters in the Mesopotamian historiography of the first millennium BC.

Key Words: *Assyrian and Babylonian Chronicles, Women's Studies, Queens, Goddesses, Historiography*

Giriş

Eski Mezopotamya'da kadın üzerine son zamanlarda önemli çalışmalar yapılmıştır.¹ Çivi yazılı kaynaklara dayanan bu çalışmalar genellikle kadının siyasi, dini ve toplumsal rollerine odaklanmıştır. Kadınların eski Mezopotamya tarih yazıcılığındaki etkin ve edilgen rolleri ile ilgili çalışmalar ise yeni yeni ivme kazanmaktadır.² Kadınların tarih yazıcılığındaki rollerine dair bilgiler içeren çivi yazılı kaynak gruplarından bir tanesi de M.Ö. 1. binin ikinci yarısından itibaren derlenmeye başlanan Asur ve Babil kronikleridir. Eski Mezopotamya kronikleri³ genellikle eski Yakındoğu krallıkları, kralları ve orduları arasındaki ardı arkası kesilmeyen savaşlar, taht kavgaları ve yağmalanan tapınaklar, yerleşim bölgeleri ve saraylar gibi siyasi, askeri ve dini konularla ilgili kayıtlar içermektedir. Bununla birlikte salgınlar, doğal afetler, dini ritüeller ve hastalıklar gibi

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Marc Chavalas (Ed.), *Women in the Ancient Near East: A Sourcebook*, Routledge: New York, 2014; Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, Walter De Gruyter: Berlin, 2016; Brigitte Lion-Cecile Michel (Editörler), *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, Walter De Gruyter: Berlin, 2016.

² Eski Mezopotamya'nın kadın yazarlarının eserleriyle ilgili bir çalışma için bakınız: Charles Halton-Saana Svard, *Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press: Cambridge, 2018.

³ Mevcut Asur ve Babil kronikleri şu iki çalışmada bir araya getirilmiştir: A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5 (tekrar basım), Eisenbrauns: Winona Lake-Indiana, 2000; J. J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, (Ed: Benjamin R. Foster), Society of Biblical Literature: Atlanta, 2004. Makalenin bundan sonraki bölümlerinde ilki için ABC, ikincisi için MC kısaltmaları kullanılacaktır.

hususlara da yer vermektedir. Ancak bu kayıtların neredeyse hemen hepsi aktörleri erkekler olan bir dünyada geçen olaylara dairdir. Krallar, veliahtlar, idari ve adli konularda yetkin olanlar, ordu komutanları, askerler, savaşçılar, rahipler ve kâhinler olarak erkeklerin egemen olduğu bir toplumun olaylarının söz konusu edilmeye daha değer bulunduğu Asur ve Babil kroniklerinin bazılarında kadınlarla ilgili bilgilere de yer verilmiş olduğu görülmektedir. Kadınlarla ilgili kayıtların çok büyük bir kısmı ilgili kroniğin seçici olay örgüsüne, anlam bütünlüğüne ve vermek istediği ya da içerdiği mesajlara uygun bir bağlamdadır. Bu kayıtlar, her ne kadar kraliyete mensup kadınlarla ilgili spesifik olaylarla bağlantılı olsa da aynı zamanda kayıtların bulunduğu metinlerin düzenleniş amaçlarını destekleyecek argümanlar içermektedir. Bazı kayıtların kimi zaman yalnızca tarihsel bir olayın hatırasını taşımak dışında herhangi bir işlevi yoktur. Örneğin Yeni Asur kralı Esarhaddon/Assur-aha-iddina'nın eşi Eşarra-ḫammat'ın ölümünü haber veren tek satırlık kayıt, ilgili kroniklerde kendisinden önceki ve sonraki satırlarla herhangi anlamsal ya da bağlamsal bir ilişki içerisinde değildir. Dahası onun ölümünden bahseden kaydın ilgili kroniklerdeki diğer olayların kayıtlarıyla ilişkisi açısından da bu ölüm vakasının “haber verme” dışında herhangi bir anlamsal işlevi yok gibidir.

Genel anlamda kroniklerde kadınlarla ilgili kimi kayıtlar belirli, sınırlı ve dar konularla ilgilidir. İki istisna hariç, ilgili bütün kayıtlarda kadınların isimlerine yer verilmemiştir. İsimleri zikredilmeyen bu kadınların kimler olduklarını başka kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kroniklerde yalnızca Orta Asur kralı I. Assur-uballit'in (M.Ö. 1365-1330) kızının (Muballitat Şerua)⁴ ve M.Ö. 2500 civarında hüküm sürdüğü tahmin edilen Kiş şehri kraliçesinin (Kubaba)⁵ adları açık bir şekilde yazılmıştır. Diğer yandan tanrıça isimlerinin büyük oranda verildiği görülmektedir. Tanrıçalar genellikle, kimi zaman tanrı isimleriyle birlikte, kralların ya da kraliçelerin destekçileri olmalarıyla ilgili bir olay örgüsü bağlamında geçmektedir. Bazı tanrıçaların ise, çivi yazılı tabletlerin büyük oranda zarar görmeleri ve okunamayan ilgili yerlerin çok olmaları nedeniyle sadece isimleri tespit edilebilmektedir. Kimi kronikler kadınlarla ilgili içerdikleri bazı kayıtlar açısından da önem arz etmektedir. Örneğin Nabonid Kroniği (BM 35382) Yeni Babil kralı Nabonid/Nabu-naid'in (M.Ö. 555-539) annesi ile Pers kralı II. Kyros'un (M.Ö. 559-530) eşinin ölümlerini müteakip düzenlenen cenaze törenleri ve

⁴ K 4401a + Rm. 854 ve BM 92701. İlgili kayıtlar için bakınız: ABC 21: i 9'-10' (s. 159): ⁹ *munus* Mu-bal-li-ta-at-^dŞe-ru-ú-a ¹⁰ mārat ^mAš-šur-uballit ve MC 10: i 9'-10' (s. 178-179): ⁹ *munus* Mu-bal-li-ta-at-^dŞe-ru-ú-a ¹⁰ dumu.munus ¹Aš-šur-úti.la (“Assur-uballit'in kızı Muballitat Şerua”).

⁵ ABC 19: 43' (s. 148): ⁴³ *munus* Kù-^dBa-ba₆ ve MC 38: 55' (s. 266-267): ⁵³ *munus* Kù-^dBa-ba₆

sonrasındaki gelişmeler hakkında M.Ö. 1. binyılın ikinci yarısı için önemli çivi yazılı kaynaklardan bir tanesidir. Eski Mezopotamya kronikleri bazı Asur ve Elam krallarının isimlerinin yalnızca babalarıyla değil, anneleriyle (kimi zaman açık bir şekilde isim belirtilerek) birlikte verilebileceğinin de kanıtlarını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak hemen ifade edilmelidir ki ilgili kroniklerdeki hemen hemen bütün kadınlar babaları (*mārti-šu*), erkek kardeşleri (*aḫati-šu*), eşleri (*aššat šarri-kralın eşleri*) ve oğulları (*ummi šarri-kralın annesi*) ile birlikte geçmektedir.⁶

Bu makalede M.Ö. 7.-3. yüzyıllar arasında düzenlendiği düşünülen, ancak içerdikleri konular itibarıyla M.Ö. 3. binin ikinci yarısına kadar uzanarak bu yönüyle hem uzak hem de yakın geçmişin olaylarından ve kişilerinden bahseden Mezopotamya kroniklerinde geçen kadınlarla ilgili kayıtlar üzerinde durulacaktır. Kronikler Orta Asur kralı I. Assur-uballit'in kızından, Yeni Babil kralı Nabonid'in annesinden, Yeni Asur kralı Esarhaddon'un ve Pers kralı II. Kyros'un eşlerinden bahsetmektedir. Bu çivi yazılı kaynaklar yalnızca kralların annelerinin ve eşlerinin ölümleriyle değil aynı zamanda kralların kızlarının evlendirilmeleriyle ilgili kayıtlar da içerirler.⁷ Ayrıca tek bir kronik (BM 31450) savaş tutsakları kadınlardan da bahsetmektedir.⁸

⁶ Örnekler için bakınız: ABC 21: i 9'-10' (s. 159): ⁹ *šar₄ kur Kar-du-ni-áš mār munus Mu-bal-li-ta-at-^dŠe-ru-ú-a* ¹⁰ *mārat mAs-šur-úuballit* ve MC 10: i 9'-10' (s. 178-179): ⁹ *šar₄ kur Kar-du-ni-áš dumu munus Mu-bal-li-ta-at-^dŠe-ru-ú-a* ¹⁰ *dumu.munus lAs-šur-úti.la*. (“(I.) Asur-uballit'in kızı Muballitat Šerua'nın oğlu Karduniyaş kralı”); ABC 22: i 5'-6' (s. 171): ⁵ *[mKa-dáš-man-Ḫa]r-be mār mKara-in-da-áš māru šá munus Mu-bal-li-ta-at-^dŠe-ru-ú-a* ⁶ *[mārtu-šú] šá mAs-šur-úballit^{it} šār kur Aš-šur^{ki}* ve MC 45: i 5'-6' (s. 278-279): ⁵ *[mKa-dáš-man-Ḫa]r-be dumu lKara-in-da-áš dumu šá munus Mu-bal-li-ta-at-^dEdin^{u-a}* ⁶ *[dumu.munus-šú] šá lAn.šár.tin^{it} šār kur Aš-šur^{ki}*. (“Asur kralı (I.) Asur-uballit'in [kızı] Muballitat Šerua'nın oğlu Karaindaş'ın oğlu [Kadaşman-Har]-be”); ABC 22: i 12' (s. 172): ¹² *mKa-dáš-man-Ḫar-be mār mārti-šú* ve MC 45 i 12' (s. 278-279): ¹² *lKa-dáš-man-Ḫar-be dumu dumu.munus-šú*. (“Kızımın oğlu Kadaşman Harbe'nin.”); ABC 1: i 40' (75): ⁴⁰ *[Iš-tar-ḫu-u]n-du mār a-ḫa-ti-šú* ve MC 16: i 40' (s. 196-197): ⁴⁰ *[Iš-tar-ḫu-u]n-du dumu a-ḫa-ti-šú*. (“(I.Humban-nikaş'ın) kız kardeşinin oğlu, II. Şutruk-Nahhunte.”).

⁷ Örnekler için bakınız: ABC 21: ii 33'-34' (s. 165): ³³ *[m]Aš-šur-bēl-k[a-l]a-šar₄ kur Aš-šu[r]* ³⁴ *[mārat] mdAdad-apla-iddina^{na} šar₄ kur Kar-du-ni-áš e-ḫu-z[u]* ve MC 10: ii 33'-34' (s. 180-181): ³³ *lAš-šur-en-ka-la šar₄ kur Aš-šur* ³⁴ *dumu.munus idIškur.a.sum^{na} šar₄ kur Kar-du-ni-áš e-ḫu-zu*. (“Asur kralı Asur-bel-kala, Karduniyaş kralı Adad-apla-iddina'nın kızıyla evlendi”); ABC 21: iii 17' (s. 166): ¹⁷ *mārāti-<meš>-šu-nu a-na a-ḫa-meš id-[di-nu]* ve MC 10 iii 17' (s. 180-181): ¹⁷ *dumu.munus<meš>-šu-nu a-na a-ḫa-meš id-[di-nu]*. (“Onlar kızlarını (evlilik amacıyla) birbirlerine verdiler”).

⁸ 3. Artakserkses Kroniği olarak bilinen 8 satırdan oluşan kısa metin Pers kralı 3. Artakserkses/Umasu (M.Ö. 358-338) tarafından Sidon kentinden ele geçirilerek Babil ve Susa'ya gönderilen tutsaklardan bahsetmektedir. Burada M.Ö. 345/344 yılında Sidon'dan ele geçirilen kadınların kral tarafından Babil'deki saraya gönderildikleri ifade edilmiştir. Bakınız:

Kraliçeler

Nabonid Kroniği,⁹ M.Ö. 4. yüzyıla ait olduğu düşünülen ve düzenlendiği dönemden yaklaşık 150-200 yıl öncesinde Babil’de meydana gelmiş olaylardan bahseden Akadca kopya bir metindir. Bu kronik Yeni Babil kralı Nabonid’in M.Ö. 556 yılında Babil’de tahta çıkışından M.Ö. 539 yılında Babil’in Persler tarafından ele geçirilmesi ve sonrasında yaşanan gelişmelere kadarki dönemde meydana gelen bazı olayları anlatmaktadır. Nabonid Kroniği her ne kadar kral Nabonid’in Babil kentini terk edip Arabistan yarım adasındaki Teyma şehrine gitmesi ve orada on yıl kadar kalması ile Pers Kralı II. Kyros’un Babil’i ele geçirip Babil krallığına son vermesi gibi iki önemli olay hakkında bilgi içermesi açısından önemli bir kaynak olarak görülse de, Babil ve Pers hanedanlıklarının kraliyet ailelerine mensup kadınların ölümlerinden bahsetmesiyle de dikkati çeken bir metindir.¹⁰

Nabonid Kroniğinin ikinci bölümünde kral Nabonid’in annesinin öldüğüyle ilgili üç satırlık bir kayıt bulunmaktadır. Bu satırlar kralın annesinin (*ummi šarri*) ne zaman ve nerede öldüğü ile ölümünden sonra yaşananlar hakkında bilgi verir.¹¹ Her ne kadar kralın ölen annesinin adı başka kaynaklarda açık bir şekilde verilse de kronik yazarı isim vermez. Bu kişi, hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmı Harran’dan ele geçen iki taş stelde¹² bulunan, kralın annesi ve aynı zamanda ana kraliçe olan Adad-guppi

ABC 9: 6’-8’ (s. 114): ⁶ ud XVI^{kám} sal^{mes} sig^{mes} *hubtu(sar)^{tú} šá kurŠi-da-nu⁷ šá šarru ana Bābili^{ki} iš-pur(u) ud bi⁸ ana ēkal [ša]rri ūterubā^{mes}* ve MC 28: 6’-8’ (s. 240-241): ⁶ u₄ 16. kám munus^{mes} gál^{mes} sar^{tú} šá kurŠi-da-nu⁷ šá lugal ana E^{ki} iš-puru u₄bi⁸ ana é.gal lugal ku₄^{mes}. (“...on altıncı gününde kralın Babil’e gönderdiği Sidon’dan esirler (ve) kadınlar, o günde kralın sarayına girdiler”).

⁹ Tabletten kırılmış ve zarar görmüş olmasından dolayı bir kısmı okunamayan yaklaşık 90 satır ve ön ve arka yüzündeki dört bölümden oluşan Nabonid Kroniği, Yeni Babil kralı Nabonid döneminde ya da o öldükten kısa bir süre sonra düzenlenmiş orijinal metnin ya da metinlerin eldeki mevcut tek kopyasıdır (BM 35382).

¹⁰ Kroniğin tarihi bir kaynak olarak değeriyle ilgili geniş bir tartışma için bakınız: Carolina Waerzeggers, “Facts, Propaganda, or History?: Shaping Political Memory in the Nabonidus Chronicle”, *Political Memory in and after the Persian Empire*, (Editörler: J. M. Silverman ve C. Waerzeggers), SBL Press: Atlanta, 2015.

¹¹ ABC 7: ii 13’-15’ (s. 107) ve MC 26: ii 13’-15’ (s. 234-237).

¹² Bu stellerden ilki (Nab. H₁, A) 1906 yılında o zamanlar Suriye’de üst düzey idari görevlerde yer alan ve aynı zamanda bir arkeolog olan Fransız Henri Pognon tarafından Eski Harran bölgesinde, ikincisi ise (Nab. H₁, B) 1956 yılında, Avusturyalı arkeolog David Storm Rice tarafından Harran şehrindeki Ulu cami kalıntıları arasında bulunmuştur. Steller hakkında bakınız: H. Schaudig, *Die Inschriften Nabonidus von Babylon und Kyros’ der Großen*, *Alter Orient und Altes Testament* 256, Ugarit-Verlag: Münster 2001, s. 500; C. J. Gadd, “The Harran Inscriptions of Nabonidus”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 35.

ya da Adda-guppi idi.¹³ Otobiyografik bir içeriğe sahip olan bu stellere göre Adad-guppi, Yeni Asur kralı Asurbanipal'ın (M.Ö. 668-627) yirminci yılından Yeni Babil kralı ve aynı zamanda oğlu da olan Nabonid'in dokuzuncu yılına kadar toplamda 104 yıl yaşamıştır. O, Asur kralları Asurbanipal/Assur-bani-apli ve Assur-etil-ilani (M.Ö. 627-623) ile Yeni Babil kralları Nabopolassar/Nabu-apla-usur (M.Ö. 625-605), II. Nebukadnezzar/Nabu-kudurri-usur (M.Ö.604-562), Amel-Marduk/Evil-Merodak (M.Ö.561-560), Neriglissar/Nergal-şar-usur (M.Ö. 559-556) ve Labaşı-Marduk'un (M.Ö. 556) hâkimiyet yıllarına ve nihayetinde kendi oğlu Nabonid'in Babil tahtına çıkışına tanıklık etmiştir. Son yıllarına kadar oldukça sağlıklı bir şekilde yaşam sürmüş ve hayatı boyunca öncelikli olarak Harran'daki Sin tapınağı Ehulhul'da tanrı Sin tapınımını devam ettirmiştir.¹⁴ Nitekim kendi hayat hikayesinden bahsettiği ve Adad-guppi Otobiyografisi olarak da bilinen stellerde nesiller boyunca Harran'daki Sin kültürünün yüceltilmesi konusundaki yoğun çabaları dikkati çekmektedir.¹⁵ Bu metin ayrıca Adad-guppi'nin oğlu Nabonid'in de tanrı Sin tapınımına gereken özeni ve dikkati gösterdiğinden bahseder. Adad-guppi Otobiyografisinde anlatılan olaylar büyük oranda dini bir içeriğe sahiptir, ancak bu içerik tamamıyla Adad-guppi'nin ne kadar dindar bir karakter olduğunu kanıtlamak amacıyla hazırlanmamıştır. Temel amaç akıllarda hiçbir soru işareti bırakmayacak şekilde oğlu Nabonid'in krallığı nasıl hak ettiğini göstermeye çalışmaktır. Otobiyografide Adad-guppi'nin özellikle tanrı Sin'e ve Sin kültürünün diğer tanrıları ve tanrıçalarına hayatı boyunca durmadan usanmadan gösterdiği saygı ve itina,¹⁶ artık hayatta olmayan Yeni Babil kralları Nabopolassar, II. Nebukadnezzar ve Neriglissar'ın anılarına gösterdiği saygı ve onlar için tanrılara sürekli yakararak anılarına sunularda

¹³ Adad-guppi isminin anlamı büyük ihtimalle “(tanrı) Adad arındırır” idi. Bütün Mezopotamya bölgesinde geniş bir tapınım alanı bulunan fırtına tanrısı Adad (Sum: İşkur), Adad-guppi'nin hayatı boyunca tapındığı tanrılardan bir tanesiydi (Nab. H₁, B: i 13'-14'). Akadca *gubbu* ise “su kuyusu ya da sarnıcı” anlamındadır. Bakınız: CAD/G: s. 117 (*gubbu* A); CDA: s. 95; AHW I: s. 295. Adad-guppi isminin Aramice olabileceği üzerinde de durulmuştur. Bu konudaki tartışmalar ve yorumlar için bakınız: Wolfram von Soden, “Wörter in neuassyrischen und neu- und spätbabylonischen Texten. Ein Vorbericht. II (n-z und Nachträge)”, *Orientalia* 37/3, 1968, s. 271; Frederick M. Fales, “Indexes”, *Tell Shiikh Fawqani: 1994-1998*, (Editörler: Luc Bachelot ve Frederick Mario Fales), Sargon Editrice Libreria: Padova, 2005, s. 683 (1. dipnot); Enrico Marcato, *Personal Names in the Aramaic Inscriptions of Hatra*, Edizioni Ca' Foscari: Venezia, 2018, s. 23-24; Michael B. Dick, “The ‘History of David’s Rise to Power’ and the Neo-Babylonian Succession Apologies”, *David and Zion: Biblical Studies in Honor of J. J. M. Roberts*, (Editörler: Bernard F. Batto ve Kathryn L. Roberts), Eisenbrauns: Winona Lake, Indiana, 2004, s. 10.

¹⁴ Schaudig 2001: s. 502-513 (Nab. H₁, A – Nab. H₁, B); Gadd 1958: s. 46-53 (Nab. H₁, B).

¹⁵ Nab. H₁, B: i 10'-13'.

¹⁶ Nab. H₁, B: i 14'-18'.

bulunması¹⁷ ile tanrı Sin'in oğluna krallığı bahşetmesi arasında bir ilişki kurulmuş gibidir.¹⁸ Bu bir anlamda gasıp bir kral olduğu bilinen Nabonid'in krallığına bir meşruiyet zemini hazırlama girişimiydi: annesinin dindarlığının karşılığında ay tanrısı Sin tarafından kral olacağı haberiyle müjdelenen,¹⁹ tahta çıktıktan sonra Sin tarafından desteklenen ve tahtayken tanrı Sin'in yardımlarına ve desteklerine karşılık onun Harran'daki tapınağını onaran²⁰ ve böylece Sin kültürünü yaşatmaya devam eden bir kraldı Nabonid. Dolayısıyla Adad-guppi oldukça güçlü, etkili, sorumlulukların bilincinde olan, sabırlı ve tanrılar tarafından sevilen ve desteklenen ve oğlu Nabonid'in meşru bir kral olmasında birincil bir role sahip olan dindar bir kadın figürüydü. Onun metindeki bu rol model olan yadsınamaz önemi krala atfedilen (hayattayken) olumsuzlukların önemsizleştirilmeye çalışıldığı yönünde bir çaba olarak okunabilir.²¹ Adad-guppi bu yönüyle M.Ö. 1. binyılın Eski Mezopotamya'sında siyasi ve dini konularda güçlü ve etkin bir kadın görünümüyle ve başarılı siyasetiyle birçok kralı gölgede bırakma potansiyeline sahip gözükten birkaç kadından birisiydi.²²

Adad-guppi'nin Otobiyografisinde yansıtılmaya çalışılan bu güçlü kadın imgesiyle ilgili verilen bilgiler aslında Adad-guppi'nin Harran'daki Sin kültürüyle olan ilişkisi ya da oğlu Nabonid'in meşru bir kral olup olmadığı tartışmalarını (daha öncesinde yapıldığı gibi)²³ yeniden değerlendirmek ve bu konudaki bilgilere yeni katkılar yapmak açısından değil, Nabonid Kroniğindeki ölümüyle ilgili kayıtlar açısından ne gibi bir önem arz edebileceği noktasında da fazlasıyla önemlidir.

Nabonid Kroniğine göre kraliçe (Adad-guppi) Nisannu/Mart-Nisan ayının (th*Nisannu*) beşinci gününde Sippar yakınlarında Fırat nehrine kıyısı

¹⁷ Nab. H₁, A: iii 15'-23'.

¹⁸ Adad-guppi Otobiyografisinin dili ve içeriğinin söz konusu siyasi ve dini ideolojiyle ilişkisi hakkında bakınız: Sungduk Yun, "Mother of Her Son: The Literary Scheme of The Adad-Guppi Stele", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/3, 2017, s. 277-294.

¹⁹ Nab. H₁ B: i 39'-41'.

²⁰ Nab. H₁ B: ii 8'-16'.

²¹ Adad-guppi Otobiyografisinin o öldükten birkaç yıl sonra onun adını, anısını ve icraatlarını yüceltmek için kral Nabonid tarafından Harran'daki tanrı Sin tapınağına dikilmesi bu açıdan önemlidir. Bakınız: Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC - AD 75*, Wiley Blackwell: Hoboken, NJ, 2018, s. 238.

²² Yeni Babil dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde isimleri bilinen kraliyete mensup kadınlarla ilgili fazla kayıt yoktur. Yeni Asur döneminin kaynakları bu konuda daha zengindir. Bakınız Stol 2016: s. 529-548, 548-551; Ayrıca Yeni Asur dönemi kraliçeleri hakkında bakınız: H. Hande Duymuş Florioti, *Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Asur İmparatorluk Dönemi Kraliçeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, 2015, s. 9-44.

²³ Gadd 1958: s. 90.

olan Dur-Karaşu'da ölmüştür.²⁴ İlgili satırlar Dur-Karaşu'nun nerede olduğunu açıkça belirtmiştir. Burası Sippar yakınlarında bulunan muhtemelen oldukça küçük bir kale yerleşimiydi.²⁵ Kraliçenin Dur-Karaşu'ya ne zaman geldiği ve burada ne yaptığı hakkında herhangi bir bilgimiz yok. Ancak onun ömrünün son zamanlarında, oğlunun yıllardır Babil'deki yokluğundan kaynaklanan huzursuzluk ve gitgide artma eğilimi gösteren kargaşa ortamı ile Med ve Pers tehdidi gibi dışsal nedenlerden ötürü Babil'de bulunmak istememiş olması olasıdır. Belki de bu tehlike ve çekincelerden ötürü öldüğü yerde yani Dur-Karaşu'da gömülmüş olma ihtimali de bir hayli yüksektir.²⁶ Kraliçe öldüğünde kral Nabonid Babil'de değildi.²⁷ Dokuz yıl önce gittiği Arabistan yarımadasındaki önemli ticaret merkezlerinden Teyma şehrindeydi. Kralın Babil'de olmamasından dolayı o sene de (M.Ö. 547), diğer senelerde olduğu gibi her yıl yapılan bazı dini törenler ve ritüeller yerine getirilememiştir. Kralın bizatihi kendisinin önderlik etmemesinden dolayı yapılamayan bu törenler arasında her sene Nisannu ayında yapılan ve yeni yılın başlangıcını müjdeleyen Akitu kutlamaları da bulunmaktaydı.²⁸ Kronik, Akitu (Yeni Yıl) kutlamalarının

²⁴ ABC 7: ii 13'-14' (s. 107): ¹³ itⁱ Nisannu ud V^{kám} ummu šarri ina Dūr-ka-ra-šú šá aḫ(gú) id Puratti e-la-nu Sip-par^{ki 14} im-tu-ut ve MC 26: ii 13'-14' (s. 234): ¹³ itⁱ Bār u₄ 5. kám ama lugal ina bād-ka-ra-šú šá gú i₇ Buranun e-la-nu Sip-par^{ki 14} im-tu-ut. ("Nisannu ayının beşinci gününde ana kraliçe Fırat nehrinin Sippar'daki kıyısında bulunan Dur-Karaşu'da öldü").

²⁵ RIA 2, 1938: s. 246 ("Dūrkarāšu"). É. Dhorme, "La mère de Nabonide", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 41-1/4, 1947, s. 8-9.

²⁶ D. J. Wiseman, "Babylonia: 605-539 B.C.", *CAH* III/2, (Editörler: John Boardman ve diğerleri), Cambridge University Press: Cambridge, 1991, s. 247. Adad-guppi Otobiyografisindeki (Nab. H₁ A: iii 33' ve Nab. H₁ B: iii 16') *iš-ku-nu ina ni-šir-ti* ("Onlar (onu) gizli bir yere yerleştirdiler") ifadesi kraliçenin gizli bir yere gömülmüş olduğu şeklinde okunabilir. Ancak Akadca *niširtum* kelimesi "hazine" anlamına da gelmektedir. Metinde bu ifadenin hemen öncesindeki satırlarda değerli ve iyi kalitede taşlar ve altından bahsedilmiş olması saklanan/gömülen şeyin söz konusu değerli armağanlar ve materyaller olabileceğini de düşündürmektedir.

²⁷ Adad-guppi Otobiyografisi, kralın annesinin cenaze töreninde Nabonid'in de bulunmuş olduğu şeklinde yorumlanacak ifadeler içermekle birlikte, kralın o tarihlere Babil ya da Sippar'da olmadığı hem kronikteki kayıtlardan hem de Nabonid'in dokuzuncu yılına tarihlendirilen idari yazışmalardan anlaşılmaktadır. Öyleyse Otobiyografideki bu yöndeki ifadelerin gerçeği yansıtmayan sembolik ifadeler olduğu ileri sürülebilir. Bu konuda bakınız: Stefan Zawadzki, "The Portrait of Nabonidus and Cyrus in Their(?) Chronicle: When and Why the Present Version Was Composed", *Who Was King? Who Was Not King? The Rulers and Ruled in the Ancient Near East*, (Editörler: Petr Charvát ve Petra Maříková Vlčková), Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic: Prague, 2010, s. 151 (özellikle 37. dipnot).

²⁸ M.Ö. 2. bin yıldan beri bilinen ve her yıl Nisannu ayının ilk haftasında kutlanmaya başlanan ve on bir gün süren Akitu festivali Yeni Babil döneminde tanrılar Nabu ve Marduk'un onuruna düzenlenmekteydi. Bu kutlamaların dini ve siyasi bir yönü bulunmaktaydı. Hem kozmik düzeni hem de onunla yakından ilişkili olan krallığı, kralları ve

yapılamamasından dolayı tanrılar Marduk'un (Bel) ve oğlu Nabu'nun desteğinin sağlanamadığından özellikle bahsetmiştir.²⁹

Nabonid Kroniğinde Adad-guppi'nin ölümü, Akadca *imtu* (<*mātu* "ölmek") fiiliyle ifade edilmiştir. Onun ölüm nedenine dair başka herhangi bir bilgi verilmemiştir. Eski Mezopotamya kroniklerinde bazı Asur, Babil ve Elam krallarının ölümleri ve ölüm nedenleriyle ilgili kayıtların varlığına rağmen³⁰ kroniklerde geçen kraliyete mensup kadınların hiç birinin ölüm nedenlerinin vermediği görülmektedir. Adad-guppi'nin çok geç yaşında bile oldukça sağlıklı olduğu yönündeki Otobiyografideki kayıtlar³¹ onun ölüm nedeninin herhangi bir kötü sağlık sorunundan kaynaklanmamış olabileceğiyle ilgili bilginin kronik kâtabi ya da kâtipleri tarafından bilinme ihtimalini akıllara getirmektedir. Diğer yandan kroniklerin yazarlarının bazı kralların onların ölümlerine neden olan hiçbir hastalığa sahip olmadıkları yönündeki bilgileri kroniklere ekledikleri bilinmektedir.³² Bununla birlikte bu kadınların ölümlerinin ifade ediliş biçimlerinden yola çıkarak bazı

onların hâkimiyeti ve sorumluluğunda olan yeryüzündeki düzeni kötülükten, yıkımdan ve kaotik ortamdaki arındırmak günlerce devam eden bu kutlamaların, ritüellerin ve dini uygulamaların öncelikli amacıydı. Diğer yandan bu festivale kralların öncülük etmesi siyasi düzenin ve hâkimiyetin sürdürülebilmesi noktasında kilit bir role sahipti. Dolayısıyla kralların bizzat şahsiyetleri bu kutlamalarda merkezi bir önem taşımaktaydı. Bu konuda bakınız: Benjamin D. Sommer, "The Babylonian Akitu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos", *JANES* 27, 2000, s. 81-95. Bununla birlikte ülkede kargaşa ya da kaotik bir durum olduğu zaman genellikle Akitu kutlamaları da yapılmıyordu. Zira festivalin en önemli ritüellerinden bir tanesi sembolik bir kaos hali yaratmayı ve sonrasında tekrardan düzeni sağlamaktı. Özellikle ülkede baş gösteren önemli iç ve dış siyasi tehlikeler ve gelişmeler gerçek bir kargaşa halini yansıttığı için kutlamalara bu zamanlarda gerek olmayabiliyordu. Bakınız: ABC 16, (s. 131-132) ve MC 20, (s. 212-214).

²⁹ ABC 7: ii 11' (s. 107) ve MC 26: ii 11' (s. 234). Akitu festivalinin 8. ve 11. günleri arasında tanrı Marduk'un heykelinin Babil'deki kült merkezi Esagila'dan alınıp Babil kentinin dışına çıkartılması ve belirli bir süre sonra tekrar mabedine geri dönmesi gerekmektedir. Bu sembolik olarak Babil'de kaosun (Marduk'un Babil'in dışına çıkartılması) ortaya çıkması ve düzenin yeniden tesis edilmesi (Marduk'un şehre ve mabedine geri dönmesi) açısından yerine getirilmesi gereken bir uygulamaydı. Bakınız: Sommer 2000: s. 89-90. Kronikteki ilgili satır (ii 11') kral Nabonid'in Babil'de olmaması ve Akitu festivaline önderlik edememesi nedeniyle tanrıların mabetlerinden çıkarılmadığından bahseder.

³⁰ Yeni Babil kroniklerinde geçen bazı Mezopotamya ve Elam krallarının ölümleriyle ilgili kayıtlar üzerine detaylı bir çalışma için bakınız: Gökhan Kağnıcı, "Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 69/1, 2019, s. 1-36 (özellikle 19. sayfa).

³¹ Adad-guppi Otobiyografisi kraliçenin ilerlemiş yaşına rağmen hem bedensel hem de zihinsel anlamda ne kadar sağlıklı olduğunu ısrarla vurgular. Bakınız: Nab. H₁, A – Nab. H₁, B: ii 26'-32'.

³² Örneğin Elam kralı II. Humban-haltaş'ın (M.Ö. 680-675) ölüm nedeninin herhangi bir hastalıktan kaynaklanmadığı belirtilmiştir. Bu konuda bakınız: ABC 1: iv 11' (s. 84), ABC 14: 16' (s. 126), MC 1: iv 11' (s. 200-201) ve MC 18: 19' (s. 208-209).

spekülasyonlar yapma imkânı her zaman mevcuttur. Ne Nabonid Kroniğinde ve ne de Yeni Babil dönemine tarihlendirilen diğer çivi yazılı metinlerde Adad-guppi'nin ölümü ile ölümüne neden olan bir hastalık arasında herhangi bir ilişkiye dair kanıt rastlanmamaktadır. Ayrıca o, öldürülmemiş ya da ölü de bulunmamıştı. Kraliçenin ölümü için kroniklerde bir insanı şiddet içerecek şekilde öldürmek eylemini tanımlamak amacıyla sıklıkla kullanılan Akadca *dâku*³³ fiili ya da *mîtat* (“(o), öldür/ölmüştür”) ifadesi kullanılmamıştır.³⁴ Akadca kelime (*imtu*: “(o), öldü”) net bir “eceliyle” ölüm haline işaret etmektedir.

Nabonid Kroniği Adad-guppi'nin ölümünden sonra yaşananlar hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre ana kraliçenin ölümünden dolayı veliaht prens Belşazar/Bel-şar-usur ve ordusu üç gün boyunca yas tuttu. Bir yas dönemi geçirildi. Dahası Sivan/Mayıs-Haziran ayında (*ina*^{iti} *Simāni*) da Babil kentinde onun ölümü için resmi bir yas töreni düzenlendi.³⁵ Kronik, yas süreci ve tören boyunca yaşananlar hakkında daha fazla ayrıntı vermez. Ancak kraliçenin ölümünden hemen sonra yaşananlar, cenaze töreni, cenaze sonrasındaki bazı uygulamalar ve yas töreni ile ilgili bazı detaylara Adad-guppi'nin Otobiyografisinde rastlamak mümkündür. Otobiyografideki bazı bilgilerin kronikteki bilgilerle örtüştüğü yerler olmakla birlikte detaylarda bazı farklılıkların ve eksikliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Kronik, kraliçenin ölümünü müteakip Belşazar ve ordusunun üç günlük yas süreciyle, Babil'de yaklaşık iki ay sonra yapılan resmi yas törenini ayırmıştır. Dolayısıyla iki yas töreninden bahsetmektedir. Otobiyografi ise tek bir yas töreninden bahseder³⁶ ve bunu kraliçenin ölümünden hemen sonra düzenlenmiş gibi sunar. Örneğin Kronik, veliaht prens ve mahiyetindeki orduların tuttuğu ilk yas sürecinin üç gün olduğundan bahsederken ve gerek ilk yas törenine gerekse de Babil'de yapılan törene katılanlar hakkında çok fazla bilgi vermez. Otobiyografi ise yas törenine katılanlarla ilgili Babil'den,

³³ Örneğin: ABC 1: iii 14' (s. 80) “...bir isyanda esir alındı ve öldürüldü (*ina* *sihi* *şabit-ma* *dîk*). Akadca *dâku* fiili “yenmek/devirmek” anlamlarına da gelmektedir. Çivi yazılı metinlerdeki “yenmek/mağlup etmek” anlamındaki kullanımıyla ilgili örnekler için bakınız: Hayim Tadmor, “Historical Implications of the Correct Rendering of Akkadian *dâku*”, *JNES* 17/2, 1958, s. 129-141.

³⁴ Nabonid Kroniğinde Pers kralı II. Kyros'un eşinin ölümü “*mîtat*” ifadesiyle belirtilmiştir. Bakınız: ABC 7: iii 23' (s. 111) ve MC 26: iii 23' (s. 238)

³⁵ ABC 7: ii 14'-15' (s. 107): ¹⁴ *mar* *şarri* *u* *ummāni*^{mes}-*şú* III *ūmu*^{mu} *şu-du-ru* *bikītu* (*ér*) *şaknat*^{at} *ina*^{iti} *Simāni* *ina*^{kur} *Akkad*^{ki} ¹⁵ *bi-ki-tu* *ina* *muḥḥi* *ummi* *şarri* *şaknat*^{at} ve MC 26: ii 14'-15' (s. 234-237): ¹⁴ *dumu* *lugal* *u* *érin*^{mes}-*şú* 3 *u*₄-*mu* *şu-du-ru* *ér* *gar*^{at} *ina*^{iti} *Sig*₄ *ina* *kur* *Uri*^{ki} ¹⁵ *bi-ki-tu* *ina* *ugu* *ama* *lugal* *gar*^{at}. (“Veliaht ve ordusu üç gün boyunca yastaydı (ve) (resmi bir) yas dönemi oldu. Sivan ayında Akkad'da ana kraliçe adına (resmi bir) yas dönemi oldu”).

³⁶ Otobiyografide cenaze töreniyle ilgili bölümde (stelin 3. sütünü) okunamayan birçok kısmın bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Borsippa'dan ve daha uzak bölgelerdeki (Sippar?) insanlardan, Mısır sınırından, Doğu Akdeniz bölgesinden ve Güney Mezopotamya'dan gelen üst düzey idari ve askeri yetkililere kadar oldukça geniş bir liste sunarken veliaht prens ve onun ordusundan bahsetmez. Otobiyografide katılımcı profilinin hem coğrafi hem de sosyal statü anlamda oldukça geniş ve çeşitli olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum temelde kraliyet ve kral Nabonid ile ilgili siyasi ve ideolojik bir göndermeyle açıklanabilse de, aynı zamanda Adad-guppi'nin saygın konumunun anısını yüceltme ve yaşatma konusundaki yoğun bir çabanın da varlığı göz ardı edilmemelidir.³⁷

Otobiyografi yas törenine katılan insanların 7 gün 7 gece ağıt yaktıklarını, kendilerini perişan ettiklerini, sesli yakarışlarda bulduklarını, elbiselerini (bir parçasını?) yırttıklarını ve nihayet yedinci günün sonunda saçlarını kesip (bir tutam?) yırtık elbiselerini bir kapın içine koyarak (belki sonra gömdükleri?) töreni sonlandırdıklarını ifade eder.³⁸ Bu kimseler yas töreni sonrasında güzel kokularla ve yağlarla süslendikten ve arındıktan sonra huzurlu bir şekilde ülkelerine ve evlerine geri dönmüşlerdir.³⁹ Yas töreni için her iki metinde de (Kronik ve Otobiyografi) kullanılan ifade *bikītu šakānu* (yas/ağıt töreni düzenlemek) idi. Akadca *bikītum* (Sum: er₂) sözlüklerde “üzüntü, ağlamak ve göz yaşı” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁰ Kelime hem insanların üzüntülü hallerini tanımlamak için kullanılmakta hem de Nabonid Kroniğinde olduğu gibi kimi zaman aile üyeleri dâhil kalabalık bir insan topluluğunun katıldığı “ağlamanın ve yakarışların eşlik ettiği bir yas töreni” bağlamında geçmektedir.⁴¹ M.Ö 1. binyıl Asur, Babil, Pers ve

³⁷ Özellikle kraliçenin değerli taşlarla ve yağlarla birlikte defnedilmeye hazırlanmasıyla, defnedildikten sonra hayvan kurban edilmesiyle ve yas törenine katılanların ağıtların eşliğinde üzüntülerini gösterme biçimleriyle ilgili satırlar bu yöndeki çabayla ilişkilidir. Otobiyografinin 3. sütünü bütünüyle bu açıdan önemlidir. Bakınız: Nab. H₁, A – Nab. H₁, B: iii.

³⁸ Bu türden uygulamalara daha ziyade Doğu Akdeniz ve İsrail bölgesindeki yas törenlerinde rastlanmaktadır. Yas veya ağıtlardaki aynı ve benzer adetlerle ilgili Eski Ahit'te çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu konuda bakınız: Saul M. Olyan, *Biblical Mourning: Ritual and Social Dimensions*, Oxford University Press: New York, 2004, s. 29-35. Adad-guppi stelinde yas adetleri bağlamında geçen yedi (7) sayısının önemiyle ilgili bakınız: Yusuf Kılıç-Elvan Eser, “Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi”, *Turkish Studies* 11/11, 2016, s. 77-98 (özellikle s. 88-95).

³⁹ Nab. H₁, B: iii 40'-43'.

⁴⁰ CAD/B: s. 223-225; AHw I: s. 125; CDA: s. 44.

⁴¹ Asur Ticaret Kolonileri Çağına tarihlendirilen birçok mektupta *bikītum* kelimesinin her iki anlam ve bağlamda da geçtiği görülmektedir. Bakınız: Salih Çeçen-L. Gürkan Gökçek, “Asurlu Bayan Akadia'nın Ağabeyi Uşur-ša-İstar'a Göndermiş Olduğu Üç Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 7, 2016, s. 250-251; Cécile Michel, “Les Assyriens et les esprits de leurs morts”, *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, (Ed: Cécile Michel), Nino: Leiden, 2008, s. 183, 185; Ömer Kahya, “Ölüm Sonrası Hayat:

Seleukoslar dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde, daha ziyade kehanetlerde, dua metinlerinde ve büyü ritüellerinde *bikītum* kelimesi çoğu zaman bir yas süreci bağlamında geçmektedir.⁴² Anlaşılan Kronik yazarı, Adad-guppi'nin, Otobiyografisinde yansıtılan hem hayattayken hem de öldükten sonraki olumlu anısını Kroniğe yansıtmak istememiştir. Zira cenaze töreni ve sonrasında yaşananlar ile kral Nabonid arasındaki kralın lehine gözükten olumlu bir ilişki dikkati çekmektedir. Anlaşılan Kronik yazarı, Nabonid'in lehine gözükten ve onun anısını yücelten satırlara pek de yer verme taraftarı değildir.

Nabonid Kroniği'ne göre ana kraliçenin ölmesi ile Babil'de yapılan resmi yas töreni arasında yaklaşık iki aylık bir süre bulunmaktadır. Kralın annesi Nisannu ayının beşinci günü ölmüştür. Babil'deki tören ise Sivan ayında gerçekleşmiştir (metinde herhangi bir gün verilmemiştir). Yas töreninin Babil'de neden iki aylık bir süreden sonra yapıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte bu durum acaba kroniğin yazarının bir hatası ya da kasıtlı bir çarpıtması olabilir mi? Çünkü Kronik, Sivan ayında gerçekleşen Babil'deki törenden bahsettikten sonra tekrardan Nisannu ayına geri döner. Çünkü Nisannu ayında önemli başka bir olay gerçekleşmiştir. Nabonid Kroniğine göre Nisannu ayında Adad-guppi'nin ölümünden hemen sonra Pers kralı II. Kyros ordusuyla birlikte Zap nehri hattı boyunca Arbela (Erbil) civarına doğru harekete geçmiştir. Kroniklerde genellikle olayların anlatım silsilesi belirli bir kronolojik sırayı takip etmektedir. Ancak Nabonid Kroniğinde bu sıra bir kereye mahsus olmak kaydıyla bozulmuştur. Tarih konusundaki karışıklık bilinçli bir tercihten mi kaynaklanmaktaydı yoksa bir hata mı yapılmıştı bu konuda net bir şeyler söylemek mümkün olmamakla birlikte⁴³ bu durumun bir yanlıştan kaynaklanmadığı ayrıca tesadüfi de olmadığı ileri sürülebilir. Kralın annesinin ölümüyle Nabonid'in Teyma'daki onuncu yılında meydana gelen olaylardan bahsetmeye başladığı metindeki yeni bölüm arasına Pers kralı II. Kyros'un batıya doğru askeri bir ilerleyiş başlatmış olduğuyla ilgili satırların eklenmesi bu tahmini güçlendirecek bir kanıt olarak düşünülmelidir. Kroniğe göre II. Kyros önce Nisannu ayında Arbela bölgesine, sonra da Iyyar/Nisan-Mayıs ayında (*ina*ⁱⁱⁱ *Aiiari*) Lydia bölgesine doğru harekete geçmiş ve buralara askeri garnizonlarını

Sumerce Metinlerde Öteki Dünya", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37/63, 2018, s. 52; Miranda Bayliss, "The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia", *Iraq* 35/2, 1973, s. 121 (özellikle 48. dipnot).

⁴² STT 2, 339: ö.y. 25' ve a.y. 13'; SpTU 5, 264: a.y. 1'; BRM 4, 06: a.y. 14'. Ayrıca bakınız: David A. Bosworth, *House of Weeping: The Motif of Tears in Akkadian and Hebrew Prayers*, SBL Press: Atlanta, 2019, s. 85-86.

⁴³ Ay sıralarıyla ilgili karışıklıklar başka kroniklerde de göze çarpmaktadır. Örneğin bakınız: ABC 1: iv 20'-21' (s. 84-85).

yerleştirmiştir. Normalde Iyyar ayındaki II. Kyros'un Lidya bölgesindeki askeri hareketliliğini Sivan ayındaki olay(lar) takip etmeliydi. Dolayısıyla Adad-guppi'nin Babil'deki yas töreni kralın Lidya seferinden sonra gerçekleşmeliydi. Olayların kronolojik olarak gerçekleşme sırası kraliçenin ölümü, II. Kyros'un batı yönünde askeri seferlerine başlaması, Lidya seferi ve kraliçenin Babil'deki yas töreni şeklinde olmalıydı. Ancak kronik yazarı bu sıralamada değişiklik yapmış gözükmektedir. Bu durum Nabonid'in annesinin ölümüyle ilgili satırların Nabonid Kroniğindeki önemli rolüyle ilgili gibidir. Kralın annesinin ölümü Babil kralının ülkede olmamasından dolayı kutlanamayan Akitu kutlaması esnasında gerçekleşmiştir. Diğer yandan Adad-guppi'nin ölümü (M.Ö. 547) Yeni Babil krallığının Persler tarafından yıkılması (M.Ö. 539) ile sonuçlanacak olayların başlangıcıyla ilişkilidir. Ana kraliçenin ölümüyle Pers kralı II. Kyros'un batı yönünde ilerleyişe geçmesi arasında doğrudan bir bağlantı yoktu. Ancak kroniğin yazarı Adad-guppi'nin ölüm hadisesi ile Babil kralı Nabonid'in hâkimiyetinin sona erişi ve Pers kralı II. Kyros'un zaferiyle sonuçlanacak olan askeri fetih planlarını devreye sokmaya başlaması arasında bir ilişki kurmaya çalışmış olmalıdır. Bu ilişki siyasi, dini ve hatta ahlaki bir sorgulamayla kurgulanmış olabilir.⁴⁴ Siyasi ve dini anlamda güçlü bir kadın figürü, onun çabaları sayesinde meşru olmayan yollardan tahta çıkan bir oğul kral, Babil'de dini ve siyasi sorumluluklarıyla ilgilenmesi gerekirken on yıl boyunca başka yerde yaşayan bir kral figürü ve dolayısıyla annesinin saygın otoritesi ve dindarlığı sayesinde varlığını devam ettiren ancak onun ölümüyle tüm bu meşruiyet zeminiyle ilgili kurgunun bozulması ve hatta yıkılmasıyla sonuçlanan bir süreç. Bu noktada Adad-guppi'nin ölümüyle Pers kralı II. Kyros'un yükselişi ve onun Babil zaferi arasında bir bağlantı olmalıdır. Bundan ötürü Sivan ayında Babil'de kraliçe adına düzenlenen yas töreniyle ilgili satırların II. Kyros'un harekete geçmesiyle ilgili satırlardan sonra gelmemesi (her ne kadar olayların tarihsel kronolojileri açısından böyle olması gerekse de) olay anlatımının anlamsal ve bağlamsal düzenine uygun düşmeyeceği göz önünde bulundurularak metnin içeriğinin kurgusuna yönelik bilinçli bir müdahaleye işaret etmektedir. Kısacası Adad-guppi'nin ölümü sembolik anlamda ve tarih yazımının kurgusu açısından bir dönemin sona ermesini imlemektedir: Yeni Babil döneminin sona ermesini. Çünkü o sadece kral Nabonid'in annesi değil aynı zamanda hemen hemen bütün Yeni Babil krallarının hayatına tanıklık etmişti etkin bir siyasi figürdü.

⁴⁴ Carolina Waerzeggers, "Facts, Propaganda, or History?: Shaping Political Memory in the Nabonidus Chronicle", *Political Memory in and after the Persian Empire*, (Editörler: J. M. Silverman ve C. Waerzeggers), SBL Press: Atlanta., 2015, s. 117.

Kroniklerde ismiyle geçen kadın figürlerden diğeri bir Sümer kraliçesi idi. Bir kopyası Yeni Asur dönemine tarihlendirilen Weidner/Esagila Kroniği (Ass 13955 gv) M.Ö. 3 binin ikinci yarısında yaşamış olan Kubaba isimli bir kraliçeden bahseder. Kubaba ismi genellikle M.Ö. 1. binyılın başlarında Suriye bölgesinde kendine tapınılan bir tanrıçayla özdeşleşmiştir. Ancak kronikte bahsedilen Kubaba ile Türkiye-Suriye sınırında bulunan Demir çağının önemli şehirlerinden Karkamış'ın bereket tanrıçası ("Karkamış şehrinin Hanımı") olarak da bilinen Kubaba aynı kişi değildi. O, Sumer Kral Listesinde geçen Kiş şehrinin yöneticisi unvanını taşıyan bir Sumer kraliçesiydi. Bu listedeki tek kadın yönetici olan Kubaba'nın kraliçe olmadan önce bir birahaneci olduğu ifade edilmiştir. Kraliçe olduktan sonra Sumer Kral Listesine göre Kiş şehrinin 3. hanedanlığını temsilen 100 yıl boyunca buraya hükmetmiştir (yaklaşık olarak M.Ö 2500-2330 tarihleri arasında ?).⁴⁵ Weidner/Esagila Kroniğe göre Kubaba, Babil'deki Marduk tapınağı Esagil'e düzenli olarak balık temin ettiği için tanrı Marduk tarafından ödüllendirilerek kendisine "bütün ülkelerin hâkimiyeti" bahşedilmişti.⁴⁶ Kronik, çok büyük ihtimalle Babil'in baş tanrısı Marduk kültürünü yüceltmek için derlenmiş bir metindi. Metinde tanrı Marduk'u onurlandıran ve onun kültüne destek veren kralların onun tarafından açık bir şekilde ödüllendirildiği (ayrıca ödüllendirileceği) ifade edilmiştir.⁴⁷ Kronikteki tek kadın yönetici Kubaba da aynı tanrı tarafından ödüllendirilmiştir, çünkü o, Marduk'un kült merkezi olan Esagila tapınağına düzenli olarak balık (Sum. ku₆) tedarik etmiştir. Balık, kronikte önemli bir sembolik role sahiptir. Tanrı Marduk'un desteğine mazhar olabilmenin yollarından bir tanesi de onun kült merkezi olan Esagila'ya balıkların gerektiği şekilde ve zamanda teslim edilmesiydi. Kronikte balık, tanrılara duyulan saygının ve sorumluluğun somut göstergelerinden birisini temsil etmekle birlikte tanrısal onamanın da önemli bir aracıydı. Balık, tanrıça Kubaba tapınımında da oldukça önemliydi.⁴⁸

⁴⁵ Thorkild Jacobsen, *Sumerian King List*, The University of Chicago Press: Chicago, 1939, s. 104-105 (WB 35'-40'); Karen Radner, "Kubaba und die Fische", *Von Sumer bis Homer*, (Ed: Robert Rollinger), Ugarit Verlag: Münster, 2005, s. 544-545, 551-552.

⁴⁶ ABC 19: 42'-45' (s. 148): ⁴⁵ a-na munusKù-d Ba-ba₆ šarru-ut kiš-šat mātati (kur.kur) ug-dam-mir-[šī] ve MC 38: 51'-55' (s. 266-267): ⁵⁵ a-na munusKù-d Ba-ba₆ munus₆ kurun nam.lugal^{ti} kiš-šat kur.kur ug-dam-mir-[šim]. ("O, Kubaba'ya tüm ülkelerin hâkimiyetini verdi").

⁴⁷ Kağnıcı 2019: s. 19-20.

⁴⁸ Radner 2005: s. 548-550. Eski Mezopotamya'da tanrılara sunulan en önemli yiyeceklerden birisi balıktı. Balık tüketiminin ve sunusunun dinsel yönleri hakkında bakınız: E. Douglas Van Buren, "Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia", *Iraq* 10/2, 1948, s. 101-121.

Eşler

Nabonid Kroniği kadınlarla ilgili yalnızca Yeni Babil kralı Nabonid'in annesi Adad-guppi'nin ölümünden bahsetmez. Ayrıca aynı metnin üçüncü sütununda bir başka kadın figür daha karşımıza çıkmaktadır. Kronik tıpkı Adad-guppi örneğinde olduğu gibi bu kişiden de ismiyle bahsetmez. Ancak onun kraliyete mensup birisi (Pers/Akhamenid hanedanlığına) olduğu açıktır. Bu kişi Pers kralı II. Kyros'un eşi idi. Kronikteki söz konusu kişi büyük ihtimalle krala çok sayıda çocuk veren⁴⁹ Kassandane idi. Kronik, Pers kralının eşinin ölümüyle ilgili kısa bir kayıt içerir. Bu kayda göre o, metinde adı okunamayan bir ayda ölmüştür. Onun ölümünden sonra Babil'de bir yas süreci yaşanmıştır. Kronik bu yas süreciyle ilgili ilginç bir anekdot verir: Pers kraliçesinin ölümünden sonra yapılan yas törenine katılanlar Adad-guppi'nin Otobiyografisinde ana kraliçenin ölümüne oldukça üzülen insanların hal ve hareketlerine benzer şekilde davranmışlardır.

Nabonid Kroniği Kassandane'nin ölüm nedeninden ve hangi ayda öldüğünden bahsetmez. Yalnızca onun ölmüş olduğunu belirtir.⁵⁰ Pers kraliçesi Babil'in Persler tarafından ele geçirilmesinden bir sonraki yıl M.Ö. 538'de (muhtemelen Babil'de) ölmüştür. Ölümüyle ilgili satırlarda ay isminin yazıldığı yer okunamamaktadır. Ancak çok büyük ihtimalle onun ölümü Tebet/Aralık-Ocak (^{iti}*Tebētu*) ile Adar/Şubat-Mart (^{iti}*Addari*) ayları arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Zira onun ölümünü müteakip Adar ayının yirmi yedinci gününden Nisannu ayının 3. gününe kadar 6 gün boyunca Babil'de yas ilan edilmişti.⁵¹ Bununla birlikte hemen belirtmek gerekmektedir ki, her ne kadar yas töreni ile ilgili satırlar kraliçenin ölümünden bahseden satırlardan hemen sonra gelse de Kronik, yas töreninin doğrudan ve sadece kraliçe ile ilgili olduğuna dair bir ibare içermez. Zira aynı yılın Ekim ayında (Arahsamnu/ Ekim-Kasım (^{iti}*Arahsamnu*) ayının on birinci günün gecesinde) Med ülkesinin valisi (^{lu}*pāhāt*) unvanıyla öncesinde yani M.Ö. 539 yılında Tişri/Eylül-Ekim (^{iti}*Tiştirīti*) ayının on altıncı günü Pers kralı II. Kyros'un ordusuyla birlikte Babil kentine giren ve oradaki idari düzenlemeleri bizzat yürüten Gubaru/Ugbaru da ölmüştü.⁵² Kroniğin kâatibi 6 günlük yas süreciyle ilgili satırlarına Ugbaru'nun ve Kassandane'nin

⁴⁹ Bu çocuklardan bir tanesi, II. Kambyzes (M.Ö. 530-522), babasından sonra Pers tahtına çıkmıştır.

⁵⁰ ABC 7: iii 22'-23' (s. 110-111) ve MC 26: iii 22'-23' (s. 237-238): ²² *ina* ⁱ[...] ²³ [*aššat*] *šarri mītat*^{at} / [dam] *lugal ug*^{at}. ("...ayında kralın eşi ölmüştür").

⁵¹ ABC 7: iii 23' (s. 111): ²³ *ultu XXVII ša* ^{iti}*Addari adi* ud III *ša* ^{iti}*Nisanni bi-ki-tum ina Akkadī*^{ki} *šaknat*^{at} ve MC 26: iii 23' (s. 237-238): ²³ ta 27 *ša* ^{iti}*Še en u₄ 3 ša* ^{iti}*Bar bi-ki-tu₄ ina Uri*^{ki} *gar*^{at}. ("Adar ayının yirmi yedisinden Nisannu ayının üçüne kadar Akkad'da (resmi bir) yas dönemi [vardı]").

⁵² ABC 7: iii 15', 20', 22' (s. 109-110) ve MC 26: iii 15', 20', 22' (s. 236-239).

ölümlerinden hemen sonra yer verir. Bundan dolayı bu yas ilanının yalnızca kralın üst düzey yetkilisi⁵³ ya da sadece kralın eşi için olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu törenin her ikisi adına olmaması için herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Yas sürecinin detaylarını bilmiyoruz, ancak Adad-guppi'nin ölümünden sonraki süreçle benzer olduğu düşünülebilir. Akadca *bikītu šakānu* ifadesi burada da geçmektedir. Kralın, eşinin ölümünden sonra bütün Pers hâkimiyetinin tanındığı yerlerde yas ilan ettiğine dair bir kayıt Herodotos'un *Historiai*'sinde de geçmektedir.⁵⁴ Ancak Herodotos da 6 günlük yas hakkında fazla bilgi vermez. Anlaşılan yas süreci Akitu kutlamaların başlayacağı gün sona ermiştir.⁵⁵ Kronik söz konusu yas sürecinde üzüntülerinin bir göstergesi olarak bütün halkın (*nišū^{mes} gabbu*) saçlarını dağınık hale getirdiğinden (?) (*qaqqadsunu ipaṭṭarū*) (saçları derli toplu tutmaya yarayan toka ya da bant gibi bir aletin çıkarılması ya da açılması?) bahseder.⁵⁶ Kronik kâtibi tarafından ilginç bulunarak metne eklenen insanların üzüntülü hallerini beden diliyle ilgili bir göndermeyle tanımlamaya çalışılan bu ifadenin bir benzerine muhtemelen Pers kralı II. Kyros zamanında yazılan çivi yazılı bir tablette (BM 38299) de rastlanmaktadır.⁵⁷ Bununla birlikte Nabonid Kroniğinde geçen *qaqqadsunu ipaṭṭarū* (ya da *sag.dusunu duḥ*) ifadesi farklı şekillerde yorumlanmaya müsait gözükmektedir.⁵⁸ Öncelikli olarak Ugbaru'nun ve Kassandane'nin

⁵³ Ugbaru'nun Eski Ahit'in Daniel kitabında geçen Babil kralı Nabonid'in oğlu Belşazar ile Pers kralı II. Kyros arasında kısa süreliğine Babil'e (bir kral olarak) hükmeden Med kökenli Dairus ile aynı kişi olabileceği düşünülmüştür. Bakınız: Daniel 5: s. 30-31; Gerard Gertoux, *Queen Esther Wife of Xerxes: Chronological, Historical and Archaeological Evidence*, Lulu Publisher: Morrisville, 2016, s. 60-65.

⁵⁴ Herodotos, 2. 1.

⁵⁵ Kutlamalar Nisan'ın dördüncü günü başlamaktaydı. Bakınız Sommer 2000: s. 85 (19. dipnot).

⁵⁶ ABC 7: iii 24' (s. 111): ²⁴ ([ni]šū^{mes} gab-bi qaqqad-su-nu ipaṭṭarū (du₈)^{mes} ve MC 26: iii 24' (s. 238-239): ²⁴ un^{mes} gab-bi sag.du-su-nu du₈^{mes} ("bütün insanlar başlarını açtılar/çözdüler").

⁵⁷ Schaudig 2001: s. 570, 577 (BM 38299 v: 26'): ²⁶ i-paṭ-ṭa-rū sag.du-su-nu i-zak-ka-ru ma-mit ("yemin ederken/ettikten sonra başlarını açtılar" ?).

⁵⁸ Akadca *qaqqadum* (Sum: sag.du) ve *paṭāru* (Sum: du₈/duḥ) kelimelerinin anlamları için bakınız: CAD/Q: s. 100-113 ve CAD/P: s. 286-303 (özellikle i: s. 290); AHW II: s. 899-900, 849-851; CDA: s. 271, 284. Kronikteki [ni]šū^{mes} gab-bi qaqqad-su-nu ipaṭṭarū (du₈)^{mes} ifadesinde geçen Sumerce du₈/duḥ işareti aynı zamanda "yaymak, vurmak ve saygı ya da teslimiyet göstergesinde bulunmak" gibi anlamlara gelen Akadca *labānum* şeklinde okunabileceği için (CDA: s. 173), bu ifadenin "bütün insanlar başlarını önüne eğdi" şeklinde çevrilebileceği üzerinde de durulmuştur. Bu ve başka çeviri önerileri için bakınız: Raymond P. Dougherty, *Nabonidus and Belshazzar: A Study of the Closing Events of the Neo-Babylonian Empire*, Wipf & Stock: Eugene-Oregon, 2008, s. 173 (özellikle 562. dipnot). Bununla birlikte makul çevirilerin şimdiye kadar farklı bilim adamları tarafından önerilenlerden birisi olabilme ihtimalinin yanı sıra her ne kadar çivi yazılı metinlerde insanın

ölümünden sonra “bütün halkın” yas tutmuş olması kabul edilmesi zor bir gerçek gibi gözükmektedir. Kronikteki bu ifade çok büyük ihtimalle ölümlerden sonra ilan edilen yas süreci esnasında, geniş kitlelerden oluşmuş olsa bile, belirli bir grup insan (belki sadece cenaze törenine katılanlar veya kraliyet ailesine ve saray maiyetine mensup olanlar?) ile ilgiliydi. Nitekim “bütün halk/insanlar ifadesi” Pers hâkimiyetindeki tüm insanlar değil, belirli bir grup insan topluluğu şeklinde anlaşılmalıdır. Aynı şekilde Herodotos tarafından aktarılan kralın hâkimiyeti altındaki bütün halkın yas tuttuğuyla ilgili kayıt da benzer şekilde yorumlanmalıdır. Ayrıca her iki kaynaktaki bu ifade siyasal bir göndermeyle (krallığın birliği, düzeni ve meşru zemininin kabulü?) ilişkili gibidir.

Nabonid Kroniğinde yer alan kraliyete mensup iki kadının ölümüyle ilgili kayıtların haricinde benzer bir olay kaydı da Babil kralı Nabu-nasir (M.Ö. 747-734) ile bir başka Babil kralı Şamaş-şumu-ukin (M.Ö.668-648) arası dönemde meydana gelen olaylardan bahseden bir Yeni Babil kroniğinde (BM 92502) geçmektedir.⁵⁹ Buna göre M.Ö. 681-669 arasında hüküm süren Yeni Asur kralı Esarhaddon’un eşi Adar ayının beşinci gününde öldü.⁶⁰ Asur kralının eşinin isminden bahsetmeyen kronik ayrıca kralın eşinin hangi yılda öldüğü ve hangi nedenden dolayı bu ölümün gerçekleştiğiyle ilgili de herhangi bir detay vermez. Bu bilgi iki siyasi olay arasına (Esarhaddon’un sekizinci yılında Şubriya’nın ele geçirilerek buradan ganimet alınması ve onuncu yılında bir Asur ordusunun Mısır’a sefere çıkması) sıkıştırılmış ufak bir anekdot gibi gözükmektedir. Buna karşın Adad-guppi ve Kassandane’nin ölümlerinin Nabonid Kroniğinde kayıt altına alınan olayların biçim-içerik ve anlam-bağlam ilişkileri açısından bir önemi ya da en azından bir değeri olabileceği yönündeki çıkarımların tersine Esarhaddon’un eşinin ölümüyle ilgili satırların kronikteki diğer ya da Yeni Asur kralıyla ilgili olaylarla ilişkisi hakkında fazladan ve benzer bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte Yeni Babil Kroniğinde (ABC 1) yer almayan bu konuyla ilgili daha fazla ve farklı bilgiye Esarhaddon Kroniği

kesilen saçını tanımlamak için kullanılan kalıplardan bir tanesi *šarat* (<*šārtu*) *qaqqadu* (CAD/Q: 8’: s. 103-104) ifadesi olsa da Akadca *paṭāru* kelimesinin “temizlemek ve kesmek” gibi anlamlarından dolayı söz konusu ifadenin “saçların kazıtılması ve/ya kesilmesi (bir tutam?)” şeklinde de çevrilebilmesi mümkündür. En azından söz konusu ifadeyle kronik kâtibinin bu türden bir hususu anlatmaya çalışmış olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

⁵⁹ Elimizde mevcut üç kopyası bulunan söz konusu kroniğin kolofon kısmındaki ifadeye göre metin (ABC 1A) Pers kralı I. Darius’un (M.Ö. 522-486) 22. yılında Kalbi-Sin (Ur-Nanna) ailesinden Liblutu’nun oğlu Ana-Bel-eriş tarafından yazılmıştır. Bakınız: ABC 1: iv 39’-43’ (s. 87) ve MC 16: iv 39’-43’ (s. 202-203). Ayrıca bakınız: Kağnıcı 2019: s. 3 (5. dipnot).

⁶⁰ ABC 1: iv 22’ (s. 85): ²²iti *Addaru ud V^{kām} aššat šarri mītar^{at}* ve MC 16: iv 22’ (s. 200-201): ²²iti *Še u₄ 5. kām dam lugal ug₇^{at}*. (“Adar ayının beşinci günü kralın eşi öldü”). Tahminen M.Ö. 673 yılında 20 ya da 21 Şubat tarihinde ölüm gerçekleşmiştir.

isimli başka bir metinde (BM 25091) rastlanmaktadır. Büyük oranda Yeni Asur kralı Esarhaddon döneminin askeri ve siyasi gelişmelerine odaklanan Esarhaddon Kroniği ayrıca oğlu Şamaş-şumu-ukin döneminin ilk yıllarına dair az da olsa bilgi içerir. Tıpkı Asur kral yazıtlarında olduğu gibi Esarhaddon Kroniğinde de Asur kralının başarıları ön plana çıkarılmıştır. Esarhaddon Kroniği, Yeni Babil Kroniğinin tersine, kralın eşinin hangi yılda, ayda ve günde öldüğünden bahseder. Buna göre o, Esarhaddon'un hakimiyetinin sekizinci yılında Adar ayının altıncı gününde ölmüştür. Ayrıca kronik yazarı bu ölüm bilgisini Yeni Babil Kroniğinin yazarının yaptığı gibi aynı siyasi ve askeri olaylar arasına yerleştirmemiştir. Esarhaddon Kroniğine göre Asur ordusunun Şubriya'yı ele geçirip yağmalaması kralın eşinin ölüm tarihinden 12 gün sonra (Adar ayının on sekizinci günü) gerçekleşmiştir.⁶¹ Kronik bu noktada Yeni Babil Kroniğindeki aynı bilgiyle örtüşmez. İlkinde Şubriya'nın fethi ölüm hadisesinden yaklaşık iki ay önceyken, ikincisinde bu fetih hareketinin ölüm vakasından daha sonra gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ayrıca metinler arasında kralın eşinin ölüm günü açısından bir günlük fark vardır. İlki Adar ayının beşinde, ikincisi ise bu ölümün aynı ayın altıncı gününde gerçekleştiğini söyler. Bu tür ufak farklılıklar çok büyük ihtimalle, her ne kadar her iki kroniğin de yararlandığı çivi yazılı kaynağın aynı olduğu göz önünde bulundurulsa da, kâtiplerin farklı kaynaktan yararlanma yetisi, yararlanılan kaynaklardaki bilgilerin genişliği ve ulaşılabilirliği, kâtiplerin niyeti ve hatası ile belki de onların olayları yorumlama biçimleriyle ilgili olmalıdır.⁶² Bununla birlikte Esarhaddon Kroniğinin daha yanlı bir üslup tonuna sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ancak kralın eşinin ölümüyle ilgili iki metindeki ufak farklılığın M.Ö. 6. ve 4. yüzyıllar arası Babil tarih yazıcılığı açısından siyasi veya dini anlamda işlevsel bir anlamla ilgisi yoktur. Kronik Esarhaddon'un eşinin adını belirtmez, ancak kralın bilinen tek eşi o hayattayken ölen ve öldükten sonra kral tarafından Asur'da adına bir anıt mezar diktirdiği Eşarra-ḥammat idi. Yeni Asur dönemine tarihlendirilen bazı mektupların onun ölümü üzerine düzenlenen cenaze ritüelleriyle ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur.⁶³

⁶¹ ABC 14: 23'-25' (s. 127) ve MC 18: 26'-28' (s. 208-209).

⁶² Her iki kronikte geçen benzer kayıtlar arasında tutarsızlıklarla ilgili geniş bir tartışma için bakınız: J. A. Brinkman, "The Babylonian Chronicle Revisited", *Lingering over Words, Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*, (Editörler: T. Abusch, John Huehnergard ve Piotr Steinkeller), Scholars Press: Atlanta, 1990, s. 88-95.

⁶³ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, Walter de Gruyter: Berlin, 2016, s. 543-544; David Kertai, "The Queens of the Neo-Assyrian Empire", *Altorientalische Forschungen* 40/1, s. 119.

Tanrıçalar

Mezopotamya kroniklerinde tanrıların yanı sıra bazı tanrıçaların da isimleri geçmektedir. Bu tanrıçalar arasında İştar,⁶⁴ Beltiya (şarpanitum),⁶⁵ Belit-Nina,⁶⁶ Taşmetum,⁶⁷ şarrat-Deri⁶⁸ ve Belit-Akkadi⁶⁹ isimlerine rastlanmaktadır. Kronikler özellikle aşk ve savaş tanrıçası olarak bilinen İştar (Sum. İnanna) gibi Eski Yakındoğu ve Anadolu panteonunda M.Ö. 3. ve 1. binyıllar arasında önemli yer tutan tanrıçaların yanı sıra Belit-Akkadi gibi hem coğrafî hem de zaman dilimi açısından sınırlı bir tapınım alanı bulunanlardan da bahsetmektedir. Bazı kroniklerde özel isim verilmeden sadece “tanrıça” kelimesinin kullanıldığı görölmektedir.⁷⁰ Tanrıça İştar’ın kroniklerdeki rolü genellikle siyasi iktidarı meşrulaştırmak olmuştur. Onun ismi savaşa olan düşkünlüğü ve savaşçı özellikleri nedeniyle⁷¹ askeri olaylar bağlamında geçmektedir. Esarhaddon Kroniğinde ve Eski Krallar Kroniğinde (BM 26472) bu durum açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Örneğin Esarhaddon Kroniğinde Yeni Asur kralı Esarhaddon’un tanrıça İştar heykelinin birçok tanrı heykeliyle birlikte Elam’dan alınarak ait oldukları yere (Akad ülkesi) geri getirilmesindeki⁷² başarısı övölmektedir. Tanrıça İştar, Esarhaddon’un kral yazıtlarında ismini sıklıkla zikrettiği özellikle savaş zamanlarında kendisine yardım ettiğini ifade ettiği öncelikli tanrıçalardan birisiydi.⁷³ Eski Krallar Kroniği ise ilk satırlarına Akad kralı Sargon’un (M.Ö. 2334-2279) tanrıça İştar’ın desteğiyle tahta çıktığını ve krallığı yönetmeye başladığını söyleyerek başlar.⁷⁴ Böylece o, tanrıçanın yardımıyla hiçbir rakibi ve dengi olmaksızın hâkimiyet alanını genişletmeye

⁶⁴ ABC 1: iv 17’ (s. 84), ABC 13a: ay: 3’ (s. 124). Tabletın arka yüzü büyük oranda okunamamaktadır. Tanrıçanın adı tam okunabilmektedir., ABC 14: 21’ (s. 126), ABC 20: A 1’ (s. 152), Assyrian Chronicle Fragment 2: 7’ (s. 185).

⁶⁵ ABC 13b: 7’ (s. 283).

⁶⁶ ABC 17: i 6’ (s. 133). Tabletın ilk sütunu büyük oranda okunamamaktadır. Tanrıçanın adı tam okunabilmektedir.

⁶⁷ ABC 17: i 21’ (s. 134). Tabletın ilk sütunu büyük oranda okunamamaktadır. Tanrıçanın adı tam okunabilmektedir.

⁶⁸ ABC 21: iv 7’ (s. 168).

⁶⁹ ABC 21: iv 7’ (s. 168).

⁷⁰ ABC 17: ii 27’ (s. 136): ²⁷...^dıřtarāti(işdar)^{meş} ve MC 51: ii 27’ (s. 298-299): ²⁷...^dEşdar^{meş}. Akadca *iřtarātu* ifadesi henüz isimleri belirlenmemiş görünür tanrısal temsiller için kullanılmaktaydı. Bu konuda bakınız: Shana Zaia, “State-Sponsored Sacrilege: ‘Godnapping’ and Omission in Neo-Assyrian Inscriptions”, *JANEH* 2/1, 2015, s. 42-43.

⁷¹ R. Harris, “Inanna-Iştar as Paradox and a Coincidence of opposites”, *History of Religions* 30, s. 269; Gebhard J. Selz, “Five Divine Ladies: Thoughts on Inana(k), Iştar, In(n)in(a), Annunītum, and Anat, and the Origin of the Title ‘Queen of Heaven’”, *Nin* 1, s. 34.

⁷² ABC 14: 21’-22’ (s. 126) ve MC 14: 24’-25’ (s. 208-209).

⁷³ Bazı örnekler için bakınız: RINAP 4, 1: ii 38’-39’ (s. 15) ve 133: 34’-35’ (s. 272).

⁷⁴ ABC 20: A 1’ (s. 152).

başlamıştır. Bilindiği gibi tanrıça İştar Akad hanedanlığının krallık tanrıçalarından birisiydi. Özellikle Akad kralı Sargon ve Naram-Sin'in krali yazıtlarında tanrıça İştar'ın övüldüğü ve ondan yardım istendiği görülmektedir. Eski Krallar Kroniğinde geçen *ina palê* ^d*Iştar* (“İştar'ın hakimiyetinde”) ifadesinin aslında Akad krallığı dönemini tanımlamak için kullanıldığı düşünölmüştür.⁷⁵ Bazı krallık stellerinde ve arkeolojik malzeme üzerinde de tanrıça temsillerine rastlanmaktadır.⁷⁶

Tanrı ve tanrıça heykellerinin tapınaklarından alınarak/yağmalanarak düşman ölkelerine götürölmeleri özellikle M.Ö. 2. ve 1. binyıl boyunca Asur, Babil ve Elam arasındaki mücadelelerde sık rastlanan bir uygulama olmuştur. Fetih hareketleri ve hâkimiyet mücadeleleri neticesinde yenilgiye uğrayanların hâkim oldukları yerlerden elde edilen çeşitli ganimetler arasında sayılan bu heykellerin kült merkezlerinden ve/ya tapınaklarından alınması, bu yerlerin bulunduğı şehirlerin ve bu şehirlere hükmeden krallıkların korunmasız (korunaksız) hale gelmesine neden olmaktadır. Tanrı ve tanrıçaların yokluğunun, kaosa, düzensizliğe ve zayıflığa yol açabileceğı ve kralların meşruluklarını zedeleyebileceğı düşünölmekteydi.⁷⁷ Örneğin benzer bir olay M.Ö. 9. yüzyılda Asur ile Babil arasındaki çekişmelerde meydana gelmiştir. Yeni Asur kralı V. Şamsi Adad (M.Ö. 823-811) ile Babil kralı Marduk-balassu-ikbi (M.Ö.819-813) arasında anlaşmazlık ikincisinin yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Asur kralı Diyala bölgesindeki birçok yeri ele geçirmiş ve buradaki tanrı ve tanrıçaları da beraberinde Asur'a götürmüştür. Uzun bir döneme yayılan Asur ve Babil arasındaki ilişkilerle ilgili olayların anlatıldığı bir Asur kroniğine göre (K 4401a + Rm. 854) yerlerinden edilen bu heykeller arasında tanrıça Şarrat-Deri ve Belit-Akkadi'nin heykelleri de bulunmaktaydı.⁷⁸ Özellikle ikincisi,

⁷⁵ Foster 2016: s. 141; Yusuf Kılıç-Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies* 8/5, 2013, s. 396.

⁷⁶ Benjamin R. Foster, *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge: London, 2016, s. 138-141; Lorenzo Nigro, “The Two Steles of Sargon: Iconology and Visual Propaganda at the Beginning of Royal Akkadian Relief”, *Iraq* 60, 1998, s. 85-93.

⁷⁷ Bu konuda bakınız: Zaia 2015: s. 19-54.

⁷⁸ ABC 21: iv 7'-9' (s. 168): ⁷*Anu-rabú* ^d*Hum-um-ia*₅ ^d*Šarrat*(gašan)-*D[ē]ri*^{ki} ^d*Bēlit*(gašan)-*Akkadi*^{ki} ⁸*Ši-ma-li-ia* ^d*Palil* ^d*A-nu-ni-tú* ^d*Mār-bīti* ⁹*šá*^{uru}*Ma-li-ki* ve MC 10: iv 7'-9' (s. 182-183): ⁷*An gal* ^d*Hum-um-ia*₅ ^d*Gašan-Bād*.^{an}^{ki} ^d*Gašan-Uri*^{ki} ⁸*Ši-ma-li-ia* ^d*Igi*.^{du} ^d*A-nu-ni-tú* ^d*Dumu.é* ⁹*šá*^{uru}*Ma-li-ki*. Tanrı ve tanrıça heykellerinin yağmalanmasıyla sonuçlanan olaylarla ilgili benzer bir kayıt V. Şamsi-Adad'ın M.Ö. 813 yılı olaylarının anlatıldığı kraliyet yazıtında da geçmektedir. Bakınız: RIMA 3: A.0.103.2: iii 37'b-48' (s. 190).

Belit-Akkadi, aşağı Diyala bölgesinde yer alan Bît-Hamban'ın (ayrıca aynı isimli bir Kassit kabilesinin) baş tanrıçalarından birisiydi.⁷⁹

Sonuç Yerine Bazı Değerlendirmeler

Eski Mezopotamya kroniklerinde genellikle erkek egemen bir anlatı söz konusudur. Siyasi, askeri, dini ve sosyo-kültürel hayata dair anlatılan olayların aktörleri çoğu zaman erkeklerden oluşmaktadır. Bununla birlikte sınırlı sayıda Asur ve Babil kroniğinde az da olsa kadınlarla ilgili kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar daha ziyade Asur ve Babil kraliyet sınıfına mensup kadınlardan bahseder. Bahsedilen kadınların sosyal statülerine bakıldığında onların kralların anneleri, eşleri ve kızları oldukları görülmektedir. Kronikler ayrıca bazı tanrıçalardan da bahsetmektedir. Kronik kâtipleri ilgili metinlerde kralların anneleri ve eşlerinin yalnızca ölümleriyle ilgili bilgilere ve ayrıca sonrasındaki cenaze ve yas törenlerine dair birtakım anekdotlara yer vermişlerdir. Kralların kızlarıyla ilgili kayıtlar ise onların evlilikleriyle ilgilidir. Kroniklerde bahsedilen kadınlardan bazılarının isimleri açık bir şekilde verilirken (Muballitat Şerua ve Kubaba), bazılarının isimleri kayıt düşülmemiştir. Örneğin Yeni Asur kralı Esarhaddon'un eşi Eşarra-ḥammat, Yeni Babil kralı Nabonid'in annesi Adad-guppi ve Pers kralı II. Kyros'un eşi Kassandane'nin adlarını başka kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Kadınlarla ilgili kayıtların oldukça az, konu olarak dar kapsamlı ve satır aralarına sıkıştırılmış bir şekilde olduğu gözlemlenmektedir. Ancak sınırlı da olsa onlarla ilgili kayıtların kroniklerde anlatılan erkek egemen olay örgüsü içerisinde önemli rolleri olduğu kesindir. Yalnızca Yeni Asur kralı Esarhaddon'un eşiyle ilgili iki kronikte geçen tek satırlık bir kaydın metin içerisinde, diğer olaylarla ilişkisi anlamında fazla bir anlamsal ya da işlevsel ağırlığa sahip olmadığı söylenebilir. Kroniklerin (bu ölüm vakasından bahseden iki farklı kronik vardır)⁸⁰ bu olaydan bahsetmesinin muhtemel nedeni, Eşarra-ḥammat'ın ölümünün kral Esarhaddon'un sekizinci yılı olayları içerisinde kayıt altına alınacak derecede önemli görülmüş olmasıydı. Kralın eşinin ölümü kralın kendisinde ve kraliyet çevresinde büyük üzüntülere yol açmış olabilir. Kadınlarla ilgili diğer kayıtlar (buna tanrıçalarla ilgili olanlar da dâhil) metinlerin düzenleniş amaçlarına ve vermek istedikleri siyasi-ideolojik mesajlara uygun ve destekler nitelikte ve içeriktedir. İsimleri açık bir şekilde verilsin ya da verilmesin bu kadınlarla ilgili kayıtların kroniklerdeki temel işlevi, ilişkili-ilişkili olduğu kralların (Kubaba örneğinde olduğu gibi kraliçelerin de)

⁷⁹ J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia (1158-722 BC)*, Pontificium Institutum Biblicum: Roma, 1968, s. 43.

⁸⁰ ABC 1: iv 22' (s. 85) - MC 16: iv 22' (s. 200-201) ve ABC 14: 23' (s. 127) - MC 18: 26' (s. 208-209).

başarılarını ya da başarısızlıklarını ön plana çıkarmaktır. Söz gelimi bir kralın annesinin ya da eşinin ölümünden bahsetmek tek başına tarihsel bir olayın kaydı olması dışında başka herhangi bir anlam ifade etmezken, kral olan oğlunun ya da eşinin iyi ya da kötü siyasi ve dini icraatlarının sorgulanması veya yüceltilmesi açısından “işlevsel ve değerli” bir bilgi olabilmekteydi. Nabonid Kroniği bir bütün olarak ele alındığında Yeni Babil kralı Nabonid’in eleştirilecek icraatlarının ve diğer yandan Pers kralı II. Kyros’un övülecek başarılarının ön plana çıkartılmaya çalışıldığı dikkati çekecektir. Kroniğe göre kral Nabonid, krallık başkenti Babil şehrini uzun yıllar boyunca başı boş bırakarak kenti ve dolayısıyla krallığı saldırılara karşı savunmasız hale getirmiş ve dini sorumluluklarını yerine getirmemiş bir kraldı. Dahası kral olmasında birinci dereceden rolü olan annesi Adad-guppi’nin cenaze törenine bile katılmayan ve Pers orduları M.Ö. 539 yılında Sippar kentini, herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirince “kaçan” bir kraldır.⁸¹ Nabonid Kroniğinin yazarı kraliçenin ismini bilinçli olarak vermez, zira onun Babil’de oldukça saygın bir ünü bulunmaktaydı. Onu ismiyle anmak doğrudan kral Nabonid’in hakimiyetini yüceltmek anlamına gelebilirdi ki böyle yapmak kroniğin vermek istediği mesaja uygun düşmezdi. Nitekim Kroniğin, Adad-guppi’nin Otobiyografisindeki anne ve kral oğul ile ilgili kayıtların (kraliçenin cenaze töreni ve sonrasındaki yas sürecinde yaşananlar da dahil) detaylarını içermemesi de bu anlamda önemlidir. Diğer taraftan aynı kronik yazarı Pers kralı II. Kyros’un eşinin adından da bahsetmez, ancak hem Kassandane’nin Babil tarihi açısından Adad-guppi örneğinde olduğu gibi siyasi ve dini bir rolü yoktur hem de metin içerisinde kraliçenin ölümü ile olumsuz olaylar arasında bir ilişki kurulmamıştır. Diğer yandan Pers kralı eşinin ölümünü tarih yazıcılığı açısından bir fırsata çevirir. Kral eşi öldüğünde Nabonid’in tersine Babil’dedir ve eşinin cenaze törenine katılmıştır. Ayrıca Adad-guppi’nin yas törenine katılanlar belirli bir insan topluluğundan oluşurken, Kassandane’nin ölümünden sonraki yas töreni sınıf ayrımı olmaksızın bütün insanları içermekteydi. En azından Kroniğin yansıttığı durum bu şekildedir.

Sonuç olarak Asur ve Babil kronikleri, söz konusu ettiği olaylar her ne kadar metinlerin derlenmesinden daha önce gerçekleşmiş olsa da kendi döneminin siyasi havasından bağımsız bir içerik barındırmaz. Dolayısıyla bu kronikler sınırlı da olsa kadınlarla ilgili kayıtlara yer vermiştir, ancak bu, sadece tarihe “olanı olduğu gibi/için göstermek” niyetiyle not düşmek gibi naif bir amaca yönelik değildi. Bu kayıtların kişileri, olayları, dönemleri, dini gelenekleri ve siyasi ideolojileri ve sosyo-kültürel yapıları yansıtmak, eleştirmek ve yüceltmek açısından tarihyazımsal bir önemi vardı. Örneğin

⁸¹ ABC 7: iii 15’ (s. 109) ve MC 26: iii 15’ (s. 236-237).

evlilik gibi gündelik yaşamın oldukça yaygın bir uygulaması bile tarih yazımı açısından bakıldığında belirli bir ideolojik mesajın parçası olarak sunulabilmekteydi. Örneğin Bir Asur kroniği M.Ö. 11. ve 10. yüzyıllarda Asur ve Babil arasındaki evliliklerden bahsetmektedir. Orta Asur kralı Asur-bel-kala (M.Ö. 1073-1056) Babil kralı Adad-apla-iddina (M.Ö. 1067-1046)'nın kızıyla evlenirken yine Yeni Asur kralı II. Adad-nirari (M.Ö. 911-891) ile Babil kralı I. Nabu-şuma-ukin (yaklaşık olarak M.Ö. 900-888) birbirlerinin kızlarıyla evlenmiştir. Kronik her iki evliliğin Asur ve Babil halklarını bir araya getireceğinden ve iki devlet arasındaki dostluğu pekiştireceğinden bahsederek evlilik olgusunun devletlerarası siyasi ilişkilerindeki yadsınamaz önemli rolüne işaret etmiştir.⁸² Zira Eski Yakındoğu'da devletler arası ilişkilerin barış içerisinde yürütülebilmesi için kraliyet ailesine mensup kişiler arasındaki evlilikler oldukça önemliydi. Ancak kroniklerdeki her bilginin/bilgi yokluğunun ve ufak detayların salt yazınsal bir ideolojik yönünün olduğunu ileri sürmek (aksi halde katiplerin bilgisi, yeterliliği, olayları ve dış dünyayı anlama/yorumlama çabaları ve geleneğin rolü gibi içsel ve dışsal faktörlerin ıskalanması tehlikesi ortaya çıkabilir) eski Yakındoğu'nun tarih yazım (olay anlatım) pratiklerinin ilgi alanlarını dar bir çerçeveye hapsetmek anlamına gelir. Ki öyle değildir.

Kaynakça

- Bayliss, Miranda, "The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia", *Iraq* 35/2, 1973, s. 115-125.
- Beaulieu, Paul-Alain, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Wiley Blackwell: Hoboken, NJ, 2018, s. 238.
- Black, Jeremy ve diğerleri, *A Concise Dictionary of Akkadian*, 2.baskı, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2000.
- Bosworth, David A., *House of Weeping: The Motif of Tears in Akkadian and Hebrew Prayers*, SBL Press: Atlanta, 2019.
- Brinkman, J. A., "The Babylonian Chronicle Revisited", *Lingering over Words, Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*, (Editörler: T. Abusch, John Huehnergard ve Piotr Steinkeller), Scholars Press: Atlanta 1990, s. 73-104.
- Brinkman, J. A., *A Political History of Post-Kassite Babylonia (1158-722 BC)*, Pontificium Institutum Biblicum: Roma, 1968, s. 43.
- Chavalas, Marc (Ed.), *Women in the Ancient Near East: A Sourcebook*, Routledge: New York, 2014.

⁸² (ABC 21: ii 33'-37' (s. 165) - MC 10: ii 33'-37' (s. 180-181) ve ABC 21: iii 17'-18' (s. 166) - MC 10 iii 17'-18' (s. 180-181).

- Çeçen, Salih– Gökçek, L. Gürkan, “Asurlu Bayan Akadia’nın Ağabeyi Uşur-şa-İştar’a Göndermiş Olduğu Üç Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 7, 2016, s. 247-264.
- Dhorme, É., “La mère de Nabonide”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 41-1/4, 1947, s. 1-21.
- Dick, Michael B., “The ‘History of David’s Rise to Power’ and the Neo-Babylonian Succession Apologies”, *David and Zion: Biblical Studies in Honor of J. J. M. Roberts*, (Editörler: Bernard F. Batto ve Kathryn L. Roberts), Eisenbrauns: Winona Lake, Indiana, 2004, s. 3-19.
- Dougherty, Raymond P., *Nabonidus and Belshazzar: A Study of the Closing Events of the Neo-Babylonian Empire*, Wipf & Stock: Eugene-Oregon, 2008.
- Fales, Frederick M., “Indexes”, *Tell Shiukh Fawqani: 1994-1998*, (Editörler: Luc Bachelot ve Frederick Mario Fales), Sargon Editrice Libreria: Padova, 2005, s. 681-686.
- Florioti, H. Hande Duymuş, *Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Asur İmparatorluk Dönemi Kraliçeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul, 2015.
- Foster, Benjamin R., *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge: London, 2016.
- Gadd, C. J., “The Harran Inscriptions of Nabonidus”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 35-92.
- Gertoux, Gerard, *Queen Esther Wife of Xerxes: Chronological, Historical and Archaeological Evidence*, Lulu Publisher: Morrisville, 2016.
- Glassner, Jean-Jacques, *Mesopotamian Chronicles*, (Ed: Benjamin R. Foster), Society of Biblical Literature: Atlanta, 2004.
- Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5 (tekrar basım), Eisenbrauns: Winona Lake-Indiana 2000.
- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, RIMA 3, University of Toronto Press: Toronto, 1996.
- Halton, Charles – Svard, Saana, *Women’s Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press: Cambridge 2018.
- Harris, R., “Inanna-Ištar as Paradox and a Coincidence of Opposites”, *History of Religions* 30, s. 261-278.
- Herodotos, *Tarih*, (Çev: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2016.

- Jacobsen, Thorkild, *Sumerian King List*, The University of Chicago Press: Chicago, 1939.
- Kağnıcı, Gökhan, “Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 69/1, 2019, s. 1-36.
- Kahya, Ömer, “Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37/63, 2018, s. 49-76.
- Kertai, David, “The Queens of the Neo-Assyrian Empire”, *Altorientalische Forschungen* 40/1, s. 108–124.
- Kılıç, Yusuf – Ay, Şeyma, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies* 8/5, 2013, s. 387-403.
- Kılıç, Yusuf – Eser, Elvan, “Eskiçağ Düşüncesi ve Kutsal Kitaplarda Yedi Sembolizmi”, *Turkish Studies* 11/11, 2016, s. 77-98.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, Yeni Yaşam Yayınları: Seul, 2011.
- Leichty, Erle, *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669)*, RINAP 4, Eisenbrauns: Winona Lake, Indiana, 2011.
- Lion, Brigitte – Michel, Cecile (Editörler), *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, Walter De Gruyter: Berlin 2016.
- Marcato, Enrico, *Personal Names in the Aramaic Inscriptions of Hatra*, Edizioni Ca’ Foscari: Venezia, 2018, s. 23-24.
- Michel, Cécile, “Les Assyriens et les esprits de leurs morts”, *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, (Ed: Cécile Michel), Leiden: Nino, 2008, s. 181-197.
- Nigro, Lorenzo, “The Two Steles of Sargon: Iconology and Visual Propaganda at the Baginning of Royal Akkadian Relief”, *Iraq* 60, 1998, s. 85-102.
- Olyan, Saul M., *Biblical Mourning: Ritual and Social Dimensions*, Oxford University Press: New York, 2004.
- Radner, Karen, “Kubaba und die Fische”, *Von Sumer bis Homer*, (Ed: Robert Rollinger), Ugarit Verlag: Münster, 2005, s. 543-556.
- Schaudig, Hanspeter, *Die Inschriften Nabonidus von Babylon und Kyros’ der Großen*, Alter Orient und Altes Testament 256, Ugarit Verlag: Münster 2001.
- Selz, Gebhard J., “Five Divine Ladies: Thoughts on Inana(k), Ištar, In(n)in(a), Annunītum, and Anat, and the Origin of the Title ‘Queen of Heaven’”, *Nin* 1, s. 29-62.
- Sommer, Benjamin D., “The Babylonian Akitu Festival: Rectifying the King or Renewing the Cosmos”, *JANES* 27, 2000, s. 81-95.
- Stol, Marten, *Women in the Ancient Near East*, Walter de Gruyter: Berlin, 2016.

- Tadmor, Hayim, “Historical Implications of the Correct Rendering of Akkadian *dâku*”, *JNES* 17/2, 1958, s. 129-141.
- Van Buren, E. Douglas, “Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia”, *Iraq* 10/2, 1948, s. 101-121.
- Von Soden, Wolfram, “Wörter in neuassyrischen und neu- und spätbabylonischen Texten. Ein Vorbericht. II (n-z und Nachträge)”, *Orientalia* 37/3, 1968, s. 261-271.
- Waerzeggers, Carolina, “Facts, Propaganda, or History?: Shaping Political Memory in the Nabonidus Chronicle”, *Political Memory in and after the Persian Empire*, (Editörler: J. M. Silverman ve C. Waerzeggers), SBL Press: Atlanta, 2015, s. 95–124.
- Wiseman, D. J., “Babylonia: 605-539 B.C.”, *CAH* III/2, (Editörler: John Boardman ve diğerleri), Cambridge University Press: Cambridge, 1991, s. 229-251.
- Yun, Sungduk, “Mother of Her Son: The Literary Scheme of The Adad-Guppi Stele”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/3, 2017, s. 277–294.
- Zaia, Shana, “State-Sponsored Sacrilege: ‘Godnapping’ and Omission in Neo-Assyrian Inscriptions”, *JANEH* 2/1, 2015, s. 19-54.
- Zawadzki, Stefan, “The Portrait of Nabonidus and Cyrus in Their(?) Chronicle: When and Why the Present Version Was Composed”, *Who Was King? Who Was Not King? The Rulers and Ruled in the Ancient Near East*, (Editörler: Petr Charvát ve Petra Maříková Vlčková), Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic: Prague, 2010, s. 142–54.

Kısaltmalar Listesi

- ABC: Assyrian and Babylonian Chronicles
- AHw: Akkadisches Handwörterbuch
- BM: British Museum
- BRM: Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan
- CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
- CAH: The Cambridge Ancient History
- CDA: A Concise Dictionary of Akkadian
- JANEH: Journal of Ancient Near Eastern History
- JANES: Journal of the Ancient Near Eastern Society
- JNES: Journal of Near Eastern Studies
- K: Museum siglum of the British Museum in London (Kuyunjik)

MC: Mesopotamian Chronicles

RIA: Reallexikon der Assyriologie (und Vorderasiatischen Archäologie)

RIMA: The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods

RINAP: The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period

Rm: Museum siglum of the British Museum (Rassam)

SpTU: Spätbabylonische Texte aus Uruk

STT: The Sultantepe Tablets

YENİ ASUR İMPARATORLUĞU'NDA TAHT MÜCADELELERİ VE DARBELER

THRONE STRUGGLES AND COUPS IN THE NEO- ASSYRIAN EMPIRE

Koray TOPTAŞ* - Faruk AKYÜZ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 28.04.2020

Kabul: 19.09.2020

Article Info

Received: April 28, 2020

Accepted: September 19, 2020

Özet

Asur'da kesin şekilde belirlenmiş bir veraset sisteminin olmayışı, başta prensler olmak üzere kraliyet üyelerinin taht üzerinde mücadeleye tutuşmasına yol açmıştır. Kralın bütün gücü kendisinde toplamayı başaramayıp güçlü bir yönetim tesis edememesi karşısında, bazı kraliyet üyeleri saray içerisinden destekçilerinin de yardımıyla tahtı ele geçirmenin planlarını yapmışlardır. Bu kişiler kendilerine yeterli derecede bir destek buldukları anda da isyan başlatıp, krala darbe yapmaya çalışmışlardır. Bu çalışmanın konusunu Aşşur-da'in-apla isyanı, Kalhu İsyanı, II. Sargon'un Tahta Geçışı, Urdu-Mulissu İsyanı ve Şamaş-şumu-ukîn isyanı oluşturmaktadır. Çalışmada Yeni Asur İmparatorluğu Dönemi'nde gerçekleşen taht isyanları ve darbeler ele alınacaktır. Bu isyanların Asur veraset sistemiyle ilişkisi ve alınan önlemler belgeler ışığında sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Asur İmparatorluğu, Darbe, Kalkışma, Krallık, İktidar.

Abstract

The absence of a strictly determined inheritance system in Assyria caused the royal members, especially princes, to struggle on the throne. In spite of the fact that the king was unable to gather all the power in themselves and establish a strong governance, some royal members made plans to seize the throne from the palace with the help of his supporters. When these people found sufficient support for them, they started a rebellion and tried to stage a coup the king. The subject of this study is Aşşur-da'in-apla's rebellion, rebellion of Kalhu, Sargon II's ascending, Urdu-Mulissu's rebellion and the Şamaş-şumu-ukîn's rebellion. In this study, the throne rebellions and the coups that took place in the Neo-Assyrian Empire Period will be

* Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi, koraytoptas@gazi.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi. İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, faruk.akyuz@samsun.edu.tr

discussed. The connection with the Assyrian inheritance system of these actions and the measures taken will be presented in the light of the documents.

Keywords: *Neo-Assyrian Empire, Coup, Attempt, Kingship, Rulership.*

Giriş

Darbe, bir kişi, ordu ya da devlet içerisindeki seçkin siyasi gruplar tarafından mevcut yöneticinin saf dışı bırakılarak illegal bir şekilde iktidarın ele geçirilmesi olarak tanımlanabilir. Darbe genellikle şiddet ve güç kullanma yoluyla gerçekleştirilen bir isyandır.¹ Bu tanım, darbe sadece askeri gruplar tarafından değil kişi ve bazı gruplar tarafından da organize edilebileceğini ifade etmektedir. Bir darbenin başarıya ulaşması elbette ki bir güç unsuru gerektirmektedir. Bir darbenin başarılı olması sadece askeri desteğe değil iyi bir organizasyon ve halkın desteğini alabilmek amacıyla propaganda kampanyasına da ihtiyaç duymaktadır.² Kalkışma ise yönetimi ele geçirmek için girişilen darbe girişimini, isyanı ifade etmektedir.

Yeni Asur Dönemi'nde darbe ve darbe girişimlerini günümüzden farklı bir şekilde ele almak gerekir. Zira Eskiçağ'da darbe genellikle bir kişinin ya da grubun siyasi hedeflerini gerçekleştirme amacı taşımakta ve genellikle kraliyet ailesi içerisindeki kişilerin organize ettiği hareketlerdir. Çünkü Eskiçağ toplumlarında genellikle soy tanrısallık bir meşruiyete dayalıydı ve iktidarın meşruiyeti için başa geçecek kişinin kraliyet soyundan olması gerekiyordu. Bu noktada krallık yönetiminden ve veraset sisteminden söz edilmesi yerinde olacaktır.

Krallık, bir kişinin diğerlerine göre “yüksek otorite” sahibi olduğu hiyerarşi temeli üzerine inşa edilmiştir. Krallık terimi, genellikle “tek bir birey tarafından yönetilen” bir sisteme atıfta bulunur.³ İktidarın krallık sistemi üzerine inşa edildiği Asur İmparatorluğu, köklerini Sumer şehir krallıklarından alan Mezopotamya iktidar anlayışını yansıtıyordu.⁴ Bu yönetim anlayışında, meşruiyetin ön koşulu olan iktidarın tanrılar tarafından kraliyet soyuna verildiği inancı hâkimdi. Meşruiyet, Eskiçağ toplumlarının hemen hepsinde dinî bir karaktere sahipti ve soy (köken) prensibine göre şekillendirilmekteydi. Mezopotamya tarihinde soya dayalı meşruiyet

¹ Jonathan Michael Powell – Clayton L. Thyne, “Global Instances of Coups from 1950 to 2010: A New Dataset”, *Journal of Peace Research* 48/2, 2011, s. 252–253.

² Edward Luttwak, *Coup d'État: A Practical Handbook*, Harvard 1978.

³ John Baines – Norman Yoffee, “Order, Legitimacy and Wealth in Ancient Egypt and Mesopotamia”, in: *Archaic States*, Eds. G. Feinman – J. Marcus, Santa Fe 1998, s. 205.

⁴ Marc Van De Mieroop, *Cuneiform Texts and the Writing of History*, New York: Routledge 1999, s. 59–76.

yaratma pratiğinin derin kökleri vardır.⁵ Kralların propaganda aracı olan yazıtlar, kralların tanrının seçimi olduğuna sıkça vurgu yapmakta⁶ ve krallara dinî temeller üzerine oturtulmuş güçlü bir hâkimiyetin kapılarını açmaktaydı. Asur kralları da soya dayalı meşruluğu saltanatlarının temel dayanak noktası haline getirmişlerdi. Asur kraliyet anlayışına göre tanrı, hükümdar ve onun çocuklarını taht için uygun kişiler olarak seçmiş ve tayin etmişti.

Asur krallık anlayışında kral aslında her şeyin sâhibi olan tanrıların yeryüzündeki temsilcisiydi. Kraliyet taç giyme töreninde tanrı Aşşur'un kral olduğuna⁷ ve Asur kralının onun temsilcisi olarak kutsal dünyaya yakın bir konumda bulunduğu vurgu yapılmaktaydı. Örneğin, Asurbanipal'in "Taç Giyme İlahisi"nde kralın tanrı Aşşur'un temsilcisi olduğuna açıkça vurgu yapılmaktadır.⁸ Bu gibi ifadeler yazılı belgelerde sıkça görülmektedir. Asur kralı tanrıların iradesini yerine getirmekle görevlendirilen aracı kimse idi. Kralın tanrılar nezdindeki özel konumu tanrıları temsil eden, sembollerle çevrili kral tasvirlerinde de açıkça görünmektedir.⁹ Asur kralı toplumunun lideri olarak siyasi, dinî ve idari görevleri tek vücutta toplamıştı. Bu noktadan hareketle kral, tanrılar ve insanlar arasındaki arabulucu, başrahip, baş yönetici ve ordunun muzaffer komutanı, koruyucu, tanrıların taht kurucusu, çoban gibi nitelikleri bünyesinde barındırıyordu.¹⁰ Asur kralları yazıtlarında tanrının gücünü ve onayını alarak tahta çıktıklarını sürekli olarak vurgulamaktaydılar. Asarhaddon'un kraliyet danışmanı olan Adad-şumu-uşur¹¹ tarafından yazılan bir belge tam da Asur kralının halkının gözünde tanrının seçimi olarak yeryüzündeki yansımaları olduğuna işaret

⁵ Bradley. J. Parker, "The Construction and Performance of Kingship in the Neo-Assyrian Empire", *Journal of Anthropological Research* 67, 2011, s. 366–67; Yusuf Kılıç ve Şeyma Ay, "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", *Turkish Studies*, 8-5, 2013, s. 387–403.

⁶ Henry Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago 1978, s. 337.

⁷ "Aşşur kraldır, Aşşur kraldır" SAA 20 7: i 29.

⁸ "...Aşşur gerçek kraldır! Asurbanipal Aşşur'un temsilcisidir..." SAA 3 11; Asurbanipal tanrıların kendisini desteklediğini de belirtmektedir; "...büyük tanrılar bana güven verdi ve silahlarımı kutsadılar" SAA 3 3: r 11–13; Kraliyet yazıtlarında da benzer örnekler mevcuttur. Asurbanipal şöyle demektedir: "...kralların kralı, toprakların efendisi Aşşur'un uygun gördüğü kişi, tanrıların imrendiği adam, Tanrı Enlil'in seçimi" RIMA 2 A.0.101.44; bu tür örneklerin yanında değişmeyen bir takım ifadeler dikkati çekmektedir.

⁹ Karen Radner, "Assyrian and Non-Assyrian Kingship in the First Millennium BC", in: *Concepts of Kingship in Antiquity*, Eds. Giovanni B. Lanfranchi – Robert Rollinger, Padova 2010a, s. 25.

¹⁰ Luis Robert Siddall, *The Reign of Adad-nirari III An Historical and Ideological Analysis of An Assyrian King and His Times*, Leiden–Boston 2015, s. 150–151; Steven. W. Holloway, *Aşşur is king! Aşşur is king! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*, Leiden 2002, s. 72.

¹¹ PNA I/1 38.

etmektedir. Belgenin tercümesi şöyledir:

*“Kral, efendim, büyük tanrılar tarafından seçilmiştir. Kralın, efendimin gölgesi herkes ve her şey için ferahlatıcıdır... İyi bilinen bir deyim şöyle diyor: İnsan tanrının bir gölgesidir. Ama bir insan bir insanın gölgesi (olabilir mi)? Kral tanrının tam benzeridir.”*¹²

Yukarıda değinilen hususlar, tahtı ele geçirmek amacıyla başlatılan hareketin tanrısal isteğe dayandırılması ve tanrının yeryüzünde kendisini temsil hakkı verdiği kraliyet soyunun bir üyesi olması gerekliliğine işaret etmektedir. Asur tarihinde bu anlayışın başarılı şekilde uygulandığı ve kraliyet soyundan gelen kişilerin tahta geçtiği görülmektedir.¹³ Ancak soya dayalı veraset anlayışı bir takım sorunları da beraberinde getirmekteydi. Veraset sisteminin bulunmaması, kralın birden fazla vârisinin olması durumunda taht mücadelelerinin yaşanmasına neden olabilmekteydi. Bu sebeple Asur kralları çocukları arasında taht kavgasının yaşanmasını önlemek amacıyla oğulları arasından birisini veliaht prens olarak tayin edebilmekteydi. Asur belgelerinde kralın çocukları arasında en çok bilgi veliaht prens hakkında yer almaktadır. Veliahtlar, kraliyet soyunun erkek üyesi olmak, gerekli meşruluğu sağlamak ve kral olmak için gerekli bilgi ve beceriye sahip olmak gibi bazı özellikleri barındırmalıydı.¹⁴ Ancak veliahdın tayininde kraliçelerin rolü de unutulmamalıdır. Kraliçeler oğullarının çıkarlarını korumada aktif rol oynamaktaydılar. Bu rol III. Adad-nērārī'nin annesi Sammu-rāmat (Semiramis) ve Asarhaddon'un annesi Naqī'a (Zakūtu) örneklerinde açıkça görülmektedir.¹⁵

Asur kralları, veliaht prensin tahta geçişini garanti altına almak amacıyla bir takım siyasi önlemler de almışlardır. Bunun en güzel örnekleri Sanherib ve Asarhaddon dönemlerinde görülür. Her iki kral da kendilerinden sonra yerine geçecek veliahdın tahta geçişini garantilemek için çeşitli antlaşmalar düzenlemişlerdir.¹⁶ Asur kralları tarafından veliaht olarak tayin edilmek o

¹² SAA 10 207.

¹³ Hayim Tadmor, “History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions”, in: *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Ed. F.M. Fales, Rome 1981, s. 25.

¹⁴ Radner, 2010a: 27; Frankfort, 1978: 243.

¹⁵ Karen Radner, “The Delegation of Power: Neo-Assyrian Bureau Seals”, in: *L'archive des Fortifications de Persépolis: État des questions et perspectives de recherche* (Persika 12), Eds. P. Briant – W.F.M. Henkelman – M.W. Stolper, Paris 2008, s. 495; Saana Svärd, “Women and Power in Neo-Assyrian Palaces Neo-Assyrian, SAAS 23, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2015, s. 39–81.

¹⁶ Sanherib oğlu Asarhaddon'un tahta geçişini sağlamak için; Asarhaddon da bir oğlu Asurbanipal'in tahta geçişini garanti altına almak için bir antlaşma hazırlamıştı. Bkz. SAA 2 3; SAA 2 6.

prensın kesin olarak kral olacağı anlamı taşımamaktaydı. Kral, çeşitli sebeplerden ötürü veliahdı azledebilir ve yerine bir başka oğlunu veliaht olarak tayin edebilirdi. Urdu-Mulissu'nın babası Sanherib tarafından veliahtlıktan alınıp yerine Asarhaddon'un veliaht prens olarak tayin edilmesi veliaht prens tayinlerinde bir bağlayıcılık olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁷ Sonuç itibarıyla veliaht prens herhangi bir sebepten dolayı azledilmedikçe, babasının ölümünden sonra tahta geçmesi beklenmekteydi. Ancak bir prens kral olduktan sonra, kardeşleriyle yaşanabilecek taht kavgalarının önüne geçmek için başarısını sürdürmek ve kardeşlerine karşı üstünlüğünü korumak zorundaydı. Asur tarihindeki kalkışma ve darbe örnekleri, babalarının ölümünden sonra tahta geçen veliahdı karşı, kardeşlerinin taht mücadelelerini yansıtmaktadır. Bu girişimler Asur yıllıklarında ve belgelerinde kendilerine yer bulmuştur. Asur tahtının yeni kralı bu girişimleri bertaraf etmeyi başarmış ise bu hareketlerden isyan olarak söz etmekte ve oldukça detaylı bilgiler sağlamaktadır. Ancak girişimler, darbe ile sonuçlanmış ise Asur belgeleri bu konuda suskun kalmaktadır. Bu sebeple Asur belgeleri III. Tiglat-pileser ve II. Sargon'un iktidarı ele geçirmesiyle ilgili net bilgiler sunmaz.

Yeni Asur Belgelerinde Darbe ve Kalkışma Kavramı

Bazı krallar döneminde gerçekleşen taht mücadelelerine ve darbelere değinmeden önce Asur yıllıklarında ve kraliyet yazışmalarında bu eylemlerin hangi kavramlarla ifade edildiğine değinmek yerinde olacaktır. Asur yıllıklarında kalkışma hareketleri için isyan kavramının kullanıldığı görülmektedir. V. Şamşı-Adad'ın yıllıklarında kardeşi Aşşur-da'in-apla'nın babası III. Salmanassar'a karşı başlattığı darbe girişimini ifade etmek için *bārtu*¹⁸ kelimesinin kullanıldığına şahit olmaktayız. İsyan etmek anlamına sahip olan "*nabalkutu*" kelimesi ise "darbe yapmak için isyan etmek" anlamında kullanılmıştır.¹⁹ Asurbanipal'in yıllıklarında da kardeşi Şamaş-şumu-ukin isyanını ifade etmek için "*nabalkutu*" kelimesi tercih edilmiştir.²⁰ Sanherib'in öldürülmesiyle sonuçlanan Urdu-Mulissu kalkışması ise Asarhaddon'un yıllıklarında "*epšet hammā'ē*"²¹ ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Bu ifade "*gaspçı eylem*" anlamı taşımakta ve tahtı ele geçirme girişimini ifade etmektedir. Bazı özel yapılar ve kelime dizimleri de isyan ve kalkışma anlamına gelebilmekteydi. Asarhaddon kardeşleriyle

¹⁷ Radner, 2010a: 27.

¹⁸ RIMA 3 A.0.103.1: i 40; "*bartu*" isyan etmek, ayaklanma, kalkışma anlamlarına sahiptir. Bkz. CAD B 113-115.

¹⁹ RIMA 3 A.0.103.1: i 41.

²⁰ RINAP 5/1 no. 11: iii 100.

²¹ RINAP 4 no 1: i 46.

yaptığı taht mücadelesini anlattığı yıllığında “şeytani planlar yapmak” anlamı taşıyan “*epēšuma ikpudū lemuttu*”²² kullanımı da isyan ya da kalkışmaya işaret etmekteydi. Aynı kullanımı Šamaš-šumu-ukīn isyanının anlatımında da yer almaktadır.²³ SAA 18 100 numaralı mektupta ise darbe girişimi öncesi yapılan isyan antlaşmasından söz etmektedir. Begede geçen “*adē ša sīhi*”²⁴ ifadesi Urdu-Mullissu’nun ittifak kurduğu kişilerle imzaladığı “*isyan antlaşmasını*” ifade etmektedir. Görüldüğü üzere Akadca literatürde isyan kelimesini ifade eden kelime ve kullanımlar aynı zamanda tahtı ele geçirmek için başlatılan kalkışmaları da karşılamaktaydı.

Aşşur-da’in-apla İsyanı

Yeni Asur Döneminde karşımıza çıkan ilk darbe girişimi III. Salmanassar’ın oğlu Aşşur-da’in-apla tarafından başlatılmıştır. III. Salmanassar, babası II. Asurnasirpal’in göz kamaştırıcı başarılarının izinden gitmek ve onun başlattığı işleri devam ettirmek gibi zor bir görevi yerine getirmekle yükümlüydü.²⁵ Bu amaçla mücadele eden III. Salmanassar, 30 yıl boyunca her yıl sefere çıkmaktan yorulmuş ve seferlerin başına *turtānu* (ordu komutanı) Dayyan-Aşşur’u atamıştı. Bu durum III. Salmanassar’ın en büyük oğlu Aşşur-da’in-apla’nın babasına karşı tavır almasına yol açmış olabilir.²⁶ Ancak Aşşur-da’in-apla’nın, Dayyan-Aşşur’un *turtānu* pozisyonuna yükseltilmiş olmasını kıskanmış olmasına dair öngörü net değildir.²⁷ Ayrıca III. Salmanassar’ın maliye politikası da Aşşur-da’in-apla’nın önderliğindeki isyanın sebeplerinden biri olabilir.²⁸ Asur *limmu* listeleri MÖ 826 ve MÖ 820 yılları arasında, muhtemelen Aşşur-da’in-apla isyanına işaret etmektedir.²⁹ Bu durumda III. Salmanassar hayatta iken başladığı anlaşılan ve onun ölümünden sonra da devam eden isyana aralarında Ninive, Asur, Erbil gibi büyük kentlerin de bulunduğu 27 kent katılmıştır.³⁰ İsyan devam ederken III. Salmanassar ölmüş, fakat tahta Aşşur-

²² RINAP 4 no 1: i 42.

²³ RINAP 5 no 11: iv 55.

²⁴ SAA 18 100: 4; “*sīhu*” kelimesi Asur belgelerinde isyanı ifade etmek için tercih edilen bir kelimedir. Bkz. CAD S 240.

²⁵ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu (M.Ö. 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), İstanbul 2013, s. 142.

²⁶ Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakınoğu* (Çev. Zülal Kılıç), Atlaslı Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi, Cilt 9, İstanbul 1996, s. 174.

²⁷ Siddall, 2015: 84.

²⁸ Cancik-Kirschbaum, 2004: 80.

²⁹ Alan Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910-612 BC*, SAAS II, Helsinki, 1994, s. 30-3.

³⁰ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Ankara 2015, s. 151; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul 2010, s. 162.

da'in-apla değil III. Salmanassar'ın diğer oğlu V. Šamšī-Adad geçmiştir.³¹ Bu iç savaşın 4 yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. V. Šamšī-Adad iç savaş sebebiyle dış politikada bir takım yeni arayışlara girişmiştir. Babil kralı I. Marduk-zākir-šumi arasında imzalanan antlaşma bu politikanın bir sonucu olabilir.³² Antlaşmada V. Šamšī-Adad'dan kral olarak söz edilmemesi antlaşmanın III. Salmanassar'ın ölümünden önce imzalandığını düşündürmektedir. Antlaşma sonucunda I. Marduk-zākir-šumi'nin V. Šamšī-Adad'a isyanın bastırılmasında destek sağladığı düşünülmektedir. Ancak, Asur kaynakları isyanın bastırılmasında Babil'in desteğine değinmemektedir. Yine de I. Marduk-zākir-šumi'nin III. Salmanassar ile olan ilişkisinin tarihi göz önüne alındığında, Babil hükümdarının V. Šamšī-Adad'a yardım ettiği düşüncesi makul olacaktır.³³

V. Šamšī-Adad'ın yıllıkları Aššur-da'in-apla isyanından söz eden tek yazılı belgelerdir. V. Šamšī-Adad yıllıklarında kardeşinin ülkede isyana neden olduğu ve müttefikleriyle yemin esasına dayalı bir antlaşma dâhi imzaladığını söylemektedir. Belgede isyan şu ifadelerle anlatılmaktadır:

“Aššur-da'in-apla babası (III.) Salmanassar zamanında isyanı, ayaklanmayı ve suç oluşturan eylemleri teşvik ederek haince davrandığında, ülkede isyana neden oldu ve savaş için hazırlandı; (o sırada) yukarı ve aşağıdaki, Asur halkını kendi yanına çekti ve onlara bağlayıcı bir yemin ettirdi. Şehirlerin ayaklanmasına neden oldu ve mücadele ve savaş sürdürmek için hazırlandı. Ninive, Adia, Šibaniba, İmgur-Enlil, İššabri, Bīt-Šaširia, Šimu, Šibhīniš, Tamnuna, Kipšuna, Kurbail, Tīdu, Nabulu, Kaḫat, Asur, Urakka, Sallat, Huzirina, Dūr Dariga, Zaban, Lubdu, Arrapḫa, (ve) Arbela (Erbil) şehirleri, Amedu, Tīl-abnī, (ve) Hīndānu şehirleri ile birlikte -dört tarafın kralı babam (III.) Salmanassar'a isyan eden kaleleriyle birlikte 27 şehrin tamamı, Aššur-da'in-apla'nın yanında yer aldılar. Efendilerim büyük tanrıların buyruğuyla (onları) bastırdım/kontrol altına aldım.”³⁴

V. Šamšī-Adad isyanı bastırdıktan sonra devletin kuzey doğu ve batı yönlerinde bir takım fetih hareketlerine girişmiştir. Ancak onun seferlerinin hedefinde kardeşinin isyanında yer alan şehirlerin olmaması dikkat çekicidir.

³¹ Roaf, 1996: 174.

³² SAA 2 1; Albert Kirk Grayson, “Assyria: Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934-745 BC)”, in: *The Cambridge Ancient History Volume III Part I: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, Eds. J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – E. Sollberger, Cambridge 1999, s. 269; Kuhrt, 2013: 146.

³³ Siddall, 2015: 85.

³⁴ RIMA 3 A.0.103.1: i 39–53a.

Bu durum Asur kralının isyancı şehirlere gereken dersi verdiği ve buralara yeni bir askeri sefere gerek duymaması ile açıklanabilir.³⁵

Kalhu'da isyan ve III. Tiglat-pileser'in Tahta Geçişi

Uzun süren bir duraklama evresinden sonra III. Tiglat-pileser (MÖ 745–MÖ 727)'in tahta çıkmasıyla birlikte Asur yeniden yükselişe geçmiştir. Gerçekleştirdiği önemli icraatlar sayesinde imparatorluğu şahlandıran III. Tiglat-pileser'in tahta çıkış süreci oldukça tartışmalıdır. Yaygın görüş asıl adının Pul olduğu³⁶ ve Kalhu'daki bir isyandan sonra tahta geçerek Tiglat-pileser ismini aldığıdır.³⁷ Bu durumda III. Tiglat-pileser bir darbe ile tahtı ele geçirmişti, üstelik onun soyu ile ilgili kesin bir bilgi yoktur.³⁸

Limmu listeleri MÖ 746 yılında Kalhu'da bir isyan olduğunu kaydetmektedir.³⁹ III. Tiglat-pileser tam da bu isyandan sonra Asur tahtına geçmiştir.⁴⁰ Bu durum, III. Tiglat-pileser'in tahta geçmesinde Kalhu'daki isyanın belirleyici olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki mevcut deliller oldukça sınırlıdır ve Kalhu'daki isyanın ne şekilde vuku bulduğunu ortaya koymamaktadır. Ancak isyanın başarıya ulaşması, iyi bir şekilde organize edildiğini ve güçlü destekçilerinin olduğuna işaret etmektedir. İsyân sırasında III. Tiglat-pileser'in saraydaki bazı önemli görevlilerden destek aldığı kanıtı sayılabilecek ipuçları da mevcuttur. Zawadzki, *limmu* listelerinde MÖ 750 yılına ismini veren *rāb šāqê* (baş sâki) Bêl-dân ismine dikkat çekmektedir. *Limmu* kayıtları bu kişinin MÖ 744 yılında Kalhu vâlisi olarak atandığını ve 10 yıl boyunca bu görevi sürdürdüğünü göstermektedir.

³⁵ Siddall, 2015: 85.

³⁶ III. Tiglat-pileser'in tahta geçmeden önceki isminin Pul olduğu Eski Ahit'te yer alan anlatıma dayanmaktadır; “*Bu yüzden İsrail'in Tanrısı, Tiglat-pileser diye bilinen Asur Kralı Pul'u harekete geçirdi.*” Bkz. 1.Tarihler 5: 26.

³⁷ Henry W. Frederick Saggs, *Everyday Life in Babylonia and Assyria*, London–New York 1965, s. 22.

³⁸ Paul Garelli, “The Achievement of Tiglath-pileser III: Novelty or Continuity?”, in: *Ah, Assyria ... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Eds. M. Cogan – I. Eph'al, Jerusalem 1991, s. 46; Stefan Zawadzki, “The Revolt of 746 B.C. and the Coming of Tiglath-Pileser III to the Throne”, *SAAB VIII/1*, 1994, s. 53 vd; Susan. Wise Bauer, *Antik Dünya* (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul 2013, s. 393. III. Tiglat-pileser, kendisini yazıtlarda III. Adad-nêrârî'nin oğlu olarak tanıtır ama aslında onun torunu olduğuyula ilgili görüşler de mevcuttur bkz. PNA 3/II 3b 1329.

³⁹ “*siḫu ina Kalhi*” RLA 2 430: Arthur Ungnad, “Eponymen”, in *Reallexikon der Assyriologie*, Vol. II. Berlin-Leipzig 1938, s. 412–457; Millard, 1994: 43.

⁴⁰ *Limmu* listeleri Arapha vâlisi Nabû-bêlu-uşur'un *limmuluğuna* tekabül eden MÖ 745 yılının Ayyar ayının 13'ünde III. Tiglat-pileser'in Asur tahtına geçtiğini göstermektedir. Jean-Jacques Glassner, “Mesopotamian Chronicles”, *Society of Biblical Literature*, Ed. B. R. Foster, Atlanta 2004, s. 173; Millard, 1994: 43; Ungnad, RIA 2, 430.

Bēl-dān'ın III. Tiglat-pileser döneminde böylesine bir ayrıcalığa sahip olması, onun III. Tiglat-pileser'e verdiği desteğin bir sonucu olabileceği fikrini doğurmaktadır.⁴¹ Belki de Bēl-dān Kalhu vâlisi ve isyanda rol alanlardan birisi idi. İsyandan sonra onun mevcut durumu bu seçeneği de mantıklı hale getirmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere isyanın ortaya çıkışı ve ilerleyiş şekliyle ilgili bilgilerimiz yetersiz hatta tümüyle eksiktir. Fakat, Aşşur-nērārī'nin Urartu kralı II. Sarduri önderliğindeki müttefik kuvvetler karşısındaki yenilgisi⁴² Asur ülkesinde kendisine karşı bir muhalefeti ortaya çıkarmış olabileceği görüşü kabul görmektedir. Bu muhalefetin bir sonucu olarak ayaklanmanın başkent Kalhu'da başlamasına ve darbenin hızla başarılı olmasına neden olduğu düşünülebilir. Bu da III. Tiglat-pileser'i destekleyen grubun iktidarı ele geçirmek için etkili ve iyi bir konumda olduğunu göstermektedir.⁴³ Diğer bir görüş ise IV. Salmanassar, III. Aşşur-dān ve V. Aşşur-nērārī, dönemlerinde güçlü bir figür olan Şamşī-ilu'nun imparatorlukta etkinliği ve isyandaki rolüdür. Şamşī-ilu, V. Aşşur-nērārī döneminde devletin en güçlü kişiliklerinden biri haline gelmişti. Garelli, Kalhu'daki isyanda onun rolüne dikkat çekmektedir.⁴⁴ Bu noktada isyanın kaynağı Şamşī-ilu olabilir. Bu seçenekte düşünülmesi gereken husus III. Tiglat-pileser'in isyandaki konumudur. Belki de III. Tiglat-pileser tahtı ele geçirmek isteyen Şamşī-ilu cenahının karşısında yer almış ve kendi destekçilerinin etkisiyle bu isyanı bastırmış ve bir kahraman edasıyla tahta geçmişti.⁴⁵ Böyle bir durumda III. Tiglat-pileser darbeci değil, tam tersine darbe karşısında hanedanı koruyan biri olarak düşünülebilir. Ne yazık ki, belgelerin eksikliği bu konudaki görüşleri varsayımdan öteye götürmemektedir.

III. Tiglat-pileser'in soyu ile ilgili muğlak durum ise tartışmalı meselelerden birisidir. Kaynaklar onu Kalhu'da isyan çıkaran Pul ile ilişkilendirmekte, onun kraliyet kanı taşımadığını ve gaspçı bir kral olduğu yönündedir. Ancak onun III. Salmanassar ile soy bağı olabileceğini savunan

⁴¹ Zawadzki, 1994: 54; Millard, 1994: 59.

⁴² Margeret R. Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, 9.1.2. sağ yüz; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. B. Aksoy), İstanbul 2006, s. 78.

⁴³ Karen Radner, "Revolts in the Assyrian Empire: Succession Wars, Rebellions Against a False King and Independence Movements", *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East In the Crucible of Empire*, Eds. J. J. Collins – J. G. Manning Boston 2016, s. 47.

⁴⁴ Garelli, 1991: 49.

⁴⁵ Zawadzki, 1994: 53–54.

görüşler bulunmaktadır.⁴⁶ III. Tiglat-pileser'in yıllıklarında yer alan "(III.) Adad-nērārī'nin oğlu (III.) Tiglat-pileser'in sarayı"⁴⁷ ifadesi onun kraliyet soyundan ve tahtın vârisi olduğuna işaret etmektedir. Yasal belgeler arasında da III. Adad-nērārī ile III. Tiglat-pileser arasındaki ilişkiye işaret edecek ipuçları mevcuttur. SAA 12 12 numaralı arazi bağış belgesinde III. Adad-nērārī ile III. Tiglat-pileser ismi yer almaktadır.⁴⁸ Fakat belge önemli ölçüde kırıktır ve aradaki ilişkiyi ortaya koyacak ifadeleri içermemektedir. Yine de aralarındaki kan bağına işaret ediyor olabilir. Ayrıca Kral listelerinde III. Tiglat-pileser'in kraliyet ile olan kan bağı görülmektedir. Ancak burada III. Tiglat-pileser'in yazıtlarında ifade ettiğinin aksine III. Adad-nērārī'nin oğlu değil de V. Aššur-nērārī'nin oğlu yani III. Adad-nērārī'nin torunu olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Yazıttaki ifade III. Tiglat-pileser'in isyanda yer almayıp, gerçek isyancılara karşı savaştığı ve babasının öldürülmesiyle Asur tahtına geçtiği düşüncesini savunanların dayanak noktalarından birisidir. Tüm bu belirsizlik ve tartışmalara rağmen kesin olan şey III. Tiglat-pileser Kalhu'daki isyan sonucunda tahta geçmiştir ve Asur belgeleri onun kraliyet kanından olduğuna işaret etmektedir.

V. Salmanassar'ın Ölümü ve II. Sargon'un Tahta Yükselişi

V. Salmanassar'dan sonra Asur tahtına, başta Urartu olmak üzere birçok başarılı askeri seferler gerçekleştiren ve önemli zaferlere imza atan II. Sargon geçmişti. II. Sargon'un askeri başarıları Asur Devleti'nin ekonomisini olumlu yönde etkilemiş ve ülkesini geniş sınırlara ulaştırmıştır. Ancak II. Sargon'un tahta geçişiyle ilgili tartışmalar mevcuttur. Ayrıca II. Sargon'un selefi V. Salmanassar ile arasındaki bağ net değildir.

V. Salmanassar babası III. Tiglat-pileser'in ölümünden sonra MÖ 727 yılında Asur tahtına oturmuştur. V. Salmanassar, III. Tiglat-pileser dönemi belgelerinde Ulūlāyu ismiyle kaydedilen veliaht prensin kendisi idi.⁵⁰

III. Tiglat-pileser'in doğal ölümünden sonra Ulūlāyu (*Eylül ayında doğan*) karşımıza V. Salmanassar ismi ile çıkmaktadır. Tahta çıkınca günlük

⁴⁶ Pekka Mansikka, *New Chronology Using Solar Eclipses: Historian Aputieteet, Books on Demand*, 2019, s. 171.

⁴⁷ "É.GAL ^mtukul-ti-A-é-šár-ra MAN KUR aš-šur A ^m10-ERIM.TÁĤ MAN KUR aš-šur" RINAP 4 no. 58: 1-2.

⁴⁸ SAA 12 12.

⁴⁹ "18 yıl hüküm süren V. Aššur-nērārī'nin oğlu III. Tiglat-Pileser", Ilnace Jay Gelb, "Two Assyrian King Lists", *JNES* 13, 1954, p. 329; Glassner, 2004: 144-45.

⁵⁰ V. Salmanassar'ın tahta geçene kadar kullandığı Ulūlāyu isminin kaydedildiği belgeler ve detayla için bkz. PNA 3/II no. 3. Ulūlāyu'nun III. Tiglat-pileser'e gönderdiği mektuplarda veliaht prenslerin krala karşı kullandığı üslup için SAA 19 8, 9, 10, 11.

ismi yerine şanlı bir taht ismi olan Salmanassar ismini tercih etmiştir.⁵¹ Ancak V. Salmanassar'ın hâkimiyetinin çok uzun sürmediği hâkimiyetinin 5. yılında II. Sargon'un Asur tahtını ele geçirdiğine şahit olunmaktadır. Babil Kroniği'ne göre, II. Sargon, V. Salmanassar'ın 5. saltanat yılında Tebet (Asur takviminde 10. ay) ayının 30. gününde Asur tahtına oturmuştur.⁵² Kaynaklarda II. Sargon'un tahta geçiş şekli belirsizdir. II. Sargon'un usullere aykırı bir şekilde tahtı elde ettiğini ima eden bazı ifadeler mevcuttur.

British Museum'da korunan Nabopolassar'a âit bir mektupta geçen “*Bir kölenin soyundan olan Sargon'un oğlu Sanherib'in [şehri]*”⁵³ ifadesi II. Sargon'un soyu ile ilgili tartışmaların çıkmasına neden olmaktadır. Lambert Nabopolassar'a âit belgedeki bu ifadeye dayanarak II. Sargon'un kraliyet soyundan olmadığı fikrinin kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁵⁴ Diğer yandan, Babil belgelerinde II. Sargon'un köle olarak gösterilmesinin kara bir propaganda faaliyeti olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. II. Sargon ile ilgili tartışmanın odak noktalarından birisi de onun isminin taşıdığı mana ile ilgiliydi. Bu isim, “*šarru (kral) ve kēnu (gerçek, meşru)*” kelimelerinin birleşimiyle meydana getirilmiştir ve “*gerçek kral, meşru kral*” anlamını taşımaktadır.⁵⁵ Onun bu adı taşıması, II. Sargon'un V. Salmanassar'ın vârisi olmadığı ve gasp ettiği tahtta kendisini meşrulaştırmak istediği izlenimini uyandırmaktadır.⁵⁶ Fakat II. Sargon'un gasıp bir kral olmadığını gösteren kanıtlar da mevcuttur. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde yer alan bir kitabede II. Sargon kendisini III. Tiglat-pileser'in oğlu olarak kaydetmektedir.⁵⁷ Unger, gasıp kralların kendilerinden söz ederken babalarının isimlerinden söz etmediği ancak II. Sargon'un İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan kitabesinde III. Tiglat-pileser'i babası olarak göstermesi

⁵¹ “Salmānu-ašarēd” ismi “Salmānu en başta gelendir, en önemlidir” anlamına sahiptir. Bkz. PNA 3/I 1071.

⁵² Albert Kirk Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources 5)*, New York, 1975, Chron. 1, Col. I: 29–31.

⁵³ Paul Gerardi, “Declaring War in Mesopotamia”, *AfO* 33, 1986, s. 36; BM 55467: st. 7

⁵⁴ Wilfred G. Lambert, “The Enigma of Tukulti-Ninurta I”, in: *From the Upper Sea to the Lower Sea Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A.K. Grayson*, Eds. G. Frame – L. Wilding, Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul, Vol. 101, Leiden 2004, s. 202; Eckart Frahm, “Family Matters: Psychohistorical Reflections on Sennacherib and His Times”, in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*, Eds. Kalimi, I. – S. Richardson, Seth Leiden 2014, s. 176.

⁵⁵ PNA 3/II 1239.

⁵⁶ Roaf, 1996: 179.

⁵⁷ Eckhard Unger, *Tiglat-pileser III'ün Oğlu Asur Kralı Sargon II = Sargon II von Assyrien der Sohn Tiglatpilesers III*, İstanbul Asariatika Müzeleri Neşriyatı, İstanbul 1933, s. 6.

onun, tahtın yasal vârisi olduğuna delil oluşturduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Chamaza da II. Sargon'un tahtın yasal vârislerinden olduğunu söylemekte ve mevcut kanıtlardan hareketle onun III. Tiglat-pileser'in oğlu V. Salmanassar'ın kardeşi olabileceğini ifade etmektedir. Ancak kaynakların eksikliği sebebiyle II. Sargon'un V. Salmanassar'ın krallığı döneminde üstlendiği rol belirsizliğini korumaktadır.⁵⁹

Bütün bu tartışmaların yanında kesin olan şey V. Salmanassar'ın bir darbe ile tahttan indirildiğidir. Hatta öyle ki V. Salmanassar'ın tahtan indirilmesi II. Sargon'a âit metinlere konu olmuştur. Belgede yer alan ifadelerden Salmanassar'ın izlediği politikanın halkın nezdinde onun prestijinin azalmasına neden olduğu sonucu çıkmaktadır.⁶⁰ Bu politika onun sonunu hazırlamış, II. Sargon'a ise tahtın yolunu açmıştır. Tabi bu çıkarım II. Sargon'un anlatımına dayanmaktadır. Saggs tarafından neşredilen II. Sargon'a âit tarihsel bu metin, II. Sargon'un tahta çıkma sürecine dair boşlukların doldurulmasında önemli bilgiler sağlamakta ve belirsizlikleri gidermektedir. Belgenin tercümesi şöyledir:

*“Evrenin kralına saygı duymayan (V.) Salmanassar, ki onun elleri bu şehre (Asur) kötülük getirdi ve böylece (insanlarına) sıkıntı verdi. O üzücü bir şekilde (halkına) angarya yükledi ve onun (şehrin) halkını zorla çalıştırdı (ve) böylece (onları) köle statüsünden insanlar olarak saydı. O zaman kalbi öfke ile dolan tanrı Enlil onun hükümdarlığını devirdi. Meşru kral olarak beni Sargon'u atadı, bana kraliyet esasını, tahtı (ve) tacı kavratı ... Tahtı sağlam bir temele oturtmak, hanedanımı sağlamlaştırmak için bu vatandaşların özgürlüğünü sağlama arzusunun düşündüm”*⁶¹

II. Sargon'un ifadeleri, V. Salmanassar'ın saltanatının sona erdirilmesinde onun izlemiş olduğu hatalı politikanın rol oynadığını vurgulayarak, kendisinin bir etkisinin olmadığını, dolayısıyla bir gaspçı kral olmadığını ifade etmek istemiş olabilir.⁶² Yukarıdaki belge II. Sargon'un tahta geçişine yasal bir dayanak oluşturma ve krallığının meşru olduğunu ifade etmesine karşın bir takım tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Metinde II. Sargon'un köleleştirilen insanlara özgürlüğünü geri vermesi, Nabopollasar'ın II. Sargon'u Babilli bir köle olarak gösterdiği belgeyi akla getirmektedir. II. Sargon'un insanların haklarını savunması ve onlara

⁵⁸ Unger, 1933: 7–8.

⁵⁹ Galo W. Vera Chamaza, “Sargon II's Ascent to the Throne: The Political Situation, SAAB 6/1, 1992, s. 32–33.

⁶⁰ Bauer, 2013: 402.

⁶¹ Henry W. F. Saggs, “Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria: (I) The ‘Aššur Charter’”, *Iraq*, 37/1, 1975, s. 15–17; Saggs, 1975, K. 1349: 33b–38a.

⁶² Joseete Elayi, *Sargon II: King of Assyria*, Atlanta 2017, s. 26.

özgürlüklerini geri verme arzusu, kendisinin de onlar gibi bir köle olduğuna delil oluştur muydu? Elbette bu belgeden böyle bir çıkarım yapmak zordur. Zaten belgede kendisini tahtın yasal varisi olarak göstermesi onun köle olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Unutulmamalıdır ki bir kişinin tahtın yasal vârisi olarak kabul edilmesi kraliyet ailesiyle olan kan bağına dayalıydı. Sonuç itibarıyla II. Sargon Asur tahtına çıkmış ve Asur İmparatorluğu'na önemli hizmetlerde bulunmuştur. II. Sargon tahta çıkarken selefi V. Salmanassar'ın akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir. Ancak, bir darbe ile tahtan indirilen eski kralın akıbetinin ölüm olacağı aşikârdır.

Urdu-Mulissu isyanı ve Asarhaddon'un Kardeşleriyle Mücadelesi

II. Sargon'un savaş alanında ölümünden sonra yerine oğlu Sanherib (MÖ 705–681) geçmiştir. Sanherib, güçlü ve rakipsiz bir imparatorluğu devralmıştı. II. Sargon'un ölümünü fırsat bilen Suriye ve Filistin'deki bazı vassal krallıklar Asur'a karşı ayaklanmıştı.⁶³ Sanherib devletin içinde bulunduğu buhranlı dönemi atlatmasını sağlayarak büyük bir ordu ile Suriye-Filistin seferine çıkmış ve isyan eden Yahudi topraklarını büyük bir orduyla yenilgiye uğratarak Kudüs ve Lakiş kentlerini yağmalamıştır.⁶⁴ Sanherib'in krallığının ilk yıllarında Babil'de de bazı sorunlar baş göstermeye başlamış, Babil üzerine sefere çıkarak Babil tahtına Asur sarayında yetişmiş bir Babilli'yi oturtmuştur. Sanherib daha sonra Babil'e tekrar sefer düzenleyerek büyük oğlu Aşşur-nâdin-şumi'yi MÖ 699'da Babil tahtına oturtmuştur.⁶⁵ Yine de Babil'de sorunlar devam etmiş, Elamlılar ile Babilliler birlik olarak Sanherib'in oğlu Aşşur-nâdin-şumi'yi esir almışlardı ve kendisinden bir daha haber alınamamıştı.⁶⁶ Sanherib, veliahdının öldürülmesi üzerine Elam ve Babil seferine çıkarak onları büyük bir hezimetle uğratılmış,⁶⁷ akabinde Babil kenti de yerle bir edilmiştir.⁶⁸ Sanherib bu olay sonrasında Urdu-

⁶³ Bauer, 2013: 409.

⁶⁴ Isaac Kalimi, "Sennacherib's Campaign to Judah: The Chronicler's View Compared with His 'Biblical' Sources", in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem; Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi and S. Richardson, Leiden–Boston 2014, s. 11-50; David Ussishkin, Sennacherib's Campaign to Judah: The Archaeological Perspective with an Emphasis on Lachish and Jerusalem in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem; Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi and S. Richardson, Leiden–Boston, 2014, s. 75–103.

⁶⁵ Bauer, 2013: 409.

⁶⁶ Simo Parpola, "The Murderer of Sennacherib," in: *Death in Mesopotamia*, Ed. B. Alster, Copenhagen 1980, s. 175; John Anthony Brinkman, Sennacherib's Babylonian Problem: An Interpretation', *JCS* 25, 1973, s. 92.

⁶⁷ RINAP 3/1 no. 22: v 67b–vi 12.

⁶⁸ RINAP 3/1 no. 24: vi 7–16.

Mullissu'yu yeni veliaht olarak belirlemiştir. Babil'de, Aşşur-nādin-šumi'den boşalan yere de muhtemelen, kardeşi Nergal-šumu-ibni atanmıştır.⁶⁹

Kraliyet yazışmaları arasında yer alan belgeler, Urdu-Mulissu'nun veliaht tayin edildiği hususunda şüpheye yer bırakmaz.⁷⁰ Ancak Urdu-Mulissu daha sonra veliahtlıktan azledilerek yerine kardeşi Asarhaddon tayin edilmiştir. Bu durum prenslerden birisinin veliaht prens tayin edilmesinin bağlayıcılığı olmadığını göstermektedir. Kral kararını değiştirerek başka bir oğlunu veliahtlığa getirebilirdi. Yeni bir veliaht prensin atanmış olması rutin bir eylem mi yoksa kızgınlığa neden olan alışılmadık bir hareketin sonucu mu olduğu bilinmemektedir.⁷¹ Ancak saray kadınlarının bu değişiklikte etkisi olabileceği ihtimal dâhilindedir. Urdu-Mullissu muhtemelen Sanherib'in Tašmētu-šarrat isimli karısından olma çocuğuydu. Ancak Sanherib karar değiştirerek Naqī'a (Zakūtu)'dan olma genç oğlu Asarhaddon'u veliaht olarak ilan etmiştir.⁷² Bu değişiklikte Naqī'a'nın etkisi olabilir. Sanherib, Asarhaddon'u veliaht prens tayin edince ona veliahtlık için daha uygun olan "Aşşur-etel-ilāni-mukin-apli"⁷³ (tanrıların prensi Aşşur varis belirledi) ismini vermiş olmalıdır. "Aşşur kardeş verdi"⁷⁴ anlamındaki Asarhaddon ismi onun kardeşleri arasında en büyük kardeş olmadığını göstermektedir.⁷⁵

Sanherib, Urdu-Mulissu'nun veliaht prensliğini elinden alıp, yerine küçük oğlu Asarhaddon'u veliaht ilan edince onun güvenliğini sağlamak ve tahta geçişini sağlamak amacıyla "tuppi adē" adı verilen sadakat antlaşması hazırlatmıştır.⁷⁶ Urdu-Mulissu başlangıçta kararı kabullenip, bu antlaşma metnini onaylayıp, erkek kardeşine sadakat yemini etmiş, ancak daha sonra kardeşine karşı girişimde bulunarak, babasının kararını değiştirmeye çalışmış gözükmektedir.⁷⁷ Zira babasının kararını değiştiremeyeceğini

⁶⁹ SAA 6: xxxii–xxxiv.

⁷⁰ "ARAD–^dNIN.LİL DUMU–MAN (veliaht prens Arda Mullissu)" SAA 6 103: 5.

⁷¹ Radner, 2010a: 27; Frankfort, 1978: 243.

⁷² Parpola, 1980: 175; Eckart Frahm, "Family Matters: Psychohistorical Reflections on Sennacherib and His Times", in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi – S. Richardson, Seth, Leiden 2014, s. 219.

⁷³ PNA 1/I 184.

⁷⁴ PNA 1/I 145.

⁷⁵ Aarnoud van der Deijl, "Protest or Propaganda: War in the Old Testament Book of Kings and in Contemporaneous Ancient Near Eastern Texts", *Studia Semitica Neerlandica*, Leiden–Boston: 2008, s. 396.

⁷⁶ SAA 2 3 ve 6.

⁷⁷ Karen Radner, "The Trials of Esarhaddon: the Conspiracy of 670 BC", in: *Assur und sein Umland (Isimu: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad 6)*, Eds. P. Miglus, – J. M. Cordoba, Madrid 2007, s. 166–167.

anlamış olmalı ki, kanlı bir isyan hareketine girişmiş⁷⁸ ve Sanherib bu isyan sonucunda öldürülmüştür.⁷⁹ Asurbanipal'e ait Prizma A'da yer alan bilgilerden Sanherib'in Babil'de tapınakta ibadet ederken en savunmasız anında öldürüldüğü anlaşılmaktadır.⁸⁰ Asurbanipal, Šamaš-šumu-ukīn isyanında yer alanların yüzleştikleri cezaları ifade ettiği yıllığında Sanherib'in öldürüldüğü yerde onları kurban ettiğini ifade etmektedir. Bu da Sanherib'in Babil'de öldürülmüş olduğuna işaret etmektedir. Asurbanipal bu olayı şöyle anlatmaktadır.

*“Bunlardan (hala) hayatta kalanları da – beni vücuda getiren babamın babası Sanherib’i yerde serdikleri/öldürdükleri, insan başlı boğa heykellerin yanında – bu insanları Onun (Sanherib) için adak olsunlar diye öldürdüm. Onların parçalanmış etlerini köpeklere, domuzlara, akbabalara, kartallara, göğün kuşlarına ve okyanusun/ apsû balıklarına yedirdim.”*⁸¹

Sanherib'in tapınakta öldürüldüğü Eski Ahit'teki kayıtlarda net bir şekilde desteklenmektedir. Sanherib'in ölümü 2.Tarihler 32:21'de şöyle anlatılmaktadır:

*“RAB bir melek göndererek Asur Kralı'nın ordugâhındaki bütün yiğit savaşçıları, önderleri, komutanları yok etti. Asur Kralı utanç içinde ülkesine döndü. Bir gün kendi ilahının tapınağına girdiğinde de oğullarından bazıları onu orada kılıçla öldürdüler.”*⁸²

Babil kralı Nabonidos'a âit bir belgede de Sanherib'in ölümü konusuna değinilmekte, Sanherib'in Marduk ve Babil'e karşı olan günahlarından dolayı cezalandırıldığına atıf yapılmaktadır. Nabonidos, Sanherib'in ölümünü şu şekilde ifade etmektedir:

*“Marduk'un gazabının ülkesi boyunca yıkıma yol açtığı Subartu (Asur) kralın(a gelince), onun soyundan (olma) bir oğlu onu kılıçla kesti.”*⁸³

Belgede söz edilen oğul Urdu-Mulissu'dur. Burada ilginç olan Asur kralının oğullarının faaliyetlerinden habersiz olması ve hazırlıksız

⁷⁸ Mordechai Cogan, “Sennacherib and the Angry Gods of Babylon and Israel”, *Israel Exploration Journal* 59/2, 2009, s. 164.

⁷⁹ Kadriye Yalvaç, “Sanherib'in Ölümü ve Asarhaddon”, *DTCF Dergisi*, V/1-2, Ankara 1963, s. 49; Deijl, 2008: 396.

⁸⁰ Emil G. Kraeling, “The Death of Sennacherib”, *Journal of the American Oriental Society*, 53, 1933, s. 344.

⁸¹ RINAP 5 no. 11: iv 70–76.

⁸² 2.Tarihler 32: 21.

⁸³ Hanspeter Schaudig, *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros des Grossen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften: Textausgabe und Grammatik*, AOAT 256, Münster 2001, no. 3.3: i 1–41.

yakalanmasıdır. Sanherib oğulları tarafından öldürülmüştür, fakat bu ölümün hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştiği net değildir. Nasıl oldu da Sanherib oğullarının faaliyetlerine dair istihbarat almadı? Asur yasal belgeleri arasındaki bir belge bu konuya ışık tutabilir. SAA 18 100 numaralı belgede Urdu-Mulissu'nun isyan edeceği haberini alan Babil vatandaşlarının bu haberi krala ulaştırmaya çalıştığı, ancak bu girişimin Urdu-Mulissu ve yandaşları tarafından engellendiği anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Urdu-Mulissu sarayda önemli bir nüfuza sahip idi. Durumu bildirmeye gelen Babilli muhbir, saraydaki isyancılar tarafından Sanherib yerine Urdu-Mulissu'ya yönlendirildi. Böylece, Sanherib'in komplo hakkında bilgilendirilmesi engellendi ve komplocular kanlı planlarına devam edebildiler.⁸⁴ Belgenin tercümesi şöyledir:

“(Başı kırık) ^{Öy. 2} Bizim [kardeş]lerimiz, Babil[l] vatandaşları ... ^{Öy. 3} [...] evinde [Şulm]u-ahhe ^{Öy. 4 - 10} Onlar, [...] olan isyan [ant]laşması haberini aldılar, [onlar]dan birisinin kralın huzuruna başvurdu, Nabû-şumu-işkun and Şi[llaya] geldi ve [ona] şöyle sor[du]: ‘Senin krala yaptığın başvuru [ne] ha[kkindadır]?’ O (cevap verdi): ‘O (anlatacağım) Urdu-[Mulissu] hakkındadır.’ ^{Öy. 11 - Ay. 4} Onlar bir örtü ile onun yüzünü [kapattılar] ve Urdu-Mul[lissi]’nin bizzat] huzurunda ayakta beklettiler, söyle dediler ‘Bak! [senin başvurun] onaylandı, onu kendi ağzınla söyle!’ O şöyle dedi: ‘Senin oğlun Urdu-[Mulissu] seni öldürecek. ^{Ay. 5-8} Onlar [onun] yüzünü açtılar, ve Urdu-Mu[llissi] onu sorguladıktan sonra, on[lar] onu[n] için ve kardeşleri için ... ^{Ay. 9 - 11} [...] dört adam — Şuhru, Tabiya, [X şahsı, ve X şahsı] — Nabû-ahu-ēreš[’e onu söylediler, O] ona inan[madı. O] Ard[a-Mulissu]’nin evinin adamlarını sorgulama[lıydı.] ^{Ay. 12 - 13} Şu hal[de On]lar [...] hakkındaki güzel [sö]zlerin [her türlüşünü kabul et]tiler. ^{Ay. 14 - 15} [On]lar [efendimiz] kr[al]a [ya]zadıkları[nda, efendimiz] kral ... (Gerisi kırık.)”⁸⁵

Sonuç itibariyle Urdu-Mulissu niyetinin öğrenilmesini engellemiş ve planlarını uygulamayı başarmıştır. Bu olay birçok bölgede yankı uyandırmış ve yukarıda ifade edilen yazılı belgelere konu olmuştur. Babil Kronikleri bu isyan sonucu Sanherib'in öldürüldüğünü ve âsilerin tahtı ele geçirme amacıyla isyanı sürdürdükleri bilgisini vermektedir:

⁸⁴ Stefan Zawadzki, “Oriental and Greek Tradition about the Death of Sennacherib”, SAAB 4, 1990, s. 69–70.

⁸⁵ SAA 18 100.

*“Tebet ayının 20. gününde Asur kralı Sanherib, oğlu tarafından bir isyanda öldürüldü. Sanherib Asur’u [24 yıl] yönetti. İsyan Asur’da Tebet ayının 20. gününden Adar ayının 2. gününe kadar devam etti.”*⁸⁶

Asarhaddon kardeşi Urdu-Mulissu'nin isyanını ve babasının öldürüldüğünü duyunca hızlı bir şekilde Ninive'ye doğru yola koyulmuştur. Asarhaddon'un tahtı ele geçirmek için verdiği mücadelesi yazıtlarına da konu olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla küçük bir orduya liderlik eden Asarhaddon, ülkeye batıdan girip imparatorluğun kalbine doğru ilerlediğinde ülkede kargaşa ortamı hâkimdi. Asarhaddon yıllıklarında kendisinin veliaht ilan edilmesini ve kardeşlerinin tutumunu şu ifadelerle aktarmaktadır:

“i.8 - i. 16 Kardeşlerim arasında en genç kardeş bendim (ve) Aşşur, Şamaş, Bēl, Nabû, Niniveli İstar (ve) Erbilli İstar emriyle ve beni vücuda getiren babam iradesiyle, kardeşlerimin toplantısında beni kesin bir şekilde seçti, söyle dedi: ‘Bu benim yerime geçecek oğlumdur.’ O, Şamaş ve Adad’a kehanetler yoluyla sordu, ve onlar kesin bir şekilde ‘evet’ şeklinde cevapladılar, şöyle dediler: ‘O senin yerine koyacağındır. O onların önemli söz(lerine) kulak verdi / önemsemi, ve genç (ve) yaşlı Asur halkını (ve) babamın evinin tohumu olan kardeşlerimi, bir araya topladı. i. 17 - i. 22 Cennette ve cehennemde yaşayan tanrılar Asur tanrıları, Aşşur, Sîn, Şamaş, Nabû (ve) Marduk’un huzurunda, onları benim halefimin güvenliği/korunması ile ilgili onlara kutsal bir yemin ettirdim. Elverişli/hayırlı bir ayda, elverişli/hayırlı bir günde, onların (tanrıların) yüce emirlerine uygun olarak, neşe içerisinde krallığa atanmanın (gerçekleştiği) hayranlık uyandıran bir yer olan tahta çıkma /halef evine girdim. i. 23 - i. 31 Zülüm (ve) kıskançlık kardeşlerimin üzerine düştü/etkisine aldı ve onlar tanrıların (iradesini) bıraktılar. Kibirli eylemlerine güvendiler ve kötülük planlıyorlardı. Tanrıların iradesine karşı (gelerek) benim hakkımda kötü söylentiler, iftiralar (ve) karalama başlattılar ve sürekli arkamdan samimiyetsiz yalanlar, düşmanca şeyler söylüyorlardı. Tanrıların iradesine karşı (gelerek) babamın iyi niyetli kalbini benden soğuttular, (ama) O derinden şefkatliydi ve onun görüşü (fikri) benim krallığım hakkında kesin bir şekilde bir şekilde kararlaştırılmıştı. i. 32 - i. 44 Kafa yordum ve şöyle düşündüm: ‘Onların eylemleri kibirli ve onlar sadece (kendi) danışmanlarına güveniyorlar. Tanrıların iradesine karşı ne yapacaklar? ‘Tanrıların kralı olan tanrı Aşşur’a, (ve) hain konuşmadan iğrenen merhametli tanrı Marduk’a hayır duaları, yalvarışlar ve alçakgönüllü sözlerle dua ettim, ve onlar sözlerimi (dualarımı) kabul ettiler. Efendilerim, büyük tanrıların emriyle, onlar (tanrılar) beni şeytani eylemlerden uzak gizli

⁸⁶ Grayson, 1975, Chron. I col. III: 33–37.

bir yere yerleştirdiler, üzerimdeki hoş/iyi korunmalarını uzattılar/artırdılar ve krallık (egzersizi) için beni güvende tuttular. Daha sonra benim kardeşlerim onların akıllarından çıktılar ve tanrılara ve insanlığın hoşuna gitmeyen her şeyi yaptılar ve kötülük planları silahlarını kuşandılar ve Ninive'de, tanrısız (tanruların desteği olmaksızın), krallık (hakkı) için çocuklar gibi birbirilerine vurdular.^{i.45-i.52} Tanrılar Aşşur, Sîn, Şamaş, Bēl, Nabeh, Niniveli İstar (ve) Erbilli İstar tanruların iradesine karşı yanlış yapan gaspçuların eylemlerini gördüler ve onları desteklemediler. Onlar (tanrılar) onların güçlerini zayıflattılar ve onları bana boyun eğmeye zorladılar. Benim krallık (hakkımı) korumak için büyük tanruların huzurunda bağlanan bir yemine, antlaşmaya yağ ve su huzurunda yemin eden Asur halkı onların yardımına gelmedi.”

İsyan başladığında Asarhaddon'un başkente olmayışı, onun babası tarafından güvende olabileceği uzak bir eyalete gönderildiğine işaret etmektedir. Asarhaddon'un yıllıklarındaki anlatımdan bu bölgenin batıda olduğu anlaşılmaktadır. Asarhaddon'un anlatımına göre isyan sonucu babası öldürülünce başkente doğru yola çıkıp önce Ninive'nin batısında bulunan Hanigalbat'a⁸⁷ gelmişti. Asarhaddon batıdan başkente doğru ilerlerken şartlar Urdu-Mulissu'nin lehine gözükmektedir. Çünkü O başkentteydi ve Asur ordusunun ve halkının desteğini alma avantajına sahipti. Ancak Asarhaddon tüm bu olumsuzluklara rağmen, ilerlemeyi sürdürerek durumu lehine çevirmeyi bilmiştir. Asarhaddon yıllıklarında kendisinin karşısında yer alan bu insanların silahlarını bırakarak kendisinin yanında yer aldığı ve Asur halkının kendisine yemin ederek onun krallığını tanıdıklarını ifade etmektedir:

“Bir gün (ya da) iki gün tereddüt etmedim. Ordumu beklemedim. Artçı birliklerime bakmadım. Boyunlarına koşum takılmış atların dizilişini veya savaş teçhizatımı kontrol etmedim. Askeri seferim için erzak depolamadım. Kış mevsiminden ve en soğuk dönem olan Şabātu'nun soğuşundan korkmadım. Uçan bir kartal gibi düşmanlarımı püskürtmek için kanatlarımı açtım. Sıkıntı ve telaş içinde Ninive'ye yol aldım, Hanigalbat ülkesi bölgesine (varış)ımdan önce tüm asi birlikler ilerleyişimi engellediler; Onlar silahlarını keskinleştiriyorlardı. Efendilerim büyük tanruların korkusu onları ezdi, (ve o zaman) onlar benim güçlü savaş dizilişimi gördüler ve çıldırmış kadınlar gibi ağladılar.”⁸⁸

⁸⁷ Simo Parpola – Micheal Porter, *Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Finland 2001, map. 3.

⁸⁸ RINAP 4 no. 1: i 8–52.

Asarhaddon'un kardeşlerinin ordusu karşısında başarı elde ettiğini duyan âsiler ise bilinmeyen ülkelere kaçmışlardır.⁸⁹ Bu gelişmeler ile iyice güçlenen Asarhaddon Ninive şehrine girerek mücadelenin kazananı olarak Asur tahtına oturmuştur. Babil Kronikleri Asarhaddon'un tahta geçişini “Adar ayının 28/18. gününde onun oğlu Asarhaddon Asur tahtına oturdu.”⁹⁰ ifadesiyle kaydetmiştir. Bu bilgi Asarhaddon'un isyandan iki ay sonra Asur tahtını elde ettiğini ispatlamaktadır.⁹¹ Bu olay yıllıklara şu şekilde intikal etmiştir:

“Elverişli bir ay olan Addaru'nun sekizinci günü, tanrı Nabû'nun eşşēšu festivalinde, başkentim Ninive'ye sevinçle girdim ve mutlu bir şekilde babamın tahtına oturdum. Tanrı Ea'nın esintisi, krallığı icra etmem için elverişli bir şekilde esen güney rüzgârı, benim üzerime esti. Elverişli işaretler gökyüzünde ve yerde iyi bir zamanda bana geldi/göründü. Onlar (tanrılar), tanrı ve tanrıçaların mesajları olan mutlu edici kehanetler ile sürekli ve düzenli bir şekilde beni cesaretlendirdiler. Asur üzerinde krallığı icra etmeleri için benim kardeşlerimi yanlış bir şekilde kışkırtan suçlu askerlerin her birini arayıp buldum ve onlara ağır bir ceza verdim: onların soylarını yok ettim.”⁹²

Bu belgeden onun kardeşlerinin akıbetini öğrenemiyoruz fakat isyanda kardeşlerini destekleyenler ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Kardeşlerinin akıbeti ise Eski Ahit'teki bir pasaja konu olmuştur. Eski Ahit âsi kardeşlerin Urartu bölgesine kaçtığını kaydetmektedir.

“Bunun üzerine Asur Kralı Sanherib ordugâhını bırakıp çekildi. Ninova'ya döndü ve orada kaldı. Bir gün tanrısı Nisrok'un evinde tapınırken, kendi oğulları Adrammelek (Urdu-Mulissi) ile Şaretser onu kılıçla vurup öldürdüler ve Ararat (Urartu) diyarına kaçtılar. Yerine oğlu Asarhaddon kral oldu.”⁹³

Bu kanlı olaylar Asarhaddon'un kişiliğini ve icraatlarını şekillendirmiştir. İsyanı destekleyenlerin öldürülmesinin yanı sıra Urdu-Mulissu'ye sempati duyduğu düşünülen birçok memur azledilip yerine yeni memurların tayin edilmesi Asarhaddon'un kral olarak ilk icraatları arasında yer almıştır. Bir örnek vermek gerekirse, bu amaçla Ninive ve Kalhu kraliyet saraylarındaki

⁸⁹ RINAP 4 no. 1: i 74–86.

⁹⁰ Grayson, 1975, Chron. 1 col. III: 38

⁹¹ Radner, 2007: 167.

⁹² RINAP 4 no. 1: i 87–ii 11.

⁹³ 2. Krallar 19: 36–37; Yeşeya 37: 37–38.

muhafızların tamamı görevden alınmıştı.⁹⁴ Asarhaddon'a SAA 4 142 numaralı mektupta tanrı Šamaš'a sorgusunda oğlu Asurbanipal'e karşı bir isyan olması durumunda sarayın dış kapısının ve iç kapısının muhafızlarının isyanda yer alıp-almayacağını sorgulamaktadır.⁹⁵ Bu da babasının öldürülmesinden edindiği tecrübenin bir sonucu olmalıdır. Çünkü muhafızlar isyancıların yanında yer almadan, onların Sanherib'e kolayca ulaşmaları mümkün olmayacaktı. Zaten yukarıda da ifade edilen ihmali olan saray muhafızlarının yerlerine yeni görevliler atanmasının sebebi bu idi.

Asarhaddon saltanatı boyunca ülkesini büyük bir refaha kavuşturduktan sonra içerde de bir takım icraatlarda bulunmuştu. Asarhaddon'un ölmeden önce oğlu Asurbanipal'in yasal varis olarak tayin edilmesi için harcadığı çaba, kendisinin kardeşleriyle yaşadığı mücadelenin tekrarını önleme amacı taşımaktaydı. Babasının ölümüne neden olan bu taht mücadelesinden gerekli dersleri çıkarmış ve bir takım tedbirleri devreye sokmuştur.

Šamaš-šumu-ukīn İsyanı (MÖ 652–MÖ 648)

Asarhaddon, veliahdı olarak Asurbanipal'i atamıştı. Fakat belgeler Asurbanipal'den önce atanan bir başka veliaht prensi işaret etmektedir. SAA 2 149 numaralı kehanet metni Asarhaddon'un başlangıçta Sīn-nādin-apli ismindeki büyük oğlunu veliaht olarak tayin ettiğini göstermektedir. Fakat isminin daha sonraki belgelerde geçmemesi onun öldüğü sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda Sīn-nādin-apli'den boşalan veliahtlığa prens Asurbanipal tayin edilmişti. Bu atamada erkek çocukların doğum sırasının gözetilmemesi Asur tahtının geleceği için bir soruna neden olabilirdi. Asurbanipal'in Šamaš-šumu-ukīn ve Šamaš-mētu-uballit adında kendisinden büyük iki kardeşi daha vardı.⁹⁶ Belgelerden Šamaš-mētu-uballit'in akıbeti bilinmiyor, fakat onun veliaht prens olan kardeşine problem çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Šamaš-šumu-ukīn için aynı şeyi söylemek mümkün gözüküyor. Zira Asarhaddon, Šamaš-šumu-ukīn'in sorun olmasından

⁹⁴ Sanherib'in saltanatı sırasında baş muhafız olan Arbailāiu ve Nabū'a Asarhaddon'un saltanatı zamanında görmüyoruz. Sanherib'in öldürülmesinde etkileri olması sebebiyle Asarhaddon tarafından öldürülmüş olabilirler Sanherib cinayetinin saray muhafızları kadrosunda önemli değişikliklere yol açmış olması muhtemeldir. Karen Radner, "Gatekeepers and Lock Masters: the Control of Access in the Neo-Assyrian Palaces", in: *Your Praise is Sweet. A Memorial Volume for Jeremy Black*, Eds. H. D. Baker – E. Robson – G. Zolyomi, London 2010b, s. 273, 280; Radner, 2007: 167 vd.

⁹⁵ SAA 4 142: 7.

⁹⁶ SAA 2 8.

⁹⁶ Jamie Novotny – Jennifer Singletary, "Family Ties. Assurbanipal's Family Revisited", in: *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Eds. M. Luukko – S. Svärd – R. Mattila, *Studia Orientalia*, 106. Helsinki 2009, s. 165.

çekindiği için onu Babil tahtına veliaht prens olarak tayin etmiş olabilir.⁹⁷ Šamaš-šumu-ukīn babası öldükten sonra da Babil tahtında oturmaya devam edecekti. Bu tarz bir atama Šamaš-šumu-ukīn'e sus payı olarak verilmiş görülebilir. Asarhaddon, Asurbanipal'in tahta geçişini garanti altına almak ve taht kavgasını önlemek amacıyla bir takım çözümler de üretmişti. Bu amaçla bazı veraset antlaşmaları düzenlemiştir. Nahşimarti şehir beyi Humbareş ile yapılan antlaşma⁹⁸, Ramataya Antlaşması⁹⁹, Kunalia Antlaşması¹⁰⁰ Asurbanipal'in tahta çıkmasını garanti altına alma amacı taşıyordu.¹⁰¹ Bu çözüm Asurlu memurların ve idarecilerin yer aldığı yemin esasına dayalı bir veraset antlaşmasıydı.¹⁰² Antlaşma metninde Asarhaddon, yemin eden kimselerin yeminlerini tutmamaları durumunda karşılaşılabilecekleri felaketleri sıralayarak bir nevi vassal krallıklara gözdağı vermiştir; “*Kim ki bu tabletlerdeki yeminleri görmezden gelir, siler veya yeminlere uymazsa... bu anlaşmaya ve yeminine karşı gelirse...*” diyerek yeminin bozulması durumunda tanrıların onların üzerlerine vereceği felaketleri sıralamıştır:

«⁴¹⁴⁻⁴¹⁶ *Kaderin belirleyicisi olan tanrıların kralı Aššur, senin için kötülük dolu bir kader buyursun! O (Aššur) si[ze uz]un bir yaşam ve yaşlılık bahşetmesin!* ⁴¹⁷⁻⁴¹⁸ *Onun (Aššur) sevgili karısı Mulissu ağzına kötü sözler alsın, senin için aracılık etmesin!* ^{418A-418C} *Tanrıların kralı Anu, tüm evlerinize hastalık, yorgunluk, sıtma, uykusuzluk, endişe ve hastalık yağdırsın!* ⁴¹⁹⁻⁴²¹ *Göğün ve yerin parlaklığı tanrı Sîn, seni cüzzamla örtün ve tanrıların veya kralın huzuruna kabul edilmeni yasaklasın. Çölde yabani eşek ve ceylan gibi başıboş dolaş!* ⁴²²⁻⁴²⁴ *Cennetin ve yeryüzünün ışığı Tanrı Šamaš, seni adilce yargılamasın. Görme yeteneğini elinden alsın. Karanlık içinde dolaş!...*”¹⁰³

Belgenin devamında antlaşmanın bozulması durumunda Ninurta, Venus, Jüpiter, Marduk, Zarpanitu, Belet-ili, Adad, Ninurta, İştar ve büyük tanrıların sebep olacağı felaketler sıralanmıştır. Asarhaddon bu formül sayesinde, antlaşma taraflarının tanrıların gazabından korkarak Asurbanipal'in yanında

⁹⁷ Jeanette C. Fincke, “The Babylonian Text of Nineveh” *AfO* 50, 2003-2004, s. 119.

⁹⁸ SAA 6 2.

⁹⁹ Donald John Wiseman, “The Vassal-Treaties of Esarhaddon”, *Iraq*, 20/1, London 1958, s. 1-99.

¹⁰⁰ Jacob Lauinger, “Esarhaddon’s Succession Treaty At Tell Tayinat: Text and Commentary”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 64, 2012, s. 87-123.

¹⁰¹ Bu antlaşmalarla ilgili tartışmalar için bkz. Nurgül Yıldırım, “Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 38/S. 66, 2019, s. 67-68.

¹⁰² SAA 2 6.

¹⁰³ SAA 2 6: 414-424.

yer alacağını düşünmüştür.¹⁰⁴ Asarhaddon sadece antlaşma yapmakla yetinmemiş, ölmenden önce oğluna karşı bir isyan olmayacağından da emin olmak amacıyla tanrılara danışmıştır. Asarhaddon'a ait SAA 4 142 numaralı sorgu metninde tanrı Šamaš'a, isyan olup olmayacağını sormaktadır.¹⁰⁵ Asarhaddon'un oğluna karşı bir isyan olmasından bu denli korkması onun bizzat bir isyanla karşılaşması ve isyanda kardeşlerinin babasını öldürmelerinin kendisinde bıraktığı derin etkiyle açıklanabilir.

Asarhaddon'un yaptığı veraset antlaşmasına benzer bir antlaşma da, Asurbanipal'in babaannesi Naqia (Zakūtu) tarafından düzenlenmişti. Bu belgenin Asarhaddon'un ölüm haberinin Ninive'ye ulaşmasından sonra hazırlandığı ve tüm tarafların törende resmi olarak bulunduğu söylenebilir.¹⁰⁶ Naqia da tıpkı oğlu Asarhaddon gibi, torunu Asurbanipal'in taht üzerindeki hâkimiyetini sağlamak ve krallığını garanti altına almak amacıyla Asur ileri gelenleri ve Asur halkıyla bir antlaşma yapmıştı.¹⁰⁷ Naqia'nın Šamaš-šumu-ukīn başta olmak üzere Asurbanipal'in kardeşleri, kraliyet soyundan olanlar, saray büyükleri, valiler, hadımlar, kraliyet çevresi, özgür bırakılmışlar ve yüksek ve aşağı tabakadan Asurlarla yaptığı bu antlaşma da Asarhaddon'un antlaşması ile benzer şekilde düzenlenmişti. Antlaşmanın taraflarından Asurbanipal'in yanında yer almaları ve onu desteklemeleri isteniyordu. Belgenin kırık kısmında antlaşmayı garanti altına almak için bir takım lanetleme ifadelerinin yer aldığı düşünülmektedir.

Sonuç itibariyle bu antlaşmalar amacına ulaşmış görünmektedir. Asur tahtına oturan Asurbanipal Šamaš-šumu-ukīn başta olmak üzere kardeşlerinin desteğini almış ve Babil ile dostane ilişkilerini devam ettirmiştir. Bu dönemde Asurbanipal'in, abisi Šamaš-šumu-ukīn ile ilişkileri oldukça olumlu bir şekilde seyretmekteydi. Hatta yıllıklarında Šamaš-šumu-ukīn'e güzel dileklerde bulunmakta ve onun en sevdiği kardeşi olduğunu ifade etmektedir:

¹⁰⁴ SAA 2 6: 454–488.

¹⁰⁵ SAA 4 142. Bu belgede Asarhaddon oğlu Asurbanipal'e karşı bir darbe girişimi olup olmayacağını araştırmaktadır. Belgede sıralanan kimseler bizzat sarayda görevli olan, krala yakın olabilecek ve kralın hayatının tehlikeye girmesine sebebiyet verebilecek kişilerdir. Belgede sıralanan kişiler şunlardır: Kralın soyundan kişiler, kralın erkânı, hadımlar, savaş arabası sürücüleri ve savaşçıları, iâşe memurları, muafiz birliklerinin komutanları, saray sorumluları, gözcüler, saray sâkileri, terziler, aşçılar, pastacılar.

¹⁰⁶ Parpola, 1987: 169.

¹⁰⁷ SAA 2 8; Zakūtu'nun bu süreçteki rolü için bkz. Parpola, S., "N", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39/2, 1987, s. 168–169.

“*Dahası, en sevdiğim kardeşim Babil kralı Šamaš-šumu-ukīn ile ilgili olarak, günleri uzun olsun ve yaşlılığın bolluğunu/olgunluğunu tecrübe etsin!*”¹⁰⁸

Ancak Šamaš-šumu-ukīn zamanla Asur'dan bağımsız hareket ederek gözünü Asur tahtına dikmiştir.¹⁰⁹ Babil'deki durum Asurbanipal Mısır seferindeyken iyice kontrolden çıkmaya başlamıştır. MÖ 652 yılına gelindiğinde Šamaš-šumu-ukīn Asur idaresine karşı başkaldırmış ve bu isyan Asur İmparatorluğunu uzun yıllar uğraştırarak imparatorluğun sınırları içerisinde bir takım sorunlara yol açmıştır.¹¹⁰ Belki de Šamaš-šumu-ukīn MÖ 672 yılından itibaren kardeşine karşı kin beslemiş ve daha yüksek rütbede kendisinin olması gerektiğini düşünmüş olabilir. Ayrıca Babil'deki Asur karşıtları, Šamaš-šumu-ukīn'in Asur kökenini görmezden gelerek onun Babil'i yeniden birleştirip bağımsızlığını sağlayabilmesi için cesaretlendirmişlerdir.¹¹¹ Šamaš-šumu-ukīn MÖ 652 yılının başlarındaki isyan hareketi Ayyaru (2.ay) ayının 23'ünde Asur'a ulaşmıştı. Asur kralı Babil halkına bir mektup göndererek (SAA 21 3) kardeşinin isyan hareketine katılmamaları konusunda onları ikna etmeye çalışmış ve isyanın daha büyük boyutlara ulaşmadan onun önüne geçmeyi hedeflemiş olmalıdır. Fakat bu mektuba Babil halkının tepkisi bilinmediği gibi Babil'e ulaşıp ulaşmadığı ve halka okunduğu konusunda da bir bilgi yoktur.¹¹² Šamaš-šumu-ukīn, Kalde, Arami ve Deniz ülkelerinin olduğu birçok devleti Asur'a karşı isyana teşvik ediyordu. Šamaš-šumu-ukīn, Asurbanipal Elam sorunuyla uğraşırken, o da Elam krallarını Asurbanipal'e karşı kışkırtmanın yollarını arıyordu.¹¹³

Babil kroniklerinde Šamaš-šumu-ukīn'in Asur ordusunu yendiğine dair bilgiler mevcuttur. Ancak Asur kral yıllıklarında bu tarz bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹¹⁴ Bu Asur kraliyet propagandasının bir aracı olan yıllıklarda başarısızlıklara yer verilmemesiyle ilgilidir. Šamaš-šumu-ukīn isyanının yaklaşık dört yıl sürmesinden hareketle bu isyanın Asurbanipal'i ciddi manada zorladığı ve yıprattığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Šamaš-šumu-ukīn, isyanı başladığında Babil'deki Asur birliklerini yanına çektiği istihbarat raporlarına yansımıştır. Babil'deki Asur birliklerinin

¹⁰⁸ RINAP 5/1 no 104: 19–21.

¹⁰⁹ Holloway, 2002: 373.

¹¹⁰ Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, California 2005, s. 107.

¹¹¹ Grant Frame, *Babylonia 689–627, A Political History*, PIHANS LXIX, Leiden 2007, s. 131–132.

¹¹² Frame, 2007: 137–139.

¹¹³ Henry W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria*, New York 1990, s. 112.

¹¹⁴ Grayson, 1975; Glassner, 2004.

Şamaş-şumu-ukîn'e iltica etmesi SAA 18 164 numaralı belgede şöyle anlatılmaktadır:

Öy. 1-5 [Efendim kralın] koruma görevini [Babil'de konuş]landırıdığı [...] efendim krala karşı [döndüler.] Onlar [... ele] geçiriyorlar ve şehri kontrol altına alıyorlar ve Şamaş-şumu-ukîn onların ortasında [...] ⁶⁻¹⁰ Babilliler, [şehir kapısında ayinleri defalarca gerçekleştirdiler ve x günde on[lar onu (şehri) kili]tlediler]. Ve [Şam]aş-şumu-ukîn, onlarla [şöyle] konuştu: ¹¹⁻¹³ [‘Eğer Asur kralı] ve [Asur]’da [bul]unan kardeşleriniz size karşı [yürürlerse tanrılar ...] onların geri çekilmesini sağlayacak ve (onları) kelepçeler içinde [...] attıracak.’ ¹⁵

Şamaş-şumu-ukîn'in kendi yanına müttefikler topladığını gören Asurbanipal bir takım siyasi ittifak girişimlerinde bulunmuştur. Asurbanipal kardeşine karşı Babil'deki müttefiklerinin Şamaş-şumu-ukîn tehdidine karşı Asur yanında yer almalarını ve her türlü tehdit karşısında kendisine haber ulaştırmalarını şartlarını içeren antlaşmalar imzaladı. Antlaşma, Babillilerin tanrılar huzurunda yemin etmesi akabinde yerine getirmeleri gereken icraatları içermekteydi:

„Öy. 1-5 “[Aşşur, Şerua,] Bel[et-ili,, Asur ve Babil tanrılarının he]psinin ve [cennetin ve yeryüzünün]büyük tanrılarının [hepsinin huzurunda yemin ettik.] ⁶⁻⁹ Bu günden itibaren [yaşadığımız sürece Asur kralı Asurbanipal'in vatandaşı olacağız], (bu) Asur kralı Asurbanipal, [kralımız ve efendimiz olacak ve (biz) tamamen [bizim] efendimiz Asur kralı, Asurbanipal'e [sadık olacağız.] ¹⁰⁻¹¹ Biz efendimiz Asur kralı [Asurbanipal'i] ve [bizim üzerimize] atadığı [memurları] koruyacağız. ¹²⁻¹⁶ Biz hem [efendimiz Asur kralı Asurbanipal] veya [efendimiz Asur kralı Asurbanipal]'in resmi görevlisine karşı kötü sözler söyleyen [...], karıştırıcı] veya komplocu iğrenç herhangi bir insanı dinlemeyeceğiz hem de onu [kelepçeleyip] ve [onu efendimiz Asur kralı] Asurbanipal'e [göndereceğiz.] ¹⁷⁻¹⁹ Bu günden itibaren yaşadığımız sürece hiç kimsenin bir şey yapmasına neden olmayacağız ve Asur kralı [Asurbanipal'e] onu sevenlerine ve onun ülkesine [karşı kötü şeyler] konuşmayacağız. ²⁰ [...] Asur kralı Asurbanipal'in düşmanları bizim müttefikimiz olmayacaklar. ²¹⁻²⁵ Efendimiz Asur kralı Asurbanipal'in bize söyleyeceği her şeyi [yapacağız]; [efendimiz, Asur kralı Asurbanipal, düşmanına karşı çıkarsa], [ok]çularımızı toplayacağız [askerler] ve [efendimiz Asur Kralı Asurbanipal'in] yanında duracağız, [düşmanlarına] karşı savaşıacak, bizim arzulu bir şekilde, onun düşmanını alt edeceğiz ve [bizim namımız] efendimiz [Asur Kralı Asurbanipal'in gözünde] ispatlanacak / iyi olacak. ²⁶⁻²⁸ [Bizim Şamaş-şumu-

¹¹⁵ SAA 18 164: 1-13.

ukîn'den dolayı efendi[miz] Asur kralı Asurbanipal'e [işlediğimiz] suçlarımız efendi[miz] Asur kralı Asurbanipal tarafından [affedildi]. [.....].²⁹⁻³¹ [Eğer] Šamaš-šumu-ukîn'in veya efendimiz [Asur kralı Asurbanipal'in] hoş görmediği başka bir ülkenin [herhangi bir vatandaşı] bize ge[lirse veya ...] bize getirilirse (onu) yakalayacağız ve efendimiz krala [göndereceğiz].³²⁻³⁷ Asur kralı [Asurbanipal]'i seveceğiz ve [düşmanından nefret edeceğiz]. Bu [günden itibaren] yaşadığımız sürece, [Asur Kralı] Asurbanipal [bizim kralımız ve efendimiz] olacak. [Kendimiz] için ne başka bir kral ne de başka bir efendi arama[yacağız]. [Efendimiz Asur kralı] Asurbanipal'in düşmanlarına her[hangi] bir rapor [göndermeyeceğiz]; (Eğer) başka ülkelerden bir haberci [bize] rapor getirirse, onu yola çıkaracağız ve [onu] efendimiz Asur kralı Asurbanipal'in] huzuruna [göndereceğiz.]”¹¹⁶

Tabletin arka yüzü büyük oranda kırık olup, antlaşma hükümlerine uyulmaması durumunda tanrıların onları cezalandıracağına işaret etmektedir. Hükümlerin bağlayıcılığını arttırabilmek amacıyla da tanrıların şahitliğine müracaat edilmiştir. Šamaš-šumu-ukîn isyanı Asurbanipal'i oldukça tedirgin etmiş gözükmektedir. Asurbanipal kardeşi ile olan savaşın neticesini öğrenmek için kâhinlerine ve tanrılara danışmıştır.¹¹⁷ Belgede geçen “Šamaš-šumu-ukîn onların ellerine düşecek mi?” ifadesi Asurbanipal'in kardeşiyle olan savaşının neticesini önceden öğrenme arzusuna işaret etmektedir. Asur kralı SAA 4 279 numaralı mektupta Asur askerlerinin kardeşini ele geçirip geçirmeyeceğini kehanetler aracılığıyla öğrenmeye çalışmaktadır. Asurbanipal bu süreçte tanrıların yanında olup olmayacağını sorguladığı metinler mevcuttur. Kraliyet yazışmaları arasında bulunan SAA 3 44 numaralı belgede böyle bir durum söz konusudur. Asurbanipal'in Aşşur'a yazdığı rapora karşılık olarak tanrının cevabı şeklinde yazılan bu belgede, Aşşur bu savaşta kralın yanında olduğunu ve onu desteklediğini şu ifadelerle bildirmektedir:

«Öy. 1-2 [Sana] güv[en] veren büyük desteğimle [krallık için] seninle rekabet eden [..... yeneceksin] [.....].³⁻⁴ [Šamaš-šumu-ukîn] sana karşı işlediği kötü işler yüzünden, onun kraliyet tahtının temellerini çıkardım, onun hâkimiyetini boz[dum] ve tüm Akad topraklarının yıkılmasını buy[urdum].⁵⁻⁶ Büyük tanrıların tapınaklarını kusursuzlaştırmayı, yenilemeyi, adaklar [...], ilahlığıma tapınmayı (ve) [...] iyi bir hâkimiyeti senin kaderin olarak emrettim.⁷⁻¹⁰ Antlaşmamı devam ettirmeyen, sevilen kralım Asurbanipal'in hayırseverliğine karşı günah işleyen Šamaš-šumu-ukîn'e gelince, onu sert bir hapis cezasına çarptırdım ve sınırladım [.....].

¹¹⁶ SAA 2 9: öy. 1-37.

¹¹⁷ SAA 4 279-290.

onun büyüklerine yular taktım ve onları [senin] huzuruna [yönlendirdim.]¹¹⁻¹² Krallara yardım etmek, düşmanları devirmek, [...] yeniden yerleştirmek, mabetler [...(inşa etmek)] için, Enlil'in halkının adil çobanı olarak [seni tayin] ettim.¹³⁻¹⁵ Tanruların sözlerinde olduğu gibi (kehanet ettikleri gibi) kendi hayatını (Šamaš-šumu-ukīn) mahvederken ve Akad topraklarını tahrip ederken, [...], Šamaš-šumu-ukīn asil lanetimle onu [lanetlediğimi] görmezden geldi ve kendi hayatıyla ilgili iyi fikirleri ciddiye almadı [...].¹⁶⁻¹⁷ [...] bütün tanruların [öfkelerini] uyandırdı ve [...] hayatına mal olacak kötü işler yaptı.¹⁸⁻¹⁹ Tanruların mülklerini taşıyan [Šamaš-šumu-ukīn'e gelince], [...] ben] kaderini kötü olarak tayin ettim.²⁰⁻²¹ Benim hakkımda sürdür[düğü] bu kötü eylemler yüzünden, kendi tanruları (dahi) sinirlendiler, onu terk ettiler ve yabancı bölgelere gittiler.²²⁻²³ Tanrısallığımın emri ile sen şehirlerini fethettin ve onlardan Asur'a yağma olarak önemli miktarda ganimet aldın.²⁴⁻²⁵ Büyük desteğimle, onun savaşçılarınun yenilgisini getirdiniz. Gerisini (savaşçıların) canlı olarak bana [teslim ettin] ve (daha sonra) egemenlik şehrin Ninive'ye silahlar ile döndün.²⁶ Sizden önce düşmanlarınızı yenmek için öfkeli silahlarımı gönderdim.²⁷ Büyük yaptığım isminden bahsedildiğinde, askerlerin silahlarıyla savaştıkları her yere muzaffer bir şekilde gider.²⁸⁻²⁹ Senin ar[alaksız] duaların ve benim büyük tanrısallığıma yaptığın yakarışlarından dolayı, ben senin yanında durdum ve düşmanlarınının [kanını akıttım]."¹¹⁸

Šamaš-šumu-ukīn isyanı ve bu amaçla yaptığı ittifaklar kral yıllıklarında da anlatılmaktadır. Yıllıklarda isyanın başlangıcı ve sonrasındaki gelişmeler şu ifadelerle verilmiştir:

“ciii. 70 - iii. 77 O zaman, (birçok) iyilik yaptığım (ve) Babil kralı olarak atadığım benim sadakatsiz kardeşim Šamaš-šumu-ukīn'e (gelince) - onu (kral) yaptım ve ona krallığa özgü sembolleri, özel olan şeyleri verdim. Askerleri, atları ve arabaları topladım ve onun ellerine yerleştirdim. Beni vücuda getiren babamın emrettiğinde daha fazla şehri, tarlayı, meyve bahçesini (ve) onların içinde yaşayanlardan daha fazla insanı ona verdim.^{iii. 78} - iii. 86 Buna rağmen, O, onun için yaptığım bu iyilikleri unuttu ve sürekli kötülük (eylemleri) araştırdı. Yüksek sesle, ağzından, arkadaşlıktan bahsediyordu, (ama) derinlerde, kalbinde cinayet için plan yapıyordu. O, Aššur'a adanmış Babil vatandaşlarına, bana ait hizmetkârlara yalan söyledi ve onlarla aldatıcı sözleri konuştu) kurnazca davranarak, onları sağlımı sormak için benim huzuruma Ninive'ye gönderdi.^{iii. 87 - iii. 93a} Ben, büyük tanruların olumlu bir kaderi belirledikleri, hakikat ve adalet içinde yarattıkları Asur kralı Asurbanipal, bu Babil vatandaşlarını görkemli bir

¹¹⁸ SAA 3 44: 1-29.

ziyafette topladım, onları çok renkli süsleri olan giysilere giyindirdim ve bileklerine altın bilezikler taktım. ^{iii. 93b - iii. 100a} Babil vatandaşları Asur'da kararlarım karşı itaatkâr bir şekilde beklerken, O, (benim) antlaşmamı onurlandırmayan sadakatsiz kardeşim Şamaş-şumu-ukîn, Akad, Kalde, Arami, (ve) Aqaba kentinden Bâb-salimti'ye kadar olan deniz ülkelerini, bana ait olan hizmetkârları bana isyan etmeleri için davet etti. ^{iii. 100b - iii. 106} Dahası, benim asil krallığımın ayaklarını tutan bir kaçak olan (ve) Elam ülkesine kral olarak atadığım Ummanigaş (II. Humban-nikaş) ve ayrıca Aşşur ve tanrıça Mullissu'nun emri ile (yönetici olarak) atadığım Guti, Amurru ve Meluḥḥa (Etiyopya) Ülkesinin krallarına gelince, O (Şamaş-şumu-ukîn) onların hepsini bana düşman yaptı ve onlar onun yanında yer aldılar. ¹¹⁹

Ayrıca isyanın başında Şamaş-şumu-ukîn Sippar, Babil ve Borsippa'nın kapılarını Asur' karşı kapatmıştır. ¹²⁰ Asurbanipal yıllıklarında bu isimler kaydedilse de ekonomik belgelerdeki tarihlemelerden Nippur ve muhtemelen Dilbat'ın da bu isyana destek verdikleri anlaşılmaktadır. ¹²¹

Bu süreçte tanrı Sîn'in de Asurbanipal'in yanında olduğunu ilginç bir olayla öğreniyoruz. Bir genç rüyasında Ay tanrısı Sîn'i görmüş, bu rüyada tanrı Asurbanipal'e karşı başkaldıranları çeşitli yollarla öldüreceğini bildirmiştir. Asurbanipal bu rüyayı durunca tanrı Sîn'e güvenmiş ve isyanı bastırmak için daha da cesaretlenmiştir:

“O sırada, bir genç adam gece boyunca uzandı ve bir rüya gördü, şöyle dedi: “Sîn'in bir kaidesi üzerinde (şöyle) yazılıdır: ‘Asur kralı Asurbanipal'e karşı kötülük (eylemleri) planlayanlara (ve) isyan başlatanlara acımasız bir ölüm vereceğim. Onlara çevik bir demir hançer, ateş düşmesi, kıtlık (ve) veba ile korkunç bir ölüm bahşedeceğim.’ Bunları duydum ve efendim tanrı Sîn'in sözlerine güvendim. ¹²²

Tanrıların desteğini de yanında hisseden Asurbanipal kendinden emin bir şekilde harekete geçmiş ve kardeşini yenilgiye uğratmıştır. Asur kralı yıllıklarında bu olayı şu şekilde ifade etmektedir:

“Altıncı seferimde birliklerimi topladım (ve) Şamaş-şumu-ukîn'e karşı doğrudan yola koyuldum. Onu, Sippar, Babil, Borsippa (ve) Kuta'nın içinde savaşılarıyla birlikte, hapsettim ve kaçış rotalarını kestim. Şehir ve

¹¹⁹ RINAP 5/1 no. 11: iii 70–106.

¹²⁰ RINAP 5/1 no. 11: iii 107–108.

¹²¹ Frame, 2007: 134.

¹²² RINAP 5/1 no. 11: iii. 118 –127.

bozkırda içerisinde onu sayısız (kez) yenilgiye uğrattım. Geri kalanlara (gelince), onlar hayat(larını) veba, kıtlık ve açlıktan kaybettiler."¹²³

Asurbanipal isyanda yer alanların sonunun kötü olduğunu Akad halkının açlıkla yüzleştiğini anlatmaktadır. Bu olay muhtemelen bir muhasara ile ilgilidir. Şehrin giriş çıkışlarının tutulması sonucunda içerideki insanların iâsesi engellenmiş ve açlığa mahkûm edilmiş olmalıdırlar:

"O zaman, Şamaş-şumu-ukîn'in yanında yer alan (ve) şeytani eylemler planlayan Akad ülkesinin insanlarına (gelince) açlık onları ele geçirdi. Açlık yüzünden oğullarının (ve) kızlarının etlerinin yediler; onlar (deri) kayışları kemirdiler."¹²⁴

İsyana katılanların karşılaştığı yıkım, Akad ülkesinin insanlarıyla sınırlı değildi. Kral yıllıkları bu yıkımla ilgili ayrıntılı anlatımları barındırmaktadır. İsyanda yer alan Kalde, Arami (ve) Deniz ülkesi insanları acımasız cezalarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu cezalar içerisinde dikkat çeken, isyanda yer alanların dillerinin kesilmesidir. Asurbanipal'in isyancıların dillerini kestiğini söylemesi aslında tanrıya yeminini bozanlara verilen bir ceza olarak dikkat çekmektedir.¹²⁵ Şamaş-şumu-ukîn isyanında yer alanların yüzleştikleri cezalar yıllıklarda şöyle sıralanmıştır:

iv. 41b - iv. 45 Dahası, şeytani eylemler planlayan düşman kardeş(im) Şamaş-şumu-ukîn'in kıskırttığı, ölümden korkan, yaşamları onlar için kıymetli olan ve efendileri Şamaş-şumu-ukîn ile birlikte ateşin içine atmadığım (ve) bir demir hançerle kesilmekten, kıtlık ve açlıktan kaçan insanlara (gelince) kamak mümkün olmayan efendilerim yüce tanrıların tuzakları onları sardı/kuşattı. (Onların) tek bir tanesi kaçamadı; kurtulmaya ve kaçmaya çalışan (kimse) pençemden kaçamadı; onlar (tanrılar) (onları) benim ellerime yerleştirdiler. *iv. 46 - iv. 52 Onlar arabaları, bir tane tahtirevanı, onun saray kadınlarını (ve) sarayının mülkünü benim huzuruma getirdiler. Tanrım Aşşur'a karşı edepsiz sözler konuşan ve onu kutsayan yönetici olan bana karşı şeytani eylemler planlayan kaba ağızlı askerlere (gelince) onların ağızlarını kestim (alt. dillerini kopardım) (ve) onları yenilgiye uğrattım.* *iv. 53 - iv. 63 Bunlardan (hala) hayatta kalanları da – beni vücuda getiren babamın babası Sanherib'i yerde serdikleri/öldürdükleri, insan başlı boğa heykellerin yanında – bu insanları Omun (Sanherib) için adak olsunlar diye öldürdüm. Onların parçalanmış etlerini köpeklere, domuzlara, akbabalara, kartallara, göğün kuşlarına ve okyanusun/ apsû balıklarına yedirdim.* *iv. 64 - iv. 69 Bu eylemleri yaptıktan (ve) efendilerim büyük tanrıların kalplerini*

¹²³ RINAP 5/1 no. 11: iii 128–135.

¹²⁴ RINAP 5/1 no. 11: iv 41b–45.

¹²⁵ Fabrice De Backer, "Cruelty and Military Reinements", *Res Antiquae*, 6/1, 2009, s. 26.

sakinleştirdikten sonra tanrı Erra'nın kestiği ve kıtlıktan (ve) açlıktan yaşamları son bulan insanların kemiklerini caddeleri kapayan meydanları dolduran köpek (ve) domuz yemek kalıntılarını Babil, Kuta, (ve) Sippar'ın dışına getirdim ve (onları) dışarıya döktüm. Arınma rahibinin hüneri ile onların kürsülerini arındırdım; lekelenmiş caddelerini temizledim. Takribü-ritüel(leri) ve erşangû-ritüel(leri) aracılığıyla kızgın tanrularına (ve) öfkeli tanrıçalarına sakinleştirdim. (Gelince) azalan düzenli sunularını/adaklarını, uzak günlerde olduğu gibi (onları) tekrar onayladım/yapılmasını sağladım. iv. 70 - iv. 76 Veba, kıyım ve kıtlıktan kaçan Babil, Kuta (ve) Sippar vatandaşlarının geri kalanına (gelince) onlara merhamet ettim; Hayatlarının korunmasını emrettim. Onları Babil'in içine yerleştirdim. Samaş-şumukîn'in yardım aldığı ve birlik olduğu (ve) bana karşı düşman olmaya kendileri karar veren Kalde, Arami, (ve) Deniz ülkesi (insanları) ile beraber Akad ülkesinin insanları(na gelince) beni destekleyen tanrılar (tanrı) Aşşur ve tanrıça Mullissu'nun emriyle Onların tüm topraklarına boyun eğdirdim. Onların çıkarıp attıkları/reddettikleri (tanrı) Aşşur'un boyunduruğunu onlara dayattım. Benim tarafımdan atanan valileri (ve) memurları onların üzerine yerleştirdim. (Tanrı) Aşşur, tanrıça Mullissu ve Asur tanruları için düzenli sunuları (ve) ilk hasat meyvelerinden hazırlanan sunular gibi bağışları onayladım. Her yıl (ve) aralıksız (verilen) hâkimiyetimin (kabulünün) haraç ödemesini onlara dayattım.”¹²⁶

Asurbanipal kardeşi ile olan savaşı kazandığı sırada kendisine gelen bir haber sonrası yine tanrı Şamaş'a başvurduğu görülmektedir. Bu belgede kardeşinin savaşı kaybettikten sonra Elam'a kaçtığı doğru olup olmadığına yanıtını aradığı görülmektedir. Yazıtlar Şamaş-şumu-ukîn'in akıbetini ortaya koymaktadır:

“Benim önümde yürüyen (ve) düşmanlarımı öldüren tanrılar Aşşur, Sîn, Şamaş, Adad, Bēl, Nabû, Niniveli İstar, Şarrat-Kidmuri, Erbilli İstar, Ninurta, Nergal (ve) Nusku bana karşı savaşan düşman kardeş(im) Şamaş-şumu-ukîn'i güçlü bir yangının içine attılar ve hayatını yok ettiler.”¹²⁷

Şamaş-şumu-ukîn isyanı Aramice belgelere de yansımıştır. Mısır'da bulunan Aramice yazılmış edebi-tarihi bir metinde Şamaş-şumu-ukîn kendisinin Babil kralı olduğu dönemde Asurbanipal'in Ninive valisi olduğunu belirterek kendisinin ondan üstün olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁸ Papirüste Asurbanipal, Sarbanapal ismiyle Şamaş-şumu-ukîn ise Sarmuge ismiyle geçmektedir. Papirüste anlatılan olaylar Asurbanipal'in

¹²⁶ RINAP 5/1 no. 11: iv 41b–109.

¹²⁷ RINAP 5/1 no. 11: iv 46–52.

¹²⁸ Frame, 2007: 137.

yıllıklarındaki anlatımla büyük benzerlik göstermektedir.¹²⁹ Bu olay ünlü İngiliz şairi Lord Byron tarafından kaleme alınan Sardanapalus (Asurbanipal) isimli piyesine dahi konu olmuştur.¹³⁰

Bu isyan Asur İmparatorluğunu uzun yıllar uğraştırarak imparatorluğun sınırları içerisinde bir takım sorunlara yol açmıştır. Šamaš-šumu-ukīn isyanından sonra Asurbanipal Babil'i Asur idaresine bağlamış, Marduk heykelini tekrardan Babil'e koydurmuştur.¹³¹ Šamaš-šumu-ukīn isyanı Asur'a tabi olan krallıkların isyanlarına da neden olmuştur. Arabistan kralı Uaita' (Yauta) tanrılara olan yeminine karşı günah işlemiş Šamaš-šumu-ukīn'e isyanı sırasında asker yardımında bulunarak Asur'a isyan etmiştir.¹³² İsyân sırasında Asur'u en çok zorlayan bölgelerden birisi olan Elam Krallığı da defalarca Asur karşıtı eylemler vuku bulmuştur. Bu isyanlar ve düşmanca hareketler Asur kralını oldukça meşgul etmiş ve bu bölgelere sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Netice itibariyle Asur kralı büyük bir güç kullanarak isyanları bastırmış, ancak bu isyanlar devletin uzak bölgelerdeki otoritesini ve gücünü zayıflatmıştır.

Sonuç

Asur belgelerinden Asur İmparatorluğu'nda uygulanan kurallara dayalı bir veraset sistemi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum başta prensler olmak üzere kraliyet üyelerinin taht üzerinde mücadeleye tutuşmasına yol açmış gözükmektedir. Asur belgelerine yansıyan taht isyanları çoğunlukla bertaraf edilmiştir. Ancak çeşitli belgeler başarıya ulaşmış darbe niteliği kazanan eylemlerin de varlığına işaret etmektedirler. Bir darbenin gerçekleşmesi elbette ki iyi organize edilmiş bir isyan ve güçlü destek gruplarıyla mümkün olmuş olmalıdır.

Tüm belgeler ve kanıtlar dikkate alındığında Asur tarihi boyunca iki kalkışmanın başarılı olduğu çıkarımı yapılabilmekte, III. Tıglat-pileser ve II. Sargon'un tahtı darbe ile ele geçirdiklerine düşünülmektedir. Ancak bu olayların ne şekilde ve hangi şartlarda gerçekleştiğini ortaya koyabilecek belgeler eksiktir. Bu noktada bir takım çıkarımlar üzerinden tartışmalar ortaya çıkmaktadır.

¹²⁹ Richard C. Steiner ve Charles F. Nims, "Ashurbanipal and Shamash-Shum-Ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script: Part 1", *Revue Biblique*, 92/1, 1985, s. 61.

¹³⁰ İnci Enginün, "Byron ve Hâmid'in Sardanapal Piyeleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma", *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 78-100.

¹³¹ Beatrice Andre-Salvini, *Babil* (Çev. Ela Uluatam), Ankara 2006, s. 42.

¹³² Israel Eph'al, *The Ancient Arabs, Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.* Jerusalem 1984, s. 5.

Bu tartışmalardan birisi bu iki kralın kraliyet ailesinden olup-olmadığı meselesidir. III. Tiglat-pileser ve II. Sargon'un kraliyet ailesiyle olan bağının net bir şekilde ortaya konulamaması bu tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bazı araştırmacılar, III. Tiglat-pileser'i Kalhu'da isyan çıkaran Pul ile ilişkilendirmekte ve kraliyet kanı taşımayan gâsıp bir kral olduğunu savunmaktadırlar. III Tiglat-pileser'in tahtı elde etme şekli onun kraliyet soyundan olmadığı çıkarımına neden olmakta ve kendisini Adad-nērārī'nin soyuna dayandırması taht üzerinde meşruiyet sağlama amacı olarak görülmektedir. Ancak onun hanedanlıkla soy bağı olabileceğini savunan görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin en güçlü dayanağı III. Tiglat-pileser'in yıllıklarında kendisini Adad-nērārī'nin oğlu olarak tanıtmasıdır. Bu ifade onun kraliyet soyundan ve tahtın vârisi olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Kral listelerinde III. Tiglat-pileser'in kraliyet ile olan kan bağı görülmektedir. Ancak burada III.Tiglat-pileser'in yazıtlarında ifade ettiğinin aksine III. Adad-nērārī'nin oğlu değil de V. Aşşur-nērārī'nin oğlu yani III. Adad-nērārī'nin torunu olduğunu göstermektedir. Tüm bu belirsizlik ve tartışmalara rağmen kesin olan şey III. Tiglat-pileser'in Kalhu'daki isyan sonucunda tahta geçtiğidir. Asur belgeleri de onun kraliyet kanından olduğuna işaret etmektedir. Yine Aynı şekilde II. Sargon'un da kraliyet bağından olduğunu gösteren güçlü kanıtlar mevcuttur. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan II. Sargon'a ait yıllık parçasında kaydedildiği gibi III. Tiglat-pileser'in oğlu ise Yeni Asur hanedanının değişmeden devam ettiğini kabul edebiliriz. Bu bilgidен hareketle, Asur kraliyet yıllıkları ve mektuplardaki diğer ipuçlarını bir araya getirerek Asur hanedanının soy ağacını oluşturulduğunda soya dayalı kesintisiz devam eden bir hanedanlıktan söz etmek mümkündür (Tablo 1).

Diğer bir sorun ise başarılı olan eylemlerin nasıl gerçekleştiğine dair bilgilerin eksikliğidir. Bu durum tahtı ele geçiren kişiden kaynaklı olmalıdır. Asur belgelerinde isyan girişiminde bulunan kişilerin âsi ve tanrıların buyruğuna karşı gelen sadakatsiz kimseler olarak nitelendirilmesi taht isyanlarına karşı genel tutumun olumsuz olduğunu ve bu girişimlerin hoş karşılanmadığını göstermektedir. Bu durumda tahta darbe sonucunda geçen III. Tiglat-pileser ve II Sargon hakkında da olumsuz bir tutum söz konusu olabilir, çünkü onlar da "tanrıların buyruğuna karşı gelmiş âsiler" idi. Öyle anlaşılıyor ki isyan başarılı olup, tahta geçen yeni kral kendisini artık meşru kral olarak görüyor ve bunun zarar görmemesi için isyan eylemini tamamen hafızalardan silme adına bu eyleminden söz etmiyordu. Psikolojik açıdan bakıldığında bir kişi haksız bir şekilde elde ettiği şeyleri örtme, onlardan söz etmeme eğiliminde olabilir. Diğer yandan bir kişi yasal olarak kendisine âit olduğunu düşündüğü bir şeyi elde ettiğinde de bundan söz etmeyebilir. Bu

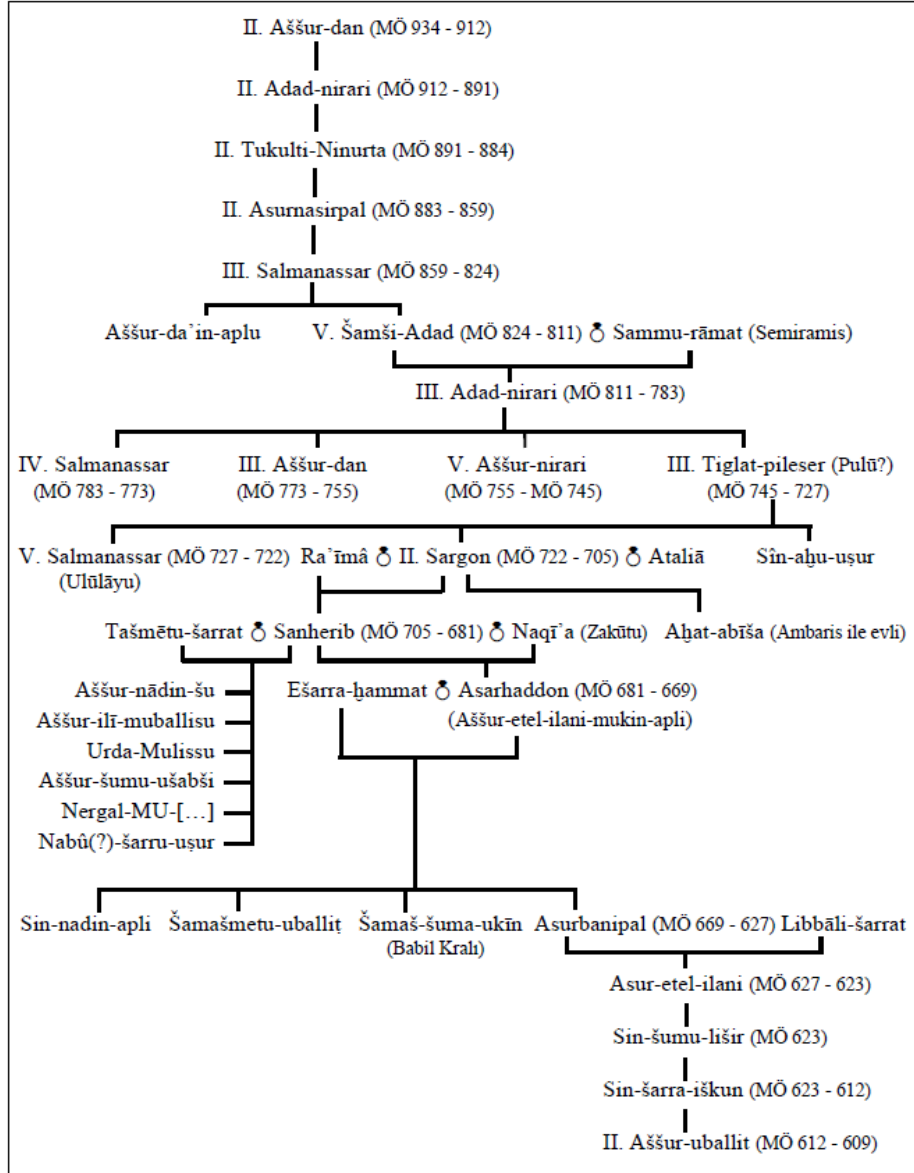
eylemin sebebi her ne olursa olsun III. Tiglat-pileser ve II. Sargon örneğinde olduğu gibi kendilerinin taht üzerindeki hâkimiyetlerini zedeleyecek tüm kayıtları ortadan kaldırmış olmaları beklenen bir eylemdir.

Asur kralları taht isyanlarından bir takım tecrübeler kazanıp, aynı şeylerin tekrar yaşanmaması adına da bir takım adımlar da atmışlardır. Sanherib ve halefi Asarhaddon ölmeden önce kendinden sonra tahta geçecek veliaht prensi belirlemiş ve veliahdın tahta geçişini sağlamak için “*tuppi adê*” adı verilen yemin esasına dayalı sadakat antlaşmaları hazırlamışlardır. Kurulan ittifak antlaşmaları ile iç çekişmeleri ve taht mücadelesini önleme amacı güdülmüştür. Bu anlaşma, metinlerde kralın seçiminin sadece tanrıların kararı olduğu ve bu karara uyulması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kral yeminleri (*adê ša šarri*) Asarhaddon dönemiyle birlikte kutsal bir yapıya bürünerek tanrılar arasında kendine bir yer edinerek Asur toplumunda önemli bir yer edinmiş ve yasal belgelerde tanrılarla birlikte sıralanmıştır.

Kralın ölümüyle Asur tahtına geçen prenslerden biri, diğer kardeşlerini öldürme ya da sürgün gibi uygulamalarda bulunmamaktaydı. Bazı durumlarda yeni kral kardeşini başka yerlere yönetici olarak da atayabilmekteydi. II. Sargon’un kardeşi Sîn-ahhe-uşur’u kraliyet muhafızlarının komutanı olarak ataması ve Asurbanipal’in kardeşi Şamaş-şumu-ukîn’in Babil kralı olarak görevini sürdürmesini sağlaması buna delil oluşturmaktadır.

Darbe hususunda dikkat çeken bir diğer husus ise darbeler sırasında isyanı destekleyen ya da isyanda parmağı olan kişilerin durumuydu. Eğer isyan başarılı olursa isyanın destekçileri ödüllendirilmiş olmalıdır. Pul isyanında etkisi olduğu düşünülen Bêl-dân’ın 10 yıl boyunca Kalhu valisi olması ödüllendirildiği yorumuna neden olmaktadır. Tam aksi durumda ise isyan yandaşları en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Urdu-Mulissi isyanında yer alanların Asarhaddon tarafından cezalandırılması ve isyanda parmakları olduğu düşünülen saray muhafızlarının değiştirilmesi isyanın başarısız olması karşısında görülen bir durumdur.

Bu isyan eylemleri elbette ki imparatorlukta bir takım zafiyetleri ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Urda-Mulissu isyanı sırasında Anadolu’daki Geç-Hitit krallıkları Asur’a karşı baş kaldırmışlardır. Asur’a büyük düşmanlık besleyen vassal krallıkların en küçük zafiyet anında harekete geçmesi beklenen bir eylemdir.

Tablo 1: Asur Kraliyet Soy Ağacı¹³³

¹³³ Frahm, 2014: 176; Unger, 1933: 22; Glassner, 2004; Grayson, 1975; Essad Nassouhi, "Grande Liste Des Rois D'assyrie", *Afo*, 4, 1927, s. 1-11.

Kaynakça

- Andre-Salvini, B., *Babil* (Çev. Ela Uluatam), Ankara 2006.
- Baines, J. ve N. Yoffee, “Order, Legitimacy and Wealth in Ancient Egypt and Mesopotamia”, in: *Archaic States*, Eds. G. Feinman – J. Marcus, Sante Fe 1998, s. 199–260.
- Bauer, S. W., *Antik Dünya* (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul 2013.
- Brinkman, J. A., ‘Sennacherib’s Babylonian Problem: An Interpretation’, *JCS* 25, 1973, s. 89–95.
- Brinkman, J. A., “Unfolding the Drama of the Assyrian Empire”, in: *Assyria 1995*, Eds. S. Parpola – R. M. Whiting, Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997 s. 1–16.
- CAD The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the Universtiy of Chicago, Chicago 1956 - ...
- Cancik–Kirschbaum, E., *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, (Çev. Aslı Yarbaş), İzmir 2004
- Chamaza, G. W. V., “Sargon II’s Ascent to the Throne: The Political Situation”, *SAAB* 6/1, 1992, s. 21–33.
- Cogan, M., Sennacherib and the Angry Gods of Babylon and Israel, *Israel Exploration Journal* 59/2, 2009, s. 164–74,
- De Backer, F., “Cruelty and Military Reinements”, *ResAntiquae*, 6/1, 2009, s. 13–50.
- Elayi, J., *Sargon II: King of Assyria*, Atlanta 2017.
- Enginün, İ., “Byron ve Hâmid’in Sardanapal Piyesleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma”, *Mukayeseli Edebiyat, Dergâh Yayınları*, İstanbul 1992, s. 78–100.
- Eph’al, I., *The Ancient Arabs, Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th–5th Centruies B.C.* Jerusalem 1984.
- Fincke, J. C., “The Babylonian Text of Nineveh” *AfO* 50, 2003/04, s. 111–149.
- Frahm, E., “Family Matters: Psychohistorical Reflections on Sennacherib and His Times”, in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem: Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi – Seth Richardson, Leiden 2014, s.161–222.
- Frame, Gr., *Babylonia 689–627, A Political History*, PIHANS LXIX, Leiden 2007.
- Frankfort, H., *Kingship and the Gods*, Chicago 1978.
- Garelli, P., “The Achievement of Tiglath-pileser III: Novelty or Continuity?”, in: *Ah, Assyria ... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Eds. M. Cogan – I. Eph’al, Jerusalem 1991, s. 46–54.

- Gelb, I. J., "Two Assyrian King Lists", *JNES* 13, 1954, s. 209–230.
- Gerardi, P., "Declaring War in Mesopotamia", *AfO* 33, 1986, s. 30–38.
- Glassner, J.-J., "Mesopotamian Chronicles", Society of Biblical Literature, Ed. B. R. Foster, Atlanta 2004.
- Gökçek, L. G., *Asurlular*, Ankara 2015.
- Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources 5)*, New York 1975.
- Grayson, A. K., "Assyria: Ashur-dan II to Ashur-nirari V (934-745 BC)", in: *The Cambridge Ancient History Volume III Part I: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, Eds. J. Boardman – I. E. S. Edwards – N. G. L. Hammond – E. Sollberger, Cambridge 1999, s. 238–281.
- Healy, M. ve A. McBride, *The Ancient Assyrians*. Osprey Publishing, 1999.
- Holloway, S. W., *Aššur is king! Aššur is king! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*, Leiden 2002.
- Kalimi, I., "Sennacherib's Campaign to Judah: The Chronicler's View Compared with His 'Biblical' Sources", in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem; Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi and S. Richardson, Leiden–Boston 2014, s. 11-50.
- Kılıç Yusuf ve Ş. Ay, "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", *Turkish Studies*, 8-5, 2013, s. 387–403.
- Köroğlu, K., *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul 2010.
- Kraeling, E. G., "The Death of Sennacherib", *Journal of the American Oriental Society*, 53, 1933, s. 335–346.
- Kuhrt, A., *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, C. II, (Çev. Dilek Şendil), İstanbul 2013.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul 2014.
- Lambert, W. G., "The Enigma of Tukulti-Ninurta I", in: *From the Upper Sea to the Lower Sea Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A.K. Grayson*, Eds. G. Frame – L. Wilding, Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul, Vol. 101, Leiden 2004, s. 198–202.
- Lauinger, J., "Esarhaddon's Succession Treaty At Tell Tayinat: Text And Commentary", *Journal of Cuneiform Studies Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 64, 2012, s. 87-123.
- Luttwak, E., *Coup d'État: A Practical Handbook*, Harvard 1978.

- Mansikka, P., *New Chronology Using Solar Eclipses: Historian Aputietet, Books on Demand*, 2019.
- Mcintosh, J. R., *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, California 2005.
- Millard, A. *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910-612 BC, State Archives of Assyria Studies II*, Helsinki 1994.
- Nassouhi, E., “Grande Liste Des Rois D’assyrie”, *AfO*, 4, 1927, s. 1–11.
- Novotny J. ve J. Singletary, “Family Ties. Assurbanipal’s Family Revisited”, in: *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Eds. M. Luukko – S. Svärd – R. Mattila, *Studia Orientalia*, 106, Helsinki 2009, s. 167-177.
- Oppenheim, A. L., *Ancient Mesopotamia*, Chicago 1977.
- Parker, B. J., “The Construction and Performance of Kingship in the Neo-Assyrian Empire”, *Journal of Anthropological Research* 67, 2011, 357–386.
- Parpola, S., “The Murderer of Sennacherib,” in: *Death in Mesopotamia*, Ed. B. Alster, Copenhagen 1980, s. 171–182.
- Parpola, S., “Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39/2, 1987, s. 161-189.
- Parpola, S. ve M. Porter, *Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, 2001.
- Payne, M. R., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006.
- PNA: (1998 -2017): The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, ed. K. Radner (I/1–I/2) and H. D. Baker (II/1–IV/1). The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki.
- Postgate, J. N., “The Economic Structure of The Assyrian Empire”. in: *Mesopotamia 7 – Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, Ed. M. T. Larsen, Copenhagen 1979, s. 193–221.
- Powell, J. M. ve C. L. Thyne, “Global Instances of Coups from 1950 to 2010: A New Dataset”, *Journal of Peace Research* 48/2, 2011, s. 249–259.
- Radner, K., “The Trials of Esarhaddon: the Conspiracy of 670 BC”, in: *Assur und sein Umland (Isimu: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad 6)*, Eds. P. Miglus, – J. M. Cordoba, Madrid 2007, s. 165–184.
- Radner, K., “The Delegation of Power: Neo-Assyrian Bureau Seals”, in: *L’archive des Fortifications de Persépolis: État des questions et perspectives de recherche (Persika 12)*, Eds. P. Briant – W.F.M. Henkelman – M.W. Stolper, Paris 2008, s. 481–515.

- Radner, K., “Assyrian and Non-Assyrian Kingship in the First Millennium BC”, in: *Concepts of Kingship in Antiquity*, Eds. Giovanni B. Lanfranchi and R. Rollinger, Padova 2010a, s. 25– 34.
- Radner, K., “Gatekeepers and Lock Masters: the Control of Access in the Neo-Assyrian Palaces”, in *Your Praise is Sweet. A Memorial Volume for Jeremy Black*, Eds. H. D. Baker – E. Robson – G. Zolyomi, London 2010b, s. 269–280.
- Radner, K., “Revolts in the Assyrian Empire: Succession Wars, Rebellions Against a False King and Independence Movements”, *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East In the Crucible of Empire*, Eds. J. J. Collins – J. G. Manning, Boston 2016, s. 41–54.
- RIMA 2: Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. I (1114–859 BC)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 2*), Toronto 1991.
- RIMA 3: Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. II (858–745 B.C.)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 3*), Toronto 1996.
- RINAP 1: Tadmor H. ve S. Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744–727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1)*, Winona Lake 2011.
- RINAP 3/1: Grayson, A. K., ve J. Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1)*, Winona Lake 2012.
- RINAP 4: Leichty, E., *The Royal Inscriptions of Asarhaddon, King of Assyria (680-669 BC). (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, RINAP 4)*, Winona Lake 2011,
- RINAP 5/I: Novotny, J. ve J. Jeffers, *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššuretel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1)*, Winona Lake 2018.
<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/rinap5/corpus/>’den erişilmiştir.
- Rigg, H. A., “Sargon’s Eighth Military Campaign”, *JAOS (Journal of the American Oriental Society)*, 62, 1942, s. 130–38.
- RIA: Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Leipzig, Berlin, NewYork 1928–.*
- Roaf, M., *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu (Çev. Zülal Kılıç)*, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Cilt 9, İstanbul 1996.
- SAA 1: Parpola, S., *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West (State Archives of Assyria I)*, Helsinki 1987.

- SAA 2: Parpola, S. ve K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria II)*, Helsinki 1988.
- SAA 4: Starr, I., *Queries to the Sun-god: Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria IV)*, Helsinki 1990.
- SAA 6: Kwasman, T. ve S. Parpola, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I. Tiglath-Pileser III through Esarhaddon (State Archives of Assyria VI)*, Helsinki 1991.
- SAA 10: Parpola, S., *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria X)*, Helsinki 1993.
- SAA 12: Kataja, L. ve R. Whiting, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period (State Archives of Assyria XII)*, Helsinki 1995.
- SAA 18: Reynolds, F., *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Šin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia (State Archives of Assyria XVIII)*, Helsinki 2003.
- SAA 19: Luukko, M., *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud (State Archives of Assyria XIX)*, Helsinki 2012.
- SAA 20: Parpola, S., *Assyrian Royal Rituals and Cultic Texts (State Archives of Assyria XX)*, Helsinki 2017.
- SAA 21: Parpola, S., *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia, and Vassal States (State Archives of Assyria XXI)*, Helsinki 2018.
- Saggs, H. W. F., *Everyday Life in Babylonia and Assyria*, London–New York 1965.
- Saggs, H. W. F., “Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria: (I) The ‘Aššur Charter’”, *Iraq*, 37/1, 1975, s. 11–20.
- Saggs, H. W. F., *The Might That Was Assyria*, New York 1990.
- Salvini, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. B. Aksoy), İstanbul 2006.
- Schaudig, H., *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros des Grossen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften: Textausgabe und Grammatik*, AOAT 256, Münster 2001.
- Siddall, L. R., *The Reign of Adad-nirari III An Historical and Ideological Analysis of An Assyrian King and His Times*, Leiden–Boston 2015.
- Steiner, R. C.– C. F. Nims, “Ashurbanipal and Shamash-Shum-Ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script: Part 1, *Revue Biblique*, 92/1, 1985, s. 60–81.
- Svärd, S., “Women and Power in Neo-Assyrian Palaces Neo-Assyrian, SAAS 23, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2015.

- Tadmor, H., "History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions", in: *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*, Ed. F.M. Fales, Rome 1981, s. 13-33.
- Unger, E., *Tiglatpileser III'ün Oğlu Asur Kralı Sargon II = Sargon II von Assyrien der Sohn Tiglatpilesers III*, İstanbul Asyatika Müzeleri Neşriyatı, İstanbul 1933.
- Ungnad, A., "Eponymen", in: *Reallexikon der Assyriologie*, Vol. II. Berlin-Leipzig 1938, s. 412-457.
- Ussishkin, D., "Sennacherib's Campaign to Judah: The Archaeological Perspective with an Emphasis on Lachish and Jerusalem", in: *Sennacherib at the Gates of Jerusalem; Story, History and Historiography*, Eds. I. Kalimi and S. Richardson, Leiden-Boston, 2014, s. 75-103.
- Van De Mieroop, M., *Cuneiform Texts and the Writing of History*, New York: Routledge 1999.
- Van der Deijl, A., "Protest or Propaganda: War in the Old Testament Book of Kings and in Contemporaneous Ancient Near Eastern Texts", *Studia Semitica Neerlandica*, Leiden-Boston 2008,
- Wiseman, D. J., "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", *Iraq*, 20/1, London 1958, s. 1-99.
- Yalvaç, K., "Sanherib'in Ölümü ve Asarhaddon", *DTCF Dergisi*, V/1-2, Ankara 1963, s. 47-54
- Yıldırım, N., "Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 38/S. 66, 2019, 67-86.
- Zawadzki, S., "Oriental and Greek Tradition about the Death of Sennacherib", *SAAB* 4, 1990, s. 69-72.
- Zawadzki, S., "The Revolt of 746 B.C. and the Coming of Tiglath-Pileser III to the Throne", *SAAB* VIII/1, 1994, s. 53-54

SÂSÂNÎLER DÖNEMİ İRAN TARİHİ KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT ON THE IRANIAN HISTORICAL SOURCES OF THE SASSANIDS PERIOD

Ahmet ALTUNGÖK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.05.2020

Kabul: 11.09.2020

Article Info

Received: May 06, 2020

Accepted: September 11, 2020

Özet

Bu çalışmadan amaç Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine yapılacak olan çalışmalarda bu dönemin ana kaynaklarının bilinmesine yöneliktir. Dolayısıyla makale, Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine yapılacak çalışmalarda hangi kaynaklardan istifade edilmesi gerektiği yönünde genel bir bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Bu döneme ait ana kaynaklar, aynı zamanda bir bütün olarak geç antikçağ Ön Asya tarihi kaynaklarını da oluşturmaktadır. Sâsânîler dönemi dini ve edebi metinlerinin birçoğunun günümüze ulaşmasında Dastur Jamaspji M. Jamasp Asana'nın MK şeklinde kodlamış olduğu Pehlevîce Metinler'in büyük bir rolü vardır. XIV. yüzyıl Mazdeist din adamlarından Mihribân Keyhüsrev tarafından istinsah edilen eski İran'a ait metinler Jamasp Asana tarafından MK koleksiyonuyla bir araya getirilmiştir. Bu metinler günümüze Sanskritçe ve Pehlevîce olarak ulaşmıştır. Koleksiyondaki metinler batılı iranologlar tarafından günümüz Avrupa dillerine çevrilmişlerdir. Ayrıca yine Sâsânîler dönemi sözlü ve yazılı edebi metinlerin günümüze ulaşmasında, İslam sonrası dönem Arap ve İran kaynakları önemli bir yere sahiptir. Bu kaynaklar arasında yer alan şâhnâmeler, Sâsânîler dönemi sözlü ve yazılı edebiyatına ait birçok hikâyeyi günümüze ulaştırma konusunda öncü rol üstlenmişlerdir. Bununla beraber adı geçen dönemin tarihi kaynakları üzerinde çalışma yaparken, kaynak dili olarak hangi dillerin kullanılması gerektiği de önemli bir konudur.

Anahtar Sözcükler: Sâsânî, İran, Ön Asya, ana kaynaklar, klasikler.

Abstract

The purpose of this work is to know the main sources of the Iranian history of Sassanids period at studyings about this subject. Hence the article aims to give a

* Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

general information from which sources should be used at studies on the Iranian history of Sassanids period. Main sources from that time as a whole constitutes the sources of Pre-Asian history of the late antiquite. The texts in Pehlevî language, in which Dastur Jamaspji M. Jamasp Asana, encoded MK has a big role in having been brought the religious and literary works of the period of the Sassanids to the present day. Texts of an ancient Persia that were copied by Mihribân Keyhusrev, The Mazdeist clergyman of 14th century, were brought together by Jamasp Asana in the MK collection. These texts were reached to present days in Sanskrit and Pehlevî languages. Texts in the collection were translated to the modern days' languages of Europe by the western Iranologists. Furthermore, Arab and Iranian sources of the post-Islamic period are important in reaching the oral and written literary texts of Sassanids period to present days. In these sources including Shahnames have a leading role in bringing many stories of oral and written literature of Sassanids period to the present day. However, which languages should be used as the source languages in studyings on the historical sources of the mentioned period is also an important issue.

Keywords: *Sassanids, Iran, Pre-Asian, main sources, classics.*

Giriş

Sâsânîler dönemi İran tarihi Ön Asya tarihinin önemli bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu hanedan geç antik çağda ortaya çıkmış ve İslam'ın ortaya çıkışıyla tarih sahnesinden çekilmiştir. Ortaçağ hanedanları ve toplumları üzerinde güçlü tesirler ortaya koyan bu hanedan bir antikçağ karakteristiğine sahiptir. Sâsânîler dönemi kültür ve medeniyetinin İslam sonrası dönem Ön Asya toplumları üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda maalesef ülkemizde bu medeniyetle ilgili yeterli çalışmanın ortaya konulmadığı görülmektedir¹. Bu dönem kültür ve medeniyetinin İslam sonrası dönemde Ön Asya'ya göç eden Türk toplulukları üzerindeki yoğun etkisi bile bu uygarlık üzerinde çalışma yapılmasını elzem hale getirmektedir. Bu dönem İran tarihi kaynakları üzerinde yapılacak çalışmalar İslam öncesi dönem Türk tarihine ışık tutması açısından da büyük kıymete haiz olacaktır. Makalenin hacminin kitap boyutuna ulaşmaması açısından anılan kaynakların kısa tanıtımı yapılmış ve kaynaklarla ilgili ayrıntıya girilmemiştir. Amaç bu dönem tarihinin ana kaynaklarının bilinmesine yöneliktir. Bu kaynakların kritiğini yapmak makalenin konusu değildir. Bu dönemin ana kaynakları belirtilirken

¹ Bu konuyla ilgili olarak Sâsânî kültür ve medeniyetinin İslam kültür ve medeniyetine etkileriyle ilgili olarak yazmış olduğum makaleye bakılabilir. Bkz. Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, İzmir, 2014, ss. 445-487.

günümüz arşiv ve kütüphanelerinde bulunan en eski orjinal nüshaları hakkında da yeri geldikçe malumat verilmiştir. Kaynakların bazı telifleri, tıpkıbasımları, şerhleri veya farklı dillerdeki çevirilerine ait tam künyelerine de İran tarihi araştırmacıları açısından kolay bir şekilde ulaşılabilmesi açısından hem dipnotlarda ve hem de kaynaklar kısmında yer verilmiştir. Edebi eserler, dini metinler ve kitaplardan bahsedilirken bu kaynakların dilleri hakkında da bilgi verilmiştir. Makalede yer alan yabancı terimler italik olarak verilmekle beraber, yabancı kavramların Türkçe karşılıkları tırnak içerisinde verilmiştir. Bununla beraber Sâsânîler dönemi edebi ve dini metinlerin yazılışıyla ilgili olarak Encyclopedia Iranica'nın takip etmiş olduğu transkripsiyon kuralları; günümüz Farsçasıyla ifade edilen kaynak isimlerinin yazımında ise İSAM transkripsiyon kuralları esas alınmıştır. Çalışmanın hacminin artmaması amacıyla aynı yazara ait olan çalışmalar tek isim belirtmek suretiyle, noktalı virgülle (;) ayrılarak aynı yerde verilmiştir.

1. Bölüm: Sâsânîler Dönemi İran Kaynakları ve Yazıldıkları Diller

Sâsânîler dönemi İran'da yazılan eserler genel anlamda Ârâm alfabesiyle yazılan Pehlevîce, Pazand Pehlevîce, Helenistik Yunanca, Süryânca ve Sanskritçe yazılan metinlerdir. Sâsânîler döneminin genel dili "orta Farsça" adı da verilen *Pehlevî* dilidir. Bu dile *Parsik* adı da verilmektedir². Selevkoslar dönemi bakiyesi olarak İran coğrafyasında bulunan Yunan nüfustan dolayı Sâsânîler dönemi kitabelerinde Yunancaya da rastlanmaktadır. Bunun yanında ülkedeki Süryânî varlığından dolayı Süryânca yazılan eserler de önemli bir yer tutar. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi, Parthlar döneminden farklı olarak *Pazand* alfabesiyle yazılmıştır. *Pazand* alfabesi Sâsânîler döneminde ortaya çıkmış yeni bir yazı çeşididir. Pehlevîcenin Zürvariş adı verilen Batı İran dili bu alfabeyle yazılmıştır³. Sâsânîler dönemi dini metinleri ve bu dini eserler etrafında yazılan metinler Pazand alfabesiyle kaleme alınmıştır⁴. Bunun yanında İslâm fetihleri döneminde İran coğrafyasından kaçarak Hindistan topraklarına sığınan Mazdeist İranlılar, ellerindeki metinlerin birçoğunu Sanskritçeye çevirmişlerdir. Dolayısıyla Sâsânîler döneminde yazılan bazı metinler Sanskritçe olarak günümüze ulaşmıştır. İslâm sonrası dönemde; eski İran'a

² Perviz Natel Hânlerî, *Tarihe Zabane Farsî*, c. I, Neşre Nov, Çaphâneye Ketîbe, Tehrân, 1365(hş), s. 271 vd.

³ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia, From the Earliest Times until Firdawsi*, T. Fisher Unwin Ltd., London, 1908, s. 7.

⁴ Bu kavramın Avestâ'da "açıklama ve yorum" anlamında kullanılan *paizanti* sözcüğüyle alakalı olduğu düşünülmektedir. Bkz. Muhammed Cevâd Meşkûr, *Nâmey-i Bâstân (Mecmû'aye Makâlât)*, (Thk. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık, Nâdire Celâlî), Tehrân, 1378, s. 523; Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Iranian Studies*, (Handbook of Oriental Studies, Section 1, The Near and Middle East volume 4/1), Publisher Brill, 1968, s. 34.

ait Ârâm alfabesiyle yazılmış Pehlevîce metinler, Pazand alfabesiyle yazılmış Pehlevîce metinler, Süryânca yazılmış kitaplar Arapçaya çevrilmiştir. Arapçaya çevirisi yapılan bu kitapların birçoğu Sâmânîler dönemiyle beraber tekrar Arapçanın etkisinde gelişen yeni Farsçaya çevrilmeye başlanmıştır. Sâsânîler dönemine ait bu dillerde yazılmış ve günümüze ulaşmış olan kaynaklar bazı ana ve alt başlıklar altında aşağıda olduğu gibi verilmiştir.

1.1.) Andarz-Nāmag (Enderznâme): Sâsânîler dönemi İran tarihinin en önemli kaynakları *enderznâme*, *pendnâme* veya *âyînnâme* (āīn-nāma) adı verilen türde yazılan eserlerdir. Bunlar siyasi, ahlaki ve toplumsal öğütler vermek amacıyla yazılmış eserlerdir. Bu türden eserler devlet geleneği, toplumsal ahlak, gelenek ve göreneklerden bahseden öğretici çalışmalardır. Bunlardan en çok bilinenleri I. Hüsrev'e ait olan *Hüsrev Kabadan u Ridak*⁵; I. Şâpûr'a ait olan *Âyîn nāmâg*; vezir Tenser'e ait olan *Nāmey-i Tenser*; I. Erdeşîr'e ait olan *Âyînnāmey-i Erdeşîr Bâbigân* ve ok atma sanatıyla ilgili olarak yazılmış, Behrâm Gûr'a ait olan *Âyîn Tîrandazî*'dir. Bunun yanında Sâsânîler döneminde avcılık sanatıyla ilgili olarak yazılmış olan *bâznâmeler* de bu türün önemli örnekleridir. I. Erdeşîr'e ait olan *âyînnâme* bir kaç varak şeklinde günümüze ulaşabilmiştir. Bazı âyînnâmeler İslâm sonrası dönem edebiyatında kendilerine ismen yer edinmişlerdir. Bazı âyînnâme örnekleri de İslâm sonrası dönemde yeniden derlenmiş, İslâmî sürümleri ortaya çıkmıştır. I. Erdeşîr'in başlattığı *âyînnâme* geleneği İran'da Sâsânîlerin sonuna kadar devam etmiştir. Sarayda tutulan *âyînnâme* Sâsânîlerin sona yaklaştığı VII. yüzyılın birinci çeyreğinde bin sayfayı aşan bir mecmû'aya ulaşmıştır. İslâm sonrası dönem tarihçilerinden Mes'ûdî (el-İşraf ve'l-Tenbih), İbn Nedîm (el-Fihrist), İbn Kuteybe (Uyûnu'l-Ahbâr) ve Birûnî (Âsâru'l-Bâkiye) İran sarayında tutulan *âyînnâme* geleneğinden bahsetmektedirler. İslâm öncesi dönem İran'daki *pend* ve *enderz* kavramlarının İslâm sonrası dönemdeki karşılığı *adâb* ve *rusûm* olarak karşımıza çıkmaktadır⁶. Bu sınıfa giren metinlerden aşağıda kısaca bahsedilmiştir.

1.1.1. Kusraw ī Kawādān u Rēdak (Hüsrev Kabâtân ve Ridak): I. Hüsrev ve kölesi Ridak arasında sosyal yaşamla ilgili konular üzerine gerçekleşen bir söyleşidir. I. Hüsrev, kölesi Ridak'a çeşitli sorular sorarak onun sosyal hayatla ilgili tecrübelerini merak eder ve Ridak'ın kültür düzeyine hayran kalır. Hükümdar ve kölesi arasındaki konuşmalar Sâsânîler

⁵ S. Shaked-Z. Safa, "Andarz", *EI*, vol. II/1, 2012, p. 11-22.

⁶ Ahmed Tafazzoli, "Ain Nama", *EI*, vol. I, fasc. 7, p. 691-692.

dönemi saray yaşantısını çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır⁷. Aynı şekilde hükümdar ailesi ve soyluların yaşam tarzlarına ilişkin ipuçları verir. Metnin Pehlevicesi Destûr Keyhüsrev M. Jamasp Asana'nın *MK* koleksiyonunda yer almaktadır. Bu koleksiyonda yer alan nüsha 1322 yılında Mazdeist din adamı Mihriban Keyhüsrev tarafından yazılmıştır. Bunun yanında İsmail Se'âlibi, *Gureru'l-Ahbâr* kitabında metnin Arapça çevirisine yer vermiştir. Her iki metin arasında ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. *MK* koleksiyonunda yer alan Pehlevîce metin E. W. West tarafından 1895 yılında neşredilmiştir⁸.

1.1.2. Pand-Nâmag (Pendnâme): I. Hüsrev döneminde yazılmıştır. Bu dönemin meşhur din adamlarından Mihr Azer Guşnesb tarafından kaleme alınmıştır. Ahlaki ve siyasi öğütler veren bu çalışma Pazand Pehlevîce yazılmış olup İslâm sonrası dönemde bir kısmı ibnü'l-Mukaffa' tarafından *Edebü'l-Kebîr* adlı kitabında Arapçaya çevrilmiştir. Pendnâmenin geri kalan kısmı ise Ali b. Ubeyde Reyhânî tarafından Pehlevîce aslından *Kitâbu'l-Masûn* adlı kitabında Arapçaya çevrilmiştir⁹.

1.1.3. Wîzârîšn î Ćatrang (Ćatrang-Nâmag/Satranç Nâme): Satranç oyununun kurallarını anlatan Pehlevîce el yazması bir metindir. Bu metin Jamasp Asana'nın *MK* koleksiyonunun 115. ve 120. varakları arasındaki yer almaktadır. Jamasp Asana tarafından 1913 yılında edisyonu yapılmıştır. Bu metinde sadece satrancın değil aynı zamanda *new erdeşîr* adı verilen bir tavla oyununun da kuralları anlatılmaktadır. Metinde Hindistan hükümdarı Dewisarm'ın Tataritos adındaki adamını İranlılara satranç öğretmesi amacıyla kendisini bir mektupla Sâsânî sarayına gönderdiğinden bahsedilir. Fakat metinde anlatıldığına göre Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'in veziri Buzurgmihr, satranç oyununda Tataritos'u yenerek hükümdardan 12 000 dirhem ödül alır¹⁰.

1.1.4. Kitab-ı Javidan Kherad (Ķerad-Nâma/Hirednâme): "Bilgelik kitabı" anlamına gelmektedir. İslâm sonrası dönemde kitaba eklemeler yapılmıştır. Kitap genel anlamda önemli hükümdarlar, devlet adamları, filozoflar ve bilim adamlarının hayatlarından bahseder. Hz. Peygamber ve Hz. Ali'den de bahsedilen kitapta ayrıca İran hükümdarları ve İran devlet adamlarıyla Socrates, Plato, Aristo, Diogenes, Lokman Hekim, Satirun, Solon, Balinus, Bimas, Meyevandus gibi filozof ve bilim insanlarından

⁷ *Hüsrev Kabatan ü Ridak*, Mecelleye Mûsikî, (Bergerdân ez metne Pehlevî: İrec Melekî), ez intişârât-ı Honerhâye Zibâyî Keşver, Şomare 89-90, Doreye Sevvom, Tîr ve Mordâd, 1343, s. 2-22.

⁸ Mahnaz Moazzami, "Kusraw i Kawâdân ud Redak-EW", *EI*, October 7, 2014.

⁹ İsmail Durmuş, "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", *TDVİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 44.

¹⁰ Antonio Panaino, "Wizarisnî Ćatrang ud Nihisn i New Ardaxsir", *EI*, 04 October, 2017.

bahsedilir. Kitabın İslâm sonrası döneme ait genişletilmiş bir nüshası bulunmakla beraber yazarı belli değildir. Bilinen en eski nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa koleksiyonunda 328 numarayla kayıtlıdır. Bu kitap Müctebâ Mînovî tarafından şerh edilmiştir. Kitabın içeriğinde yazım tarihiyle ilgili olarak biri 1179 ve diğeri 1197 olmak üzere iki ayrı tarih verilmiştir¹¹. İbn Miskeveyh de bir Zerdüşť rahibinden aldığını söylediği *Cavidan Hired* adlı metni *Âdâbu'l-Furs* başlığı altında İslâmleştirerek *Hikmetü'l-Khâlîde* adlı eserine eklemiştir¹².

1.1.5. Draxt i Asürîk (Deraht-i Asurik/Asur Ağacı): Partlar dönemine ait bir metindir. Söylence şeklinde Sâsânîler dönemine ulaşmış ve bu dönemde yazıya dökülmüştür. Bundan dolayı Sâsânîler dönemine ait kültür ve medeniyet öğelerini içinde barındırmaktadır. Asur ağacı şeklinde ifade edilen ağaç, hurma ağacıdır. Bir hurma ağacı ile keçinin kendi faziletleri hakkındaki atışmalarını içerir. Zerdüşťlük inancının temel öğelerine atıf yapan mesajlarla doludur. V. B. Henning tarafından çözümü yapılmıştır¹³. Bu metinde anlatılan bilgiler Sümerce ve Akadca metinlerde de görülmektedir¹⁴. Bu metne ait orjinal nüsha Keyhüsrev Mihriban tarafından 1322 yılında yazılmış olup, Keyhüsrev Jamasp Asana'nın MK koleksiyonunda mevcuttur. Kitabın tıpkıbasımı Keyhüsrev Jamasp Asana ve Almut Hintze tarafından yapılmıştır¹⁵.

1.1.6. Bâz-Nâma (Baznâme): Avcılık sanatıyla ilgili olarak yazılmış; avcılığın incelikleri yöntem ve tekniklerini anlatan kitaplardır. Avcılık olayına çok önem veren Sâsânî hükümdarları bunun için kalabalık alaylar oluşturmuşlardır. Avcılık sanatının teknikleri saray okulunda ders olarak verilir ve hânedan mensuplarına pratik yaptırılırdı. Hayvanların nasıl yakalanacağı, beslenme şekilleri, eğitilmeleri, evcilleştirilmeleri bu kitaplarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktaydı. *Bâznâme* örneklerinden bir tanesi Sâsânîler döneminde Ebû'l Buherî tarafından Pehlevîceden yeni Farsçaya tercüme edilmiştir. Bir diğeri Saffârîler döneminde Halef b. Ahmed tarafından derlenmiştir. Bilinen en eski *bâznâme* ise Ebû'l Hasan Ali b. Ahmed Nesevî'ye aittir. Muhammed b. Kalçak Nizâmî'ye ait olan

¹¹ Dariush Kargar and EIr., "Kherad-Nameh", *EI*, vol. XVI, fasc. 3, 2017, p. 241-243.

¹² Mustafa Çağrırcı, "Câvîdân-Hired", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 176.

¹³ W. B. Henning, "A Pahlavi Poem", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, v. 13, no. 3, 1950, p. 641-648.

¹⁴ Ahmad Tafazzoli, "Draxti Asurig", *EI*, vol. VII, fasc. 5, 1995, p. 547, 549.

¹⁵ Bkz. Kaikhusroo M. JamaspAsa and Almut Hintze, *The Pahlavi Codex MK*, Facsimile Edition, (Iranica 20), Harrassowitz Verlag, 2015.

Şikarnâme-yi Hüsrevî adındaki *bâznâmenin* bir nüshası Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinde M 1404 koduyla kayıtlıdır¹⁶.

1.1.7. Ayâdgâr î Wuzurgmihr (Âyâdgâr-ı Buzurgmihr): I. Hüsrev döneminin önemli devlet adamı Buzurgmihr Buhtegan tarafından yazılan enderznâme türünde bir metindir. Buzurgmihr bu metni "krallar kralı I. Hüsrev'in isteği üzerine yazığını" ifade eder. Dünya'nın mahiyeti ve yaşamın amacı üzerine bazı mülahazalarda bulunduktan sonra eğitici nasihatler verir. Mazdeizm inancının bazı ilkelerine yer vererek Ahura-Mazda'nın mahiyeti, iyilikleri ve buna mukabil Ehrimen'in kötülükleri üzerinde durur. Metinde verilen bilgiler Mazdeizm'in Sâsânîler döneminde nasıl algılandığı ve önceki dönemdeki Mazdeizm algısıyla arasındaki farkları göstermesi açısından önemli bulgularla doludur. Metnin orjinal nüshası Jamasp Asana'nın *Pehlevîce Metinler* adını verdiği koleksiyonunda yer almaktadır¹⁷. Bu metnin orjinal nüshasına oldukça yakın olarak ibn Miskeveyh tarafından da *Câvîdân Hired* adlı kitabının 29. ile 41. sayfaları arasında yer vermiştir¹⁸.

1.1.8. Tansar Nâmag (Tenser Nâme): Sâsânîlerin önemli devlet adamı Tenser'in Taberistân hükümdarı Guşnasb Şâh'a yazdığı bir mektuptur¹⁹. Siyasi ve ahlaki öğütler veren önemli bir vesika olarak kabul edilmektedir²⁰. Tenser'in mektubuna I. Hüsrev döneminde eklemeler yapılmıştır. İbnü'l-Mukaffa' tarafından IX. yüzyılda Arapçaya çevrilen bu metin; XIII. yüzyılda ibn İsfendiyâr tarafından yeni Farsçaya çevrilerek, *Târih-i Taberistân*²¹ adlı kitabında yer vermiştir²². Bunun dışında Ali b. Ubeyde er-Reyhânî tarafından da Pehlevîce nüshası üzerinden Arapçaya çevirisi yapılmıştır²³. J. Darmesteter 1894 yılında Nâme-yi Tenser'i Fransızcaya tercüme etmiştir.

¹⁶ Muhammed Taki Daneşpazuh, "Baz-Nâma", *EI*, vol. IV, fasc. 1, 1989, p. 65-66.

¹⁷ S. Shaked, "Ayadgarı Wuzurgmihr", *EI*, vol. III, fasc. 2, 1987, s. 127-129.

¹⁸ *Hikmetü'l-Khalide* adı da verilen bu eser Abdurrahman Bedevî tarafından 1952 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bkz. Mehmed Bayrakdar, "ibn Miskeveyh", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, 1999, s. 207.

¹⁹ *Tansar-Nama* (The Letter of Tansar), (Trs. Mary Boyce), *Literary and Historical Texts From Iran* (Edt. G. Tucci and E. Yarshater), v. XXXVIII, Istituto Italiano Per IL Medio Ed Estremo Oriente, Roma, 1968. s. 26vd; Hasen Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân: Târihe Îrân ez Zemâne Besyâr Kadîm tâ Enkerâze Dolete Sâsânî*, Matba'aye Meclis, Tehrân, 1306(hş), s. 452.

²⁰ N. V. Piguluskaya ve diğerleri, *Târihe Îrân: ez Dovrâne Bâstân tâ Pâyâne Sedey-i Hicdehome Milâdî*, (Trc. Kerîm Keşâverzi), Tehrân, 1353, s. 64, 65.

²¹ Bu çalışma için bkz. ibn İsfendiyâr, *Târihe Tâberistân: ez Ebtedâye Bonyâde Taberestân tâ Estîlâye Âl-i Zeyyâr*, (Tsh. 'Abbâs Ekbâl), c. I-II, Taberestân, 2007.

²² Ernst E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, The Schweich Lectures of the British Academy, Published for the British Academy, By Humphrey Milford, Oxford University Press, London, 1935, s. 100; Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 452; Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, 1999, s. 93.

²³ Durmuş, "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", s. 44.

1932 yılında ise bu metin Müctebâ Mînovî tarafından *Nâmey-i Tenser be Geşnasp* adıyla Farsça neşredilmiştir²⁴.

1.1.9. Ćidag Andarz ī Poryōtkēšan (Pand-nāmag ı Zarduşt): Sâsânî sonrası dönemde onbeş yaşına gelmiş olan bütün Mazdeist bireylerin günlük yaşamda bilmeleri gereken görev, sorumluluk ve dini yükümlülüklerini kendilerine öğretmek amacıyla yazılmış bir metindir. Mihriban Keyhüsrev'e ait olan metin MK II kodlu koleksiyonda yer almaktadır. Bu koleksiyondaki nüsha 956 yılında yazılmış, Jamasp Asana tarafından neşredilmiştir²⁵.

1.2.) Xwadây-Nāmag (Hutâynâmâk/Hudâynâme): Sâsânîler dönemi İran tarihinin en önemli kaynağı *hudâynâme* adı verilen kitaplardır. Bu kitaplar mitolojik dönem İran hükümdarı Kayumers'ten itibaren II. Hüsrev dönemine kadar İran hükümdarlarından bahseden kitaplara verilen isimdir. I. Hüsrev döneminde ortaya çıkmıştır. I. Hüsrev eski İran hükümdarları ve kahramanlarının hikâyelerinin anlatıldığı bilgilerin bir araya getirilmesini emretmiş ve bu sayede *hudâynâmeler* ortaya çıkmıştır. I. Hüsrev'den sonra gelen hükümdarlar da bu kitaba bazı bilgiler katmışlardır. Bu tür çalışmalar genel bir Ön Asya tarihi konumundadır. Bu metinlerde Ön Asya'nın bütün büyük hükümdarları İran hükümdarı şeklinde verilir. Bu kitap İslâm sonrası dönem tarih yazarlarının İran tarihi hakkında istifade ettikleri en önemli kaynaktır. Hamza el-İsfehânî ile Birûnî, Zerdüşt din adamı Behrâm b. Merdânşâh'ın Arapçaya çevirdiği bir *hudâynâmeden* bahsederler²⁶. Bunun yanında *Abdullah ibn Mukaffa'* tarafından 757 yılında *Siyeru Mulûki'l-Furs* şeklinde Arapçaya tercüme edilen bir *hudâynâme* nüshası da bulunmaktadır²⁷. Hamza el-İsfehânî, *Sînî Mulûki'l-Furs* kitabında 20 tane *hudâynâme* nüshasından bahsetmektedir. Arapçaya yapılan çevirilerde Zerdüşt inancına ait objeler atılarak yerine İslâm inancına ait objeler eklenmiştir. *Hudâynâme* adıyla yazılan kitaplar zamanla ortadan kaybolmuş fakat bu kitaplardaki bilgiler *Taberî*, *Hamza*, *Se'âlibî*, *Gerdîzî*, *Mes'ûdî*, *Belâzurî*, *Dineverî*, *Firdevsî*, *Esedî Tûsî*, *Dakîkî* ve *ibn Miskeveyh* tarafından eserlerinde kullanılmıştır²⁸. İslâm sonrası dönem İran ve Arap tarihçilerinin

²⁴ Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", s. 93.

²⁵ Mansour Shaki, "Cidag Andarz i Poryotkešan", *EI*, vol. V, fasc. 5, 1991, p. 559, 560.

²⁶ Dj. Khaleghi Motlagh, "Bahram b. Mardansah", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, p. 523.

²⁷ Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 453, 454; Piguluskaya ve diğerleri, *Târîhe Îrân*, s. 64; Edward G. Browne, "Some Account of the Arabic Work Entitled "Nihâyetü'l-Ereb fi Akhbâri'l-Furs wa'l-'Arab" Particularly of That Part Which Treats of the Persian Kings", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Published by the Society, London, 1900, p. 196.

²⁸ Firdevsî, *Şehnâme*, (Çev. Necati Lûgal, Kenan Akyüz), MEB Yayınları, Şark İslam Klasikleri:10, (Trs), s. 23, 24; Pîrneyâ, *Îrâne Bâstân*, s. 454; Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 94; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire; The Sasanian-*

hükümdarlar ve peygamberler tarihi adında vermiş oldukları İran tarihiyle ilgili kısımların hemen hepsi *hudâynâmelerden* alınmıştır. Şâhnâmelerin temel çekirdeğini *hudâynâmedeki* bilgiler oluşturur. Şâhnâme yazarları *Mes'ûd el-Mervezî, Ebû Müeyyed el-Belhî, Ebû Mansûrî, Ebû Ali el-Belhî*'dir. *Firdevsî* bunlardan Ebû Mansûrî'nin *şâhnâmesi* ile *hudâynâmeleri* kullanmıştır²⁹.

1.2.1. Dârâbnâme: XII. yüzyılda Muhammed b. Hasan b. Ali b. Mûsâ Tarsûsî tarafından derlenmiş olan Eski İran'ın mitolojik dönemine ait olayları anlatan *hudâynâme* tarzındaki eseridir. Mitolojik dönem İran'ın Keyânî hükümdarı Behmen, eşi Hûmay ve çocukları Dârâ'dan bahseder. İskender'in Dârâ ile mücadelesi anlatılır. Dârâbnâme'de Callisthenes'in yazdığı İskendernâme'den alıntılar yapıldığı da görülmektedir. Dârâbnâme'ye ait çok sayıda nüsha dünyanın farklı kütüphanelerinde mevcuttur. Bu kitap ilk olarak Zebîhullah Safâ tarafından neşredilmiştir³⁰.

1.2.2. Fîrûzşâh Nâme: Mevlânâ Şeyh Hacı Muhammed b. Şeyh Ahmed b. Mevlânâ Ali b. Hacı Muhammed Tâhirî tarafından yazılmış beş ciltlik bir çalışmadır. Günümüze sadece üç cildi ulaşabilmiştir. Mahmûd Defterhân tarafından yazılmış olan nüshanın I. ve II. ciltleri Topkapı Sarayı Revân Köşkü kütüphanesinde 1517 referans numarasıyla yer almaktadır. Eserin 1787 yılına ait kopyasının IV. cildi Uppsala Üniversitesi kütüphanesi Zetterseen koleksiyonunda 418 referans numarasıyla kayıtlıdır³¹. Bu çalışma da mitolojik dönem İran hanedanlarından olan Keyânî hanedanı hükümdarı Dârâ'nın oğlu Fîrûzşâh'ın kahramanlık ve aşk hikâyelerinden bahseder.

1.2.3. Mâh ī Frawardīn Rōz ī Xurdād (Mah-ı Farvardin Rûz-ı Hordâd): Antik dönem İran tarihi ve hükümdarlarıyla ilgili 47 pasajdan oluşan bir metindir. Bu metinde İran-Tûrân ilişkileri ve Türkistan ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ayrıca Mazdeizm inancına ait bilgiler de verir. Bu metin İran tarihiyle ilgili olarak Birûnî'nin de kaynakları arasında yer almaktadır³².

1.3.) Kâr-Nâmaglar (Kâr-Nâmag/Kârânâme): İran tarihinin önemli kaynaklarından bir tanesi de *kârânâme* adı verilen destanlardır. I. Erdeşîr'e ait

Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran, Published by I.B. Tauris, London-New York, 2008, p. 13, 14.

²⁹ Nimet Yıldırım, "İran Mitolojisi", *Nüsha* (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl II, sayı 7, güz, Ankara, 2002, s. 35vd.

³⁰ William L. Hanaway, "Darab-Nama", *EI*, vol. VII, fasc. 1, 1994, p. 8-9. Darab-Name nüshaları ve kütüphane kataloglarının listesi için adı geçen maddeye bakılabilir.

³¹ William L. Hanaway, "Fîrûzşâh-Nâma", *EI*, vol. IX, fasc. 6, 1999, p. 639.

³² Bkz. Frantz Grenet, "The Pahlavi Text Mâh ī Frawardīn roz ī Hordād", *IRANICA 17*, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009, p. 161-170.

olan *Kar-Nâmag-î Ardaşîr-î Pâpagân*, Sâsânîler döneminin ünlü komutanlarından olan Behrâm Çûbîn'e ait olan *Kar-Nâmag-î Behrâm Çûbîn* ve I. Kubad döneminde kendisine has bir felsefi düşünce tarzıyla ortaya çıkan Mazdek b. Bamdâd ile ilgili olarak yazılan *Mazdak Nâmag* bu türün örnekleri arasındadır³³.

1.3.1. Kâr-Nâmag î Ardaşîr î Pâbagân (Kârâme-i Erdeşîr Bâbegân): Firdevsî'nin Şâhnâmesi sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Sâsânî devletinin kurucusu olan I. Erdeşîr tarafından yazılmıştır. Bu metin Erdeşîr'den sonra tahta çıkan I. Şâpûr ve I. Hürmüz dönemi hakkında da bilgi verir. Bu metne yapılan son eklemeler I. Hüsrev dönemi hakkındadır. Metin, Pers ve Eşkânî hükümdarları hakkında da bilgi vermektedir. Bu metin genel anlamda bir nevi kendi ağzından I. Erdeşîr'in yaşam öyküsüdür. Parth hükümdarı V. Artabanos'u nasıl yendiğini ve devletini nasıl kurduğunu anlatır. Metin, I. Erdeşîr'in kendisini Pers hükümdarı III. Daryuş'a (Dârâ) nisbet ettiği bir metin olması açısından da önemli bir yere sahiptir³⁴. Firdevsî, Pehlevî dilindeki bu metni Derî Farsçasına çevirmiştir. Ayrıca bu metne ait en eski nüsha Mihribân Keyhüsrev tarafından 1322 yılında yazılan ve MK koleksiyonunda bulunan Gucerât diliyle yazılmış olan nüshadır. Firdevsî'deki metin ile bağımsız olarak yazılan metinler arasında farklılıklar bulunmaktadır³⁵. Metnin Nöldeke tarafından Almancaya çevirisi de yapılmıştır³⁶.

1.3.2. Kâr-Nâmag î Bahrâm Çûbîn (Kar-nâme-i Behrâm Çûbîn/Behrâm Çûbîn Nâmâ): Behrâm Çûbîn, IV. Hürmüz döneminin meşhur Sâsânî orduları komutanıdır. Kendisi o dönem İran'ın büyük hanedanlarından olan Mihran hanedanına mensuptur. Mihran hanedanının adına ilk olarak Kâbe-i Zerdüş'teki Şâpûr yazıtlarında rastlanmaktadır. Doğu Romalılara ve Göktürlere karşı başarılı zaferler elde eden bu komutan kazandığı haklı şöhretin ardından IV. Hürmüz'ün (579-591) gazabına uğramış; bunun sonucunda Sâsânî hanedanına karşı isyan etmiştir. IV. Hürmüz'ün tahttan inmesine ve oğlu II. Hüsrev'in Doğu Roma'ya kaçmasına neden olan bu isyanın akabinde Behrâm Çûbîn birkaç ay İran tahtına oturmuştur. II. Hüsrev'in (591-628) Doğu Roma desteğiyle tahttan indirdiği Behrâm Çûbîn, Göktürlere sığınmış ve burada bir suikastla ortadan kaldırılmıştır. Bu olaylar çerçevesinde Mazdeizm'in birinci bin yılının sonlarında gerçekleşen bu olaylar efsanevi öğelerle abartılarak

³³ Piguluskaya ve diğerleri, *Târîhe Îrân*, s. 65.

³⁴ Mahmûd Rezâ Gholî, *Târîhe Sîyâsiye Îrâne Bâstân*, Sû'id, 2012, s. 201.

³⁵ C. G. Cereti, "Kar-Namag i Ardashir i Pabagan", *EI*, vol. XV, fasc. 6, 2011, p. 585-588.

³⁶ P. M. Sykes, *A History of Persia*, in two volumes -vol. I, Macmillan and Co. Limited St. Martin's Street, London, 1915, p. 506.

destanlaştırılmıştır. Kar-Nâmag-î Behrâm Çûbîn şeklinde karşımıza çıkan bu destan en geniş olarak Şahnâme ile kısmen Mes'ûdî, ibn Nedîm, Dineverî ve Se'âlibî'nin anlatımlarıyla günümüze kadar ulaşmıştır³⁷.

1.3.3. Mazdak Nâmag (Mazdek Nâme): Sâsânîler döneminde Mazdek hareketinin İran'a getirdiği zararları anlatan ve Kubâd Şâh (488-498; 501-531) ile oğlu I. Hüsrev (531-579) dönemi hakkında bilgi veren Pehlevîce bir kitaptır. Bu kitap İbnü'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Mazdek Nâme'nin günümüze ulaşmış her hangi bir orjinal nüshası yoktur. Bu kitapta anlatılanlar kısmen Behmen Yaşt ve İslâm sonrası dönem Arap yazarların kitaplarında Mazdek Nâme'den yapılan kısmi alıntılarla günümüze bazı pasajları ulaşmıştır³⁸.

1.4.) Edebi Eserler: Sâsânîler dönemi İran tarihinin önemli kaynaklarından bir tanesi de farklı konularla ilgili yazılmış olan edebi eserlerdir. Fakat bu eserlerin birçoğunun sadece isimleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bazı pasajlar halinde günümüze ulaşabilen birtakım eserler de bulunmaktadır. Sâsânîler döneminin dini metinlerinin dışında yazılmış olan edebi metinlerden günümüze kadar ulaşanları yaklaşık olarak yirmi bir bin kelimeden oluşmaktadır³⁹. Bunların yanında Sâsânîler dönemi sözlü edebiyatına ait bazı hikâyeler İslâm sonrası dönemde kaleme alınmıştır. Hüsrev ile Şirin, Vis ile Ramin, Heft Peyker, Ferhad ile Şirin bu tür hikâyelerdir. Bu tür yapıtlar Gürgani, Dakikî, Nizamı Gencevî, Firdevsî, Esedî Tûsî, Cahîz (el-Mehasin ve'l-Ezdâd), Se'âlibî (Gûreru'l-Ahbâr) tarafından günümüze ulaştırılmışlardır. Bu eserler genelde İslâm sonrası dönemde Şahnâme, Berzûnâme, Güştâsbnâme (Dakikî), Gürşâsbnâme (Esedî Tûsî) adlı eserlerde varlığını devam ettirmiştir. İslâm öncesi dönem İran rivayetleri aynı zamanda ibn Nedîm (*el-Fihrist*); Hamza el-İsfehânî (*Sînî Mulûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*), Mes'ûdî, (*Murûcu'z-Zeheb, et-Tenbîh ve'l-İşrâf*), ibn Kuteybe Dîneverî (*'Uyûnu'l-Ahbâr*) ve Mücmelü't-Tevârih ve'l Kısas tarafından günümüze ulaştırılmıştır. Bu söylencelerin İslâm sonrası dönemde yazıya dökülmesinde nakkâl, kissehân, defterhân ve şahnamehân adı verilen sözlü anlatımcıların rolü büyüktür⁴⁰. Ayrıca bu hikâyelere ait bazı Pehlevîce metinler de günümüze kadar ulaşmıştır ki bunlardan yeri geldikçe bahsedilecektir.

1.4.1. Şâyest nē Şâyest (Şâyest na-Şâyest): Günlük yaşamda dini anlamda yapılması uygun olan ve uygun olmayan konularda bilgiler veren

³⁷ A. Ş. Şahbazî, "Bahram VI Çobin", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, p. 514-522.

³⁸ Browne, *A Literary History of Persia*, p. 169.

³⁹ Meşkûr, *Nâme-yi Bâstân*, s. 528.

⁴⁰ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 32.

bir mecmuadır⁴¹. Genel anlamda dini talimatları içerir. Zerdüştlük inancına ait törenlerden, geleneklerden, ibadetlerden, sosyal yaşamda uyulması gerek kurallardan, inançlardan bahseden zengin bir metin olması açısından önemli bir yere sahiptir⁴². Vendîdâd ve Nerengistan'dan üretildiği varsayılır. Sâsânîler döneminin sonlarına doğru kaleme alındığı tahmin edilmektedir. İlk defa E. West tarafından, *Doğunun Kutsal Kitapları* adlı çalışmasında İngilizceye çevrilmiştir. Bu çalışmanın en eski nüshaları K20 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde, M51 koduyla Münih Devlet Kütüphanesinde ve F33 koduyla Hindistan'da Navsari Meherji-Rana Kütüphanesinde yer almaktadır. Ayrıca bu metnin Pazand alfabesiyle yazılmış en eski nüshaları L7 ve L22 koduyla Londra'da India Office Library'de diğer bir nüsha ise M7 koduyla Münih Devlet Kütüphanesinde Haug koleksiyonunda bulunmaktadır⁴³.

1.4.2. Jâmâsp-Nâma (Câmâsb Nâme): Bu metne aynı zamanda *Ayâdgâr ı Jâmâspig* (Ayâdgâr-ı Jâmâspig) adı da verilmiştir. Günümüzde Pazand alfabesiyle yazılmış nüshaları bulunmaktadır. Bu metin adını Zerdüş'tün yaşadığı dönemde Keyânî tahtındaki İran hükümdarı Viştâsb'ın *bidahş* rütbesindeki bilge valisi Jâmâsb'ın adından almaktadır. Zerdüş'tün ölümünün ardından Jâmâsb onun yerine geçmiştir. Genel olarak kral Viştâsb ile Jâmâsb arasında geçen konuşmaları havi olan bu metin antik İran tarihiyle ilgili bilgiler verdikten sonra İran hükümdarlarından, Sâsânîlerin sonuna kadar bahseder ve İran tarihini Arap istilasıyla bitirir. Bu da metne Sâsânîlerin yıkılışından sonra da eklemeler yapıldığını gösterir. Bu metnin K43a kodlu Pazand alfabesiyle yazılmış bir nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Câmâsb Nâme nüshası çok değişik dillere çevrilmiş ve İslâmî sürümleri ortaya çıkmıştır. Nasîruddîn Tûsî (672/1274) tarafından Farsça olarak kaleme alınan Câmâsb Nâme nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4795 numarayla kayıtlıdır⁴⁴. Aynı şekilde Câmâsb Nâme'nin Osmanlı Türkçesine çevrilmiş nüshaları da bulunmaktadır. Ahmedî Dâ't'nin (ö.1421 sonrası), Tûsî'nin nüshası üzerinden Osmanlı Türkçesine çevirmiş olduğu nüsha ile II. Murad (1421-1444; 1446-1451) dönemi şairlerinden olan Mûsâ Abdî'ye (XV. yy) ait olan Câmâsb Nâme

⁴¹ Boyce, "Middle Persian Literature", p. 39vd.

⁴² Nüsha için bkz. *Şâyest nâ Şâyest*, (Metn-i be zebâne Parsî Meyâne; Pehlevîye Sâsânî), (Trc. Ketâyûn Mazdâpûr), Müesseseye Mûtela'at ve Tahkikât-ı Ferhengî, Tehran, 1369.

⁴³ Max Müller and E. West, *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, And Edited by F. Max Müller, vol. 5, Oxford at the Clarendon Press, London, 1880, p. lxvi.

⁴⁴ Mustafa Erkan, "Câmasbnâme", *TDVİA*, İstanbul, 1993, s. 43, 44.

nüşhaları bunların en önemlileridir. Bu nüshalardan bir tanesi Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonunda 1202 numarayla kayıtlıdır⁴⁵.

1.4.3. Ardâ Wîrâz Nâmag (Ardâ Vîrâf Nâme): Sâsânîler döneminde, Ardâ Wîrâz adı verilen din adamının yedi günlük uykusundaki miracını anlattığı bir metindir⁴⁶. Bu metinde Ardâ Wîrâz, uykusunda kendisine gezdirilen cennet ve cehennemde gördüğü manzaralardan yola çıkarak etrafındaki insanlara ahlaki öğütler vermektedir. Bundan dolayı *enderznâme* türünün başlıca örneklerinden sayılmaktadır⁴⁷. Bu çalışmanın günümüzde Ârâm alfabetiyle yazılmış Pehlevîce, Pazand Pehlevîce ve Gûcerât dillerinde yazılı nüshaları bulunmaktadır⁴⁸. Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde K20 koduyla kayıtlı Pehlevîce nüshası Hirbad Keyhüsrev oğlu Mihrîban adında birisi tarafından yazılmıştır. Bu nüshanın 1321, 1331, 1371 yıllarına ait farklı tıpkıbasımları aynı numarayla kayıtlıdır. Ayrıca aynı kütüphanede K26 koduyla kayıtlı bazı sayfaları eksik olmakla beraber Pazand alfabetiyle yazılmış 1410 yılına ait bir nüshası daha bulunmaktadır⁴⁹. Ayrıca bu çalışmanın tam nüshası Martin Haug koleksiyonunda bulunmakla beraber H6 koduyla *Munich Die Bayerische Staatsbibliothek* kütüphanesinde kayıtlıdır. K20 ve K26'da olmayan sayfaları ihtiva etmesi açısından bu nüsha önemlidir. Nişâbûrlu Sirûsyâr oğlu Mihrîbân tarafından yazıldığı anlaşılan bu Pehlevîce nüsha 1240 yılına aittir. Ayrıca bu nüshanın Mihrîbân oğlu Rüstem tarafından 1397 yılında istinsah edilen bir nüshası daha bulunmaktadır⁵⁰.

1.4.4. Hüsrev û Şîrin: Sâsânîler dönemi İran hükümdarı II. Hüsrev Perviz ile onun eşi Şîrin üzerine anlatılan bir aşk hikâyesidir. Sâsânîler döneminde halk söylencesi olarak ortaya çıkan bu hikâye İslâm sonrası dönemde kaleme alınmıştır. İlk olarak Şâhnâme'nin kaleme aldığı bu hikâye Nizamî Gencevî (d.535/1141) tarafından bir klasik haline getirilmiştir⁵¹. Hamse türünün önemli bir temsilcisi olan Gencevî'nin bu türdeki eseri *Penc Genc*'de (Beş Hazine) yer alan beş hikâyeden birisi Hüsrev û Şîrin'dir. Bu hikâyenin İslâm sonrası dönemde, hikâyenin önemli kahramanlarından biri

⁴⁵ Bkz. Aynı yer.

⁴⁶ Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 100. Herzfeld bu çalışmayı vezir Tenser'le alakalı olarak göremektedir. Bkz. Aynı yer.

⁴⁷ Fereydon Vahman, *Ardâ Wîrâz Nâmag - The Iranian "Divina Commedia"*, Curzon Press, London, 1986, s. 5.

⁴⁸ Boyce, "Middle Persian Literature", s. 48, 49. Türkçe çevirisi için bkz. *Ardâ Vîrâf Nâme (Ardâvîrâf)*, (Çev. Nimet Yıldırım), Pinhan Yayıncılık, 2011.

⁴⁹ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. xxi.

⁵⁰ Fereydon Vahman, *Ardâ Wîrâz Nâmag*, s. 10.

⁵¹ Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *TDVİA*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 183, 184, 185.

olan Ferhad'dan dolayı, *Ferhâd ü Şîrin* şeklinde farklı türleri de ortaya çıkmıştır⁵².

1.4.5. Vîs ü Râmîn: Sâsânîler dönemi edebi metinlerinden olan Vîs ü Râmîn; Tuğrul Bey'in (1040-1063) İsfahan valisi Ebû'l-Feth Muzaffer'in tavsiyesi üzerine, Fahreddîn Es'âd Gûrgânî tarafından Pehlevîceden yeni Farsçaya çevrilmiştir. Hikâyede anlatılan yasak aşk olayının İslâm sonrası dönem edebiyatı ile uyuşmaması bu hikâyedeki aşk hikâyesinin Parthlar (Eşkânîler) dönemine ait olabileceğini akla getirmiştir. Genel olarak eski İran'a ait halk söylencelerinin Sâsânîler döneminde yazıya aktarılmış olması bu kanıtı güçlendirmektedir⁵³. Eser, Lâmiî Çelebi (ö.1532) tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Bunun yanında hikâyeye Rusça, Gürcüce, Tacikçe, Fransızca, İngilizce gibi dillere de çevrilmiştir. Eserin Farsça neşri ise Müctebâ Minovî tarafından 1314(hş) yılında yapılmıştır.

1.4.6. Haft Peykar (Heft Peyker): Nizamî Gencevî'nin *Penc Genc* (Beş Hazine) adını verdiği divanına ait mesnevilerden bir tanesidir. Konu olarak Behrâm Gûr'un aşk hikâyelerini konu edindiği için bu çalışmaya Behrâm Gûr'un yedi eşinin kendisine anlatmış olduğu yedi hikâyeyi konu edinir. Sâsânîler dönemi İran halk söylencelerinin Nizamî Gencevî'nin kendi üslubuyla kaleme alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Eserin ilk olarak ilmi neşri Hellmut Ritter ve Jan Rypka tarafından 1934 yılında yapılmıştır⁵⁴. Nizamî'nin bu mesneviyi Meraga hükümdarı Alaeddin Kôrpeaslan'ın (1188-1208) isteği üzerine yazmış olması hikâyenin o dönemde halen varlığını devam ettiren bir söylence olduğunu göstermektedir⁵⁵.

1.4.7. Haşt Beheşt (Heşt Behişt): Emir Hüsrev Dehlevî'nin 1301 yılında, Nizamî Gencevî'nin *Heft Peykerine* nazire olarak yazmış olduğu bir edebi eserdir. İran hükümdarı Behrâm Gûr hakkında Sâsânîler döneminde anlatılan söylencelere yer vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Her iki çalışmada da Behrâm Gûr ile ilgili verilen bilgiler Şâhnâme'de Behrâm Gûr ile ilgili verilen bilgilere yakındır⁵⁶. Behrâm Gûr'un okçuluk sanatındaki maharetinden dolayı verilen bilgilerden; ok atma sanatıyla ilgili olarak *âyin tirandazî* adı verilen, *enderznâme* türünde bir çalışma ortaya çıkmıştır.

⁵² Mustafa Erkal, "Hüsrev ü Şîrin", *TDVİA*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 53, 54.

⁵³ Konuyla ilgili farklı bilgiler için bkz. A. Naci Tokmak, "Gûrgânî, Fahreddin Es'ad", *TDVİA*, c. 14, İstanbul, 1996, s. 321.

⁵⁴ Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", s. 184.

⁵⁵ François de Blois, "Haft Peykar", *EI*, vol. XI, fasc. 5, 2002, s. 522-524.

⁵⁶ W. L. Hanaway, "Bahram V Gor in Persian Legend and Literature", *EI*, vol. III, fasc. 5, 1988, s. 514-522; A. Schimmel, "Amir Kosrow Dehlavi", *EI*, vol. I, fasc. 9, 1989, s. 963-965; Michele Bernardini, "Haşt Beheşt (2)", *EI*, vol. XII, fasc. 1, 2003, s. 49-51.

1.4.8. Ayâdgâr î Zarērân (Zarîr Ailesinin Hatıratı): Sâsânîler dönemi Orta Farsçasıyla yazılmış edebi bir eserdir. Partlar döneminde ortaya çıkmış ve nakkallar tarafından sözlü olarak söylenmiş aşk ve kahramanlık şiirlerinin Sâsânîler döneminde kayıt altına alınmış şeklidir. Bu metnin Sâsânîler döneminde, 500 yılında kaleme alındığı zannedilmektedir⁵⁷. Metin, Türkler hakkında ilk defa olarak *khyon* (Hûn) sözcüğünü kullanması açısından önemli bir yere sahiptir. Metinde *Zarîr* ailesinin Tûrânlılarla yaptığı savaşlar destansı bir şekilde anlatılmaktadır. İran-Tûrân ilişkileri bakımından bu metinde verilen bilgiler önemli bir yere sahiptir. Sâsânîler döneminde *hânyager*ler tarafından çalgılar eşliğinde şarkı olarak söylenirdi. Bu metnin Pehlevîce nüshası Zerdüşî din adamı Keyhüsrev Mihriban tarafından 1322 tarihinde yazılmış olup, MK kodlu koleksiyonda mevcuttur⁵⁸. Orjinal nüsha üzerinden Pagliaro tarafından 1925 yılında İtalyancaya, Münşi-Zâde tarafından 1981 yılında Almancaya, MacKenzie tarafından 1984 yılında İngilizceye çevirisi yapılmıştır⁵⁹.

1.4.9. Erdeşîr Nâme: Erdeşîr nâmenin tam metni İbn Miskeveyh'in *Tecârübe'l-Umem* kitabında yer almaktadır. Bu kitap Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesinde 1608 numarayla kayıtlıdır. Bunun yanında İranlı mecusi bir yazar olan Şâhin Şîrâzî tarafından Eşter kitabıyla birleştirilerek 14. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden derlenmiştir. Kitapta bahsedilen Erdeşîr, Keyânî hükümdarı Key Erdeşîr'dir. Eski İran tarihinin mitolojik dönemlerinden bahseden hikâyelere ve İran-Tûrân savaşlarına yer verir. Kitap ayrıca Keyânî hükümdarı Erdeşîr ve Mezopotamya hükümdarı Nabukednazar (MÖ. 605-562) arasındaki irtibattan bahseder. Bunun yanında eserde Erdeşîr'in Ester adındaki Yahûdî bir kadınla evlenmesi ve Yahûdîlerin Mezopotamya ile İran coğrafyasındaki serüvenleri anlatılır⁶⁰.

1.4.10. Rüstem ü İsfendiyâr: Eski İran'a ait halk söylencesi olan Rüstem ü İsfendiyâr, şâhnâmeler aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu söylence mitolojik dönem İran tarihini oluşturan Keyânîler dönemiyle ilgili olaylara yer verir. Batı İranlılar ile Doğu İranlılar arasındaki mücadeleler ve bunun yanında İran-Tûrân savaşlarına yer verir. Şâhnâme'nin geniş bir şekilde yer verdiği bu hikâye Se'âlibî'nin, *Gureru'l-Ahbâr* (s. 170-263 arası) kitabında da geniş bir şekilde yer bulmuştur. Ayrıca İbn Miskeveyh, *Tecârübe'l-Umem* (s. 83-87 arası); Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr* (s. 51-55 arası),

⁵⁷ Sykes, *A History of Persia*, s. 506.

⁵⁸ Mary Boyce, "Ayâdgâr î Zarērân", *EI*, vol. III, fasc. 2, 1987, s. 128-129.

⁵⁹ Bkz. Aynı yer. Ayrıca bkz. *Ayâdgâr i Zarērân* (Yâdigâr-ı Zerîrân), Metnî Hemâsî ez Dovrâne Kohen, (Bergerdân: Jâle Âmûzgâr), İntişârâte Mo'in, Tehrân, 1392(hş).

⁶⁰ A. Netzer, "Ardeşîr Nama", *EI*, vol. II, fasc. 4, 1986, p. 385.

Kazvîni, *Asâr-ı Güzide* (s. 93-94 arası) kitabında Firdevsi'nin *Şâhnâme*'sindekine yakın bir şekilde kısmen bu hikâyeye yer vermişlerdir⁶¹.

1.4.11. Bîzan Nâma (Bijen-nâme): Antik dönem İran tarihi hakkında yazılmış 1.900 beyitten oluşan epik bir şiirdir. Ebû'l-A'lâ Atâ b. Ya'kûb tarafından derlenmiştir. Büyük oranda *Şâhnâme*'de yer alan Bijen ve Menîje hikâyesinden alınmıştır. Firdevsi'de bulunmayan bilgilere de yer vermiştir. Hikâye genel anlamda İran-Tûrân mücadelesine yer vermektedir. Bîjennâme ile ilgili bir birine yakın iki el yazması bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi XVIII. yüzyılda yazılmış olan bir nüsha olup British Museum'da 199 referans numarasıyla kayıtlıdır. Bir diğeri ise Herman Ethe'nin, *Persian Manuscripts of Bodleian Library* adlı koleksiyonunda yer almaktadır⁶².

1.5.) Bilimsel Eserler: Sâsânîler dönemi yazılı kaynakları içerisinde felsefi, hukukî, sanatsal ve bilimsel kitapların varlığı çok önemli bir yer tutar. Fakat bu kaynaklar maalesef günümüze kadar ulaşmamışlardır. Sâsânîler dönemi İran'ında yaşayan Hindistanlı hekim Şannak'ın ilaçlarla ilgili olarak yazmış olduğu *Kitab-ı Şannak; Sageseran* (Saka büyükleri) günümüze bazı pasajları ulaşan nadide eserlerden birkaçıdır. Günümüze kadar nüshaları ulaşan bazı eserler aşağıda verilmiştir.

1.5.1. Mâdayân î Hazâr Dâdestân (Mâtekân Hazâr Dâdestân/Binbir Hukuk Kitabı): Sâsânîler dönemine ait en önemli hukuki metindir. Bu dönem İran yasaları hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Tek metin nüsha halinde değildir. İran sarayında farklı dönemlere ait yazışmalar ve tutanakların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu belgeler II. Hüsrev döneminde yargıçlık görevinde bulunan din adamlarından Ferruhmend Behrâm tarafından bir araya getirilerek 41 bölümden oluşan tek metin haline getirilmiştir. İslâm sonrası dönemde bu nüsha Arapça numaralandırılarak muhafaza edilmiştir. Buna rağmen günümüzde birinci bölüme ait 4 varak kayıptır. Hindistan'ın Poona kenti Hataria kütüphanesinde bulunan en eski nüshası ilk defa Hindistanlı bilim adamı Modi tarafından 1901 yılında *MHD* koduyla neşredilmiş ve tanıtımı

⁶¹ Kitapların tam künyesi için klasik kaynaklar kısmını müracaat ediniz. Ayrıca bkz. *Vis u Râmîn: A Parthian Romance (Conclusion)*, V. Minorsky, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XII, no. 1, 1947, p. 20-35.

⁶² Hermann Ethe and Ed. Sachau, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, Part I (The Persian Manuscripts), At The Clarendon Press, Oxford, no. 1979, 1889, 1126. William Hanaway, "Bijen-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 3, 1989, s. 310; Tahsin Yazıcı, "Câm-ı Cem", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 42.

yapılmıştır. Daha sonra 1912 yılında Tehmuras D. Anklesaria tarafından *MHDA* koduyla tekrar neşredilmiştir⁶³.

1.5.2. Frahang ī Pahlawīg (Ferheng-i Pehlevî/Pehlevîce Sözlük): Pehlevîce sözlüğün en eski nüshasına ait tek sayfa IX. yüzyıla ait olduğu zannedilen ve Turfan'da ele geçirilen bir metindir. Günümüzde bu sözlüğe ait tam metinler Kopenhag, Paris, Bombay ve Oxford'da bulunmaktadır. Sözlükteki Ârâm, Sümer, Asur ve Parth kökenli sözcüklerin Sâsânîler dönemi konuşma dili olan Zürvariş diliyle telaffuzlarının verilmesi ve sözlükte kullanılan Pazand alfabesi sözlüğün Sâsânîler döneminde yazıldığı veya en azından yeniden gözden geçirildiğini göstermektedir. Günümüzdeki mevcut nüshalar XV. yüzyıla aittir. Abraham Anquetil Duperron tarafından bulunan en eski nüsha Paris Ulusal Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüsha Duperron tarafından Fransızcaya çevrilmiştir⁶⁴. Ayrıca Hoşangi Jamaspi Asa ve Martin Haug'un bu nüsha üzerine sözlük çalışmaları bulunmaktadır. Bu sözlüğün K25 koduyla Kopenhag'da bulunan nüshasının Danimarkalı iranolog Arthur Kristensen tarafından tıpkıbasımı yayınlanmıştır. Ayrıca 37 varaktan oluşan K32 kodlu bir nüshası da aynı kütüphanede bulunmaktadır.

1.5.3. Frahang ī Oīm-ag (Ferheng-i Oīm-ag): Diğer bir Pehlevîce sözlük ise Ferheng-i Oīm-ag'dır⁶⁵. Bu sözlük Hint Bundahišn'inin iki bölümünde yer alan Pazand Pehlevîce bir sözlüktür. Sözlüğün ilk baskısı Anquetil Duperron tarafından 1771 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Destur Hoşengi Jamaspi Asa ve Martin Haug tarafından 1867'de *An Old Zand-Pahlavi Glossary* adıyla şerh edilerek yeni baskısı yapılmıştır⁶⁶. Bu sözlük Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde, K20 ve M51 kodlu orjinal kopyalarda yer almaktadır⁶⁷. Sözlük, Sâsânîler dönemi Avestâ'sının yazılmış olduğu Pazand alfabesine göre hazırlanmıştır. Bu sözlük çalışmasında Ârâm alfabesiyle yazılmış Pehlevîce ile Pazand Pehlevîce arasında karşılaştırma yapılması da çalışmaya ayrı bir önem katmıştır.

⁶³ *Mâtakdân i Hazâr Dâstân*, (Farraxvart i Vahrâmân), Introduction, Transcription and Translation of the Pahlavi Text, Notes, Glossary and Indexes by Anahit Perikhanian, Mazda Publishers, New York, 1980; Maria Macuch, "Madayan i Hazar Dadestan", *EI*, July 20, 2005; Piguluskaya ve diğerleri, *Târîhe Îrân*, s. 64.

⁶⁴ Claud Field, *Persian Literature*, Herbert and Daniel 95, New Bond Street, W., London. 1940, s. 1.

⁶⁵ Meşkûr, *Nâmey-i Bâstân*, s. 527.

⁶⁶ Bkz. D. H. Jamaspa and Martin Haug, *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Published by Order of the Government of Bombay, Bombay and London, 1870.

⁶⁷ William W. Malandra, "Frahang i Oim", *EI*, vol. X, fasc. 2, 2000, s. 123.

1.5.4. Sūr Saxwan (Sūr Suhan): "Ziyafet konuşması" anlamına gelen *sūr suhan* Sâsânîler dönemi saray şölenlerinde düzenlenen törenlerde yapılan konuşmalara verilen isimdir. I. Hüsrev döneminde gelenek haline gelen bu konuşmalar kendisinden sonra yazılı metin haline getirilmiştir. Konuşma sanatına dair inceliklere yer veren *sūr suhan* ayrıca saray konuşma adabını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Öğretici öğelere yer vermesi açısından aynı zamanda *enderznâme* türünde de kabul edilmektedir. Metinde şölen sırasında yer alan protokol üyelerinden bahsetmesi, Sâsânî sarayındaki bakanlar, din adamları, müdürler, komutanlar ve idari görevliler arasındaki hiyerarşik dağılım ile ilgili bilgiler sunması açısından önemli bir yere sahiptir. *Sūr suhan* metni, Jamasp Asana'nın *MK* koleksiyonunda yer alan metinlerinden bir tanesidir. Bu koleksiyonun 160 varakı *sūr suhana* aittir. İlk defa Cihângîr Tavâdia tarafından 1935 yılında İngilizceye, Sa'îd Orian tarafından 1992 yılında günümüz Farsçasına tercümesi yapılmıştır⁶⁸.

1.5.5. Wizîdagîhâ î Zâdspram (Vizîdagîhay-i Zâdspram): IX. yüzyıl Mazdeist din adamlarından olan Zadspram b. Cevâncem tarafından derlenmiş antolojik bir çalışmadır. Konuları Bundahişn ile aynı olmakla beraber Zend'in kayıp bölümlerinden pasajlar içermesi bakımından önemlidir. Zurvanist kaynaklardan beslendiği için heretik yaklaşımlara sahiptir⁶⁹. Bu eserin XVI. yüzyıla ait olan bir nüshası K35 koduyla Kopenhag yazma eserlerde yer almaktadır. Bu nüsha üzerinden Anklesaria, Gignoux ve Tafazzoli tarafından neşirleri yapılmıştır⁷⁰. E. W. West tarafından *Sacred Books of the East* serisinde *Vizîdagîhay-i Zâdspram*'in bazı kısımlarının çevirisine yer verilmiştir. Bu çalışma Mazdeizm'e dair inanç sistemlerinden bahsetmekle beraber dünyanın yaratılışı, insanın doğası ve ruhla ilgili felsefi yaklaşımlar ortaya koyar⁷¹.

1.5.6. Şahrestânîhâ î Ērânşahr: Jamasp Asana'nın *MK* koleksiyonunda yer alan Pehlevîce eser, Sâsânîler döneminde kaleme alınmıştır. Fakat İslam sonrası dönemde bu çalışmaya eklemeye yapıldığı görülmektedir. Mitolojik dönem İran hükümdarları, Parthlar ve Sâsânîler dönemi İran hükümdarları tarafından İran coğrafyası üzerinde kurulan şehirlerden bahseder. Türk tarihiyle alakalı bilgilere yer vermesi açısından da önemlidir. Bu metin *MK*

⁶⁸ Touraj Daryae, "Sur-Saxwan", *EI*, August 16, 2017.

⁶⁹ *Vizîdagîhâ î Zâdspram*, Translated by E. W. West, from *Sacred Books of the East*, v. 5, 46, and 37, Oxford University Press, 1880, 1897 and 1892, (Edited by Joseph H. Peterson, 1995), p. i.

⁷⁰ Philippe Gignoux, "Zadspram", *EI*, July 20, 2005.

⁷¹ Bkz. Boyce, "Middle Persian Literature", s. 42; Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 34.

koleksiyonunun 16b ve 26a varakları arasında yer almaktadır⁷². Touraj Daryae'e'nin bu metinle ilgili bir kitap çalışması bulunmaktadır⁷³.

Bunların yanında Storey'in katalogunda büyük ihtimalle I. Hüsrev döneminde kaleme alınan fakat İslâm sonrası dönemde İslâmî sürümleri ortaya çıkan *Muhtasar-ı Mufîd* ve *Nasîhat-nâme i Sârûq i Hakîm* adlarıyla tıp bilimi üzerine yazılmış iki kitap daha bulunmaktadır. Bu kitaplardan *Muhtasar-ı Mufîd*'e ait 1240/1824-5 yılına ait eski bir nüsha Taşkent Akademisinde I 537 numarayla kayıtlıdır. *Nasîhat-nâme i Sârûq i Hakîm* adlı kitaba ait bir nüsha ise Fonahn no. 108, Berlin 14 (45) şeklinde kayıtlıdır⁷⁴.

1.6.) Dini Eserler: Sâsânîler dönemi dini eserleri genel anlamda *Avestâ* etrafında yazılan kitaplardır. *Avestâ*'nın *Yasna*, *Visperad* ve *Vendîdâd* gibi bölümleri ile bunlara ek olarak yazılan *Nerengistân* ve *Hirbadistân* isimli risaleler; *Bundahiş* ve *Dinkard* gibi önemli dini metinler önemli bir yer tutar⁷⁵. Sâsânîler dönemi din adamları, dini metinleri Ârâm alfabesinin yanında Pazand alfabesiyle de yazmışlardır. Sâsânîler döneminde icat edilen bu dile "din debîrî" adı da verilmiştir. Pazand alfabesiyle yazılmış bir takım dini metinler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Sâsânîler döneminde kaleme alınmış dini metinlerin toplam bir buçuk milyon sözcükten oluştuğu ifade edilmektedir⁷⁶.

1.6.1. Avestâ (Avestâ): Eski *Avestâ*'nın doğu İran diliyle yazılmış olduğu ve bu dilin Sanskritçe'ye yakın bir dil olduğu ifade edilir. Fakat günümüzdeki *Avestâ*'nın, Sâsânîler döneminde ortaya çıkmış olduğu kesin bir şekilde bilinmektedir⁷⁷. *Avestâ*'nın *Gata*, *Yasna*, *Yeşet*, *Visperad*, *Horde Avestâ* ve *Vendîdâd* adı verilen bölümleri vardır⁷⁸. *Avestâ*, Hint kökenli *Rig-Veda* ile

⁷² Dastur Jamaspi Minocheherji Jamasp-Asana, *The Pahlavi Texts* (Contained in the Codex MK copied in 1322 AC by the Scribe Mehr-Âwân Kaî-khûsrû), c. II, an introduction by Behrangore Tahmuras Anklesaria, Fort Printing Press, Bombay, 1913, s. 3, 16, 17.

⁷³ Bkz. Touraj Daryae, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary), Mazda Publishers, Inc. - Costa Mesa, California, 2002.

⁷⁴ C. A. Storey, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, v. II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London, 1971, s. 195.

⁷⁵ Cornelis Petrus Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, I, (Translated by G. K. Nariman), The Parsi Publishing Co., Bombay, 1912, s. 15vd.

⁷⁶ Sykes, *A History of Persia*, s. 506.

⁷⁷ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 8; Boyce, "Middle Persian Literature", s. 33, 34.

⁷⁸ Bkz. *Avestâ*, Kohenterin Sorûdhâ ve Metinhâye Īrânî, (Gozâreş ve Pejûheş: Celîl Dûstkhâh), İntişârâte Morvârîd, 1379(hş).

benzer yönlere sahiptir. Bu durum *Avestâ* ile *Rig-Veda*'nın İranlı topluluklarla Hint topluluklarının henüz birbirine yakın oldukları dönemin mahsulü olduğunu gösterir⁷⁹. *Avestâ*'nın kelime anlamı olarak çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu isme verilen anlamların sonradan gerçekleştirilen tanımlamalardan geldiği görülmektedir. Eski yazıtlarda *Avestâ* için belirtilen *abastam* tabiri bu tanımın yeni Farsçadaki *avihten* sözcüğüyle alakalı olduğunu akla getirir⁸⁰. On iki bin hayvan derisi üzerine yazılarak asıldığı için asılı anlamına gelen *abıste*, *avıste* kavramıyla ifade edilmiş olabileceği ihtimali yüksektir⁸¹. Nitekim Pazand dilindeki karşılığı *avastak* şeklindedir⁸². Fakat modern araştırmacılar *Avestâ* isminin anlamına "hukuk, doğru bilgi" gibi anlamlar yüklemiştir.

Avestâ'nın Yahudi asıllı Fransız indolog Abraham Hyacinthe Anquetil Duperon tarafından 1761 yılında ilk olarak Fransızcaya tercümesi yapılmıştır⁸³. *Avestâ*'nın yeni Farsçaya çevirisi 1926 yılında İbrahim Pûrdavûd tarafından yapılmıştır⁸⁴. Pazand alfabesiyle yazılmış şu anki en eski *Avestâ* 1268 yılına ait olup K7a koduyla Kopenhag Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır⁸⁵. Bu metinde *Avestâ*'nın *Yasna* ve *Vendîdâd* adlı bölümleri ile *Avestâ*'nın açıklaması olan *Zend* kısmı Pehlevîce olarak yer almaktadır. Bu metnin farklı nüshaları Londra, Kopenhag ve Bombay'da bulunmaktadır⁸⁶. Rask (1787-1832) ve Westergaard (1815-1878) tarafından Hindistan ve İran'da ele geçirilen 43 el yazması *Avestâ*, Kopenhag Kraliyet

⁷⁹ Elizabeth A. Reed, *Persian Literature: Ancient and Modern*, S. C. Griggs and Company, Chicago, 1893, 109vd; Field, 1940, s. 4.

⁸⁰ Dara'ya ait Behistun kitabesinde *abastam* şeklinde geçmektedir. Bkz. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, I, s. 78.

⁸¹ *Avestâ* sözcüğünün Pehlevicedeki telaffuzu *avistak* şeklindedir. İskit kökenli topluluklarda halen daha asılı duran nesnelere için *aviste* (asılı) kavramı kullanılır. *Avistak* lafzı için bkz. Müller and West, *The Sacred Books of the East*, vol. 5, x. *Abestag* tabiri için bkz. D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, New York, London, Toronto, 1971, s. 3.

⁸² Almut Hintze, "Avestân Literature", *A History of Persian Literature*, v. XVII, (General Editor: Ehsan Yarshater), *The Literature of Pre-Islamic Iran*, (Edited by Ronald E. Emmerick, Maria Macuch), Sponsored by Persian Heritage Foundation, (New York) and Centre for Iranian Studies, Columbia University, London and New York, 2009, s. 1; Ahmed Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte İrân Pîş ez Eslâm*, (Be Kûşeşe Dr. Jâle Âmûzgâr), Ketâbhâneye Milliye İrân, Tehrân, 1376(hş), s. 35.

⁸³ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 14; Browne, *A Literary History of Persia*, I, p. 43; Nimet Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı *Avestâ*", *İÜ Şarkiat Mecmuası*, S. 18, İstanbul, 2011, s. 149; Reed, *Persian Literature*, s. 115, 116.

⁸⁴ *Avestâ*'nın bir bölümü olan *Yasnâ*'nın Bombay baskısı için bkz. *Yasnâ*, (Tefsîr ve tel'if İbrâhîm Pûrdâvûd), ez silsile-i intişârât-ı encümen-i Zertuş'tîyân-i İrânî Bombay, 1938.

⁸⁵ Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı *Avestâ*", s. 154.

⁸⁶ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. xxi.

Kütüphanesinde yer almaktadır. Bunların yanında *Avestâ*'nın 1351, 1572 ve 1600 tarihli bazı nüshaları aynı kütüphanede K20, K35 ve K43 kod numarasıyla yer almaktadır. K20 koduyla kayıtlı olan nüsha Pehlevîce olup 178 varaktan oluşmakla beraber 5 adet varağı (1, 121, 145, 154, 155) eksiktir.

1.6.2. Yasna: Avestâ'nın en eski kısımlarını havi olan bölümdür. Kelime anlamı olarak "tapınma ve yakarma" anlamına gelmektedir⁸⁷. Yetmiş iki kısımdan oluşur ve Mazdeizm inancına göre icrâ edilen ibadetlerde okunan dua ve ilahileri barındırır⁸⁸. İlk on yedi bölümü eski *Avestâ* diliyle yazılmıştır. Bu kısımların İskender istilası sonrasında *Avestâ*'nın ortadan kaldırılmasıyla beraber bozulmadan söylene haliyle yazıya dökülene kadar asli diliyle ulaşılmış olması tuhaf olarak karşılanır. *Yasna*'nın mevcut en eski nüshası 1323 yılına tarihli olup K5 ve J2 numaralarıyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Mihriban Keyhüsrev tarafından yazılan K5 nüshası 327 varaktan oluşmakla beraber bu nüshanın 76 varağı eksiktir. Bununla beraber K6 kodlu nüshası Sanskritçe diliyle XI. yüzyılın sonlarında Neryosang Dhaval tarafından yazılmış olup 437 varaktan oluşmakla beraber *Yasna*'nın bütün kısımlarını içermektedir.

1.6.3. Yaşt (Yeşet): Günümüze ulaşan kısımları yirmi bir bölümden oluşmaktadır. Yeşet, "dua, yakarış, tapınma, ibadet" anlamlarına gelmektedir. Antik dönem İran'ın kutsal varlıkları için okunan ilahilerini barındırır. Avestâ'nın bu kısımları mitolojik dönem İran tarihi hakkında vermiş olduğu bilgilerden dolayı önemli bir yere sahiptir. *Horde Avestâ* ve *Yeşetlerin* içinde bulunduğu bir mecmua K12 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Bununla birlikte 1721 tarihli 55 varaktan oluşan *Farvardin Yaşt* nüshası K13 ve K14 koduyla aynı kütüphanede kayıtlıdır⁸⁹.

1.6.4. Visperad: Dini merasimlerde *Yasnalarla* birlikte okunan dua ve ilahilerdir. Bundan dolayı *Avestâ*'nın *Yasna* adı verilen kısmına ek yapılmıştır. *Visperad* yirmi dört bölümden oluşmaktadır⁹⁰. Kirman'da, Vehmard b. Ferîdûn tarafından 1723 tarihinde yazılan ve Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde K4 koduyla kayıtlı olan *Avestâ* nüshası *Visperad*'ı

⁸⁷ Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte İrân Piş ez Eslâm*, s. 40.

⁸⁸ Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 164, 165; Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion", s. 3.

⁸⁹ Kitap için bkz. *The Sîrozahs, Yaşts and Nyâyiş*, (The Zend-Avestâ Part II), (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller), vol. XXIII, At the Clarendon Press, Oxford, 1883.

⁹⁰ Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion", s. 36; Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 166.

içermektedir. Bunun yanında K7a kodlu nüsha *Visperad'*ın Pehlevî dilinde kısa bir metnini içermektedir.

1.6.5. Khordeh Avestâ (Horde Avestâ): "Küçük Avestâ" anlamına gelmektedir⁹¹. Bir nev'i dû'a mecmû'asıdır⁹². Sâsânîler döneminde Pazand alfabesiyle yazılmış olan bu mecmû'a, II. Şâpûr'un (309-379) hükümdarlığı döneminde din adamlarından Adurbâd Mihraspând tarafından kaleme alınmıştır. 30 varaktan oluşan *Horde Avestâ*'nın Gucerât diliyle yazılmış bir nüshası K7c koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Yine aynı kütüphanede K18, K18a, K18b, K18c kodlarıyla *Horde Avestâ*'nın farklı nüshaları da bulunmaktadır.

1.6.6. Vendîdâd (Vendîdâd): *Fergerd* adı verilen yirmi iki bölümden oluşmaktadır. *Vendîdâd* "devlerden (şeytanlardan) sakınma" anlamına gelir. Bu bölüm, Mezdeizm dininin helal ve haramlarından, sosyal ve dini anlamdaki hassasiyetlerinden bahseder. Pehlevî dilindeki en eski *Vendîdâd* nüshası 1324 tarihli olup K1 ve L4 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. K1 kodlu nüsha; Hirbâd Mihrîbân Keyhüsrev tarafından yazılmış olup K7 koduyla aynı kütüphanede kayıtlı bulunan ve Rüstem Mihrîbân tarafından 1323 yılında istinsah edilen nüshadan iktibasla yazılmıştır⁹³.

1.6.7. Dênkârd (Dînkârd): "Din işleri" anlamına gelen Dînkârd, Pehlevîce yazılmış 10 ciltlik bir eserdir. Fakat günümüze 1. ve 2. ciltleri ulaşabilmiştir⁹⁴. Sâsânîler dönemi kültür ve medeniyetine ait eserlerin IX. yüzyılda Abbâsî hükümdarı Me'mûn'un emriyle Arapçaya çevrildiği dönemde Azerfernebâg b. Ferruhzâd tarafından yazıya dökülmesiyle ortaya çıkmıştır⁹⁵. Bu kitabın içerisindeki bilgiler ilk olarak Sâsânîler dönemi din adamları olan *mûbadlar* tarafından kaleme alınmıştır. Bir ansiklopedik çalışma şeklindedir⁹⁶. Kitap Mazdeizm inançları, gelenek ve göreneklerin yanında tarihi bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Fakat verilen tarihi bilgiler genelde mitolojik öğeleri içerisinde barındırır. Dînkârd'ın günümüze

⁹¹ Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, s. 16.

⁹² Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte Irân Piş ez Eslâm*, s. 41.

⁹³ Kitap için bkz. *The Vendîdâd of the Zend-Avestâ*, Part I, (Translated by James Darmesteter), *The Sacred Books of the East*, (Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller), vol. IV, Second Edition, At The Clarendon Press, Oxford, 1895.

⁹⁴ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 33.

⁹⁵ J. De Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edt by R. N. Frye), Cambridge University Press, 2008, s. 544.

⁹⁶ Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, s. 99; Yıldırım, "Zerdüşt'ün Kutsal Kitabı Avestâ", s. 151. Ayrıca kitap için bkz. *Ketâbe Sevvom Dînkêrd*, (Gozârende: Jean Pierre de Menasce), (Trc. Ferîdûn Fazîlet), İntişârâte Mehr Âyîn, Tehrân, 1384(hş).

ulaşan en eski nüshası 1659 yılında Gucerât diliyle yazılmış olanıdır. Bu nüsha Bombay'da B55 koduyla kayıtlıdır.

1.6.8. Bundahišn (Bundahišn): Sâsânîler dönemi *Avestâ*'sı olan *Zend*'in bir bakıma özetidir. Sözcük anlamı olarak *Bundahišn*'in "ilk yaratma" anlamına geldiği zannedilmektedir⁹⁷. *Bundahišn*'in temel kaynakları Sâsânîler döneminin kayıp *nesek*⁹⁸leri olan *Dâmdâd* ve *Çirdâd* olarak kabul edilmektedir⁹⁹. Mitolojik dönem İran tarihi hakkında verdiği bilgiler önemli bir yere sahiptir. Sâsânîler dönemi İran tarihi ve sosyal yapısıyla ilgili kıymetli bilgiler verir. IX. yüzyılda tekrar kitap haline getirilmiş olan Bundahišn, J. Darmesteter tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Avrupa dillerine ilk defa Anquetil Duperron tarafından 1761 yılında çevirisi yapılmıştır. M6 koduyla ifade edilen ve Bombay'dan getirilen Bundahišn'in bu nüshası Münih Eyalet Üniversitesinde Haug koleksiyonunda No.6 olarak kayıtlıdır¹⁰⁰.

1.6.9. Dadestan ī Menog ī Xrad (Mînû Hîred): Mazdeizm dinine ait inançlarla ilgili soru ve cevapların yer aldığı küçük bir mecmû'adır. "Bilgelğin Ruhu" anlamına gelen bu metin altmış üç bölümden oluşmakla beraber altmış iki adet soruya verilen cevaptan oluşmaktadır. Asıl nüshası Pazand alfabesiyle yazılmış olan bu metnin İslâm sonrası dönemde yeni Farsçaya çevrildiği bilinmektedir. 1520 yılında yazılmış olan Pazand nüshası British Library'de L19 koduyla kayıtlı olup aynı nüshanın bir örneği Danimarka Kraliyet kütüphanesinde K43 koduyla kayıtlıdır. Bu nüsha, E. West tarafından 1871 yılında Pazand alfabesinden İngilizceye tercüme edilmiştir. Ayrıca 53 varaktan oluşan, Pehlevîce yazılmış K22 kodlu nüsha ile 168 varaktan oluşan, Pazand alfabesiyle 1662 yılında yazılmış K23 kodlu nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır¹⁰¹.

1.6.10. Dādestān ī Dēnīg (Dādestān-i Denīg): "Dini hükümler" anlamına gelir. Bu nüsha 92 adet soru ve cevaptan meydana gelmektedir. Soru-cevap şeklinde olmasından dolayı bu metne *Pursiş Nāmag* (Soru

⁹⁷ Yıldırım, "İran Mitolojisi", s. 34.

⁹⁸ Sâsânîler dönemi *Avestâ*'sının 21 bölümünden oluşan her bölümü için verilen isimdir. Kelime anlamı olarak *grup*, *demet*, *kısım* gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Henrik Samuel Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1964, 136; MacKenzie, 1971, s. 58.

⁹⁹ Carlo G. Cereti, "Middle Persian Literature I Pahlavi", *EI*, August 5, 2013.

¹⁰⁰ *The Bundahiş, Bahman Yast, and Shayast Lâ-Shayest*, part I, Pahlavi Texts, (Translated by E. W. West), *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, Edited by F. Max Müller, vol. V, At the Clarendon Press, 1880, p. xxi.

¹⁰¹ Nüsha için bkz. *Minoye Khîred*, (Trc. Ahmed Tafazzolî), *Ferheng-i Êrân Bâstân, İntişârât-ı Bünyâd Ferhengi Êrân*, 1354. Ayrıca bkz. Sayyed Hossein Nasr ve Mehdi Aminrazawî, *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York, 2008, p. 44-52.

Kitabı) adı da verilmiştir. Westergaard'ın 1843 yılında Kirman'da bulduğu Pehlevîce nüsha K35 koduyla Kopenhag Üniversitesi Kütüphanesinde kayıtlıdır¹⁰². Bu nüsha 1572 yılında Kirman Mecûsîlerinin reisi olan Guşnâm oğlu Menûcihr tarafından yazılmıştır¹⁰³. Max Müller bu nüsha ile Bombay'da Dastûr Jamaspi Minochiharji'ye ait nüsha arasında bir karşılaştırma yapmıştır¹⁰⁴.

1.6.11. Bahman Yaşt (Behmen Yaşt): Ahuramazda ile Zerdüş't arasında geçen konuşmalar ve Zerdüş'tlük inancı çerçevesinde İran milletinin geleceğiyle ilgili öngörülere yer veren bir metindir. Sâsânîlere kadar mitolojik dönem İran hükümdarlarından bahsetmesi açısından önemlidir. I. Erdeşîr, I. ve II. Şâpûr, Behrâm Gûr ve I. Hüsrev dönemi olayları ile Mazdek hakkında verilen bilgiler bu metne Sâsânîler döneminde eklemeler yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bu belge İranlıların; Araplar, Rumlar ve Türklerle ilişkileriyle ilgili bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Bazı batılı yazarlar tarafından *Bahman Yaşt*'a Moğollar sonrası dönemde eklemeler yapıldığına dönük yaklaşımlar vardır. *Bahman Yaşt*'ın İran coğrafyasının üç ayrı milenyum içerisinde üç defa işgale uğrayacağından bahsetmesi; İran coğrafyasının Tûrânlılar, Selçuklular ve Moğollar tarafından işgaliyle ilgili olarak görülmektedir. *Behmen Yaşt*'a ait en eski nüsha K20 koduyla Paris ve Kopenhag'da bulunmaktadır. Ayrıca Münih Eyalet Kütüphanesinde Haug koleksiyonunda No.22 kaydıyla Pazand nüshası yer almaktadır. Bununla beraber Bombay Üniversitesi Kütüphanesinde 1676 yılında yazıldığı tespit edilen yeni Farsça yazılı bir nüsha No.29 koduyla kayıtlıdır. Bu nüsha, 1496 yılında Yezdli Rüstem İsfendiyâr adlı bir müstensih tarafından Pazand dilinden yeni Farsçaya aktarılan metindir¹⁰⁵.

1.6.12. Nerengistân: Kaynağını Avestâ'dan alan dini ve ahlaki öğütler veren bir mecmû'adır. Bu mecmû'a Pazand alfabesiyle yazılmıştır. *Nereng* sözcüğü "dini ayin, dua ve yakarma" anlamlarına gelmektedir. Bu metinde dinî rütüellerin kurallarıyla ilgili bilgiler verilir¹⁰⁶. Sâsânîler dönemi dini metinlerinin önemlileri arasındadır. 104 varaktan oluşan, 1836 yılında

¹⁰² *Dâdestân i Denîg*, Chapters 1-35, Transcription, Translation and Commentary, (Mahmoud Jaafari-Dehaghi), Thesis Presented to the University of London School of Oriental and African Studies, for the Degree of PhD, 1997, p. 10.

¹⁰³ Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", p. 546, 547.

¹⁰⁴ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, xlix; Ayrıca bkz. Nasr ve Aminrazawî, *An Anthology of Philosophy in Persia*, p. 35-43.

¹⁰⁵ Müller and West, *The Sacred Books of the East*, v. 5, p. lvii.

¹⁰⁶ Tefazzolî, *Târîhe Edebiyâte İrân Piş ez Eslâm*, s. 62.

Pehlevî ve Pazand dilleriyle yazılmış K41 kodlu bir nüshası Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde bulunmaktadır.

1.6.13. Herbedestân: Bu metin de *Nerengistan* gibi *Avestâ* etrafında yazılmış dini bir metindir. Adını *hirbad* adı verilen din adamı sınıfından alır. Bu metin *hirbad* adı verilen din adamlarının dini eğitimleriyle ilgili olarak kaleme alınmıştır ve yirmi bölümden oluşur¹⁰⁷.

1.6.14. Škand Gumânîg Wizâr (Skand Gumânîg Vizâr): Bu metne ait 66 varaktan oluşan Pazand, Ârâmca ve Gucerât alfabeleriyle yazılmış bir nüsha K28 koduyla Kopenhag Kraliyet Kütüphanesinde yer almaktadır. Mazdeizm inancının temel ilkelerini ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Kitap, IX. yüzyılda Merdânferûh Hürmüzdâzân tarafından derlenmiştir¹⁰⁸. Bu çalışmada Yahudilik ve Hıristiyanlığa bir takım eleştirel savlar geliştirilmiştir. İslâm sonrası dönemden izleri de yapısında barındırır. Bu çalışmayı sonradan kaleme alıp derleyenler aynı zamanda tek tanrıcılık karşısı görüşlerini de kitaba aktarmışlardır¹⁰⁹.

1.6.15. Çangranghâça-Nâma (Çangranghâçe Nâme): XIII. yüzyılda Behrâm Pâzdû'nun tespit edilemeyen eski bir dini nüshadan derleyerek hazırlamış olduğu bir metindir. Bu metinde Hindistan'da yaşayan Brahmân Çangranghâçe'nin, Mazdeizm'in Hindistan'a ulaşmasıyla beraber bu din hakkında araştırma yapmak amacıyla İran'a gerçekleştirdiği seferden bahseder. Bu sefer sırasında adı geçen Brahmân, Mazdeizm dininin kurucusu Zeraster ve onun hamisi Guştâsb Şâh ile Mazdeizm hakkında münazaralar yapar ve sonunda bu dini kabul eder. Bu metnin son bölümünde İran'ın uğradığı İskender istilası ile Sâsânî hükümdarı I. Erdeşîr'den bahsedilmektedir. Bu metnin iki nüshası Fransa Milli Kütüphanesinde (Bibliothèque Nationale, Supplément Persan) 44 ve 48 referans numaralarıyla yer almaktadır¹¹⁰.

1.7.) Maniheist Kaynaklar: Sâsânî devletinin kurulduğu ilk dönemde, İran coğrafyası üzerinde ortaya çıkan Maniheizm; kısa bir süre içerisinde

¹⁰⁷ Detaylı bilgi ve metnin orjinal nüshaları hakkında bilgi için bkz. Almut Hintze, "Disseminating the Mazdayasnian Religion; An Edition of the Avestân Herbedestan Chapter 5", *IRANICA 17*, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2009, p. 171-190; Firoze M. Kotwal, "Herbedestan", *EL*, vol. XII, fasc. 3, 2003, p. 227-228.

¹⁰⁸ Boyce, "Middle Persian Literature", s. 46vd; Menasce, "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", p. 560.

¹⁰⁹ E. W. West, *The Pahlavi Texts Part 3, Sacred Books of the East*, vol. 24, (Dînâ-î Mainog-î Khîrad, Sıkand-Gûmânîk Vîgâr, and the Sad Dar), Global Grey Ebooks, 1885, p. 11.

¹¹⁰ Ethe and Sachau, *Catalogue of the Persian*, p. 1113, 1114; Jale Amuzgar, "Çangranghâça-Nama", *EL*, vol. IV, fasc. 7, 1990, p. 759-760.

İran sınırlarını aşarak, Atlas okyanusundan Çin'e kadar yayılmıştır. İran toprakları üzerinde ortaya çıkarak Sâsânîlerin resmi dinleri olan Mazdeizm'in uygulanış biçimine itiraz eden ve Sâsânî din adamlarını asıl Mazdeizm'den uzaklaşmakla itham eden Mani b. Patak'ın getirdiği din daha çok İran coğrafyasının dışında yayılma imkânı bulmuştur. Bu dönemde hem Mani tarafından ve hem de Maniheist bilginler tarafından yazılan bir takım eserler günümüze kadar ulaşma fırsatını bulmuşlardır. İbn Nedim, Maniheistlerin Pehlevîce ve Süryânî alfabesinden yola çıkarak yeni bir yazı çeşidi oluşturduklarını ve "Mani yazısı" adını verdikleri bu yazıyla kitaplarını yazdıklarını rivayet eder¹¹¹. Kendisi yine Mani'nin yedi kitap yazdığını bunlardan bir tanesini Pehlevîce ve altı tanesini de Süryânca yazdığını söylemektedir.

1.7.1. Şâhpuṛagân (Şâhpûragân): Mani'nin kendisinin yazdığı ve Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr'a ithaf ettiği bir kitaptır¹¹². Bu nedenle kitaba "Şâpûr'a adanmış" anlamında *Şâhpûragân* adını vermiştir. Bu kitabın Ârâmca yazıldığı ve daha sonra Orta Farsçaya çevrildiği veya ilk olarak Orta Farsça yazıldığı daha sonraları Koptaca gibi farklı dillere çevrildiği yönünde iki ayrı yaklaşım vardır. İslâm sonrası dönem tarihçileri, Mani'nin bu kitabından çokça bahsetmişler ve kitaptan bazı alıntılar yapmışlardır. İbn Nedîm, Birûnî, Ya'kûbî ve Şehristânî *Şâhpûragân* hakkında bilgi vererek bu kitaptan bazı alıntılar yapan tarihçilerdir. İbn Nedîm, bu kitabın üç bölümden oluştuğunu rivayet etmektedir¹¹³. Bir bütün halinde günümüze ulaşmayan *Şâhpûragân*'a ait bazı nüshalar günümüze kadar gelmiştir. *Şâhpûragân* Pehlevîcenin dışında Koptaca, Soğdca, Uygurca, Çince, Süryânca olarak da yazılmıştır¹¹⁴.

1.7.2. Kephalaia: Greek ve Koptik dillerde "bölümler, temel konular" anlamına gelmektedir. Antik Mısır diliyle yazılmış Kephalaia¹¹⁵'ya ait iki büyük papirus günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kephalaia'nın Yunan dilinden Koptacaya çevrildiği söylenir. Bu kitabın, V. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Mani'nin öğrencilerine ve taraftarlarına yazdığı mektuplar ile çeşitli konularda yazmış olduğu risalelerin derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu kitap Mani'nin İran hükümdarlarıyla ilişkileriyle ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Maniheizm dininin talimatlarıyla alakalı olan bu kitap Mani'nin

¹¹¹ Muhammed İshak ibn Nedîm, *el-Fihrist*, (Trc. Muhammed Rıza Teceddüd), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1381(hş), s. 29, 30.

¹¹² Manfred Hutter, "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", *NUMEN*, v. 40, n.1, Published by Brill, 1993, p. 4.

¹¹³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 598.

¹¹⁴ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *TDVİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 575-577.

¹¹⁵ Hutter, "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", p. 11.

ölümünden sonra taraftarları tarafından derlenerek kitap haline getirilmiştir¹¹⁶.

1.7.3. Köln Mani Kodeksi: Mısır, Asyut'ta 1969 yılında ele geçirilen 96 varak nüsha ile bazı parçalardan oluşan en eski Yunanca Maniheist metindir. Mani'nin öğretileri ve yaşamı anlatılmaktadır. Kitabın tamamının kaç sayfadan oluştuğu bilinmemektedir. Maniheist Asya metinlerinde Mani'ye ait olduğu düşünülen yedi kitaptan bazılarında ait nüshalar bu varaklarda yer almaktadır. Bu nüshalar Ön Asya dinler tarihi noktasında kıymetli bilgiler sunması açısından önemli bir yere haizdir. Fragmanların bölümleri Mani dini öğreticilerinin her birinin adını taşımaktadır. Mani'ye ait kısımlar ile kendisinden sonraki haleflerine ait nüshalarla beraber kitabın V. yüzyılda derlendiği anlaşılmaktadır. Çalışmanın Sâsânîlerin erken dönemi olan I. Erdeşir (224-241) ile I. Şâpûr (241-272) yıllarına dair dakik kronolojik bilgiler vermesi açısından önemli bir yere sahiptir¹¹⁷.

Sonuç

Sonuç olarak Sâsânîler dönemine ait yüzlerce bilimsel, edebi ve dini metinlerden günümüze kadar ulaşabilen 50 tanesi hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bunların dışındaki metinlerin birçoğunun sadece isimleri günümüze kadar ulaşmışlardır. Maalesef eldeki kaynaklar 430 yıllık bir hanedanın, siyasi tarihi hakkında detaylı bir inceleme sunma açısından oldukça yetersizdir. Buna rağmen bu metinler araştırmacılara Sâsânîler dönemi İran kültür ve medeniyeti hakkında edebi, dini ve kültürel anlamda çok sayıda bilgi sunmaktadır. Sâsânîler dönemine ait metinleri; enderznâme (ayinnâme) gibi öğüt vermek amacıyla yazılan kitaplar, İran tarihi hakkında bilgi veren hudâyânâmeler, kârname adı verilen destansı yapıtlar, bilimsel metinler, edebi eserler, Mazdeizm ve Manihaizme ait dini metinler şeklinde tasnif edildiğini görmekteyiz. Sâsânîler dönemi İran kaynakları İslam sonrası dönemde Arap ve İran edebiyatı üzerinde etkilerini devam ettirmiştir. Bu etkiler farklı bir makale çalışmasında sunulduğu için bu çalışmada bu konudan çok fazla bahsedilmemiştir. Sâsânîler döneminin ana kaynakları incelendiğinde bu kaynakların ana dilinin Ârâm alfabesiye yazılmış Pehlevîce, Pazand Pehlevîce, Süryânca, Sanskritçe ve kısmen Helenistik Yunanca olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Sâsânîler dönemi İran tarihi üzerine çalışma yapmak isteyen bir araştırmacının en az iki dil bilmesi gerekmektedir. Yeni Farsça'nın yanında Sâsânîler dönemi İran'ının yazı dili olan Pazand

¹¹⁶ Kephalaia'nın İng çevirisi için bkz. Sayyed Hossein Nasr, Mehdi Aminrazawi, *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York, 2008, p. 109-123.

¹¹⁷ Werner Sundermann, "Cologne Mani Codex", *EI*, vol. VI, fasc. 1, 1992, p. 43-46.

Pehlevîce veya Ârâmca yazılan Pehlevîce dillerinden en az bir tanesinin bilinmesi gerekmektedir. Bu döneme ait metinlerin modern batı dillerine çevrilmiş olması da göz önünde bulundurulduğunda; antik dillerden birisinin yerine Almanca, Fransızca ve İngilizce dillerinden en az bir tanesinin de bilinmesi araştırmacılar açısından yeterli olacaktır. Fakat dönemin metin dillerinden bir tanesinin bilinmesi araştırmacının sentez ve yorum gücünü artırması açısından zaruridir. Çünkü bu dönem metinleri üzerinde yapılan çalışmalarda çok sayıda tartışılan ve çözülemeyen konunun varlığı da bir gerçektir.

Kaynakça

Sâsânîler Dönemi İran Kaynakları

- Ardâ Virâf Nâme (Ardâvirâf)*, (Çev. Nimet Yıldırım), Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Avestâ*, Kohenterin Sorûdhâ ve Metinhâye Îrânî, (Gozâreş ve Pejûheş: Celîl Dûstkhâh), İntişârât-ı Morvârîd, 1379(hş).
- Ayâdgâr i Zarerân* (Yâdigâr-ı Zerîrân), Metnî Hemâsî ez Dovrâne Kohen, (Bergerdân: Jâle Âmûzgâr), İntişârât-ı Mo'în, Tehrân, 1392(hş).
- Dâdestân i Denîg*, Chapters 1-35, Transcription, Translation and Commentary, (Mahmoud Jaafari-Dehaghi), Thesis Presented to the University of London School of Oriental and African Studies, for the Degree of PhD, 1997.
- Hüsrev Kabatan ü Ridak*, Mecelleye Mûsîkî, (Bergerdân ez metne Pehlevî: Îrec Melekî), ez intişârât-ı Honerhâye Zibâyî Keşver, Şomare 89-90, Doreye Sevvom, Tîr ve Mordâd, 1343(hş), ss. 2-22.
- Ketâbe Sevvom Dînkerd*, (Gozârende: Jean Pierre de Menasce), (Trc. Ferîdûn Fazîlet), İntişârât-ı Mehr Âyîn, Tehrân, 1384(hş).
- Mâtakdân i Hazâr Dâtastân*, (Farraxvmart i Vahrâmân), Introduction, Transcription and Translation of the Pahlavi Text, Notes, Glossary and Indexes by Anahit Perikhanian, Mazda Publishers, New York, 1980.
- Minoye Khured*, (Tercome Ahmed Tafazzolî), Ferheng-i Îrân Bâstân, İntişârât-ı Bünyâd Ferhengi Îrân, 1354(hş).
- Şâyest nâ Şâyest*, (Metn-i be zebâne Parsî Meyâne; Pehlevîye Sâsânî), (Trc. Ketâyûn Mazdâpûr), Müeessesey-i Mutela'at ve Tahkikât-ı Ferhengî, Tehran, 1369(hş).
- Tansar-Nama* (The Letter of Tansar), (Trs. Mary Boyce), *Literary and Historical Texts From Iran* (Edt. G. Tucci and E. Yarshater), v. XXXVIII, Istituto Italiano Per IL Medio Ed Estremo Oriente, Roma, 1968.
- The Bundahiş, Bahman Yast, and Shayast Lâ-Shayest*, part I, Pahlavi Texts, (Translated by E. W. West), The Sacred Books of the East, Translated by

Various Oriental Scholars, Edited by F. Max Müller, vol. V, At the Clarendon Press, 1880.

The Sîrozahs Yaşts and Nyâyiş, (The Zend-Avestâ Part II), (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller, vol. XXIII, At the Clarendon Press, Oxford, 1883.

The Vendîdâd of the Zend-Avestâ, Part I, (Translated by James Darmesteter), The Sacred Books of the East, (Translated by Various Oriental Scholars and Edited by F. Max Müller), vol. IV, Second Edition, at the Clarendon Press, Oxford, 1895.

Vîs u Râmîn: A Parthian Romance (Conclusion), V. Minorsky, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XII, no. 1, 1947, pp. 20-35.

Vizîdagîhâ î Zâdspram, Translated by E. W. West, from Sacred Books of the East, v. 5, 46, and 37, Oxford University Press, 1880, 1897 and 1892, (Edited by Joseph H. Peterson, 1995).

Yasnâ, (Tefsîr ve te'lîf İbrâhîm Pûrdâvûd), ez silsile-i intişârât-ı encümen-i Zertuştiyân-i İrânî Bombay, 1938.

Klasik İslâm Tarihi Kaynakları

Firdevsî, *Şehnâme*, (Çev. Necati Lügal, Kenan Akyüz), MEB Yayınları, Şark İslâm Klasikleri:10, (Trs).

ibn İsfendiyâr, Behâ'eddîn Muhammed, *Târih-i Tâberistân: ez Ebtedâye Bonyâde Tâberistân tâ İstîlây-i Âl-i Zeyyâr*, (Tashih. 'Abbâs İkbâl), c. I-II, Taberestân, 2007.

ibn Nedîm, Muhammed İshak, *el-Fihrist*, (Trc. Muhammed Rıza Teceddüd), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1381(hş).

Asiklopedi Ve Sözlükler

MacKenzie D. N. (1971), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, New York, London, Toronto.

Nyberg, H. S. (1964), *A Manual of Pahlavi*, II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Kataloglar

Ethe, H. and Ed. SACHAU (1889), *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, Part I (The Persian Manuscripts), At The Clarendon Press, Oxford.

Storey, C. A. (1971), *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, v. II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London.

Tıpkıbasımlar ve Telifler

- Browne, E. G. (1900), "Some Account of the Arabic Work Entitled "Nihâyetü'l-Ereb fî Akhbâri'l-Furs wa'l-'Arab" Particularly of That Part Which Treats of the Persian Kings", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Published by the Society, London, ss. 194-259.
- Jamaspasa, K. M. and A. HİNTZE (2015), *The Pahlavi Codex MK*, Facsimile Edition, Harrassowitz Verlag.
- Jamaspasa, D. H. and M. HAUG (1870), *An Old Pahlavi-Pazand Glossary*, Published by Order of the Government of Bombay, Bombay and London.
- Jamasp-Asana, D. J. M. (1913), *The Pahlavi Texts* (Contained in the Codex MK copied in 1322 AC by the Scribe Mehr-Âwân Kaî-khûsrû), v. II, an introduction by Behramgore Tahmuras Anklesaria, Fort Printing Press, Bombay.
- Müller, M. and E. West (1880), *The Sacred Books of the East*, Translated by Various Oriental Scholars, And Edited by F. Max Müller, vol. 5, Oxford at the Clarendon Press, London.
- Nasr, S. H.; M. Aminrazawi (2008), *An Anthology of Philosophy in Persia: From Zoroaster to 'Umar Khayyâm*, v. I, I. B. Tauris Publishers, London and New York.
- Vahman, F. (1986), *Ardâ Wirâz Nâmag - The Iranian "Divina Commedia"*, Curzon Press, London.
- West, E. W. (1885), *The Pahlavi Texts Part 3, Sacred Books of the East*, vol. 24, (Dînâ-î Maînog-î Khirad, Sikand-Gûmânîk Vigâr, and the Sad Dar), Global Grey Ebooks.

Araştırma Eserler

- Browne, E. G. (1908), *A Literary History of Persia, From the Earliest Times until Firdawsi*, T. Fisher Unwin Ltd., London.
- Daryaei, T. (2002), *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* (A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History With English and Persian Translations and Commentary), Mazda Publishers, Inc. - Costa Mesa, California.
- Field, C. (1940), *Persian Literature*, Herbert and Daniel 95, New Bond Street, W., London.
- Gholî, M. R. (2012), *Târîhe Sîyâsiye Īrâne Bâstân*, Sû'îd.
- Hânlerî, P. N. (1365(hş)), *Tarihe Zabane Farsî*, c. I, Neşre Nov, Çaphâneye Ketîbe, Tehrân, s. 271vd.
- Herzfeld, E. E. (1935), *Archaeological History of Iran*, The Schweich Lectures of the British Academy, Published for the British Academy, By Humphrey Milford, Oxford University Press, London.

- Meşkûr, M. C. (1378(hş), *Nâme-yi Bâstân (Mecmû'aye Makâlât)*, (Thk. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık, Nâdire Celâlî), Tehrân.
- Piguluskaya, N. V. ve diğeri (1353(hş), *Târîhe Îrân: ez Dovrâne Bâstân tâ Pâyâne Sedey-i Hicdehome Mîlâdî*, (Trc. Kerîm Keşâverzî), Tehrân.
- Pîrneyâ, H. (1306(hş), *Îrâne Bâstân: Târîhe Îrân ez Zemâne Besyâr Kadîm tâ Enkerâze Dolete Sâsânî*, Matba'aye Meclis, Tehrân.
- Pourshariati, P. (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire; The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, Published by I.B. Tauris, London-New York.
- Reed, E. A. (1893), *Persian Literature: Ancient and Modern*, S. C. Griggs and Company, Chicago.
- Sykes, P. M. (1915), *A History of Persia*, in two volumes -vol. I, Macmillan and Co. Limited St. Martin's Street, London.
- Tefazzolî, A. (1376(hş), *Târîhe Edebiyâte Îrân Pîş ez Eslâm*, (Be Kûşeş Dr. Jâle Âmûzgâr), Ketâbhâneye Milliye Îrân, Tehrân.
- Tiele, C. P. (1912), *The Religion of the Iranian Peoples*, I, (Translated by G. K. Nariman), The Parsi Publishing Co., Bombay.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

- Altungök, A., "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, İzmir, 2014, ss. 445-487.
- Boyce, M. (1968), "Middle Persian Literature", *Iranian Studies*, (Handbook of Oriental Studies, Section 1, The Near and Middle East volume 4/1), Publisher Brill, pp. 31-66.
- Henning, W. B. (1950), "A Pahlavi Poem", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, v. 13, no. 3, pp. 641-648.
- Hintze, A. (2009), "Disseminating the Mazdayasnian Religion; An Edition of the Avestân Herbedestan Chapter 5", *IRANICA 17*, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 171-190; ... (2009) "Avestân Literature", *A History of Persian Literature*, v. XVII, (General Editor: Ehsan Yarshater), *The Literature of Pre-Islamic Iran*, (Edited by Ronald E. Emmerick, Maria Macuch), Sponsored by Persian Heritage Foundation, (New York) and Centre for Iranian Studies, Columbia University, London and New York, pp.1-71.
- Hutter, M. (1993), "Manichaeism in the Early Sasanian Empire", *NUMEN*, v. 40, no. 1, Published by BRILL, pp. 2-15.

- Grenet, F. (2009), "The Pahlavi Text Mâh i Frawardin roz i Hordad", *IRANICA 17*, (Edited by Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 161-170.
- Menasce, J. De (2008), "Zoroastrian Literature After the Muslim Conquest", *The Cambridge History of Iran*, v. IV, (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs), (Edt by R. N. Frye), Cambridge University Press, pp. 543-565.
- Yıldırım, N. (2011), "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avestâ", *İÜ Şarkiat Mecmuası*, S. 18, İstanbul, ss. 147-170; ... (2002) "İran Mitolojisi", *Nüşa* (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl II, sayı 7, güz, Ankara, ss. 19-44.

Ansiklopedi Maddeleri

- Amuzgar, J. (1990), "Çangranghaça-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 7, pp. 759-760.
- Bayrakdar, M. (1999), "ibn Miskeveyh", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, ss. 201-208.
- Bernardini, M. (2003), "Haşt Beheşt (2)", *EI*, vol. XII, fasc. 1, pp. 49-51.
- Blois, F. de (2002), "Haft Peykar", *EI*, vol. XI, fasc. 5, pp. 522-524.
- Boyce, M. (1987), "Ayâdgâr i Zarerân", *EI*, vol. III, fasc. 2, pp. 128-129.
- Cereti, C. G. (2013), "Midle Persian Literature 1 Pahlavi", *EI*, August 5; ... (2011) "Kar-Namag i Ardaşir i Pabagan", *EI*, vol. XV, fasc. 6, pp. 585-588.
- Çağrıçı, M. (1993), "Câvîdân-Hired", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss.176-178.
- Daneşpazuh, M. T. (1989), "Baz-Nâma", *EI*, vol. IV, fasc. 1, pp. 65-66.
- Daryae, T. (2017), "Sur-Saxwan", *EI*, August 16, 2017.
- Durmuş, İ. (2008), "Reyhânî, Ali b. Ubeyde", *TDVİA*, c. 35, İstanbul, ss. 43-45.
- Erkal, M. (1999), "Hüsrev ü Şirin", *TDVİA*, c. 19, İstanbul, ss. 53-55.
- Erkan, M. (1993), "Câmasbnâme", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss.43-45.
- Gignoux, P. (2005), "Zadspram", *EI*, July 20.
- Gündüz, Ş. (2003), "Maniheizm", *TDVİA*, c. 27, Ankara, ss. 575-577.
- Hanaway, W. L. (1988), "Bahram V Gor in Persian Legend and Literature", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 514-522; ... (1989) "Bijen-Nama", *EI*, vol. IV, fasc. 3, pp. 310; ... (1994) "Darab-Nama", *EI*, vol. VII, fasc. 1, pp. 8-9; ... (1999) "Fîrûzşâh-Nâma", *EI*, vol. IX, fasc. 6, pp. 639.
- Kanar, M. (2007), "Nizâmî-i Gencevî", *TDVİA*, c. 33, İstanbul, ss. 183-185.
- Kargar, D. and Eİr. (2017), "Kherad-Nameh", *EI*, vol. XVI, fasc. 3, pp. 241-243.
- Kotwal, F. M. (2003), "Herbedestan", *EI*, vol. XII, fasc. 3, pp. 227-228.
- Kurtuluş, R. (1999), "İbn İsfendiyâr", *TDVİA*, c. 20, İstanbul, ss. 93.

- Macuch, M. (2005), "Madayan i Hazar Dadestan", *EI*, July 20.
- Malandra, W. W. (2000), "Frahang i Oim", *EI*, vol. X, fasc. 2, pp.123.
- Moazzami, M. (2014), "Kusraw i Kawâdân ud Redak-EW", *EI*, October 7, 2014.
- Motlagh, J. K. (1988), "Bahram b. Mardansâh", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 523-523.
- Netzer, A. (1986), "Ardaşir Nama", *EI*, vol. II, fasc. 4, pp. 385.
- Panaino, A. (2017), "Wizarisnî Çatrang ud Nihisn i New Ardaxsir", *EI*, 04 October
- Schimmel, A. (1989), "Amir Kosrow Dehlavi", *EI*, vol. I, fasc. 9, pp. 963-965;
- Shahbazî, A. Ş. (1988), "Bahram VI Çobin", *EI*, vol. III, fasc. 5, pp. 514-522.
- Shaked, S. (1987), "Ayadgarî Wuzurgmihr", *EI*, vol. III, fasc. 2, pp. 127-129; ...
(2012) "Andarz", *Encyclopedia Iranica*, vol. II/1, pp. 11-22.
- Shaki, M. (1991), "Cıdag Andarz i Poryotkeşan", *EI*, vol. V, fasc. 5, pp. 559-560.
- Tafazzoli, A. (1995), "Draxti Asurig", *EI*, vol. VII, fasc. 5, pp. 547, 549; ... (1984),
"Ain Nama", *EI*, vol. I, fasc. 7, pp. 691-692.
- Tokmak, A. N. (1996), "Gürgânî, Fahreddin Es'ad", *TDVİA*, c. 14, İstanbul, ss. 321.
- Yazıcı, T. (1993), "Câm-ı Cem", *TDVİA*, c. 7, İstanbul, ss. 42.

PSEUDO-PLUTARKHOS'UN NEHİRLER ÜZERİNE ADLI ESERİNE GÖRE MAİANDROS NEHRİ VE YORUMLANMASI

THE MAIANDROS RIVER AND ITS INTERPRETATION AS
MENTIONED IN PSEUDO-PLUTARCH'S *ON RIVERS*

Mesut KINACI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 29.05.2020

Kabul: 27.08.2020

Article Info

Received: May 29, 2020

Accepted: August 27, 2020

Özet

İnsanların suya olan gereksinimlerinden dolayı insanlığın tatlı su kaynakları etrafında yeşermiş olduğu, kültür ve medeniyetin akarsu havzalarında ortaya çıktığı görüşü belirgin bir genellemedir. Bu bağlamda akarsulara çağlar boyu büyük bir önem bazen de kutsiyet atfedilmiştir. Antikçağ yazarları da bu konuya sıkça değinmişler ve akarsuları eserlerine konu etmişlerdir. Pseudo-Plutarkhos da Nehirler Üzerine adlı eserinde ağırlıklı olarak nehirleri konu edinmiş ve nehirler hakkında okuyucuya bazı bilgiler vermeye çalışmıştır. Pseudo-Plutarkhos'un konu edindiği nehirlerden biri de Maiandros (Büyük Menderes Nehri)'tur. Antikçağda Phrygia Bölgesi'ndeki Kelainai yakınlarından kaynağını almış olan Maiandros sözü edilen bölge boyunca akmış daha sonra Lydia, Karia ve Ionia bölgelerinin arazilerini sulayarak Aigaios Pontos'a (Ege Denizi) dökülmüştür. Uzunluğu ve taşıdığı suların bolluğuyla antikçağ Asia'sının (Küçük Asya) en büyük nehri olarak görülmüş, içinden geçtiği coğrafyaları şekillendirmiş ve sağladığı imkanlarla o bölgelere hayat vermiştir. Maiandros Nehri'nin akıntısının zikzaklı olması son derece ilgi çekici olmuş, antikçağ yazarlarının nehre farklı anlamlar yüklemesine ve antikçağ insanının zihninde farklı imgelemler oluşmasına neden olmuştur. Zikzaklar çizen her nehir ya da zikzaklı olan her şey onun adıyla anılmaya başlamıştır. Nehrin akış şeklini esas alan bir bezeme motifi dahi oluşturulmuş ve nehrin adıyla özdeşleştirilmiştir. Bu çalışmada Pseudo-Plutarkhos'un sözü edilen eseri hakkında kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra yazarın anlatılarına istinaden, nehrin isminin kökeninden, akış rotasına, aktığı güzergahtaki yörelere sağladığı yarardan neden olduğu zararlara ve antikçağdan günümüze ulaşan etkilerine değinilmiştir. Pseudo-Plutarkhos'un Maiandros Nehri'yle ilintili anlatıları, antikçağ yazarları,

* Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
Isparta. mesutkinaci@sdu.edu.tr

arkeolojik materyaller, epigrafik belgeler ve numismatik buluntular ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Pseudo-Plutarkhos, Maiandros, Nehir, Phrygia, Kybele.

Abstract

*The view of humanity has flourished around fresh water sources because of their needs for water, and the culture and civilization have emerged in river basins is a clear-cut generalization. In this context, sometimes a great importance and sometimes sacredness have been attributed to the rivers by many authors in their works. Ancient writers often mention this topic and deal with the rivers in their works. As in line with it, Pseudo-Plutarch also, in his book *On Rivers*, mainly deals with the rivers and tries to give some information about the rivers to the reader. One of the rivers that Pseudo-Plutarch examines is the Maiandros (the Great Menderes River). The Maiandros its source from Kelainai in Phrygia region in antiquity, flowed through the mentioned region and then irrigated the lands of Lydia, Caria and Ionia regions and poured into Aigaios Pontos (Aegean Sea). During that time, it was the biggest river of ancient Asia (Asia Minor) with its length and abundance of waters. It shaped the geographies which passed through and gave life to those regions with lots opportunities. The zigzag flow of the stream of the Maiandros River was extremely interesting for the ancient writers naming it with lots of different names and different imaginations in the mind of the ancient people. Every river that zigzags or anything that zigzags was known by its name. Even a decoration motif based on the flow of the river was created and identified with the name of the river. In this study, after a brief evaluation of Pseudo-Plutarch's work, we have dealt the origin of the name of the river, its flow route, benefits it provided to the regions through which it flowed, the damages it caused and the effects from antiquity to the present day as in line with the narratives of the author. Pseudo-Plutarch's narratives about the Maiandros River have been examined from the perspective of the ancient writers, archaeological materials, epigraphic documents and numismatic finds.*

Key words: Pseudo-Plutarch, Maiandros, River, Phrygia, Cybele.

Canlıların suya olan ihtiyaçları nedeniyle tarih boyunca beşerî faaliyetlerin genel olarak tatlı su kaynakları ve akarsu kıyılarında gerçekleştiği görülmektedir. Taşıdıkları alüvyonlarla verimli ovalar oluşturmuş, kıyılarında yaşayan insanların su ihtiyacının giderilmesi, havzalarında bulunan toprakların sulanması ya da iki bölge/devlet arasında sınır olması gibi özellikleriyle nehirler içinden geçtikleri bölgeleri şekillendirmiştir. Sözü edilen özellikler bağlamında nehirler çağlar boyunca birçok araştırmanın ana teması olmuştur. Kimi zaman, mitolojik, tarihi, coğrafi ve benzeri içerikli kitaplarda bahsi geçen akarsular, kimi zaman da önem derecesine göre müstakil olarak kitaplara konu olmuştur.

Pseudo-Plutarkhos'un *Nehirler, Dağ İsimleri ve Bu Yerlerde Keşfedilen Şeyler Hakkında*¹ adlı kitabı nehirleri konu edinen çalışmaların antikçağdaki önemli örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözü edilen kitabın metni Heidelberg Üniversite Kütüphanesi'nde yer alan ve yaklaşık olarak IX. yüzyıla tarihlendirilen *Palatinus Heidelbergensis gr. 398 (Codex Palatinus Graecus 398)* adlı el yazmasına dayanmaktadır. Bu el yazmasının içinde (157r-173r) yer alan metin her ne kadar Plutarkhos'a (MS. 46-120) atfedilmiş olsa da ne bilgi birikimi ne sözcük seçimi ne atıf yapılan kaynakların güvenilirliği ne de ifade bakımından onun metinleriyle benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda II. yüzyıla ait olduğu düşünülen metnin Plutarkhos adlı tanınmamış farklı bir yazara ait olduğu ya da çalışmanın değerini artırmak amacıyla Plutarkhos'a atfedildiği ileri sürülebilir.

Genelde *Nehirler Üzerine* (Hellenice Περὶ ποταμῶν, Latince *De fluviis*) diye kısaltılan kitap, Hindistan, Parthia, Armenia, Mısır, Skythia, Küçük Asya, Thrakia, Hellas ve Galya coğrafyalarından toplamda yirmi beş nehrin ve bu nehirlerin yakınında bulunan dağların, taşların ve bitkilerin isimleri ve özellikleri üzerine neden bilimsel bir araştırma olarak sunulmaktadır. Kitap kaleme alınırken kullanılan kaynaklar ve yapılan atıflardan dolayı ilk bakışta titiz bir çalışmanın ürünü olarak görülmektedir². Söz konusu referansların izi sürülmeye ya da güvenilirlikleri sorgulanmaya çalışıldığında çoğunun düzmece olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum eserini değerli kılmak için Pseudo-Plutarkhos'un böyle bir yol izlediğini düşündürmekte ya da yapılan çalışmalarda, dönemin yazım geleneğine uygun olarak kaynak göstermenin ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir³. Her ne olursa olsun Pseudo-Plutarkhos'un anlatılarının gerçeklikten tamamen uzak olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Bununla birlikte söz konusu anlatıların diğer antik kaynaklarla da desteklenmesi gerekmektedir.

Pseudo-Plutarkhos söz konusu çalışmasında Küçük Asya'dan Skamandros, Kaikos, Paktolos, Maiandros, Marsyas ve Sagaris nehirlerine yer vermiştir. Bu nehirlerden sadece Maiandros'tan bahsederken onun Asia'nın bir nehri olduğunu vurgulamıştır. Maiandros, söz konusu bölgenin en önemli akarsuyu olmasının yanı sıra akış şekli nedeniyle antikçağ insanının düşün dünyasının en ilginç ve ilgi çeken nehirlerinden biri olarak

¹ Hellenice aslı Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὕρισκομένων olan kitabın adı Hellenice Περὶ ποταμῶν, Latince *De fluviis* olarak kısaltılmaktadır.

² 54 yazarın 64 farklı kitabını referans gösteren *Nehirler Üzerine* adlı çalışmada toplamda 74 atıf bulunmaktadır. Fakat Alan Cameron (*Greek Mythography in the Roman World*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 28) bu istatistikleri 46 yazar'ın 65 farklı kitabına gösterilen referanslar olarak vermektedir.

³ Cameron 2004, 28.

karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Ege Bölgesi'nde yer alan Büyük Menderes Nehri de üzerinden aktığı toprakların şekillenmesini ve sulanmasını sağlamış, çağlar boyu bölgedeki beşerî faaliyetlere hayat veren önemli kaynaklardan biri olmuştur. Antikçağ Hellen kaynaklarında *Maiandros*; Latin kaynaklarında *Maeander/Maeandrus* olarak adlandırılan nehir 615 km. uzunluğa sahiptir⁴ ve Ege Denizi'ne dökülen en büyük nehirdir. Afyon'un Dinar ilçesinden doğan nehir, Küfi Çayı, Banaz Çayı, Çürüksu, Akçay ve Çine Çayı'nın akıntılarıyla birleşerek Antik Miletos (Milet) Kenti'nin yakınlarından Ege Denizi'ne dökülmektedir⁵. Bu çalışmada Pseudo-Plutarkhos'un Maiandros Nehri'yle ilgili anlatıları, diğer antik yazarların anlatıları ve çeşitli veriler ışığında değerlendirilecek, nehirle ilintili anlatıların antikçağdaki mitolojik, tarihi, coğrafi ve edebi yansımaları sunulmaya çalışılacaktır.

Tarihçesine bakıldığında Maiandros Nehriyle ilgili anlatıların çok eskilere dayandığı görülmüştür. Hitit çivi yazılı belgelerinde nehrin adının “*Seha*”⁶ ya da “*Mai-anda-/du-?*”⁷ olarak geçtiğine dair önermeler bulunmaktadır. Eski Batı Tarihi'nin en eski yazılı kaynakları arasında gösterilen ve Homeros'a atfedilen *İlias* adlı eserde Maiandros Nehri'nin adına rastlanmaktadır⁸. Hellen mitolojisinde Tethys ve Okeanos'un girdaplı çocukları (girdaplı nehir tanrıları) arasında sayılan⁹ Maiandros adlı bu nehir tanrısının Kyanee¹⁰, Samia¹¹, Kalamos¹² ve Kallirhoe¹³ adlı çocukları vardır. Kızı Kyanee'nin kendisiyle birleşmesiyle Byblis ve Kaunos adlı ikizlerin de babası olarak anılmıştır¹⁴. Maiandros adının kökenine dair mitolojik ve coğrafi kuramlar bulunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi nehirler üzerine mitolojik, etimolojik, semantik ve coğrafi araştırmalar yapmış olan

⁴ N. Kazancı – A. Gürbüz – S. Boyraz, “Büyük Menderes Nehri'nin Jeolojisi ve Evrimi”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Sayı 54/1-2, Ankara 2011, s. 25 vdd. Nehrin uzunluğunun 530 km. veya 548 km. olduğu da varsayılmaktadır.

⁵ N. Kazancı – A. Gürbüz – S. Boyraz 2011, 25 vdd.

⁶ V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013³, s. 85.

⁷ J. Tischler, *Kleinasiatische Hydronomie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Reichert Verlag, Wiesbaden 1977, s. 94; A. Herda, “Maeander”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Eds. R. S. Bagnall – K. Brodersen – C. B. Champion – A. Erskine – S. R. Huebner, Blackwell Publishing Ltd., Massachusetts 2013, s. 4214 vd.

⁸ Hom. *Il.* II. 869.

⁹ Hes. *theog.* 339.

¹⁰ Ovid. *Met.* IX. 450-455.

¹¹ Paus. VII. 4. 1.

¹² Nonn. *Diony.* 369-478.

¹³ Steph. Byz. *Ethnika* s.v. ‘Alabanda’.

¹⁴ Ovid. *Met.* IX. 450-455.

Pseudo-Plutarkhos, Asia'da yer alan Maiandros nehrinin coğrafik yapısının kıvrımlı olmasından dolayı önceleri *Anabainon* (Ἀναβαίνων) olarak adlandırıldığını ifade etmektedir¹⁵. Bu adlandırmanın *aşağıdan yukarı doğru ilerlemek, varmak, ulaşmak, yükselmek, akmak, coşmak, kıvrım yapmak ve başlangıca dönmek* gibi anlamları olan ἀναβαίνω fiilinden türetilmiş olduğu düşünülebilir¹⁶.

Anabainon Nehri Anaksibia ve Kerkaphos'un oğlu Maiandros'un başından geçen olaylar nedeniyle yeniden adlandırılarak Maiandros olarak anılmaya başlamıştır. Buna göre: Pessinislulara karşı savaşa giden Maiandros, savaşta galip gelmesi halinde, kendisine bu galibiyet haberini getiren ilk kişiyi *tanruların anasına* kurban edeceğine dair adak adamıştır. Zafer haberini annesi, kız kardeşi ve oğlu Arkhelaos getirmiştir. Maiandros adağını hatırlayıp, yakınlarının sunağa yerleştirilmesini emretmiş, onların üzüntüsünden Anabainon Nehri'ne atlayarak intihar etmiş ve nehir bundan sonra Maiandros olarak adlandırılmıştır¹⁷.

Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 2) Apameialı Demonstratos'tan alıntıladığı bilgilere istinaden söz konusu nehrin adlandırılmasıyla ilgili farklı bir öykü daha anlatmıştır. Buna göre: kritik bir zamanda ve savaş kötü giderken Pessinislulara karşı savaşmak üzere komutan olarak seçilen Maiandros, zafer kazanması durumunda *tanruların anasına* adaklar sunacağını söylemiştir. Fakat zafer kazanıldıktan sonra *tanruların anasına* vadettiği adakları askerlerine bölüştürmüştür. Bunun üzerine tanrıçanın gazabına uğrayarak aklını yitirmiş, karısı ve çocuğunu öldürmüştür. Kısa süre sonra akli başına gelince ve yaptıklarından dolayı vicdan azabı çekince kendisini nehre atmış, nehir onun adına izafeten Maiandros olarak adlandırılmıştır.

Maiandros (Μαίανδρος) kelimesi *büklüm, kıvrım, dolambaç* anlamını taşımaktadır¹⁸. Maiandros Nehri'nin adlandırılmasında kıvrımlı akıntılarının etkili olduğu söylenebilir, antik yazarların birçoğu bu nehirden bahsederken onun akış yönüne vurgu yapmıştır. Hesiodos (*theog.* 339) nehrin akıntısının girdaplı olduğunu vurgularken Ovidius (*epist.* IX. 55-60), çoğu zaman aynı topraklardan akan Maiandros'un yorgun akıntısının kendisine doğru büzüldüğünü ifade etmiştir. Nil Nehri ve Maiandros'un büyüklük bakımından kıyaslanamayacağını belirten Herodotos (II. 10; 29) iki nehrin de akarken dönemeçler yaptığını belirtmiştir. Gençlik yıllarında Maiandros

¹⁵ Ps.-Plut. *de fluv.* IX. 1.

¹⁶ H. G. Liddell – R. Scott, *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*, Clarendon Press, Oxford 1996¹⁰, s.v. ἀναβαίνω; G. Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.v. ἀναβαίνω.

¹⁷ Ps.-Plut. *de fluv.* IX. 1.

¹⁸ Liddel-Scott 1996¹⁰, s.v. Μαίανδρος.

Nehri'nin kıyısındaki Nysa (Sultanhisar) kentinde Aristodemos'tan gramer ve retorik dersleri alan Strabon muhtemelen nehri görmüş ve nehir üzerinde incelemelerde bulunmuştur¹⁹. Buna istinaden o da (Strab. XII. 8. 15) nehrin akış şekli ve ismi arasında bir bağ kurarak nehrin, kendisiyle aynı adı taşıyan Maiandros Ovası denilen bölgede son derece dolambaçlı olduğunu ve bu büklümlerden dolayı kıvrımlı olan her şeye *Maiandros/Maiandroslamak* denildiğini belirtmiştir. Seneca (*Herc. f.* 680-685) Maiandros'un kendi dolambaçlı sularıyla oynadığını söylemiştir. Yaşlı Plinius (*nat.* V. 110; 113) da nehrin sürekli dönerek kıvrımlar oluşturduğuna vurgu yapmıştır. Bu isimlendirmeye ilgili Propertius (*eleg.* II. 35-40), Maiandros'un aldatıcı bir biçimde Phrygia topraklarını dolaşarak akıntısını gizlediğini söylerken Quintus Smyrnaeus (*Posthom.* I. 280-285) da benzer bir ifadeyle Maiandros'un Phrygia'dan akarak karışık bir rota izlediğini belirtmiştir. Ausonius (*Techn.* XIII. 12) ise farklı bir bakış açısıyla değerlendirmede bulunarak Hellencedeki ξ (ksi) harfini Maiandros Nehri'nin avare akıntısına benzetmiş, onun da başka yollara saptığını vurgulamıştır. Bu durum nehrin zikzaklar çizerek akmasından dolayı Maiandros olarak adlandırılmış olabileceğini göstermektedir. Sonraki tarihlerde bu nehrin dolambaçlı akıntısına benzeyen tüm nehirlerin akış hareketlerine de *maiandroslamak/menderes çizmek* denilmiştir²⁰.

Maiandros Nehri'nin isimlendirilmesiyle ilgili anlatısında Pseudo-Plutarkhos'un *tanruların anasından* sıkça söz ettiği görülmektedir. *Tanruların anası* olarak anılan tanrıça, Phrygia Bölgesi'yle özdeşleşmiş olan Kybele'dir²¹. Zaten Maiandros adlı mitolojik karakterin öyküsü de Kybele'nin en meşhur tapınım merkezi olan Pessinus (Ballıhisar) dolaylarında geçmektedir. Maiandros adlı kahraman girişeceği savaşta zafer kazanabilmek için *tanruların anasına* adak adamıştır. *Tanruların anasının* özellikle Phrygia Bölgesi'nde kentlerin koruyucusu olarak tapınım gördüğü²² göz önünde bulundurulduğunda Maiandros'un tanrıçaya olan adağı anlam kazanmaktadır. Adağını yerine getirmeyen Maiandros'un *tanruların anası* tarafından çıldırıldığı ifadesi de antikçağda Kybele tapınımına dair inanışla

¹⁹ Strab. XIV. 1. 48.

²⁰ Strab. XII. 8. 15

²¹ Ö. Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 29 Ankara 1978a, s.186; Ö. Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 29 Ankara 1978b, s. 191.

²² Çapar 1978a, 167; B. Bøgh, "Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of the Cities", *Numen*, Sayı 59 Leiden 2012, s. 32 vdd.

uyumludur zira tanrıçanın zaman zaman insanları çıldırttığına dair anlatılara rastlanmaktadır²³.

Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 1) spesifik bir yer belirtmeksizin genel bir bilgilendirme yaparak Maiandros'un Asia'nın nehri olduğunu belirtmiştir. Antikçağda Asia terimi ve bu terimin hangi coğrafi kesimleri kapsadığına değinmek yerinde olacaktır. Zira Asia olarak tanımlanan coğrafyanın içerisinde yer alan bazı nehirler Pseudo-Plutarkhos'un Asia'sı içerisinde yer almamakta ya da spesifik bölge adı verilerek belirtilmektedir. Önceleri tüm Asia kıtasını ve bundan ayrı olarak Batı Anadolu'nun küçük bir kısmını karşılamak için kullanılan terim daha sonraları Halys Nehri'nin (Kızılırmak) batı kesimleri ifade etmek için kullanılmıştır²⁴. Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 1) Maiandros Nehri'nin Asia'nın nehri olduğunu belirtirken nehrin kaynağını aldığı Phrygia Bölgesi'ne değinmemiştir. Burada Maiandros'un bölgedeki en uzun nehir olarak birçok bölgeden geçtiğini ve bu nedenle bir bölgeye ait olmadığını vurgulamak istemiş olabilir. Zira Küçük Asya'daki diğer nehirlerden bahsederken bu nehirlerin spesifik olarak hangi bölgeye ait olduklarını belirtmiştir²⁵. Kaynaklarını Phrygia Bölgesi'nden alan Maiandros²⁶ Nehri bu bölge boyunca akmış, Lydia²⁷, Karia²⁸ ve Ionia²⁹ bölgelerinin topraklarını sulayarak denize dökülmüştür³⁰.

Pseudo-Plutarkhos Maiandros'un kaynaklarının nerede olduğu hakkında bilgi vermemektedir fakat antik yazarların eserlerinde söz konusu nehrin kaynaklarını nereden aldığına dair birçok anlatı bulunmaktadır. Herodotos (VII. 26), Phrygia'daki Kelainai Kenti'nin Maiandros'un kaynaklarını aldığı yer olduğunu belirtmektedir. Ksenophon da (*Anab.* I. 2. 5-7) Herodotos'un anlatılarına benzer olarak geniş ve gelişmiş bir kent olan Kelainai'da Pers krallarına ait bir saray ve kuru bulunduğunu, Maiandros Nehri'nin kaynağının bu sarayın altında olduğunu ve korunun ortasından süzülerek

²³ L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*, Çev. B. Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2004. s. 159.

²⁴ Hom. *Il.* II. 461; Hdt. I. 169-174; Strab. II. 5. 24; XII. 1. 3; XII. 8. 4; Ptol. *geogr.* V. 2; Oros. *hist.* I. 26; ayrıca bk. D. J. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Carl Winter-Universitätsverlag, Heidelberg 1971. s. 27-40.

²⁵ Paktolos için bk. Ps.-Plut. *de fluv.* VII. 1; Marsyas için bk. Ps.-Plut. *de fluv.* X. 1; Sagaris için bk. Ps.-Plut. *de fluv.* XII. 1; Kaikos için bk. Ps.-Plut. *de fluv.* XXI. 1; Skamandros için bk. Ps.-Plut. *de fluv.* XXIII. 1.

²⁶ Hdt. VII. 26; Ksen. *Anab.* I. 2. 7; Strab. XII. 8. 15.

²⁷ Ksen. *Anab.* I. 2. 5; Plin. *nat.* V. 110.

²⁸ Thuk. III. 19. 2; Polyb. XXII. 5. 7.

²⁹ Strab. XII. 8. 17; Plin. *nat.* V. 110; 113.

³⁰ Liv. XXII. 13. 4-6

Kelainai şehrinin içinden akışına devam ettiğini ifade etmiştir³¹. Strabon (XII. 8. 15) ise biraz daha detaylı bilgi vererek Kelainai'ın yukarısında, doğu kesimlerinde Aulutrene (Pınarbaşı Gölü) yöresinde aulos adlı müzik aletinin ağız kısmının yapımında kullanılan kamışın yetiştiği bir göl bulunduğunu hem Maiandros hem de Marsyas nehirlerinin kaynaklarının bu göl olduğunu belirtmektedir. Plinius da (*nat.* V. 113) Maiandros'un Aulutrene Gölü'nden kaynağını aldığı yazarak söz konusu bilgileri doğrulamıştır³².

Herodotos (VII. 26) Maiandros'a eşit bir ırmak olan Kataraktes'in Kelainai kentinin agorasından kaynaklandığını ve Maiandros'a döküldüğünü söylemiştir. Nehrin kaynağını aldığı yer, geçiş güzergahı ve döküldüğü nehir göz önünde bulundurulursa Herodotos'un Kataraktes dediği nehrin Marsyas'a eşitlenmesi mümkündür. Zira Ksenophon, Kelainai'daki kalenin alt tarafında Marsyas Nehri'nin kaynağı üzerinde Pers krallarına ait müstahkem bir sarayın bulunduğunu, bu nehrin kentin içinden geçerek Maiandros'a döküldüğünü söylemiştir³³. Strabon'a göre de (XII. 8. 15) Maiandros, Kelainai/Apameia kentinin ortasından akan Marsyas Nehri ve Orgas Nehri'yle birleşmiştir. Daha sonra batı istikametine doğru akarak Lampe Ovası'nın sonunda yer alan Eumeneia'ya (Saribaba Tepesi)³⁴ ulaşmıştır. Buradan tanrı Dionysos'a izafeten kurulmuş, üzüm bağları ve şarabıyla meşhur Dionysopolis (Çal-Ortaköy) kenti topraklarına ulaşan ve bu toprakları sulayan Maiandros³⁵, Kolossai (Honaz) kenti yakınlarında Kapros Irmağı'nın (Başlıçay) sularını içine almıştır³⁶. Herodotos (VII. 30) Lykos Nehri'nin Kolossai yakınlarından bir yarıktan akmaya başlayıp sonra

³¹ Ayrıca bk. Liv. XXII. 13. 4; 6; Max. Tyr. II. 8.

³² Mitolojiye göre *aulos* icat eden Athena'nın sözü edilen enstrümanı çalarken yanaklarının şiştiği ve yüzünün çirkinleştiği anda yansımanı gördüğü göl Aulutrene'dir. Tanrıça yüzünü çirkinleştirdiği gerekçesiyle *aulos* buraya atmıştır. Plin. *nat.* V. 108; ayrıca bk. Sevin 2013³, 200. Maiandros'un kaynağını aldığı yerler hakkında detaylı bilgi için bk. A. Ivantchik – A. Sidorchuk, “Watercourses in Dinar and Its Environs and Problems Concerning the Topography of Celaenae Apameia”, *Kelainai–Apameia Kibotos: une métropole achéménide, hellénistique et romaine*, Eds. A. Ivantchik, L. Summerer – A. von Kienlin, Ausonius Éditions, Bordeaux 2016, s. 203 vdd.

³³ Marsyas Nehri'nin genişliği yirmi beş ayaktır. Apollon'un kendisiyle aşık olmak isteyen Marsyas'ın derisini yüzdüğü ve nehrin çıktığı mağaraya astığı yerin burası olduğu söylenir. Nehirde bu sebepten Marsyas adıyla anılmaktadır. Buradaki sarayı ve Kelainai kalesini de Kserkses'in Hellas'ta hezimet uğradıktan sonra geri çekilirken yaptırdığı söylenmektedir (Ksen. *Anab.* I. 2. 7-9; Liv. XXII. 13. 5; Plin. *nat.* V. 106).

³⁴ C. Şimşek, “Eumeneia Antik Kenti Üzerine”, *Eumeneia, Şeyhli-Işıklı*, Ed. B. Söğüt, Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 3.

³⁵ C. Şimşek, “Tanrı Dionysos, Şarap ve Dionysopolis'in (Çal) Öyküsü”, *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi*, Eds. B. Topuz, R. Urhan – M. A. Gülel, Denizli 2007, s. 23 vd.

³⁶ Strab. XII. 8. 16.

kaybolduğunu aşağı yukarı beş stadia (yaklaşık 900 m.) ötede yeniden yer yüzüne çıkararak Maiandros'a karıştığını ifade etmiştir. Strabon da (XII. 8. 17) Laodikeia yakınlarında yer alan Karura yöresinin doğu kesimlerinde Lykos Nehri'yle birleşen Maiandros'un bu yörede altından ve kıyısından sıcak su kaynaklarının çıktığı belirtmiştir³⁷. O, Maiandros kıyısındaki bölgelerde kharonionlar³⁸ bulunduğunu ve bu nedenle sık sık şiddetli depremlerin meydana geldiğini ifade etmiştir³⁹. Bunun gerekçesi olarak ateş ve su tarafından oyulan toprağın gevrek ve kolay ufalanabilen yapıda olmasının yanında tuzlalarla⁴⁰ dolu olup kolay yanabildiğini belirtmiştir. Bu durumun nehrin sık sık yön değiştirmesinin ve kıvrılarak akmasının nedeni olabileceğini de ileri sürmüştür. Karura yöresinden sonra orta büyüklükte olan Antiokheia kentine doğru akan Maiandros, bu kentin kuzeyinde Morsynos (Dandalaz) Nehri'nin sularıyla birleşmiştir. Antiokheia Kenti, nehrin her iki yanında verimli toprakları bulunduğu için genellikle Maiandros kıyısındaki Antiokheia olarak adlandırılmıştır. Bu kentte Maiandros nehrinin üzerine bir köprü inşa edilmiştir⁴¹. Antiokheia kentinden sonra nehir, Apollonia/Tripolis kentinin güneyinden akışına devam etmiştir⁴². Nysa (Sultanhisar) kentinin güneyinden akışına devam eden nehrin oluşturduğu ve kendi adıyla anılan Maiandros Ovası'nın kuzeyinde ise antikçağ Anadolu'sunun en önemli kentlerinden Tralleis (Aydın/Topyatağı) bulunmaktaydı. Maiandros kıyısındaki Magnesia (Germencik/Tekinköy) istikametinde akmaya devam eden nehir⁴³, Miletos (Balat/Milet) ve Priene (Güllübahçe) arasındaki büyük delta ovasının içinden

³⁷ Söz konusu yörede yapılan jeotermal enerji araştırmalarıyla Büyük Menderes Vadisi'nin jeotermal enerji alanları belirlenmiştir. Yapılan sondajlarda Kızıldere (Denizli) jeotermal sahasında 242°C sıcaklık ve 815 m. toplam sediman ölçülmüştür (İ. H. Karamenderesi – C. Helvacı, “Büyük Menderes Vadisindeki Jeotermal Kaynakların Yeraltı Sularına Etkisi”, *1. Çevre ve Jeoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir 21-23 Mart 2001, s. 339 vd.).

³⁸ Yeraltına doğru uzanan ve zehirli buharlar/gazlar saldırdığı düşünülen mağaralar.

³⁹ Strab. XII. 8. 17.

⁴⁰ Sodyum klorat, sodyum karbonat, kalsiyum sülfat gibi (Strab. XII. 8. 17 dn. 167).

⁴¹ Strab. XIII. 4. 15; Ptol. *geogr.* V. 2. 15. Traianus Decius, Gallienus ve II. Valerianus zamanlarında sözü edilen kentte darp edilmiş sikkelerde Maiandros üzerinde olduğu düşünülen altı kemerli bir köprü görülmektedir (S. Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da İrmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 2005, s. 130). Kent hakkında bilgi için ayrıca bk. R. H. Söner, “Antiokheia ad Maeandrum Antik Kenti”, *Humanitas*, Sayı 5/9, Tekirdağ 2017, s. 140 vd. Strabon (XIII. 4. 15) Antiokheia kentinde, kent adıyla özdeşleşmiş kuru incir üretiminin üst düzeyde olduğunu ve bu incirin üç yapraklı olarak da anıldığını belirtmektedir.

⁴² Bu nedenle kent Maiandros yanındaki Tripolis (=Tripolis ad Maeandrum) olarak da adlandırılmıştır (*Orac. sibyl.* V. 321). Kent ile ilgili detaylı bilgi için bk. B. Duman, “Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum”, *Cedrus*, Antalya 2013, s. 179-200.

⁴³ Strab. XIV. 1. 11; XIV. 1. 39-40; Plin. *nat.* V. 114.

geçmiş ve sularını Aigaios Pontos'a dökmüştür. Sularını döktüğü yerde kumsallar ve bataklıklar bulunmasının yanı sıra nehir hem alüvyon taşıyarak hem de toprak yıgarak buraya dolgu yapmıştır. Öyle ki eskiden deniz kıyısında yer alan Priene kenti, nehrin yaptığı dolgu nedeniyle denize olan kıyısını kaybederek iç kent haline gelmiştir⁴⁴. Kısaca Marsyas (Dinar Suyu), Orgas (Norgas/Kuru) Glaukos (Küfi Çayı) Morsynos (Dandalaz), Sindros (Banaz Çayı), Lykos (Çürüksu), Kapros (Başlıçay), Harpasos (Akçay) ve Marsyas (Çine Çayı) nehirlerini içine alan Maiandros, Aigaios Pontos'a dökülmüştür.

Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 3) Maiandros'un yakınlarında *Sophron* 'bilge' (Σόφρων) denilen bir taş olduğunu ve bir başkasının kucağına atılırsa onun delirerek, akrabalarından birini öldürdüğünü ancak *tanrıların anası* (ana tanrıça) yatıştırılınca acılarından kurtulduğunu belirtmiştir. Pseudo-Plutarkhos bu bilgiye Demaratos'un *Nehirler Üzerine* adlı eserinin 3. kitabını ve Arkhelaos'un *Taşlar Üzerine* adlı eserinin 1. kitabını referans olarak göstermiştir. Referans gösterilen bu yazarların ve kitapların varlığı şüphelidir. Aynı bilgi Aristoteles'e ait⁴⁵ bir metinde de (*Mir. Ausc.* 167) geçmektedir. Benzer ifadelerin Aristoteles tarafından da aktarılması *Sophron* taşıyla ilintili anlatıların antikçağda yaygın olduğunun göstergesi olabilir. Fakat hem söz konusu taş hem de taşın işleviyle ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle taşın gerçekten var olup olmadığı ya da ne tür bir taş olduğu muamma olarak kalmıştır.

Sipylos Dağı'nın Maiandros'a yakın olduğunu belirten Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 4) dağın adlandırılmasıyla ilgili bir hikâye anlatmıştır. Bu hikâyeye göre: Agenor ve Dioksippe'nin oğlu Sipylos, erinyslerin kışkırtmasıyla annesini öldürdüğü için Keraunion Dağı'na gelerek yaşamını sonlandırmıştır. Bu nedenle dağ onun adına izafeten Sipylos olarak yeniden adlandırılmıştır. Antik yazarlar bu isimlendirmenin

⁴⁴ Diod. I. 39. 11-12; Strab. XII. 8. 17; XIV. 1. 10; ayrıca bk. P. Thonemann, *The Maeander Valley: A Historical Geography From Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 20.

⁴⁵ *Corpus Aristotelicum*'un içinde yer alan birçok metnin kesinlikle, birçok metnin de muhtemelen Aristoteles tarafından kaleme alınmadığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda *Corpus Aristotelicum*'un içinde yer alan Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων/ *De Mirabilium Auscultationes* adlı metin de Aristoteles'e atfedilmiş fakat üzerinde yapılan incelemelerden sonra Aristoteles'e ait olmadığı genel kabul görmüştür (J. Barnes (Ed.), *The Complete Works of Aristotle*, Princeton University Press, New Jersey 1991⁴, s.VI-VIII; W. S. Hett, *Aristotle. Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissa, Xenophanes, Gorgias*, Harvard University Press, Cambridge 1936, s. 237).

nasıl ortaya çıktığına değinmemiştir. Söz konusu isimlendirmenin yöreyle özdeşleşen *tanrılarının anası* Kybele'ye dayandığı ileri sürülmüştür. Pseudo-Plutarkhos'un sıklıkla *tanrılarının anası* olarak bahsettiği ana tanrıça Kybele'nin epithetlerinden biri de Sipylyene'dir. Kybele'den türetilmiş ya da dönüştürülmüş ve yöredeki dağa isminin verilmiş olma ihtimali düşünülebilir⁴⁶. Zira *tanrılarının anasının* tapınım gördüğü yörelerde dağ isimlerinin tanrıçanın epithetleri olduğu da anlaşılmaktadır⁴⁷. Antik metinlerde, numismatik ve epigrafik belgelerde Meter Sipylyene adına sıkça rastlanmaktadır⁴⁸. Buna göre dağın adının Kybele/Sipylyene'den türetilmiş olma olasılığı daha yüksektir. Sipylos Dağı antikçağda genellikle Niobe efsanesiyle anılmıştır. Söz konusu efsaneye göre: Amphion ile evlenen Niobe'nin yedi erkek ve yedi kız çocuğu olmuştur⁴⁹, erkek çocuklardan birinin adı Sipylos'tur. Anlatıya istinaden Artemis ve Apollon tarafından çocukları öldürülen Niobe Thebai'ı terk ederek Sipylos'taki babası Tantalos'un yanına gelmiştir. Burada Zeus'e yalvaran Niobe taşa dönüşmüş bu taştan da gece-gündüz gözyaşları akmıştır⁵⁰.

Pseudo-Plutarkhos (*de fluv.* IX. 4) yine tam lokalizasyon vermeden Sipylos Dağı'nın yakınlarında silindire benzeyen bir taş bulunduğunu, bu taşı bulan dindar çocukların onu *tanrılarının anasının* tapınağına yerleştirdiklerini aktarmıştır. Böylece söz konusu çocukların babalarını sevdiklerini ve akrabalarına sempati duyduklarını belirtmiştir. Pseudo-Plutarkhos bu anlatılar için gerçekten yaşadıkları şüpheli olan Samoslu Agatharkhides'in⁵¹ *Taşlar Üzerine* adlı eserinin 4. kitabını ve Demaratos'un *Phrygia* adlı eserinin 4. kitabını referans göstermiştir. Aristoteles (*Mir. Ausc.* 162) tıpkı *Sophron*'da olduğu gibi silindire benzeyen bu taş konusunda da Pseudo-Plutarkhos ile aynı anlatıyı birebir aktarmıştır.

⁴⁶ Strab. X. 3. 12; ayrıca bk. O. Akşit, *Manisa Tarihi (Magnesia ad Sipylum) (Başlangıçtan M.S. 395 Yılına Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1983, s.137.

⁴⁷ Dindymos (Murat) Dağı Dindymene; Sipylos (Spil) Dağı Meter Sipylyene; İda Dağı Meter İdaia; Berekyntus (Meter Berekynthia); Aspordenon (Meter Aspordene) gibi kullanımlar bulunmaktadır (Strab. X. 3. 12; ayrıca bk. M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, Brill, Köln 1987, s. 162; 167; Roller 2004, 197; I. Şahin, "Lydia'da Meter Epithetleri", Ed. I. Şahin, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Edirne 2012, s. 213; H. Oy, "İçbatı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos)", *Sefad*, Konya 2018, s. 287).

⁴⁸ Strab. X. 3. 12; *ISmyrn.* 255; 259; 573II; 641; *BMC Ionia* 255 n°:161; 256 n°:170; 258 n°:189

⁴⁹ Amphion ve Niobe'nin sahip oldukları çocukların sayısı konusunda antik yazarlar hemfikir değildir bu konuda birbirinden farklı rakamlar verilmiştir.

⁵⁰ Apollod. III. 5. 6.

⁵¹ Samoslu Agatharkhides Plutarkhos tarafından da referans gösterilmiştir. Plutarkhos (*Mor.* 305 E) Kserkses ve Themistokles'in kardeşi Agesilaos arasında geçen olayları anlattıktan sonra Samoslu Agatharkhides *Pers Tarihi* adlı eserinin 2. kitabını referans göstermiştir.

Maiandros, uzunluğu ve büyüklüğüyle aktığı bölgelerin coğrafyasının şekillenmesine vesile olmuş, o bölgelere hayat vermiştir. Antik yazarların vermiş olduğu bölük pörçük bilgiler dışında nehrin antikçağdaki durumu hakkında pek bilgi sahibi olamıyoruz. Onların anlatılarından edinilen bilgilerle nehrin doğal olarak akış güzergahı boyunca -yer şekillerine bağlı olarak- yer yer genişleyip-daraldığı ve akış hızının artıp-azaldığı anlaşılmaktadır. Maiandros ve Marsyas nehirlerinin kaynaklarını aldıkları yerde Marsyas'ın Maiandros'a eşit bir nehir olduğu ve yaklaşık 25 ayak (yaklaşık 7,5 m.) genişliğinde olduğu belirtilmektedir⁵². Bu ifadeden Maiandros'un da kaynağını aldığı yerde aşağı-yukarı 25 ayak genişlikte olduğu düşünülebilir. Nehrin uzun akış güzergahı boyunca ne kadar genişleyip daraldığı hakkında bilgi yoktur fakat Lydia'nın iç kesimlerine varıldığında genişliğinin iki *plethron* yani yaklaşık olarak 60 m. olduğu, ancak yedi geminin yan yana bağlanmasıyla iki kıyısı arasında bir köprü kurulabildiği aktarılmıştır⁵³. MÖ 189 yılında Galatlar üzerine bir öç seferi düzenleyen Manlius Vulso tüm ordusuyla ilerlerken Maiandros kıyısına geldiğinde nehrin derinliğinden dolayı yaya olarak geçilemeyeceğini fark etmiş kıyısında kamp kurmuş, ancak teknelerle ordusunu nehrin karşı kıyısına geçirebilmiştir⁵⁴. Strabon'da ve Plinius'ta Maiandros'un akarsu taşımacılığına ya da ulaşımına uygun olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır. Fakat Titus Livius (XXXII. 12. 9; XXXVIII. 13. 6) ve Pausanias'ın (I. 29. 7-10) anlatılarına istinaden, Karia Bölgesi'nin iç kesimlerine kadar gemi ile seyahat edilebildiği söylene gelmiştir. Delos'taki bir duvar yazısında (*graffiti*) ve duvar resminde (*graffito*) Maiandros üzerinde kürekli bir geminin betimlenmesi de nehir üzerindeki taşımacılığın göstergesi sayılmaktadır. Söz konusu duvar yazısında Maiandros kıyısındaki Antiokheia'dan bahsedilmesi Livius'un ve Pausanias'ın anlatılarını doğrular niteliktedir⁵⁵. Nitekim antikçağda Maiandros Nehri'nde belirli bir yere kadar akarsu taşımacılığı yapıldığı söylenebilir. Maiandros Nehri'nin zikzaklı şeklinden ve debisinin her yerde aynı olmamasından dolayı nehrin uzun mesafeli ulaşım açısından uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşı Dokimeion (İscehisar) mermerinin kara yoluyla Apameia'ya getirilerek, buradan Maiandros aracılığıyla -akarsu taşımacılığıyla- denize ulaştırıldığını

⁵² Ksen. *Anab.* I. 2. 8.

⁵³ Ksen. *Anab.* I. 2. 5.

⁵⁴ Liv. XXXII. 12. 9. Manlius Vulso'nun Maiandros kıyısındaki Antiokheia kentinde kamp kurduğu anlaşılmaktadır (Liv. XXXVIII. 13. 6).

⁵⁵ A. Severyns, "Deux «graffiti» de Délos", *Bulletin de correspondance hellénique*, Sayı, 51, Athènes 1927, s. 234-238; B. Campbell, *Rivers and the Powers of Ancient Rome*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2012, s. 322.

varsayan araştırmalar da bulunmaktadır⁵⁶. Fakat günümüzde nehirde yapılan araştırmalar uzun mesafeli akarsu ulaşımı için nehrin debisinin yeterli olmadığını göstermektedir⁵⁷.

Maiandros'un kaynağını aldığı Kelainai civarında yavaş akmış olabileceği düşünölmüştür, özellikle ünlü Latin şair Claudius Claudianus'un (*Eutrop.* 265-270) "*düz ve hızlı akan Marsyas Nehri'nin suları yavaş akan Maiandros'a karışır.*" dizelerinden bu çıkarım yapılabilir. Sularını Maiandros'a boşaltan iki Marsyas Nehri'nin olması ve bu nehirlerden birinin Phrygia'da (Dinar Çayı) diğerinin ise Karia'da (Çine Çayı)⁵⁸ olması karışıklığa neden olmuştur. Quintus Smyrnaeus'un (*Posthom.* X. 140-147) anlatılarında Karia Bölgesi'ni sulayan Harpasos Nehri'nin Maiandros'a karıştığı yerlerde -Karia Bölgesi'nde- Maiandros'un akıntularından *çok büyük, gürültünlü ve şiddetli* diye bahsedilmesi söz konusu karışıklığın ortadan kalmasını sağlamaktadır. Nitekim Maiandros'un kaynağını aldığı Phrygia civarında akıntıları yavaşken Karia Bölgesi'ne gelene kadar giderek daha hızlı akmaya başladığı söylenebilir. Uzunluğuyla Asia'nın (Batı Anadolu) en büyük ve uzun nehri olarak görölmüş olsa da Herodotos (II. 10; 29) Maiandros'un Nil Nehri'yle ne uzunluk ne de büyüklük bakımından kıyaslanamayacağını fakat her iki nehrin de akış istikametinde zikzaklar çizmesi bakımından benzerlik gösterdiğini ifade etmiştir.

Maiandros hem akış güzergahının değişmesiyle hem de taşıdığı alüvyonlarla aktığı yörelere bazen olumsuz etkilerde bulunmuştur. Priene Kenti MÖ IV. yüzyılın ortalarında daha yüksek bir yöreye taşınmak zorunda kalmıřtır⁵⁹. Herodotos'a göre (V. 36) Myous Kenti MÖ 499 yılında 200 savaş gemisini barındırabilecek genişlikte bir limana sahipken, Strabon'un (XIV. 1. 10) yaşadığı zamanda kıyıda 30 stadia (5-6 km.) içeride kalmıřtır⁶⁰. Maiandros Nehri'nin akış güzergahında sürekli zikzaklar çizmesi-menderesler oluşturması- de bazı sorunları beraberinde getirmiştir.

⁵⁶ J. Röder, "Marmor Phrygium-Die antiken Marmorbrücke von Işehisar in Westanatolien", *Jdl*, Sayı, 86, Berlin 1971, s. 253-312; A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 28; 116.

⁵⁷ E. Akdeniz, *Büyük Menderes Havzasının Demir Çağı Öncesi Kültürleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s. 4.

⁵⁸ Herodotos (V. 118) bu nehri İdrias Ülkesi'nden geçerek Maiandros'a karışan Marsyas olarak tanımlamaktadır.

⁵⁹ Strab. XII. 8. 17.

⁶⁰ Yapılan bir araştırmaya göre Menderes Nehri'nin taşımış olduğu alüvyonlar deltanın batısına doğru her yüzyılda yaklaşık olarak 1 km. dolgu yapmaktadır (Sevin 2013³, 87 ayrıca bk. S. Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 52 vdd.; Akdeniz 1999, 6).

Kendi kıyılarındaki kentlerin sınırlarını değiştirdiği ve çalkantılı dirsekler Şeklindeki toprakları silip süpürerek mülk sahiplerinin haklarına zarar verdiği için nehir tanrısı Maiandros'un sık sık dava edildiği ve mahkm olduğu zamanlarda para cezasının karşıdan karşıya geçen ırmak taşıtlarından alınan vergilerle/ücretle ödendiği sylenmektedir⁶¹. Hellenlerin ve Romalıların imgeleminde nehirlerin kişileştirilmesi veya tanrı suretinde tasvir edilmesi mümkün olmuřtur⁶². Nitekim Hellenlerin ve Romalıların mitolojisinde, düşün dünyasında ve hayatlarında nehir tanrıları kendilerine yer bulmuştur. Nehirlerin bir surette düşünülmesinin (kişileştirilmesinin ya da tanrı suretinde düşünülmesinin) sadece dinsel bir açıklaması yoktur. Bazen nehrin kent savunmasındaki rolünü bazen de kent ekonomisindeki önemini vurgulamak amacıyla propaganda aracı olarak da kullanılmış olabilir⁶³. Bu bağlamda Maiandros da çoğu kez tanrı suretinde tasvir edilmiş, sikkelere darē edilmiř⁶⁴ ve heykelleri yapılmıřtır⁶⁵. Maiandros, bir tanrı olarak antikçağ insanın zihninde kurtarıcı olarak yer edinmiř⁶⁶, etrafında yaşayan insanlara sunduğu nimetlerden dolayı onun için kurbanlar sunulmuřtur⁶⁷. Rlyeplerde, heykelerde ve sikkelerde sakallı bir erkek olarak betimlendiği anlaşılmaktadır.

Plinius (*nat.* II. 201) Maiandros'un geçtiği bölgeleri yeşillendirdiğini ifade ederken akıllara Herodotos'un "*Mısır, Nil'in armağanıdır*"⁶⁸ sözü gelmektedir. Bu bağlamda Maiandros'un da aktığı bölgelere hayat verdiği ve bu yörelerde yaşamın Şekillenmesinde ağlar boyunca⁶⁹ başat bir role sahip

⁶¹ Strab. XII. 8. 19; ayrıca bk. J. Engels, "Der verklagte Flußgott Mander", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Sayı, 51/2, Stuttgart 2002, s. 193 vdd. Söz konusu davalar Geç Antik ağda dahi devam etmiş, hatta Roma'dan bile takip edilmiştir (D. Fiessel, "Un rescrit de Justinien dcouvert  Didymus (1er avril 533).", *Chiron*, Sayı, 34, München 2004, s. 318 vdd.; Campbell 2012, 109; 116).

⁶² J. A. Ostrowski, *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art*, Sumbtibus Universitatis Jagellonicae, Warszawa 1991, s.21 vd.

⁶³ Ostrowski 1991, 21 vd.

⁶⁴ *BMC Caria* 16 n^o: 14; 19 n^o: 32; 22 n^o: 49; n^o: 51; 28 n^o: 54; n^o: 55; n^o: 56. Miletos, Maiandros kıyısındaki Magnesia, Maiandros kıyısındaki Antiokheia, Tralleis, Tripolis, Hyrgaleis, Dionysopolis, Peltai, Apameia ve Euhippe olmak üzere on kentin sikkelerinde Maiandros nehir tanrısının betimlemelerine rastlanmıştır (Altınoluk 2005, 127 vdd.).

⁶⁵ R. Vollkommer, "Maiandros", *LIMC* VI.1, Zurich 1992, s. 338-340, lev. 173-175; S. Altınoluk, *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s.86 vd.

⁶⁶ Severyns 1927, 234-238.

⁶⁷ Max. Tyr. II. 8; ayrıca bk. Thonemann 2011, 61.

⁶⁸ Hdt. II. 5.

⁶⁹ Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar en azından Bronz ağı'ndan itibaren Maiandros'un, güzergahındaki kentlere sağladığı faydaları göstermektedir (D. Thompson, "At the Crossroads: Prehistoric Settlement in the Maeander Valley", *Anatolian Studies*, Sayı, 57,

olduğu, dolayısıyla etrafında aktığı bölgeler açısından büyük bir şans olduğu düşünülmüştür. Ovidius (*Epist.* VII. 1-5) Maiandros'un sığ kıyılarındaki sulak çimenliklerden bahsederken; Plinius (*nat.* II. 201) ise Maiandros'un aktığı bölgeleri yeşerttiğini belirtmiştir. Sözü edilen nehir taşıdığı alüvyonlarla da aktığı bölgelerde verimli ovalar ya da düzlükler oluşmasını sağlamıştır⁷⁰. Pausanias (V. I. 14. 3) sal yapımında kullanılan⁷¹ en iyi ılgın ağacının Maiandros kıyısında bolca yetiştiğini söylemiştir. Maiandros'un taşıdığı alüvyonlarla ve oluşturduğu verimli arazilerle etrafında yaşayan halklara olan faydaları çağlar boyunca anlatılagelmiştir. Geç Antik Çağ'ın ünlü hatiplerinden Himerios Maiandros Nehri'nin bölge için önemini vurgulamak için Maiandros ve Nil nehirlerini kıyaslayarak Maiandros için bir güzelleme düzmüştür. Buna göre: “*Her ne kadar Nil, Maiandros'tan uzun olsa da doğada Maiandros Nil'e üstün gelmiştir. Nil'in Mısırlılara bahsettiği topraklardan bahsetmek harikadır. Fakat Maiandros, denizi denizcilerden yoksun bırakmış, çiftçilere sabanlarıyla yarıp geçmeleri için oluklar vermiştir. Önceleri deniz olan, yunuslar yerine geyik yavrularının zıpladığı bir ova görebilir, bağırarak komut veren denizcinin yerine bir çobanın kaval sesini duyabilirsiniz*⁷².”. Nitekim söz konusu anlatılar, Maiandros'un, kıyısındaki bölgelerdeki tarım faaliyetlerinin işleyişinde başat rolde olduğunu göstermektedir. Fakat sadece tarımsal faaliyetlerde değil balıkçılık açısından da kıyısında yaşayan halka nimetler sunmuştur. Küçük Asya'daki Lykos ve Maiandros nehirlerinde yayımbalığının⁷³, Maiandros'ta ise yılan balığının avlandığı belirtilmiştir⁷⁴. Söz konusu durum Mainadros'un, etrafında yaşayan insan topluluklarının beslenmesine ve geçimine yarar sağladığını kanıtlar niteliktedir. Maiandros, sadece içinden geçtiği topraklara can suyu vermekle kalmamış, bu toprakları hem coğrafi hem siyasi hem ekonomik hem de kültürel olarak etkilemiştir. Bu bağlamda bazen tarihçilerin ve coğrafyacıların eserlerinde kendine yer bulmuş, bazen mitografların, bazen öykü yazarlarının bazen de şairlerin esin kaynağı olmuştur. Öyle ki Lucius Annaeus Seneca (*Ep.* CIV. 15), seyahat etmenin kişiye ne gibi kazanımlar sağladığını anlatırken Maiandros Nehri'nden bahsetmeden edememiştir. Seneca, hem önceki yazarların anlatılarına dem vurmuş hem de kendi çağının ötesinde bir çıkarım yaparak Maiandros'un bütün ozanların sık sık tekrar ettiği konusu ve eğlencesi olduğunu

Ankara 2007, s. 87 vdd.; V. Köse, “Nehirler, Kıyılar, Limanlar ve Kentler”, *Anadolu/Anatolia*, Sayı, 43, Ankara 2017, s. 189.).

⁷⁰ Diod. I. 39. 11-12; Avien. 990-995.

⁷¹ Hdt. II. 96.

⁷² Him. *Dec. et Or.* XXV. 70-80.

⁷³ Ael. *Anim.* XII. 14.

⁷⁴ Ath. *Deip.* VII. 299 c.

vurgulamıştır. Bu bağlamda Dio Chrysostom'un (XXXV. 13-14) Maiandros'u yeryüzündeki tüm nehirlerin *en tanrısali ve en akıllısı* olarak nitelediği görülmüştür. Silius İtalicus da (*Pun.* VII. 130-150) epik bir şiirinde Maiandros'un kıvrıla kıvrıla akıp izini kaybettirmesini, sonra bir anda ortaya çıkıp, geri çekilerek farklı bir rotada seyretmesini kurnazlık ve hile olarak değerlendirmiş, söz konusu durumda nehrin akış hareketleriyle Kartacalı ünlü komutan Hannibal'in İtalya'da kurnazlıkla uyguladığı savaş taktiklerini özdeşleştirmiştir⁷⁵. Devletlerin nüfuz sahaları belirlenirken sınır olarak düşünülmüştür⁷⁶. Maiandros kelimesi bazen sıfat olarak zikzaklı ve dolambaçlı şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır⁷⁷. Edebiyatçıların dolaylama yapmayı ifade etmek için de bu terimi kullandığı görülmüştür. Maiandros, kelimesine onomastik açıdan bakıldığında antikçağda şahıs adı olarak da kullanılmış olduğu ve yaygın bir şekilde, erkek çocuklarına bu ismin verildiği anlaşılmıştır⁷⁸. Günümüzde de Anadolu'da bu kullanım, kelimenin Türkçesi olan Menderes şeklinde erkek çocuklarına verilmektedir. Nehrin akış hareketleri sadece yazar ve şairlerin esin kaynağı olmamış aynı zamanda zanaatkarlara ve sanatçılara da ilham vererek *meander motifinin* ortaya çıkmasını sağlamıştır⁷⁹. *Maiandros/Meander motifi* genel olarak yatay ve dikey kısa şeritlerin belirli bir açıyla (dik ya da eğrisel) kavislenmesinden ve bu kıvrımların iç içe geçmesinden oluşan geometrik bezeme olarak tanımlanmıştır. Hellen anahtarı olarak da adlandırılan bu motif, çağlar boyunca sikkelerden heykellere, kuyumculuktan ahşap ve taş işlemeciliğine, tekstilden mozaiklere kadar birçok farklı alanda süsleme amacıyla kullanılmıştır.

Sonuç olarak Pseudo-Plutarkhos'un Maiandros ile ilgili mitolojik ve coğrafi anlatılarının kulaktan dolma olduğu, söz konusu anlatılar ile diğer antik yazarların ifadeleri karşılaştırıldığında Pseudo-Plutarkhos'un kısmen de olsa doğru bilgiler vermiş olduğu söylenebilir. Nehrin isimlendirilmesiyle ilgili verdiği bilgilerin tamamen mitolojik olduğu anlaşılmaktadır. Nehrin akış güzergahı ve aktığı yörelere olan etkilerinden ise hiç bahsetmemiştir. Sadece nehrin yakınlarında bulunan efsanevi *Sophron* taşından, nehrin akış rotasının yakınlarında olan Sipylos Dağı'ndan ve bu dağın yakınlarında

⁷⁵ Hannibal'in hileleri için ayrıca bk. B. Strauss, *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar: İskender, Hannibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*, Çev. Ü. H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2013, s. 251 vd.

⁷⁶ MÖ 188 yılında yapılan Apameia Antlaşması'nda Pergamon Krallığı ile Rhodoslular arasındaki sınırı belirtmek için kullanılmıştır. Bk. Pol. XXI. 46. 8; Liv. XXXVII. 56. 2-6.

⁷⁷ Colum. VIII. 11. 17; Amm. Marc. XXX. 1. 12.

⁷⁸ Philostr. *sophist.* I. 10; *IG* XII. 6. 1. 172; XII. 6. 1. 202; *IKeramos* 81; ayrıca bk. Thonemann 2011, 30.

⁷⁹ Thonemann 2011, 31.

bulunan silindir benzeri bir taştan bahsetmiştir. Pseudo-Plutarkhos'un söz konusu anlatılarında verdiği bilgilere istinaden göstermiş olduğu referanslara bakıldığında ise çoğunun düzmece olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Eserini daha bilimsel ve önemli kılmak amacıyla böyle bir girişimde bulunmuş olabileceği de düşünülebilir. Maiandros, mitolojide nehir tanrıları arasında gösterilmiş ve antikçağda özellikle akmış olduğu bölgelerde yaygın bir şekilde tapınım görmüştür. Antikçağda Maiandros Nehri hakkındaki bilgi nüveleri bir araya getirildiğinde nehrin, Küçük Asia coğrafyasının şekillenmesinde başat role sahip olduğu görülmektedir. Bazen devletler arasında sınır çizmiş bazen de üzerinden geçtiği yörelerin topraklarını bereketli kılarak bu bölgelerdeki beşerî faaliyetlerin devamlılığını sağlamıştır. Bu özellikleriyle antikçağda Nil Nehri'nden sonra doğudaki en popüler nehir olarak görülmüştür. Akış rotasının zikzaklı olması antikçağ insanının düşün dünyasında nehirle ilgili farklı imgelemlerin oluşmasını sağlamış bu nedenle nehre değişik anlamlar yüklenmiştir. Nehrin zikzaklar çizen akıntısı bazen antikçağ yazar ve şairlerinin kullandığı isim ve sıfat halini almış, bazen erkek çocuklarına verilmiş, bazen de zanaatkar ve sanatçıların süslemelerinin ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Maiandros bir nehir olmanın ötesine geçerek yüzyıllar sonra bile çok farklı anlamlar ifade eden bir kavram halini almıştır.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Ael. Anim. Aelianus, *Peri Zōōn Idiotēros*, Aelianus, *On the Characteristics of Animals*, Trans. A. F. Scholfield. Cambridge – Massachusetts 1959.
- Akdeniz, E., *Büyük Menderes Havzasının Demir Çağı Öncesi Kültürleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999.
- Akşit, O., *Manisa Tarihi (Magnesia ad Sipylum) (Başlangıçtan M.S. 395 Yılına Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1983.
- Altınoluk, S., *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
- Altınoluk, S., *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 2005.
- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, *Roman History*, Trans. J. C. Rolfe, London 1927.
- Apollod. Apollodoros, *Bibliothēke*, Apollodoros, *The Library*, Trans. J. G. Frazer, Cambridge 1921.

- Aristot. *Mir. Ausc.* Aristoteles, *De Mirabilium Auscultationes*, Aristotle. *Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias*, Trans. W. S. Hett, Cambridge 1936.
- Ath. *Deip.* Athenaios, *Deipnosopisticarum Epitome, The Deipnosopists*, Trans. C. B. Gulick, London 1940.
- Auson. *Techn.* Ausonius, *Technopaegnon*, Ausonius, Trans. H. G. Evelyn-White, Vol. I: Books 1-17. Cambridge 1919.
- Avien. Avienius, *Periegesis*, Avienus, *Ora Maritima & Periegesis seu Descriptio Orbis Terrarum*, Ed. A. Schulten, Barcelona 1922.
- Barnes, J. (Ed.), *The Complete Works of Aristotle*, Princeton University Press, New Jersey 1991⁴.
- BMC Caria. A Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes, &C.* By. B. V. Head, London 1897.
- BMC Ionia. A Catalogue of the Greek Coins of Ionia.* By. B. V. Head. London 1892.
- Bøgh, B., "Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of the Cities", *Numen* Sayı 59, Leiden, 2012, s. 32-67.
- Cameron, A., *Greek Mythography in the Roman World*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Campbell, B., *Rivers and the Powers of Ancient Rome*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 2012.
- Claudius Claudianus *Eutrop.* Claudius Claudianus, in *Eutropium*, Claudian, *Panegyric on Probinus and Olybrius. Against Rufinus 1 and 2. War against Gildo. Against Eutropius 1 and 2. Fescennine Verses on the Marriage of Honorius. Epithalamium of Honorius and Maria. Panegyrics on the Third and Fourth Consulships of Honorius. Panegyric on the Consulship of Manlius. On Stilicho's Consulship 1.* Trans. M. Platnauer, Cambridge 1922.
- Colum. Columella, *De Re Rustica*, Columella, *On Agriculture*, Trans. E. S. Forster, Cambridge 1954.
- Çapar, Ö., "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, Ankara, 1978, s. 191-210.
- Çapar, Ö., "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, Ankara, 1978, s. 167-189.
- Çelgin, G., *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- Diod. Diodorus Sicilius, *Bibliotheka Historika, The Library of History*, Trans. C. H. Oldfather, London 1957.

- Duman, B., “Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum”, *Cedrus*, Antalya, 2013, s. 179-200.
- Engels, J., “Der verklagte Flußgott Mäander”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Sayı, 51/2, Stuttgart 2002, s. 192-205.
- Fiessel, D., “Un rescrit de Justinien découvert à Didymus (1er avril 533).”, *Chiron*, Sayı, 34, München 2004, s. 285-365.
- Georgacas, D. J., *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Carl Winter-Universitätsverlag, Heidelberg 1971.
- Göney, S., *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975.
- Hdt. Herodotos, *Historiai*, Herodotus, *The Persian Wars*, Trans. A. D. Godley, vols. I-IV. London - New York 1975. Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. M. Ökmen – A. Erhat, İstanbul 1991².
- Herda, A., “Maeander”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Eds. R. S. Bagnall – K. Brodersen – C. B. Champion – A. Erskine – S. R. Huebner, Blackwell Publishing Ltd., Massachusetts 2013, s. 4214-4215.
- Hes. *theog.* Hesiodos, *Theogonia, Theogony*, Trans. M. L. West, Oxford 1966.
- Hett, W. S., *Aristotle. Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias*, Harvard University Press, Cambridge 1936.
- Him. *Dec. et Or.* Himerius, *Declamationes et Orationes, Man and the Word: The Orationes of Himerius*, Trans. R. J. Penella, Berkeley 2007.
- Hirt, A. M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Hom. *Il.* Homeros, *Ilias*, Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat – A. Kadir, İstanbul 1993⁷.
- IG. Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae* ed. maior: I-IV., VII., IX., XI., XII., XIV. Berlin 1873-1939.
- IKeramos. Keramos Inscriptions, Texts and List, (The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia), The Institute for Advanced Study*, ed. D. F. McCabe, Princeton 1991. — Includes: Ender Varinlioğlu. *Die Inschriften von Keramos. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien), 20.* Bonn 1986.
- ISmyrn. Smyrna Inscriptions, Texts and List, (The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia), The Institute for Advanced Study*, Ed. ed. D. F. McCabe, Princeton 1988 — Includes: G. Petzl. *Die Inschriften von Smyrna. 2 vols. in 3 parts. (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien), 23 and 24,1-2.* Bonn 1982, 1987 & 1990.

- Ivantchik, A., – Sidorchuk, A., “Watercourses in Dinar and Its Environs and Problems Concerning the Topography of Celaenae Apameia”, *Kelainai–Apameia Kibotos: une métropole achéménide, hellénistique et romaine*, Eds. A. Ivantchik, L. Summerer – A. von Kienlin, Ausonius Éditions, Bordeaux 2016, s. 203-230.
- Karamenderesi, İ. H. – Helvacı, C., “Büyük Menderes Vadisindeki Jeotermal Kaynakların Yeraltı Sularına Etkisi”, *1. Çevre ve Jeoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir, 21-23 Mart 2001, s. 339-350.
- Kazancı, N. – Gürbüz, A. – Boyraz, S., “Büyük Menderes Nehri’nin Jeolojisi ve Evrimi”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Sayı 54/1-2 Ankara, 2011, s. 25-55.
- Köse, V., “Nehirler, Kıyılar, Limanlar ve Kentler”, *Anadolu/Anatolia*, Sayı, 43, Ankara 2017, s. 179-210.
- Ksen. *Anab.* Ksenophon, *Anabasis*, Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*. Çev. O. Yarlıtaş. İstanbul 2014².
- Liddell, H. G. – Scott, R., *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*, Clarendon Press, Oxford 1996¹⁰.
- Liv. Titus Livius, *Ab Urbe Condita, From the Founding of the City*, Trans. A. C. Schlesinger, London 1967.
- Max. Tyr. Maximus Tyrius, *The Philosophical Orations*, Trans. M. B. Trapp, Oxford 1997.
- Nonn. *Diony.* Nonnos, *Dionysiaca*, Nonnos, *Dionysiaca*, Trans. W. H. D. Rouse, vol. I. Cambridge 1940.
- Orac. sibyl.* *Oracles Sibylline, The Sibylline Oracles*, Trans. M. S. Terry, New York 1899.
- Oros. *hist.* Orosius, *Historiae Adversum Paganos, Paulii Orosii Historiae Adversum Paganos*, Ed. C. Zangemeister, Leipzig 1889.
- Ostrowski, J. A., *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art*, Sumbtibus Universitatis Jagellonicae, Warszawa 1991.
- Ovid. *Epist.* Ovidius, *Epistulae [Heroides]*, Ovidius, *Heroides; Amores*, Trans. G. Showerman, Revised by G. P. Goold. Cambridge, Mass. 1914.
- Ovid. *Met.* Ovidius, *Metamorphoses, Metamorphoses*, Trans. F. J. Miller, vol. II. Revised by G. P. Goold. Cambridge, Mass.-London 1916.
- Oy, H., “İçbatı Anadolu’da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos)”, *Sefad*, Konya, 2018, s. 283-296.
- Paus. Pausanias, *Periegesis tes Hellados, Pausanian Description of Greece*, Trans. W. H. Jones, vols. I-V. London - New York 1918-1935.

- Philostr. *sophist.* Philostratos, *Vitae Sophistarum*, Philostratus, *Eunapius, Lives of the Sophists, Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists* Trans. W. C. Wright, Cambridge 1921.
- Plin. *nat.* G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*, Pliny, *Natural History*, Trans. H. R. Rackham – W. H. S. Jones – D. E. Eichholz, vols. I-X. Cambridge-Massachusetts- London 1938- 1971.
- Plut. *Mor.* Plutarkhos, *Moralia*, Plutarch, *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?* Trans. F. C. Babbitt, London 1936.
- Polyb. Polybios, *Historiai, The Histories*, Vol. I-VI, Trans. W. R. Paton, London 1992.
- Prop. *eleg.* Propertius, *Elegies*, Propertius, *Elegies*, Trans. G. P. Goold, Cambridge 1990.
- Ps-Plut. *de fluv.* Pseudo-Plutarkhos, *De Fluviorum et Montium Nominibus*, Pseudo-Plutarkhos, *Nehirler ve Dağ İsimleri Hakkında*, Çev. M. Kınacı, *Libri Sayı III*, Antalya, 2017, s. 680-721.
- Ptol. *geogr.* Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*, Claudius Ptolemy, *The Geography*, Trans. E. L. Stevenson, New York 1991².
- Q. Smyrn. *Posthom.* Quintus Smyrnaeus, *Posthomerica*, Quintus Smyrnaeus, *Posthomerica*, Trans. N. Hopkinson, Cambridge 2018.
- Roller, L. E., *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*, Çev. B. Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 2004.
- Röder, J., “Marmor Phrygium-Die antiken Marmorbrücke von Işçehisar in Westanatolien”, *JdI*, Sayı, 86, Berlin 1971, s. 253-312.
- Sen. *Ep.* L. Annaeus Seneca, *Epistle*, L. Annaeus Seneca, *The Epistles of Seneca*, Trans. R. M. Gummere, Cambridge 1925.
- Sen. *Herc. f.* L. Annaeus Seneca, *Hercules furens*, Seneca, *Tragedies, Volume I: Hercules. Trojan Women. Phoenician Women. Medea. Phaedra*, Trans. J. G. Fitch, Cambridge 2018.
- Severyns, A., “Deux «graffiti» de Délos”, *Bulletin de correspondance hellénique*, Sayı, 51, Athènes 1927, s. 234-243.
- Sevin, V., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I. Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2013³.
- Sil. *Pun.* Silius Italicus, *Punica*, Silius Italicus, *Punica*, Trans. J. D. Duff, Cambridge, Mass.-London vol. I, 1996⁷; vol. II, 2002⁷.

- Söner, R. H., “Antiokeia ad Maeandrum Antik Kenti”, *Humanitas* Sayı 5/9, Tekirdağ, 2017, s. 139-153.
- Steph. Byz. *Ethnika*, Stephanos Byzantios, *Ethnika*, Stephani Byzantii, *Ethnikon: A Geographical Lexicon on Ancient Cities, Peoples, Tribes and Toponyms*, Ed. A. Meineke, Chicago 1992.
- Strab. Strabon, *Geographika*, *The Geography of Strabo*, Trans. H. L. Jones, vols. I-VIII. London - New York 1917-1932. Strabon, *Coğrafya*. Çev. A. Pekman, İstanbul 2000.
- Strauss, B., *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar: İskender, Hannibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*, Çev. Ü. H. Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2013.
- Şahin, I., “Lydia’da Meter Epithetleri”. Ed. I. Şahin, *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Edirne, 2012, s. 213-222.
- Şimşek, C., “Eumeneia Antik Kenti Üzerine”, *Eumeneia*, *Şeyhlü-Işıklı*, Ed. B. Söğüt, Ege Yayınları, İstanbul, 2011, s. 1-28.
- Şimşek, C., “Tanrı Dionysos, Şarap ve Dionysopolis'in (Çal) Öyküsü”, *21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi*, Eds. B. Topuz, R. Urhan – M. A. Gülel, Denizli, 2007, s. 23-25.
- Thompson, D., “At the Crossroads: Prehistoric Settlement in the Maeander Valley”, *Anatolian Studies*, Sayı, 57, Ankara 2007, s. 87-99.
- Thonemann, P., *The Maeander Valley: A Historical Geography From Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Thuk. Thukydides, *Peloponnes Savaşı*, Çev. T. Gökçöl, İstanbul 1976.
- Tischler, J., *Kleinasiatische Hydronomie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Reichert Verlag, Wiesbaden 1977.
- Vermaseren, M. J., *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, Brill, Köln 1987.
- Vollkommer, R., “Maiandros”, *LIMC* VI.1, Zurich 1992.

DELHİ TÜRK SULTANLIĞI SARAYINDA BİR TARİHÇİ: ZİYAEDDİN BERENÎ VE TARİH İLMİNİN FAYDALARI YA DA FAYDALI TARİH ÜZERİNE

A HISTORIAN AT THE TURKISH SULTANATE PALACE
IN DELHI: ZIYAADDIN BARANI AND THE BENEFITS OF
HISTORICAL SCIENCE OR USEFUL HISTORY

Bilal KOÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 21.08.2020

Kabul: 01.09.2020

Article Info

Received: August 21, 2020

Accepted: September 01, 2020

Özet

Bu çalışmada 14. yüzyıl Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarından birisi olan Târih-i Fîrûzşâhî'nin başlangıç kısmında Ziyaeddin Berenî'nin tarih ilmine dair yer verdiği bilgiler konu edinilmiştir. Yazarın, modern tarihçilerin temel çerçeveleri ve yaklaşımlarını o dönemde tartışıp açıklık getirmesi ve prensipler üzerinden hareket edilmesi gerektiğine dair ortaya koyduğu hususlar çalışmada değerlendirilmiştir. Çalışmanın ilk kısmında Berenî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. İkinci kısımda ise onun tarih ilminin faydalarına dönük olarak sıraladığı pasajlara yer verilmiştir. Sıralanan pasajların hemen arkasından müellifin ifade etmek istediği hususlar tarih kavrayışı ve bilinciyle irdelenmiştir. Müellifin –tarih, tarihçi ve tarih yazımı- şeklinde kurguladığı üçleme çalışmanın ana esasının belirlenmesine de zemin hazırlamıştır. Tarih metodu bağlamında tarihçilerin üzerinde karar kıldıkları -ders çıkarma, kültürel aktarım, hayatiyet, zaruriyet, vazgeçilmezlik, tecrübe aktarımı ve diğer bazı kavramlar- müellifin önemle üzerinde durduğu hususlar olduğu için burada da sıklıkla işlenmiştir. Yine burada salt olarak müellifin tarih kavrayışı değil, onunla beraber gelişen tarih üretim tarzı da irdelenmiştir. Çalışmada dikkat çeken bir diğer yön de müellifin tarihi bilginin üretilmesiyle alakalı değerlendirmeleridir. Son olarak müellifin bir bilinç oluşturma düzeyi olarak da gördüğü tarihin kalıcılığı, devamlılığı ve aktarıcılığı sağlayan yönleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Hindistan, Delhi, Hadis, Berenî

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bilal.koc@hbu.edu.tr

Abstract

This study deals with Ziyaaddin Barani's concept on history that can be tracked in the introduction of his work Tarikh-i Firuzsahi, one of the sources of the 14th century Delhi Turkish Sultanate. Barani's discussion topics are also the main topics of modern historians. His emphasis on principles were evaluated in the study. In the first part of the study, brief information about the life and works of Barani is given. In the second part, his excerpts on the usefulness of history are given. Depending on these excerpts, his ideas are examined. Barani's trilogy which consisted of history, historian and historiography also paved the ground for the basis of this study. His discussion covered some notions of modern history such as extraction, cultural transfer, vitality, indispensability, transfer of experience etc. which are also discussed in the paper. This paper draws attention to Barani's interesting views on the production of historical information. Finally, the aspects that provide the permanence, continuity and transposition of the history, which Barani had seen as a tool of consciousness building, are discussed.

Keywords: History, India, Delhi, Tradition, Barani

Giriş

Zamanımıza kadar tarihin pek çok tanımı yapılmış ve hemen hemen hepsi de benzer noktalarda birleşmişlerdir. Bu cümleden -geçmiş, olay, neden-sonuç, yer-zaman- gibi kavramlar tarih için esas görülmüştür. Burada yeniden bir tarih tanımına girmek yerine doğrudan konumuz olan Berenî'nin tarihçilikle ilgili değerlendirilmelerine geçilecektir. Onun söz konusu değerlendirmelerin istinat ettiği ana noktalar tarihin hadis ilmiyle olan benzerliği ve onun kadar değerli görülmesi gerektiği, bireyler, aileler, toplumlar ve idareciler açısından tarihin ifade ettiği değer ve bilinç düzeyi, tarih yazıcılığında takip edilmesi gereken kaide ve nizamlar olarak tespit edilmiştir. Çalışma genel hatlarıyla bu çerçevede ele alınmış ve müellifin yansıtmaya çalıştığı dönemin tarihçilik psikolojisi ve kurmak istediği -tarihçilik formasyonu- ele alınmıştır.

1. Ziyaeddîn Berenî Hayatı ve Eserleri

Berenî'nin hangi tarihte doğduğu tam olarak bilinmemekle beraber 1285 (?) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Ailesinin Delhi Türk Sultanları ile yakın ilişkiler içinde bulunmasından dolayı belli bir müddet sarayda kalmıştır. Özellikle babası ve amcasının Halaçlar (1290-1320) döneminde idari kademelerde görev alması Berenî'nin dönem gelişmelerini yakından öğrenmesini sağlamıştır. Çünkü babası Müeyyidü'l-Mülk Sultan Alaeddin Muhammed Halaci (1296-1316) döneminde Beren vilayetinde vali yardımcısı olarak görev alırken amcası Melik Alaü'l-Mülk ise Delhi

Kalesi'nin kumandanlığı görevini yürütmüştür. Ailesinin idarî mekanizmalarda aldığı pozisyon ilerleyen süreçte, onun Tuğluklular Hanedanında (1320-1414), Sultan Muhammed Tuğluk (1325-1351) döneminde danışmanlık makamına gelmesini sağlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak dönem gelişmelerinin pek çoğuna yakından şahit olmuş ve onun bu gözlemlerini eserlerinden görmek mümkündür.¹ Ailesinin konumuna dair bir diğer bilgi ise Halaçlar öncesine ait olup, dedesi (annesinin babası) Hüsameddin'in Sultan Gıyaseddin Balaban'ın emirlerinden Melik Barbek Sultanî'nin hacipliği ve yakın görevlileri arasında yer almıştır.²

Eserleri cümlesinden olarak *Târih-i Fîrûzşâhî*³ adlı eseri, Sultan Gıyaseddin Balaban (1266-1287) dönemi gelişmelerini konu edinerek başlar ki, söz konusu döneme dair anlatıları daha ziyade aile büyüklerinden ve ileri gelenlerden duydukları etrafında yazıya geçirilmiştir. Adı geçen eserin nihai kısmı ise Sultan Fîrûz Şah Tuğluk'un (1351-1388) saltanat döneminin ilk altı yılını kapsayan (1357'ye kadar) olaylarla sonlanır. 1266'dan 1357'ye kadar olan gelişmeleri Delhi Türk Sultanlığı özelinde konu edinen eser tematik özellikleri bakımından oldukça zengindir. Eser, siyasi tarihi konu edinmesine rağmen döneminin sosyo-ekonomik gelişmelerinden kültürel unsurlarına varıncaya kadar pek çok hususa da yer vermektedir. Bu yönüyle bir çeşitlilik ve zenginlik barındırmaktadır. Bazı noktalardaki tarihlendirme hatalarına rağmen önemli bir eserdir.⁴

Diğer eserlerine bakıldığında öncelikli olarak siyasetname türünde yazdığı *Fetâvâ-yı Cihândârî*'yi⁵ zikretmek gerekir. İdeal bir hükümdar ve idarecinin taşıması gereken özellikleri barındıran eserde İslâm öncesi

¹ Charles Ambrose Storey, *Persian Literature* (London: Luzac & Company Ltd., 1970), 505-508; Agha Mahdi Husain, *Tughluq Dynasty*, (New-Delhi: S. Chand & Co (Pvt) Ltd., 1976), 553-554; Peter Hardy, "Barani" (Leiden: *The Encyclopaedia of Islam*, 1986), 5.1/1036-1037; a.mlf., *Historians of Medieval India* (New-Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1997), 20-21; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), xxii-xxiii; Azmi Özcan, "Berenî" (İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1992), 5/491; İqtidar Alam Khan, *Historical Dictionary of Medieval India* (Maryland: The Scarecrow Press, 2008), 38-39; Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 25.

² Husain, *Tughluq Dynasty*, 553.

³ Ziyâeddin Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, tsh. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, (Kalküta: Captain W. Nassau Lees, 1862).

⁴ Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, xxiii; Khan, *Historical Dictionary of Medieval India*, 38-39; Koç, *Tuğluklular...*, 25.

⁵ Ziyâeddin Berenî, *Fetâvâ-yı Cihândârî*, tsh. Mirza Süleyman Han (Lahor: İdare-i Tahkikât-ı Pakistan, Danişgah-ı Pencab, 1972).

gelenekten hareket edilerek Pers/İran tarihine, İslâm Halifeliği ile Gazneliler dönemini de içinde barındıran -idealize edilmiş idareciler ve uygulamalar-konu edinilmiştir. Bunların yanı sıra çarşı-pazar, fiyat uygulaması, ordu ve adli konulara dönük temalar/konular bulunmaktadır.⁶

Müellifin bir diğer eseri ise *Na't-ı Muhammedi*'dir. Söz konusu bu eserin fiziksel özelliklerine dair bilgi veren Husain, kitabın 413 sayfadan müteşekkil olduğunu, sayfa ebatlarının 10x6 cm şeklinde ölçüldüğünü, *nesta'lik*⁷ yazı türünde yazıldığını ve her bir sayfanın yirmi beş satır içeriğini ve önsöz kısmının Hz. Muhammed'e övgü ile başladığını belirtmektedir.⁸ Müellif, bu eseri yazmaktaki gayesini, eşsiz bir eser ortaya koymayı planladığını ve bunun doğal sonucu olarak da Allah'a inananlar tarafından okunması halinde mutlu olmak şeklinde açıklamaktadır. Devamında ise bu esrin okunmasıyla birlikte insanların maddi dünyaya yönelik anlayışlarının ve arayışlarının yerini İslâm ve onun kaidelerini arayış çabalarının alacağını beyan etmektedir. Yine Hz. Muhammed'in tanınmasıyla birlikte hayatının belirli yönlerinin ve İslâm'ın özünün anlaşılabilmesine katkı sağlayacağını beyan etmektedir.⁹ Berenî, ayrıca iddialı bir şekilde bu eseri yazmaktan dolayı kimseden korkmadığını ve çekinmediğini ifade etmektedir. Akabinde de eserine değer atfederek Gazali, Razi, Sanaî ve Şeyh Nizamü'd-Dîn gibi büyük ilim adamlarının ve hukukçuların da o dönem hayatta olsalardı kendisini takdir edeceklerini dile getirmektedir.¹⁰

Müellifin dönem kaynaklarında zikredilen diğer eserlerine bakıldığında *Salât-ı Kebîr*, *İnâyetnâme-i İlâhî*, *Me'âsir-i Sâdât*, *Hasretnâme*, *Lübbü't-Târîh* adlı eserleri de bulunmaktadır.¹¹ Berenî, *Ahbâr-ı Bermekiyyân adlı eseri ise 1354'te Arapçadan Farsçaya* tercüme etmiş ve ardından da Sultan Fîrûz Şah Tuğluk'a (1351-1388) ithaf etmiştir.¹²

2. Müellifin gaye açıklaması

Berenî, tarih ilminin hükümlerini, şartlarını, faydalarını, değerlerini, üstünlüklerini *Târîh-i Fîrûzşâhî* adlı eserinin önsözünde/mukaddimesinde

⁶ Husain, *Tughluq Dynasty*, 564-567; Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat*, xxiii-xxiv; Koç, *Tuğluklular...*, 36; a.mlf., "Ticaret ve Kazanç Ahlâkının Hindistan Görünümü: Fetâvâ-yı Cihândârî ve Pazar Bahsi" (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, *IV. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri*, 2019), 1/166.

⁷ İran'da geliştirilen nesih ve ta'lik kırmızı yazı stili. Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Say Yayınları, 2008), 1496.

⁸ Husain, *Tughluq Dynasty*, 554.

⁹ Husain, *Tughluq Dynasty*, 555.

¹⁰ Husain, *Tughluq Dynasty*, 558.

¹¹ Özcan, "Berenî", 5/491.

¹² Özcan, "Berenî", 5/491.

dile getirdiğini beyan etmektedir. Müellif, zikredilen ifadesinden maksadının Fars tarih yazıcılarının bireysellikten kaçınmaları olduğunu nakleder. Yine müellif muradının eserinin içindekiler kısmında da açıklandığı üzere Fars tarih yazıcılarının sözü uzattıklarını ortaya koyar. Müellif kendisinin ise tarih ilminin cezbedici yönlerini ve faydalarını gördüğünü ifade etmektedir. Tarih yazmak istediğini ve Âdem ile iki oğlundan başlayarak bu işe koyulduğunu belirtir. O dönemlerden başlayarak peygamberlerin ve sultanların hayatlarını ortaya koyan ve Hz. Muhammed dönemini de içine alan, Keyümers'in çocukları Hüsrev ile Perviz'in faaliyetlerini kapsayan bir tarih yazmayı düşündüğünü nakleder. Bundan sonra ise İslâm hükümdarlarından başlayarak yaşadığı döneme kadar olan olayları konu edinmeyi düşündüğünü belirttiikten sonra eserinin adını da o dönemin padişahı olan Sultan Fîrûz Şah Tuğluk'a ithafen bu şekilde adlandırdığını kaydeder.¹³

Müellif, bu eserini vücuda getirirken, Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eserinin yardımı olduğunu belirtir. Adı geçen eserin Delhi'de yazıldığını, 23 bölümden oluştuğunu, Âdem'den başlayarak peygamberlerin ve halifelerin faaliyetlerinin yanı sıra Sultan Şemseddin İltutmuş'un oğlu Sultan Nâsireddin dönemi ile Şemsî Sultanlarının faaliyetlerine kadar olan olayları konu edindiğini ortaya koyar.¹⁴ Bu noktada Berenî, eğer El-Cüzcânî gibi yazacak olursa kendi değerlendirmelerinin diğer araştırmacıların yaptıklarını ortaya koyan bir şey olacağını dile getirmektedir. Yine devamında onların yazdıklarının aksi yönünde bir şey yazması durumunda da edepsizlik edeceğini ve kendisine bir cüret yükleyeceğini nakletmektedir. Müellif, bu kaygılardan dolayı yazacağı tarih kitabında *Tabakât-ı Nâsirî*'den hareketle incelemelerde bulunanlarla benzerliğe ve şüpheye düşmek istemediğini belirtir. Bu nedenle de müellifin adı geçen eserde yer alan konularla paralel konuları ele almamayı hareket noktası kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda da sonraki Delhi sultanlarının dönemindeki faaliyetleri El-Cüzcânî dile getirmediği için bunları tamamlamak için yazdığını ve bunları tarih ilminin şartları çerçevesinde yerine getireceğini kaydeder.¹⁵

Ayrıca bilginlerin, görenlerin, yazarların da kısa sürede kendisinin yazmasını istediklerini ve kendisinden insaflarını ve beğenilerini esirgemeyeceklerini ifade eder. Bu düşüncelerden hareketle araştırmalara

¹³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 20.

¹⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 20-21.

¹⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 21; El-Cüzcânî'nin eserinin Türkçe çevirileri için bkz. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016; a.mlf, *Tabakat-ı Nâsirî, (Selçuklular)*, çev. Erkan Göksu, Taşhan Kitap, Tokat, 2011.

başladığını ve o sultanların dönemine dair bilgilerin *Tabakât-ı Nâsırî*'de kısım de olsa irad edildiğini ortaya koymaktadır. Hatta eserin üzerinden 95 yıl geçtiğini ve sekiz padişahın tahta çıktığını, üç hükümdarın da hak ederek veya etmeyerek tahta üç-dört ay kaldıklarını belirtmektedir. Berenî kendisinin de kısaca sekiz padişahın dönemlerini eserinde ele aldığını ifade eder. Özellikle Sultan Gıyâseddîn Balaban dönemini yeni baştan ele aldığını, *Tabakât-ı Nâsırî*'de onun döneminin olmadığını ifade eder.¹⁶

Müellifin gaye açıkladığı bu kısım, aynı yüzyılda yaşayan İbn Haldun'un (1332-1406) tarihin gayesine ve faydalarına dönük ortaya koyduğu hususlarla örtüşmektedir. Bu noktadaki tespiti şu şekildedir.

*“Malum olsun ki tarih ilmi; gayesi şerefli, faydaları pek çok ve usulü gayet önemli olan bir (disiplin ve) fendir. Çünkü bu ilim, geçmişteki kavimlerin ahlâkı, nebîlerin gidişatı, hükümdarların devletleri ve siyasetleri ile ilgili hallere bizi vakıf kılar. Din ve dünya hallerinde, maksadı örnek (ibret) almak olan kimsenin temin edeceği fayda bu suretle tamamlanmış olur.”*¹⁷

3. Ziyaeddîn Berenî'nin Tarih İlmine Bakışı

N. Alkan, tarih düşüncesinin oluştuğu ve gelişerek farklılaştığı beş dönemin (Efsaneler, Grek-Roma, Yahudi-Hıristiyanî, İslâmî ve Aydınlanmacı) varlığından bahseder ve bu dönemleri, birbirinin oluşmasına katkıda bulunmuş dönemler olarak tanımlar.¹⁸ Bu noktadan hareketle Berenî, İslâmî dönem tarih yazıcılığı içerisinde yaşamış ve yazmış bir tarihçidir. Tarih yazım tarzı ve düşüncesinde bağlı olduğu medeniyetin kavram dünyası ve gelenekler bağlamında oluşan İslâmî devir tarih yazıcılığının ve tarih tasarımı esas bakışları hâkimdir. Olaylara anlam katması ve değerlendirmeleri de tarih yazımına yönelik ifade edilen hususlarla alakalı ipuçları vermektedir.

Berenî'nin İslâm tarih yazıcılığı içerisinde yazdığını ifade etmişken; İslâm tarihçiliğinin doğuş sürecine bakıldığında birçok ilimle beraber (hadis, fıkıh, tefsir, dil malzemesi derleyiciliği) ortaya çıkmış, onlardan etkilendiği gibi onları da etkilemiştir. Araplardaki tarih düşüncesinin gelişmesinde yazıtlar, sözlü edebiyat ve hikâyeler, soy bilgisini ihtiva eden ensap ilmi, Arap şiiri, İran, Yahudi, Süryani, Hristiyan ve Arap kabilelerinin edebiyat ve tarihi, Kurân-ı Kerim'deki hikâyeler ve kıssalar, siyasi gruplaşmalar ve

¹⁶ Berenî, *Târih-i Firûzşâhî*, 21-22.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 165.

¹⁸ Necmettin Alkan, “Efsaneden Aydınlanmacı Geleneğe Tarih Düşüncesi”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, ed. Ahmet Şimşek, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011), 35.

imamet meselesini bunlar arasında zikretmek mümkündür.¹⁹ Dolayısıyla zikredilen bu hususlar etrafında gelişen tarihçilik yaklaşımı Berenî ve orta çağ Hindistanı İslâm tarih yazıcılığında görülmektedir.

R. Şeşen, İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında iki önemli ekolün (mektebin) varlığını ortaya koyar ve bunları Medine Tarih Ekolü ile Irak Tarih Ekolü olarak sınıflandırır. Hadis-i Şeriflerle beraber fıkıh ve tefsirle uğraşanları Medine Ekolü içine dâhil ederken Hadis-i Şeriflerin yanı sıra şiir, dil, haber (tarih) araştırmalarıyla uğraşanları ise Irak Ekolü'nün meydana getirenler olarak gruplandırır.²⁰ Söz konusu bu gruplandırmadan hareketle bakıldığında Berenî'nin de tarihe bakışı, değer atfetme hali, yazım tarzı ve tarihi konumlandığı yer hadis-i şeriflerden ayrıdır ki kendisi de bunu dile getirmiştir. Bu bağlamda Irak Tarih Ekolü'nün devamcısı olduğu ve tarihin yanı sıra folklor ve kültürel değerlerin varlığına eserinde yer verdiği görülmektedir.

Müellifin tarihe ve tarihçiliğe yönelik, ahlakilik, doğruluk, gerçeklik, güvenilirlik gibi ifade ettiği ilkeler soyut olarak yücelttiği kavramlar olmayıp, tarihçiliğinin esasına da bir göndermedir. Müellif, olayları belli bir zaman cetveli içinde ve mekânlarına işaret ederek vermesinin yanı sıra yer yer olayları değerlendirme ve analizlere de yer vermektedir. Tarihçinin belge ve bilgi üzerinden değerlendirme yapmasına karşı olmamakla birlikte ana kaideyi -güven ve gerçek- üzerine temellendirmektedir. Dönem gelişmeleri ve tarihçiliği noktasında iyimserlik-kötümserlik çizgisinin ortasında bir yerde durmakta ve temkinli olmaktan yanadır. Aşağıda sıralanacak hususlardan da görüleceği üzere bu durum onun tarihçiliğinin görünümüne de işaret etmektedir.

İ. Öztürk, tarihçinin öznel anlatısı ile olayın nesnel bilgisinin ayırt edilmesinin güçlüğüne vurgu yaptıktan sonra tarihi metni ve orada yer verilen bilgiyi oluşturanın tarihçi olmasından hareketle öznel anlatının varlığına işaret eder.²¹ Buradan yola çıkarak Berenî'nin verdiği bilgilerde ve anlatılarında da öznel değerlendirmelerinin olduğu görülmektedir. Buradaki öznel anlatıdan, onun gerçeği yaraladığı veya gerçeği kurguya dönüştürdüğü anlaşılmalıdır. Elbette bu durumu bugünden bakarak onun kusuru olarak görmemek gerekir. Yine Berenî'yi bir orta çağ tarihçisi olarak kendi ontolojik epistemolojik çerçevesinde anlamak icap etmektedir. Onun

¹⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 16-17.

²⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 19.

²¹ İbrahim Hakkı Öztürk, "Bilimsel (Modern) Tarihten Parçalanmış (Postmodern) Tarihe", *Tarih Nasıl Yazılır?*, ed. Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 60.

bugünkü tarihçilik anlayışına ulaşan veyahut mümasil yönlerinin bulunduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda S. Oppermann, Hayden White'dan naklen tarihsel metinlerin edebiyat metinleri gibi yoruma açık olmasını önceleyerek nesnel anlatılar üretmediğini ifade eder.²² Bu minval üzere değerlendirmelerde bulunan M. Safran ve A. Şimşek de tarih eserlerinin geçmişi bütünüyle veya kısmî olarak kusursuz naklettiklerine dair bir düşüncenin varlığını dile getirirlerken tarihçinin kesin bir inanç halini alan bu ön kabul üzerinde durmasının yerinde olacağını ileri sürerler.²³

Bu bağlamda kayıtlara yer veren İbn Haldun'a müracaat edilecek olunursa, Berenî'nin tarihçilik adına belirlediği ilkeler daha iyi anlaşılacaktır.

“Çoğu kere tarihçilerin, müfessirlerin ve nakil üstatlarının hikâyelerde ve vakalarda içine düştükleri hataların sebebi, zayıf veya sağlam demeyip, sadece nakle itimat etmeleri, bunları asıllarıyla karşılaştırmamaları, benzerleriyle mukayese etmemeleri, hikmeti ölçü alarak oluşumların tabiatlarını kavramak suretiyle haberlerde muhakeme ve basireti hakem kılmamaları, bunları dikkate almadan konuyu ele almalarıdır. Bu yüzden haktan sapmışlar, vehim ve hata sahrasında şaşkın şaşkın dolaşmışlardır. Özellikle hikâyelerde bahis konusu edilen askerlerin ve malların sayılarını sıralarken bu durumda kalmışlardır. Çünkü bu gibi konular yalan için uygun bir vesile, makul olmayan sözler için elverişli bir yerdir. Onun için bu gibi hususları usûl ve esaslara göre değerlendirmek, temel kaidelere arz etmek şarttır.”²⁴

Yer verilen bu referanslar ışığında orta çağ kapsamı içerisinde yaşamış ve yazmış olan Berenî'nin nakillerine bakıldığında, -ortaçağ gerçekleri üzerinden- nakleden, olayları yorumlayan ve dinî referanslara sık sık başvuran bir tarihçi olduğu görülecektir. Doğruları yazdığı iddiasında bulunmasına rağmen bir ön kabule muhatabını sürüklemeye gayesinde olmasından hareketle dikkatli bir şekilde okunmasında yarar vardır. Döneminin gelişmelerine yönelik sundukları ve eserinin birinci elden kaynak olma özelliği taşıması -biricik ve kusursuz- haline getirmemelidir. Aynı şekilde onun naklettiklerinin tamamını şüpheli, taraflı ve gerçek dışı şeklinde de okumamak gerekir. Çünkü bu şekilde baskın ön kabullerle tarihî kaynaklara yaklaşmak da -araştırmacıyı, okuyucuyu ve tarihçiyi- metnin bağlamından koparabilir. Yine doğruyu bulmak, bilginin kesinliğini tayin

²² Serpil Oppermann, “Yeni Tarihçilik”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, ed. Vahdettin Engin vd., (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 340.

²³ Mustafa Safran - Ahmet Şimşek, “Tarih yazımında Bir Sorun: Anlatı”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, ed. Vahdettin Engin vd., (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 330.

²⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 165.

etmek, yanlışları ayırt etmek ve doğruyu temyiz etmek için diğer kaynaklarla karşılaştırma yapmak bir gereklilik olarak zikredilebilir.

Bu bağlamda İbn Haldun tarih ilminin esasını kaybetmesine ve karışık hale getirilmesine dair naklettiği tespitinde, tarihçilerin içine düştükleri hatalardan hareketle yazdıklarının üzerinde düşünülmeden kabul edildiğini belirtir. Buna bağlı olarak tarihe bakan ve okuyanların da doğruyla yanlış, gerçekle batılı karıştıran bir vaziyet içine düştüklerini nakleder. Nihai noktada ise tarihin, halk tarafından bir masal olarak anlatılan alan haline dönüştüğüne dikkat çekmektedir.²⁵ Yine İbn Haldun, tarihle uğraşanların siyasetin kaideleri ve varlıkların tabiatlarını bilmeye muhtaç olduklarını, gıdışat, ahlak, gelenek, din, mezhep ve diğer haller itibarıyla milletler, ülkeler ve çağlar arasındaki değişikliklere yönelik bilgi sahibi olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Geleceğe dönük gelişmeleri hâlihazırdaki duruma bakarak öngörebilme, içinde bulunulan hâl, gelecek ve tarihî durum arasındaki uygunluk veya farkın sebeplerini göz önünde bulundurmasının isabetli olacağını nakletmektedir. Bir başka husus olarak devletlerin ve milletlerin kuruluş esaslarına, idarecilerine dair bilgi sahibi olmasını incelemektedir. Nihai olarak ise tarihçinin eldeki bilgilerin kaynağına dair elde ettiği sonuçların naklettiği haberin doğru veya yanlış olacağını belirleyebileceğini ifade etmektedir.²⁶ Görüldüğü üzere İbn Haldun'un tarihçiliği prensipler üzerinden okuma ve nakletme anlayışı Berenî'nin burada ortaya konulan ilkeleriyle örtüşmektedir. Bir yönüyle İbn Haldun ve Berenî aynı çağın insanı olmalarından hareketle benzer hususları nakletmişlerdir. Bu noktada Hasan Berenî de aynı tespitleri paylaşarak her ikisinin görüşlerini karşılaştırmış ve sosyal tarih sahasındaki yaklaşımlarına vurgu yapmıştır.²⁷

4. Tarih Yazıcılığı Tarzı ve Tarih Anlayışı

Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî* adlı eserinin giriş kısmında İslâm tarihinin Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemini kapsayan kısmı hakkında kısa bilgiler verdikten sonra tarih ilmi üzerindeki değerlendirmelerine yer vermektedir. Burada bir yönüyle İslâm tarihçilerinin kendi dönemlerini bütüne ilave etme tarzlarının bir örneğini vermekte ve kökenlerini tespit etmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak tarih sayesinde peygamberlerin, halifelerin, sultanların, din ile devlet büyüklerinin hayatlarının ve faaliyetlerinin öğrenileceğini

²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 189.

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 189.

²⁷ Shahla Bakhtiari – Akram Jozian. “Social Approach of Ziauddin Barani in Official Historiography”, *Biannual Journal of Historical Perspective & Historiography Alzahra University*, (Tahran: <http://hph.alzahra.ac.ir/>, 2016), V.26/17, 39.

ortaya koyarak kendi epistemolojisinin amacını ve sınırlarını çizmektedir. Bu yönüyle tarihi ve uğraşı alanını, din ve devlet büyüklerinin hikâyelerini halk arasında yaymak olarak tarif etmesi bilginin kamusallaşmasına bir gönderme olarak durmaktadır. Berenî, tarihi bu yönere mahsus bir ilim olarak gördüğünü ortaya koyduktan sonra, onun rezillikleri, aşağılıkları, uygunsuzlukları, değersizlikleri, belirsizlikleri, hasislikleri, bozuk nesillerin geçmişini ortaya koymaktan uzak çok değerli bir ilim olduğu üzerinde durmaktadır. Bir yönüyle insanın ve tarihin yapısındaki mükerrer sıkıntılara işaret ederek ibret aldirmaya çalışmaktadır. Tarihin bunları ortaya koymasının hiçbir menfaat sağlamayacağı gibi hiçbir işe yaramayacağını kaydetmektedir. Ardından tarih ilmi sayesinde büyüklerin vasıflarından haberdar olunabileceğini, ayrıca din ve devlet büyüklerinin hikâyelerinin ve özellikle de iyi özelliklerinin ortaya konulabileceğini belirtmektedir.²⁸ Müellifin bu kaydı ise klasik bir İslâm tarih okulu saikının varlığını göstermektedir.

Buradan hareketle Berenî'nin tarih anlayışının geçmişi, içinde bulunulan zamana ve geleceğe aktarmak şeklinde tezahür ettiği görülmektedir ki, bunlar ibret, örneklik, erken uyarı meselesine dair çıkarımları akla getirmektedir. Bunun yanı sıra onun tarihe bakışında -gelecek imgesi- de geçmişten hareketle öngörülmektedir. Dikkat edilirse tarihin muhatapları tarafından öğrenilmesi ve yayılması hususları öne çıkarılan boyutları olmuştur. Yine Berenî, tarihin uğraş alanından hareketle -ele alınan, nakledilen hususlar- bağlamında menfi konulardan ziyade daha müspet olarak görülebilecek vasıfları ön plana çıkarmak istemiştir. Bu yönüyle de pragmatik bir tarih tarzına sahiptir. Müellif, tarih ilmine atfettiği değerden ve kalıcılığından hareketle dünün uygunsuz veyahut nakledilmesi uygun görülmeyen olaylarının yazılmasının hiçbir fayda sağlamayacağı üzerinde durmuştur. Ancak burada tarih ilmine -nakledilecek konular- noktasında sınırlamalar getirmek istemişse de zikrettiği hususlar noktasında eserlerinde epeyce örnek bulmak mümkündür.

Yazar bu noktadaki tespitlerinden hareketle tarihin odağını ortaya koymakla birlikte fayda yönüne de işaret etmektedir. Düşkünlükleri, rezillikleri ve kötü durumları ortaya koymanın tarih ilmi açısından rağbet edilecek durumlar olmadığını belirtmektedir. Bu tarz şeyleri bilmenin ve okumanın da tarih açısından değer yönünün olmadığını ve hatta zararlı olduğunu kaydetmektedir. Tarihi, nefis bir ilim olarak kaydeden Berenî, büyük şahısların ve hatta onların soyundan gelenlerin faaliyetlerinin ortaya konulması bakımından tarihin faydalı olduğuna işaret etmektedir. Tarih

²⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 9.

ilminden habersiz olmanın mümkün olmadığını ortaya koyduktan sonra tarihin hayatî derecede önemli olduğuna işaret etmektedir.²⁹

Berenî, aslına bakılırsa kendi penceresinden tarihe ve tarihçiye büyük anlamlar yüklemiş birisidir. Özellikle onun fayda-zarar ve değer-değersizlik nitelermeleri tarih ilmine verdiği değeri göstermesinin yanında, nakilci olarak tarihe fayda yönünden yaklaştığına işaret etmektedir. Çünkü tarih ilminin konularını rağbet edilecek veya edilmeyecek olarak ikiye ayırması, yine tarihi, nefis bir ilim olarak görmesi buna bir delildir. Diğer ilimler gibi tarihten habersiz olunamayacağını ve tarihi olayları dinlememenin kaçınılmaz olduğunu ortaya koyarken de tarih ilmine önem atfettiği görülmektedir. Bu yönüyle Berenî'nin modern tarihçinin devletler, milletler ve medeniyetler için -hafıza ilim- olarak gördüğü tarihi, hassasiyet ve hayatiyet çizgisinde gören bir orta çağ tarihçisi olduğu ve günümüz anlayışına yaklaşan bir muhtevada tarihe baktığı sonucuna ulaşılabilir.

5. Tarihçiye Bakışı ve Değer Yükleme

Berenî, tarihçinin ileri gelenlerin ve onların soyundan gelenlerin yanında, canlarından daha aziz tutması gereken bir şahıs olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tarihçilerin yazdıkları ve ortaya koyduklarıyla birlikte din ve devlet büyüklerinin hayatlarının ebedî bir hâl aldığını ifade ederek tarihçilerin ayağının tozu sayesinde bunların mümkün olabileceğini ifade etmektedir.³⁰ Bu yönüyle o, tarihe verdiği değeri, tarihi yazan ve geleceğe aktaran tarihçiye de atfetmektedir. Zamanın kalıcılığını sağlayan kişi olarak tarihçi, yazdıklarıyla dönemleri, kişileri ve olayları kalıcı hale getirmektedir. Aslına bakılırsa tarihçinin kaydettikleri -bir terazinin hassaslığında- olmalıdır ki, döneminde yazılan veya döneminden sonra yazılan kaynaklara da ışık tutabilsin. Burada tarihçinin bu kalıcılık ve aktarımla bilginin sürekliliği ve kültürün devamıyeti üzerindeki rolü ve değerine de temas edilmektedir. Bu noktada Berenî'nin tarihçinin görev alanına yönelik ortaya koydukları tarihçi olarak durduğu yere ve metoduna da işaret etmektedir.

6. Tarihin Faydalarını Sıralaması

Berenî, tarihle ilgili genel görüşlerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, tarihin faydalarını maddeler halinde sıralamaktadır. Bunları yaparken bir taraftan da dönemi açısından tarihçiliğin genel görünümüne dair bilgiler nakletmektedir.

²⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 9-10.

³⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 10.

İlk Fayda: Semavî kitaplar düzlemi ve tarih

İslâm tarihçileri en geniş çerçevesinde yaratılış ve peygamberler tarihi ile devam bir süreç içerisinde zamanı düşünürler. Berenî, Semavî kitaplarda daha çok peygamberlerin uygulamalarının ortaya konduğunu belirttikten sonra toplumları idare eden hükümdarların zorlu uygulamaları hakkında, emir ve yasaklarına yönelik bilgilerin de tarihin kapsamı içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Anlayış ve idrak sahibi kimseler için tarih ilminin bir itibar vesilesi olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.³¹

Müellifin ifade ettiği bu hususlar, tarihin -konusunun ne olduğuna-yönelik bir cevap sunmaktadır. Semavî kitapların peygamberlerin uygulamalarına yönelik çıkarımlar sunduğunu ortaya koyduktan sonra toplumu yöneten hükümdarın yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında ortaya koyduğu faaliyetlerin tarihin kapsamı içerisinde yer aldığını vurgulamaktadır. Burada süreklilik ve örneklik noktasında peygamberler tarihinin faydası üzerinden bir epistemoloji oluşmaktadır. Berenî, buradan yola çıkarak tarihin -itibar sağlayan bir ilim- olduğuna dikkatleri çekmektedir.

İkinci Fayda: Hadis ilmi ve tarih

Peygamberler tarihi içinde en güzel örnek şüphesiz Hz. Muhammed'dir. Müellif, Hz. Muhammed'in sözlerinin ve uygulamalarının ifadesi olan *hadis-i şeriflerin* açıklanmasının çok önemli bir ilim olduğunu ortaya koyduktan sonra, tarihin de ondan sonra en nefis ve faydalı ilimlerden birisi olduğuna işaret ederek ikinci faydasına atıfta bulunmaktadır. Bu itibarla müellif açısından ravilerin tenkit edilmesi ve tarifleri ile hadislerin içinde verilen olaylar bu açıdan önemlidir. Buradaki katkı bilgi, usul sahasında da tebarüz eder. Müellif, peygamberin gaza ve cihat faaliyetlerinin ortaya konulduğu hadisler ile onların zamanında veya sonrasında istinsah edildiği dönemle alakalı gelişmelerin de tarih ilminin konusu dâhilinde olduğunu ortaya koymaktadır. Berenî bu yönüyle tarih ile hadis ilmi arasında bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantıdan hareketle de hadisleri kaydeden raviler ile tarihçilerin İslâm tarihine büyük hizmet ettiklerini kaydetmektedir. Böylelikle de peygamberin ve sahabe-i kiramın (arkadaşlarının) yaptıkları uygulamalar ve işlerden haberdar olmanın mümkün olacağını belirtmektedir. Hatta sahabenin niteliklerinin de bu şekilde anlaşılabilirliğini ortaya koymaktadır.³²

³¹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 10.

³² Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 10-11.

Berenî, tarih ilminin -yerini tespiti- çalışırken- Hz. Muhammed'in hadis-i şeriflerinin açıklanma çabalarından sonraki en önemli ve faydalı ilimlerden birisi olarak nakletmektedir. Hadislerde nakledilen bilgilerin tenkit açısından ihtiva ettiği önemi vurguladıktan sonra Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği askerî seferlere yer veren hadislerin bir yönüyle tarihin konusu olduğunu kaydetmektedir. Peygamberin hayatı dini bir nitelik taşıdığı kadar tarih ilmine dair bir anlam da taşımaktadır. Hadisler bir dinin çerçevesini oluştururken tarihi bir süreci de temsil etmektedirler. Burada sadece Berenî değil, diğer orta çağ müelliflerinin de sık sık hadisleri referans olarak kabul ettikleri görülmektedir. Hadislerin içeriği sadece dinî yönüyle İslâm devletlerini ve topluluklarını etkilememiştir. Bunun yanında idari, içtimai, iktisadi, askerî ve diğer yönlerden de etkilemiştir. Özellikle fiilî olarak uygulamaların hayata geçirilmesinde belirleyici yönü olmuştur ki, müellifte bunu bir kez daha kendi eseri özelinde dile getirmektedir.

Müellifin bu noktadaki bağlamlarından bir diğeri de tarih ilmi ile hadis ilmi arasında benzerlik kurma çabasıdır. Hadisleri nakleden rivayetçiler ile tarihçilerin yaptıkları nakiller dolayısıyla İslâm tarihine katkı sunduklarını ortaya koymaktadır. Hz. Muhammed ile birlikte yakın arkadaşlarının niteliklerinin anlaşılması, karar alma sürecinde neler yaptıkları, aile hayatlarının nasıl olduğu, içtimai hayatta nelere dikkat ettikleri gibi hususlar İslâm tarihi özelinde pek çok noktada hadisler ile berraklaşmaktadır. Tarih ise konusu ve amacı itibarıyla dünden bugüne ilmî çerçeveler dâhilinde nakletmektedir. Bizatihi tarih metinlerinin -nicelik ve nitelik noktasındaki durumları olayları ve gelişmeleri daha yakından anlama imkânı sunmasıdır. Aslına bakılırsa Berenî hem *Târih-i Fîrûzşâhî*'de hem de *Fetâvâ-yı Cihândârî*'de sık sık İslâm tarihine dönük hikâyelere yer vermiştir. İdealize etme ve ideale yaklaştırma, benzetme yahut bununla doğruyu yanlış tayin etme, tarihçinin kendi bilgi esasını sonraki döneme zemin kılması olarak görülebilir.

Müellif, tarihçilerin ve hadisçilerin olmaması durumunda, İslâm tarihinin ilk dönemlerine dair bilgilerin açık seçik olamayacağını kaydetmektedir. Hadisler sayesinde peygamber ve sahabe dönemine ait ahvalin açıklanmasının kolay olacağını, gönüllerin teskin olacağını, önceki ve sonraki kuşaklar arasındaki gelişmelerden de ancak tarih sayesinde haberdar olunacağını ve dönemin aydınlığa kavuşacağını ortaya koymaktadır.³³ Müellif, tarih ve tarihçiye atfettiği değeri, bu kez hadis ilmiyle birlikte ortaya koymaktadır. Burada tarihçi kanalıyla olayların, kişilerin ve gelişmelerin anlaşılabilirdiğini kaydetmektedir. Buradan hareketle müellif, tarihi, yol

³³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 11.

gösteren bir rehber ve kuşaklar arasındaki bağlantıyı kuran bir ışık olarak vasıflandırmaktadır. Bilindiği üzere modern zamanlarda dahi ister sosyal bilimciler ister sayısal bilimciler olsun muhakkak surette buldukları noktanın gerisine giderek kendi konularını sağlamlaştırır ve dün ile yaşadıkları ana dair edimlerini geleceğe aktarırlar. Dolayısıyla Berenî'nin asırlar öncesinden kuşaklar arasındaki gelişmelerden haberdar olma durumunu tarih sayesinde mümkün görme tespiti dikkat çekicidir.

Tarih-hadis ilişkisi bağlamında değerlendirmelerde bulunan R. Şeşen, tarihçiliğin Müslümanlar arasında önem verilen bir ilim olduğunu belirttiikten sonra, onların diğer milletlerin (Yunanlılar, Romalılar, Çinliler, İbraniler ve İranlılar) tecrübesinden ve İslâmiyet öncesindeki (Cahiliye devri Arap Edebiyatı'ndan) kaynaklardan yararlanarak ve hadis ilminin de yardımıyla zengin bir tarih edebiyatı meydana getirdiklerini ortaya koyar.³⁴ Bu değerlendirmeleriyle Berenî'nin asırlar öncesinde vurguladığı temel noktalara yeni bir pencereden katkı sunar. Yine Şeşen çalışmasında İbn el-Ekfanî'nin (öl. 1348) tarih tanımına yer verir ki bu tanım da Berenî'nin tarihçiliğe dair sıraladığı ilkelerle örtüşmektedir. Söz konusu bu tanım şu şekildedir. *“Tarih kitaplarını okuyan, hükümdarların büyüklerin, âlimlerin hayatlarından ders alır. Bu insanı rahatlatır. Zamanımızdaki tarihlerin en mükemmeli İbn el-Esîr Tarihi'dir der.”*³⁵

Burada tarih-hadis ilişkisini sonlandırırken temel bir noktaya dikkat çekmek gerekir. Şeşen, hadislerin bir tarihten ziyade edebiyata dönük olduğunu vurgular ve hadislerdeki tarihî malzemenin yer ve zaman öğelerinden mahrum olduğunu belirtir. Bu yönüyle de yer ve zaman olarak tayini yapılmayan bilginin tarihî bilgiden ziyade edebî bir malumat barındırdığını ortaya koyar. Şeşen, tarih ilminin hadis ilminden çıktığını ileri sürenlerin iddialarına katılmanın mümkün olmadığını belirttiikten sonra hadisleri rivayet edenlerin belli bir zaman ve mekâna dayalı olarak olayları vermediğini, salt olarak naklettiği hadisin sahit mi sahte mi olduğu üzerinde durduğunu kaydeder. Tarihçinin ise naklettiği malumatta belli bir zaman ve mekâna dönük olarak olayları verdiğini ifade eder. Nihai olarak tarih ilminin hadis ilmi içerisinde çıktığını kaydedenlerin hatalarının da bundan ileri geldiğini belirtir.³⁶ Tarih-hadis ilişkisine yönelik A. Özcan'ın değerlendirmelerine yer verilerek sonlandırılacak olunursa o da Berenî'nin tarih ile hadis ilmi arasında yakın bir ilişkinin varlığından bahsettiğini hatta onları “ikiz kardeş” olarak gördüğünü beyan etmektedir. Yukarıda işaret

³⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 1.

³⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 12.

³⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 18.

edildiği üzere Özcan da tarih-hadis ilişkisindeki yakınlığın daha ziyade usul/metod yönünden olduğunu vurgulamaktadır.³⁷

Üçüncü fayda: Tarihin insan aklına yön vermesi

Tarih metodolojisinde en önemli meselelerden birisi doğru bir tenkit usulüyle doğruyu-yanlışı tefriğe imkân sağlayacak bir yõteme sahip olmaktır. Yazar, bu yolda, tarihin üçüncü faydasını akıl ve şuur vasıtasıyla doğru bir düşünce ve tedbire vesile sağlaması olarak ele almaktadır. Devamında diğere şahısların tecrübelerinin araştırılmasının ardından insanların tecrübe edinebildiklerini ortaya koymaktadır. Böylelikle de vukua gelen olayların bilinmesi ve öğrenilmesiyle birlikte tarihin ileri bir görüş ve ufuk kazandırdığı tespitinde bulunmaktadır. Buradan Aristoteles'e de atıfta bulunan Berenî, onun tarihi bilmekle insanın belirli ve doğru bir görüş sahibi olacağına dair sözüne yer vermektedir. Akabinde de ilim sayesinde öncekilerin ahvalinin bilinmesinin sonradan gelenlerin sağlıklı bir düşünceyle hareket etmelerinin adil bir şahidi olacağını ortaya koymaktadır.³⁸

Tarihçiler, tarih ilminin faydasını ortaya koymaya başladıkları zaman, devletlere ve milletlere yol gösteren bir meşale olarak tarihi tanımlarlar ve ilk faydasını da böylelikle ortaya koyarlar. Aslına bakılırsa Berenî de yaşadığı çağ özelinde tarih ilmini bir tecrübe aktarımı olarak görmekte ve yaşanılanlar üzerinden toplumlara ufuk kazandırdığını beyan etmektedir. Berenî, eserlerinde yer yer bazı isimlere atıfta bulunmaktadır. Bunlar arasında Aristoteles de yer almaktadır. Burada dikkat edilirse yazar -doğru-kavramı üzerinde durmaktadır. Söz konusu bu kavram üzerinden yaklaşım geliştirerek, tarihin doğru bir düşünce ve tedbirle birlikte muhatabını doğru bir görüşe sevk edeceği üzerinde durmaktadır. Yine müellif, tarihin üçüncü faydası bahsinde önceki ahvalin bilinmesiyle birlikte sonradan gelenlerin doğru ve yerinde düşüncelerle hareket etmelerine imkân tanıyacağını ortaya koymaktadır ki bu tarihin gerek(lilik)leri açısından değerli bir pasajdır.

Dördüncü fayda: Bağlam kurma imkânı vermesi

Yazar tarihin dördüncü faydasını ise sultanların, vezirlerin, meliklerin ve ileri gelen devlet adamlarının gönüllerinde yeni olayların veya herhangi bir zamanda meydana gelmiş olayların bilinmesine katkı sağlaması olarak ele almaktadır. Söz konusu bu faydaya bağlı olarak hükümdarların hâkimiyetleri döneminde zor bir durumla karşılaştıklarında ümitlerinin kesilmemesi yönünde de tarihin onlara büyük katkısının olacağı ortaya konulmaktadır.

³⁷ Özcan, "Berenî", 5/491.

³⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 11.

Ayrıca devlette ortaya çıkan sorunların çözümünde de bir öngörü sunma durumu görülmektedir. Özellikle bu fayda yönünden hareketle şüpheli ve vehimli olayların aydınlatılmasında da tarih ilminin ağırlığı ve olayları etraflıca mülhaza etme durumunun kendisini göstereceğini müellif iddia etmektedir.³⁹

Müellifin tarihin dördüncü faydasına yönelik ortaya koyduğu hususların üçüncü faydaya bağlı olarak gelişen hususlar olduğu görülmektedir. Burada da tarih ilminin verileri sayesinde sonraki dönemlerde gelişen veya gelişmesi muhtemel olaylarla alakalı analiz yapma imkânı sunması belirginleşmektedir. Bu noktadan hareketle Berenî'nin tarihe statik bakmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Aslına bakılırsa dünden bugüne uzanan süreçte, tarihçilerin -üzerinde karar kıldıkları tarih ilmini- bir ulûhiyet atfetmenin ötesinde dünü, bugünü ve geleceği anlama noktasında hükümler inşa etmeye yardım eden bir disiplin olarak gördükleri sonucu görülmektedir. Modern hayatın veya bilimsel faaliyetlerin özüne bakıldığında muhakkak surette bir geçmiş arayışı, geçmişten güç alma, kendini anlama, olayları anlamlandırma ve sair durumlarda tarihin verilerine ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir.

Beşinci fayda: Peygamberler üzerinden zamana bilgi sunması

Müellif, tarihin beşinci faydasını peygamberlerin başından geçen hadiseleri bilmeye ve öğrenmeye yardımcı olan bir ilim olarak nakleder. Yine olaylar karşısında onların telakkilerini öğrenmenin ve gösterdikleri sabrın da ancak tarih sayesinde mümkün olacağını zikreder. Özellikle peygamberlerin belalardan kurtulmalarının, tarihçilerin ortaya koydukları ümitvar duruşa bir vesile olabileceğini ifade eder.⁴⁰

Müellif, yapıdan tarihe bakan birisi olarak peygamberler ve onların tarihleri üzerinden hareket etmeyi bir başlangıç olarak görmektedir. Yine ortaya koydukları mücadele ve yaşayışlarıyla tarihe not düştiklerini kaydetmektedir. Buradan hareketle bunları bilmenin de ancak tarihle mümkün olacağını beyan etmektedir. Tarihçinin bulunduğu noktadan geriye veya ileriye dönük çıkarımları sayesinde muhataplarına ışık tuttuğunu zikretmektedir. Aslına bakılırsa bugünün tarihçilerinin tarih disiplininin gerekliliğine dönük ortaya koydukları tespitin bir diğer şeklini Berenî 14. Yüzyılda vermektedir.

³⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 11.

⁴⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 12.

Altıncı fayda: Geçmişi, geleceğe aksettirmesi.

Müellif, tarihin altıncı faydasını, temiz, adil ve iyi gibi nitelikleri haiz olan insanların derecelerini ve huylarını ortaya koymak şeklindeki ifadeleriyle ortaya koymaktadır. Devamında, tarih ilmi sayesinde, önceki ve sonraki sultanlar ile Müslüman meliklerin ve vezirlerin tutumlarının açıklığa kavuştuğunu ileri sürmektedir. Bir başka deyişle onların olaylar karşısındaki doğrularını, yanlışlarını ve karşılaştıkları zorluklar ile isyanlarda ne yaptıklarını anlamak ve ortaya çıkarmak olarak tavsif etmektedir. Berenî, tarihin altıncı faydasını ortaya koyduğu pasajda, İslâm hükümdarlarının uygulamalarında ceberrutluk ve kahırla iş görmediklerini, meliklerin, vezirlerin ve halifelerin de aynı şekilde halkın menfaati doğrultusunda uygulamalarda bulduklarını belirtmektedir.⁴¹

Berenî'nin tarih yazımındaki duruşu -iyilikleri ortaya koymak ve aktarmak- çizgisinde belirmiştir. İdarecilerin faaliyetlerini yazmanın ve aktarmanın da bu minval üzere olması gerektiğini ortaya koymuştur. Yine tarih sayesinde olaylar karşısında idarecilerin sergiledikleri tutumların öğrenileceğini ileri sürerken de -tarihin yaşanılan ana- açıklık kazandırdığını dile getirmiştir. Müellif, kendisini İslâm medeniyeti içerisinde konumlandığı için Müslüman idarecilerin işlerinde zorluğa ve kavra yer vermediklerini ileri sürerek bir genellemeye girişmiştir. Ancak bu ifadeye ve tarihin fayda yönüne işaret edilen pasajdan hareketle öznel bir değerlendirme olduğu unutulmamalıdır.

Yedinci fayda: Güvenilirlik içinde bilgi vermesi

Berenî, tarihin yedinci faydasını din ve devlet büyüklerinin de ifade ettikleri üzere güvenilir olması şeklinde ifade etmektedir. Devamında ileri gelenlerin de tarih ilminin temeli olarak güveni gördüklerini söyler. Berenî, bu noktadan hareketle Hz. İbrahim üzerinden bir örneğe yer vererek, onun Allah'tan dilini doğruluktan ayırmamasını istediğini kaydeder. Akabinde, kendisinin de bu minval üzere hareket ederek *Târih-i Fîrûzşâhî* adlı tarih kitabında adalet, hürriyet, doğruluk ve dürüstlüğe uygun olarak hareket ettiğini belirtir. Müellif, tarih ilminin önceden yaşanan hayır ve şerri, adalet ve zulmü, hakkı ve haksızlığı, güzelliği ve kabalığı, ibadetleri ve günahları, faziletleri ve rezillikleri ortaya koyarak nakiller yaptığını ifade eder.⁴²

Modern zaman tarihçilerinin sıklıkla üzerinde durdukları konulardan birisi de -tarihî metinlerin, belgelerin ve tarihçinin güvenilirliği- meselesidir.

⁴¹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 12.

⁴² Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 12-13.

Bu duruma asırlar öncesinden işaret eden müellif, güven kavramını tarihin temel esaslarından birisi olarak zikretmektedir. Ardından İbrahim peygamber üzerinden yer verdiği örnekle de kendisinin de aynı çizgide hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Berenî, adı geçen eserinde de görüleceği üzere kendisine ve anlattığı olaylara dönük tarihten ve zamanından şahitler göstermeye sık sık başvuran birisidir. Bu yönüyle bakıldığında onun -güven, güvenme ve güven verme- ekseninde hareket eden bir yazar olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak onunla alakalı unutulmaması gereken husus, -sarayda görev almasından dolayı bazı gelişmeleri- aktarmamış olabileceği unutulmamalıdır. Burada tarihçilerin sıklıkla dikte ettikleri gibi -devşirme çabasında olduğu bir menfaatinin olup olmadığına ve bir yere veya bir kimseye taraftar olup olmadığına bakılmalıdır.

Berenî, tarih ilminin sonradan gelen hanedanlara ve hükümdarlara kadar uzanan süreçte itibar edilen bir alan olduğunu söyler. Hükümdarlığın faydalı ve zararlı yönleri ile iyi ve kötü işlerin de bu şekilde öğrenildiğini ortaya koyar. Müellif, böylelikle hükümdarlık makamında görülen iyi işlerin halkın kötü işlerden uzak durmasını sağlayacağını nakleder. Ardından da yalancılık ile iftiranın hem Allah katında hem de kişiler açısından yakışık almayan bir durum olduğunu ortaya koyduktan sonra çeşitli ifadelerin halk arasında yaygınlaşmasına neden olacağını kaydeder. Berenî, yalanları doğru gibi yazmak ve günahkârlıktan dünya ve ahirette korkmamanın da tehlikeli bir durum olduğunu nakleder.⁴³

Müellifin bu yaklaşımı ve tercihi tarihe verdiği değerden ileri gelmektedir. Aslına bakılırsa tarihî bir ihtiyaç ve zaruret derecesinde gördüğü sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü ifade edildiği üzere tarih ilmini nesillerin bilgi edinmesini sağlayan bir disiplin olarak tarif etmektedir. Yine tarihî metinlerde yer alan hususların gerçeklik, doğruluk ve hakikiliği üzerinden hareket ederek tarihçinin nakillerindeki referansların da güçlü olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu yönüyle Berenî'nin tarihe salt bir mahiyet yüklemekten öte ilmî temel kurmaya çalıştığı görülmektedir. Onun, müellifin durduğu yer ve naklettikleriyle alakalı kurduğu bağ ise -dünya ve ahiret düzleminde- gelişmiştir. Burada işin içerisine manevî boyutu sokarak tarihçinin naklettiklerinde doğruyu esas alması gerektiğini beyan ederek bir caydırıcılık sağlamaya çalışmaktadır.

Tarihçinin olaylar karşısında durduğu yere dair bahsinde, onun iyilikleri kötü gibi konuşmasının ve yazmasının en başta gelen kötülüklerden olduğunu kaydeder. Bunun sebebini tarihi olayların belgesiz olmasına bağlar ve önceki sultanların ve ileri gelenlerin faaliyetlerinin duyurulması ve yazıya

⁴³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 13.

geçirilmesinin tarihçiler kanalıyla mümkün olduğunu ortaya koyarak hassas bir noktaya dikkati çeker. Yine tarihçinin de itibarlı ve güvenilir bir kimse olmasının önemine işaret etikten sonra adaletli olmasının gerekliliği üzerinde durur. Tarihçinin o dönemler için belgesiz yazmasından hareketle onun yazdıklarını ilgililerin ve araştırmacıların gerçek kabul ettiklerini ve bu nedenle de tarihçinin itibarlı kimseler arasına girdiğini belirtir.⁴⁴

Burada müellif, bugünden geçmişe bakanların yanlıya düşmemesi için - iyi ve kötü- çizgisinin doğru tayin edilmesinin yerinde olacağına işaret etmektedir. Bu bağlamda tarihî olayları çarpıtarak yazmanın -belgesiz- olarak nakledilmesinden ileri geldiğini kaydetmektedir. Dikkat edilirse müellif, tarihçilik ilkelerini de kendi özelinde ifade ederken belge ve bilgiye dayalı olarak yazmak doğruluk, gerçeklik, adaletli şekilde hareket etmek ve yazmak gibi nitelikleri önelemektedir. Bunlar onun metodolojik esasları olarak öne çıkmaktadır. Berenî'nin tarihçiyi vasıflandırdığı yönler de bir o denli ilginçtir. Yazanın yazdıklarına itibar edilerek okunacağını vurgulayarak onun itibarlı ve güvenilir olmasına önem atfetmiştir.

7. Tarih Yazıcılığını İrdelemesi

Berenî, tarih ilminin en nefis ve faydalı ilimlerden birisi olduğunu söyledikten sonra tarih yazmanın en büyük işlerden birisi olduğunu nakleder. Müellif, tarih sayesinde yaşanmış olayların zamanın sayfalarında sonsuza kadar kalacağını ortaya koyar ve olayları mütalaa ederken okuyucuların da bundan faydalanacağını zikrederek tarihin çok büyük fayda sunduğunu söyler. Tarihçilerin eserleri ve verdikleri haberler sayesinde haklarının çok olduğunu ve kıyamete kadar bunun baki kalacağını ortaya koyar. Tarihçilerin hayatta olmaları durumunda kendi dönemlerinde eserleri sayesinde büyük bir muhabbet ve iyi sözlerle karşılanacaklarını ve tanıyanlar nezdinde de memnuniyetle karşılanacaklarını belirtir. Öldükleri zaman ise eserlerinin karşılıklarını ahirette bulacaklarını ifade eder.⁴⁵

Berenî, Arap ve Acem asıllı tarihçilerin de kendi dönemleri içerisinde güvenilir ve itibarlı kimseler olarak bilindiklerini ortaya koymakla birlikte onların neden güvenilir oldukları konusunda açıklama yapmaz. Bu bahsinin devamında *Siyer-i Nebî Kitabı* ve *Sahabe Eserleri Kitabı*'nın müellifi İmam Muhammed İshak'ı örnek vererek onun da sahabe çocuğu olduğunu belirtir. Yine burada temel soru olarak karşımıza sahabe çocuğu olmanın güvenilir tarihçi olmak için yeterli bir ölçüt görülüp görülmediği çıkmaktadır. Müellif açısından bakıldığında yazılanları değerli gördüğü sonucu ortaya

⁴⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 13.

⁴⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 16-17.

çıkılmaktadır. Aynı şekilde *Belâgat* ve *Kıraat* ilminin ileri gelenlerinden İmam Usema (?) ile İmam Muhammed Buharî'nin de büyük hadis âlimlerinden olduğunu ortaya koyduktan sonra, Buharî'nin rivayetlerinin güvenilirliği ve tarih noktasındaki hassasiyetinin açık olduğunu belirtir.⁴⁶

Müellif, tarihe yüklediği anlamı, tarihçiye de yükleyerek güven ve itibar durumu tekrarlar. Buradan hareketle Berenî, ortaya koymaya çalıştığı tarihçi anlayışına bir istikamet çizmektedir. Bunun içerisini de düşünme, anlama ve nakletme ihtiyacının giderilmesi şeklinde doldurmaktadır. Dolayısıyla onun perspektifinden bakıldığında tarihçiye bir çerçeve ve idoller sunduğu görülmektedir. Bu yönüyle naklettikleri ve istikamet vermeye çalıştığı hususlar Delhi ve Hindistan'ın ortaçağı özelinde olsa da bugüne bakan yönüyle değer atfetmektedir.

Berenî, eserinde İmam Taberî'nin de yer aldığı diğer bazı isimlere yer vermektedir. Onların da aynı şekilde güvenilir ve itimat duyulan kimseler ve tarihçiler olduklarını belirtir. Müellif, İran asıllı tarihçilerin de kendi dönemlerinde güvenilir kimseler olduklarını ifade ettikten sonra bu tarihçiler arasında *Tarih-i Ayn*, *Tarih-i Kisrevî*, *Tarih-i Yemini* kitaplarının yazarlarını zikreder. Bunların ardından Delhi'de yaşamış ve bölgedeki gelişmeleri yakından görmüş güvenilir tarihçilerin de olduğunu söyler. Bunlar arasında *Tâcü'l-Meâsîr*'in musannifi Hâce Sadr-ı Nizâmî, *Câmiü'l-Hikayat*'ın müellifi Mevlânâ Sadreddîn Avfî, *Tabakât-ı Nâsırî*'nin müellifi Kadı Sadr-ı Cihan Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcânî, *Fetihnâmeha-yı Sultan Alâeddin*'in müellifi Kebireddîn'i (Tâceddîn Irakî'nin oğlu) zikretmektedir. Berenî, bunlar dışında Delhi'de o dönemlerde kendi mezheplerinin tarihine yönelik çalışmalarda bulunan Rafızilerin olduğunu da ortaya koymakla birlikte isimlerini vermemektedir.⁴⁷

Berenî, tarih yazıcılığının da üzerinde durarak, tarihçinin dindar olmasının lazım ve vacip bir durum olduğunu kaydeder. Devamında ise tarihçinin bir hükümdarın büyüklüğünü, adaletini, ihsanlarını, hayırlı işlerini ve faziletlerini yazmasının gerekliliğini ortaya koyar.⁴⁸ Buna bağlı olarak o, tarihçinin kötülükleri ve rezillikleri gizlemeden yazmasının gerekliliği üzerinde durur ve tarih yazmanın da bununla birlikte yol alması gerektiğini söyler. Ancak bu durumun tarih yazıcılığında yaygın olmadığını kaydeder. O, bu işin farklı bir yapısına daha temasta bulunarak, korkudan veya endişeden dolayı tarihçinin açıkça yazmaktan imtina ettiği durumlarda bir kinaye veya işareten dolayı okuyanların olayın aslını anlayabileceklerini

⁴⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 13-14.

⁴⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 14.

⁴⁸ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 14-15.

belirtir ve bunun tarihçi açısından anlaşılabilir bir özür durumu olduğunu nakleder.⁴⁹ Berenî'nin bu nakilleri, tarihî bilginin neden tahrif olduğuna ve tarihçinin gerçeği neden yazamadığına yönelik ilk somut bilgisi olarak da görülebilir.

Müellif, tarihçinin yaşadığı dönemin öncesinde meydana gelen olaylar hakkında bilgi vermesi halinde, bunları doğru şekilde kaydetmesinin gereklilik olduğunu ortaya koyar. Akabinde tarihçinin yaşadığı dönemde bir padişah, vezir veya ileri gelen bir kimseyle sohbet etmişse burada onun verdiği bilgiler konusunda dikkatli olmak gerektiğini belirtir. Sebebini ise tarihçinin herhangi bir şekilde bu kimselerden yardım veya destek görmüş olabileceğine bağlar. İleri gelenlerden birisinin şefkati ve görüşünden dolayı o tarih kitabında bunların dikkate alınmamasının icap ettiğini nakleder. Doğruların aksine olmayan bir özelliği veya rezilliği yazmakla sonuçlanacak bir sonuçtan kaçmak gerektiğini söyler. Dolayısıyla olmayan şeylerle ilgili tarihçinin kalem oynatmamasını, yazdığı şeylerin doğru-düzgün olması gerektiğini, aksi takdirde bunun hesabını kıyamette vereceğini belirtir.⁵⁰

Müellifin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bir kültürel derinliğinin olduğundan bahsetmek mümkündür. Tarihçinin özünde nasıl olması gerektiğini dindar ve inançlı olması üzerinden bir gerçekliğe taşır. Böyle olmasının onun gerçeklerden uzaklaşmadan olayları olduğu gibi tefsir ve izhar edeceğine bağlar. Berenî, tarihçinin tarafsız kalmasını kendi kültürel kodları üzerinden ahiret inancıyla bağlayarak doğruya yalan karıştırılmasının ahirete yönelik bedelleri olan bir konu olduğunu düşünür ve bu yolda uyarılarda bulunur.

Berenî, tarihçinin metninin muhtevasına dönük olarak mahiyeti açıklığıyla yazmasının gerekli olduğunu şart koşmaktadır. Ancak -korku ve endişe- durumundan dolayı tarihçilerin imtina ettikleri özel durumların olabileceğini de ortaya koyar. Yine algıyı yansıtmak istediği durumlarda veyahut metinde inisiyatif almaktan kaçındığı durumlarda kinayeye başvurulabileceğini zikreder. Bir bakıma Berenî, tarihçiye kurgulayacağı metinler ve anlatılar üzerinde nasıl dengeleme yapması gerektiğini bir yaklaşım olarak vermektedir.

Berenî, tarihçiye yönelik ikazlarına devam ederek taraf tutmaktan, tarikatlardan, yalancılardan, şairlerden, meddahlardan ve mübalağada bulunanların sözlerinden uzak durmasının çok önemli bir iş olacağını belirtir. Tarihçinin de bu kimseler gibi yazması halinde ziyan içerisinde

⁴⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 15-16.

⁵⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 15-16.

olacağını söyler. Yalan yazan tarihçinin kıyamette büyük azap içerisinde olacağını kaydeder.⁵¹

Tarihe büyük anlam yüklediği görülen müellif, tarihçinin satırlarında bir takım eğilimlerin olmasının onu bağlayacağını ve hareket kabiliyetini daraltacağı ikazında bulunur. Dolayısıyla tarihçinin tarihle münasebetinin şuur ve naklettiği belirli parametreler üzerinden tesis edilmesinin daha isabetli olacağını ifade etmektedir. Bunlar yapıldığı takdirde tarihçi sağlam bir zemin ve düzlem üzerinde tarihle münasebet kurabilecektir. Bunları bir bütün halinde düşündüğünüzde tarihi ve tarihe dairleri yücelten bir müellifin yanında tarihçilik yaklaşımları da sunan bir tarihçi karşınıza çıkmaktadır.

Müellif, zamanın sayfalarından sonsuzluğa uzanan bir düzlem üzerinde gördüğü tarihi mutlaklaştırmaktadır. Tarihçiyi ise zamanının gelişmelerini doğru okuyup doğru aktardığı takdirde mutlak zamanda yazdığının karşılığını göreceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda müellifin tarih ve tarihçiliği konumlandığı yer önemli olmakla birlikte bir kutsallık atfetme hali içerisinde olduğu da görülmektedir. Onun bu durumunu geleneksel duruşuna ve durduğu noktadan tarihe bakışı olarak da anlamak gerekmektedir. Aynı şekilde tarih okuyanların ve dinleyenlerin de onun hakkını vereceklerini ortaya koyar. Bu vesileyle onun yazdıklarını okuyanlar ve dinleyenler açısından da bazı faydaların varlığından bahseder. Burada karşımıza klasik İslâm tarih yazıcılarına yüklenen bir değer ve görev tanımı çıkmaktadır. Çünkü hem müellifin tarihe bakışı ve yüklediği anlamlar ile görünüm olarak tarihçiliği bunları sergilemektedir.

8. Seçkinler ve Tarih İlişkisi

Berenî, İmam Salebî'nin *Tarih-i Gorarü's-Siyer*⁵² adlı eserinin Abbâsî Halifeleri, sultanlar, ileri gelen devlet adamları ve o dönemlerdeki insanlar tarafından büyük bir rağbet gördüğünü belirtir. Ardından Emîrü'l-müminin Harunu'r-Reşîd'in de tam manasıyla tarih aşığı bir devlet adamı olduğunu ileri sürer. Onun döneminde Ebû Yusuf Kadı ile İmam Muhammed Şibânî'nin tarih ilminde bilgili kimseler olduklarını nakleder. Yine İmam Vakıdî'nin yanında onun Hz. Muhammed dönemindeki gelişmeler ve haberlerle ilgili nakillerinin, o dönemde yapılan gaza seferlerinin ve son

⁵¹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 16.

⁵² Gharr al-Seer, eserin tam adı, nüshaları ve yazarı etrafında gelişen tartışmalar için bkz. Alireza Abdullahî-Qanbar Ali Rudgar, "Gorarü's-Siyer, Asıl Adı ve Müellifini Gözden Geçirmek", *Tarih-i Temeddün-i İslâm*, Tahran, 1393, S. 19, s. 105-120. Geniş bilgi için http://jhcin.srbiau.ac.ir/article_3817_2b5f0ec6890efa8f7641976f2ed0688e.pdf

olarak peygamber dönemindeki uygulamalar ile sahabelerinin konumları ve işleriyle alakalı açıklayıcı bilgilerin, onun eserinde bulunduğuna yer verir.⁵³

Müellif, halifelerin ve padişahların köklü ailelerden ve büyük soylardan geldiklerini, seçkin kişiler olduklarını belirtir. Bu nedenle onların tarihlerini hassasiyet ve özenle ortaya koymanın tarih ilminde büyük bir rağbet gördüğünü nakleder. Tarih metinlerinde halifelerin, sultanların, vezirlerin ve meliklerin pek çok özelliğinin yanı sıra onların gece-gündüz çalıştıklarına, liderlik özelliklerine yer verilmesinin önemli olacağını kaydeder. Buna bağlı olarak önceki dönemler için onları güvenilir tarih kitaplarından okumanın mümkün olmadığını ifade eder. Ancak sonraki devirlerde büyüklerin, vezirlerin ve sultanların tarih ilmine karşı büyük bir merakının ve rağbetinin ortaya çıktığını belirtir. Bunun doğal sonucu olarak tarihçilerde de bir canlılık görüldüğünü, onların servet ve nimetlere ulaştıklarını, pek çok altın ve değerli eşyanın sahibi olduklarını nakleder. Belli bir müddet sonra tarihin sevilmesinden ve kaidelerinin öğrenilmesinden dolayı tarihçiliğin yaygınlaştığını belirtir.⁵⁴

Berenî, köklü aile ve seçkinler sınıfından gördüğü halifelerin ve sultanların mensubiyeti nedeniyle haklarında yazılacak hususların özenli olmasını bir gereklilik görmeye birlikte bir tarihçi olarak kendi penceresinden tarihin ifadesini de ortaya koymaktadır. Bahsi geçen özelliklere yer verilmesinin Arap ve Acem tarihini konu edinen kitaplarda yer verildiğini ve onlardan sonra bunun bir gelenek halini aldığını kaydetmektedir. Bunun doğal sonucu olarak yönetici kesimlerde de tarih ilmine karşı belirgin bir rağbetin oluştuğunu söylemektedir.⁵⁵

9. Tarih Neden Rağbet Edilesidir ve İleri Gelenler Neden Tarihe Alaka Gösterir

Görüleceği üzere müellifin tarih ilmine yönelik üzerinde ısrarla durduğu kavramlardan birisi de rağbettir. Bu bağlamda tarihi, rağbet edilen ve edilecek olan ilim olarak görmektedir. İleri gelenlerin tarihe karşı ilgi ve merakının tarih ilmine yönelenlerin sayısını da artırdığını ve tarihçilerin ileriki dönemlerde daha çok servete ulaşabilecekleri öngörüsünde bulunmaktadır. Ardından da tarihin kaidelerinin ilgilileri tarafından öğrenileceğini söylemekte, kurgulamaya ve betimlemeye çalıştığı özelliklerden hareketle tarihçiliğe bir konum tayin etmektedir.

⁵³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 17.

⁵⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 17-18.

⁵⁵ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 17.

Son dönemlerde yaşayan halifelerin ve sultanların tarihe olan rağbetinin, gençlikten ileri geldiğini kaydetmektedir. Onları tarihe çeken yön olarak değerlendirilebilecek bir diğer durumun da tarih kitaplarında büyüklerin hayat hikâyelerinin ve eserlerinin de yer almasının etkili olduğunu bildirmektedir. Onların iyi adlarının tarih kanalıyla kıyamete kadar kalacağını ve sultanlar ile ileri gelen kimselerin hatırlarında yer edeceğini beyan etmektedir. Sultanların saltanatında nesep şartının, vezirlerin vezaretinde, valilerin idareciliğinde ulu'l-emrin (idareciliğin) şartlarının belirleyici olduğunu zikretmektedir. Ancak, bir süre sonra bunlara riayet edilmediğini, bunların yerini padişahlıkta galebe çalmanın, vezirlikte ise kifayetli olmanın ve hüner sahibi olmanın öne geçtiğini nakletmektedir.⁵⁶

Müellifin naklettiği hususlara bakıldığında devlette ve idarede yaşanan - nesep-sebep- dönüşümüne de işaret etmektedir. Bu bağlamda yukarıda nakledilen tespitleri ışığında -liyakat ve nesep bağı- hükümdarlar için vazgeçilmez olarak görmektedir. Ancak zamanın değişmesiyle birlikte idari mekanizmada hükümdarın seçilmesinde galebe çalmanın ön şart haline geldiğini beyan etmektedir. Galebe çalmaktan maksat, tecrübeyle şekillenen otorite ve güçle orantılı olarak ortaya çıkan ve savaşın zorluklarına katlanabilecek hükümdar anlaşılmalıdır. Yine vezirlikte de aynı şekilde kifayet ve hüner sahibi olmayı önemseyen bir durumun ortaya çıktığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Berenî, her iki makamın da kaide ve nizamlarını nitelemekle birlikte idealde olması gereken uzantılarını da vermektedir.⁵⁷

Bu bağlamda yeniden İbn Haldun'a dönülecek olursa, nesep ve riayet bağına ortaya koyduğu pasajında; riayeti elde edenlerin mücadelelerinde tam bir üstünlük elde ederek hâkimiyet kurmalarının kalıcılığı sağlayacağını belirtir.⁵⁸

Berenî, o dönemlerde tarih ilminin revaçta olmasının ve tarihçilerin aktif şekilde hareket etmelerinin önemli görüldüğünü dile getirmektedir. Buna bağlı olarak İslâmiyet'in ilk asırlarında tarih ilmini öğrenmek, bilmek ve okumak isteyenler tarafından büyük bir rağbetle konu edinildiğini nakletmektedir. Hatta tarih ile alakalı derslerin yapıldığını ancak daha sonra tarihe ve tarihçilere olan rağbetin ve isteğin azaldığını belirtmektedir. Müellif, Acem geleneğinden örnek vererek bir padişah için padişahlık nesebinden, biz vezir için vezirlik kuşağından ve bir melik için de melik soyundan gelmenin şeref ve hürriyetle birlikte şart olarak görüldüğünü kaydetmektedir. Berenî, buradan hareketle Keyümers'ten Hüsrev Perviz

⁵⁶ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 18.

⁵⁷ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 18.

⁵⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 338-339.

dönemine kadar uygun ve ücretli tarihçilerin tayin edildiğini ifade etmektedir. Tarihçilerin buldukları mertebelere ve onlara gösterilecek saygının din ve millet büyüklerine karşı gösterilecek saygıyla eşdeğer olması gerektiğini müellif ortaya koymaktadır.⁵⁹

Burada da görüldüğü üzere zamanın değişmesiyle birlikte insanların tercihleri de değişmektedir. Dünden bugüne uzanan süreçte de tarih ilminin -rağbet, revaç, ilgi ve alaka- seviyesinin değiştiği görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında çevreleyen hususlara da bakılması icap etmektedir. Makama erişmek için nesebin şart koşulması, ortaçağların bir gerçekliği olmakla birlikte geçmişle irtibat müstakbelle bağ kurmak açısından belirleyici görülmüştür. Müellifin bu kabilden nakillerini değerlendirirken öncelikle dönemin genel yapısını, daha sonrasında da o çağın içeriğini ve gerçekliklerini iyi bilmek gerekir. Yine müellifin yaklaşımına bakıldığında tarihi konumlandırırken statik bir bakıştan ziyade bir farkındalık oluşturma çabası vardır.

10. Değer Verilmesi Gereken Tarihçi Bahsi Açması

Müellif, İmam Salebî'nin eşsiz bir tarihçi olduğunu ortaya koyduktan sonra, onun *Tarih-i Arâyisî* adlı tarih kitabında, sultanların, halifelerin, vezirlerin ve meliklerin yaptıkları faaliyetlerin, tarihçilerin hizmeti sayesinde bugünlere ulaştığını nakleder. Bu bağlamda Berenî onların hizmetlerinin karşılığının bilinmesinin ve hatırdaki tutulmasının gerekliliği üzerinde durur.⁶⁰ Birkaç şarkıcının, şairin ve meddahın kuru, aldatıcı ve yalana dayalı övgü dolu sözlerle hükümdarların meclislerinde yer aldıklarını, ancak bunlar içerisinde tarihçinin daha farklı bir yerde olduğunu zikreder. Berenî bu durumun tespitini yapmakla birlikte onların bu meclislerde yer almalarını da tenkit etmektedir. Onların bu şekilde acayip övgülerle mallara ve zenginliklere ulaşmalarını da hırsızlık (!) olarak ifade etmektedir.⁶¹

Berenî'nin bu nakillerinde kuru kuruya yapılmış bir eleştiriden ziyade temas etmeye çalıştığı husus, tarihçiliğin ehemmiyetini ön plana çıkarmaktır. Burada indirgemeci bir yaklaşımı olmakla birlikte temeldeki gayesi tarihçiliğin tekâmülüdür. Müellifin satırlarında nakletmeye çalıştığı hususların temeli tarihçiliğin layık olduğu yere ulaşması olduğu için muhatabına o dokuyu verme ve ondan da tarihe ilgiyi alma eğilimindedir. Yukarıdan itibaren ifade edildiği üzere müellifin bir diğer temel vurgusu, tarih ilmine yönelik analizleriyle çağı özelinde -tarih metodunu- ortaya

⁵⁹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 18.

⁶⁰ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 18.

⁶¹ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 19.

koymaktır. Müellifin temel istikameti de tarihe, tarihçiye ve tarih yazıcılığına bir mana ve mahiyet kazandırmak veyahut vermek olduğu için kaide ve nizamlar üzerinden eserini yazmıştır.

Bu cümleden olarak hükümdarların hasletlerini ve menkıbelerini pek çok bölüm halinde yazdıklarını, hatta yaptıkları ve yazdıkları defterlerin çok geniş olduğunu belirtir. Hükümdarların saltanat süreleri, vezirlerin vezirlik günleri, meliklerin meliklik dönemleri bitince, meddahların sayfalarının, yalancıların teliflerinin aydınlığa kavuşacağını zikreder. Böylece geç de olsa halkın yaşananları ve gerçekleri mübalağa ve yalandan arınmış şekilde göreceklarını kaydeder. Bunların doğal sonucu olarak bir kimsenin dahi sonradan onların adlarını anmayacaklarını, meddahın söylediğini de kimsenin mütalaa etmeyeceğini ifade eder. Böylece yalan dolu teliflerin kütüphanelerde eskiyeceğini kaydeder. Bunların aksine doğru telifler kanalıyla padişahların tarih kitaplarında yer alacağını, iyi özelliklerinin önceki sultanların menkıbeleri ile birlikte zikredileceğini ortaya koyar. Hatta sonradan gelen vezirler ile meliklerin iyi niteliklerinin bir araya getirileceğini, öncekiler ile sonrakiler arasındaki bağlantıların muhafaza edileceğini kaydeder. Bunun yanı sıra halkın düzeninin sağlanacağını ve var olan düzene de riayet edileceğini işaret eder. Nihai noktada dönem gelişmelerinin tarih ilmi sayesinde asırlarca kalıcı olacağını belirtir. Müellif, tarihçilerin yazdıklarının ve verdikleri haberlerin ortaya çıkmasının da ancak araştırmacıların gayretleriyle ortaya çıkabileceğini öngörür.⁶²

Berenî, tarihî gelişmeleri pür haliyle görmek için tarihçilerin yazdıklarının asıl olduğunu, tarihçi olmayanların yazdıklarının ise an için geçerli olduğunu önelemektedir. Onun tarihçilik açısından lüzumlu kıldığı yön -doğru ve gerçeklik- olduğu için diğerlerinin naklettiklerinin kısa süre sonra aydınlığa kavuşacağını belirtmektedir. Müellif, tarihçilerin oluşturduğu yazın tarzının asırlarca canlı kalacağını ve oluşacak olan yaygın teamülünde bu durumu kıyamete kadar ayakta tutacağını öngörmektedir. Yine dikkat edileceği üzere müellif, tespitlerinde müteredit ve kararsız değildir. Tavrı olarak ve ortaya koyduğu kanaatler bakımından maziyi değerli ve geleceğin belirleyicisi olarak görmektedir.

11.Okuyucunun Tarihçiye Soracağı Sorular Bahsi

Berenî, tarih okuyanların en başta var olan devletin ölçüsünün nerede olduğunu, şahıs neden dünyadan göçtü gibi soruların cevaplarını soracağını zikreder. Devamında hükümdarın devlet hayatının nasıl geçtiğini, mülk ve

⁶² Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 19.

devlet açısından bakıldığında hangi eserlerinin var olduğunu öğrenmek isteyeceğini belirtir. İlerleyen süreçte onun hizmetkârlarını, fillerini, mallarını, develerini, atlarını, halkını ve yardımcılarını bilmek isteyeceğini zikreder. Akabinde onun yakınında ve yanında bulunanları, eşlerini ve çocuklarını, gulamlarını ve cariyelerini, definelerini ve ziynet eşyalarını sormak isteyeceğini kaydeder. Müellif, bilinmek istenilen bütün bu hususların ve hasletlerin tarih kitapları kanalıyla diğer sultanlara kalacağını nakleder. Her hafta ve her gün sultanların, meliklerin ve ileri gelenlerin onların hasletlerini zikredeceklerini, tarih kitaplarının da bunları yazacağını belirtir. Hatta bu aktarımın asırlarca devam edeceğini kaydeder.⁶³

Müellif, tarih kitaplarını okuyanların bazı sorularla metni okumaya başlayacaklarını ifade ettikten sonra metnin bu sorulara cevap vermesinin gerektiğini kaydeder. Dolayısıyla döneme dair keyfiyetlerin muhataplar tarafından bilinmek istenmesi ve bunlar üzerinde okuyucunun yoğunlaşmasının doğal olduğunu bildirir. Müellifin bu malumatından da anlaşılacağı üzere tarihin, unutmayı engelleyen yönüne atıfta bulunmaktadır. Berenî, tarihi geleceğe vasıta kılmanın yanında telkin ettiği hususlarla da ciddi olarak üzerinde durulması gereken bir ilim olarak nakletmektedir. Yine tarihçinin tarihten ve yazdıklarından menfaat temin etmemesi gerektiğini vurgulayarak kıymetli bir noktaya taşımaktadır.

Berenî, büyüklerden duyanların naklettiklerine göre önceki hükümdarların yaptıkları işlere karşı sonradan gelenlerin memnuniyetlerinin bir neticesi olarak onları rahmetle yâd edeceklerini dile getirir. Ardından da böyle bir hükümdarlığın vacip olduğunu, bununla birlikte böylesi bir hükümdarlığın adalet, ihsan ve faaliyetler noktasında da önemli olduğu üzerinde durur. O hükümdarın iyi vasıflarını duyanların iyi temennilerinin eserlerin içinde yer alacağını nakleder. Berenî pasajının devamında ise Hz. Muhammed'in sözlerinden birisinin de Müslümanların iyi adla anılmaları olduğunu ve ebediyete kadar da bu şekilde olmasının uygun olacağını belirtir.⁶⁴

Sonuç

Görüldüğü üzere Berenî, tarihe, tarihçiliğe ve tarih yazıcılığına bir mana ve mahiyet kazandırma çabasıdadır. Ancak bunu yaparken tarihî olayları gerçeği tahrif eden konular (yalan haberler, yanlışlıklar) üzerinden değerlendirme ve okuma girişimine de karşıdır. Hayatiyet ve zaruriyet kavramları ekseninde tarihi tanımlarken önem ve özen içerisindedir. Tarihin

⁶³ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 19-20.

⁶⁴ Berenî, *Târih-i Fîrûzşâhî*, 20.

fayda yönünden hareket ederken asgarî ve azamî faydalarını programlamıştır. Bu açıdan bakıldığında da tarihçinin duyguları ile gerçekler arasında kaldığında suistimale girilerek tarihin mecrasını değiştirmemesinden yanadır. Tarihçinin vazifelerini sıralarken belirli ölçütler koyar ve bunlar üzerinden insanların bilgi ihtiyacının karşılanacağını ve büyük bir faydaya ulaşacağını nakleder.

Müellifin eserlerinden de görüleceği üzere tarihe -farkındalık mecrası- açısından yaklaştığı görülmektedir. Tarihçiye, temsil ettiği toplum açısından düzgün bir temsiliyet ortaya koyma önerisinde bulunur ve güvenilirlik çizgisini bırakmamasını öğütler. Dolayısıyla tarihçinin görevini ikmal etme durumu ortaya çıktığında liyakate sınıksız sarılması gerektiğini ortaya koyar. Aslına bakılırsa Berenî, çağının ve coğrafyasının umumî vaziyetini iyi resmeden bir tarihçidir. Hem aldığı eğitim ve kendini hazırladığı yerler hem de dönemin kültürel yapısının ona çok şey kattığını görülmektedir.

Müellifin zihnî analiz yeteneğinin iyi düzeyde olduğunu değerlendirmelerinden görmek mümkündür. Onun yazım tarzının öznellik ve nesnellik boyutuna bakıldığında daha ziyade -nesnel- çizgide yazdığını söylemek mümkündür. Ancak siyasetname tarzındaki eseri *Fetâvâ-yı Cihândârî* -özel- noktadadır. Müellif kendisine mahsus ifadeleri ve değerlendirmeleriyle -tarihçilik- sahasında zihnî yenilenme gayesi güderken bir taraftan da gerçekçidir. Bir başka ifadeyle ideal tarih yazımını ve tarihçiliği savunurken diğer taraftan da vakıaların gerçekliğini vermeye çalışır.

Dönem gelişmelerine yakinen şahit olan bir tarihçi olduğu gibi, Sultan Balaban döneminden itibaren başlayarak tarih kitabını yazmaya başladığını unutmamak gerekir. Bu noktada da Muhammed Tuğluk Şah dönemi öncesi için yazdığı bahislerin diğer eserlerden nakil olduğu unutulmamalıdır. Yine onun tarihi değerlendirirken -hayat ile ölüm- arasındaki geçişkenliğe benzeten yönü ve bunu ifade eden tarzı da dikkate şayandır. Tarihçinin bir taraftan içinde yaşanan anı veya tarihsel zamanı yazarken diğer taraftan da yok oluşa veyahut ölüme uzandığını belirtir. Aslına bakılırsa mutlak zamana dönük olarak da tarihçinin bir işlev yaptığını beyan eder ki, yukarıda nakledilen faydalar bahsinde de -ahiret göndermesinde- bulunulmuştur.

Nihai olarak müellifin ortaya koydukları, zamanı açısından detay hususlar olmakla birlikte yaşadığı dönemin ve coğrafyanın gelişmelerini idrak etmiş birisinin değerlendirmeleri olduğu için değerli dizgelerdir. Bugünden çağının tarihçilik yaklaşımına yönelik soru sorulduğunda belli ölçüde cevaplar oluşturabilecek bir tarzdadır. Bunların hepsinin tamamlayıcısı olarak müellif, gözlemleri, saptamaları ve nakilleriyle tarih

yazıcılığına nüfuz edebilmiştir. Müellifin doğruluğu ve gerçekliği bulmak için muhakeme ortaya koymaya çalıştığı, olaylar arasında irtibat kurmaya çalıştığı görülmektedir. Berenî'nin satırlarından ortaya çıkan veya onun göstermeye çalıştığı hususlar bir yönüyle de nitelikli tarihçiliği yansıtmaktadır. Olayları salt olarak nakletmekten öte meseleler karşısında bir denge kurma çabasının varlığı da görülmektedir.

Müellifin naklettikleri ve özel olarak tarihin ne olduğuna dair satır aralarında -seçkinlerin tarihini öğrenmek ve toplumların tarihini anlamak- şeklinde yer verdiği iki husus 19. yüzyıldan itibaren modern tarihçilerin üzerinde durdukları konular ve tanımlamalar olmuştur. Berenî'nin bunları benzer şekilde 14. yüzyılda zikretmesi İslâm medeniyeti bağlamında dikkat çekicidir. Müellifin temas edilen tespitleri, tarihin usulü ve ne olduğundan çok ahlakî boyutuna da işaret etmektedir. Görüldüğü üzere müellif tespitlerinde duygularına ve kaygılarına da yer vererek perspektif sunmaktadır. Müellif, sadece tarihçinin ahlakından değil yazılan tarihin de kendi içerisinde ahlak barındırmasından yanadır. Bir başka ifadeyle yazılan tarihte hoş karşılanmayacak hususların yer almasının doğru olmayacağını beyan ederek bir yönüyle -tutucu- bir tavır sergilemiştir. Berenî'nin eserinin baş kısmında bu tespitlere yer vermesi okuyucusunu metne ve tarihçiliğine hazırlaması bakımından değerlidir.

Yine müellifin tarihin bilinç oluşturma ve toplumlar üzerinde yıkıcı tesirler oluşturabileceğine dair tespitleri de dünden bugüne uzanan süreç bakımından kıymetlidir. Müellif, eserini karmaşa içinde sunmaktan öte pür bir anlatımı tercih etmiş ve tarihin pratik sonuçlar da vermesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bir başka deyişle geçmişin nasıl bilineceği ve öğretileceği hususları kadar geleceğin nasıl kurulması gerektiğiyle de ilgilenmiştir. Bu bağlamda da kendi penceresinden tarihin -alanına ve mecrasına- dönük bir yaklaşım sunmuştur.

Kaynakça

Abdullahî, Alireza – Rudgar, Qanbar Ali. “Gorarü's-Siyer, Asıl Adı ve Müellifini Gözden Geçirmek”. 19/105-120. Tahran: *Tarih-i Temeddün-i İslâm*, 1393.

Alkan, Necmettin. “Efsaneden Aydınlanmacı Geleneğe Tarih Düşüncesi”. *Tarih Nasıl Yazılır?*. ed. Ahmet Şimşek. 21-37. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011.

Bakhtiari, Shahla – Joziyan Akram. “Social Approach of Ziauddin Barani in Official Historiography”. *Biannual Journal of Historical Perspective &*

Historiography Alzahra University, V.26/17, 33-56. Tahran: <http://hph.alzahra.ac.ir/>, 2016.

Berenî, Ziyâeddîn. *Târîh-i Fîrûzshâhî*. tsh. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, Kalküta: Captain W. Nassau Lees, 1862.

Berenî, Ziyâeddîn. *Fetâvâ-yı Cihandârî*. tsh. Mirza Süleyman Han. Lahor: İdare-i Tahkikât-ı Pakistan, Danişgah-ı Pencab, 1972.

Göksu, Erkan. *Tabakat-ı Nâsırî, (Selçuklular)*, Taşhan Kitap, Tokat, 2011.

Hardy, Peter. “Barani”, *The Encyclopaedia of Islam*. 5. 1/1036-1037. Leiden: E. J. Brill, 1986.

Hardy, Peter. *Historians of Medieval India (Studies in Indo-Muslim Historical Writing)*. New-Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1997.

Husain, Agha Mahdi. *Tughluq Dynasty*, New-Delhi: S. Chand & Co (Pvt) Ltd., 1976.

İbn Haldun. *Mukaddime*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Kanar, Mehmet. *Farsça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları, 2008.

Khan, İqtidar Alam. *Historical Dictionary of Medieval India*. Maryland: The Scarecrow Press, 2008.

Koç, Bilal. *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Koç, Bilal. “Ticaret ve Kazanç Ahlâkının Hindistan Görünümü: Fetâvâ-yı Cihândârî ve Pazar Bahsi”. *IV. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirileri (27-29 Eylül 2018)*, 1/ 163-178. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kortel, S. Haluk. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*. Ankara: TTK, 2006.

Oppermann, Serpil. “Yeni Tarihselcilik”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*. ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek. 331-345. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Storey, Charles Ambrose. *Persian Literature*. London: Luzac & Company Ltd., 1970.

Özcan, Azmi. “Berenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/491. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Öztürk, İbrahim Hakkı. “Bilimsel (Modern) Tarihten Parçalanmış (Postmodern) Tarihe”. *Tarih Nasıl Yazılır?*. ed. Ahmet Şimşek. 39-66. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011.

Safran, Mustafa - Şimşek, Ahmet. "Tarihyazımında Bir Sorun: Anlatı". *Türkiye'de Tarih Yazımı*, ed. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek. 315-330. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Uyar, Mustafa. *Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

AYDINOĞLU İBRAHİM BEY VE BODAMYA MESELESİ

AYDINOGLU IBRAHİM BEY AND BODAMIA ISSUE

Funda ADITATAR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 10.06.2020

Kabul: 10.09.2020

Article Info

Received: June 10, 2020

Accepted: September 10, 2020

Özet

Aydinoğlu Beyliği, on dördüncü yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da kurulmuş Türk beyliklerinden biridir. Kurucusu Aydınoğlu Mehmet Bey, Birgi, Tire, Efes/Ayasuluk, Yukarı İzmir Kalesini topraklarına kattı. Merkezi Birgi olan beylik hakkında bilgi edinilen başlıca kaynak, on beşinci yüzyılda yazılmış olan Düstürnâme-i Enveri adlı eserdir. Buna göre Mehmet Bey hâkimiyeti altındaki yerleri, beş oğlu arasında paylaşarak her birini idareci olarak kendi bölgesine tayin etmiştir. Ayasuluğ ve Sultanhisarı'nı büyük oğlu Hızır Bey'e, İzmir'i Umur Bey'e, Bodamya'yı üçüncü oğlu İbrahim Bahadır Bey'e, Tire'yi dördüncü oğlu Süleyman Bey'e vermiştir. En küçük oğlu İsa Bey'i de yanında alıkoymuştur. İbrahim Bahadır Bey'e verilen Bodamya'nın, günümüzde İzmir Ödemiş'te Bademli olduğu genel kabul görmüştür. Ancak bu iddia, Mehmet Bey'in ikametgahı Birgi ile Süleyman'ın bölgesi Tire'ye yakınlığından dolayı sorunludur. Urla'nın sosyal ve iktisadi tarihine ilişkin yapılan çalışmada bölgenin, Aydınoğlu Beyliği hakimiyetine girişiyle uzun soluklu bir dönüşüm geçirdiği anlaşılmıştır. Bu dönüşümü anlama gayreti, Bodamya'nın yeri ile ilgili yeni bir tespitin de mümkün olabileceğini ortaya çıkarmıştır. Bu tespiti; dönemin iktisadi ve siyasi olaylarıyla İbrahim Bey'in fetih ve idari faaliyetlerinin yeniden değerlendirilmesiyle ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu makale, Urla Yarımadası'nın tarihi gelişimi yanında Aydınoğlu Beyliği'nin idari yapısına, tarihi bir figür olarak İbrahim Bey'in tanınmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aydinoğlu Beyliği, İbrahim Bey, Bodamya, Urla, Tarihi Coğrafya*

Abstract

Aydinoglu emirate is founded in Western Anatolia in the beginning of the fourteenth century. The founder, Mehmet Aydinoglu, consolidated his rule over the

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
funda.aditatar@idu.edu.tr

regions of Birgi, Tire and Efes/Ayasulug and in the upper fortress of İzmir. The capital of emirate was Birgi. The main source of information about Aydinoglu emirate is *Düstürnâme-i Enverî*, written in the fifteenth century. According to that Mehmet Bey appointed his sons to govern the various provinces of his emirate: the eldest Hızır received Ayasulug and Sultanhisar; Umur received the territory around İzmir; İbrahim, received Bodamya; Suleyman received Tire; the fifth son İsa, being young, stayed with his father at the capital Birgi. Some historians accepted that Bodamya is given to İbrahim in the region of Odemish. However, that suggestion brought some problems. The region of Odemish in the vicinity of his father's residence and Tire. There is another Bodamya/Potamia near Urla which in the vicinity of Umur. There for there is a new suggestion regarding location of Bodamya in this article. The political events of the period and the activities of İbrahim Bey has been reached by re-evaluating. This article aims to contribute to understand the history of Urla and İbrahim Bey as a historical figure.

Key Words: Aydinoglu emirate, Aydinoglu İbrahim Bey, Bodamya, Urla, Historical Geography

Giriş

On dördüncü yüzyılda Batı Anadolu'da kurulan Türk beylikleri arasında önemli bir yere sahip olan Aydınoğlu Beyliği hakkında bilgi edinilen en önemli kaynak, *Düstürnâme-i Enverî*¹ adlı eserdir. Döneminin sınırlı yazılı kaynakları içinde bu eser, son derece önemli ve eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir.² Ancak, bu eserde verilen bazı bilgilerin aydınlatılmasına ihtiyaç

¹ *Düstürnâme-i Enverî*, Enverî tarafından H. 869 (1465) yılında, Fatih Sultan Mehmet'in veziriazamı Mahmut Paşa namına kaleme alınmıştır. Türk tarihinin en eski ve en önemli kaynaklarından birisidir. Eser, bir mukaddime ile 22 baba ayrılmıştır. İlk on yedi kısım peygamberler tarihi gibi genel tarih anlatımıdır. On sekizinci kısım, Aydınoğlu Beyliği ve de özellikle Gazi Umur Paşa'nın gazalarına ayrılmıştır ki bu kısım eserin en geniş bölümüdür. 19-22 kısımları da Osmanlı Devleti'ne ayrılmıştır. Asıl nüshası olmamakla birlikte Paris Milli Kütüphanesinde var olan nüshasının Aydınoğlu Beyliği ile ilgili bölümü Mükrimin Halil Yinanç tarafından yayımlanmıştır. Bkz. *Düstürnâme-i Enverî*, Haz.: Mükrimin Halil (Yinanç), Evkaf Matbaası, İstanbul 1929 (bundan sonra *Düstürnâme-i Enverî*). Eserin H. 894 (1489) tarihli ve Paris nüshasından daha eski başka bir yazma nüshası, İzmir Milli Kütüphanesinde Himmet Akın tarafından ilk kez değerlendirilmiştir, bkz. Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, Ankara 1946, ikinci ve genişletilmiş baskı Ankara 1968. Her iki nüshanın Latin harflerine transkripsiyonu ile Fransızca tercümesi İ. Melikof Sayar tarafından yapılmıştır, bkz. *Le Destan d'Umur Pacha (Düstürnâme-i Enverî)*, Metin ve Fransızca Çev. İ. Melikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954 (bundan sonra *Le Destan*).

² Bu eserin içerdiği bilgilerin tarihi bakımdan tenkidi ve başta Bizans ve İtalyan kaynakları olmak üzere diğer çağdaş eser veya bilgilerle mukayeseli değerlendirilmesi, için bkz. *Düstürnâme-i Enverî*'de Mükrimin Halil Yinanç, *Medhal*, s. 3-98; Paul Lemerle, *L'Émirat d'Aydin Byzance et L'Occident Recherches sur La Geste D'Umur Pacha*, Universitaires de France, Paris 1957.

duyulmaktadır. Bunlardan biri de beyliğin kurucusu Mehmet Bey'in idaresini, oğlu İbrahim Bey'e verdiği *Bodamya*'nın yeri meselesidir. On dördüncü yüzyılın başlarında meydana gelen hadiseleri on beşinci yüzyılda kaleme alınmasıyla ortaya çıkan *Düstürnâme-i Enveri*'de zamanımıza kadar özellikle yer adlarında meydana gelen değişiklikler, bahsi geçen yerin tespitinde bazı sorunları beraberinde getirmiştir.

En önemli sorun, döneme ait harita, kroki gibi görsel verilerin yokluğu ile yazılı kaynakların yetersizliğidir. Bizans hakimiyetinden Türk hakimiyetine geçişin yaşandığı on dördüncü yüzyıl başlarında Rumca yer adlarının Türkçe telaffuzunda meydana gelen değişim ile bu değişimin takibinin zorluğu da sorunlardan bir diğeridir. Ayrıca, tarihçilerin *Geç Bizans* veya *Çöküş Dönemi* olarak tanımladıkları bu dönemde (1204-1453); bölgede Bizans merkezi yapısının zayıflamasıyla aniden yükselişe veya düşüşe geçen aktörlerin mücadelesi, siyasi yapının kaygan zemininde koşulların hızla değişmesi, yerleşim merkezlerinin de buna paralel olarak değişken bir süreç yaşamasına yol açmıştır. Üretim ve ticari faaliyetlerin geliştiği bir cazibe merkeziyken, elli yıl sonra savaş gibi güvenlik sorunlarından veya ticaret yolunun değişmesinden dolayı terkedilerek harbeye dönüşmüş şehirler mevcuttur. Tam tersi bir durumda, özellikle mücadele alanının dar bir coğrafyada kısa süreli olarak cereyan etmesi, daha önce adı anılmayan, yazılı kayıtlarda rastlanmayan bir köyün veya bir geçidin stratejik bir noktaya dönüşerek öne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu koşulların ortadan kalkmasıyla önemini yitiren bu türden yerleşim veya mekânların adı hafızalardan silindiği gibi tarihi olayların aydınlatılmasında ihtimal dahilinde tutulmaya layık görülmemekle tarihin kör noktasına terkedilmiştir. İşte Aydınöğlü İbrahim Bey'in atandığı *Bodamya*, tarihin kör noktasında kalmış böyle bir yer olduğu düşünülebilir.

Bodamya'nın yerinin tespitine ilk dikkat çeken, Paul Wittek olmuştur. *Bodamya*'yı Yunanca *Potamia* (Ποτάμια) ile ilişkilendirerek zamanımızda *Bidemne* şekline dönüşmüş olabileceğini ifade etmiştir.³ Yerleşim veya coğrafi bölge adı olarak kullanılan Yunanca su, nehir veya nehir ülkesi⁴ anlamına gelen *Potamia* (Ποτάμια/Potamia), Türkler tarafından *Bodamya* şeklinde telaffuz edilmiştir. On dördüncü yüzyıla ait *Düstürnâme-i Enveri*'de *Bodamya* (ب و دام يا) şeklinde yazılan kelime, Türkçeye Farsçadan giren ve aslı

³ Mehmet Bey'in oğulları arasında yaptığı idari taksimatla ilgili açıklamada, İbrahim Bey'e verilen *Bodamya* için "Yunanca Ποτάμια? bugün Bidemne?" şeklinde bir dip not bilgisine yer verilmiştir, bkz. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev. O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 67 not 200.

⁴ Brain Campbell, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2012, s. 57.

bâdâm (بَدَام) iken zamanla *badem* (بَدَم)⁵ olarak dönüşen meyve adı ile ses benzeşmesinin etkisi sonucunda *Bademya*, *Bademli*, *Bademlü* şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. On beşinci ve on altıncı yüzyıl Osmanlı tahrir kayıtlarında bu değişimin izlerini takip etmek mümkündür. Anadolu'da *Bodamya*, *Bodama*, *Botamya*, *Budamya*, *Budam* şeklinde yazılmış köy ve mezra isimlerine rastlanmaktadır.⁶ Rumeli'de ise daha çok *Potamya* olarak devam etmiştir.⁷ Bu bakımdan Bodamya'nın tespitinde *potamia* adı esas alınmalıdır.

Himmet Akın, *Bodamya*'nın yerini, günümüzde İzmir'in Ödemiş ilçesi, Adagide bucağına bağlı Bodemiye köyü olarak tespit etmiştir.⁸ Bu meseleyi tekrar tartışmaya açan, Paul Lemerle olmuştur.⁹ Paul Lemerle, Himmet Akın tarafından gösterilen Bodemiye köyünün, beyliğin merkezi Birgi'ye oldukça yakın bulunması ve bu yerin Mehmet Bey'in kendi idaresine ait olmasından dolayı uygun bulmamıştır. Bunun yerine başka bir Bodamya olabileceğinden hareketle, beylik sınırlarında mevcut *Bodamya* veya antik *Potamia*'yı (Ποτάμια) tespit etmiştir. Bu tespitlerinde; Heinrich Kiepert haritaları¹⁰, Josef Keil ve Anton von Premerstein epigrafî araştırmaları¹¹ ve Alfred Philippson'un coğrafya eseri¹² kaynaklık etmiştir. Tespit edilen üç yerleşim

⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 260; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1988, s. 77.

⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I.: *Kütahya, Karahisâr-i Sâhip, Sultanönü, Hamîd ve Ankara Livâları: Dizin ve tıpkıbasım*, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993; 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II.: *Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili livâları: Dizin ve tıpkıbasım*, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994; 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) *Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye livâları: Dizin ve tıpkıbasım*, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

⁷ 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001.

⁸ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 30-31

⁹ Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰ Heinrich Kiepert, *Specialkarte vom westlichen Kleinasien*, Berlin, 1890 (15 feuilles, échelle 1:250.000) ve *Generalkarte des Këmigreichs Griechenland (1:300.000)*, Viyana 1885 (II feuilles).

<https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-s250-K5-index1.html>,

(Erişim tarihi: 26.05.2020)

¹¹ Josef Keil, Anton von Premerstein, Paul W. Kretschmer, *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis, ausgeführt 1906 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, A. Hölder, Viyana 1908; *Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens, ausgeführt 1911 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, A. Hölder, Viyana 1914.

¹² Alfred Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien Ionien und das westliche Lydien*, cilt II, Justus Perthes, Gotha 1911, s. 40-48.

yerinden biri, Alaşehir'in (Philadelphia) güney doğusunda bulunan *Bademdja*, uzaklığı ve daha da önemlisi söz konusu idari taksimat yapıldığında henüz Bizans egemenliğinde olmasıyla elenmiştir. İkinci tespit, Küçük Menderes nehrinin sol kıyısında ve Messogis (Aydın Dağlarının) kuzeyindeki *Boidemne*'dir.¹³ Üçüncü tespit, Urla'nın (Klazomenai) beş kilometre doğusundaki *Bademler* köyüdür. Paul Lemerle, bu son tespiti akla yatkın bulmakla birlikte ihtimal dahilinde görmemiş, ikinci tespiti, yani küçük Menderes kıyısındaki *Boidemne*'yi İbrahim Bey'e verilen Bodamiya olarak kabul etmiştir¹⁴. Diğer taraftan, İbrahim Bey'e verilen *Bodamiya*'nın, Himmet Akın tarafından önerilen, bugün Ödemiş yakınlarındaki Bademli beldesi olduğu genel kabul görmüştür.¹⁵ Zira Ödemiş yakınlarındaki Bademli, Aydınoğlu Beyliği topraklarında dönemin bilinen büyük ve önemli yerleşimlerinden biridir.¹⁶

Bu makalede; vaktiyle adı *Potamia* olup Urla Yarımadası'nın¹⁷ girişinde, bugün Güzelbahçe (Kilizman) ile Urla sınırını oluşturan Çamlı çayının İzmir Körfezine döküldüğü bölgenin¹⁸, bir yerleşim merkezi olmamakla birlikte,

¹³ Günümüzde Aydın ili merkez ilçe köylerindedir.

¹⁴ P. Lemerle, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁵ Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade venetian Create and the Emirates of Monteshe and Aydın (1300-1415)*, Library of The Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, Venedik 1983, s. 112

¹⁶ Bademli'nin Osmanlı döneminde de önemli bir yerleşim yeri olduğunu on beşinci ve on altıncı yüzyıl tahrir kayıtlarından takip etmek mümkündür. 1481 tarihli tahrir kayıtlarında Bodamiye olarak yer alan, kendisine bağlı köy ve cemaat yerleşimlerinin bulunduğu, pazar kurulan büyük bir yerleşim olduğu anlaşılıyor; bkz. M. Akif Erdoğan, Ömer Bıyık, *1481 Tarihli Tire, Birgi, Ayasuluğ ve Alaşehir Tımar Defteri (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2015, s. 10-15. Bu defterden yaklaşık elli yıl sonrasına ait 1530 tarihli tahrir kayıtlarında Tire Kazasına bağlı olan Bodamiye, Bademiye olarak anılmış; bir hamamı ve zaviyesi bulunduğu kaydedilmiştir, bkz. *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livaları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hakânî Dizisi: II, Haz. Ahmet Özkılınç vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 379, 380, 387, 388, 390. Cahit Telci, tarihi kaynakların Bademiye adlı kasabanın sonradan teşekkül ederek, Aydınoğlu İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'un burada bina ettiği zaviyenin vakfi olarak geliştiğini ifade etmiştir. Bkz. Cahit Telci, "XV-XVI. Yüzyıllarda Tire Şehri", Ed. Mehmet Şeker-Arzu Taşcan, *Türk Kültüründe Tire II Sempozyum Bildirileri 17-19 Kasım 2006*, Tire Belediyesi, [basım yeri belirtilmemiştir] Haziran 2008, ss. 21-40, s. 22.

¹⁷ Birinci Türk Coğrafya Kongresinde (6-21 Haziran 1941) alınan kararla, Ege bölgesinin Ege Denizi'ndeki en batı noktasını oluşturan bu yarımadaaya Urla Yarımadası olarak kabul edilmiştir, bkz. Besim Darkot, Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 94.

¹⁸ Urla Yarımadası, kuzeyde İzmir Körfezi, güneyde Seferihisar Sığacık Körfezi arasında kalan en dar kesimin oluşturduğu kıstak ile ayrılır. Bu kıstak engebeli ve dağlık olduğundan yarımadaı ana karadan ayıran doğal bir set oluşturur. Ancak, aynı zamanda bu dağlık alandan çıkarak İzmir Körfezine ulaşan Çamlı çayı ile oluşan çukur alan denize açılır ki bu

İbrahim Bey'e verilen *Bodamya* olduğuna dair yeni bir öneri sunulmuş ve değerlendirilmiştir.¹⁹ Paul Lemerle'nin, Urla'nın beş kilometre doğusunda bulunan ve İbrahim Bey'in idari merkezi olmasına ihtimal vermediği Bademler köyünün adı da muhtemelen yarımadaanın girişindeki bu *Potamia* bölgesinin hatırası olarak günümüze ulaşmıştır. Zira Bademler köyü de Potamia bölgesini oluşturan Çamlı çayı ile aynı dağ kütlesinde bulunmaktadır. Ancak ne on altıncı yüzyıl tahrir kayıtlarında²⁰ ne de on dokuzuncu yüzyıl başlarına ait nüfus defterlerinde²¹ Bademler adında bir köy mevcut değildir. Muhtemelen bu köy, Tanzimat döneminde (1839-1876), bölgedeki Tahtacı Yörüklerinin iskanı ile ortaya çıktı. Köyün adı oldukça geç tarihlerde; Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Hicri 1305 (1888) tarihli bir yol haritasında ve hicri 1327 (1909) tarihli belge²² ile Hicri 1315 (1897) senesi Aydın Vilayeti Salnamesinde²³ yer almıştır. Paul Lemerle'nin tetkik ettiği Kiepert haritasında hem Bademler köyü hem de bu köyün çok yakınındaki Güzelbahçe (Kilizman) ile Urla sınırını oluşturan Potamia bölgesi birlikte mevcuttur.²⁴ Paul Lemerle'nin, muhtemelen öncelikle bir yerleşim yeri arandığı için sadece Bademler köyünü dikkate aldığı anlaşılmaktadır. İbrahim Bey'e verilen yerin bir yerleşim yeri değil, bir

alan Yarımadaanın ana kara ile güneyden ve doğudan ulaşımını, bağlantısını sağlar. Urla Yarımadasının coğrafi özellikleri hakkında bkz. Alfred Philippon, *a.g.e.*, s. 40-48; B. Mater, *Urla Yarımadasında Arazinin Sınıflandırılması ile Kullanışı Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1982; A. Ardel, "Çeşme Yarımadasında Coğrafi Müşahedeler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 1961, s. 69-77; Besim Darkot, Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul 1978.

¹⁹ Aydınöğlu İbrahim Bey'in Urla ile ilişkisine dikkat çeken ve bu fikre öncülük eden, Urla tarihi hakkında nerdeyse tek eser; bkz. Tuncer Baykara, *Türk Devrinde Urla Kazası (1080-1980)*, Ege Üniversitesi, İzmir 1980.

²⁰ Bkz. *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteş, Teke ve Alâye Livaları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Defter-i Hakânî Dizisi: II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995; Mübahat Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2000.

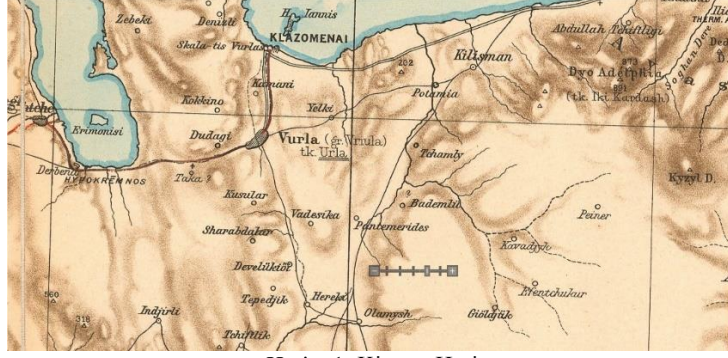
²¹ BOA. NFS.d. 2902 (29 Z 1246/10.06.1831); NFS.d. 2911. (29 Z 1246/10.06.1831); NFS.d. 2915 (29 Z 1247/30.05.1832); NFS.d. 2961 (01 B 1261/06.07.1845); NFS.d. 2962 (30 S 1247/09.08.1831); 2963 (29 Z 1247/30.05.1832). On dokuzuncu yüzyılın sonlarında köyün bazen Urla bazen Ayesefid (günümüzde Narlıdere) sınırlarına dahil edilmesinden ve de coğrafi yakınlıklarından dolayı bu defterlerde hem Urla Kazası hem de Ayesefid Nahiyesi köyleri arasında aranmıştır.

²² İzmir'e bağlı Ayesefid Nahiyesi köylerinden *Pademli* (پادملي) olarak kaydedilmiştir, bkz. BOA Y. E E..40.189 (06 R 1327/27.04.1909)

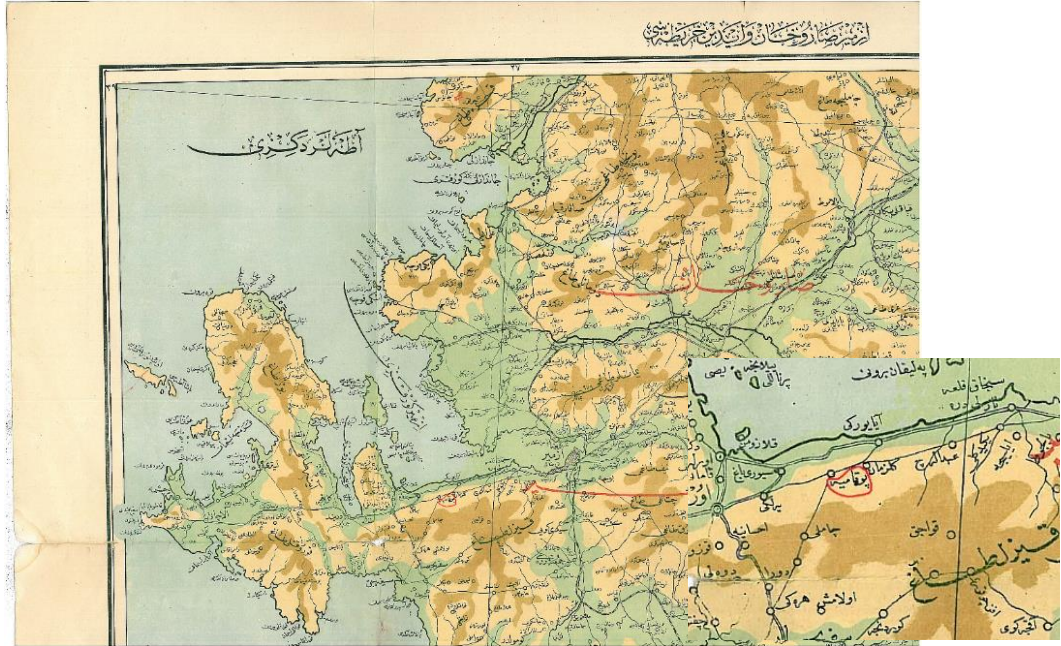
²³ Bu salnamede Urla Kazasına tabii olan köy, *Pademler* (پادملي) olarak yazılmıştır, bkz. *Salname-i Vilayet-i Aydın* [İzmir Vilayet Salnamesi], 1315/1897, s. 177

²⁴ <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert//G7430-s250-K5-index1.html>, (Erişim tarihi: 26.05.2020)

bölge veya geçit olduğu fikri ise bu yerin bir askeri üs olma ihtimali üzerinden değerlendirilmelidir.

Harita 1: Kiepert Haritası

Harita 2: İzmir, Saruhan ve Aydın Haritası²⁵

²⁵ İzmir Saruhan ve Aydın Haritası, haz. Ressam Osman Mükerrerem b. İsmail Fatih, Dersaadet 1924/1340

<http://isamveri.org/pdf/frisaleosm/R126786.pdf> (Erişim tarihi: 05.06.2020)

Aydınoğlu Beyliği ve On Dördüncü Yüzyıl Başlarında İzmir ve Çevresi

Germiyanoğlu Beyliğiyle ilişkilendirilen Aydınoğlu Mehmet Bey²⁶, daha sonra Menteşe Beyliği'nden Sasa Bey'in maiyetine girerek onun fütuhata katılmıştır. Daha 1280-1282 tarihlerinde Tralles (Aydın) ve Nyssa (Sultanhisar) gibi tahkimli şehirleri zapt etmiş bulunan Emir Menteşe'nin ölümünden sonra damadı Sasa Bey'in Bizans İmparatoru'nun Türk ilerleyişine karşı bölgede görevlendirdiği Katalanların çekilmesinin ardından Sasa Bey'in Thryraion (Tire) ve Ephesus (Ayasuluğ/Selçuk)²⁷ zapt ederek Magnesia (Menderes kıyılarındaki Manisa), Priene (Söke, Güllübahçe) ve bölgesine hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Sasa Bey'in Menderes vadisinden Akdeniz'e doğru ilerleyen bu fütuhatta, 1307'de Birgi'nin ele geçirilmesinin ardından Aydınoğlu Mehmet Bey ve kardeşlerinin bu fütuhata dahil oldukları *Düstürnâme-i Enveri*'den anlaşılmaktadır.²⁸ Bundan sonra Sasa Bey ile Mehmet Bey arasında çıkan bir anlaşmazlık ve mücadelede kalabalık Türkmen kitlesinin reisi olarak üstün gelen Mehmet Bey, bölgenin hâkimi olmuştur.²⁹ Mehmet Bey'in fetihleri siyasi tehdit ama aynı zamanda iktisadi fırsatlar sunan kıyılarındaki Latin varlığına yönelmeye devam etmiştir. Zira bölgede on birinci yüzyıldan itibaren artan korsanlık faaliyetleri³⁰ Türkleri de bu zenginliklerden pay almaya sevk etmiştir.

Bu yöneliş aynı zamanda coğrafi bakımdan da gerekliydi. Beyliğin merkezi Birgi şehri, Kaystros (Küçük Menderes) ile Hermos (Gediz) vadilerinin tam ortasında, bu iki vadiyi kontrol eden yaklaşık 2,100 metre

²⁶ *Germiyân ilinden edip feth ve bâb- Germiyân tutardı anâ rikâp*, s. 18. Mükrimin Halil (Yinanç), *Medhal*, s. 12; Paul Wittek, *a.g.e.*, s. 36.

²⁷ Sasa Bey Efes'i 24 Ekim 1304'te Katalanların çekilmesinin ardından ele geçirmiştir, bkz. Paul Wittek, *a.g.e.*, s. 39 ve Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 20.

²⁸ *Sasa beg derler idi bir yazı er-gelmiş Aydın eline evvel meğer/ evvela ol Birgiyi feth eylemiş-Aydınoğlunu getürmüş toylamış*; bkz. *Le Destan*, s. 46-47.

²⁹ Enver Konukçu, "Aydın İli'nin Gelişiminde Aydın Bey", Ed. M. Akif Erdoğan-Şule Pfeiffer Taş, *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, Cilt 2, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016, ss. 109-118.

³⁰ Bizans İmparatorluğu'nun denizlerde sürekli denetimi sağlayacak etkin bir donanmaya sahip olmaması on ikinci yüzyılın sonunda Ege denizini çoğu Cenevizli ve Pisalı denizcilerle bir avuç Grek'ten oluşan korsanlar için bir cennete dönüştürmüştür. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Ege denizindeki korsanlık faaliyetleri VIII. Mikhail Paleologos'un de katkısıyla farklı bir karakter kazanmıştır. İmparator, denizcilere maaşlarının yanında mükâfat da vermiştir. Söz konusu mükâfattan yola çıkarak bu sözcüğün "ganimet" şeklinde yorumlanabileceği ve bununla VIII. Mikhail'in donanmasındaki denizcilerin kazançlarının bir kısmını korsanlık faaliyetlerinden elde edilen ganimetlerle karşıladıkları sonucu çıkarılmıştır. Çoğunun Cenevizli olduğu bu korsanlar, Venedik kaynaklarında *homines domini imperatoris* (imparatorun adamları) şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz. D. M. Nicol, *Bizans ve Venedik*, Çev. G. Çağıl Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 190.

yüksekliğiyle bölgenin en yüksek dağı Tmolos'un (Bozdağlar) güney yamacında bulunmaktadır. Aydınoğlu Beyliği Küçük Menderes vadisinde, kendisi gibi aynı dönemde tarih sahnesine çıkan Saruhanoğlu Beyliği de Gediz vadisinde hâkimiyet sağlamıştı. Böylece iki Türk beyliğinin arasında kalmış, ele geçirilmemiş kıyıdaki Smyrna (İzmir) ve Urla yarımadası ile çevresindeki adalar, Aydınoğlu Mehmet Bey'in akınlarını yoğunlaştıracığı bölgeyi olmuştur.

Mehmet Bey, *Düstürnâme-i Enverî*'de ifade edildiği üzere; biri Pagos Dağı (Kadifekale) eteğinde Yukarı Kale, diğeri limanda Aşağı veya Liman Kale olarak anılan iki kalesi bulunan İzmir'in Yukarı Kalesini³¹ 1317'de ele geçirmiştir.³² Aslında Mehmet Bey'in fethettiği, Bizans hakimiyetinde kalmış az sayıdaki şehirlerden olan İzmir, hukuki bakımdan Bizans'a ait olmakla birlikte ticari ve ekonomik bakımdan Ceneviz kontrolündeydi. Dolayısıyla Cenevizlilerin sıkı tedbirlerle korudukları Liman Kalesi ele geçirilemedikçe İzmir ve çevresinin tam anlamıyla kontrol edilmesi mümkün olmayacaktı. Zira İzmir ve çevresinin fethi, bölgede ada görünümünde kalan birkaç şehir dışında hakimiyetini yitirmiş Bizans ile mücadeleyi değil, özellikle güçlü donanmasıyla ekonomik çıkarlarını Doğu Akdeniz'e yöneltmiş özellikle Cenevizlilerin bölgede etkin olan Latin varlığıyla mücadeleyi gerekli kılıyordu. Aynı zamanda bu durum, Aydınoğlu Beyliği'nin olduğu kadar diğer Batı Anadolu Türk Beyliklerinin hatta Bizans İmparatorluğu'nun da mücadele sahasını oluşturuyordu.

On dördüncü yüzyıl başlarında İzmir ve çevresinin içinde bulunduğu koşullar, 1250 ve 1350 yılları arasında gelişen Kuzeybatı Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan hatta ilk dünya ekonomik sistemi³³ olarak adlandırılan

³¹ *İki kal'a idi İzmir ol zaman- birini Mehmed Bey almışdı nihan*; bkz. *Le Destan*, s. 50.

³² Mehmet Bey'in Yukarı İzmir'i hangi tarihte ele geçirdiği konusunda daha önceleri 1310, 1311 tarihleri söz konusu iken şimdi 1317 tarihi esas alınmış ve bu tarih üzerine bir mutabakat oluşmuştur. Bkz. Feridun Emecen, "Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Bildiriler*. Yay. Haz.: Mehmet Ersan-Mehmet Şeker-Cüneyt Kanat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 41-62, s. 43, not 7; Feridun Emecen, tartışmayla ilgili şu atıflarda bulunmuştur: Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 31, not 186; Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 61; K. Eron-G. Teoman, "İzmir'de Basılan İlk Aydınoğlu Dirhemi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 124, 2007, s. 113-114; söz konusu tartışmaya ilişkin yeni bir değerlendirme için bkz. Murat Keçiç, "Kadifekale'nin Aydınoğulları Tarafından Fethine Dair Tartışmalar: Yeni Bir Yorum", Ed. Mustafa Daş, Erkan Göksu, Murat Yılmaz, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu, Aydınoğulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümüne Kadifekale'den Bakmak: İzmir'in Dünü ve Yarını, 5-7 Nisan 2018 İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2019, ss. 190-205.

³³ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press New York, Oxford 1989, s. 12.

gelişmeden bağımsız olarak anlaşılabilir. On dördüncü yüzyılın başlarında bölgesel ekonomilerinin artan entegrasyonu sayesinde Avrupa, İtalyan tüccar denizci devletleri tarafından Anadolu'ya ve buradan devamla kuzey ticaret yoluyla Çin'e bağlanıyordu. Ayrıca, güney deniz yolu ile Hindistan, Malezya ve Çin'e uzanan bir bağlantı da Mısır üzerinden gerçekleşiyordu. Müslümanların, yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Avrupa ve Çin'e uzanan ticaret ağını kendi merkezlerinde birleştirmesiyle başlayan süreç, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Haçlı Seferlerinin kattığı ivmeyle devam etmişti. Bu gelişmenin zirvesine on üçüncü yüzyılın sonu ile on dördüncü yüzyılın ilk on yıllarında ulaşılmıştı.³⁴ Dolayısıyla en azından dokuzuncu yüzyıldan beri sistemin coğrafi kalbi olan Doğu Akdeniz'den Çin'e kadar uzanan üç erişim yolu ile karmaşık bir ticaret sistemi mevcuttu: Kuzey yolu İstanbul'dan Orta Asya kara kütlesi boyunca Çin'e uzanırken, orta veya merkezi yol Akdeniz'i Hint Okyanusu ile Bağdat, Basra ve Basra Körfezi üzerinden bağlıyordu. Güney yolu, İskenderiye-Kahire-Kızıldeniz birleşimini Arap Denizi ve daha sonra Hint Okyanusu ile buluşturuyordu.

On ikinci yüzyıldan itibaren İtalyanlar bu üç güzergahı, dolayısıyla ekonomi bölgelerini buluşturan ticaretin araçları oldular. Daha büyük gemiler inşa etmek ve silahlanmak, daha zayıf gemileri-Müslüman ve Hıristiyanları ganimetleri için yağmalamak³⁵, daha karlı ticaret şartları için birbirleriyle yarışmak ve kıyılarda veya Akdeniz adalarında savunmasız

³⁴ On üçüncü yüzyıl, bu geniş coğrafyada eş zamanlı teknik, kültürel ve sanatsal gelişmelerin meydana gelmesi açısından da dikkat çekicidir. Mesela Çin'de *Sung seledon* adlı o zamana kadar üretilen en görkemli seramiklerin yapıldığı, buna tek ciddi rakip İran'da, parlayan turkuaz surlu kaseler üretildiği, Memluk Mısır'ında zanaatkarların, gümüş ve altından oluşan süslemeli mobilyalar ürettiği ve Batı Avrupa'da katedral mimarisi zirveye ulaştığı gözlemlenmiştir. Ayrıca din ve bilim adamlarına sağlanan destek de entelektüel alanda önemli gelişmelere yol açmıştır. Bkz. Janet L. Abu-Lughod, *a.g.e.*, s. 4.

³⁵ On birinci yüzyılın sonlarında Bizans'ın denizlerdeki üstünlüğüne meydan okuyan ve Doğu Akdeniz'de güvenliği tehdit eden korsan faaliyetleri hakkında bkz. N. Oikonomides, "Ο Σεβαστος Ιωαννης Στεριονης", *Αφιέρωμα στη Μαντώ Οικονομίδου Χαρακτηρ*, Atina 1996, s. 209 – 214 alıntı Elizabeth A. Zacariadou, "Changing Masters in Aegean", *The Geek Islands and the Sea: Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute*, Royal Holloway, University of London, 21-22 Eylül 2001, Ed. J. Chrysostomides-Ch. Dendrinis-J. Harris, Porphyrogenitus, Camberley 2004, s. 199-212. Türkçe çevirisi Elizabeth A. Zachariadou, "Ege'de El Değiştiren İktidarlar", Çev. Serdar Çavuşdere, *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 22, 2007, s. 207-220, s. 207; William Miller, *The Latins in the Levant: a history of Frankish Greece (1204-1566)*, J. Murray, Londra 1908, s. 5; Mike Carr, "Between Byzantium, Egypt and Holy Land: The Italian Maritime Republics and the First Crusade", *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, Ed. Susan B. Edgington-Luis Garcia-Guijarro, Brepols, Turnhout 2014, s. 75-87.

herhangi bir limanı işgal etmek gibi yöntemlerle hakimiyetlerini genişletip pekiştirdiler.

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında, İtalya'nın doğu bağlantıları, "merkezi" veya orta yolu kaldıran ve geri kalanını güney ve kuzey yolları arasında paylaştıran bir dizi yeniden düzenlemeye tabi tutuldu. Avrupa'yı Doğu Akdeniz'in kalbine ulaştıran yollardaki bu ayrışma, Moğolların Bağdat'ı yok ettiği ve merkezi kuzey doğudaki Tebriz'e taşıdıkları 1258'de başladı.³⁶ İkinci hamle, Karadeniz kara ticareti üzerindeki Venedik tekeli etkili bir şekilde tahrip eden İstanbul'daki Latin Krallığı'nın 1261'deki düşüşüyle kuzey yolunda meydana geldi.³⁷ Ceneviz, Bizans'ın şehri yeniden ele geçirmesine yardım etmesi karşılığında o bölgedeki hâkim Avrupa gücü olarak Venedik'in yerini kaptı. İstanbul ve Kefe'de, Karadeniz ve Hazar Denizleri arasındaki Ceneviz yerleşimleri, *pax mongolya* sürecinin sağladığı imkanlardan istifade ederek doğuda büyüyen kara ticaretinde etkin oldular.

İstanbul'dan dolayısıyla kuzey yolundan uzaklaştırılan Venedikliler, dikkatlerini büyük değişikliklerin meydana geldiği güneye çevirdiler. Mısır'da, Memluk sultanlığı, on yıllık (1250-1260) karşılıktan sonra, Selahaddin Eyyubi'nin halefleri olan Eyyubiler hanedanının yerini aldı. Venedik'in Ceneviz rakiplerine karşı hamlesi, Memluklerle ilişkisini güçlendirmektir. Zira Memlukler, 1291'de Haçlı krallığının kalan son "başkent" ve Avrupa dayanağı Akka Kalesini geri almışlardı. Benzer diğer bir gelişme de Batı Anadolu'da gerçekleşmekteydi. 1220'den beri Moğol istilasını yeni Türk kabilelerini ve muharip kitlelerini Anadolu'ya sürmüş³⁸,

³⁶ Bu, Dicle Nehri'ni Basra'ya kadar takip etmeden önce Haçlı krallığından Bağdat'a karadan geçen ve daha sonra Arap-Basra Körfezi ve ötesindeki Hint Okyanusu'ndan deniz yoluyla açılan eski kervan yolunun çekiciliğini azalttı. On üçüncü yüzyılın sonlarına doğru, Filistin'deki Haçlı istihkamlarının kaybolması bu eski yolu daha da zayıflattı. Bundan sonra, bazı trafikler ya Kuzey Asya'ya doğru kuzeye doğru kaymış ya da Hint Okyanusu'na girmeden önce Mısır'dan Kızıldeniz'e ve ardından Aden'e yönelmiştir. Janet L. Abu-Lughod, *a.g.e.*, s. 143.

³⁷ Dördüncü Haçlı Seferi (1204) ile Konstantinopolis'i (İstanbul) ele geçirilerek bir Latin İmparatorluğu kurulmuş, Bizans İmparatorluğu toprakları paylaşılmış, beyleri İtalyan veya Fransız diliyle konuşan bir yığın prenslik ve baronluklarla örtülmüş, bazı soylu ailelere mensup kişiler Ege'de kendi küçük devletlerini kurmak üzere Levant'a yelken açmışlardı, bkz. Elizabeth A. Zachariadou, *a.g.m.*, s. 207-208. Bu gelişmelerden en fazla istifade eden Venedik, Venedik ile İstanbul arasında bulunan büyük denizyolu üzerinde ticari önemi büyük, pek çoğu verimli, gemilerin yanaşmasına elverişli karada ve adalarda yer alan limanları kontrolüne geçirmişti. Venedik'in elde ettiği bu durum, 1261 yılında Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos'un (1259-1282) İstanbul'u Latinlerden geri almasına kadar devam etmiştir. Bkz. *Geoffroi Villehardouin Henri de Valenciennes IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 294.

³⁸ Paul Wittek, *a.g.e.*, s. 14.

Anadolu Selçuk Devleti'nde yaşanan çözüme ile siyasi yapı birçok yarı müstakil beylik arasında parçalanmıştı. İstanbul'un tekrar Bizans hakimiyetine girdiği 1261'den sonra Batı Anadolu'da boşalan Bizans varlığının yeri, hızla Türk beyliklerince doldurulmaya başlanmıştı. Bölgeye yerleşen Türkler, aynı zamanda Anadolu'da kıyılara akan ticaret yollarını ve kıyılardaki ticaret merkezlerini ele geçirmeye başlamışlardı. Dolayısıyla on dördüncü yüzyıl başlarında dünya ekonomik sisteminde Türk Beylikleri hem ticaretin aracılığı hem de karada ve denizde askeri bakımdan kuvvetleriyle rakip bir aktör olarak artık mevcutturlar ki Aydınöglu Beyliği bunlar arasında müstesna bir yere sahiptir. Diğer taraftan gelişmeler ticaret yollarının ve ortaklarının daha da sert bir şekilde yeniden düzenleneceği yeni bir süreci başlatıyordu.

Foça-İzmir-Sakız Adası Üçgeninde Ceneviz ve Türk Beyliklerinin Mücadelesi

Yukarıda bahsedildiği üzere 1261'de ayrıcalıklı bir konuma yükselen Cenevizliler, aynı yıl imzalanan *Nymphaion* (Nif/Kemalpaşa) *Antlaşmasıyla*³⁹ Smyrna (İzmir), Anea (Kadıkalesi), Adramyttium (Edremit), Cassandria'da (Kassandra) koloni sahibi olma ve Chios (Sakız), Mytilene (Midilli), Create (Girit), Negrepont (Eğriburun) adalarında konsolosluklarla birlikte ticaret istasyonları elde etmişlerdi.⁴⁰ Bu anlaşmanın dikkat çeken bir yanı, İstanbul'un Latin kontrolüne girmesinden sonra yapılan paylaşımında⁴¹, Bizans İmparatoru'nun elinde kalan Asya vilayetleriyle birlikte Ege denizinin kuzey ve doğusunda bulunan adalar bölgesinin de artık Cenevizlilere yani Latinlere açılmasıdır.⁴²

Bölgede Ceneviz varlığını pekiştirecek ikinci önemli gelişme, 1275 yılında İmparator Mikhael Paleologos'un Manuel Zaccaria adında bir

³⁹ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 42-43.

⁴⁰ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 481-482.

⁴¹ Paylaşımın ayrıntıları için bkz. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 295-342.

⁴² İtalyan denizci şehirleri Bizans sularına hakimdiler, bunların kolonileri bütün devlet arazilerine yayılmış ve doğu Akdeniz havzasındaki adaların çoğu bunların hakimiyetine geçmişti. Yunanistan hala Frankların hakimiyeti altındaydı. Grek idaresinde bulunan Epiros da Teselya ile birlikte birleşme oluşumuna katılmamış, Bizans İmparatorluğuna karşı düşmanca tutumda ısrar ediyordu. Balkanların kuzey kısmını imparatorluk aleyhine büyümüş olan Bulgar ve Sırp lar ellerinde tutuyordu. Her ne kadar bu devletlerden hiç birisi henüz Bizans'a karşı büyük çapta bir harekete geçmek imkanına sahip değilse de hepsi de batıdan idare olunacak Bizans düşmanı bir hareketi desteklemeye hazır dılar. Batıda, Latin İmparatorluğu'nun varlığında çıkarı bulunan bütün devletler ona düşmandı. Bkz. Ostrogorski, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 417.

Cenevizliye Fokaia (Foça) şehrini beylik olarak vermesi oldu.⁴³ Foça, İzmir körfezinin kuzey sahilinde, bir liman şehri olmasından öte, o dönemde birçok şap (alum) maden tabakalarının bulunduğu dağların eteğinde bulunmasından dolayı ayrıca önemliydi.⁴⁴ Antik dönemde tıbbi, gümüş-altın parlatma ve renk verme amaçlı sınırlı kullanımı olan şap madenine talep, on ikinci yüzyılda Avrupa tekstil endüstrisinin genellikle boyama ve dinkleme işlemlerinde duyulan ihtiyaçla köklü bir değişikliğe uğramıştı.⁴⁵ Artık ticareti yapılan bir ürün olarak şap⁴⁶, başta Venedik ve Cenevizli olmak üzere Latinler aracılığıyla Avrupa'ya ulaştırılıyor, Avrupa'nın şap ihtiyacının tamamını Anadolu'dan sağlanıyordu. Anadolu'dan ilk şap ihracatı 1236 yılına tarihlenirken⁴⁷ şap üretimi ve işletilmesi de Latin tüccarların taleplerine ve çıkarlarına bağlı olarak başından itibaren bir şekilde Latinlere bırakılmıştı. Anadolu şapının ihracatı, Anadolu Selçukluların kontrolünde bulunan Sivas'a Colonia/Köğonya'dan (Şebinkarahisar), Konya'ya da Kütahya'daki şap yataklarından ulaştırılarak gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla Anadolu'da şap üretimi ve ticareti, sadece Sivas ve Konya üzerinden Türklerin kontrolünde gerçekleştiriliyordu. 1275'te Bizans kontrolünde bulunan Foça şap yataklarının Cenevizli Zaccaria kardeşlere verilmesiyle Bizans Devleti'nin, Türklerin elde ettiği gelire ortak olma çabasına girdiği düşünülebilir. Diğer taraftan Foça, coğrafi konumu ile daha ucuz ve kolay nakliyat imkanları sunarak Anadolu'daki diğer şap temin edilen yerlere göre öne çıkarıyordu.⁴⁸

⁴³ Ceneviz'in ileri gelen ailelerinden olan *Zaccarialar*, yukarıda söz edilen Nif Antlaşmasına imza atanlar arasından olup, Manuele ve Benedetto kardeşler 1275'te İstanbul'a gelmiş ve Manuele Foça'daki imtiyazı alırken Benedetto da İmparator'un kız kardeşi ile evlenerek hem ekonomik hem siyasi güç elde etmişlerdir. Bkz. William Miller, "The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)", *The Journal of Hellenic Studies*, Sayı 31, Cambridge 1911, s. 42-55.

⁴⁴ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 491.

⁴⁵ A. A. M. Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies*, Sayı 32, Ankara 1982, ss. 133-150, s. 146.

⁴⁶ Anadolu'daki şap yataklarının işletilmesi konusunda bilgi olmamasına rağmen, büyük olasılıkla Bizanslılar şap ocaklarını çalıştırmışlardı, ama ticaretinin yapılmadığı bilinmektedir. Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979, s. 164.

⁴⁷ 1236'da Marsilya, Kıbrıs Kralından bir ticari ayrıcalık sağladığı zaman, buradan transit geçen mallar arasında Rum şapından da söz edilmektedir. Ayrıca Avrupa'nın şap talebi Mısır'dan da karşılamaktaydı. Ancak bu ticaret, Selçukluların şap alıcılarına daha iyi koşullar sunması ve 1291'de başlayan ambargo koşullarından dolayı Avrupalılar açısından bazı sorunlar barındırdığından tamamen Anadolu'ya yönelmiştir. Bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 164; 315-316.

⁴⁸ Foça'daki yıllık şap üretimi 1298'de 650 kantar (36.687,95 kg) iken on dördüncü yüzyılın ilk yarısında 14.000 kantara (790.202 kg) ulaşmıştır. Foça'daki şap maden ocakları denize

Şap ticareti ile Manuel Zaccaria büyük bir servet elde etti.⁴⁹ Foça'dan gemilere yüklenen şap, İzmir Körfezinin güneyindeki Urla Yarımadasının tam karşısında 5 mil uzaklıktaki Sakız adasına getiriliyor, buradan Avrupa'ya sevk ediliyordu. Sakız adası, on üçüncü yüzyılda Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşan ticaretin olduğu kadar Karadeniz'den Mısır'a ulaşan ticaretin Doğu Akdeniz'deki en önemli uğrak noktasıydı.⁵⁰ Ayrıca, son derece zengin ve verimli adada kendi adıyla anılan adaya mahsus çok meşhur sakız ile başta şarap üretimi olmak üzere diğer zirai üretimlerin ihracatı yapılmaktaydı.⁵¹ Cenova'dan Doğu'ya mal tüccar rotasında önemli bir durak olan Sakız'dan yüklenen, dış macunu yapımında kullanılan sakız çok talep görüyordu.⁵² Ama bu adayı on dördüncü yüzyılın başlarında oldukça önemli bir konuma yükselten esas mesele, çok kıymetli şap madenlerinin çıkarıldığı Foça'ya olan yakınlığı idi. Zaccaria kardeşlerin Foça'dan sonra Sakız Adası'nın kontrolünü ele geçirmek öncelikli bir hedef olmuştu. Zira Sakız, 1292'de Sicilyalı Ruggero di Loria'nın, 1303'te de Katalan Ruggero de Flor'un hücumlarına uğramış ve aynı yıl 30 yelkenliden müteşekkil bir Türk filosu da adaya saldırarak pek çok ganimet almıştı. Sakız Adası'nın ele geçirilmesi Foça'nın Batı dünyası ile ulaşımı kesilmesi anlamına geliyordu.⁵³ Bilhassa Aydınöglu tehdidinin artması karşısında İmparator II. Andronikos (1281-1328), Sakız'ı müdafaa edebilecek kudretli birisini aramaya başlamış ve kendisi de bir oldu bitti yaratarak bu göreve talip olan Foça hâkimi Benedetto Zaccaria'yı seçmek zorunda kalmıştı.

yakın olduğundan Anadolu'daki diğer şap madeni bulunan Şebinkarahisar, Kütahya ve Ulubat'a göre gemiler naklinin kolay ve maliyetinin düşük olduğu açıktır. XIV. yüzyılın ilk yarısında Kütahya'daki yıllık şap üretimi 12.000 kantardır (677.316 kg.). Bursa'nın batısında bulunan Ulubat'da, XIV. yüzyılın ilk yarısında yıllık 10.000 kantar (564.430 kg.) şap üretilmektedir. Anadolu'da çıkarılan şapın kalitesi açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, Şebinkarahisar'da çıkan şapın kantarında %80 oranında cevher elde edildiği görülmektedir. Bu oran, Foça'daki şapın kantarında %75, Kütahya bölgesinde çıkarılan şapın kantarında %60'tır. Buna göre kalite olarak Şebinkarahisar, Foça ve ardından Kütahya şapı gelmektedir. Bkz. Mehmet Ersan, "XIII-XIV. Yüzyıllar Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, 30 Haziran-1 Temmuz 2000 Bildiriler*, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Akşit-Nazım Kuruca, Şebinkarahisar Belediyesi, İstanbul, s. 55-62, s. 55.

⁴⁹ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 491.

⁵⁰ Sakız adası, uluslararası ticaret merkezi konumunu on altıncı yüzyıla kadar korumuştur. Sakız adasının ticari önemi hakkında bkz. William Miller, *a.g.m.*, s. 48.

⁵¹ Mike Carr, "Trade or Crusade? The Zaccaria of Chios and Crusades against the Turks", *Contact and Conflict in Frankish Greece and The Aegean, 1204-1453, Crusade, Religion and Trade Between Latins, Greeks and Turks*, Ed. Nikolaos G. Chrissis-Mike Carr, Routledge, Londra ve New York 2016, s. 121.

⁵² Jacques le Goff, *Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri*, Çev. Oğuz Adanır, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2020, s. 26.

⁵³ W. Heyd, *a.g.e.*, s. 519.

Kardeşi Manuel'in ölümünden sonra 1288'den beri Foça'yı elinde bulunduran Benedetto, II. Andronikos'un Sakız'ın idaresini kendisine bırakmasını veya adaya yeteri kadar müdafaa kuvveti gönderilmesini istemiş, İmparator'un tereddüt ettiğini görünce de 1304 yılında adayı işgal etmiştir. Bu oldu bitti üzerine II. Andronikos, Sakız'ı 10 yıl süreyle Benedetto Zaccaria'ya dirlik olarak vermek zorunda kalmıştır.⁵⁴ Bu gelişmeler, Karadeniz ve Ege denizlerinin artan önemiyle buradaki pazardan pay alma mücadelesinin daha da kızışmış olduğunu göstermektedir. İşte tam da bu dönemde tarih sahnesine çıkan Mehmet Bey hem karada hem denizlerde cereyan eden mücadeleye katılarak 1317 yılında Yukarı İzmir'i fethetmiştir. Bu fetih, Türk akınlarının denize ulaşması, başka bir ifadeyle Türklerin Ceneviz ticaretini sekteye uğratacak korsan faaliyetlerine dahil olacakları, önlenmesi güç bir sürecin habercisiydi.

Bodamya Beyi Bahadır İbrahim Bey ve Urla

Sakız'da kontrolü sağlayan Benedetto Zaccaria ve daha sonra onun yerini alacak Martin Zaccaria, karadan Foça ve İzmir'e yönelen Türk baskısını engellemek, ayrıca denizlerde de Foça'dan Sakız'a uzanan ticaret yolunu korsan saldırılarına karşı korumak zorundaydı. Foça'ya en büyük baskı Gediz vadisini kontrol eden Saruhanoğlu Beyliği'nden gelmekteydi. Sakız'a baskı yapan güç de Aydınolu Beyliği idi. Foça ile Sakız Adası arasında kalan İzmir, bu yıllarda ticari bir önceliği olmamakla birlikte güzergahın güvenliği açısından önemliydi. Bu bakımdan Zaccaria kardeşlerin İzmir'in Liman Kalesi'nden ve Urla Yarımadasını kapsayan kıyı şeridinden Türkleri uzak tutacak sıkı tedbirlere başvurdukları anlaşılmaktadır. İzmir Liman Kalesindeki güvenlik önlemleri *Düstürname-i Enveri*'de şu dizelerde dile getirilmiştir:

*Bahirdir üç yanı bir yanı kara
Kaleyi kılınışlar ana dâyire
Yanına bir kimse onun varamaz
Kuş olup uçarsa onun geremez*

Urla Yarımadasındaki durum da farksız olmadığı, muhtemelen 1318 sonlarında bölgeye gelmiş bulunan "Guillelmo Ade" veya William of Adam⁵⁵ adlı Dominikan din adamının anlatılarından anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Şerafettin Turan, "Sakız'ın Türk Hakimiyeti Altına Alınması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1966, s. 173-199, s. 175.

⁵⁵ 1318-1323 yıllarında birkaç papalık belgesinde "Guillelmo Ade" adıyla görülen William of Adam, muhtemelen 1275-1338/39 yılları arasında yaşamış bir Dominikan din görevlisidir. Doğu Akdeniz, İran ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde yoğun olarak seyahat etmiştir. Haçlı kontrolündeki Akka'nın 1291'deki Müslümanlarca ele geçirilmesi, Kudüs ve çevresini

Guillelmo Ade, güvenlik tedbirlerinin yarımada adeta hayatı dondurduğunu resmeder:

“...Türklerin neredeyse tamamen elinde tuttuğu Küçük Asya'ya beş kilometre uzaklıktadır [Sakız Adası] ve Türklere ne kadar yakınsa, onlara verilen zarar da o kadar büyük olur. Bu adaya [Sakız Adası] komşu olan ve kendilerine yapılan saldırılardan defalarca acı çeken Türkler, adanın hükümdarlarının gücü ve cesaretinden korktuğu için deniz kıyılarına on iki milden daha fazla yaklaşmazlar. Bu adanın efendileri, Türklere karadan ve denizden şiddetle baskı yapmakta ya kılıçtan geçirirler ya da ele geçirebildiklerini köle yaparlar bu sebeple ister az veya çok karada veya denizde, Türkler bu beyin bayrağını görünce ödleri patlar ...⁵⁶”

Bu ada [Sakız] karşısında, üç mil uzaklıkta Küçük Asya olarak anılan Türkiye'den denize bir burun gibi uzanan, başlangıcı Türk tarafına doğru daralan ve adaya, denize doğru bir çember gibi yuvarlaklaşan çevresi 180 mil olan çıkıntı [Urla Yarımadası] bulunmaktadır. Türklere doğru daralan bu en dar ve karayla birleşen yerin mesafesi sadece 3 mildir. Bu dar mevkiinin bir yanında İzmir, diğer yanında ise Efes yer almıştır. Burun olarak adlandırılan bu çıkıntıda mükemmel bağlar, tüm Roma İmparatorluğu içinde büyük ve en lezzetli zeytinler, meralar, zengin mahsuller, bol su ve gölgeli av ormanları bulunmaktadır. Türkler burada yaşamaya veya hatta gezmeye bile cesaret edemezler, çünkü adanın beyleri [Sakız Adası'nı kontrol eden Zaccaria hanedanı] onlara huzur vermezler ve adanın beyleri de hükümdar veya kilise gücünden mahrum olduklarından burayı elde tutamazlar. ... Ayrıca, etrafı hendek ve kulelerle çevrelenmiş fakat iskân olunmayan güçlü kaleler mevcuttur.⁵⁷”

Oysa Guillelmo Ade'den yaklaşık 60 yıl önce Urla Yarımadası başka koşullar altındadır. Bizans vakanüvisi Georgios Akropolites, İmparator Mikhaël Palaiologos'un (1258-1282) 1260 yılında Batı Anadolu'da yaptığı

kurtarmak üzere Haçlı Seferleri düzenlenmesi yönünde tezleri sürüldü. Bu tezlerden biri, William of Adam tarafından yazılmış *How to Defeat the Saracens*'dir [Araplar Nasıl Yenilir]. Bkz. William of Adam, *How to Defeat the Saracens Guillelmus Ade, Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* Metin ve notlarla Çev. Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2002; Charles Kohler, Documents relatifs à Guillaume Adam archevêque de Sultanieh, puis d'Antivari, et son entourage (1318-1346). *ROL* 10 :16-56. [Reprinted in idem, *Mélanges pour servir à l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, 2: 475-515, Paris 1906.]; Leopold, Anthony, *How to Recover the Holy Land: The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and the Early Fourteenth Centuries*, Aldershot and Burlington 2000; Henri Omont, Guillaume Adam, Missionnaire, in *Histoire Littéraire de la France* 35: 277-84, 1921.

⁵⁶ William of Adam, *a.g.e.*, s. 49

⁵⁷ William of Adam, *a.g.e.*, s. 65.

yolculuk güzergahını anlatırken Urla Yarımadası'nın nadir rastlanan bir tasvirine yer verir:

“...Klyzomenè denen bir yere gitmek üzere hareket etti ve orada konakladı. Çünkü İmparatorlar, Nymphaion'dan (İzmir Kemalpaşa) ayrıldıkları zaman bu yörede kalmayı ve baharın çoğu bölümünü orada geçirmeyi adet edinmişlerdir. Bu yöre atlar için çok bol çayırları çimeni ve çok suyu olan ovalık bir yerdir, çevresinde de köyler ve kentler vardır, bunlardan bütün gereksinim malzemesi alınabilir.⁵⁸”

1318'de William of Adam İzmir'e geldiğinde, şehrin yukarı kalesi bir yıl önce (1317) henüz Türk hakimiyetine girmişti ve kıyı kesim yoğun Türk baskısı altındadır. Türklerin İzmir'in Yukarı Kalesini ele geçirmesi karşısında Benetto Zaccaria'nın da Liman Kalesini zapt ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Bu tarihlerde Aydınoğlu Beyi Mehmet Bey'in, Liman Kalesini ele geçirme konusunda bir faaliyete bulunup bulunmadığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, çok güçlü bir şekilde tahkim edilmiş kaleyi kuşatmaktan ziyade denizde ve karada sadece bazı sınır tecavüzleri ile saldırılar yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ İzmir Liman Kalesine ve kıyı şeridinin fethine yönelik esaslı mücadele Mehmet Bey'in İzmir Bey'i olarak atadığı oğlu Umur Bey tarafından başlatılmıştır.

Dolayısıyla Foça ile Sakız Adası arasında İzmir Körfezini ve kıyılarını içine alan dar bölgede kıyasıyla yaşanan bu mücadele Aydınoğlu Beyliği'nin idari taksimatının hangi koşullarda şekillendiğinin anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Mehmet Bey, beylik topraklarını beş oğlu arasında paylaşmış, bu paylaşımına göre sırasıyla en büyük oğlu Hızır Ayasuluğ'a, ikincisi Umur

⁵⁸ IV. Haçlı Seferiyle 1204 yılında Latin işgaline uğrayan Konstantinapol'den ayrılmak zorunda kalan Bizans erkânı henüz Latinler tarafından zapt edilmemiş bulunan Epiros bölgesinde ve İznik'te Bizans'ın uzantısı olan iki devlet kurdular. II. Isaakios'un kuzeni Mikhael Angelos merkezi Arta olmak üzere Epiros Devleti'ni tesis etti. III. Aleksios'un damadı Theodoros Laskaris de İznik Devleti'ni kurdu. I. Andronikos'un torunları Aleksios ve David ise bu sırada Karadeniz'in güneydoğu sahillerinde Sinop'a kadar uzayan ve merkezi Trabzon olan bir devlet kurmuşlardı (1204). Vakayinamede sözü edilen İznik Devleti'dir ve 1260 kışını Lapseki'de geçiren İmparator Mikhael Palaiologos'un Batı Anadolu'daki faaliyetleri konu edilmiştir. Bkz. Georgios Akropolites, *Vakayinâme*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 164. Trabzon'daki Bizans Devleti'nin kuruluş süreci hakkında bkz. Murat Keçiç, “Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, Ankara 2009, ss. 143-162.

⁵⁹ Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁰ Mehmet Bey'in İzmir'in Yukarı Kalesini ele geçirmesi bir kuşatma neticesinde olmadığı anlaşılmaktadır. Düstürnâme'deki “İki kal'a idi İzmir ol zaman – Birini Mehmet Bey almıştı nihan” ifadesindeki nihan, yani bir anda bu fethin beklenmedik bir gelişmenin fırsata dönüştürüldüğü fikrini vermiştir. Bkz. Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 58.

İzmir'e, üçüncüsü İbrahim Bodamya'ya, dördüncüsü Süleyman Tire'ye, en küçük oğlu İsa da beylik merkezi Birgi'ye atanmıştır.⁶¹

*İli beş oğluna kısmet kıldı mîr
Her biri bir yerde kıldı dar-ü gîr
Ayasuluğ-u Hızır Şâha virür
Anda etbâ'ı bile varıb girür
Çün Umur paşayı gördü ki dilîr
Kıldı İzmir eline anı emîr
İki kal'a idi İzmir ol zaman
Birini Mehmed Bey almışdı nihan
Vardı Bodamya'ya İbrahim Bey
Kıldı ana ol yeri taksim Bey
Tire'yi verdi Süleyman Şâha Şâh
Ol yana ol dahi tutdu azm-i râh
Kaldı idi küçük oğlan şâhla
Gerçi haberin doyurdu câhla*

Bu paylaşımda ikinci oğlu Umur Bey'in ön plana çıktığı anlaşılmaktadır⁶². Artık Akdeniz'e odaklanmış olan Mehmet Bey, "savaşçı bir ruh"⁶³ gördüğü oğlu Umur'u, beyliğinin en ucunda, bir uç beyi olarak İzmir'e atarken Sasa Bey zamanında fethedilmiş ve *geride kalmış* yerleri diğer evlatları arasında paylaşmıştır. Umur Bey'in bir küçüğü olan İbrahim'in de ağabeyine benzer özellikler gösterdiği bahadır/bahadır olarak anılması, kaynaklarda her zaman yakıp yıkmaya hazır acımasız bir kişilik olarak tasvir edildiği⁶⁴ hesaba katıldığında Mehmet Bey'in İbrahim Bey'i de bir uç beyi olarak Urla Yarımadası'nı hedefe koyan sınırdaki Potamia'yı layık gördüğü pekâlâ düşünülebilir. İbrahim Bahadır Bey'in Kızıldağ'ın İzmir Körfezine bakan bu yamacında ileri karakol vazifesi görmesi, askeri konumlanma bakımından oldukça anlamlıdır. Zira bugün bu dağ yamacına çıkıldığında da görüleceği üzere, tüm Urla Yarımadası ve Sakız adası ile etrafı, deniz trafiği net bir şekilde görülebilmektedir.⁶⁵ Bu alan Yarımada'nın

⁶¹ *Le Destan*, s. 48-49.

⁶² Umur Bey hakkında bkz. Tuncer Baykara, *Aydınoğlu Gazi Umur Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

⁶³ Feridun Emecen, "Aydınoğlu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Bildiriler*. Yay. Haz.: Mehmet Ersan-Mehmet Şeker-Cüneyt Kanat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 41-62, s. 43

⁶⁴ Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁶⁵ İzmir körfezinin güneyinde yer alan bölge, Urla Yarımadasını, doğuda kuzey-güney doğrultulu (Cumaovası-Gümüldür) alçak, çukur bir saha ile Nif dağı ve Bozdağ'dan ayıran alandır. Batısında Urla Yarımadası bulunan bu çukur alanının doğusu engebeli ve dağlık olduğundan aynı zamanda doğal bir geçit olarak Seferihisar-Kilizman (Güzelbahçe) yolunu

ana kara ile güneyden ve doğudan ulaşımına bağlantını sağlayarak stratejik bir bölge olma özelliği de taşır. Urla Yarımadasında Cenevizlilerin kale ve hendeklerle sıkı güvenlik tedbirleri almalarına mukabil Türklerin tam da yarımadaı ana karadan ayıran *Potamia* olarak anılan kıstakta askeri bir üs oluşturulduğu düşünülebilir. William of Adam'ın yukarıdaki anlatıları da bunu doğrulamaktadır. Son yıllarda yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları da bölgede yaşananlara dair bazı ip uçları vermektedir. Öncelikle yapılan yüzey araştırmaları, Urla Yarımadası'nda bahsi geçen kalelerin varlığını doğruluyor.⁶⁶ Yarımada'nın en doğusunda, Türk akınlarını durduran ilk kale Sivri Tepe mevkiinde, Sivrihisar olarak adlandırılan kale bulunmaktadır. On yedinci yüzyılda bölgeye gelen Evliya Çelebi de bu kalenin varlığından bahsetmiştir.⁶⁷

Bu bakımdan İbrahim Bey'e verilen yerin; Tire, Ayasuluğ ve İzmir gibi bilinir bir yerleşim merkezi veya kaleden ziyade bir askeri üs olduğu anlaşılmaktadır. 1333'te Batı Anadolu bölgesinde bulunup Aydınoğlu Beyliğini ziyaret eden seyyah İbn Battuta, söz konusu durumu doğrulamaktadır. Mutlaka gittiği şehirleri, çarşı ve pazarları ziyaret edip anlatan İbn Battuta, Birgi, Tire, Ayasuluğ ve İzmir hakkında bilgi verirken Bodamya diye bir şehir veya kaleden bahsetmez. Ayrıca eserinde, Mehmet Bey ve oğullarından Hızır ve Umur Beyler ile görüşmüş, Süleyman Bey'den bahsetmiş ama 1345 yılında vefat ettiği düşünülen İbrahim Bey'in adını anmamıştır.⁶⁸ Şayet Birgi'ye yakın bugün Bademli beldesi, İbrahim Bey'e verilen Bodamya olsaydı İbn Battuta burayı ziyaret eder veya en azından bahsedirdi. Ziyaret ettiği yerlerin idarecilerinden at, yiyecek, köle, kıyafet gibi çeşitli hediyeler olarak bir anlamda yolcuğunun masraflarını çıkaran ve kimin cömert veya cimri olduğuna dair değerlendirmelerde bulunan

meydana getirir. Yine buradaki dağların en yükseği olan Kızıldağ'dan (1.000 m.) çıkan Çamlı çayı ile çukur alan denize açılır.

⁶⁶ Yaşar Ersoy, Elif Kopardal, "Klazomenai Khorası ve Teos Sur İçi Yerleşim Yüzey Araştırması 2006 Yılı Çalışmaları", 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kocaeli 2007, ss. 47- 70; Tayfun Caymaz vd., "Urla Yarımadası Güney kesimi 2016 Yılı Yüzey Araştırması", 35. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bursa 2017, ss. 497-516.

⁶⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, IX. Kitap 1. cilt, Ed. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 111-118. Ayrıca bu kale hakkında bkz. Tayfun Caymaz, Mehmet Emeç, Ferhan Erim, *Urla Kalesi-Urla Castle*, Duvar Yayınları, İzmir 2014.

⁶⁸ Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, Çeviri, inceleme ve notlar A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları 2000, s. 418-426; *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, c. II, Ed. H.A.R. Gibb, Cambridge University Press, Cambridge 1962, s. 438-447.

seyyahın, İbrahim Bey'in hediyelerinden kendisini mahrum bırakması düşündürücüdür.

Ayrıca Bizans tarihçisi Mikhaël Doukas (1400-1463), Foça'daki şap ticaretinden dolayı Türklerle Cenevizliler arasındaki mücadele ile ilgili anlatımında; “*Aynı dönemde, Türkler Lydia ve Asia yörelerinde talan akınları için pusular/pusuda bekleme üsleri kurmuşlardı ...*”⁶⁹ ifadesi de Bodamya'nın bir askeri üs olma olasılığını kuvvetlendirmektedir. Doukas'ın verdiği bilgiler onun bölge ve Aydınöglu Beyliği ile kişisel ilişkilerinden dolayı ayrıca önemlidir. Bizans İmparatorluğu'nun önemli hanedan ailelerinden gelen Doukas'ın aynı adı taşıyan dedesi, dahil olduğu taht mücadeleleri (1341-1347) sonucunda İstanbul'dan kaçarak Aydınöglu Umur Bey'e sığınmıştır. Selçuk'a (Efes) yerleştirilen dedesinden dolayı muhtemelen 1400'lerde Selçuk'ta doğup burada yetişen Doukas, 1421 yılından itibaren Yeni Foça'daki şap işletmesini yöneten Cenevizlilere katiplik yapmıştır. İyi derecede Türkçe ve İtalyanca bilgisi ile yazılı kaynakları kullanabilmesi ve bölgede meydana gelen olaylara tanıklık edenlere yetişmesi bakımından önemli bir kaynaktır⁷⁰.

Bodamya bir yerleşim veya kale değil de Urla girişinde bir askeri üs ise coğrafi konumundan dolayı İzmir Emiri Umur Bey'in idari mıntkasında olması icap eder. Düstürnâme-i Enverî'de Mehmet'in beylik topraklarını oğulları arasında yaptığı paylaşım anlatılırken kullanılan ifadeler dikkat çekicidir. Hızır'a Ayasuluğ ve ayrıca Sultanhisar, Süleyman'a da Tire *virür/verdi* denilmektedir. Umur için “*çün Umür paşayı gördi gey dilir kıldı İzmir eline anı emir*” yani, İzmir emiri kılındı, İbrahim için ise *ol yeri taksim* ifadesi kullanılmıştır. Sanki İzmir ile ilişkili bir paylaşırma söz konusudur ki İzmir Emiri Umur Bey'in idaresi altında bir bölgenin de İbrahim Bey'e *taksim* edildiği sonucunu çıkarmak mümkündür:

*Çün Umur paşayı gördü ki dilîr
Kıldı İzmir eline anı emîr
İki kal'a idi İzmir ol zaman
Birini Mehmed Bey almışdı nihan
Vardı Bodamya'ya İbrahim Bey
Kıldı ana ol yeri taksim Bey*

⁶⁹ Mikhaël Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2008, s. 144.

⁷⁰ Alice-Mary Talbot, “Doukas”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I, ed. Alexander P. Kazhdan vd. New York-Oxford, Oxford University Press 1991, s. 656-657; Levent Kayapınar, “Dukas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul 2016, s. 346-347.

Diğer taraftan Enverî, Umur Gazi ile İbrahim Bey arasındaki ilişkisinin diğer kardeşleriyle ilişkisinden farklı yönleri bulunduğuna dair ip uçları barındırmaktadır. Mükrimin Halil'in (Yinanç) de ifade ettiği üzere Düstürnâme'de Umur Bey'in kardeşleri maiyetinde bulunan, muavenetine yani yardımına gelen veya istikbal eden yani seferden döndüğünde onu karşılayanlar olarak bir ayırım bulunmaktadır.⁷¹ Mesela Liman Kalesinin ele geçirilmesinin ardından deniz gazalarına başlayan Umur Bey'in hemen hemen tüm seferlerinde yanında bulunan, onun emrinde cenk eden kardeşi İbrahim Bey'dir⁷² ve Enverî onu, Umur Gazi'nin *maiyetinde* bir kardeş olarak tanımlamıştır. Ağabey Hızır, Umur Gazi'nin *muavenetinde* ve *istikbalinde* bulunan bir kardeşdir. Hızır Bey Umur Bey'in seferlerine gemiler göndererek desteklemiş, sefer dönüşlerinin bazılarında da istikbalde bulunmuştur. Hızır Bey, Umur Gazi'nin hiçbir deniz aşırı seferine bizzat katılmamıştır. Bir sebepten dolayı babası Mehmet Bey'den kaçarak kayın pederi Mentеше oğlu Orhan Bey'in yanına sığınan Tire Beyi Süleyman Bey, ancak babasının ölümünden sonra dönebildiğinden uzun süre beyliğin faaliyetlerinde bir rol almamıştır. Süleyman Bey ilk kez 1336'da Umur Bey'e *istikbalde* bulunmuş ve bu durum daha sonra tekrar etmiştir. Bu durumda, İbrahim Bey'e, İzmir Emiri Umur Bey'in idari mıntkasında bir bölge *taksim* edilmiş, kendisi de ağabeyinin maiyetinde görevini ifa etmiştir.

Urla Yarımadası'nın Aydınöglü Beyliğı tarafından fethinin gerçekleştiğı koşullar da meseleye açıklık getirmektedir. İzmir Emiri Umur Bey'in iki buçuk yıl devam eden Liman Kalesi kuşatması sırasında eş zamanlı olarak İbrahim Bey'in liderliğinde İzmir Körfezinin güney kıyılarına ve Urla Yarımadası'na yönelik akınların gerçekleştiğı anlaşılmaktadır. Nihayet Umur Bey 1329 yılında Liman Kalesini ele geçirmiştir.⁷³ Bu gelişmenin

⁷¹ Mükrimin Halil (Yinanç), *Medhal*, s. 30.

⁷² Mesela, Bozcaada seferinde (1328-1329) Umur Gazi'nin yanında kardeşlerinden sadece İbrahim Bey vardır. Sakız'ın fethinde, 1333 yılında gerçekleşen Mumdüña seferinde, Ağriboz ve Monevesia savaşlarında, Kuluri/Fuluri adasında ve buradan Mora'ya yapılan akınlarda İbrahim Bey'in adı geçmektedir. Bkz. Mükrimin Halil (Yinanç), *Medhal*, s. 21-30.

⁷³ Paul Lemerle, kuşatma altındaki kalenin, Martin Zaccaria tarafından Umur Bey'e teslim edildiğine dikkat çekmiştir. Çünkü 1329 yılında Türklerin menfaatine hizmet eden bir gelişme yaşanmıştır. İmparator Andronikos Paleologos, 1329 yılda donanmasıyla birlikte Sakız'a gelmiş ve askerini çıkararak asi kabul ettiği Martin Zaccaria'yı teslim mecbur bırakmıştı. Martin Zaccaria, Bizans İmparatorluğu tarafından kendilerine idaresi verilen Sakız Adası'nda İmparator'a karşı gelerek bağımsızlığını ilan etmişti. Böylece Paul Lemerle, İmparatorun gelişinden korkan Martin Zaccaria'nın Liman Kalesiyle birlikte Urla Yarımadası'nı Türklere teslim edip bölgeden çekildiğı sonucuna ulaşmıştır. Bkz. Paul Lemerle, *a.g.e.*, s. 57. Ayrıca İmparatorun itaatsiz Cenevizli Sakız Beyine yaptığı bu sefer, sahillerdeki arazilerini koruyabilmek, bu sahillerde hüküm süren Türk Beyleri ile Osmanlılara karşı işbirliği yapmayı düşünmesi, yeni inşa edilen Bizans donanmasının da yardımıyla durumunu kuvvetlendirdiğı belirtilmektedir. Bkz. Willam Miller, *a.g.m.*, s. 49; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*

ardından Bodamya Beyi İbrahim Bey de ivedilikle yarımada'nın fethini tamamlamıştır. Bu bakımdan kendisi, artık Fatih İbrahim Bey olarak anılacaktır. Fatih İbrahim Bey, Klazomenai antik şehrin beş kilometre daha güneyinde bulunan Urla'da bir cami yaptırmıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarında izi takip edilen ve halen Fatih İbrahim Bey ile Cami-i Atik veya Eski Cami olarak anılan bu caminin varlığı, İbrahim Bey'in ve oğullarının Urla ile yakın ilişkisini gösteren Urla civarındaki vakıf ve tapu kayıtları, Himmet Akın tarafından tespit edilmiştir:

4014 numaralı Evkaf Dosyasında, arznameye ilişik 1121 [Hicri] tarihten itibaren kayıt suretlerinin başında; “*Vakf-ı Fâtih İbrâhim Bey der Urla tâbi-i İzmir*” yazısı vardır. Bu kaydın konulmasına mucip olan ve İzmir kadısı tarafından 1139 [Hicri] tarihiyle yazılan arizada; “*Medîne-i İzmir muzâfâtından kasaba-i Urla'da vâki' müteveffâ Fatih İbrahim Bey câmi-i şerîfi*” diye başlar. Bunun üzerine 1140 [Hicri] tarihinde III. Ahmet tarafından “İzn-i Hümâyûnum olmuştur” tarzında berât verilmesine dair olan Hatt-ı Hümâyûnda da “*Fâtih İbrâhim Bey*” kaydı yer alır.⁷⁴ “*Tevliyet-i Vakf-ı Fâtih İbrâhîm Bey der Urla tâbi-i İzmir*” başlıklı vakıf kayıtlarında, Hicri 24 Şaban 1138 tarihinde Urla kasabası naibi Esseyid Salih Efendi marifetiyle yapılan tevcih kaydı ile “*Vakf-ı Fâtih İbrahim Bey der Urla tâbi-i İzmir*” kayıtları mevcuttur.⁷⁵ Aynı şekilde bu camiye ait vakıf yerler Süleyman ve Kilizman⁷⁶ köyleri ve Kumanlu⁷⁷ Urla civarındadır. Kayıtlarda bu yerler, İbrahim Bey ve oğulları Hasan ve Cüneyt beylere ait ve İzmir oğullarının mülkü olarak anılmıştır.⁷⁸

166 numaralı Tahrir Defterinin 69'uncu sayfasında; “*Vakf-ı Câmi-i Süleyman köy benâm Kara Hasan bin İbrahim tâbi-i Birgi*” kayıtlarıyla birlikte, “*tevliyeti nefisine bâdehû aslah evlâdına neslen bâde neslin*” şerhi bulunmaktadır. Aynı defterin 66. sayfasında; “*Vakf-ı imâret-i Cüneyd Bey der nefis-i İzmir çiftlik der karye-i Süleyman köy*” kayıtlarına rastlanmaktadır.⁷⁹ 571 numaralı Aydın Vakıf Defterinde; “*Vakf-ı câmi-i der karye-i Süleyman köy tâbi-i kazâ-i Birgi zikrolunan camii şerîfin Kara Hasan bin İbrahim nâm sâhib-ül-hayr bina idüb*” denilmektedir. Aynı

Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk- Bizans Münasebetleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989, s. 34.

⁷⁴ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 72.

⁷⁵ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 72.

⁷⁶ İzmir ile Urla arasında günümüzde Güzelbahçe İlçesidir.

⁷⁷ Günümüzde Urla'da Kamanlı mevkii ve Kamanlı Camisi mevcuttur. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Urla'nın mahallelerinden birdir, bkz. BOA. NFS.d. 2961.1247

⁷⁸ Hasan ve Cüneyt Beylerin İbrahim Bey'in oğulları olduğuna dair ispat ve değerlendirmeler için bkz. Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 70-73.

⁷⁹ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 70.

defterin yedinci sayfasında; “*Îmâret-i Cündî Bey bin Aydın der nefsi-i İzmir*” başlıklı evkaf kayıtları içinde; “*Çiftlik der karye-i Süleyman köy tâbi-i kazâ-i Birgi*” ifadeleri görülmüştür. Süleyman köyünün İzmir oğullarının mülkü olduğunu gösteren kayıt, Tire Vakıf Defterinde yer almıştır. “*Kazâ-i Birgi karye-i Süleyman mülk-i Ömer Bey veled-i Bayezid Bey an evlad-ı İzmir*” başlıklı bu kayda göre Süleyman köyündeki cami için vakıf yapan Kara Hasan il İzmir’deki imaretini vakfeden Cüneyt Bey’in ölümünden sonra bu köyün mülk olarak evlattan evlada geçtiği anlaşılıyor.⁸⁰ Himmet Akın bu kıymeti bilgileri tespit etmekle birlikte Süleyman köyünün nerede olduğuna dair bir bilgi paylaşmamıştır. Her ne kadar kayıta, nefsi-i İzmir ifadesi geçse de tam olarak köyün yeri belli değildir. Ancak Urla ve çevresine İbrahim Bey’in idari mıntıkası olarak bakıldığında söz konusu köyün, Urla’daki Elvan Fakih cemaatinin oluşturduğu Süleyman köyü olduğu görülür.⁸¹

Urla’daki Fatih İbrahim Bey Camisinin evkaf kayıtlarında vakfedilen yerler arasında Urla ve civarındaki yerleşimlerden bahsedilir: “*Kamanlu kurbunde olan bahçe*” ve “*Kilizmen nâm kariyede olan incir bahçesi*”.⁸² Aynı şekilde 8 numaralı I. Selim Defterinin dokuzuncu sayfasında; “*Nefsi-i İzmir Evkâf-ı imâret-i Cüneyd Bey*” başlığı ile gösterilen kayıtlar içinde, daha önce İbrahim Bey camisine ait vakıf yerler arasında geçen “*Kilizmen karyesi*” “*Mukâtaa’-i zeytünlik der karye-i Kilizmen*” mevcuttur.⁸³

Vakıf ve tapu kayıtlarının yanı sıra Bizans tarihçisi Doukas’ın Cüneyt Bey’in Osmanlı Devleti ile giriştiği mücadelede Urla bölgesinin asker toplama veya destek verme konusunda kendisine cömert davranmasını,

⁸⁰ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 71.

⁸¹ Bkz. Ömer Bıyık, *Defter-i Evkâf-ı Vâlîde Sultan Der Mağnisa, Ayşe Hafsa Vâlîde Sultan Vakfı ve XVI. Yüzyılda Urla*, Ege Üniversitesi, İzmir 2014, s. 9. Ayrıca Tire’de Süleymanlar adında bir köy bulunmakla birlikte Birgi’de Süleyman adında bir köy mevcut değildir, bkz. M. Akif Erdoğan, *Fazullah Bin Abdüsselam Defter-i Evkâf-ı Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere der Birgi (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi, İzmir 2014.

⁸² Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 72.

⁸³ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 72-73. Yakın zamanlarda basılmış olan bir tebliğde, İbrahim Bey’in Mehmet Bey’in vefat ettiği 1334’ten kendi vefatı olan 1347 tarihleri arasında yaklaşık on yıllık bir zaman zarfında Urla ve çevresinde fetihlerde bulunduğunu ki Urla ve çevresi zaten 1329 tarihinde fethedilmiştir, bunun bölgedeki mimari eserlerin vakıf kayıtlarından izinin sürülebileceği bilgisine yer verilmiştir. Himmet Akın tarafından tespit edilen vakıf kayıtlarının bira kaçı dışında, Çeşme’deki zaviyeye dikkat çekilmişse de bu konuda bir veri sunulmamıştır. Bkz. Kemal Ramazan Haykıran, “Aydınöğulları Zamanında İzmir’in Batı Uçlarının Türk Hâkimiyeti ve Türkleşmesi: İbrahim Bahadır Bey ve Faaliyetleri”, Ed. Mustafa Daş, Erkan Göksu, Murat Yılmaz, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu, Aydınöğulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümüne Kadifekale’den Bakmak: İzmir’in Dünü ve Yarını, 5-7 Nisan 2018 İzmir*, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2019, ss. 328-346.

bölgede babasına [İbrahim Bey] duyulan muhabbetin hatırası olarak değerlendirmesi, İbrahim Bey'in idari mıntikasının Urla Yarımadası olduğu fikrini destekleyen diğeri bir husustur: "...O zaman İzmirli, [onun başında bulunduğu] birliği görür görmez, bu birlik kimindir ve başında kim vardır diye kuşkuya düştüklerinden, onu Cüneyt'in getirmekte olduğunu öğrenince, hepsi, kadınlarla çocuklarla, Cüneyt'i görmek için yanı sıra koşmaya başladılar; çünkü o doğma büyüme İzmirli idi ve onların birçoğuyla birlikte yetiştirilmiş idi. [birçoğunun çocukluk arkadaşıydı]. Onlardan Aydınöglü Mustafa'nın Ephesos/Selçuk ve Thraia/Tire'de bulunduğunu öğrenince, ülkenin iç taraflarına, Erythrai/Ildırı, Bryela/Urla, Klazomenai/Urla İskelesi ve bazı diğeri köylerin bulunduğu yöreye gitmek üzere o yana seçti. Bunu yapması, komşu dağlarda yaşayan Türklerin hepsi iyi dövüşen, gayet savaşçı olan ve üstelik Cüneyt'in baba dostu insanlar olduğu için idi."⁸⁴

Geride bir erkek varis bırakmadan 1348 yılında Haçlı saldırısı sırasında Liman Kalesini müdafaa ederken hayatını kaybeden Umur Bey'in yerine Aydınöglü Beyliğinin başına Ulu Bey olarak ağabeyi Hızır geçmiştir. İzmir'deki Yukarı Kale'nin idaresi ise isimleri Kara Hasan ve Cüneyt Beyler olduğu bilinen İbrahim Bey'in oğullarınca sürdürülmüştür. Vakıf ve tapu kayıtlarında İbrahim Bey oğlu Hasan, "İzmir Dizdarı" veya "Dizdar-ı Sâbık" olarak anılmıştır. Himmet Akın, İbrahim Bey'in oğullarının Kara Hasan ve Kara Cüneyt lakaplarıyla anılmalarının, Hıristiyanların elinde kalan Kıyı İzmir'inin yani Liman Kalesinin 1402'de Timur tarafından fethine kadar kendilerinin *İzmir Karasubası* olmalarıyla ilişkilendirmiştir. Ayrıca, Cüneyt'in Osmanlı kaynaklarında⁸⁵ *İzmir Oğlu* diye anılması, onun İzmir ve havalisine hükmetmesi ve buralarını Osmanlılara karşı elde tutmaya çalışmasıyla izah etmiştir.⁸⁶ Bu da İbrahim Bey'in hem Umur Bey hem de İzmir ile ilişkisini, bölgedeki mevcudiyetini açıklamaktadır.

Sonuç

Urla Yarımadası'nın on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki sosyal ve iktisadi tarihine yönelik devam etmekte olan araştırmada, on dördüncü yüzyıl başlarında bölgede meydana gelen koşulların anlaşılması açısından önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Özellikle bölgenin tarihi coğrafyasına ilişkin bilgilere duyulan ihtiyaç, bölgede Türk hakimiyetinin nasıl ve hangi koşullarda şekillendiği meselesini gündeme getirmiştir. On dördüncü

⁸⁴ Doukas, *a.g.e.*, s. 155-156. Ayrıca Tuncer Baykara, *Türk Devrinde Urla Kazası (1080-1980)*, Ege Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığı Proje No: 030, İzmir 1991, s. 14.

⁸⁵ Neşri Tarihi'nde *İzmir oğlu* veya *İbn İzmir* ifadeleri yer almıştır, bkz. *Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi: II. Cilt*, Yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. 445, 497, 583.

⁸⁶ Himmet Akın, *a.g.e.*, s. 76-77.

yüzyılda Batı Anadolu'da tarih sahnesine çıkan Aydınolu Beyliği tarafından Türk hakimiyetine alınan bölgenin, aynı zamanda bu beyliğin idari taksimatına ilişkin muallakta kalan bir meselesiyle ilişkili olduğu fikrini vermiştir. Böylece, 1940'lı yıllarda Aydınolu Beyliği hakkında araştırma yapan tarihçilerin üzerinde küçük bir tartışma başlattıkları Aydınolu İbrahim Bey'in idari mıntikasının yerinin, günümüzde neresi olduğu sorusuna Urla Yarımadası'nı merkeze alan bir yaklaşımla cevap aranmıştır. Geniş bir bölümünde Aydınolu Umur Bey'in deniz gazalarını anlatan ve dönemin nadir Türkçe kaynaklarından olma özelliği taşıyan *Düstürnâme-i Enveri* ile aynı zamanda bölgenin bu dönemine ilişkin çağdaş ve güncel kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda İbrahim Bey'in idari mıntikasının Urla Yarımadası olduğu sonucuna varılmıştır.

1260 tarihinden sonra meydana gelen siyasi gelişmeler, Anadolu'da, özellikle Batı Anadolu sahillerinde doğu ve batı dünyasından gelen yeni aktörlerin kıyasıya mücadelesiyle hızlı bir değişimin yaşanmasına yol açtı. Cenevizlilerin önce ticari, ardından siyasi etkinliklerini artırdıkları Sakız Adası ile İzmir Körfezi etrafında başlayan hakimiyeti, Saruhan ve Aydınolu Türk Beyliklerinin meydan okumasıyla karşılaştı. Dolayısıyla bölgede, 1260'larda başlayan on beşinci yüzyılda Osmanlı hakimiyetine kadar devam eden ama bu süreçte de değişen siyasi dengeler etrafında örülen bir tarih ortaya çıktı.

İzmir'in Yukarı Kalesinin Mehmet Bey tarafından 1317'de ele geçirilmesinin ardından yapıldığı anlaşılan bu taksimatta henüz ele geçirilmeyen Urla Yarımadası'nın İzmir ile sınırını oluşturan kıstağın Cenevizlilere karşı yürütölen mücadelede ileri bir askeri üs olarak önem kazandığı anlaşılmıştır. Urla Yarımadasını ana kara ile ayıran yerde Potamia olarak anılan bir bölgenin varlığı ve *Bodamya* adının Rumca *Potamia*'dan Türkçeye geçtiği bilgisi ile bu yerin İbrahim Bey'e verilen Bodamya olduğu fikrini kuvvetlendirmiştir. 1329'da hem İzmir Liman Kalesi hem de Urla Yarımadası Aydınolu Beyliği topraklarına dahil olmuştur. Urla'da *Fatih İbrahim Bey Cami* adlı bir caminin varlığı, Urla'nın fethinde İbrahim Bey'in özel bir yeri olduğunun göstergesidir. İbrahim Bey'e ve oğlu Cüneyt Bey'e ait vakıf kayıtlarının Urla'daki mevcudiyeti, Cüneyt Bey'in bölgedeki faaliyetleri de İbrahim Bey'in Urla ile ilişkisinin Aydınolu ailesinin diğer fertlerine göre farklı konumunu ifade etmektedir. Ayrıca, *Düstürnâme-i Enveri*'nin anlatımında İbrahim Bey'in ağabeyi Umur Bey ile olan ilişkisi ve askeri faaliyetleri onun, Umur Bey'in maiyetinde İzmir mıntikasında bir yere atanmış olabileceği fikrini vermektedir.

Sonuç olarak; İbrahim Bey'e bugün karşılığını bulunabilecek bir yerleşim yeri değil, İzmir mıntikasına dahil henüz fethedilmemiş, Ceneviz

kontrolünde bulunan Urla Yarımadası'nın girişinde Potamya/Bodamya olarak anılan yer, askeri üssü veya ileri karakol idaresi verilmiştir.

Aynı zamanda, Aydınoğlu İbrahim Bey'in attığı temeller üzerinde büyüyüp gelişen Urla'nın tarih sahnesine çıkışı, özellikle 1275-1350'lerde meydana gelen iktisadi ve siyasi olaylar etrafında şekillenmiştir. 1346'da Sakız'ın, 1348'de Haçlı kuvvetlerinin Liman Kalesini kuşatması sırasında Umur Bey'in hayatını yitirmesi önemli bir dönüm noktasıdır. Bu kalenin de Cenevizlilerin eline geçmesiyle bölgede güç dengelerini tekrar değişikliğe uğratmıştır. Umur Bey'in deniz üssü olarak istifade ettiği İzmir limanının kontrolünün kaybedilmesi, beyliğin yeni Ulu Beyi olan Hızır'ın Cenevizlilerle anlaşma imzalamasıyla ortaya çıkan koşullar, nihayet 1402'de Emir Timur'un İzmir Liman Kalesini, daha doğrusu tüm İzmir'in idaresini tekrar Türklere teslim etmesine kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında başta Umur ve İbrahim Beylerin ile askerlerinin hatırası, gaza ruhu, denizcilikteki bilgi birikimi Urla'da yaşatılarak muhafaza edilmiş, bu birikim Osmanlı idaresinde on beşinci yüzyılda Türklerin Akdeniz'de yeniden bir güç olarak yükselişine hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

NFS.d. (Nüfus Defteri) 2902, 2911, 2915, 2961, 2962, 2963

Y..EE. (Yıldız Esas Evrakı) 40.189

Basılı Belgeler

Salname-i Vilayet-i Aydın [İzmir Vilayet Salnamesi], 1315/1897.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I.: Kütahya, Karahisâr-ı Sâhip, Sultanönü, Hamîd ve Ankara Livâları: Dizin ve tıpkıbasım, Haz.: Ahmet Özkılınç ve diğerleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II.: Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili livâları: Dizin ve tıpkıbasım, Haz.: Ahmet Özkılınç ve diğerleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye livâları: Dizin ve tıpkıbasım, Haz.: Ahmet Özkılınç ve diğerleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I, Haz.: Ahmet Özkılınç ve diğerleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001.

Kaynak Eserler

- Akropolites, Georgios, *Vekayinâme*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Doukas, Mikhaël, *Tarih Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Düstürnâme-i Enverî*, Haz. Mükrimin Halil (Yinanç), Evkaf Matbaası, İstanbul 1929.
- Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, Çev., inceleme ve notlar A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, IX. Kitap 1. Cilt, Ed. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Le Destan d'Umur Pacha (Düstürnâme-i Enverî)*, metin ve Fransızca Çev. İ. Melikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi: II. Cilt*, Yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.
- The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, C. II, Ed. H.A.R. Gibb, Cambridge University Press, Cambridge 1962.
- Villehardouin, Geoffroi de- Valenciennes, Henri, *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- William of Adam, *How to Defeat the Saracens Guillelmus Ade, Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, metin, çeviri ve notlar Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2002.

Haritalar

- Kiepert, Heinrich, *Specialkarte vom westlichen Kleinasien*, Berlin, 1890 (15 feuilles, échelle 1:250.000).
- _____, *Generalkarte des Këmigreiches Griechenland (1:300.000)*, Viyana, 1885.
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert//G7430-s250-K5-index1.html> (Erişim tarihi: 26.05.2020)
- İzmir Saruhan ve Aydın Haritası*, haz. Ressam Osman Mükerrerem b. İsmail Fatih, Dersaâdet 1924/1340
- <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R126786.pdf> (Erişim tarihi: 05.06.2020)

Sözlükler

- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1988.
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Araştırma ve İncelemeler

- Abu-Lughod, Janet, *Before European Hegemony The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, New York, Oxford 1989.
- Akın, Himmet, *Aydınolu Tarih*, Ankara 1968.
- Ardel, A. “Çeşme Yarımadasında Coğrafi Müşahedeler”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 1961, s. 69-77.
- Baştav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk-Bizans Münasebetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989.
- Baykara, Tuncer, *Aydınolu Gazi Umur Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- _____, *Türk Devrinde Urla Kazası (1080-1980)*, Ege Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığı Proje No: 030, İzmir 1991.
- Bıyık, Ömer, *Defter-i Evkâf-ı Vâlîde Sultan Der Mağnisa, Ayşe Hafsa Vâlîde Sultan Vakfı ve XVI. Yüzyılda Urla*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2014.
- Bryer, A.A.M. “The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana”, *Anatolian Studies*, Sayı 32, Ankara 1982, s. 133-150.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979.
- Campbell, Brain, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2012.
- Carr, Mike, “Between Byzantium, Egypt and Holy Land: The Italian Maritime Republics and the First Crusade”, *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, Ed. Susan B. Edgington; Luis García Guijarro, Brepols, Turnhout 2014.
- _____, “Trade or Crusade? The Zaccaria of Chios and Crusades against the Turks”, *Contact and Conflict in Frankish Greece and The Aegean, 1204-1453, Crusade, Religion and Trade Between Latins, Greeks and Turks*, Ed. Nikolaos G. Chrissis-Mike Carr-Routledge, Londra ve New York 2016.
- Caymaz, Tayfun- Emeç, Mehmet- Erım, Ferhan, *Urla Kalesi-Urla Castle*, Duvar Yayınları, İzmir 2014.
- Caymaz, Tayfun-vd., “Urla Yarımadası Güney kesimi 2016 Yılı Yüzey Araştırması”, 35. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür ve Turizm Bakanlığı*, Bursa 2017, ss, 497-516.
- Darkot, Besim- Tuncel, Metin *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978.
- Emecen, Feridun, “Aydınolu Umur Bey: Kısa Bir Biyografi Denemesi”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I*,

Bildiriler, Yay. Haz.: Mehmet Ersan-Mehmet Şeker-Cüneyt Kanat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Erdoğan, M. Akif, *Fazullah Bin Abdüsselam Defter-i Evkâf-ı Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere der Birgi (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi, İzmir 2014.

Erdoğan, M. Akif- Bıyık, Ömer, *1481 Tarihli Tire, Birgi, Ayasuluğ ve Alaşehir Timar Defteri (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2015.

Eron, Kâmil-Teoman, Gültekin, “İzmir’de Basılan İlk Aydınöğlü Dirhemi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 124, 2007, s. 113-114.

Ersan, Mehmet, “XIII-XIV. Yüzyıllar Şap Ticareti ve Şebinkarahisar”, *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran-1 Temmuz 2000)*. *Bildiriler*, içinde Ed. Ahmet Akşit-Nazım Kuruca, Şebinkarahisar Belediyesi, İstanbul 2000, s. 55-62.

Ersoy, Yaşar- Koparal, Elif, “Klazomenai Khorası ve Teos Sur İçi Yerleşim Yüzey Araştırması 2006 Yılı Çalışmaları”, *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kocaeli 2007, ss. 47- 70.

Kemal Ramazan Haykıran, “Aydınöğülleri Zamanında İzmir’in Batı Uçlarının Türk Hâkimiyeti ve Türkleşmesi: İbrahim Bahadır Bey ve Faaliyetleri”, Ed. Mustafa Daş, Erkan Göksu, Murat Yılmaz, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu, Aydınöğülleri Tarafından Fethinin 700. Yıldönümüne Kadifekale’den Bakmak: İzmir’in Dünü ve Yarını, 5-7 Nisan 2018* İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2019, ss. 328-346.

Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Kayapınar, Levent, “Dukas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul 2016, s. 346-347.

Keçiş, Murat, “Kadifekale’nin Aydınöğülleri Tarafından Fethine Dair Tartışmalar: Yeni Bir Yorum”, Ed. Mustafa Daş, Erkan Göksu, Murat Yılmaz, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu, Aydınöğülleri Tarafından Fethinin 700. Yıldönümüne Kadifekale’den Bakmak: İzmir’in Dünü ve Yarını, 5-7 Nisan 2018* İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir 2019, s. 190-205.

_____, “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, Ankara 2009, ss. 143-162.

Konukçu, Enver, “Aydın İli’nin Gelişiminde Aydın Bey”, Ed. M. Akif Erdoğan-Şule Pfeiffer Taş, *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, Cilt 2, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016, ss. 109-118.

Kütükoğlu, Mübahat, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2000.

- Le Goff, Jacques, *Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri*, Çev. Oğuz Adanır, Doğubaki Yayınları, Ankara 2020.
- Lemerle, Paul, *L'Émirat d'Aydin Byzance et L'Occident Recherches sur La Geste D'Umur Pacha*, Universitaires de France, Paris 1957.
- Mater, Barış, *Urla Yarımadasında Arazinin Sınıflandırılması ile Kullanışı Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1982.
- Miller, William, *The Latins in the Levant: a history of Frankish Greece (1204-1566)*, J. Murray, Londra 1908.
- _____, "The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)", *The Journal of Hellenic Studies*, Sayı 31, Cambridge 1911, s. 42-55.
- Nicol, D. M. *Bizans ve Venedik*, Çev. G. Çağıl Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Ostrogorski, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Philippson, Alfred, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien Ionien und das westliche Lydien*, cilt II, Justus Perthes, Gotha 1911.
- Talbot, Alice-Mary, "Doukas", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I, s. 656-657, Ed. Alexander P. Kazhdan ve diğerleri, Oxford University Press, New York-Oxford 1991.
- Telci, Cahit, "XV-XVI. Yüzyıllarda Tire Şehri", Ed. Mehmet Şeker-Arzu Taşcan, Türk Kültüründe Tire II Sempozyum Bildirileri 17-19 Kasım 2006, Tire Belediyesi, [basım yeri belirtilmemiştir] Haziran 2008, ss. 21-40.
- Turan, Şerafettin, "Sakız'ın Türk Hakimiyeti Altına Alınması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1966, s. 173-199.
- _____, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2000.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev: O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- Zachariadou, Elizabeth A., *Trade and Crusade venetian Create and the Emirates of Monteshe and Aydın (1300-1415)*, Library of The Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, Venedik 1983.
- _____, "Changing Masters in Aegean", *The Geek Islands and the Sea: Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute*, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001, eds. J. Chrysostomides, Ch. Dendrinis, J. Harris. Porphyrogenitus, Camberley 2004. Türkçe çevirisi Elizabeth A. Zachariadou, "Ege'de El Değiştiren İktidarlar",

Çev: Serdar Çavuşdere, *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 22, Ankara 2007, s. 207-220.

TİMUR'UN SEFERİNE KADAR KAFKASYA'DA KATOLİK RAHİPLER VE KİLİSELERİ ÜZERİNE ON THE CATHOLIC PRIESTS AND THEIR CHURCHES IN CAUCASIA UNTIL TIMUR'S CAMPAIGN

Altay Tayfun ÖZCAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.05.2020

Kabul: 08.06.2020

Article Info

Received: May 15, 2020

Accepted: June 08, 2020

Özet

Kafkasya Avrupa için asırlar boyunca merak edilen bir bölge olsa da Haçlı seferlerine kadar bilinmeyen bir ülke olarak kalmıştı. Belki bundan sonraki yıllarda da bilinmeyen bir bölge olarak kalabilirdi. Ancak Ortadoğu'daki Haçlıların askerî desteğe ihtiyaç duymaları Katolik din adamlarının gözlerini Kafkasya'daki güçlü Gürcü Krallığı'na doğru çeviriyordu. Bu vaziyet kısa süre içerisinde Papalık ile Gürcüler arasında diplomatik bir temasa neden olurken diğer taraftan Katolik din adamları da Kafkasya'da kiliseler kurabilecekleri bir imkâna sahip oldular. Onlar burada güvenilir bir ortam bulmuşlardı. Bu güvenilir ortam bir süre sonra Kafkasya'nın Moğol egemenliği altına alınmasıyla sarsılsa da Moğollar bir süre sonra Katolik din adamlarını desteklediler. Bu sayede de onlar sadece Gürcü Krallığı egemenliğindeki topraklarda değil, aynı zamanda Kafkasya'nın diğer bölgelerinde de kiliselerini kurdular. Aynı zamanda birbirleri arasında irtibat halindediler ve bu irtibat onların bir teşkilat olarak giderek güçlenmelerine de kapı aralıyordu. Artık onlar sadece Katolikliği vaaz eden bir kilise teşkilatı olmaktan çıkarak bölgede misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ve bunda da başarı sağlayan bir teşkilat haline gelmişlerdi.

Bu çalışmamızda Timur'un XIV. yüzyılın sonlarındaki seferine kadar Kafkasya'daki Katolik din adamları ve kiliselerinin varlığını ele alacak ve Kafkasya'daki teşkilatlanmaları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Katolik din adamları, misyonerlik, Kafkasya, Moğollar.

Abstract

Although Caucasia was an area of curiosity for Europe for centuries, it remained an unknown country until the Crusades. It could have remained unknown in the following years. However, the growing need for military support on part of the Crusaders in the Middle East resulted in Catholics priests seeking the support of

* Doç.Dr., Dumlupınar Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

the mighty Georgian Kingdom in the Caucasus. This resulted in the establishment of diplomatic contacts between the Papacy and Georgians providing the Catholic clergy with the opportunity to establish churches in the Caucasian region. They have spotted a reliable environment here. Although this situation was shaken by the Mongols who conquered Caucasia, Mongols soon supported Catholic priests. Thus, they built churches not only within the territory under Georgian control but also in the remaining parts of Caucasia. At the same time, they were in contact with each other which gave strength to their growing organization. They were quick to convert from a church organization that preached Catholicism to an organization that carried out missionary activities in the region and also achieved success in this.

In this study I will examine the existence of Catholic clergy and their churches in the Caucasus until Timur's campaign that occurred the end of the XIVth century with particular focus on their organization in the region.

Key Words: *Catholic priests, missionary activities, Caucasia, Mongols.*

1402'nin sonu veya 1403'ün başında kendisini İran'daki Sultaniye kentinde bulunan Katolik Kilisesi'nin Başpiskoposu olarak takdim eden Johannes adlı bir rahip Avrupa'daki çeşitli kentlere ulaştıkça buralarda farklı bir mutluluk öbek öbek yayılıyordu. Bu mutluluğun nedeni, altı veya yedi yıl önce Niğbolu muharebesinde Haçlı ordusunu ezip geçen ve hatta aralarında Fransız ordusunun başkomutanı Nevers Dükü Jean'ın da bulunduğu pek çok önemli komutanı esir eden Yıldırım Bayezid'in yenilgiye uğramakla kalmayıp –tarihin bir cilvesi gibi– esir edildiğinin bildirilmesinden kaynaklanıyordu¹. Avrupa için hala çok büyük bir tehlike olan ve her an Constantinopolis'i ele geçirip sonrasında Roma'ya saldıracağından endişe edilen² bir hükümdarın düşüşü bundan başka nasıl bir hisse neden olabilirdi ki? Bu memnuniyete paralel olarak Avrupa'da şimdi yeni bir gündem de belirmeye başlamıştı: *Avrupa'nın şanlı ordusunu imha eden Bayezid'i yenen komutan kimdi? O, Timur'du.*

Aslında birkaç yıldır Timur'a dair çeşitli haberler Avrupa'da dilden dile dolaşıyordu. Tamamıyla olumsuz bir bakış açısıyla şekillenmiş bu dedikodular, Johannes'in getirdiği bu haberle, yani Ankara zaferi ile birlikte

¹ Ankara muharebesinin Avrupa'daki yankısı ile ilgili olarak bk. M. Meserve, *Türk*, çev. M.T. Akad, April yay., İstanbul, 2011, s.439. Johannes'in elçilik misyonu ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk. A.T. Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.33/ S. 55, 2014, s.126-130.

² Bayezid'in bu ve daha başka "hayali" tasarıları ile ilgili olarak bk. A.T. Özcan, "XV. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Avrupa Kroniklerinde Yıldırım Bayezid İmajı", *Uluslar arası Yıldırım Bayezid Sempozyumu Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar H.B. Öcalan ve Y.Z. Karaaslan, TTK yay., Ankara 2019, s.233.

bir anda radikal bir şekilde değişti ve Timur, dūřman kimliğinden sıyrılarak bir kurtarıcı olarak algılanmaya bařladı³. Diđer taraftan bu yeni imajın oluşumunda efendisinin mektuplarını adreslerine teslim eden Johannes'in, aktardığı resmi olmayan bilgileri ile kanaati de etkiliydi. Nitekim o, bir yandan Ankara muharebesi ve Bayezid'in yenilmesiyle ilgili bilgiler verirken diğer taraftan da açık bir Őekilde hayranlık beslediği Timur'un Őahsiyeti, devleti, egemenliği altındaki toprakları, burada yaşayan tábileri ve daha pek çok konuda malumatı meraklı kimselerle paylaşıyordu. Bu anlatılanlar o kadar ilgi gördü ki kısa süre içerisinde iki kitap ortaya çıktı ve yaygınlaştı. Bunlardan birisi Johannes'in Fransa'da bulunduğu sırada yazıya geçirilen *Ordonnances de Temir Bey*⁴, diğerisi ise Almanya'da kaleme alınan *Libellus de Notitia Orbis* adlı eserlerdir⁵. Her ikisi de son derece önemli kaynaklar olan bu eserlerden sonuncusunda bir detay çok dikkat çekiciydi. Johannes bu eserde Gürcistan'da ve Ermenistan'da faaliyet gösteren Katolik din adamlarından bahsedip pek çok kiliseler kurduklarından ve etkilerinin Kafkasya ile sınırlı kalmayarak buradan Etiyopya ve Hindistan'a kadar yayıldığını ifade ediyordu. Elbette bu bilgi bazı kimseler için yeni değildi, ancak Őimdi Johannes anlattıklarının ilgi çekiciliğine bu bilgileri de katarak, iyice unutulmuş olan bir geçmişi bir anda tüm çarpıcılığı ile çok daha geniş bir kitleye ifřa ediyordu. Ancak, aslına bakılacak olursa bu geçmiş o kadar yitip gitmişti ki Johannes'in kendisi bile maziyi pek iyi bilmiyordu. Nitekim Kafkasya'daki Katolik misyonunu 1310'da başlatmasına karşın Katolik din adamları burada çok daha önceki yıllardan itibaren faaliyette bulunuyorlardı ve çizdiği sınırın çok daha ötesine kadar, Kafkasya'nın kuzeyinde gerek Karadeniz'in kıyısında gerekse dağlık bölgelere kadar yayılmıřlardı⁶.

Hıristiyanlık Kafkasya'da erken denilebilecek bir dönemde, IV. yüzyılda yayılmaya başlamış ve kalıcı bir din olmayı başarmışsa da⁷ gelişimi epey

³ Timur imajındaki değişim ile ilgili olarak bk. A. Knobner, "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı", ev. M.Ő. Yüksel, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.18/2005, s.232, 237, 240

⁴ Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında*, Eski Fransızca Aslından eviren ve Notlandıran A.D. Altunbaş, Kronik kitap, İstanbul 2020.

⁵ A. Kern, "Der 'Libellus de Notitia Orbis' Iohannes III (De Galonifontibus) O.P. Erzbischofs von Sulthanyeh", *Archivum Fratrum Praedicatorum*, Vol. VIII/ 1938, s.82-123. Bu edisyon kritik metne bağlı olarak eserin kısmi bir tercümesi için bk. A.T. zcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", s.132-155.

⁶ Sultaniyeli Johannes'in Doğu'daki Katolik kiliseleri ile ilgili bilgileri için bk. A.T. zcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", s.148, 151-153.

⁷ Kafkasya'da Hıristiyanlığın başlangıcı ve Doğu Roma Kilisesi'nin etkisine dair bk. I. Arzhantseva, "The Christianization of the North Caucasus", *Die Christianisierung des Kaukasus*, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2002, s.17-26

zorlu bir süreci gerektirmişti. Bunun en temel nedeni Kafkasya'yı adeta birbirinden farklı dünyalara bölen coğrafi şartlarıydı. Bundan ötürü Hıristiyanlık Ermenistan ve Gürcistan gibi iletişimi güçlü olan bölgelerde hızlı bir gelişme göstermesine karşın kuzeyinde yer alan bölge, Alan örneğinde görülebileceği gibi Hıristiyanlık ile ancak IX. yüzyılda yayılma imkânı bulabilmişti⁸. Çerkes ve Abazaların Hıristiyanlık ile tanışmaları ise bundan da geç bir tarihte, XIV. yüzyılda gerçekleşecekti⁹. Diğer taraftan bu coğrafi durum, inanışta da farklı biçimlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim XIII. yüzyılda İtil boylarına çıkmak üzere Kafkasya'ya gelmiş olan bir Dominiken heyetin gözlemlerinin aktarıldığı bir raporda Kafkasya'nın en kuzeyinde yer alan Matrica'daki Hıristiyanlıkla ilgili gözlemler, bu kentin Hıristiyan ahalisinin, Hıristiyanlığı bu dinin ilkelerinin epey dışında yaşadıklarını gösterir. Mesela kentin efendisi Hıristiyan olmasına karşın haremde yüz tane eşi bulunuyordu¹⁰.

Kafkasya'da Hıristiyanlığın yayılmasının yavaşlığında bir diğer etken de bölgenin dış dünyaya kapalı olmasıydı. Bu durum bölgedeki Hıristiyan cemaati giderek artan bir kapalılığa sevk etmiş ve neticede Kafkasya Hıristiyanlığı farklı bir karaktere bürünmüştür. Mesela Gürcü kilisesi otonom bir yapıya sahip olup *Katolikos* unvanını verdikleri bir din adamının önderliğinde varlık gösterirken Ermeniler de yine kendi katolikoslarının önderliğini benimsemişlerdi¹¹. Bununla birlikte her iki kilise de Kafkasya Hıristiyanlığının yayılmasında önemli başarı kaydetmişti ve tarihî kaynaklara bakıldığında bu faaliyetlerin gerçek bir beceri kazandığını gösteren misaller de vardır. Mesela 682'de İsrail adlı rahibin önderliğindeki bir heyet Kafkasya Hunlarının Derbend'in kuzeyindeki Varaçan adlı kentlerinde bir süre kalmış ve burada misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş, başarılı neticeler elde etmişti¹². Benzer kabiliyet bundan çok daha görkemli

⁸ E.S. Zevakin – N.A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.”, *İstoriçeskiy Zapiski*, T. 3/ 1938, s.117; T.S. Noonan, “Why Orthodoxy did not Spread among the Bulgars of the Crimea during the Early Medieval Era: An Early Byzantine Conversion Model”, *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, eds. G. Armstrong and I.N. Wood, Brepols Publishing, Turnhout, 2000, s.24;

⁹ E.S. Zevakin – N.A. Pençko, “Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze”, s.117.

¹⁰ “Dominiken Misyoner Julian'ın Seyahati ile ilgili Metinler”, *Moğollar Avrupa'da, Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran, A.T. Özcan, Kronik kitap, İstanbul 2020, s.54-55.

¹¹ M.W. Baldwin, “Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century”, *A History of the Crusades*, Vol. V, ed. N.P. Zacour, H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press 1985, s.469.

¹² Söz konusu faaliyet ile ilgili olarak bk. *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxurançı*, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London 1961, s.156-171.

bir muvaffakiyetle Gürcü kilisesi tarafından da ortaya konmuştu. Nitekim askerî yardım sağlamak üzere epey kalabalık bir nüfusla Gürcistan'a gelen Kumanlar Gürcü kilisesine mensup din adamlarının eliyle Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bu bölgede kiliseler kurarak varlıklarını devam ettirmişlerdir¹³. Ancak bu ve daha başka başarılar Kafkasya'nın kendi içine kapalı bir coğrafya olmasından ötürü dış dünyada akis bulmuyordu. Bununla birlikte bu, dış dünyanın burada olup bitenler konusunda tamamen bihaber oldukları manasına gelmez.

Kafkasya Hıristiyanlığının kendi içine kapanık bir yapı arz etmesine karşın bölgedeki Hıristiyan varlığına dair kimi bilgiler Avrupa'ya ulaşıyordu. Mesela 1109'da kaleme alınmış bir mektupta Gürcüler Kafkasya'yı, Büyük İskender tarafından Kafkasya'ya çekilmiş seddin kuzeyinde bulunan efsanevi *Gog ve Mogog*lara karşı koruyan bir halk olarak tasvir edilmiştir¹⁴. Bununla birlikte bu tanımlama bile Kafkasya'nın henüz "keşfedilmediği" dönemlere aittir ve Gürcistan ile kuzeyindeki bozkırlılar arasındaki mücadeleye dair haberlerinin dinî bir yorumu hüviyetindedir. Bu haberler –yine Gürcistan özelinde olsa da– Haçlı seferlerinden sonra ciddi bir artış gösterdi. Bunda tahmin edilebileceği üzere Gürcüler ile çevresindeki Türk devletleri arasındaki mücadelelere ilişkin haberlerin Haçlıların kulağına erişmesi etkiliydi. Gürcülerin, düşmanlarına karşı kazandıkları zaferlere ilişkin bu duyumlar arttıkça Haçlıların gözleri Kafkasya'ya daha çok yöneliyor ve eskinin "Gog ve Mogoglara karşı mücadele eden" Gürcü kimliği Haçlılara destek verebilecek bir olası müttefike dönüşüyordu. İşte bu yıllarda kimi din adamlarının düşlerini Gürcü Krallığı ile temas kurmak ve onlarla ittifak bağı kurmak süslemeye başlamıştı¹⁵. Bununla birlikte bu süreç 1204'te Constantinopolis'in Latinlerin eline geçmesi ile bir anda tamamen değişti. Zira Latinler bu hadise ile sadece Constantinopolis'i değil, aynı zamanda onun ilişki içerisindeki bölgelerle bağlantılarını da ele geçirmiş bulunuyorlardı. Kafkasya da bunlardan en kıymetlilerinden birisiydi ve Batılılar şimdi düşlerini gerçekleştirmeye en yakın noktada bulunuyorlardı.

Ziyaret ile ilgili ayrıca bk. A.V. Gadlo, *Etničeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universitete, Leningrad 1979, s.142-150; A.T. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik kitap, İstanbul 2019, s.90-91.

¹³ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age (XIIIe–XV siècles)*, Ecole Française de Rome, Roma 1977, s.22.

¹⁴ J. Richard, "L'extreme Orient legendaire au Moyen Age: Roi David et Pretre Jean", *Annales d'Ethiopie*, Vol. II/ 1957, s.228. Gürcistan ile ilgili Batıda kaleme alınmış kaynaklardaki bilgilerle ilgili olarak bk. B. Hamilton, "Latins and Georgians and the Crusader Kingdom", *Al-Masaq*, Vol. 23/ 2, 2011, s.118.

¹⁵ B. Hamilton, "Latins and Georgians and the Crusader Kingdom", s.120.

Batılıların Kafkasya'yı keşfetmenin eşiğine geldikleri bu yeni dönemde herkesin Kafkasyası birbirinden farklıydı. Cenevizliler ve Venedikliler için Kafkasya ticaret açısından önemliken dinî çevreler için ise bu diyar yukarıda ifade edildiği üzere Haçlılara destek verebilecek bir müttefik yatağı olma özelliği göstermesinden ötürü kıymetliydi. Bu kıymet, Haçlı varlığının zayıfladığı her an daha da artıyordu. İşte bu durum, 1204'teki gelişme ile birleşince Kafkasya artık bir an evvel temas kurulması gereken bir coğrafya haline geldi. İşte bunun bir neticesi olarak 1211'de Papa III. Innocentinus, seleflerinden hiçbirinin teşebbüs etmediği yeni bir girişimde bulunmaya karar vererek Gürcü Krallığı'na bir elçilik heyeti gönderdi ve ilettiği mektubu aracılığıyla onları Ortadoğu'daki Haçlı varlığına destek vermeye çağırdı¹⁶. Bununla birlikte bu talep ve bu yıllardaki daha başka istekler gerek Gürcistan ile Ortadoğu arasındaki coğrafi uzaklık ve gerekse Gürcülerin karşı karşıya kaldığı başta Selçuklular olmak üzere daha başka tehlikelerden ötürü neticesiz kaldı. Ancak 1220'de Gürcistan önce Moğolların ve ardından Celaledin Harezmsah'ın saldırılarının hedefi olunca yardım istemek üzere girişimde bulunan bu sefer Gürcüler oldu ve bu, 1230'ların ortalarında çok daha güçlü bir yardım talebi ile tekrar edildi¹⁷. Artık mecburiyet iki yönlü hale gelmişti ve bu, iki tarafın da birbirine yaklaşması demekti. Avrupa ile Kafkasya artık tarihte ilk defa bu kadar birbirine yakındı.

Papalık ile Gürcü Krallığı arasındaki ilişkilerin bu şekilde sıklaşması temaslar sırasında sadece Gürcistan'da değil, aynı zamanda ilerleyen yıllarda Kafkasya'nın tamamının Katolik misyonerliğine açılmasına neden olacak gelişmelere de kapı aralıyordu. Katolik dünyanın hızlı bir şekilde dışarıya açılma dönemi içerisine girdiği bu dönemde¹⁸ Kafkasya da doğrudan ve çok

¹⁶ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.53.

¹⁷ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.54.

¹⁸ Mesela bu yıllarda Dominikenler misyonerlik faaliyetleriyle Hıristiyanlığı yaymak çabasını öyle bir ele almışlardı ki bu gayret ilginç neticelerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu neticelerden en dikkat çekici Macaristan merkezli faaliyetlerdir. Nitekim burada üslenen Dominikenler Kumanların Hıristiyanlaştırılması meselesinde zaman ilerledikçe önemli başarılar elde etmişler ve en nihayetinde bu başarı Tuna boylarında bir Kuman Piskoposluğu'nun kurulmasına kadar varmıştır. Dahası onlar 1230'larda İtil boylarına kadar gidip burada yaşayan Macar boylarını da Hıristiyanlaştırmak gibi cüretkar bir hamlede de bulunacaklardı. Dominikenlerin Kumanlar üzerindeki faaliyetleri ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak şu iki çalışma bilhassa önemlidir: V.T. Paşuto, "Polovetskoe Episkopstvo", *Drevneyşie Gosudarstva Vostochnoy Evropy*, Moskva 2011, s.573-581; R. Hautala, "İstoriçeskiy Kontekst Osnovaniya Katoliçeskoj Eparhii Kumani 1227 goda", *Zolotoordmskaya Tsivilizatsiya*, No. 7 / 2014, s.111-139; Ya.V. Pilipçuk, "Kumanskaya Episkopiya (Aspekti Politiçeskoj İstorii)", *Kazahskoe Gosudarstvo i Evraziyskoe Prostranstvo: İstoriya i Sovremennost', Sbornik Materialov XI Evraziyskogo Nauçnogo Forumu*, red. Z.E. Kabul'dinov, N.Y. Mayahmetov, D.A. Kausilov, K.O. Kazina, A.S.

özel bir hedefti. 1232'de Papa IX. Gregorius, Constantinopolis Patriği'ne gönderdiği bir mektubunda doğuda Katolik misyonerlik çalışmalarının önemine değindikten sonra bu kapsamda üzerine düşülmesi gereken halklar arasında Gürcü, Laz ve Alanların adlarını açıkça zikrediyordu¹⁹. İşte, artık Kafkasya'nın Katolik misyonerlik faaliyetlerinin odak noktasına oturduğu bir dönemde Papa'nın mektubundan hemen sonra, 1233'te Russanolu Jacobus adlı bir Fransisken din adamı, Papa IX. Gregorius'un kendisini Gürcü Kralı'na takdim eden bir mektubu²⁰ ile Gürcistan'a gitti ve burada bir Fransisken kilisesi kurmak üzere girişimlerde bulundu. Bu ziyaretle ilgili olarak günümüze erişen bilgiler, din adamının Gürcü Kralı ve maiyeti tarafından memnuniyetle karşılandığına işaret etse de²¹ Jacobus'un veya bu bölgede ardında bıraktığı din adamlarının faaliyetleri hususunda malumat yoktur²². Bununla birlikte adı geçen din adamının ziyaretinin Katolik rahiplerin Kafkasya'daki varlığı için bir dönüm noktası olduğu açıktır. Elde bir delil olmamakla birlikte onun, Kafkasya gibi Katolik din adamları tarafından pek de iyi tanınmayan bir bölgeye gitmeyi düşünebilecek diğer din adamları için cesaretlendirici bir figür hâline dönüştüğü üzerinde de durulabilir. Kısa süre sonra Papalığın Kafkasya'ya adeta bir dinî çıkartma yapacak olması da muhtemelen bunun bir yansımasıydı.

1240'da Papalık Gürcistan'a sekiz Dominiken rahibinden oluşan bir heyet gönderdi. Ancak bu bölgeye adım attıklarında Hugucius, Jacobus, Beneventius, Rubinius, Petrus, Bernardus, Lambertus ve Guizadus adlı Dominiken din adamları²³ ülkeyi çok farklı bir durumda buldular. Zira ülke 1239'da Moğollara biat etmiş durumdaydı ve Gürcü tahtı ancak Moğol başkomutanı Carmagun Noyan'ın izni ile hüküm sürebiliyordu. Bununla birlikte bu din adamlarının bir şansı bölgeye Moğolların Kafkasya'yı egemenlik altına almalarından sonra gelmeleri oldu. Moğollar onca yıkımın

Ornbekova, Astana 2014 , s.285-289; S. Kovács, "Bortz, A Cuman Chief in the 13th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58/ 3, 2004, s.255-266.

¹⁹ C. Delacroix-Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque aux XIVe et XVe Siècles*, Ecole Française de Rome, Rome 1997, s.45.

²⁰ "Rogat Georgiae Regem, ut Fratrem Jacobum de Russano redeuntem cum aliis Francibus Ordinis Minorum besigne recipiat", *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*, Studio et Labore Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae, Tomus I (Ab Honorio III ad Innocentium IIII), Romae 1759, s.101-102.

²¹ "Praecones Evangelici in Georgia", *Annales Ecclesiastici*, ab Augustino Theiner, Tomus 21, Parisiis 1870, s.74-75. Bu ziyaret ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.44, 55; R.B. Brooke, *Early Franciscan Government Elias to Bonaventure*, Cambridge University Press, Cambridge 1959, s.146.

²² M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s. 470.

²³ "Ad Rusudem Reginam Georgiae Auxilia Contra Tartaros", *Annales Ecclesiastici*, ab Augustino Theiner, Tomus 21, Parisiis 1870, s.226

ardından Kafkasya'yı yeniden yapılandırıyorlardı ve bu süreçte Katolik din adamları, Moğolların bozkır devletlerinin tamamında gördüğümüz hoşgörüyü onlara da fazlasıyla gösterdiler²⁴. 1245'te Baycu'ya gönderilen heyette yer alan St. Quentinli Simon 1240'da Tiflis'e gönderilen bu din adamlarıyla görüşmüş veya onlarla temas kurmuş insanlarla karşılaşmıştı. Kafkasya'da bulunan Katolik din adamlarının faaliyetleri ile ilgili en ufak bir bilgi vermemişse de tehdit altında bulduklarından veya durumlarının kötü olduğuna ilişkin de bir kayıt düşmemiştir²⁵. 1255'te yolu Kafkasya'ya düşen Rubruklu Willem, bu noktada Simon'dan daha cömert davranmıştır. Surmari'de Katolik din adamları ile, hatta muhtemelen bizzat 1240'ta Gürcistan'a gelen Bernardus ile karşılaşmıştı²⁶. Willem ayrıca Tiflis'te de Dominikenlerin kilisesinin olduğunu biliyordu. Nitekim Sartak'a ulaşmak üzere yol alan Katolik din adamları ile Ani'deyken karşılaştığında verdiği tavsiyeler üzerine onlar "*kardeşlerinin olduğu Tiflis'e gitmeye, onlarla ne yapacaklarını konuşmaya karar*" vermişlerdi²⁷. Ancak ne yazık ki Willem, Surmari'deki Kilise ile ilgili olduğu kadar Tiflis'teki kilise hakkında da malumat vermemiştir. Yine de onun kayıtları 1240'ta Gürcistan'a gelen Dominikenlerin burada tutundukları ve dahası çevre bölgelere yayılarak teşkilatlandıklarını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan Willem, Katolikliğin ve onun başında bulunan Papa'nın Kafkasya'da ciddi bir prestij kazandığını da gözlemlemiştir. Nitekim önemli Gürcü komutanlardan birisi olan Şahensa ve oğlu Zaharia ile görüşmesini şu sözlerle özetler: "*Roma kilisesinin çocukları olduklarını ve eğer Papa onlar biraz destek gönderirse kendilerinin bizzat tüm komşu halkları kiliseye itaat ettireceklerini söylediler*"²⁸ Elbette bu aktarılanlar, Şahensa ve oğlunun gerçek his ve kararını göstermekten çok Kafkasya'da Papalığın destek umulacak bir makam halini alacak kadar güce eriştiğine işaret eder.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Dominikenler Moğolların hoşgörüsü ile de desteklenen konumları sayesinde o kadar geniş bir bölgeye yayılmışlardı ki,

²⁴ 1240'da Gürcistan'a gönderilen heyet ile ilgili olarak bk. C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, Vol. III, Oxford 1906, s.187; P. Jackson, *The Mongols and the West*, Pearson-Longman Press, Harlow 2005, s.60; M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s.470; B. Hamilton, "The Latin Empire and Western Contacts with Asia", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean 1204-1453, Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*, eds. N.G. Chrissis and M. Carr, Routledge Taylor and Francis Group, London 2016, s.44.

²⁵ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, Daktav yay, Antalya 2006, s.36.

²⁶ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap yay, İstanbul 2010, s.277.

²⁷ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s.279-280.

²⁸ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s.278.

güneyde Tebriz'e kadar kiliseleri ile, şapelleri ile ve buralarda görevli din adamları ile Kafkasya'nın pek çok yerinde boy gösteriyorlardı²⁹. Bununla birlikte bu dönemde Kafkasya'daki Katolik din adamlarının varlıklarına ilişkin bilgiler ancak varlıklarına işaret eden kimi göndermeler ve buradaki din adamlarının isimleri ile sınırlıdır ve bundan ötürü genel bir tablo çizmek mümkün değildir. Veri azlığı, bölgede tutunmuş olmalarına karşın Katolik din adamlarının başarılarının sınırlı olması ile izah edilebilir. Elbette bunda şaşılacak bir taraf yoktur. Çünkü Katolik din adamları bir tarafında İslam'ın güçlü bir şekilde varlık gösterdiği, diğer tarafında da gerek Ermeni ve gerekse Gürcü Kiliseleri gibi burada asırları devirmiş bir kilise teşkilatının içerisine sokulmuşlardı ve bu ortam içerisinde başarı elde edebilmeleri fevkalade zordu. Bu açıdan bakıldığında Katolik din adamlarının XIII. yüzyılda Kafkasya'da elde ettikleri kazanımın, hemen kuzeyde, Deşt-i Kıpçak'taki Katolik misyonerlerin başarılarının³⁰ gölgesinde kaldığını söylemek gerekir. Bununla birlikte Kafkasya'daki Katolik misyonerler XIV. yüzyıla çok daha dinamik bir vaziyette adım atacaktı.

Katolik din adamları XIV. yüzyıl ile birlikte doğu bölgelerdeki misyonerlik çalışmalarını çok daha sistematik bir hâle getirdiler. Bunda elbette bu dönemde sadece din adamlarının değil, tüccarları da içine alan geniş bir kesimin doğu ile bağlarını topyekûn bir şekilde kalkındırmalarına neden olan şartların etkisi vardı. Ancak mesele kilise olunca elbette öncelikle zikredilmesi gereken kişi Papa XXII. Johannes'ti. O, Ortadoğu'da Haçlı varlığının tamamen ortadan kalktığı bir dönemde, doğudaki Hıristiyan varlığının en güçlü bir şekilde Kafkasya'da temsil edildiğini görüyor ve bundan ötürü Kafkasya'ya büyük önem veriyordu. Dahası burada Katolik din adamları da bir şekilde varlıklarını sürdürüyorlar ve böylelikle yeni bir atılım için birer sıçrama noktası teşkil ediyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Kafkasya'daki Hıristiyan idare ve topraklarındaki Katolik kiliseler Müslüman bir okyanusun içindeki bir Hıristiyan adası gibi görünüyordu. Bu adanın Katolikleştirilmesi ve batı ile temasının daha da artırılması Katolik

²⁹ D. Sinor, "The Mongols and Western Europe", *A History of the Crusades*, Vol. III, ed. H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press 1975, s.533.

³⁰ Deşt-i Kıpçak'taki Hıristiyan misyonerlere dair bk. Richard, "Les Missions au Nord de la Mer Noire", "Les Missions au Nord de la Mer Noire (XIIIe-XVe Siecles)", *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo*, ed. P. Schreiner, F. Schmieder, Roma 2005, s.231-246; J. Richard, "La Pape et les missions catholiques en Orient au moyen age", *Melanges d'archeologie et d'histoire*, T. 58/ 1941, s.251 vd.; N.İ. Şçavaleva, "Kievskaya Missiya Pol'skih Dominikantsev", *Drevneyšie Gosudarstva na Territorii SSSR, Materialı i İssledovaniya 1982 god*, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1984, s.139-151; J.R. Sweeney, "'Spurred on by the Fear of Death': Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary", *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from Pasific to the Adriatic*, ed. M. Gervers and W. Schlepp, Toronto 1994, s.38, 39; P. Jackson, *The Mongols and the West*, s.17.

batının doğudaki siyasi çıkarlarının devam ettirilmesi için son derece önemliydi.

Kafkasya'daki Katolik misyonerliğinde iki grup etkiliydi. Bunlardan birisi olan Fransiskanlar, Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı *Tartaria Aquilonaris* adı ile bir misyonerlik sahası olarak belirlemişlerdi ve Altın Orda Hanlığı'nın başkenti Saray'ı da merkez haline getirmişlerdi. Etki sahaları buradan Kırım'a ve Terek ve Kura boylarına kadar uzanıyordu. Bu teşkilat son derece iyi örgütlenmiş bir yapıydı. Sadece Kerson ve çevresindeki alanda yetmiş Katolik kilisenin bu teşkilata bağlı olduğuna bakıldığında *Tartaria Aquilonaris*'in ne denli iyi örgütlendiği tahayyül edilebilir³¹. Bu bölgenin hemen güneyinde yer alan saha ise *Tataria Orientis* adıyla geçiyor ve merkezini Tebriz üstleniyordu. Bununla birlikte Papa XXII. Johannes Asya'daki Katolik misyonunu daha düzenli bir hale getirme gayreti karşısında Tebriz'deki Katolik kilise merkezi 1318'de Sultaniye'ye taşındı³² ve bunu bölgedeki diğer kiliselerle ilgili daha başka düzenlemeler takip etti. Bu yıllarda kaleme alınan *De locis Fratrum Minorum et Fratrum Praedicatorum in Tartaria* (Tatarya'daki Fransiskan ve Dominiken mevkileri üzerine) adlı listede Sultaniye'ye bağlı bu kiliselerin adı zikredilir. Bu belgeye göre Kayfasya'da yer alan Katolik kiliseleri Tiflis, Borçka veya Çoruh üzerindeki Yeniol'a tekabül eden Porsico, Erivan'ın kuzeybatısındaki bir nokta olan Carpy ile Ağrı'ya tekabül eden Karakiliseydi³³.

Papa XXII. Johannes'in Sultaniye'deki düzenlemesi esas itibari ile doğudaki Katolik misyonlara ilişkin atılımının sadece bir başlangıcıydı. Nitekim bu karardan hemen sonra Kafkasya'daki Katolik faaliyetlerinde ciddi bir yükseliş kendisini gösterdi. 1321'de Gürcistan Kralı'na gönderdiği mektubunu bu gayretinin bir başlangıcı olarak değerlendirmek mümkündür.

³¹ Söz konusu yapılanma ve Kafkasya'daki Fransiskan kiliseleri ile ilgili bk. J. Glazik, "Missionary Work of the Mendicants Outside Europe", *History of the Church*, Vol. IV, eds H. Jedin and J. Dolan, s.395-396; C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, s.238; J.P. Hevert, *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, Unpublished Phd Thesis, University of North Carolina, Chapel Hill 2016, s.124-125.

³² J. Glazik, "Missionary Work of the Mendicants Outside Europe", s.398; J.P. Hevert, *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, s.90.

³³ Girolamo Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica Della Terra Santa Dell Oriente Francese*, Tomo II, Firenze 1913, s.72 (Bu yayına ulaşmamı sağlayan Hamburg Üniversitesi'nden Mustafa Altuğ Yayla'ya teşekkür ederim). Ayrıca bk. J. Preiser-Kapeller, "Civitas Thauris: The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed.J. Pfeiffer, Brill Publishing, Leiden 2014, s.281.

In simus super başlıklı bu mektubunda Papa tüm dünya Hıristiyanlığının Katoliklik çatısı altında toplanması gerektiği gibi esasen Papalığın sürekli olarak tekrarladığı politikasını muhatabına iletiyor ve gönderdiği heyetleri kibarca kabul edip onlara yardımcı olmasını istiyordu³⁴. 1321'de Ermenistan ve Gürcistan'daki Katolik kiliselerinin başına Camerinolu François'i getirdi³⁵ ve onun ölümünden sonra yerine Porgolu Bartholomeaus geçti. Hatırası XV. yüzyılda bile canlı olan bu din adamının³⁶ 1330'daki vefatının ardından ise bu makamın yeni sahibi Floransalı Johannes oldu³⁷. Bu kilisenin altında ise, yukarıda isimleri zikredilen daha başka kiliseler bulunuyordu. Süreç, İzmir'in 1330'larda Türklerin eline geçmesi Papalığın buradaki din adamlarını Kafkasya'ya sevk etmesiyle bir anda değişti. 1330'da Elbruz dağlarına gönderilen William ile yukarıda adı geçen Floransalı Johannes de bunlardandı ve bölgede önemli faaliyetlerde bulunmuşlardı³⁸. Bernard ve Peter adlı din adamları ise ahalisi büyük oranda Abazalardan oluşan Sevastopolis'teki piskoposluğun kurucularıydı ve buradaki kilise sonraki yıllarda buraya gelen diğer din adamlarının çabalarıyla güçlenerek devam etti³⁹. Buradaki din adamlarının bilhassa Abazalar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰. Katolik din adamlarının faaliyette buldukları alanlar sadece Ermenistan ve Gürcistan ile kuzeyindeki deniz kıyısı kentleri ile

³⁴ J.P. Hevert, *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, s.110-111.

³⁵ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.184.

³⁶ Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", s.151.

³⁷ T. Tsiklanadze, T. Karchava, G. Kavtaradze, "Towards the Clarification of the Identity and Sphere of Activities of the Missionaries who Visited the Orient and Georgia in the 14th Century", *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, Vol. 3/ 3, 2009, s.187; J.P. Hevert, *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, s.119.

³⁸ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.185-186; C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, s.214, 289; M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s.505; J. Preiser-Kapeller, "*Civitas Thauris: The Significance of Tabriz*", s.286; T. Tsiklanadze, T. Karchava, G. Kavtaradze, "Towards the Clarification of the Identity and Sphere of Activities of the Missionaries", s.187; J. Preiser-Kapeller, "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde: Die byzantinischen Kirchenprovinzen der Alanen und Zichen im Mongolischen Machtbereich im 13. und 14. Jahrhundert", *Caucasus during the Mongol Period-Der Kaukasus in der Mongolenzeit*, ed. J. Tubach, S.G. Vashalomidze and M. Zimmer, Wiesbaden 2012, s.206.

³⁹ C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, s.313, 479; J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.178-179, 182; M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s.506; T. Tsiklanadze, T. Karchava, G. Kavtaradze, "Towards the Clarification of the Identity and Sphere of Activities of the Missionaries", s.187; *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, eds. J. Gamakharia, T. Beradze, T. Gvantseladze, Tbilisi 2011, s.154.

⁴⁰ C. Delacroix-Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque*, s.20.

sınırlı değildi. Katolik misyonerler Alanlar arasında da faal oldukları⁴¹ gibi Çerkesler de Katoliklerin dikkatini çekiyordu. Papa XXII. John'un, kaynakta *rex Czycorum* yani Çerkeslerin Kralı unvanıyla geçen Versacha'ya Katolikliğe davet eden bir mektup göndermesi gerçekten dikkat çekicidir ve Çerkeslerin sadece dinî olarak değil, aynı zamanda siyasî olarak da dikkat çekiyor olmaları açısından önemlidir⁴². 1350'lerin sonlarında ise Çerkesler arasında Cosma adlı bir Fransisken din adamı Katolik Hıristiyanlığını vaaz ediyor ve çevresine bir kitle toplamaya çalışıyordu⁴³. Yine Papa VI. Clement, bir Ceneviz kolonisi olarak dikkat çeken Matrica'ya 1346'da Johannes adlı bir Fransisken papazını göndererek bu bölgedeki Çerkesler üzerinde de etki kurmaya çalışıyordu. Coppa'da ise Fransisken rahipleri etkiliydi ve varlıklarını kentin iç kesimlerindeki dağlık kesimlerde yaşayan halk üzerinde de hissettiriyorlardı⁴⁴. 1333'te ise Camerinolu François ile İngiliz asıllı Richard Vosporo'da faaliyet gösteriyorlardı⁴⁵. Katolik din adamları Kafkasya'nın iç mıntıklarına da nüfuz etmeyi başarmışlardı. Dağıstan ve Kaytak toprakları ile daha başka noktalar ile Tarki ve Macar kenti gibi yerleşim birimleri Katolik din adamlarının ulaşım faaliyet gösterdikleri sahalardı⁴⁶.

Papa XXII. Johannes zamanında Kafkasya'daki Katolik faaliyetlerinin bir diğer cihetini ise Ermenistan ve Azerbaycan'daki faaliyetler oluşturuyordu. Ancak buradaki faaliyetlerin odak noktası Hıristiyanlığı Katolik nizama göre yaymak değil, zaten Hıristiyan olan bir ahalinin Katolikleştirilmesiydi. Bundan ötürü buradaki teşkilat da buna göre daha farklı bir karaktere sahip olmuştu. *Fratres de Majori Armenia Unitores* (Büyük Ermenistan'dan Üniatör Kardeşler) adlı bu birim, köklerini Papa XXII. Johannes zamanındaki gayretlerden alsa da Papalık tarafından resmîyette kabulü ancak 1356'da gerçekleşti. Bu yapı doğrudan doğruya Ermenilerin

⁴¹ J. Preiser-Kapeller, "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde", s.206.

⁴² E.S. Zevakin – N.A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s.119; J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.231; J. Preiser-Kapeller, "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde", s.207.

⁴³ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.241; C. Delacroix–Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque*, s.129.

⁴⁴ E.D. Felitsin, "Nekotorie Svedeniya o Srednevekovih Genuezskih Poseleniyah v Krimu i Kubanskoy Oblasti", *Kubanskoy Sbornik*, T.5/ 1899, s.15; E.S. Zevakin – N.A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s.120-121; J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.249.

⁴⁵ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.231, 234, 237, 239; C. Delacroix–Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque*, s.25, 435.

⁴⁶ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.129, 243, 247, 251-252.

Katolikleştirilmesi çabasını sürdüren bir oluşumdu ve merkezi Nahçıvan idi⁴⁷.

Kafkasya'daki kiliselerin etkilerinin büyümesi zaman içerisinde onların taltif edilmelerini de beraberinde getiriyordu. Bunlardan ilki 1320'da piskoposluk merkezi haline getirilen Maraga piskoposluğuydu ve bunu 1320'de Tiflis ile 1333'te Vosporo ve 1356'da Nahçıvan kiliselerinin piskoposluğa dönüştürülmesi takip etti⁴⁸. Bunlar da kendi bölgelerinde kiliselerin oluşturduğu alt birimlere ayrılıyordu. Mesela bu yıllarda başında Thomas adlı bir Ermeni Katolik din adamının bulunduğu Nahçıvan Piskoposluğu, çevresindeki 50 civarındaki Katolik kilisesine merkezlik yapıyordu⁴⁹. Buralar aynı zamanda birer okul olarak da çalışıyordu. Bizzat Papa XXII. John'un talimatı ile kurulan Ermenistan'da Katolik din eğitimi yapan bu okullar yoluyla Katolik Ermeni din adamlarının yetiştirilmesinin önü açılmış ve böylelikle Van'a kadar olan bölgelerde Katoliklik belirli bir güç kazanmıştır⁵⁰. Bu okuldan yetişen pek çok din adamı sadece Kafkaslarda değil, aynı zamanda İran ve civarındaki ülkelerde de faaliyet göstermişlerdir. Mesela bunlardan Ermeni asıllı Daniel adlı din adamı 1346'da Basra kilisesinin başında bulunuyordu⁵¹. Bu kilise XV. yüzyılın başlarında bile son derece etkili. Nitekim Sultaniyeli Johannes'e göre burada 600 kişi eğitilmişti⁵². Bu din adamları sonrasında kendi memleketlerinde bizzat kendi dillerini kullanarak Katoliklik vaaz ediyorlar ve bu şekilde misyonerlik faaliyetlerini çok daha etkili bir şekilde yerine getiriyorlardı. Yine Ermeni Jean, Qrnalı Jacques, Chiarili Jean ve daha başkaları çeşitli belgelerde adları geçer⁵³. Bunun yanında Sultaniyeli Johannes İtalya'da eğitim alıp daha sonra Çerkes topraklarına gelip burada din adamı olarak varlık gösteren Çerkes

⁴⁷ J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.286; J. Glazik, "Missionary Work of the Mendicants Outside Europe", s.398; J. Preiser-Kapeller, "*Civitas Thauris: The Significance of Tabriz*", s.288.

⁴⁸ C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, s.207, 214; J. Preiser-Kapeller, "*Civitas Thauris: The Significance of Tabriz*", s.286; J.P. Hevert, *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, s.119.

⁴⁹ J. Richard, "La Papaute et les missions catholiques en Orient au moyen age", s.264; J. Preiser-Kapeller, "*Civitas Thauris: The Significance of Tabriz*", s.288; M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s.510. Adı geçen din adamı ile ilgili olarak ayrıca bk. J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.235-236.

⁵⁰ C.R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, s.211, 244.

⁵¹ J. Richard, "La Papaute et les missions catholiques en Orient au moyen age", s.265/ 1dn.

⁵² A.T. Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adli Eserinden Bazı Parçalar", s.151.

⁵³ C. Delacroix-Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque*, s.436-437.

Jean adlı bir din adamından bahseder⁵⁴. Elbette bu tür kimseler sadece Jean ile sınırlı değildi⁵⁵.

Kafkasya'daki Katolik misyonerlik hareketleri XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra zayıflamaya başladı. Papalık 1370'lerde dahi Kafkasya'ya pek çok din adamı göndermeye devam etmişse⁵⁶ de bölgedeki kiliseler birer birer kapanıyordu. Nitekim Maraga piskoposluğunun 1384, Sebastopolis piskoposluğunun 1472, Tebriz piskoposluğunun 1476 ve Tiflis piskoposluğunun ise 1507'den sonra varlığını devam ettirdiğine ilişkin elde bilgi yoktur. Bu durumun ortaya çıkması ile ilgili kara veba salgınından ve Katolik kilisesindeki *şizmaya* varıncaya dek pek çok görüş öne sürülmüştür. Ancak gerekçenin, Avrupalıların bu bölgelere ulaşmalarının ve burada barınabilmelerinin önüne geçen gelişmelerin, yani İlhanlıların sukutundan Osmanlıların Kafkasya'ya doğru genişlemeleri ile Batı dünyasının Kafkasya'dan çekilmesine varıncaya kadar çok yönlü bir nedenler silsilesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Elbette din adamları tüccarlardan daha çok direndiler ve Katolik misyonerler Türklerin Ceneviz kolonilerini ele geçirmesinden sonra bir süre daha varlıklarını sürdürmeyi başardılar⁵⁷. Mesela XV. yüzyılın ikinci yarısı simalarından Josaphat Barbaro Kafkaslarda Katolik din adamlarının kimi etkinliklerinden bahseder. Ancak onun satırları onların çok zor durumda kaldıkları bir döneme tesadüf etmektedir⁵⁸.

Artık asıl sorulması gereken soruyu şimdi ifade etmenin tam da vaktidir: Katolik din adamlarının Kafkasya'daki varlıkları genel olarak ne netice vermiştir? Katolik din adamları, Kafkasya'da önemli başarılar elde etmişlerse de bunların kalıcı bir netice verecek bir seviyeye çıkmadığı açıktır. Nitekim Sultaniye piskoposu Johannes, Katolik misyonlarının devam ettiği bir dönemde XV. yüzyılın hemen başlarında kaleme aldığı eserinde Fransisken ve Dominiken din adamlarının misyonerlik faaliyetlerinde buldukları Çerkesler arasında daha çok Ortodoksluğun hâkim olduğunu gösteren ifadeler kullanır⁵⁹. Bu husus diğer kaynaklarda da doğrulanır⁶⁰.

⁵⁴ A.T. Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", s.148.

⁵⁵ Bu kişi ile ilgili olarak bk. J. Richard, *La Papauté et les Missions D'Orient au Moyen Age*, s.246-249; C. Delacroix-Bestier, *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque*, s.25-26.

⁵⁶ M.W. Baldwin, "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", s., s.504.

⁵⁷ E.S. Zevakin – N.A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuevskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s.123.

⁵⁸ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005, s.95, 97.

⁵⁹ A.T. Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", s.147.

Gürcüler için de aynı şey geçerliydi. Nitekim Sebastopolis patriği Petrus'un İngiltere'ye gönderdiği bir mektubunda Gürcülerin şizmatik geleneklerden, yani Ortodoksluktan, kopmadıklarını ifade ettikten sonra Katolik olmayan Gürcülerin Katolik mezarlığındaki mezar taşlarını kırmalarından sızlanır⁶¹. Karşımızdaki tablo bu açıdan bakıldığında başarısızlıkla bezelidir. Ancak bunu ifade ederken bu din adamlarının kendilerinden önce hiçbir Batılının teşebbüs etmediği bir şeye girişerek yüzyıllardır Ermeni ve Gürcü kiliselerinin hükmü altındaki topraklarda buldukları akıldan çıkarılmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında Kafkasya'daki neticesiz deneyimin, girişimlerini destekleyebilecek şartların hazır olmadığı bir dönem ve coğrafyada sergilenmiş büyük bir cesaretin ürünü olduğunu vurgulamak gerekir.

⁶⁰ E.S. Zevakin – N.A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze", s.122; J. Preiser-Kapeller, "Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde", s.208.

⁶¹ *Assays from the History of Georgia Abkhazia*, s.154.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

“Ad Rusudem Reginam Georgiae Auxilia Contra Tartaros”, *Annales Ecclesiastici*, ab Augustino Theiner, Tomus 21, Parisiis 1870, s.224-226.

“Dominiken Misyoner Julian’ın Seyahati ile ilgili Metinler”, *Moğollar Avrupa’da, Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Hazırlayan, Çeviren ve Notlandıran, A.T. Özcan, Kronik kitap, İstanbul 2020, s.51-85.

Josaphat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005.

Girolamo Golubovich, *Biblioteca Bio-Bibliografica Della Terra Santa Dell Oriente Francescano*, Tomo II, Firenze 1913

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, Tercüme ve Notlar E. Ayan, Kronik kitap, İstanbul 2018.

“Praecones Evangelici in Georgia”, *Annales Ecclesiastici*, ab Augustino Theiner, Tomus 21, Parisiis 1870, s.74-75.

“Rogat Georgiae Regem, ut Fratrem Jacobum de Russano redeuntem cum aliis Francibus Ordinis Minorum besigne recipiat”, *Bullarium Franciscanum Romanorum Pontificum*, Studio et Labore Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae, Tomus I (Ab Honorio III ad Innocentium III), Romae 1759, s.101-102.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk (1253–1255)*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç, Kitap yay, İstanbul 2010.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245–1248*, çev. E. Özbayoğlu, Daktav yay, Antalya 2006.

Sultaniyeli Johannes, *Timur’un Sarayında*, Eski Fransızca Aslından Çeviren ve Notlandıran A.D. Altunbaş, Kronik kitap, İstanbul 2020.

Araştırmalar

Arzhantseva, I., “The Christianization of the North Caucasus”, *Die Christianisierung des Kaukasus*, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2002, s.17-26.

Assays from the History of Georgia Abkhazia, eds. J. Gamakharia, T. Beradze, T. Gvantseladze, Tbilisi 2011.

Baldwin, M.W., “Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century”, *A History of the Crusades*, Vol.V, eds. N.P. Zacour, H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press 1985, s.452-518.

Beazley, C.R., *The Dawn of Modern Geography*, Vol. III, Oxford 1906.

Brooke, R.B., *Early Franciscan Government Elias to Bonaventure*, Cambridge University Press, Cambridge 1959

Delacroix-Bestier, C., *Les Dominicains et la Chrétienté Grecque aux XIVe et XVe Siècles*, Ecole Française de Rome, Rome 1997.

Felitsin, E.D., "Nekotorie Svedeniya o Srednevekovih Genuevskih Poseleniyah v Krimu i Kubanskoj Oblasti", *Kubanskoj Sbornik*, T.5/ 1899, s.1-32.

Gadlo, A.V., *Etničeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universitete, Leningrad 1979.

Glazik, J., "Missionary Work of the Mendicants Outside Europe", *History of the Church*, Vol. IV, eds H. Jedin and J. Dolan, s.391-400.

Hamilton, B., "Latins and Georgians and the Crusader Kingdom", *Al-Masaq*, Vol. 23/ 2, 2011, s.117-124.

Hamilton, B., "The Latin Empire and Western Contacts with Asia", *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean 1204-1453, Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks*, eds. N.G. Chrissis and M. Carr, Routledge Taylor and Francis Group, London 2016, s.43-62.

Hautala, R., "İstoričeskiy Kontekst Osnovaniya Katoličeskoj Eparhii Kumanii 1227 goda", *Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya*, No. 7 / 2014, s.111-139.

Hevert, J.P., *Orthodoxy Abroad: John XXII and Global Christendom*, Unpublished Phd Thesis, University of North Carolina, Chapel Hill 2016.

Jackson, P., *The Mongols and the West*, Pearson-Longman Press, Harlow 2005.

Kern, A., "Der 'Libellus de Notitia Orbis' Iohannes III (De Galonifontibus) O.P. Erzbischofs von Sulthanyeh", *Archivum Fratrum Praedicatorum*, Vol.VIII/1938, ss.82-123.

Knobner, A., "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı", çev. M.Ş. Yüksel, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.18/2005, s.231-243.

Kovácz, S., "Bortz, A Cuman Chief in the 13th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58/ 3, 2004, s.255-266

Meserve, M.; *Türk*, çev. M.T. Akad, April yay., İstanbul, 2011.

Noonan, T.S., "Why Orthodoxy did not Spread among the Bulgars of the Crimea during the Early Medieval Era: An Early Byzantine Conversion Model", *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, eds. G. Armstrong and I.N. Wood, Brepols Publishing, Turnhout, 2000, s.15-24.

Özcan, A.T., "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33/ S. 55, 2014, s. 121-162.

Özcan, A.T., “XV. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Avrupa Kroniklerinde Yıldırım Bayezid İmajı”, *Uluslar arası Yıldırım Bayezid Sempozyumu Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar H.B. Öcalan ve Y.Z. Karaaslan, TTK yay., Ankara 2019, s.227-264.

Paşuto, V.T., “Polovetskoe Episkopstvo”, *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, Moskva 2011, s.573-581.

Pilipçuk, Ya.V., “Kumanskaya Episkopiya (Aspektı Politıçeskoj İstorii)”, *Kazahskoe Gosudarstvo i Evraziyskoe Prostranstvo: İstoriya i Sovremennost’*, *Sbornik Materialov XI Evraziyskogo Nauçnogo Foruma*, red. Z.E. Kabul’dinov, N.Y. Mayahmetov, D.A. Kausilov, K.O. Kazina, A.S. Orimbekova, Astana 2014 , s.285-289.

Preiser-Kapeller, J., “*Civitas Thauris*: The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed.J. Pfeiffer, Brill Publishing, Leiden 2014, s.251-299.

Preiser-Kapeller, J., “Zwischen Konstantinopel und Goldener Horde: Die byzantinischen Kirchenprovinzen der Alanen und Zichen im Mongolischen Machtbereich im 13. und 14. Jahrhundert”, *Caucasus during the Mongol Period-Der Kaukasus in der Mongolenzeit*, ed. J. Tubach, S.G. Vashalomidze and M. Zimmer, Wiesbaden 2012, s.199-216.

Richard, J., “L’extreme Orient legendaire au Moyen Age: Roi David et Pretre Jean”, *Annales d’Ethiopie*, Vol.2/ 1957, s.225-244.

Richard, J., “La Papauté et les missions catholiques en Orient au moyen age”, *Melanges d’archeologie et d’histoire*, T.58, 1941, s.248-266.

Richard, J., “Les Missions au Nord de la Mer Noire (XIIIe-XVe Siecles)”, *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo*, ed. P. Schreiner, F. Schmieder, Roma 2005, s.231-246.

Richard, J., *La Papauté et les Missions D’Orient au Moyen Age (XIIIe–XV siècles)*, Ecole Française de Rome, Roma 1977.

Sinor, D., “The Mongols and Western Europe”, *A History of the Crusades*, Vol.III, ed.H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press 1975, s.513-544.

Sweeney, J.R.; “‘Spurred on by the Fear of Death’: Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary”, *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from Pasific to the Adriatic*, ed. M. Gervers and W. Schleppe, Toronto 1994, s.34-62.

Şçavaleva, N.İ., “Kievskaya Missiya Pol’skih Dominikantsev”, *Drevneyşie Gosudarstva na Territorii SSSR, Materialı i İssledovaniya 1982 god*, İzdatel’stvo Nauka, Moskva 1984, s.139-151.

Tsiklanadze, T., Karchava, T., Kavtaradze, G., “Towards the Clarification of the Identity and Sphere of Activities of the Missionersies who Visited the Orient and

Georgia in the 14th Century”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, Vol.3/3, 2009, s.185-189.

Zevakin, E.S. – Pençko, N.A., “Oçerki po İstorii Genuezskih Koloniy na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.”, *İstoriçeskiy Zapiski*, T. 3/ 1938, s.72-129.

FRANSA VE ALMANYA'DA FEODALİZM'İN ASKERİ VE SİYASİ YÖNDEN GELİŞİMİ

FEUDAL TRANSFORMATION OF FRANCE AND GERMANY IN THE MILITARY AND POLITICS

Sait Emre ÇİFTÇİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.07.2020

Kabul: 26.09.2020

Article Info

Received: July 06, 2020

Accepted: September 26, 2020

Özet

Feodalizm Antik Roma'daki koruma ilişkisine dayalı patronaj ve Germen savaş arkadaşlığı geleneğinin karışımıyla ortaya çıkan askeri ve idari bir sistemdir. Bu sistem Merovenjlerde ve Vizigot İspanya'sında ilk tohumlarını atmasından sonra Karolenjlerin askeri ve idari yapısına girmiştir. Buna rağmen Feodalizm çeşitli yabancı istilalar ve iç çekişmelerin ardından anarşik devletsiz bir ortamı yansıtan pek çok bölgesel gücün kendi bölgesinde idareci olduğu yapıya dönüşmüştür. Capetler Fransa'daki çok sayıda yerel gücü kendi şemsiyeleri altına toplamayı bir nebze başarmışlardır. Almanya ise Otto Hanedanından itibaren Karolenj geleneğini sürdürerek merkezi yapısını koruyabilmiştir. Almanya'da kişisel bağlılıklar, fief ve vassalite gibi kavramların daha geç yerleşmesi de bunda etkili olmuştur. Bunun sonucunda Salian Hanedanı imparatorlarının son döneminde yaşanan büyük soylu isyanları ile Friedrich Barbarossa gibi Hohenstaufen Hanedanına mensup imparatorların onları bastırma süreci, ortaya çok sayıda küçük feodal devlet çıkarmış ve Almanya böylece Fransa'nın yaşadığı süreci yaşamaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Merovenjler, Karolenjler, Capetler, Otto Hanedanı, Salian Hanedanı

Abstract

Feudalism is a military and administrative system that emerged as a mixture of the patronage of Ancient Rome and militaristic companionship of Germanic tradition. This system got involved to the administrative and military structure of Carolingians after it gained its earlier forms in Merovingians and Visigoth Spain. Despite its former features, feudalism turned into a structure in which many regional powers were reflecting an anarchic stateless conjuncture and were

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi. E-posta adresi: saitemreciftci@gmail.com

administrators in their regions, after various foreign invasions and internal conflicts in the 8th and 9th centuries. Capetians succeeded in gathering many local powers in France under their control. Germany, on the other hand, was able to maintain its central structure by continuing the Carolingian tradition in the early period of Holy Roman Empire under Ottonians and Salians. The fact that concepts such as fief, vassalage and commitments were later formed in Germany was also partial reason in this case. As a result, the great noble revolts in the last period of emperors in Salian Dynasty and the process of suppressing these strong nobles by emperors such as Friedrich Barbarossa throughout the Hohenstaufen Dynasty, created many small feudal states and Germany thus underwent decentralisation process like the Early Capetians.

Keywords: Merovingians, Carolingians, Capetians, Ottonians, Salian Dynasty

Giriş

Vassalite ve kişisel bağların kurulması patronus (efendi)-cliens (yanaşma)¹ ilişkisine dayalı Roma patronajı kökenlidir. Geç Roma İmparatorluğu döneminde 3. yüzyıl krizi ve ilk Germen akınlarından sonra Roma patronajı büyük arazileri elde eden ve yanlarında pek çok yanaşma bulunduran zengin ileri gelenler tarafından uygulanmış ve bu yapının temelleri atılmıştır. 6 ve 7. yüzyıllardan itibaren artık her yerde nüfuzlu toprak sahiplerinin tuttıkları büyük araziler vardır. Bunun sonucunda büyük toprak sahibi soylular küçük mülk sahiplerini ödemeler üzerinden haraca bağlayarak onları kendilerine bağımlı kılmışlardır.² Bu bağımlılık daha sonra büyük toprak sahibi efendiye bağımlılık ve hizmet etmeye dönüşmüş, Germen savaş arkadaşlığı geleneği üzerinden askeri ve idari kademe zincirine girmiştir.

Feodalizmin memuriyet sıfatından çıkararak çok parçalı bir yapıya dönüşmesine ve tüm Batı Avrupa'da yayılmasına neden olan şey Macarlar, Arap korsanları ve İskandinavların üç farklı istikametten akınlarıdır.³ Bu üç farklı akından dolayı hâlihazırda taht kavgaları nedeniyle otorite zafiyeti yaşayan Karolenjlerin savunma sistemi çökmüş ve kraliyete bağlı vassallar

¹ Patronus, Antik Roma'da kişileri, kentleri ya da bütün vilayeti koruyan kişiye verilen bir isimdi. Patronusun koruma altına aldığı kişilere Cliens "yanaşma" denmiştir. Koruma ilişkisine dayalı bu yapı Roma patronajı (Patrocinium) adını almıştır. Bkz. Jinyu Liu, Patron, patronage, Roman, *The Encyclopedia of Ancient History*, Eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, John Wiley & Sons, New Jersey, 2019, s. 1-2

² Julia M.H. Smith, *Roma'dan Sonra Avrupa Yeni Bir kültür Tarihi 500-1000*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 214-215.

³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 13-14.

kendi bölgelerinde pek çok kale inşa ederek “incastellamento” kalelendirme adı verilen süreçle yarı bağımsız senyörler haline gelmişlerdir. Kendi bölgelerinde güç elde eden bu yeni gruba 877 yılında Batı Frank kralı Dazlak Karl (840-877) Quierzy Yasası'yla fieflerde irsiyet hakkı vermiştir. Bunu 1037 yılında Constitutio de Feudis adlı kararnameyle Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Konrad'ın (1024-1039) küçük feodal soylulara tevarüs hakkı vermesi izlemiştir.

Kaynak Değerlendirmesi

David Bachrach *Journal of Medieval Military History*'deki “Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany” adlı yazısında Salian Hanedanı imparatorları dönemi askeri konularının daha az incelendiğini, Ottolar ve Karolenjler dönemleri kadar detaylı bir yorumlaması yapılmadığını söylemiştir. Bachrach'a göre bu konu İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren ihmal edilen bir konu olmuştur.⁴ Bachrach bunun ardından Salian Hanedanı döneminde askeri yapıyı, milites ve non-milites birimlerinin teşkil ettiği savaş gücünü belirtmiştir.⁵

Levi Roach “Submission and Homage: Feudo-Vassalic Bonds and the Settlement of Disputes in Ottonian Germany” isimli makalesinde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vassalite ve kişisel bağlar hakkında çalışmalar yayımlandığını söylemiştir. Georges Duby'nin Burgonya'da 10 ve 11. yüzyıllarda yasal kurumlara ilişkin çalışmasından sonra Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde feodal değişimin nasıl yaşandığı işlenmeye başlanmıştır. Jean Pierre Poly ve Eric Bournazel daha sonra aynı konuda “La mutation feodale” adıyla bir eser yayımlamışlardır. Onları 1990'dan itibaren Chris Wickham, Thomas Bisson, Timothy Reuter ve Gerd Althoff izlemiştir.⁶ Levi Roach makalesinde daha önce yapılan bu çalışmaları açıklamış ve Otto Hanedanında vassalite ilişkilerine değinmiştir.

Bernard S. Bachrach “Toward a Reappraisal of a William of Great, duke of Aquitanie (995-1030)” adlı makalesinde Akitanya dükü V. Guillaume'dan bahsetmiştir. Guillaume Akitanya ve çevresinde tüm dini kurumlara yaptığı bağışlar, manastır reformlarıyla tanınmış, kilisenin dindar bir ferdi olarak

⁴ David Bachrach, Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany, *Journal of Medieval Military History*, Volume 13, 15:1-25, 2015, s. 1-2.

⁵ David Bachrach, Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany, s. 8-9.

⁶ Levi Roach, Submission and Homage: Feudo-Vassalic Bonds and the Settlement of Disputes in Ottonian Germany, *The Journal of the Historical Association*, Vol. 97, No. 3, 327, 2012, s. 355-357.

kutsal yerlere giden hac faaliyetleri düzenlemiştir. Onun döneminde Akitanya dukalık olarak Batı Avrupa'nın başlıca güçlerinden birisi olmuş, Kastilya ve İngiltere kralları ile Kutsal Roma-Germen imparatorlarına elçiler göndermiştir.⁷ Guillaume dini özellikleri kadar savaş konusunda da başarılı birisidir. Anjou kontu Fulk Nerra'ya (987-1040) karşı amcası Blois kontu I. Odo ile (975-976) ittifak kurmuş, La Marche ve Perigord kontu Aldebert'e karşı mücadele etmiştir.⁸

Oliver Volckart feodalizmden modern devlete geçiş sürecine ilişkin yazısında Almanya'daki modern devletlerin nasıl teşekkül ettiğini açıklamıştır. Volckart'a göre bir bölgede aynı ürünü tedarik eden kurumların ya da bireylerin siyasi çekişmeleri bu geçişte etkili olmuştur. Karşılıklı koruma ve hizmet etmeye dayalı çift taraflı sözleşme tarafların aktivitesinde rol oynamıştır. Bu ortamda feodalitenin oluşturduğu pazarı sınırlayacak bir otorite yoktur.⁹ John P. Pawelson Avrupa'nın kuzeybatısının 10. yüzyılda İspanya, İtalya ve Doğu Almanya gibi Avrupa'nın güney ve doğu topraklarından daha fazla kutuplaştığını belirtmiştir.¹⁰ Pawelson "Story of Land" adlı eserinde ise Avrupa'da Macar, Viking ve Arap istilalarından dolayı topraklarda bollaşma olduğunu, sonraki üç yüzyılda ise bir daralma gerçekleştiği ve genişlemeye gidildiğini söylemiştir.¹¹

Andrew T. Young The Social Science Journal'daki yazısında kilise mülklerinin Karl Martel (714-741) ve Karolenjler tarafından kullanılmasının nedenlerini açıklamıştır. Young Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in Hz. Muhammed ve Büyük Karl adlı eserinde Roma-Akdeniz ticaretinin ve refahının İslam fütuhatıyla çöktüğü görüşüne işaret ederek bunun diğer araştırmacılar tarafından da arkeolojik vd. unsurlarla doğrulandığını, Batı Avrupa ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki ticari güzergâhların İslam fetihleri sonrasında 8. yüzyılda akamete uğradığını belirtmiştir.¹² Young'a göre bu durum toprağı refah kaynağı olarak ticaretten daha önemli hale

⁷ Bernard S. Bachrach "Toward a Reappraisal of a William of Great, duke of Aquitanie (995-1030)", *Journal of Medieval History*, Volume 5, Issue 1, 1979, s. 11.

⁸ Bernard S. Bachrach "Toward a Reappraisal of a William of Great, duke of Aquitanie (995-1030)", s. 12.

⁹ Oliver Volckart, The open constitution and its enemies: competition, rent seeking, and the rise of the modern state, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 42, 2000, s. 1-2

¹⁰ John P. Powelson, Land tenure and land reform: past and present, *Land Use Policy*, Volume 4, Issue 2, 1987, s. 113.

¹¹ John P. Powelson, Land tenure and land reform: past and present, s. 113; John P. Powelson, *The Story of Land: A World History of Land Tenure and Agrarian Reform*, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge-MA, 1988, s. 60.

¹² Andrew T. Young, The Carolingians, the Church, and the medieval constitution, *The Social Science Journal*, 56:3, 2019, s. 4-5.

getirmiş, Akdeniz Arapların ve Lombardların tehdidi altına girmiştir. Bu nedenle Roma kilisesi Karolenjlerin askeri desteğine ihtiyaç duymuştur.¹³ Benzer şekilde Hendrik Spruyt da Papalığın Lombard tehdidine karşı savunmasız kaldığını, Bizans'ın destek sağlayamayacak durumda olması nedeniyle kilisenin Franklarla işbirliği içine girdiğini belirtmiştir. Bu açıdan Karolenj gücü kiliseyle ittifakın sembolüdür.¹⁴

H. Bradley ve M. Taylor "Feudalism and Feudal Society" adlı yazıda ilk olarak feodalizmin terminolojik unsurlarını ele almışlardır. Feodalizm vassalite, biat ve fief üçgeninde çevrelenmiştir. Vassalite özgür insanın fief karşılığında lorda hizmet etmesi olarak tanımlanır. Yapılan biatten sonra asttaki özgür kişi krala ya da lorda askeri, idari ve kişisel konularda yardım ve danışma sağlamak zorundadır.¹⁵

Fransa'da Feodalizm'in Askeri ve Siyasi Yönden Gelişimi

Proto-Feodalizm'in Merovenjlerde Teşekkülü

Galya, Romalılar tarafından fethedildikten sonra Roma patronajı ve adetlerini almıştır. Roma'dan gelen bağımlılık ilişkileri, itaat ve koruma altına alma geleneği böylece Frankların hâkimiyetinde Galya'ya tamamen yerleşmiştir. Bunun sonucunda Merovenj Galya'sı, Roma patronajı ve Germen savaş arkadaşlığı geleneklerini birleştirerek bir bağımlılık ilişkisi tesis etmiş, Roma-Germen sentezi oluşmuştur. Roma Galya'sının son dönemlerinde dahi magnatların etrafında muhafızlar da bulunduğu bu sentez kolay olmuştur. Merovenjlerde, Geç Roma'da olduğu gibi bir yere gelmek için güçlü bir kişiye bağlanma âdeti hep var olmuştur. Merovenj kralının maiyetindeki kraliyet muhafızları Merovenj dağılma döneminde devleti ele geçirdikleri zaman devlet kendisine bağımlı kişileri korumak için önlem alamamış, dükler ve kontlar kendilerini güçlü kılmak ve barışı sağlamak için silahlı kişiler bulundurmaya zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda Karolenj feodalizmine götürecek evre başlamıştır.¹⁶

Eski Germen toplumlarında yöneticilerin savaş arkadaşlarına "Gisind" ve "Comes" denmiştir. Tacitus yöneticilere eşlik eden kişilerden "comitatus" olarak bahsetmiş ve bu kelime Germen krallıkları döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Liderin yanında savaşan Comes, Anglosakson destanlarında thegn

¹³ Andrew T. Young, *The Carolingians, the Church, and the medieval constitution*, s. 5.

¹⁴ Hendrik Spruyt, *The Sovereign State and Its Competitors an Analysis of Systems Change*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1994, s. 52-53.

¹⁵ H. Bradley ve M. Taylor, "Feudalism and Feudal Society", *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Amsterdam, 2009, s. 99

¹⁶ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 190-192; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, Barnes & Noble Books, New York, 1993, s. 24.

ya da gesith adıyla belirtilmiştir. Roma topraklarına ilk giren Germenler özel askerler uygulamasında kullanılmışlardır. Bu özel askerler arasında Bucellarii¹⁷ adlı muhafız birlikleri ve ücretli askerler bulunmuştur. Bucellarii birimleri devletin ileri gelen kişilerinin muhafızları olmuşlardır. Merovenjlerde de benzer uygulama olarak Truste-Antrustiones adlı özel muhafız kıtaları vardır. Gasindus “gisind” gibi Germen savaş arkadaşlığına verilen bir isim olup aynı zamanda bu özel savaşçıları, muhafızları ifade eder hale gelmiştir. Gasindusları maiyetine alan kişi onları armağanlar veya küçük toprak bağışları yaparak ödüllendirirdi. Gasinduslar tabi oldukları efendinin hanesine de hizmet ettikleri için Gasindus kelimesi daha sonra Keltçeden Fransızcaya Valet şeklinde geçen ismin küçültmesi olan ve iç oğlan manasına gelen vassala bırakmıştır.¹⁸ Bu kelime diğer dillerde Latince puer, Germence degan, Anglosaksonca thegn veya knecht ve Keltçe gwas karşılığını almıştır.¹⁹ Bunun sonucunda efendinin çocukları anlamındaki vassallar 8 ve 9. yüzyıllarda bağımlı ast anlamını kazanmış ve sadece silahlı özgür kimseleri ifade eder hale gelmiştir.²⁰

Karolenjler Döneminde Feodalizmin Memuriyet Haline Gelmesi

Karolenjler Merovenjlerin iktidarı sırasında diğer aristokratlarla birlik olup kraliyet otoritesini sarsmışlar, iktidarı ele geçirmelerinden sonra bu otoriteyi yeniden kurmak istemişlerdir. Karolenjler bu amaçla Merovenjler ve Vizigot İspanya’sı dönemlerindeki kişisel bağımlılık ilişkilerini örnek almışlardır. Vizigot krallarının maiyetinde “fideles regis” ve “gardingi regis” adlı gruplar bulunmuş, kraliyet konsillerinde de yer alan bu iki grup Merovenj monarşisindeki truste-antrustiones gibi sarayda yaşayıp krala hizmet ederek kraliyeti korumuştur. Böylelikle Comitatus geleneğini devam

¹⁷ Bucellarii adı askerlere peksimet olarak dağıtılan Buccelladan türetilmiş olup “peksimet tüketen, peksimet tüketici” anlamını taşımaktadır: Bkz. Karen R. Dixon ve Pat Southern, *Late Roman Army*, Routledge, New York, 2014, s. 72

¹⁸ Tacitus, *Germania Halkların Kökeni ve Yerleşim Yeri*, Çev. Mine Katapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 42-43; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 196-197; Truste ya da Antrustiones grubu kralı ve hanesini koruyordu. Onların liderleri Maior Domus (Saray Başkanı), Mareşal, Saray Kontu, Hazinedar ve Sekreterdi. Eğitilmiş bir Frank müstesna olduğundan sonuncu görev her zaman Galyalı birisinin oldu: Bkz. Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 22; Eichhorn Almanya Hukuk Tarihi eserinde Frank vassalitesinin Germen comitatuslarından türediğini ve Merovenj krallarının antrustionese hibe ettikleri beneficiumlarla ilişkili olduğunu belirtir: Bkz. Carl Stephenson, The Origin and Significance of Feudalism, *The American Historical Review*, Vol. 46, No. 4, 1941, s. 790; F. L. Ganshof, *Feudalism*, Çev. Philip Grierson, Longmans, Green and Co, London, 1952, s. 4.

¹⁹ Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, Cornell University Press, New York, 1942, s. 8.

²⁰ Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, s. 3-4; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 197-198.

ettirmişlerdir.²¹ Karolenjlerde kraliyete tabi olan bu kişilere resmi yazılarda *beneficium* olarak geçen, 10. yüzyıldan itibaren *fief* olarak adlandırılan maaş karşılığı arazi temlikleri verilmişti. Vizigot İspanya'sında ve Merovenjlerde benzeri uygulamalar mevcut olmuştur. Vizigot kralları *fideles regis* ve *gardingi regis* gruplarına kraliyet topraklarını askeri temlik vermişlerdir. Buradaki maaşları ve karşılığında askeri hizmette bulunmaları *beneficium* gibi değerlendirilebilir. Görevleri bu gruplara benzeyen *Bucellarii*ler 5. yüzyılın ortalarından itibaren Vizigot soylularının ve piskoposlarının kuvvetleri olmuşlar, bağımlı oldukları lordlardan askeri hizmet karşılığında arazi temlikleri almışlardır. Fakat bu temlikler onların hizmet süreleri boyunca geçerli olmuştur.²² Merovenj kraliyet beratlarında “*per nostro beneficio*” (bize *beneficium* olarak), “*fecistis mihi beneficium de rem vestra*” gibi ibarelerle *beneficium* isminden bahsedilmesi bize bu müessesenin Karolenjler öncesi Merovenjler çağında mevcudiyetini kanıtlamaktadır.²³ Merovenjler kraliyet *beneficium*larının bir kısmını 6 ve 7. yüzyıllarda kontlara ve kraliyet muhafızları olan *antrustionese* dağıtmışlar, diğer kısmını da “*precaria*” adıyla anılan yerler kapsamında Kiliseye vermişlerdir.²⁴

Precaria adlı temlikler Karolenjlerin tarih sahnesine çıkmalarında ve Frank askeri gücünün teşekkülünde önemli bir yapı taşı oluşturmuştur. Karl Martel (714-741) daha etkili bir ordu kurmak için “*precarie verbo regis*” adı verilen usulle *precaria* statüsündeki yerler olan kiliseye ait manastır ve piskoposluk arazilerini ordusundaki birliklere dağıtmıştır. Paul Roth kilise arazilerinin bu tevcihinin Frank devletini daha sonra feodal bir

²¹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 198-199; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 27-28; Joseph F. O'Callaghan, *a History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1975, s. 56.

²² Edgar Boutaric, *Le régime féodal, son origine et son établissement, et particulièrement de l'immunité* Boutaric, *Revue des questions historiques*, Bd. 18, 1875, s. 329-330; John Pryor, *The Historical Foundations of a Feudal Mode of Production. Sydney Studies in Society and Culture*, 2, 1985, ss. 75; Joseph F. O'Callaghan, *a History of Medieval Spain*, s. 57; P. Guilhaumez, *Essai sur L'Origine de la Noblesse en France au Moyen Age*, Burt Franklin Research, New York, 1902, s. 104-105; Edouard Secretan, *De la Féodalité en Espagne*, *Revue historique de droit français et étranger (1855-1869)*, Vol. 8, 1862, s. 629-630.

²³ F. L. Ganshof, *Feudalism*, s. 10.

²⁴ John Pryor, *The Historical Foundations of a Feudal Mode of Production*, s. 81; Comes (Kont) Merovenjlerde *pagus* adlı kabile bölgelerini ve *civitas* adı verilen Roma döneminden kalma kent yerlerini kontrol etmesi için kral tarafından atanan bir idari birimdir: Bkz. Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 22; Merovenj kralları Romalı malikâne sahiplerine de, kralın kişisel adamları olmaları şartıyla, *Commendatio* adlı sözleşme üzerinden toprak tevcih etmişlerdir: Bkz. Halil Cin ve S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1995, s. 18

devlete dönüştürdüğünü söylemiştir.²⁵ 779 yılındaki Herstal Yasası bu precarialar arasında yukarıdan yapılan precaria ile kiliseler tarafından gönüllü bağışlananlar arasında bir ayırım yapmış ve sonuncusunu kiliseye geri verilebilir kılmıştır.²⁶

Karolenjlerin iktidara gelişlerinde etkili olan diğer bir gelişme Frank ordusunda düzenli birliklere geçilmesidir. Merovenjler döneminde kraliyete ait muhafız kıtaları dışında düzenli birlikler bulunmamıştır. Merovenj ordusunun gövde kısmını kontların kumandasında savaşan Frank piyade askerleri içermiştir. Karolenjler Frank ordusunda büyük bir değişim başlatmış ve 732'den itibaren yaya birliklerden ağır zırhlı süvariye geçilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Heinrich Brunner bu evrimin çok hızlı bir geçişte yaşandığı söyleyerek yeni bir tartışma konusu ortaya atmıştır. 20. yüzyılın başlarında ise Otto Hintze sorunsala askeri donanım ve ordunun nüfusu açısından yaklaşmış, Frank ordusunun ilk başta çok sayıda piyade biriminden oluştuğunu, süvariliğe geçiş ile sayısının azaldığını söylemiştir.²⁷ Süvari evrimi Büyük Karl'ın (768-814) torunu Batı Frank kralı Dazlak Karl (840-877) iktidarında tamamlanmıştır. Dazlak Karl bir beratında "*ut pagenses Franci qui caballos habent, vel habere possunt, cum suis comitibus in hostem pergant*" (Paguslarda yaşayan ve atlara sahip olan Franklar ya da onları elde edebilenlere takipçi barındırma izni verilmiştir.) demiştir.²⁸

Karolenjler iktidara geldikleri zaman onlara bağlı kişileri ödüllendirmek için toprak temlikleri vermişler ve yüksek mevkideki kişilere de gerekli desteğin sağlanması ve ordu kurulması için topraklar dağıtmışlardır. Toprak temlikinin yaygınlaşması eskiden var olan iç savaşçı ortamı yerine birbirini tanımayan bağımlı kişilerin görülmesine neden olmuştur. Krallık toprak temlikini dağıttığı kişileri bir feodal zincir altında toplamıştır. Bu feodal zincirin en üstünde süzeren (kral) ve ona bağlı vassi dominici (vassallar sınıfı) bulunmaktadır. Vassi dominici Karolenjlerle birlikte başlayan bir kavram olmuştur. Bu nedenle ne Merovenj antrustionesinde ne de diğer devletlerde daha önce bu kavrama rastlanmamıştır.²⁹ Yeni inşa edilen bu vassallar sınıfında (vassi dominici) vassallar kralın korumasından

²⁵ Carl Stephenson, *The Origin and Significance of Feudalism*, s. 793.

²⁶ F. L. Ganshof, II. Benefice and Vassalage in the Age of Charlemagne, *Cambridge Historical Journal*, 6(2), 1939, s. 158; F. L. Ganshof, *Feudalism*, s. 11.

²⁷ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 194-195; Bernard S. Bachrach, *Merovingian Military Organization 481-751*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972, s. 114; David Bachrach, *Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany*, s. 3-4.

²⁸ Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 31.

²⁹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 200-201; P. Guilhiermoz, *Essai sur L'Origine de la Noblesse en France au Moyen Age*, s. 91.

yararlanmışlar ve karşılığında askeri güç sağlamışlardır. Karolenjler bu karşılıklı ilişkileri sonsuz bir sadakata dönüştürmek istediklerinden biat, Dindar Louis (814-840) iktidarında kural haline gelmiş ve her görev için biat töreni ile vassallık şartı aranmıştır. Frank hâkimiyetini tanıyan yabancı hükümdarlardan da 8. yüzyılın ortasından itibaren aynı biat töreni istenmiştir. Bu yabancı hükümdarlar Frank kralına askeri destek sağlamak zorundaydılar.³⁰

Frank İmparatorluğu'nda yerel prenslikler aslında gerçek bir devlet memurları olan Karolenj kontlarıydı. Bu iktidara sahip kişiler, birçok komuta yetkisine sahip bir vali gibi düşünülebilirdi. Kontun kendisi archicomte yani büyük kont iken uç beyi anlamındaki marki ile Merovenj ve Roma terminolojisinden alınan dük (dux-herzog) makamları kont makamıyla birlikte Karolenj idare hiyerarşisinde yer alıyordu. Büyük Karl (768-814) büyük kontların bağımsız bir güç gibi davranmamaları için birden fazla ili aynı kanta bağlamama konusunda bir yasa çıkarmıştı. Buna rağmen sürekli iç mücadeleler askeri komutanlıkların kurulmasını gerektirdi. Bu komutanlıkların bir kısmı Büyük Karl'ın denetim turnelerine dayanıyor, geçici müfettiş (missus-missi dominici) sürekli yönetici haline geliyordu. Missi dominici adı verilen bu geçici müfettişler Büyük Karl'ın kararı gereğince kontları denetleyip onlardan kral adına sadakat yemini alıyordu.³¹ Kontların dışında manastırların koruyucusu ve laik başrahip sıfatını taşıyan avouéler elde ettiği toprak temlikleri ile kralın diğer vassallarını kendilerine biat ettiriyor ve etrafında çok sayıda vicomte: kont temsilcisi topluyordu.³²

Karolenj devleti dağılmaya başladığı zaman vassalite çizgileri daha çok ortaya çıkmış, Toplumun tüm basamaklarında bağımlılık yayılmıştır. Üst kademedekiler kendilerine bağlayacak adamlar ararken bu adamlar da bağlanacakları üst kişileri aramışlardır. Feodalizm böyle bir çalkantılı ortamda doğmuş, kuzeyden İskandinavlar, doğudan Macarlar ve güneyden Arap korsanları Batı Avrupa'yı kuşatma altına almıştır. Bu kuşatma sırasında kırsallarda çok sayıda şato inşa edilmiş, şatolarda ikamet eden senyörler pek çok vassalı kendilerine bağlamışlardır.³³ Frank krallığındaki

³⁰ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 201-202.

³¹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 490; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 41; P. Guilhiermoz, *Essai sur L'Origine de la Noblesse en France au Moyen Age*, s. 132-133.

³² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 490-491; Piskoposlukların koruyucu rahiplerine ise vidame-vice dominus denmiştir. Bkz. Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, s. 60; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 22; Büyük Karl hâkimiyetini kuvvetlendirmek için kontları ve piskoposları daima bir araç olarak kullanmıştır. Bilhassa sivil veya dini hayatta piskoposlar Büyük Karl'ın en faydalı yönetim araçlarından birisi olmuştur. Bkz. Georges Duby, *Histoire de la France des Origines a Nos Jours*, Larousse, Paris, 1999, s. 166

³³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 202,203, 13-14.

bu unsurların çok güçlenmeleri nedeniyle Anglosakson Earlleri ve Lombard Gastaldlarının³⁴ aksine Frank kontluklarının temlikleri daha sonra mülk olarak kabul edilmiştir. Batı Frank Krallığı ve Burgonya’da krallığın zayıflaması sonucunda buradaki kamu görevlileri beneficiumu irsi olarak ilk kazananlar olmuşlardır. 877 tarihinde Batı Frank kralı Dazlak Karl’ın Quierzy Fermanı adlı bildiriyle, Karolenj yönetimi tarafından verilen ve irsileşmeye başlayan üst aristokrasiye ait bu onursal fiefler vassalın oğluna geçmeye başlamıştır.³⁵ Örneğin daha önce Dazlak Karl 864’te Güçlü Robert’ten Neustria’daki onursal fiefleri (diğer adıyla krallık fiefleri ve vekar fiefleri) geri alabiliyorken 886’da Robert’in en büyük oğlu Paris kontu Odo (888-898) bu fermanın sonrasının temlikli sayılan fiefleri yeniden elde etmiştir. Quierzy tedbirleri normal fiefler için de aynı kararı almış, üst aristokrasiden vassalın vassalları bu imtiyazlardan faydalanmıştır.³⁶

Fieflerden farklı olarak, Ortaçağ Alman hukukçuları tarafından “güneş fiefi” adıyla adlandırılan allodlar babadan oğula geçen irsi temliklerdi. Fakat Allodların bağımsız bir toprak oldukları asla düşünülmemelidir. Bu topraklar sadece tevarüs yoluyla geçen, sonradan elde edilemeyen topraklardı. Güneybatı Fransa, Akitanya, Gaskonya ve Guyenne Frank kurumlarının etkilerine daha az sahip yerler olduğundan buralarda fiefler belirgin sınırlara sahip değildi ve çok sayıda köylü işletmeleri ile allod arazileri vardı. Kuzey Fransa ile Güney Fransa arasında toprak niteliği konusunda farklılıklar bulunuyordu. Kuzey Fransa’nın aksine Güney Fransa’da kati bir sınıf ayrımı yoktu.³⁷ Buna rağmen miras gibi konularda bir farklılık mevcut değildi. Fransa’da büyük fieflerin parçalanmaması için en büyük evlat ilkesi ve fiefin bölünmezlik ilkesi gibi düzenlemeler getirilse de mirasçılar mirası paylaşmaya devam etmişlerdir. Çok parçalı yapılara devletin savunmasında katkı sağladıkları sürece izin verilmiştir. Fakat bu yapılar aynı zamanda Fransa kralının rakibi haline gelmişlerdir.³⁸

³⁴ Earl, dukalık makamı İngiltere’ye ulaşana kadar Anglosaksonların en soylu rütbesiydi: Bkz. Christopher Corèdon, Ann Williams, *A Dictionary of Medieval Terms and Phrases*, D.S.Brewer, Cambridge, 2004, s. 108; Gastald, Lombard krallarının kentlerdeki idari temsilcisiydi: Bkz. Edward Burman, *Emperor to Emperor: Italy Before the Renaissance*, Constable, London, 1991, s. 40

³⁵ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 243-244.

³⁶ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 245; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 4.

³⁷ Edgar Boutaric, *Le régime féodal, son origine et son établissement, et particulièrement de l’immunité* Boutaric, s. 333; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 215-217, 221-222.

³⁸ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 256-257; Kişisel bağların çok artması sonucunda biat ve senyörlerin sayısı da çoğalmıştır. Bu nedenle 11. yüzyıldan itibaren “hommage lige” mutlak biat, mutlak adam “hommes liges” ve mutlak senyör gibi kavramlar ortaya çıkmıştır: Bkz. Pierre Duparc, *Libres et hommes liges*, *Journal des Savants*, 2, 1973, s. 82

Akitanya, Burgonya ve Neustria bölgeleri, Austrasia bölgesi Lorraine bölgesi içinde eridiği için Fransa'nın geleneksel üç bölgesi kabul edilmeye başlanmıştır. I. Robert'ten (922-923) itibaren Robertienler bu üç bölgede Fransa dükü unvanını kullanmak istemişlerdir. Karolenjerin son kralı V. Louis (986-987) ölünce Hugues Capet (987-996) kral seçildikten sonra bu üç yeri bir arada toplamak istemiştir.³⁹ Hugues dukalığının merkezi Ile de France ile birlikte Orleans, Paris ve Dreux'nün kontu, diğer on beş kontluğun üst lordu olmuştur.⁴⁰ Buna rağmen erken dönemde Capetler sadece kendi bölgelerinde tam bir hegemonya sürebilmişlerdir. Arles Krallığı 1033 yılında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na katıldıktan sonra Autun'dan Ouche vadisine kadar, Fransa'yı Rhone kaynağına bağlayan Burgonya bölgesi feodal çağda Burgonya Dukalığı ile Burgonya Kontluğu (Franche-Comte) arasında paylaşılmıştır. Güneybatıda bulunan Akitanya Dukalığı kuzeyde Loire Nehri'ne kadar uzanırken onun altında Pireneler ve Bordeaux arasındaki bölgeye Gaskonya denilmiştir.⁴¹ Bu devletlerden bazıları herhangi bir üst soylu tarafından ele geçirilse de isim olarak sabit kalmıştır. Normandiya, Burgonya, Akitanya ve Gaskonya her zaman dukalık olarak anılmış, Toulouse, Flanders ve Champagne kontluk olarak kabul edilmiştir.⁴²

Capetler Karolenjlere kıyasla uyruklardan talep edilen askerlik hizmeti, kral mahkemesinin diğer mahkemelerden üstünlüğü, memur olan kontların monarşiye bağlılığı, her yere yayılan kral vassalları ağı ve kilise üzerinde egemenlik konusunda hanedanın kontluk yetkilerini de kullandığı Kuzey Fransa'nın dar bir bölgesinde hâkim olabilmışlerdi. Ülkenin diğer yerlerinde sadece vassallarının vassallarına sahiplerdi. Kralın uyrukları olarak kontlar ve dükler Karolenjlerde oldukları kadar kralın kontrollerinde değillerdi.⁴³ Bazen krala bir miktar askeri destek gönderseler de kralın bütün ordusu küçük vassallar, krallık kiliselerindeki topraklardan şövalyeler ve

³⁹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 492; D. J. Peters, *A Short History of France*, Pergamon Press, London, 1966, s. 10.

⁴⁰ John Beeler, *Warfare, in Feudal Europe 730-1200*, Cornell University Press, Ithaca & London, 1971, s. 33-34.

⁴¹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 492-493.

⁴² Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, s. 59; Akitanya bölgesinde 9. yüzyılın sonlarından itibaren Poitiers kontları olan Rannulfular ile Doğu Akitanya'da kontluklar elde eden ve Auvergne kontları olan Guilhelmliler arasında bir mücadele yaşanmıştı. 927'de Auvergne kontları bu mücadeleyi kaybetmişler ve Poitiers kontları Akitanya dükü payesini almaya başlamışlardır. Özellikle IV. Guillaume (963-993) ve V. Guillaume (995-1030) dönemlerinde Akitanya dukalığı Loire Nehri'nin kuzeyine kadar olan yerlerde geniş yetkiye sahip olabilmıştır. Bkz. Chris Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, Penguin Books, New York, 2009, s. 443.

⁴³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 525.

piyadelerden müteşekkildi. Bu nedenle Capetlerin ilk dönemleri zayıf bir dönemdi. 11. yüzyılın başından itibaren bir dizi kontluk Capet kralları tarafından ele geçirildikten sonra merkezi otorite, özellikle Fransa kralı VI. Louis'nin iktidarında (1108-1137) bir nebze güçlü hale gelmiştir. Capet kralları bu ele geçirilen yerlerde memur olarak, kontlara artık güvenmedikleri için küçük kraliyet memurları (prévot) atamışlardır. Kraliyet memurları ilk dönemlerde babadan oğula geçmesine rağmen 12. yüzyıl boyunca süreli memurlar haline gelmişlerdir.⁴⁴ Fransa kralı Philippe Auguste'un (1180-1223) bürokrasiyi güçlendirmesinden sonra ise idari hiyerarşide kahva (bailli), mabeynci (sénéscal), viguiers ve enquêteurs gibi yüksek kademeli ücretli memurlar ortaya çıkmışlardır. Bu görevlilerden her birine hükümetin geniş yerleri emanet edilmiştir. Bailliler adaleti sağlayıp kralın gelirlerini toplarken Sénéscal düşman sınır bölgelerine yakın yerlerde bulunan bailiwick'leri yönetmiştir. Philippe Auguste bu iki makam ile Fransız bürokrasisinin temellerini atmıştır. Capetlerin bu dönemde yaptıkları diğer bir uygulama Krallık demesnelarını genişletmeleridir. Aziz IX. Louis (1226-70) Toulouse kontluğunu kardeşi Alphonse'a vermiş, kontluk toprakları mirassız kalınca kraliyet demesnesi sayılmıştır. Aziz Louis'nin oğlu III. Philippe (1270-1285) en büyük oğlunu Champagne vârisiyle evlendirip buradaki büyük arazileri kraliyet demesnesine katmak istemişti. Fakat bu girişim Philippe Auguste'un oğlu VIII. Louis'nin (1223-26) kendi vârislerine apanajlar vermesi nedeniyle başarısız oldu. Louis bir oğlu Robert'e Artois Kontluğu'nu, diğer oğlu Alphonse'a Poitou Kontluğu'nu ve üçüncü oğlu Charles'a Anjou ile Maine Kontluklarını vermiştir. Sonraki krallar da Clermond, Valois, Evreux, Alençon ve Angloueme'yi vârislerine vermişlerdir. Yine de krallığa bağlı yerel prenslikler halen varlığını sürdürmüşlerdir. Onlardan birisi olan Bloisli II. Odo (995-1037) aile mirası sayesinde elde ettiği Troyes, Meaux ve Provans'a kadar yerlerde Champagne Kontluğu'nu oluşturmuş ve kendisini Fransa Krallığı'na bağlamıştır. Fransa kralları Fransa'yı birleştirmekten çok aristokrasiyi kendi şemsiyesi altına toplamış, Bretagne, Burgonya, Flanders ve Akitanya Fransa Krallığı'na kısmen bağlı kalan yerler haline gelmişlerdir.⁴⁵

III. Philippe (1270-1285) ve IV. Philippe (1285-1314) Aziz Louis'nin siyasetine devam etmişlerdir. Bu dönemde kraliyet bürokrasisi soyluların

⁴⁴ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 526-528; Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, s. 91.

⁴⁵ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 528-529; D. J. Peters, *A Short History of France*, s.19; Sidney Painter, *a History of Middle Ages 284-1500*, The Macmillan Press, London and Basingtoke, 1979, s. 254-256; Chris Wickham, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, s. 442; Sénéscal 13. yüzyılda Konstabl (Comes Stabuli) adını almıştır. Konstabl ise sonraki yüzyılda ordu başkomutanı olmuştur: Bkz. Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 132.

gücünü baskı altına almayı sürdürmüş ve soylular arasında özel savaş sert biçimde engellenmiştir. Buna rağmen IV. Philippe'in oğulları zamanında soylular kraliyete tepki göstermeye başlamışlar ve çok sayıda bölgede birbirlerine bağlanıp haklarına saygı duyulmadıkça kralı isyanla tehdit etmişlerdir. Bunlardan en bilineni X. Louis iktidarında (1314-16) 1314 yılında soyluların kraliyete karşı oluşturdukları koalisyonudur. Onlardan gelen tepkiler sonucunda Burgonya, Picardie, Champagne ve Normandiya soylularına bir dizi imtiyazlar içeren beratlar verilmiştir. Silah taşımaya karşı yasak ilga edilmiş, hiçbir bailli soyluların davasına karışmamış ve bu davaları kraliyet sarayına nakletmiştir. Bu beratlar İngiliz Magna Carta'sıyla (1215) benzerlik ve aynı amaç içerse de İngiltere'deki gibi bütün ülkeye yayılmamış bölgesel kalmıştır. Kraliyet yönetimi Aziz Louis (1226-70) ve ardılları döneminde hızla gelişmiştir. Merkezi finans yönetimi için mali kurumlar olan chambre des comptes: Sayıştay, Hukuki konular için Parlement adlı profesyonel jüri heyeti kurulmuştur. Parlement üç kısma ayrılmıştır. Chambre des Enquêtes hukuki soruşturmaları yürütürken Chambre des Plaids davaların duyulduğu ve karar verildiği oda, Chambre des Requêtes şikâyetlerin dikkate alınıp alınmadığına karar verilen yer olmuştur.⁴⁶

Capet Fransa'sında 12. yüzyıl boyunca güneydeki topraklarda yer alan allodların fieflere çevrildiğini anlaşılmaktadır. Güney Fransa'da daha yaygın olan bu fief türüne "fief de reprise" denmiştir. Fief de reprise'in İtalyancası olan "feudo oblato" Lombardiya'da 1126 yılına tarihlenmiştir. Montpellier'deki ilk kullanım ise, kale muhafızlarının allodlarının fief olarak çevrilmesinden bahseden 1112-14 tarihli belgedir. II. Konrad'ın (1024-1039) Constitutio de Feudis adlı kararnamesi (1037) Lombardiya'daki allod sahiplerinin fief'e dönüştürdükleri arazilerde irsi bir nitelik bulunduğuna inanmalarını sağlamıştır. Topraklarının Aragon Krallığı'na geçmesinden önce son bağımsız Montpellier lordu VIII. Guillaume'un (1172-1202) sicil defteri seleflerinin etraftaki allodları nasıl fief'e dönüştürüp aldıklarını göstermektedir. Guillaume'a pek çok kale muhafızı itaat etmiş ve allodlarını fief'e dönüştürmüştür.⁴⁷ Fieflere dönüştürülen allodlar gibi, 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kilisenin mülklerinin de artık fief kabul edildiği

⁴⁶ Sidney Painter, *a History of Middle Ages 284-1500*, s. 257-259; Charles-Victor Langlois, *Saint Louis Philippe Le Bel les derniers Capétiens directs (1226-1328)*, Livre Premier, Tallandier, Paris, 1978, s. 274-275; Chambre des Comptes, Fransa'nın en eski mali kurumu olup sonraki bütün Chambre des Compteslar ilk kurulan modeli örnek almıştır. Bkz. Élisabeth Lalou, *La Chambre des comptes du roi de France, Les Chambres des comptes en France aux XIVe et XVe siècles*, Eds. Philippe Contamine, Olivier Mattéoni, Institut de la gestion publique et du développement économique, Vincennes, 1998, s. 1-19.

⁴⁷ Susan Reynold, *Fiefs and Vassals*, Oxford University Press, New York, 2001, s. 260-2.

görülmüştür. Örneğin 1259'da Eysses manastırı Eysses'i Toulouse kontluğunun fiefi olarak tutmuştur.⁴⁸

Almanya'da Feodalizmin Askeri ve Siyasi Yönden Gelişimi

Doğu Frank Krallığı ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda Feodalizm

Şişman Karl'ın (877-887) 887'de azledilmesinden sonra Arnulf'un (887-899) ve oğlu Çocuk Louis'nin (899-911) iktidarı, son Doğu Karolenj hükümdarı I. Konrad'ın hâkimiyeti (911-919) ve Avcı Heinrich'in (919-936) yönetimi dönemlerinde Almanya artık yeni bir yönetim biçimi ve toplumsal yapı kazanmış, 10. yüzyıldan itibaren Fransa'nın dışında bir ülke haline gelmiştir. Büyük Karl'ın Saksonya'yı fethetmesinden itibaren bu ülkede Frank fiefleri ve vassalitesi yayılmıştır. Fakat kuzey ülkelerinde olduğu gibi Germanya'da da bu uygulamalar Fransa'da olduğu kadar toplumsal yapıya nüfuz etmemiştir. Fief kavramı Almanya'da uzun bir süre bilinmez kalmıştır. Biat Germanya üst sınıfı tarafından Fransa'dakine kıyasla daha az benimsenmiş, ilkel olarak kalmış ve sadece saf bağlılık töreni olarak tutulmuştur. Çünkü Almanya'da bu tip kurumlar yarı-kölelik olarak görülmüştür. Askeri hizmet, toprak ekimi ve sınıflar arasındaki farklılaşmanın temeli bu nedenle Germanya'da daha uzun sürede atılmıştır. Ayrıca Almanya toprakları Fransa'dakinden daha az miktarda karmaşa yaşamış, Norman istilalarına sadece Yukarı Ren topraklarında maruz kalmıştır. 10. yüzyılın ilk yıllarında Macar akınlarına karşı mücadele eden Saksonya Hanedanının ilk lideri Avcı Heinrich (919-936) bu saldırılara karşı savunma kaleleri inşa ettirmiştir. Bu kaleler Fransız şatolarını andırırsa da kale muhafızları geçimlerini fieflerden değil kendi ekip biçtikleri araziden sağlayan çiftçi askerlerdir. Macarlar ve Slavların bu akınları nedeniyle bölgede az da olsa emlak serfliği ve feodal uygulamaların gelişimi gerçekleşmiştir.⁴⁹ Almanya'da arazi hizmeti ve kale muhafızlığı Hohenstaufen zamanına kadar büyük biçimde devam etmiştir.⁵⁰

Avcı Heinrich'in oğlu I. Otto (936-973) 955 yılında yapılan Lechfeld Savaşı'nda Macarları yendikten sonra Macar saldırıları Bavyera noktasından devam etmiştir. Otto bu nedenle onlara karşı Alplerde ve doğuda iki markilik (Ostmark, Norgdau) kurmuştur. Bu iki markilik daha sonra Österreich (Avusturya) adını almıştır.⁵¹ Macarların saldırıları nedeniyle Batı

⁴⁸ Susan Reynold, *Fiefs and Vassals*, s. 280.

⁴⁹ James Westfall Thompson, German Feudalism, *The American Historical Review*, Vol. 28, No. 3, 1923, s. 440-441; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 225-226.

⁵⁰ James Westfall Thompson, German Feudalism, s. 446.

⁵¹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 25-26.

Avrupa'daki savunma sistemleri Orta Avrupa'da da inşa edilmiştir.⁵² Karl Leyser Karolenjler döneminde başlayan süvari evriminin son aşamasının Otto Hanedanı imparatorları döneminde olduğunu, süvarilikte yetenekli soylu vassalların savaş gücünü oluşturduğunu ve Saksonların ilk imparatorları Avcı Heinrich'in Macar tehdidine karşı ağır zırhlı süvariliği geliştirdiğini söylemiştir.⁵³

Fransa'daki feodalizm olağanüstü savaş koşulları neticesinde militarist bir hüviyet kazanmıştır. Almanya'da ise eski *Heerban* (bağımsız özgür piyadeler) yüzyıllar boyunca devam etmiş ve Alman savaş sanatı feodalleştiği zaman Fransa'dan farklı koşullar göstermiştir. Fief'in irsiyeti konusunda da Fransa'daki uygulama Almanya'da henüz bilinmemiştir. Ren Almanya'sı dışında askeri feodalizm ve diğer feodal öğeler 12. yüzyıla kadar Almanya'ya yabancı kalmıştır. Salian Hanedanının sonuna kadar Ortaçağ Almanya'sı Karolenj kimliğini korumuştur. IV. Heinrich'in (1056-1106) iç savaşlarına kadar Feodal şekillenme tam olarak oluşmamış, Feodalizm Alman askeri ve idari sistemine derin bir şekilde sızmamış, arazi ve toplumu Fransa'daki kadar sulamamıştır.⁵⁴

Germany 9. yüzyılda Fransa'nın sahip olmadığı sağlamlığa sahip olmuştur. Fransa'da Dazlak Karl döneminden VI. Louis'ye (1108-1137) kadar anarşik bir dönem hâkim olurken, Almanya'da bu sadece Çocuk Louis döneminde kısa bir zaman yaşanmıştır. Konrad ve ardılının iktidarının şiddetli olmasına rağmen kilisenin ve büyük düklerin gücü krallığın zayıflığı karşısında bazı ayarlamaları korumuştur. Geleneksel Alman savaş lideri Herzog (dük) kilise magnatlarıyla birlikte Çocuk Louis ve I. Konrad döneminde kaos yaşanmasını engellemişlerdir. Fransa'dan daha az dış saldırılara maruz kalan Almanya daha sağlam bir yapıya sahip olmuştur. Bu nedenle Alman feodalizmi Fransız feodalizmi kadar katı sınırlara sahip olmamıştır. Fransa'daki parçalar 9 ve 10. yüzyıllarda ufalanırken, Almanya'daki düklikler bu yüzyıllarda bozulmamış ve bütün kalmıştır. Buna rağmen bu dükler dük payesinin kraliyetten gelmediğini, fieflerinin kral tarafından verilmeyip kendilerinin allodları (güneş fiefleri) oldukları konusunda ısrar etmişlerdir.⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde ise kendi fieflerine bayrak fiefi anlamına gelen "Fahnlehen" denmiştir. Çünkü atamalar bir

⁵² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 209-211.

⁵³ David Bachrach, *Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany*, s. 7.

⁵⁴ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 443-444; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 108.

⁵⁵ Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 106; James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 441.

bayrak hediyesiyle yapılmıştır. Nitekim 1235'te Eike von Repgow tarafından kaleme alınan Sachsenspiegel: Saksonların Aynası adlı hukuk kitabında da bayrak fiefine dair adli hükümler bulunmaktadır.⁵⁶ Alman dükleri topraklarda kişisel ekim yapan özgür insanlar, fiefi bulunmayan bazı vassallar ve centenarii gibi resmi görevliler üzerinde güç tesis etmiştir. Diğer bir deyişle Almanya'da Karolenj Büyük Karl rejimi 9. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Fransa'da ise eski politik ve sosyal bağlar zayıflamış ve ülkeyi daha ileri bölünmelerden kurtarmak gerektirmiştir.⁵⁷

Bütün bu etkenlerle birlikte Alman toplumunun daha az feodal özellik göstermesinde iki unsur daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi irsi temlikler olan allodların sayısının çokluğu ve geniş kapsamıdır.⁵⁸ Almanya'da mülkiyet ve allodlar Fransa'dan daha uzun süre devam etmiş ve daha genel hale gelmiştir. Bir diğer ikinci unsur ise Almanya'daki fief ve vassalite hukukunun Fransa'daki gibi tüm hukuk ağının içine girmemesidir. Bu hukuk Almanya'da sadece özel kişilere ve mahkemelere tatbik edilmiştir. Almandada bu hukuka "Lehnrecht: Fief hukuku" denmiş ve ülke hukukundan farklı bir statüde ele alınmıştır.⁵⁹

Beneficium kilise toprakları dışında Almanya'da o kadar yaygın olmamıştır. Vassalite Fransa'da ilk olarak askeri mahiyettedir. Almanya'da ise Hohenstaufen'ler dönemine kadar ekonomik bir kavram olarak düşünülmüştür. Auvergne bölgesinin dışında, Fransa'da özgür adamın toprağı bizzat ekimi statü eksikliği veya özgürlüğün kaybı gibi telakki edilmişti. Almanya'da her şeyden önce Saksonya'da ziraat 12. yüzyıla kadar statü simgelememişti. Buna rağmen Salian hanedanının yıkılışının (1125) ardından batı ve güneydeki soyluların ayaklanması, Saksonya İsyanı sırasında (1073-1088) köylü ayaklanmaları gibi etkenler toprak sistemini alaşağı etmiştir. Bunun sonucunda büyük soylular, laikler ve ruhbanlar daha çok güçlenmişlerdir.⁶⁰

Süzerenlik ve vassalite Almanya'da daha çok bir ekonomik ve sosyal ilişkiydi. Almanya'da senyör vassallarını atlar ve silahlarla ödüllendiriyordu. Fief'in ödül olarak verilmesi ancak 12. yüzyıldan itibaren yaygınlaşabildi. 11. yüzyılda bütün beneficiumlar Lorraine ve Burgonya gibi Fransa'ya bitişik

⁵⁶ Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 106-107; Eike von Repgow, *The Saxon Mirror A "Sachsenspiegel" of the Fourteenth Century*, Çev. Maria Dobozy, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999, s. 129-132, 150

⁵⁷ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 442; Carl Stephenson, *Medieval Feudalism*, s. 92.

⁵⁸ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 226.

⁵⁹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 227; James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 456.

⁶⁰ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 444.

yerlerde askeri hizmet koşulları üzerinde verilmişti. Bu Alman feodalleri sıkı kral görevlileri olan kontlar, piskoposlar ve palatin kontları tarafından kontrol edilirdi. Fransa'daki gibi sakınca görmeden savaş hakkını istimal edemezler, para tedavüle sokamazlar ve adaleti tesis etme teşebbüsüne kalkamazlardı. Almanya'da vassalite, vassalitenin kurum olarak hâkim hale geldiği Fransa'dakinden daha basit ve kısaltılmıştı.⁶¹

951'den beri Kutsal Roma-Germen İmparatorları aynı zamanda İtalya'nın hâkimleri olmuşlardır. Bu amaçla İtalya'ya gelerek Papaların ellerinden taç giymişlerdir. İmparatorluğa yükselen Almanya krallarının altında kilise ve kılıç soyluları onların altında da valvassoriler (vassalların vassalları) vardı. Sakson soyluları özellikle piskoposlara ve manastır başrahiplerine askeri hizmetleri karşılığında geniş araziler ihsan etmişti. I. Otto'nun (936-973) Saksonya politikası piskoposlara ve kraliyet başrahiplerine Alman askeri hiyerarşisinde geniş yer vermişti. Karl Leyser Otto Hanedanı imparatorlarının siyasetini "piskopos vassallara" bel bağlama olarak yorumlamıştır. Ortaçağ Almanya'sında savaş sanatı piskoposluk için Fransa ve İngiltere'ye oranla çok daha ileri bir seviyede gerekli bir araçtı. Worms Konkordatumu (1122) Alman kilisesi prenslerini resmi Alman prensleri yapmış, büyük piskoposlar ve başrahipler Papalığın rızasıyla Alman askeri hiyerarşisinin içine girmiştir.⁶²

Germen miras hukukunda mirasta eşitlik hükmü vardı. Bununla birlikte vassal öldüğünde süzeren, vassalın yerine vassalın vârislerinden istediğini atayabiliyordu. 877 tarihli Quierzy Yasası'nın yanında Almanya'daki pratiklerde fief geçişleri üst lordun bağışlaması biçiminde uzun süre varlığını sürdürmüştür. Dukalıkların irsiyeti Hohenstaufenler zamanına kadar muallak kalmıştır. Otto Hanedanından imparatorlar dukalık makamını kraliyete ait bir görev olarak görmüşlerdir. Buna rağmen IV. Heinrich'in zamanından itibaren, Alman dukalıklarında hanedansal mülkiyet düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. Welfler Bavyera'da, Hohenstaufenler Süebya'da, Supplinburglu Lothar Saksonya'da bu temayülün ifadesiydiler. İmparatorluğun bir başka askeri gücünü oluşturan valvassoriler ise kendileri gibi küçük feodal soylular için de fieflerin ırsileşmesini istemişlerdir. Üstleri

⁶¹ James Westfall Thompson, German Feudalism, s. 444-445; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 107.

⁶² James Westfall Thompson, German Feudalism, s. 446-447; David Bachrach, Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany, s. 6-7; Otto hanedanından imparatorlar diğer siyasi güçleri biat yoluyla kendilerine bağlamışlardır. Örneğin Bavyera dükü Kavgacı Heinrich 985 yılında III Frankfurt'ta Otto'ya (983-1002) bağlılık bildirmiştir. Bkz. Levi Roach, Submission and Homage: Feudo-Vassalic Bonds and the Settlement of Disputes in Ottonian Germany, s. 360.

olan baronlar bunu reddedip temliklerinin yaşam boyu olduklarını söylemeleri üzerine 1035'te ast ve üst gruplar birbirlerine karşı Milano'da savaş yapmışlardır. Bu savaşı astlar (valvassoriler) kazanmışlardır. Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Konrad da İtalya'ya geldiğinde astların tarafını tutmuştur. Konrad 1037'de Constitutio de Feudis adıyla kararname yayınlayıp onlara fieflerde, miras ve irsiyet hakkını vermiştir.⁶³

Konrad bu kararname ile Milano Başpiskoposu Aribert'e ve yüksek feodal soylulara karşı avantaj elde etmek istemiştir. Konrad Almanya'da da bu tarzda düzenlemeleri kraliyet mahkemelerinde yürürlüğe sokmuştur. 1069'da Lorraine dükü Godefroy astlardan aldığı temlik kiliseye vermesinden sonra, Godefroy'ın ardılı kiliseye yapılan bu bağışı değiştirmek zorunda kalmıştır. İmparatorlukta küçük feodal soylularla birlikte, yüksek aristokrasinin de onursal fiefleri ırsileşmeye devam etmiştir. Konrad'ın torunları IV. Heinrich (1056-1106) ve V. Heinrich (1106-1125) Karintiya ve Süebya Dukalıkları ile Hollanda Kontluğuna irsiyeti tanımışlardır. VI. Heinrich (1191-1197) imparatorluk tacının da ırsileşmesi için büyük baronlara fieflerin yatay mirasını tanıtmak istemiştir. Fakat Alman soyluları bunu istemeyince fiefin sadece fief sahibinden sonraki kuşakta miras olmasına karar verilmiştir.⁶⁴

Almanya'daki fieflerde mirasçılar arasında net bir ayırım bulunmamıştır. Bu durum fiefin bölünmezlik ilkesini zor duruma sokmuştur. En büyük evlat ilkesi olmadığından İmparator Friedrich Barbarossa (1152-1190) kendi yerine en küçük oğullarından birisi VI. Heinrich'i atamıştı. Bu nedenle mirasçıların eşitliğine karşı bir hareket oluşmamıştır. Çünkü Almanya Karolenj İmparatorluğu'ndan gelen toplumsal altyapıyı sürdürmüş, vassalların hizmetine daha az bağımlı olmuştur. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda yöneticiler kendi komuta yetkilerini bizzat yürütebildiklerinden fieflere daha az önem vermişlerdir. Bölünmezlik ilkesi yerleşmediğinden Alman monarkları Friedrich Barbarossa'nın yaptığı gibi kontlukların ve dukalıkların parçalanmaması için çabalamışlardır. Fakat bunu yaparken dukalıkların monarşiye karşı güçlerini de dizginlemek için dukalıkları zayıflatmışlardır.⁶⁵ En büyük evlat ilkesinin tutunmamasının

⁶³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 248; James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 446-447, 454; Vesey Norman, *The Medieval Soldier*, s. 107.

⁶⁴ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 249-251; VI. Heinrich özellikle Sicilya için Hohenstaufen monarşisinin irsiyetini soylulara kabul ettirmek istemişti. Buna karşın soylular Heinrich'in iki yaşındaki oğlu II. Friedrich vâris olursa bunu kabul edeceklerini belirtmişlerdir: Bkz. Peter H. Wilson, *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 2016, s. 303-304

⁶⁵ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 255-256, 494.

diğer bir sebebi de kilisenin en büyük evlada karşı genç vârislerin yanında yer alması olmuştur. Almanya'da bu nedenle II. Konrad'ın 1037'de Lombardiya için en büyük evlat ilkesini getirmesi ve 12. yüzyılın sonunda VI. Heinrich'in teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶⁶

Alman dukalıklarının güçleri Doğu Frank kralı Arnulf (887-899) ve oğlu Çocuk Louis (899-911) döneminde şekillenmiştir. Bu dukalıklar Fransa'daki parçalı yapılara kıyasla daha geniş arazilere sahip olduklarından onlara bağlı kontluklar doğrudan krala biat etseler de bağımsız hareket edememişlerdir. Bu nedenle Alman dukalıkları geç bir feodalleşme sürecine başlayarak merkezi otoriteyi tehdit eder hale gelmişler ve 939 yılında Frankonya'da görüldüğü gibi merkez tarafından kontrol altına alınmaya çalışılmışlardır.⁶⁷ 12. yüzyıl biterken merkezi iktidar zayıflamaya başlamış ve 13. yüzyıl boyunca Almanya'da parçalanma eğilimi kontrol edilemez bir hal almıştır. Kurulan federe devletler Fransa'daki dukalıklar gibi olmuştur. Almanya'daki feodalite evrimi geriden gelirken iki yüzyıllık bir sapmayla Fransa'nın çıkmaya hazırlandığı yola girmiştir.⁶⁸ Geç feodalleşen Alman feodalizmi hükümran hale gelirken, feodalizmin anavatanı Fransa'da kraliyet gücünün artması aşamalı biçimde feodalite gücünü ve yetkesini yoksun bırakmış, onu sosyal bir kasta dönüştürmüştür.⁶⁹ Almanya'da Hohenstaufen iktidarının sona ermesiyle (1197) piskoposlar, başrahipler ve baronlar birbirlerine karşı sert biçimde bölünmüşlerdir. Fransa'da ise ruhban ve soylular artık kralın iradesine bağlı hale gelmişlerdir. Eğer 12. yüzyıldaki Guelf programı başarıyla sonuçlansaydı Almanya da İngiltere'nin kazanımlarını elde edebilirdi. Hohenstaufen imparatorları da Fransa'daki Capetler gibi mutlakiyetçiydi. Fakat Fransa krallarının Fransa'da kurduğu mutlakiyeti Almanya'da sağlayamadılar.⁷⁰

Guelflerin rüyası Almanya'da her birinin bir hükümet şeklinde kendi yerel devlet haklarını koruduğu dukalıklar birliğini kurmaktı. Fakat bu büyük ve yapıcı program Friedrich Barbarossa'nın (1152-1190) despotça

⁶⁶ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 454.

⁶⁷ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 442; Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 494; Frankonya 939'dan itibaren doğrudan kraliyet yönetimine dahil edilmiştir. Bkz. Peter H. Wilson, *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*, s. 346; Her birine "Stammeshertzogtum: dukalık" adı verilen Alman dukalıkları Merovenjler döneminde oluşmuşlardır. İlk Alman dukalıkları 6. yüzyılda kurulan Bavyera, Alamannia ve Thuringia'dır. Bkz. Karl-Ferdinand Werner, *Les duchés « nationaux » d'Allemagne au IXe et au Xe siècle, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 4, Paris, 1973, s. 30

⁶⁸ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 495; James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 446.

⁶⁹ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 447-448.

⁷⁰ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 448.

siyaseti ve Saksonya dükü Aslan Heinrich'in (1142-81) 1181'de iktidardan düşmesi nedeniyle akamete uğradı. Alman tarihindeki büyük dukalıklar yeniden eski güçlerini elde edemediler ve büyük dukalıkların enkazı üzerinde çok sayıda küçük, tikelci feodal devlet doğdu. Bu feodal devletler 12. yüzyılda Almanya'yı bir bütün olarak Avrupa'nın yeni devlet şekli formatına sokmuş ve 13. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğu Büyük Fetret dönemine (1256-1273) sürüklemiştir. Sonuç olarak Hohenstaufenler Feodal Almanya'da Guelflerin devrilmesiyle (1181) İngiliz baronlarının, Runnymede'de kazandıkları, Magna Carta (1215) başarısının tekrar potansiyelini de kaldırmışlardır.⁷¹

Frank geleneğine sadık kalmak isteyen Alman hükümdarları eski kontluk sistemini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu amaçla 10. yüzyılın sonuna doğru dukalıkların güç kazanmalarını engellemek için rahiplerin dünyevi güçlerini artırmak istemişler ve bazı piskoposluklara kontluk payesi vermişlerdir. Bunun sonucunda çok sayıda kiliseye bağlı yerel yönetim birimleri kurulmuştur. Fakat bu durum 11. yüzyıldan itibaren Alman piskoposlarının kendilerini merkezi memurdan çok imparatorun vassalları olarak görmelerine yol açmış Papa ve İmparatorluk çekişmesinin (Atamalar Çekişmesi) sonucu olmuştur. İtalya'da bilhassa Lombardiya İtalya'sında kurulan komünler piskopos kontlarının arkasında yeni bir güç olarak belirmişler ve 12. yüzyıldan itibaren kendilerini kentteki piskoposun mirasçıları sayarak büyük oligarşik cumhuriyetler kurmuşlardır.⁷²

Almanya'da monarşi Fransa'ya kıyasla feodalleşme sürecini daha yüzeysel yaşadığı için Karolenj modeline uzun zaman bağlı kalabilmiştir. Kral kontları vasıtasıyla ülkeyi yönetirken ırsilik yavaş bir süreçte ve fief yerine görevde daha fazla kendisini göstermiştir. Alman soyluları buna rağmen çeşitli durumlarda ayaklanmalara kalkışmıştır. Alman monarşileri bu duruma karşı Kilisenin desteğini kolayca alabilmiştir. Çünkü buradaki kiliseler Büyük Karl'ın Alman mirasçıları kiliselerin efendisi kabul etmiştir. Yine de I. Heinrich'in Bavyera piskoposluklarını Bavyera düküne bırakması ve Friedrich Barbarossa'nın Elbe ötesindeki kiliseleri Saksonya dükü Aslan Heinrich'e bırakması gibi istisnai durumlar mevcut olmuştur.⁷³

⁷¹ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 448; Aslan Heinrich eğer diğer Alman prensleri ve piskoposları tarafından tam bir destek kazansaydı Almanya, İngiltere'den önce soyluların altyapısını oluşturduğu anayasal bir monarşiye geçebilirdi: Bkz. James Westfall Thompson, *Henri the Lion and the political theories of the Guelfes in Feudal Germany*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 2-4, 1923, s. 680.

⁷² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 499-500.

⁷³ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 529-530; Friedrich Barbarossa 1154 yılında Heinrich'e Elbe ötesindeki yerlerde bulunan piskoposlukları ve kiliseleri imparatorluk mülkü içinde

Elbe'den Moselle'e ve Alplerden Kuzey Denizi'ne kadar imparatorluğa bağlı piskoposluklar ve manastırlar, hükümdarlar ile adamlarını ülke içindeki gezilerde barındırma ve askerlik hizmeti gibi yollarla hizmetlerini sunmuşlardır. Kral aynı zamanda tüm uyruklarını askere çağırabilme yetkisine sahip olmuştur. Kraliyetin bütün bu girişimlerine rağmen Alman soyluları krala karşı bağımsız güç olmayı sürdürmüş hatta Fransa'da olduğu gibi kontluklara dağılıp merkezi otoriteyi bozmuşlardır. Alman imparatorları kalıcı mülkler tutamamış sadece başka yerlerdeki fiefelere geçici olarak el koymuşlardır. 11. yüzyılda Alman soyluları buna karşı mücadele edip el konulan geçici fieflerin iade edilmesini sağlamışlardır. Örneğin Friedrich Barbarossa Aslan Heinrich'ten aldığı fiefleri iade etmek zorunda kalmıştır. İmparator IV. Heinrich egemenliğini güçlendirmek için Saksonya'da kendi fief arazisini oluşturmak istese de bunu başaramamıştır.⁷⁴

Vassallara temlikler verme diğer feodal unsurlar gibi Almanya'da geç bir uygulama olup Fransa'daki titiz aşamasına ulaşamamıştır. Çünkü Hohenstaufenlerin güçlü bir aristokrasiye sahip olmalarına kadar, Almanya'da soylular kralı dengeleyici güçte olsalar da baskın hale gelememişlerdir. Fransa'da ise Aziz IX. Louis iktidarı gibi geç bir dönemde dahi feodal anarşinin pek çok kavramı mevcut olmuştur. Kral ile ilişkilerinde Alman soyluları Anjou hâkimiyetindeki İngiliz baronlarından daha çok özgür olsa da bu özgürlük sadece kraliyet kanunlarına sadık oldukları sürece korunmuştur.⁷⁵

Atamalar Çekişmesi ve Saksonya İsyanına (1073-1088) kadar Alman kralları yüksek feodallerin ve feodalite sıkıntısının büyümesini engellemişlerdir. Bu iki olay tüm Almanya'yı karmaşa ve anarşiye sokmuş, kraliyetin gücünü hafifletmiş, feodal kurumları ve sosyal yapıyı değiştirmiştir. Buna rağmen fiefi olmayan vassallar ve kişisel vassallar geç dönemlere kadar mevcudiyetin korumuştur. Vassalitenin bu arkaik formu özellikle Saksonya'da varlığını sürdürmüştür. Fakat Almanya'nın kuzeyinde bile eski düzene ait şeylerin pek çoğu IV. Heinrich imparatorluğunda ortadan kalkmıştır. Güçlü özgür kişiler soylu kişiler haline gelip vassalite ve biat bağıyla daha yüksek senyörlere tabi olmuş, zayıf özgür kişiler serfliğe düşmüşlerdir. Saksonya ve Thuringia köylüleri IV. Heinrich'e özgürlüklerini

kabul ederek bağışlamıştır: Bkz. John B. Freed, *Frederick Barbarossa The Prince and The Myth*, Yale University Press, New Haven and London, 2016, s. 74

⁷⁴ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, s. 530-531.

⁷⁵ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 446.

korumak için ayaklanmışlardır. Çünkü bu sırada Almanya'nın her yerinde özgür olan köylüler batmış ve serfliğe düşmüştür.⁷⁶

Almanya'yı diğer feodal sistemlerden farklı kılan bir unsur da kale muhafızlığı hizmetinde bulunan serf kökenli ministeriales sınıfının mevcudiyetidir. Bu kişiler emek yerine hizmet için tercih edilen serf sınıfından geliyor, Askeri ve idari görevleri karşılığında toprak beyi olan manordan maaşla ödüllendiriliyorlardı. Din adamları ve laik lordlar kendi güvenliklerini sağlamak için ministerialesleri silahlı kişiler olarak kullanmışlardır. Bu tercih edilmiş hizmetçiler, lord dışarıya çıktığında çiftlikleri yönetir, iletişimi sağlar, kale muhafızlığı ve lordun muhafızlığını yaparlardı.⁷⁷ Ministeriales buna rağmen bütün serf sınıfına açık değildi. Sadece üst tabakadaki serfler buraya girebiliyordu. 12. yüzyılda Ministerialesler feodal görevli Dienstherren ile Salian krallarının silahlı muhafızları olan Milites Gregarii ve Ritter adlı askeri kimliklere bürünmüş, belirli bir tarihten sonra kral, dükler, piskoposlar ve başrahiplerin etrafında bulunmuşlardır. II. Konrad'ın kraliyet vezirleri ministerialeslerdi. Bolandenli II. Werner onlardan birisidir.⁷⁸ Werner imparator Friedrich Barbarossa'ya hizmet etmiş aynı zamanda yüz on şövalyenin lordu ve on yedi kalenin sahibi olmuştur. Onun kadar başarılı olan Annweilerli Markward ise VI. Heinrich tarafından Ravenna ve Romagna dükü yapılmış, 1197'de de oğlu II. Friedrich'in (1197-1250) Sicilya naipliğine getirilmiştir.⁷⁹

Sonuç

Geç Roma döneminde karşılıklı kişisel bağlar artmış ve Roma patronajını uygulayan zengin toprak sahipleri yanlarında silahlı birlikler bulundurmışlardır. Vizigotlar ve Merovenjler dönemlerinde bunu örnek alan dük ve kont gibi idari ve askeri birimler maiyetlerine silahlı birlikler almışlar

⁷⁶ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 445-446; Saksonya isyanları tarih literatürüne Saksonya Savaşı (1073-1088) diye de geçmiştir: Bkz. William L. North, "Saxon War", *Medieval Germany An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Routledge, New York & London, 2001, s. 701; 1077'de hem Bavyera ve Karintiya dukaları hem de Mainz, Salzburg ve Magdeburg piskoposları tarafından desteklenen Rheinfeldenli Rudolf, IV. Heinrich'e karşı tehdit oluşturmuştur. Heinrich kendisine karşı isyan eden soyluları 1079'da bastırılmış, Karintiya'dan 1078'de kovduğu Zähringenlerle, onların allod arazilerini dukalık seviyesine çıkartarak, uzlaşmıştır: Bkz. Peter H. Wilson, *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*, s. 351

⁷⁷ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 463-465.

⁷⁸ James Westfall Thompson, *German Feudalism*, s. 466-470.

⁷⁹ Paul B. Pixton, "Ministerials", *Medieval Germany An Encyclopedia*, s. 524; Annweilerli Markward'a İtalya'da emanet edilen bu yerler, Kuzey İtalya ile yeni kazanılan Güney İtalya arasında bir geçiş köprüsü sağlıyordu: Bkz. Peter H. Wilson, *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*, s. 354.

ve feodalizmin ilk halini oluşturmuşlardır. Merovenj Galya'sındaki kontluklar ve diğer idari-askeri birimler Karolenjlerin iktidara gelmelerinden sonra devlete bağlı memurlar göreviyle karşılıklı bağımlılık ve sadakat zincirini oluşturmuşlardır. Buna rağmen Karolenjlerin siyasi krizler yaşadığı dönemden başlayarak krallığa bağlı unsurları oluşturan vassallar bölgesel siyasi güçler haline gelmişlerdir. Siyasi parçalanmayı daha da derinleştiren İskandinav, Macar ve Arap istilalarının ardından bu bölgesel siyasi güçler kalelendirme süreciyle kendi bölgelerinde siyasi oluşumlarını başlatmışlardır. Neustria'da Hugues Capet'in liderliğinde teşekkül eden Capet Fransa'sı böyle bir parçalı ortamda doğmuştur. Bu durumu kendi çıkarlarına çevirmek isteyen Capetler, yerel güçleri en üstteki Capet kralının çevresinde ve ona bağımlı kılmak istemişlerdir. Böylece ortaya çıkan siyasi yapı askeri yapıyla iç içe geçmiş, vassalların askeri ve siyasi yetkileri birbiriyle bütünleşmiştir.

Doğu Frank Krallığı'ndan doğan Almanya, Otto Hanedanı döneminden başlayarak Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu şemsiyesi altında eski Karolenj vassalitesini sürdürmüştür. Buna rağmen Almanya topraklarında Fransa'daki kadar kuvvetli bir kişisel bağlılık ve koruma altına alma sistemi yerleşmediğinden Alman imparatoru diğer Alman duklerinin yanında eşit derecede bir güç olarak yer almıştır. Otto Hanedanı'ndan imparatorlar bu nedenle piskoposlara ve ruhban sınıfına tüm enerjileriyle destek vermişlerdir. Alman duklerinin güçlü konumu özellikle Saliyan Hanedanı'nın yıkılışından sonra başlayan ayaklanmalar neticesinde soyluların daha fazla güçlenmesiyle artmıştır. Dolayısıyla Hohenstaufen Hanedanından imparatorlar kendilerine rakip hale gelen güçlü soylularla uğraşmak zorunda kalmışlar, bu soylular eski güçlerini elde edemeyince bir sürü küçük yeni feodal devlet doğmuştur. Alman feodalizminde askeri yetkiler ile siyasal yetkiler birbirleriyle geç bütünleşmiştir. Bu bütünleşme imparatorların siyasi faaliyetlerdeki teşebbüsleri ile gerçekleşmiştir. Bu açıdan Almanya'nın feodalleşmesi geç bir şekilde başlamış ama en sonunda Fransa'nın parçalı yapısına ulaşmıştır.

Kaynakça

Bachrach, Bernard S., *Merovingian Military Organization 481-751*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972.

Bachrach, Bernard S., "Toward a Reappraisal of a William of Great, duke of Aquitanie (995-1030)", *Journal of Medieval History*, Volume 5, Issue 1, 1979, s. 11-21.

- Bachrach, David, Feudalism, Romanticism, and Source Criticism: Writing the Military History of Salian Germany, *Journal of Medieval Military History*, Volume 13, 15:1-25, 2015, s. 1-25.
- Beeler, John, *Warfare, in Feudal Europe 730-1200*, Cornell University Press, Ithaca & London, 1971.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Birinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1983.
- Boutaric, Edgar, Le régime féodal, son origine et son établissement, et particulièrement de l'immunité Boutaric, *Revue des questions historiques*, Bd. 18, 1875, s. 325-380.
- Bradley, H. ve M. Taylor, "Feudalism and Feudal Society", *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Amsterdam, 2009, s. 98-105.
- Burman, Edward, *Emperor to Emperor: Italy Before the Renaissance*, Constable, London, 1991.
- Cin, Halil ve S. Gül Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1995.
- Corèdon, Christopher ve Ann Williams, *A Dictionary of Medieval Terms and Phrases*, D.S.Brewer, Cambridge, 2004.
- Dixon, Karen R ve Pat Southern, *Late Roman Army*, Routledge, New York, 2014.
- Duby, Georges, *Histoire de la France des Origines a Nos Jours*, Larousse, Paris, 1999.
- Duparc, Pierre, Libres et hommes liges, *Journal des Savants*, 2, 1973, s. 81-98.
- Freed, J. B., *Frederick Barbarossa The Prince and The Myth*, Yale University Press, New Haven and London, 2016.
- Ganshof, F. L., II. Benefice and Vassalage in the Age of Charlemagne, *Cambridge Historical Journal*, 6(2), 1939, s. 147-175.
- Ganshof, F. L., *Feudalism*, Çev. Philip Grierson, Longmans, Green and Co, London, 1952.
- Guilhiermoz, P., *Essai sur L'Origine de la Noblesse en France au Moyen Age*, Burt Franklin Research, New York, 1902.
- Lalou, Élisabeth, La Chambre des comptes du roi de France, *Les Chambres des comptes en France aux XIVe et XVe siècles*, Eds. Philippe Contamine, Olivier Mattéoni, Institut de la gestion publique et du développement économique, Vincennes, 1998, s. 1-19.
- Langlois, Charles-Victor, *Saint Louis Philippe Le Bel les derniers Capétiens directs (1226-1328)*, Livre Premier, Tallandier, Paris, 1978.

- Liu, Jinyu, Patron, patronage, Roman, *The Encyclopedia of Ancient History*, Eds. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, John Wiley & Sons, New Jersey, 2019, s. 1-2.
- Norman, Vesey, *The Medieval Soldier*, Barnes & Noble Books, New York, 1993.
- North, William L., "Saxon War", *Medieval Germany An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Routledge, New York & London, 2001, s. 701-702.
- O'Callaghan, Joseph F., *a History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1975.
- Painter, Sidney, *a History of Middle Ages 284-1500*, The Macmillan Press, London and Basingtoke, 1979.
- Peters, D. J., *A Short History of France*, Pergamon Press, London, 1966.
- Pixton, Paul B., "Ministerials", *Medieval Germany An Encyclopedia*, Ed. John M. Jeep, Routledge, New York & London, 2001, s. 523-524.
- Powelson, John P., Land tenure and land reform: past and present, *Land Use Policy*, Volume 4, Issue 2, 1987, s. 111-120.
- Powelson, John P., *The Story of Land: A World History of Land Tenure and Agrarian Reform*, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge-MA, 1988.
- Pryor, John, The Historical Foundations of a Feudal Mode of Production. *Sydney Studies in Society and Culture*, 2, 1985, s. 56-77.
- Repgow, Eike von, *The Saxon Mirror A "Sachsenspiegel" of the Fourteenth Century*, Çev. Maria Dobozy, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999.
- Reynold, Susan, *Fiefs and Vassals*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Roach, Levi, Submission and Homage: Feudo-Vassalic Bonds and the Settlement of Disputes in Ottonian Germany, *The Journal of the Historical Association*, Vol. 97, No. 3, 327, 2012, s. 355-379.
- Secretan, Edouard, De la Féodalité en Espagne, *Revue historique de droit français et étranger (1855-1869)*, Vol. 8, 1862, s. 625-670.
- Smith, Julia M. H., *Roma'dan Sonra Avrupa Yeni Bir kültür Tarihi 500-1000*, Çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Spruyt, Hendrik, *The Sovereign State and Its Competitors an Analysis of Systems Change*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1994.
- Stephenson, Carl, *Medieval Feudalism*, Cornell University Press, New York, 1942.
- Stephenson, Carl, The Origin and Significance of Feudalism, *The American Historical Review*, Vol. 46, No. 4, 1941, s. 788-812.

- Tacitus, *Germania Halkların Kökeni ve Yerleşim Yeri*, Çev. Mine Katapkapulu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Thompson, James Westfall, German Feudalism, *The American Historical Review*, Vol. 28, No. 3, 1923, s. 440-474.
- Thompson, James Westfall, Henri the Lion and the political theories of the Guelfes in Feudal Germany, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 2-4, 1923, s. 663-683.
- Volckart, Oliver, The open constitution and its enemies: competition, rent seeking, and the rise of the modern state, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 42, 2000, s. 1-17.
- Werner, Karl-Ferdinand, Les duchés « nationaux » d'Allemagne au IXe et au Xe siècle, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 4, Paris, 1973, s. 29-46.
- Wickham, Chris, *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*, Penguin Books, New York, 2009.
- Wilson, P. H., *Heart of Europe: A History of the Holy Roman Empire*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 2016.
- Young, Andrew T., The Carolingians, the Church, and the medieval constitution, *The Social Science Journal*, 56:3, 2019, s. 358-366.

MALİKÂNE UYGULAMASININ İLK YILLARINDA YAPILAN MÜZÂYEDELERE DAİR BAZI BİLGİLER: MİDİLLİ SANCAĞI

SOME INFORMATION IN RELATION TO THE AUCTIONS
HELD IN THE EARLY YEARS OF THE SYSTEM OF
LIFETIME TAX FARMS: THE CASE OF MİDİLLİ SANJAK

Mehtap ÇELİK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.08.2020

Kabul: 28.09.2020

Article Info

Received: August 15, 2020

Accepted: September 28, 2020

Özet

Osmanlı devletinde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren klasik dönem koşullarının yaratmış olduğu örgütsel uzlaşma düzeninin bozulmaya başlaması ve özellikle de XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar sonucunda devletin malî açıklar vermesi, iltizâm sistemini yeniden örgütlenmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda iltizâm sisteminin uygulama alanının daha geniş bir sahaya yayılmasının, klasik taşra yönetimin idarî ve malî niteliklerinin değişim ve dönüşüm süreci üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bu süreçte Midilli sancağında da sancak beylerine tahsis edilen hâslar ile havâss-ı hümâyûn'a ait yerlerin içinde kalan gelir kaynakları, malikâne uygulamasının içine alınarak, iltizâm sistemi içerisinde yeni bir uygulama olan malikâne yöntemi ile taliplerine verilmek üzere müzâyedeye çıkarılmıştır. Midilli sancağı ve tevâbi' kazâlarında malikâne uygulamasına konu olan mukâta'a ve maktû' alanlarındaki vergi türleri ve bunları deruhde edenlerin kurdukları ortaklıklar, mu'accele ve mâl bedelleri mukâta'a defterlerinden çıkarılan veriler kapsamında değerlendirildiğinde, yıllık geliri yüksek olan vergi gruplarının genellikle üretim ve ticarete dayalı vergiler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca mukâta'a ve maktû'lardan elde edilen gelirlerden bir bölümünün de adada bulunan yeniçerilerin maaşları için ocaklık olarak ayrıldıkları görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Midilli sancağı, mukâta'a/maktû', iltizâm, malikâne

*Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehtaab@gmail.com

Abstract

The deterioration of the regime of organizational reconciliation created by the conditions of the Classical Age since the end of the 16th century, and particularly, the financial deficits of the State created as a result of the long-lasting wars during the 17th century led to the reorganization of the farming (“iltizâm”) system in the Ottoman state. In this context, it is observed that the expansion of the implementation of the farming system to a wider geographical area was instrumental in the process of change and transformation of the organizational and financial characteristics of the classical administration of the countryside. In this process, the income resources remaining in the local crown reserve (havass-ı hümayun) lands and the hases allocated to sanjak beys in the sanjak of Midilli (Mytilene) were included in the manor practice which was a new method of collecting taxes within the farming system, and thereby, were put on the auction to be given to the suitors. When tax groups in mukâta’a and maktû’ areas subject to the a system of lifetime tax farms, and the partnerships established by those fiscal protectors undertaking these areas in the sanjak of Midilli and the districts in this sanjak (tevâbi’ kazâlar) are evaluated together with the yearly payments (mâl) and cash value (mu’accele) within the framework of the data taken from Defter-i Mukâta’ât; it is observed that tax groups with high annual income are generally those taxes based on production and trade. In addition to this, it is observed that some of the revenues obtained from mukâta’a and maktûs were allocated as ocaklık for the payment of salaries of the janissaries living on the island.

Keywords: *Midilli Sanjak, mukâta’a/maktû’, iltizâm, manor*

Giriş

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren iltizâm sistemi içerisinde yeni bir uygulama şekli olan “malikâne” yönteminin taşrada uygulanış biçimi, çalışmamızın mekânsal alanı olan Midilli sancağı ve tevabi’ kazâları üzerinden incelenecektir. Zirâ incelenen mukâta’a defterlerinde malikâne uygulamasının ilk yıllarında, Midilli sancağında bilhâssa havâss-ı hümayûn’a ait gelir gruplarının malikâne olarak verilmek üzere müzâyedeye çıkarıldıkları görülmektedir. Çalışmamızda malikâne uygulamasının başlangıcı olan 1695 tarihinden XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar sancakta yapılan müzâyedelerde hangi tür vergi alanlarının malikâneye konu olduğu, aynı zamanda malikâneci profili ve bunların üzerlerine aldıkları mukâta’a ve maktû’lar için ödemekle yükümlü oldukları mâl ve mu’accele bedelleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Araştırmamızın mekânsal kapsamını oluşturan Midilli adası; coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle tarihin eski dönemlerinden itibaren birçok devletin istilasına uğramış ve pek çok uygarlığa sahne olmuştur. Ege denizinin kuzeydoğusunda yer alan ve antik çağda Lebos adıyla anılan Midilli, Ege denizinin en büyük adalarından birisidir. Ortaçağdan itibaren ise *Mytilene* adını alan adanın *Kalloni/Kalonya* ve *Gera/Yera* adıyla iki büyük körfeze açılan verimli ovaları bulunmaktadır. İlkçağlardan itibaren mahallî küçük devletler tarafından idare edilen ada, zaman zaman Fenike, İran ve Atina'nın hakimiyetine girmekle beraber mahallî muhtariyetini koruyabilmiştir. İskender'in istilasından sonra Roma imparatorluğunun sınırları içine dahil olan ve daha sonra da Doğu Roma'nın payına düşen adanın, Türklerle ilk bağlantısı, 1091 tarihinde Çaka beyin adayı ele geçirmesiyle başlamıştır. Ancak bu hakimiyet, İmparator Alexios Komnenos'un Çaka beyi, İznik sultanı I. Kılıçarslan ve damadı aracılığı ile öldürtmesi ve Midilli'yi tekrar Bizans hakimiyetine almasıyla kısa sürmüştür. İstanbul'un fethiyle birlikte, 3000 duka altın karşılığında vergiye bağlanan Midilli'nin nihayetinde İtalyan korsanların adayı bir üs olarak kullanmalarına karşı, 1462 tarihinde fethedildiği ve yaklaşık 1534 yılına kadar hangi beylerbeyiliğe bağlı olduğu tam olarak açıklık kazanamasa da Yavuz Sultan Selim dönemine ait kaynaklarda Rumeli eyâletine bağlı bir sancak konumunda olduğu kabul edilmektedir.¹

Osmanlı Devleti'nin Limni, Midilli, Eğriboz ve ardından da Rodos ve İstanköy'ü almasıyla Ege denizindeki hakimiyet sahasının genişlediği ancak bu durumun bazı idarî sorunları beraberinde getirmesiyle, takriben 1534 yılında hem Kuzey Afrika hem de Ege adalarının idaresini içine alan *Cezâyir-i Bahr-ı Sefid* ya da diğer bir adıyla *Kaptan Paşa Eyâleti*'nin kurulduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılda Akdeniz ve Ege adalarına yönelik fetihlerle birlikte, beylerbeyiliğin sancak sayısı paşa sancağı Gelibolu olmak üzere, Ağriboz, Karlı-

¹ Besim Darkot, "Midilli", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 282-284; Machiel Kiel, "Midilli" *Türk Diyanet Vakfı Yayınları (TDV)*, C.30, Ankara 2005, s. 11-12; Feridun Emecen, "Klasik Dönem Osmanlı Eyâlet Yönetiminde Ege Adaları", *Türk Hâkimiyetinde Ege Adaları'nın Yönetimi*, SAEMK Yayınları, Ankara 2002, s. 23; Emecen, "XV. ve XIX. Yüzyıllarda Ege Adaları'da Osmanlı İdarî Teşkilatı", *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, SAEMK Yayınları, Ankara 2003, s. 9.

ili, İnebahtı, Rodos, Midilli, Cezâir-i mağrib ve Sakız olmak üzere 8'e yükselmiş ve Midilli sancağı da Cezâyir-i bahr-ı sefid eyâletine bağlanmıştır.²

XVIII. yüzyıl başlarında ise Cezâyir-i bahr-ı sefid eyâletinin sancak sayısında bazı değişikliklere gidilerek Midilli, Rodos, Dimyat ve İskenderiye sancakları saliyâneli statüde sayılmış ve Midilli sancağı dışındakiler Mora Yarımadası'nda kurulan Anabolu eyâletine dahil edilmişlerdir. XVIII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise, Midilli sancağı Anabolu eyâletine bağlı saliyâneli bir sancak statüsündedir.³

Midilli sancağı idarî açıdan; aynı zamanda sancak merkezi olan Midilli kazâsı, adanın kuzeydoğusundan kuzeybatısına kadar uzanan Molova kazâsı ve Molova ve Kalonya körfezi etrafında bulunan yerleşim merkezlerini içine alan Kalonya kazâsı olmak üzere üç büyük kazâ merkezine ayrılmış olup, bu kazâlardan Kalonya, coğrafi açıdan en geniş sahaya yayılmış olanıydı. İdarî teşkilatlanmada Yera, Kelemye ve Köreke nâhiyelerinin Midilli, Herse nâhiyesinin Molova, Fesleke nâhiyesinin de Kalonya kazâsına bağlı oldukları ve bazen kazâ bazen de nâhiye olarak idarî sistem içerisinde yer aldıkları görülmektedir. Her klasik Osmanlı sancağında olduğu gibi Midilli'de de tahrirler yapılmış, topraklar hâs, zeâmet ve timâr şeklinde tahsis edilmiştir. XVI. yüzyıl ortalarında Midilli sancağı, timâr sistemi içerisinde nâhiye olarak yedi idarî birime ayrılmıştır. 1671 tahririne göre Midilli nâhiyesinde 9, Yera nâhiyesinde 16, Kelemye nâhiyesinde 14, Köreke nâhiyesinde 17, Molova nâhiyesinde 36, Herse nâhiyesinde 25, Kalonya nâhiyesinde 29, Fesleke nâhiyesinde 23 olmak

² Mahmut Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-ı Sefid", *Türkiye Diyânet Vakfı Ansiklopedisi (TDV)*, s. 500-501; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000, s. 98; Ayrıntı için bkz. Ayhan Afşin Ünal; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezâyir-i Bahr-ı Sefid (Akdeniz, Ege Adaları) ya da Kapdan Paşa Eyaleti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, 1.12, s. 252-255; Bu dönemde Cezâyir-i bahr-ı sefid beylerbeyi hâssının 885000 akçe, Midilli sancak beyi hâssının da 240.000 akçe olduğu görülmektedir. Bkz. İhan Şahin-Feridun Emecen, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, C.XIX, S.23, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 58-59; Cezâir-i Bahr- sefid eyaletinin sancaklarından biri olan Midilli sancağı, 23 Receb 953 senesinde Şehzâde Sultan Selim'in lalası Cafer beyin oğlu Mustafa bey atanmıştır. Hâssı 240.000 akçedir. Bkz. Ayni Ali, *Kavânîn-i Al-i 'Osmân der-Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280, s. 7, s. 20.

³ Ayrıntı için bkz. Emecen, "Klasik Dönem Osmanlı Eyâlet.....", s. 28.

üzere sancakta toplamda 169 adet köy ve mezra' a bulunmaktaydı ve bunlardan yaklaşık 95 adeti padişâh, 6 adeti ise mîr-livâ hâssıydı.⁴

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı klasik kurumlarının işlevini yitirmeye başlamasıyla birlikte timâr ve kul sisteminde meydana gelen bozulmalar, klasik düzeninin dışında birtakım yeni uygulamaları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde görülen en önemli değişikliklerden birisi de timâr alanlarının havâss-ı hümâyûna aktarılması işleminin geniş sahalarla yayılması sürecinin hız kazanmasıdır.⁵ Bilindiği üzere kapıkulu sayısındaki artış, merkezde vezir ve paşa ünvanını taşıyan yüksek rütbeli örf mensuplarının artmasına neden olmuştur. Bunlara hâss bulmak ve bir mansaba atamak zorlaştığı gibi, sancak beylerinin de savaşlar ya da merkezdeki görevleri nedeniyle vazifelerinin başında bulunmalarının güçleştiği bu dönemde, birçok sancak ve eyâlet, İstanbul'da bulunan yüksek rütbeli görevlilere veya sınırlardaki kalelerin komutanlarına tevcih edilmeye başlandı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, hemen hemen her eyâletin valisinin vezir rütbesinde olduğu ve bunların görevlerinin başında fiilen bulunmak yerine, yerlerine *müsellim* ya da *mütesellim* adı verilen ve bizâtihi kendi yetkilerini temsil eden vekiller göndermeye başladıkları görülür.⁶ Bu vekillerin genellikle yerelden atanmasının altında ise bölgeyi daha iyi tanımaları ve dolayısıyla vergileri daha düzenli bir şekilde tahsil edebilecekleri düşüncesinin etkili olduğu aşikârdır. Bu bağlamda belgelerde Midilli nâzırı ya da Midilli mütesellimi⁷ olarak geçen yönetici tipi aslında Midilli sancağını tasarruf eden vezir rütbeli bir paşanın vekili olmaktan başka bir şey değildir.

Mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında Midilli sancağında yapılan malikâne satışları, Kamil Kepeci tasnifindeki KK. d. 5042 numaralı mukâta' a defteri, Bâb-ı defterî tasnifinde yer alan D.HMK. d. 22044 numaralı Haremeyn mukâta'ası defteri ile Maliyeden Müdevver defterler tasnifinde özellikle malikâne

⁴ Levent Payzın, *XVIII. Yüzyılda Midilli Adası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008, s. 20-21; Emecen, *Klasik Dönem Osmanlı Eyâlet.....*”, s. 23; Metin Ünver, “Midilli Adası'nın Nüfusu (1830-1842)” *Güneydoğu-Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.33, 2018, s. 45.

⁵ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 62; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 42-45.

⁶ Yücel Özkaya *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 62-63.

⁷ Ayrıntı için bkz. Payzın, *a.g.t.*, s. 36-40.

uygulamasının ilk yıllarına ait ahkâm ve berevât kayıtlarını kapsayan MAD 3423 numaralı defter üzerinden incelenecektir. Adı geçen defterler birbirini tamamlar nitelikte olup, bilhâssa D.HMK. d. 22044 numaralı defter, malikânegilerin hem merkezle hem de taşra yöneticileri ile olan ilişkilerini göstermesi ve aynı zamanda kasr-ı yed dolayısıyla yapılan satışların izlenebilmesi açısından önemlidir. Çalışmanın diğer kaynaklarını ise mevcut literatürde yer alan araştırma ve inceleme eserler oluşturmaktadır.

Malikâne Uygulaması Üzerine Birkaç Söz

Osmanlı taşra sisteminin özünü oluşturan timâr sisteminin ancak XVI. yüzyılın sonuna kadar sağlıklı bir şekilde işleyebildiği bilinmektedir. Aynı yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı devletinin dışındaki gelişmeler, XVIII. yüzyıla kadar aşama aşama bir takım değişikliklere neden olmuş, bilhâssa parasal dalgalanmalar, ticaret ve yol dengelerindeki değişimler ve nüfus artışı, Osmanlı klasik unsurlarını yeniden yapılandırmaya zorladığı gibi merkezî hazinenin gelirlerinin de artırılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.⁸ Bunun için öncelikle timâr sistemi içinde kalan gelir gruplarını merkezî hazineye aktarma kapsamında dirlikler mîrî mukâta'a uygulamasına dahil edilmiştir. Nitekim iltizâma, mîrî mukâta'alar yani havâss-ı hümâyûna dahil olan gelir grupları verilmekteydi.⁹

Nihâyetinde bütün bu değişimlerin bir uzantısı olarak XVII. yüzyıl sonlarından itibaren uygulanmaya başlanan malikâne sistemi, Osmanlı bütçe açıklarına bir çözüm olarak geliştirilen iltizâm sisteminin aşamalarından birisiydi. Devlet bu uygulamaya geçerken hem vergi kaynaklarının korunmasını hem de vergi gelirlerinin artırılmasını öngörmüştü. Nitekim bu dönemde hazırlanan Osmanlı bütçeleri incelendiğinde, malikâne uygulamasıyla birlikte XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı gelirlerinde bir artış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ İltizâm sisteminin malikâne uygulamasına doğru evrilmesi, savaşlarla orantılı bir şekilde gelişerek timâr sisteminin tasfiyesi sürecini de hızlandırdı.¹¹ Eskiden

⁸ Ayrintı için bkz. M. A Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra 1972; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair kaynaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

⁹ Yavuz Cezâr, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 174-175.

¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Bütçeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*. 41/1-4, İstanbul 1985, s. 397-398.

¹¹ Cezâr, *a.g.e.*, s. 71.

timâr sistemi içine yerleştirilen ve birtakım hizmetler karşılığında kaynağında toplama hakkı görevlilere devredilen gelirler, artık malikâne usulü ile ömür boyu tevcih edilmeye başlandı. Diğer taraftan timâr alanlarının merkezî hazineye aktarımı sürecinde, klasik örgütlenmenin dışına çıkılmadığı, merkezî hazinenin dayandığı temel ilkeler üzerine getirilen yeni uygulamalarla sorunların çözümlenmeye çalışıldığı yani malikâne uygulamasıyla birlikte timâr tevcihlerinin de devam ettiği görülmektedir.

1695 yılında bir ferman ile yürürlüğe konulan bu uygulamada, vergi kaynağının korunması amacıyla mukâta'aların bundan böyle *ber-vech-i te'bid* yani ömür boyu tasarrufa verileceği belirtilmişti.¹² Uygulamanın ilk yıllarında senelik mâlleri doğrudan merkezî hazineye giden mukâta'alar, belirli vazifeler karşılığında yüksek rütbeli askerî sınıf mensuplarına tahsis edilen hâslar, zaten iltizâm yoluyla tevcih edilen muhassıllık, voyvodalık ve gelirleri çeşitli harcamalara ocaklık tayin edilen mukâta'a ve maktû'lar malikâneye konu olmuştu.¹³

Malikâne uygulamasında mukâta'a ya da maktû' halindeki vergi alanlarını tasarrufuna alacak olan kişi, devlete iki ayrı ödeme yapmak zorundaydı. Birincisi; bir kereye mahsus ve oldukça yüksek meblağlara ulaşan ve *mu'accele* adı verilen bir bedeldi. Devlet bu şekilde kendisine yepyeni bir gelir kaynağı elde etmişti. Mu'accele miktarı hesaplanırken maktû' ya da mukâta'anın tahmini yıllık kârının on katına kadar ulaşan meblağlar esas alınmıştı.¹⁴ Bu meblağ mültezimin, ömür boyu iltizâmına aldığı vergi kaynağından sağlayacağı nakdî avantajlara karşılık önceden yaptığı bir ödemeydi. Devlet bu şekilde, malikânegilerden yüksek miktarlarda peşin isteyebilecek ve merkezî hazinenin nakit sıkıntısını giderebilecekti. İkincisi ise; *mâl* adı altında mukâta'anın senelik gelirini ve ortalama % 10 kalemiyye vergisini bir yıl içerisinde üç taksit halinde öderdi. Burada şu hususu da belirtmekte fayda var; *mâl* adı altında alınan yıllık

¹² Mehmet Genç, "İltizam", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV) 2000*, C.22, s. 156.

¹³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 33.

¹⁴ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortakları Tarihi*, Çev. Ş. Laykel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 141; Genç, "İltizam", s. 157.

nakdî vergiyi düzenli ödemeyen malikânecinin mukâta'ası elinden alınabilir ya da yeniden müzâyedeye çıkarılabılırdı.¹⁵

Malikâne uygulamasının ilk yıllarından itibaren Rumelide de müzâyedelerin yapıldığı görülmektedir. Rumeli'de yapılan malikâne satışlarında havâss-ı hümâyûna ait mukâta'a ve maktû'ların senelik vergi gelirleri, Midilli, Filibe, Ahyolu ve Karlhili istisna olmak üzere doğrudan merkezî hazineye ödenmiştir. Adı geçen yerlerde satışı yapılan mukâta'a ve maktû'ların senelik vergi gelirleri ise, doğrudan nâzırlara ya da eminlere teslim edilmiştir.¹⁶

Senelik vergi bedelleri doğrudan merkezî hazineye intikâl eden mukâta'alarda devletin denetimi söz konusuydu. Muhassıl, nâzır, voyvoda ya da bir eminin iltizâmına verilmesi ve senelik gelirlerin bu kişilere ödenmesi, merkezden iltizâm edilen mukâta'aların senelik gelirlerinin tahsilatında çekilen güçlükten kaynaklanmaktaydı. Bu bağlamda devlet, hem vergi tahsilindeki zorlukları ortadan kaldırmak hem de riski mültezimin üzerine yüklemek amacıyla, mukâta'aları merkezden iltizâm etmek yerine, bir bütün halinde tek bir kişiye deruhde etmiştir. Muhassıl, voyvoda ya da emimler vergi birimlerini istedikleri gibi deruhde edebilirlerdi, yani bu yerleri mültezimlere ya da malikâneçilere verebilirler ve tasarruf ettikleri mukâta'aların senelik vergi gelirlerini ya merkeze ya da merkezin belirlediği harcama kalemlerine gönderirlerdi.¹⁷ Bu bağlamda Midilli Nezâreti Mukâta'ası'nın da başında vezir rütbeli bir vâlinin vekili konumunda olan "Nâzır" adı altında bir üst yönetici ve çoğunlukla zaten havâss-ı hümâyûn'a dahil olup mukâta'aya bağlanan gelirlerinin malikâneçileri ya da mültezimleri bulunmaktaydı.

Midilli Sancağında Malikâne Uygulaması

Çalışmanın bu bölümünde, Midilli sancağında malikâne uygulamasına hangi gelir gruplarının dahil edildiği incelenecektir. Midilli sancağında havâss-ı hümâyûna ait gelir grupları, bir bütün halinde *Midilli ve Tevâbi'i Nezâreti Mukâta'ası* adı altında Midilli nâzırlarına deruhde edildikten sonra, parça parça müzâyedeye çıkarılarak malikâne uygulamasına dahil edilmiştir. Bilindiği üzere malikâne uygulaması kısa bir süre içerisinde devletin geneline yayılarak sancak,

¹⁵ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s. 106-122; Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII/203, TTK 1988, s. 667-683.

¹⁶ Özvar, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁷ Özvar, *a.g.e.*, s. 35-37.

muhassıllık, voyvodalık ve nezâretleri de içine almıştı. Malikâne uygulamasının ilk yıllarında malikâneye konu olan gelirlerini, klasik dönemde sancak beylerine tahsis edilen hâsalar, havâss-ı hümâyûn'a tâbi' olan yerler ve diğer yüksek mevkideki görevlilerin dirlikleri içinde yer alan vergi kaynakları oluşturmaktaydı.¹⁸ Bu bağlamda 1695 tarihinde malikâne uygulamasına dahil edilen yerlerden birisi de Midilli sancağında havâss-ı hümâyûna tabi vergi gelirleriydi.¹⁹ Nitekim Midilli sancağında da yaklaşık 2193545 akçe mâli olan havâss-ı hümâyûn'a ait kurâ ve mukâta'ât, bir bütün hâlinde Midilli Nâzırı el-hâcc Mustafa'ya tevcih edildikten sonra toplamda 19834 gurus mu'accele karşılığında parça parça müzâyedeye çıkarılmıştır.²⁰ Ancak burada şu hususu da belirtmekte fayda var, malikâne uygulamasının havâss-ı hümâyûna ait bütün mukâta'a alanlarını kapsamadığı, iltizâm uygulamasının da devam ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Kalonya kazâsına bağlı Fesleke nâhiyesinde 26000 akçe mâli olan memleha-i cedîd mukâta'ası, Fesleke mukâta'asından ayrılıp, Molova sakinlerinden el-hâcc Süleyman'a her sene mâl-i mîrîsini hazine-i 'amireye teslim etmek üzere 90 gurus mu'accele ile iltizâma verilmiştir.²¹ Yine Fesleke nâhiyesinde 8000 akçe mâli olan Molova gümrük iskelesi mukâta'asının da 120 gurus mu'accele ile el-hâcc Mehmed Ağa'ya iltizâma verildiği görülmektedir.²²

¹⁸ Hâsalar padişaha ve diğer devlet adamlarına olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Padişaha yani merkezî hazineye ayrılan hâslara havâss-ı hümâyûn, diğer devlet görevlilerine ayrılanlara ise *havâss-ı vüzerâ* ya da *havâss-ı ümerâ* adı verilmekteydi. Havâss-ı hümâyûna dahil olan yerler timâr alanları dışında kalan gelir gruplarıydı. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik...*, s. 111-123.

¹⁹ Özvar, *a.g.e.*, s. 29-31.

²⁰ BOA. MAD 3423:142 "...1107 senesine mahsûb olmak üzere Midilli ve tevâbi'i mukâta'âtı nâzırı olan el-hâcc Mustafa zîde kadrihu Dîvân-ı hümâyûnuma 'arz-ı hâl edüb nezâret-i mezbûrenin kurâ ve mukata'aları 'ale'l-'umûm mu'accele ile der-'uhde olunmağla sadrîma olan hâtt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn şürûtuyla verülügelen mâl-ı maktû'u ve mu'tâd üzere kalemiyyeleri berât-ı 'âlîşân ile malikâne der-'uhde edenlenden taleb olundukda....." 3 Receb 1107/7 Şubat 1696; BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Tapu Tahrir Defterleri (BOA. TT. d.), Defter No: 594, s. 2-5; Payzın, *a.g.t.*, s. 27-30.

²¹ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (BOA. MAD.), Defter No: 3423: s. 97; BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (BOA. KK. d.), Defter No: 5042: s. 10, selh-i Şevvâl sene 1106/12 Haziran 1695.

²² BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Haremeyn Mukâta'ası Defterleri (BOA. D.HMK. d.), Defter No: 22044, s. 17, Zî'l-ka'de 1106/14 Haziran 1695.

Tablo 1: Malikâne uygulamasının ilk yıllarında Midilli sancağında havâss-ı hümâyûn'a ait malikâne olarak verilen vergi alanları²³

Tarih	Mukâta'a/Maktû'a	Yekûn Mâl (akçe)	Yekûn Mu'accele (guruş)
1695-96	Gümrük-i iskele-i Midilli ve tevâbi'hâ ma'a gümrük-i iskele-i Edremid ve Kemer ve Ayazmend ²⁴	120000	
	Mukâta'a-i resm-i zemîn-i hanhâ ve dekâkîn ve çarşı-yı Mısır ve Limân-ı 'atîk	1500	
	Mukâta'a-i serhâne-i nefsi-i Midilli ²⁵	3600	
	Mukâta'a-i hamâm-i hâssa der-kal'a-i Sığla-i Midilli	1000	
	Mukata'a-i şem'hâne-i nefsi-i Midilli	3240	
	Mukata'a-i sayyâdân-ı mâhî der-nâhiye-i Midilli ve tevâbi'hâ ²⁶	3000	

²³ BOA. KK. d., 5042: s. 1-8.

²⁴ Mukâta'a defterlerine *Gümrük-i iskele-i Midilli ve tevâbi'hâ ma'a gümrük-i iskele-i Edremid ve Kemer ve Ayazmend* olarak kaydedilen mukâta'anın yetki alanına, tahrir defterlerine sehven yapılan bir kayıttan dolayı, Edremit, Kemer ve Ayazmend gümrük iskelesinin dahil olmadığı anlaşıl原因 olarak, *Gümrük-i iskele-i Edremid ve Kemer ve Ayazmend mukâta'asının* Midilli gümrüğünün yetki alanından çıkarılıp, Karasi sancağının Ayazmend nâhiyesinde bulunan *Nefsi-i Ayazmend ve tevâbi'i mukâta'asına* dahil edildiği ve *Gümrük-i iskele-i Midilli ve tevâbi'hâ mukâta'ası* malikâne mutasarrıflarının artık adı geçen mukâta'aya müdâhale etmemeleri hususunda uyarıldıkları görülmektedir. Bkz. BOA. D.HMK.d., 22044: s. 4, 20 Zil-hicce 1109/29 Haziran 1698.

²⁵ Hayvan kellesi vs. satılan sakatatçıya serhâne adı verilmekteydi. Bkz. Tijen Sabırlı, "Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Atik Vâlîde Vakfı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII 1352'den Bugüne Şehir*, İstanbul, 2-4 Kasım 2012, s. 45-53.

²⁶ Midilli sancağında sayd-ı mâhî yani balık avı havâss-ı hümâyûn gelirleri arasındaydı ve malikâne uygulamasının ilk yıllarında malikâneye konu olan gelirler arasında bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Osmanlı devletinin av teşkilatının taşra yapılanmasında sayyâd adı verilen görevliler devlete ait arazilerde avlanma yetkisine sahiptiler. Ayrıntı için bkz. Mustafa Alkan-Ferdi Gökbuğa, XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2015, C.9, S.17, s. 23.

	Mukâta'a-i resm-i kabân ve bâc-ı bazar der-nefs-i Midilli	2000	
	Mukâta'a-i beytü'l-mâl-i 'amme ve hâssa ²⁷ ve mâl-i gâ'ib ve ma'kûd ve yâve ve kaçgun ve müşdegâne-i 'abd-ı âbık Midilli ve tevâbi'hâ	16500	
	Mukâta'a-i cizye-i Kıptiyân der-livâ-i Midilli ²⁸	20000	

²⁷ Beytü'l-mâl kanunnamesinde yer alan ve meşrûiyetini şer'î hukuka dayandıran hükümde mirasçı bırakmadan vefat edenlerin terekeleri beytûlmâle kalmaktadır ve en geç Fatih döneminden itibaren mukâta'alar aracılığı ile yönetilmiştir. Vefat eden askerî kesimden ise malları hâssa beytûlmâl emînleri, sivil ise âme beytûlmâl emînleri tarafından kabzedilirdi. Eğer sivil kesimden ölenlerin terekelerinin değeri 10.000 akçe ve üzerinde ise, bunlara da hâssa beytûlmâl emînleri bakardı. Beytûlmâl mukâta'aları amme ve hâssa olmak üzere ayrı ayrı işletildiği gibi bir kişinin uhdesine de verilebiliyordu. Ayrıntı için bkz. Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Varissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukâta'aları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, s. 3-4; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 575.

²⁸ Çingenerler, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve aynı zamanda İran taraflarında, Mısır'da, Kuzey Afrika'da ve Amerikada yaşayan ve yaşayış tarzlarıyla diğer toplumlardan farklılaşan ve genellikle de gezici bir kavme verilen adlardan Türkiye'de kullanılanıdır. Bu grupların Kıptî (egyptus) kelimesiyle de adlandırıldığı bilinmektedir. Balkan ülkeleri, Orta Avrupa ve İtalya'da da ciganin, cigana, cinkan, cingano gibi Türkçedeki çingen kelimesine benzer kelimeler kullanılmaktadır. Kıptî kelimesinin kullanımı ise, bu grubun Mısır'da ortaya çıktığının kabul edilmesinden ileri gelmektedir. Osmanlı devletinde çingelerin hukukî statülerine bakıldığında XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Rumeli çingenerleri askerî amaçlar doğrultusunda oluşturulan diğer teşekküller gibi bir teşkilata bağlanmıştır. Merkezi Kırkkilise olan ve Eski Hisâr-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci-Eli, İncügez, Gümülcine, Yanbolu, Pınar-Hisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ve Çorlu taraflarını içine alan bir çingene sancağı oluşturulmuş ve önce Anadolu'da kurulan sonradan Rumeli'ye nakledilen müsellemler teşkilatının içine dahil edilmişlerdir. XVII. yüzyılın başlarında ise genellikle yaya ve müsellemler gibi çingene müsellemleri de kaldırılmış ve mukâta'aya bağlanmıştır. Rumeli çingenerinin cizye ve ispençleri Kıptiyân nezâreti adıyla iltizama verilmiştir. Rumeli çingenerleri mukâta'aya bağlandıktan sonra da hususî durumlarını muhafaza ettikleri diğer reâyânın ödediği avârız-ı divaniyye ve diğer vergilerden muaf tutuldukları görülmektedir. Yani Kıptiyân taifesi mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem serbestiyet üzere yönetilmekteydi. Maktû' olarak senede müsellemler olanlardan 655'er akçe talep olunuyor, ancak cizye talep olunmuyordu. Hristiyan olanlardan ise 730 akçe cizye talep olunuyordu. XVII. yüzyılın sonlarında kıptiyân mukâta'asına serhad çingenerinin de 830.000 maktû'a ve cizye ile dahil edildikleri görülmektedir. Çingenerlerin vergisi, Avusturya savaşları nedeniyle devletin para sıkıntısı çektiği bir sırada 1695 tarihinde epeyce artırıldı ve diğer havâss-ı hümâyûn mukâta'aları

	Mukâta'a-i memleha-i 'atîk tâbi'-i Kalonya	70000	
	Maktû'a-i kurâ ve mezâri' der-nâhiye-i Midilli ve tevâbi'hâ	1927705	
		2193545	19834

Midilli sancağındaki müzâyedeler, bu iş için merkezden görevlendirilen Abdülkadir Ağa denetiminde yapılmıştır. Mukata'a ve maktû'lar, mu'accesini merkezi hazineye teslim ettikten sonra her yıl mâlini Midilli nâzırlarına vermek üzere mahallinde müzâyedeye çıkarılmıştır.²⁹ Satışı yapılan gelir gruplarının

gibi, talibine müzâyede ile verilmeye başlandı. Ayrıntı için bkz. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 420-424.

²⁹ Özvar, *a.g.e.*, s. 80-81; "...fermân-ı 'âlîşân mazmûn-ı münîfînde Midilli cezîresinde vâki' mukâta'ât mu'accele ile yine cezîre-i mezbûrede ba'zı tâlibi olub ve fûrûhtu re'âyaya nâfi' olmağla ma'rifet-i şer'le ba'de'l-müzâyede ve'l-inkıtâ' rağbatü'n-nâs fûrûht ve mu'accesin mîrî için kabz etdirüb ve aynı ile hâsıl olan mu'accesin defter ve defterini imzâ ve hâsıl olan akçesin teslîm-i hazîne-i 'âmire eyleye deyu buyurulmağın imtisâlen li'l-emrillahi te'âlâ mûmâ-ileyh Abdü'l-kâdir Ağa hazîne-i mezbûrede vâki' mukâta'ât ve kurâ ve mezâri' tâlibine 'arz ve mecma'-i nâs olan mahallerde nidâ ve kırâ'at ve ba'de'l-inkıtâ' rağbetü'n-nâs tâlibine mûmzâ ve mahtûm defterdir ki 'ale'l-esâmî ta'yîn olunduğu üzere fûrûht eyledikden sonra 'ayân-ı vilâyet ve e'imme-i hutebâ ve ağavât-ı kılâ' ve sâ'ir zeyl ve şukkada mastûrû'l-esâmî-i müslimîn muhızırında 'akd olunan meclis-i şer'de 'ayân ve ağavât-ı mûmâ-ileyhimden istifsâr ve istintâk olunduklarında müşârün-ileyh 'Abdü'l-kâdir Ağa kerrâren ve merrâren nidâ ve müzâyede etdirdib rağbatü'n-nâs bi'l-küllîye mûnkıtâ' oldukdan sonra tâlibine fûrûht ve semenini mîrî için âhz ve kabz edüb...." BOA.KK.d. 5042, s. 9, Evâsıt-ı Muharrem 1107/Ağustos'un sonları 1695; "Dergâh-ı mu'allâm kapucu başlarından iftihârû'l-emâcid ve'l-ekârim 'Abdü'l-kâdir dâme mecdihu 'arz gönderüb mukâta'ât fûrûhtu için sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mücebince bâ-fermân-ı 'âlî me'mûr olduğu Midilli cezîresi mukâta'âtından Kalonya mukâta'asına tâbi' Peraçle ve tevâbi'i mukâta'ası yalnız 2053 akçe ve Fesleke nâhiyesinde ...nâm mezra'ası 9857 akçe ve mukata'a-i mezbûre gümrüğü 2000 akçe cem'ân 63910 akçe yazısıyla sûk-ı sultânîde kerrâren ve merrâren mezâd ve" MAD 3423: s. 127, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/15 Aralık 1695; "Midilli cezîresi mukâta'âtından kal'a-i Sığla'da vâki hamâm-ı hâssa mukâta'ası 1000 akçe yazısı ile sûk-ı sultânîde kerrâren ve merrâren müzâyede ve rağbat-ı nâs mûnkati' oldukda yalnız 65 guruş mu'accele ile beher sene mâl ve resm-i kalemiyyesin edâ eylemek üzere el-hâcc Mustafa bin Mehmed üzerinde karâr...." BOA. MAD 3423: s. 124.

çoğunlukla padişah hâssı arasında yer alıyor olması, esâsen değişim sürecindeki problemleri en aza indirebilmek için, yeni uygulamaya daha çok havâss-ı hümâyûn gelirlerinden başlandığını göstermektedir. Nitekim padişah hâsları daha önce de serbestiyet üzere tasarruf edildiğinden, şimdi de aynı şekilde malikâne üzere verilerek, yalnızca tevcih şekli değiştirilmiştir. Zirâ sancakta timâr tasarruf eden hak sahipleri³⁰ varken, malikâne uygulamasını bütün sancağa uygulamak sorun yaratabilirdi. Bu nedenle devletin malikâne uygulamasının başında temkinli davrandığı düşünülmektedir.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında mukâta'a haline getirilmemiş ve maktû' halindeki köy ve mezra'aların, mukâtala'alara oranla daha fazla malikâneye konu oldukları görülmektedir. Bilindiği üzere mukâta'a halinde olmayan köy ve mezra'aların yıllık geliri için defterde yazılı olan hasılatı gözönünde bulundurulmaktaydı. İltizâma ya da malikâneye konu olan köy ve mezra'aların yıllık gelirleri herhangi bir sebeple tahsil edilemez duruma geldiğinde malikânecinin veya köylülerin talebiyle defterdeki vergi bedeli düşürülebilir ya da defterde yazılı meblağı ödeyemeyen köylerle ödeyebilen köyler "*birinin fazlasını diğerinin kesrine tahvil olmak üzere*" şeklinde de formüle edilen bir ifadeyle, bir araya getirilerek mukâta'a haline dönüştürülebilir ve bu şekilde vergilerin tahsili yoluna gidilebilirdi.³¹

Midilli sancağında 1695-96 tarihleri arasında yapılan müzâyedelerde, çoğunlukla padişah hâsları arasında yer alan köy ve mezra'aların neredeyse tamamı ile yine padişah hâsları arasında yer alan diğer gelir grupları malikâne olarak satışa çıkarılmıştır. Toplamda yaklaşık 83 adet mukâta'a ve maktû'un satışı yapılmış olup, bunlardan 25 adedi kasr-ı yed dolayısıyla yapılan satışlardır. Buna göre; ilk yıllarda yıllık gelirin yaklaşık % 88'ini köy ve mezra'alardan alınan maktû' gelirler oluştururken, %12'si ise diğer gelir gruplarına aittir.

Midilli Sancağının Kazâ ve Nâhiyelerindeki Gelir Grupları Hakkında

Midilli sancağı yukarıda da bahsedildiği üzere idarî açıdan Midilli, Kalonya ve Molova olmak üzere üç kazâ merkezine ayrılmıştı. Sancağın kazâ ve bu kazâlara bağlı nâhiyelerinde malikâne olarak verilen gelir gruplarının mâl ve mu'accele oranlarına bakıldığında; toplamda 19834 gurusu olan mu'accele'nin

³⁰ XVII. yüzyılın sonlarında Midilli sancağında 2 za'im ve 96 timârlı vardı. Ayrıntı için bkz. Payzın, *a.g.t.*, s. 17.

³¹ Özvar, *a.g.e.*, s. 34-35.

yaklaşık %56'sının Midilli, %29'unun Kalonya, %14'ünün de Molova kazâsından, 2193545 akçe olan yıllık gelirin ise %34'ünün Kalonya, %30'nun Molova, %31'nin de Midilli kazâsından elde edildiği görülmektedir.

Sancakta malikâneye konu olan mukâta'alar, şehri ilgilendiren mukâta'alar ve tarımsal üretime dayalı vergilerin oluşturduğu mukâta'alar olmak üzere iki başlık altında toplanabilir. Şehri ilgilendiren mukâta'aların bir bölümü güvenlik ve yönetim hizmetlerine ait vergilerle ilgiliyken diğer bir bölümü de üretim ve ticareti kapsayan vergilere dayanmaktaydı. En fazla gelir sağlayan mukâta'alar şehirdeki vergilere dayalı olanlardı.³² Nitekim mâlikâne uygulamasına şem'hâne, serhâne, resm-i kapan, bâc-ı bâzâr, iskele gümrük, balıkçılık, tuz üretimi, cizye ve beytü'l-mâl gibi yüksek yıllık gelire sahip olan mukâta'alar konu olmuştu.

Ege adalarının ekonomik yapılarında, coğrafi yapılarıyla da bağıntılı olarak genellikle denize bağımlı ticarî faaliyetlerin tarımsal faaliyetlere oranla daha etkin olduğu bilinmektedir.³³ Midilli sancağında da en fazla gelir, gümrük iskelesi mukâta'asına aitti. Özellikle anakaraya yakın bir mesafede olan Edremit, Kemer ve Ayazmend kazâlarıyla sıkı bir ticarî ağ bulunmaktaydı.³⁴

Midilli kazâsı ve nâhiyelerinde yapılan malikâne satışlarında hem mâl hem de mu'accele miktarlarının yüksekliği dikkat çekicidir. Nitekim yıllık gelir oranlarının fazla görünmesinin nedenlerinden birisi, köy ve mezra'aların birleştirilerek satışa çıkarılmasından ileri gelmekteydi. Nitekim yukarıda da açıkladığımız üzere yıllık gelirini ödeyemeyen köyler ödeyebilen köyler "*birinin fazlası diğerinin kesrine tahvil olmak üzere*" bir kalemde malikâneye konu olmuştu. Zirâ bu şekilde mâlikanecilerin yalnızca geliri yüksek yerleri tercih etmelerinin önüne geçilmek istenmişti. Diğer taraftan adanın bu bölgesinde zeytin alanlarının fazla olması ve dolayısıyla yapılan zeytinyağı üretiminin bu

³² Ergenç, *a.g.e.*, s. 221, Bkz. Özlem Başarır, "Diyarbakir Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, 29(1), s. 127-166.

³³ Tarımsal üretimin azalmasında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren görülen kötü hava şartları ve artış gösteren korsan saldırılarından dolayı nüfusun seyrekleşmesi de etkili olmuştur. Bkz. Kiel, *a.g.m.*, s. 12-13.

³⁴ Emecen, "Ege Adalarında Malî Yapı", *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, SAEMK Yayınları, Ankara 2003, s. 62.

hususla etken olduğunu düşündürmektedir.³⁵ Aynı zamanda Midilli kazâsı ve çevresinde kısmen üzüm ve hububat üretimi de söz konusuydu.

Kalonya kazâsı ve çevresinde yıllık gelir oranındaki yüksekliğin ise, tuz üretimiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Kalonya memleha mukâta'asının 70000 akçe yıllık geliri olup, ada ekonomisine katkısı aşikârdır. Bilhâssa bölgedeki Ayapereskevi, Kıramu ve Papyane köylerinde yapılan tuz üretimi ekonomik faaliyetler arasında önemli bir yere sahipti. Adı geçen köylerde nüfusun büyük bir kısmı Kalonya körfezi çevresinde bulunan geniş tuz sahalarında çalışmaktaydı.³⁶ Bunun yanında Kalonya körfezinin etrafında yapılan hububat üretimi ile Fesleke nâhiyesinde bulunan zeytin alanlarının da kazânın yıllık gelir oranını yükselttiği söylenebilir.

Midilli Sancağında Yapılan Malikâne Müzâyedeleri

Midilli sancağında gerçekleştirilen malikâne satışları incelendiğinde, mukâta'a ve maktû' alanlara talip olan kişilerin yaklaşık %58'inin muhtemelen riski paylaşmak amacıyla, müzâyedelere çoğunlukla ortaklık yoluyla girdikleri görülmektedir. Özellikle uygulamanın ilk dönemlerinde baba-oğul ortaklığı dikkat çekicidir. Özvar'ın da belirttiği üzere, kişilerin ortaklık yoluyla müzâyedeye girmesinde daha yüksek bir yatırım yapabilme imkanı da etkili olmaktadır.³⁷ Örneğin Midilli kazâsı bağlı Yera nâhiyesinde yapılan malikâne satışlarında toplamda 268625 akçe mâli olan 9 adet köy, 4000 guruş mu'accele ile Abdülbaki ve Mehmed'in ortaklaşa uhdelerine verilmiştir.³⁸

Diğer taraftan malikânegilerin yaklaşık %36'sı da müzâyedelere tek olarak katılmıştır. Şöyle ki; Mustafa, Midilli kazâsına tâbi toplamda 158834 guruş

³⁵ Ayrıntı için bkz. Zeki Arıkan; "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2006, C.25, S.40, s. 1-28, Molova, Yera ve Kelemye'de zeytinyağı değirmenleri yoğunluk kazanmaktadır. Payzın, *a.g.t.*, s. 75.

³⁶ Kiel, *a.g.m.*, s.13.

³⁷ Özvar, *a.g.e.*, s. 85; "el-hâcc Mehmed ibni Ramâzân ve sulbî oğlu Ali ber-vech-i iştirâk te'bîden malikâne....." Bkz. 5042: s. 5, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.

³⁸ BOA. KK.d. 5042: s. 4, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/15 Aralık 1695 "...ikiyük altmışsekizbin altıyüzyirmibeş akçe asl-ı mâli olub dörtbin guruş mu'accele ile mezkûrân el-hâcc Abdü'l-bâki bin Hüseyin ve Mehmed Sunu'l-lah'a ber-vech-i iştirâk fûrûht eyledik...." MAD 3423: s. 126, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/ 15 Aralık 1695.

geliri olan Kelemye nâhiyesindeki 6 adet köy ve 1 adet mezra'ayı 2505 guruşluk mu'acceleyle tek başına ödeyerek tasarrufuna almıştır.³⁹

İncelenen defterlerden, Kalonya ve tevâbi'indeki mukâta'a ve maktû'ların da çoğunlukla ortaklık yoluyla deruhde edildikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda nefis-i Kalonya'da toplamda 342633 yıllık geliri olan mukâta'a ve maktû' halindeki vergi kaynakları, 1695 tarihinde yapılan müzâyede sonucunda 2150 mu'accele karşılığında el-hâcc Mehmed ve oğlu Ali'nin deruhdesindedir.⁴⁰ Ancak ortaklardan Ali'nin vefatı ile 171316 akçelik hissesi Midilli'de bulunan yeniçerilerin maaşları için ocaklık ayrılarak nâzırların idâresine bırakılmıştır.⁴¹ Nitekim Midilli'de bulunan 200 nefer yeniçerinin maaşları Midilli Nezâreti Mukâta'âtı'ndan karşılanmaktaydı. Bu nedenle mukâta'aların mahlûl kalmamasına dikkat edilerek gerektiğinde malikâne kayıtlarının kaldırılmış ve nâzırlar tarafından idare edilmesi tercih edilmiştir. Zirâ 1687'den 1715 tarihine kadar Ege ve Akdeniz'deki savaş sürecinden dolayı yeniçerilerin ihtiyaçlarının karşılanması önemli bir husustu.⁴² Yine nefis-i Kalonya'da 148314 geliri olan 7 adet köy, 1100 guruş mu'accele karşılığında Mustafa ibni el-hâcc Mehmed ve el-hâcc Mustafa'ya, Kalonya kazâsına bağlı Fesleke nâhiyesinde de 183392 geliri olan 12 adet köy, 1400 guruş mu'accele ile el-hâcc Mustafa ve Mehmed'e malikâne olarak verilmiştir.⁴³ Ancak el-hâcc Mustafa'nın fevt olmasıyla tekrar müzâyedeye çıkarılarak, 500 guruş mu'accele ile Seyyid Mehmed'e deruhde

³⁹ BOA. KK.d. 5042: s. 4, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.

⁴⁰ BOA. KK.d. 5042: s. 5, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.

⁴¹ BOA. D.HMK.d., 22044: s. 11, 9 Cemâziyye'l-âhîr 1114/31 Ekim 1702.

⁴² 22044, s. 5, "... zikr olunan mukâta'aları gönüllüyan-ı yemîn ve yesâr neferâtı kendü taraflarından 1114 senesi Şevvâlinin 24. gününde vâki' Martı evvelinden müstakilen zabt ve şen ve abâdân edüb bir tarîk ile kimesne karışmamak üzere ocaklık ta'yîn olunub ve zikr olan mukâta'aların kalemiyye ve harc-ı aklâmî da cezîre-i Midilli nâzırlarına sene be sene teslim etmek üzere ocaklık berâtı verilmek bâbında....." 9 Zî'l-hicce 1114/26 Kasım 1703.

⁴³ BOA. KK.d. 5042: s. 4, 25 Cemâziyye'l-âhîr 1107/31 Ocak 1696; "...183392 akçe yazıları olub birinin izdiyâdı birinin kesrine medâr olmak üzere sük-ı sultânîde kerrâren ve merrâren müzâyede ve rağbat-ı nâs münkati' oldukda 1400 guruş mu'accele ile beher sene mîrîsin edâ ve resm-i kalemiyyesin edâ eylemek üzere el-hâcc Mustafa ibni Ahmed ve Mehmed ibni Mustafa'ya ber-vech-i iştirâken üzerlerine karâr...." MAD 3423: s. 133-134, 25 Cemâziyye'l-evvel 1107/1 Ocak 1696.

edilmiştir.⁴⁴ 1702 senesine gelindiğinde ise, nâzırlar tarafından zabt olunmak üzere ocaklık olarak ayrılmıştır.⁴⁵

Kalonya kazasında tek elden tasarruf edilen mukâta'a ve maktû'lar da bulunmaktaydı. Örneğin 1695 tarihinde yapılan müzâyedede yıllık geliri 61910 akçe olan 3 adet köy ile birlikte yıllık geliri 2000 akçe olan *mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Peraçle* 1005 guruş mu'accele karşılığında Muslu bin Salih'in tasarrufundaydı.⁴⁶

Molova kazâsında 1695-96 tarihleri arasında yapılan malikâne müzâyedede ise, mu'accele oranlarının Midilli ve Kalonya kazâlarına göre daha düşük olmasına rağmen, mukâta'a ve maktû'lar çoğunlukla ortaklaşa deruhde edilmiştir. Şöyle ki; 1695 tarihinde yapılan müzâyedelerde⁴⁷ toplam 42808 akçe yıllık geliri olan 1 adet karye ve mukâta'a-i gümrük-i iskele-i İskamye 300 guruş mu'accele ile Hasan'ın⁴⁸, 133877 akçe yıllık geliri olan 7 adet köy de 700 guruş mu'accele ile Mustafa Seyyid ve Ali'nin *ber-vech-i iştirâken* uhdelindeydi.⁴⁹

Molova kazâsının Herse nâhiyesinde yapılan malikâne müzâyedelerinde de, hem yıllık gelirlerin hem de mu'accele miktarlarının nefsi Molova'ya oranla daha yüksek olduğu ve çoğunlukla da tek kişinin deruhdesine verildiği⁵⁰ ve

⁴⁴ BOA. KK.d. 5042: s. 6; 25 Cemâziyye'l-evvel 1107/1 Ocak 1696; "..... mukâta'ât-ı mezbûreye Mustafa bin el-hâcc Mehmed ile ber-vech-i iştirâk der-uhde edüb fevt olan el-hâcc Mustafâ'nın hissesin zabt ve beher sene Midilli nâzırı olanlara verilügelen mâl-i maktû' ve kalemiyyesin edâ edüb temessük aldıktan sonra âherden bir ferd ta'arruz ve te'addî eylemeye deyu....."MAD 3423: s. 141, 25 Cemâziyye'l-evvel 1107/1 Ocak 1696.

⁴⁵ BOA. D.HMK.d., 22044: s. 12, 9 Cemâziyye'l-evvel 1114/1 Ekim 1702.

⁴⁶ BOA. KK.d. 5042: s. 5; MAD 3423: s.127, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/15 Aralık 1695; 1707 tarihine kadar da aynı kişinin tasarrufunda kalmıştır. Bkz. BOA. D.HMK.d., 22044: s.11; 11 Ramazan 1118/17 Aralık 1706.

⁴⁷ BOA. KK.d. 5042: s.6, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/ 25 Aralık 1695; BOA. KK.d. 5042: s. 7, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/ 15 Aralık 1695; BOA. KK.d. 5042: s. 6; 29 Cemâziyye'l-evvel 1107/5 Ocak 1696; BOA. MAD. 3423: s. 125, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/ 15 Aralık 1695.

⁴⁸ MAD 3423: s. 129, 28 Şevvâl 1107/31 Mayıs 1696.

⁴⁹ BOA. KK.d. 5042: s.30, 18 Zî'l-hicce sene 1108/8 Temmuz 1697.

⁵⁰ BOA. KK.d. 5042: s.7, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695; ".....mezbûr İsmail bin Hasan karye-i mezbûrların mu'accesini için mûmâ-ileyh Kadri dâme mecdihuya teslim eyledikleri 755 guruş mukâbelesinde karye-i mezbûrların beher sene mâl-i maktû'un ve kalemiyyesin Midilli nâzırları olanlara edâ ve teslim edüb....." MAD 3423:s. 127, 8 Cemâziyye'l-evvel 1107/15 Aralık 1695; ".....Molova kazâsına tâbi' Herse ve tevâbi'i mukâta'ası 46254 akçe ve mukâta'a-i mezbûr gümrüğü ve tevâbi'i 1000 akçe ve Midilli kazâsına tâbi' Köreke nâhiyesinde havâss-ı mîrîden Gölü nâm karye 85358 akçe cem'ân 132612 akçe yazıları olub birinin izdiyâdı birinin kesrine

sonradan bazı maktû' gelirlerin yeniçerilerin maaşları için ocaklık tayin edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Herse nâhiyesinde 43440 akçe yıllık geliri olan 3 adet karye, 1702 tarihine gelindiğinde Molova kalesinde bulunan 15 nefer topçunun maaş ödemeleri için her sene mâlini Midilli nâzırlarına vermek üzere ocaklık olarak ayrılmıştı.⁵¹

Midilli sancağında 1697-1707 tarihleri arasında mukâta'a ve maktû'ların çoğunlukla kasr-ı yed dolayısıyla el değiştirdiği tespit edilmiştir. Bilindiği üzere malikâne sahipleri üzerlerine aldıkları vergi kaynağını miras bırakamazken, bir başkasına devretme hakkına sahiptiler. Belgelerde *kasr-ı yed* ya da *ferâgat* ifadesiyle geçen bu el değiştirme işlemi ya mahallinde ya da merkezde gerçekleştirilirdi. Tasarruf ettiği malikânesini bir başkasına devretmek isteyen malikâneci ilk önce bulunduğu yerin kâdisına giderek kendi isteğiyle kasr-ı yed ettiğini bildirirdi. İlk dönemlerde bu işlem için yalnızca kâdidan alınan belge geçerliyken merkez, bu değişimi kontrol edebilmek amacıyla Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin de onayını istemiştir. Bu bağlamda Midilli sancağında da sıkça rastlanılan kasr-ı yed işlemlerinde 1697 senesinden itibaren "*bâ-hüccet-i şer'iyye-i memhûr ve mûmzâ ve faziletlü Mustafa Efendi kâdi'asker-i Rumili eyâleti ve faziletlü es-Seyyid Fethu'l-lah Efendi kâdi'asker-i Anadolu mezkûrân-ı mutasarrıfân olmak üzere başmuhâsebeden şürûtuyla berât tezkiresi verilmek üzere kâ'ime verildi*" şeklinde formüle olduğu üzere, malikâne mutasarrıflarının el değiştirme işlemleri devlet kontrolü altında yapılmıştır.⁵²

medâr olmak üzere sûk-ı sultânide kerrâren ve merrâren müzâyede ve rağbat-ı nâs münkati' olundukdan sonra 760 guruş mu'accele ile beher sene mîrîsin ve resm-i kalemiyyesin edâ eylemek üzere el-hâcc Ali bin Mustafa ve Ahmed bin Mahmud'a ber-vech-i iştirâk....." MAD 3423: s.134, 25 Cemâziyye'l-evvel 110/ 1 Ocak 1696; BOA. KK.d. 5042, s. 8, 29 Cemâziyye'l-evvel 1107/1 Ocak 1696; BOA. KK.d. 5042: s. 8, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/ 25 Aralık 1695; BOA. KK.d. 5042: s. 8, 9 Cemâziyye'l-evvel 1107/16 Aralık 1695.

⁵¹ "Molova kal'ası topçuları 15 nefer ve senevî mevâcibleri 58056 akçe olub ber-vech-i ocaklık Midilli gümrüğü mukâta'asından olmak üzere olduğu der-kenâr olmuşdur hâlâ neferât-ı mezbûr her sene 'ulûfelerimizi Midilli nâzırlarından almakda 'usretimiz olmağla Midilli cezîresinde vâki' ber-vech-i malikâne fûrûht Misetopi, Malyonde ve Alude karyesinin mensûb mâl-ı mîrîsin 43440 akçe olmağla mukâta'a-i mezbûre mâlinden voyvodası yedinden 58056 akçe mevâcibleri mukâbelesinden 43440 akçeye olmak üzere habîr ve noksân kabûl etmeleriyle müceddeden berât verilüb ocaklık ta'yîn olunmak ricâsına istid'â-yı 'inâyet ricâ ederler....." BOA. D.HMK.d., 22044: s. 4; BOA. D.HMK.d., 22044: s.15, 16 Şa'bân 1113/16 Ocak 1702.

⁵² "Mezkûrân Mehmed Emin bin Abdü'l-bâki ve Mahmud bin Mustafa ferâgat ve kasr-ı yed ve sâbikan Çavuşbaşı olan İbrahim Ağa ibni Muharrem ve sulbî oğlu Mehmed Efendi ber-vech-i iştirâk te'biden malikâne ve bâ-hüccet-i şer'iyye-i memhûr ve mûmzâ ve faziletlü Mustafa Efendi kâdi'asker-i Rumili eyâleti ve faziletlü es-Seyyid Fethu'l-lah Efendi kâdi'asker-i Anadolu

Aynı zamanda malikâne uygulamasının ilk yıllarında kasr-ı yed işlemlerinden vergi alınmazken, ilerleyen dönemlerde *resm-i kasr-ı yed* adı altında malikânecinin mukâta'ayı aldığı anda ödemiş olduğu mu'accele bedelinin %10'u kadar vergi alınması da kararlaştırılmıştır.⁵³

Midilli, Molova ve Kalonya kazâlarında kasr-ı yed dolayısıyla yapılan satışların fazlalığı dikkat çekicidir. Kasr-ı yed üzere yapılan satışlarda bazı suistimallerin tespit edilmesi üzerine, devlet bu durumun önüne geçmeye çalışmıştır. Şöyle ki; 1704 tarihli bir belgeden, Kalonya mukâta'âtının malikâne mutasarrıfı el-hâcc Mehmed, senede 41608 akçe geliri olan 4 adet mukâta'ayı oğlu Ramâzân'a kasr-ı yed eyleyip geriye kalan ve 129708 akçe geliri olan 8 adet mukâta'ayı da Midilli nâzırları tarafından zabt olunmak üzere mîrîye devretmiştir.⁵⁴ Ancak el-hâcc Mehmed'in geliri yüksek olan yerleri oğluna, *bi-hasıl ve çürük* yerleri ise mîrîye devrettiğinin anlaşılması üzerine, kendisine mîrîye devredilen köy ve mezra'aların "*birinin fazlası diğerinin kesrine medâr olmak üzere*" kayıtlı olduğu hatırlatılıp, "*cânib-i mîrîye ve nezâret-i mezkûrun*

mezkûrân-ı mutasarrıfân olmak üzere Başmuhâsebeden şürûtuyla berât tezkiresi verilmek üzere kâ'ime verildi ber-müceb-i telhîs ve bâ-fermân-ı 'âli" BOA. D.HMK.d. 22044: s. 8, 3 Cemâziyye'l-âhir 1110/7 Aralık 1698.

⁵³ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet...*, s. 106-108; "... nısf-ı âheri dahi el-hâcc Mehmed bin Ramâzân'ın mukaddemen mu'accele ile alub mîrîye mu'accesin teberrî edüb kasr-ı yed eylediği mukâta'atdan gümrük-i nefsi Kalonya ve Papyane ve Ahtande ve sayyâdân-ı mâhî mukâta'alarına Abdü'l-fettâh ibni Mehmed zikr olan 3 kıt'a mukâta'adan neferâtın ocaklık hissesin dahi neferâta vermek üzere ber-vech-i malikâne tâlib olmağla müzâyede oldukda zikr olan kurâ ve mukâta'a 210 gurus mu'accele ile üzerinde karâr etmekle 1116 senesi Martı evvelinden zabt ve beher sene verilegelen mâl ve kalemiyyesin nâzırlara edâ ve teslim ve...."BOA. D.HMK.d., 22044: s. 28, 9 Zî'l-ka'de sene 1116/5 Mart 1705.

⁵⁴ "Zikr olunan mukâta'ât ve kurânın 4 kıt'a mukâta'atdan muhavvel gayr-i ez ocaklık nısfına malikâne mutasarrıf olan el-hâcc Mehmed ibni Ramâzân pîr ve ihtiyâr olub kurâ-yı mezkûre gümrük zabtına iktidârı olmamağla vereceği mu'accele mîrîye teberrî ve üzerinden ref' ve tâlâk nâzırı tarafından zabt olunmak üzere 'inayet ricâ eylemeğin verdiği mu'accele ve fimâ-ba'd bir tarik ile taleb eylemek üzere mîrîye teberrî ve yedinde olan berâtı âhz ve nâzırlar tarafından zabt ve yedine emr-i şerîf vermek bâbında 'arz ve telhîs olmağın mücebince hüküm verilmek fermân-ı 'âli sâdir olmağın 1115 senesi Martı ibtidâsından nâzırlar zabt eylemek üzere Midilli nâzırına ve kâdisına hitâben emir tezkiresi verildi" BOA. D.HMK.d., 22044: s. 10, gurre-i Zî'l-ka'de 1115/7 Mart 1704; "Midilli Nezâreti aklâmından gayri ez-ocaklık senede 171316 akçe mâli olan mukâta'anın malikâne mutasarrıfı el-hâcc Mehmed bin Ramâzân senede 41608 akçe mâli olan 4 kıt'a mukâta'ayı Ramâzân bin el-hâcc Mehmed'e ferâgat edüb ve bâki sene 129708 akçe mâli olan 8 kıt'a mukâta'ayı 1115 senesi Martı ibtidâsından nâzırlar tarafından zabt olunmak üzere ber-müceb-i telhîs ve fermân-ı âli mîrîye teberrî eyleyüb...."BOA. D.HMK.d., 22044: s. 26, 16 Zî'l-ka'de 1115/22 Mart 1704.

şart ve iltizâmına kesr ve noksân tertîb etmesi” nedeniyle hem kasr-ı yed ettiği hem de mîrîye devrettiği hisseler “*birinin fazlası diğerinin kesrine medâr olmak üzere*” yine kendisinin zabtına verilmiştir.⁵⁵ Devlet bu şekilde malikâneci ya da mültezimin mamur köyleri talep edip, diğerlerinin dışarıda kalmasıyla ortaya çıkabilecek vergi kaybının önüne geçmek istemiştir.⁵⁶

Ancak el-hâcc Mehmed’in mukâta’a ve maktû’un tamamını zabta gücünün olmadığını belirtip, Midilli nâzırları tarafından zabtını talep etmesi üzerine “*bu makûle kesr-i ‘acz ile mîrîye bırakmak iltimâs edenlerin üzerlerinden ref’ edilerek*” nâzırlar tarafından zabtına karar verildiği görülmektedir.⁵⁷ 1705 tarihinde ise adı geçen mukâta’a ve maktû’dan 3 adedi yeniçerilerin ocaklık hissesini vermek şartıyla malikâne olarak Abdülfettâh’a deruhde ettirilmiştir.⁵⁸

Kalonya ve Molova kazâlarında malikâyecilerin, tasarruf ettikleri mukâta’a ve maktû’ları *izhâr-ı ‘acz* nedeniyle mîrîye devretmelerine sıkça rastlanılmaktadır. Örneğin Molova nahiyesinde 1696 tarihinde 100743 akçe mâli olan mukâta’a ve maktû’yu 51 guruş mu’accele ile üzerine alan el-hâcc Mehmed’in,⁵⁹ 1698 tarihine gelindiğinde *izhâr-ı acz* nedeniyle mîrîye devrettiği

⁵⁵ BOA. D.HMK.d., 22044: s. 27, 5 Muharrem sene 1116/10 Mayıs 1704.

⁵⁶ Özvar, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁷ “...“ ...mezbûr Hacı Mehmed oğlu Ramâzân cümlesini zabta iktidârım yokdur verdiğimiz mu’accele bi’l-küllîye mîrîye teberri olmak üzere nâzır taraflarından zabt ve kayıdları üzerimizden ref’ olunmak ricâ eylemekle bu makûle kesr-i ‘acz ile mîrîye bırakmak iltimâs edenlerin Başmuhâsebede mukayyed şürûtu görüldükde verdikleri mu’accele fimâ-ba’d bir tarîk ile talep olunmamak üzere mîrîye teberri ve yedinde olan berâtı teslim eylediklerinden sonra üzerlerinden ref’ ve tâlibine der-’uhde olunmak üzere düstürü’l-’amel olan şürûtu-ı malikânede mukayyed olmağın şürûtu-ı mezkûre üzere mezbûrların dahi verdikleri mu’accele taraflarından fimâ-ba’d talep olunmayub mîrîye teberri olmak üzere mukâta’ât-ı mezbûrenin berâtı yedlerinden âhz ve kayıdları üzerlerinden ref’ olunub.....” BOA. D.HMK.d., 22044: s. 28, 17 Safer 1116/21 Haziran 1704.

⁵⁸ “gümrük-i nefis-i Kalonya ve Bapyane ve Ahtande ve sayyâdân-ı mâhî mukâta’alarına Abdü’l-fettâh ibni Mehmed zikr olan 3 kıt’a mukâta’adan neferâtın ocaklık hissesin dahi neferâta vermek üzere ber vech-i malikâne tâlib olmağla müzâyede oldukda zikr olan kurâ ve mukâta’a 210 guruş mu’accele ile üzerinde karâr etmekle 1116 senesi Martı evvelinden zabt ve beher sene verilgelelen mâl ve kalemiyyesin nâzırlara edâ ve teslim ve sâdır olan Hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şürûtuyla te’bîden malikâne mutasarrıfı olmak için berâtı verilmek bâbında arz ve telhîs oldukda telhîsi mücebince şürûtuyla berâtı verilmek bâbında fermân-ı âlî sâdır ve zikr olan 3 kıt’a mukâta’adan neferâtın ocaklık hissesi dahi neferâta vermek üzere berâtına idhâl oluna deyu.....” BOA. KK.d. 5042: s. 6, 9 Zî’l-ka’de sene 1116/5 Mart 1705.

⁵⁹ BOA. KK.d. 5042: s. 6; 29 Cemâziyye’l-evvel 1107/5 Ocak 1696; “...sûk-ı sultânîde müzâyede olundukdan sonra 51 guruş mu’accele ile beher sene mâl-i mîrîsin ve kalemiyyesin edâ eylemek

hissesi, yeniçerilerin maaşlarına ocaklık olmak üzere Midilli nâzırının denetimine bırakılmıştır.⁶⁰

Sancakta kasr-ı yed dolayısıyla yapılan satışlar haricinde, malikâne sözleşmesindeki yükümlülükleri yerine getirmeyen malikânegilerin yetkilerinin ellerinden alındığı ve hisselerinin tekrar müzâyedeye çıkarıldığı görülmektedir. Nitekim malikâne uygulamasında kastedilen kayd-ı hayat şartı, ölünceye kadar *bu senin olsun* demek değildi, devlet ile malikânegi arasındaki koşullarda değişme olmadığı sürece *bu işi hep sen yapacaksın* demektir. Bu bağlamda Yera mukâta'asını kasr-ı yedden üzerine alan İsmail'in malikâne şartlarına aykırı davrandığı anlaşılıp, beratı elinden alındıktan sonra mukâta'anın ilk sahipleri el-hâcc Ali ve Mehmed'e yeniden malikâne beratı verilmiştir.⁶¹ Yine mâl adı altında alınan yıllık nakdî vergiyi düzenli ödemeyen ya da vergi kaynağına zulm ettiği anlaşılan malikâneginin de mukâta'ası elinden alınabilir ya da yeniden müzâyede ile satılabilir.⁶² Şöyle ki; Molova mukâta'asını kasr-ı yed üzere alan Fazlullah 1703 ve 1704 senelerine ait olan *mâl-i mîrî ve kalemiyyeyi vermeyip firâr ettiği ve mâl-ı mîriye zarar etirdiği* için 1704 tarihinde malikâne beratı elinden alınıp, Yahya ve Helvacı Ali'ye berat verilmiştir. Ancak Fazlullah'ın mîriye olan ödemelerini yaptığını, Yahya ve Helvacı Ali'nin *hilâf-ı inhâ* davranarak mukâta'ayı deruhde ettiklerini ispat etmesi üzerine malikâne beratının tekrar kendisine verildiği görülmektedir.⁶³

üzere el-hâcc Mehmed bin Mustafa üzerinde karar....." MAD 3423: s. 135, 29 Cemâziyye'l-evvel 1107/5 Ocak 1696.

⁶⁰ "mezkûr el-hâcc Mehmed ibni Mustafa malikâne mutasarrıf olduğu mukâta'adan izhâr-ı 'aciz ile berâtın geri getirüb verdiği mu'acceleyle mîriye teberri etmekle âherden tâlibine fûrûht olunmak üzere kaydı üzerinden ref' ve terkîn olunmak bâbında....." BOA. D.HMK.d. 22044: s. 13, 13 Cemâziyye'l-âhir sene 1110/17 Aralık 1698.

⁶¹ Ortaklardan Mehmed Sunu'l-lah'ın fevti üzerine yeniden yapılan müzâyedede 22840 guruş mu'accele karşılığında her sene mâl ve kalemiyyesin Midilli nâzırlarına vermek üzere Mehmed Heybetu'l-lah ve Mehmed Nûru'l-lah'a berât verildiği görülmektedir. BOA. D.HMK.d. 22044: s. 31, 18 Cemâziyye'l-âhir 1117 /7 Ekim 1705.

⁶² Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları...*, s. 143-145.

⁶³ "Midilli nezâreti aklâmından Molova nâhiyesinde senede 133877 akçe mâli olan kurâ-yı mezbûrun malikâne mutasarrıfı Fazlu'l-lah ibni Mehmed 1114 ve 15 seneleri mâlin ve kalemiyyesin vermeyüb firâr ve gâ'ib etmekle malikâne şürûtu üzere âhere fûrûht lâzım ve fermân olan 175 guruş resm-i cülûs edâ etmeyüb mîriye gadr ve zarar tertîb etmek için ancak resm-i cülûsun vermek üzere ref'inden Yahya ve Helvacı Ali'ye ber-vech-i iştirâk malikâne der-'uhde berâtı vermek üzere Midilli nâzırı Hacı Mustafa arz ve şürûtu merâgat etmeyüb ref'i lâzım gelmekle ref' ve mu'accele mukâbelesinde 250 guruş resm-i cülûsun teslim eyleyüb 1115

Malikâneci Profili Hakkında

Malikânecilerin kimlikleri belirlenirken kişiler, askerî ve reyâ ayırımına tabi tutulmuştur. Ancak incelenen kayıtlarda devlet görevlisi olanların çoğunun vazifeleri açıkça ifade edilmediğinden, kimlik tesbitinde ayrıntılı bir tasnifin yapılması mümkün olamamıştır. Malikânecilerin kimlik tesbiti yapılırken elkâb ya da du'â cümleciklerinden yola çıkılarak bu kişilerin hangi sınıfa mensup oldukları saptanmaya çalışılmıştır.⁶⁴ İsimlerin önünde veya sonunda yer alan *efendi*, *beğ*, *ağa* ve *beşe*, *el-hâcc* gibi ünvanlar askerî zümrenin tesbiti açısından belirleyici olmuştur. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere Midilli sancağındaki malikâne sahiplerinin ünvanlara bakılarak çoğunlukla yerel askerî sınıf ve onların yakın çevrelerinden olduğu düşünülmektedir. Ayrıca sancaktaki mukâta'a ve maktû'ların mâl ve mu'accele bedelleri incelendiğinde, bir hayli yüksek olan bu meblağları ancak askerî sınıftan olan kişilerin ödeyebileceği ihtimali yüksektir. Nitekim bu sınıfın ellerindeki sermaye birikimini kullanabilecekleri en kârlı yatırım şekli malikâne uygulamasıydı.

Malikâne uygulamasının ilk yıllarında sancakta, vezir ünvanlı yalnızca bir adet malikâne sahibine rastlanmıştır. Buna göre; Trablusşam vâlisi vezir İsmail Paşa, hem Herse nâhiyesinde 59271 akçe olan maktû' vergi alanlarını hem de kasr-ı yed dolayısıyla 149840 akçe mâli olan nefis-i Midilli mukâta'âtını deruhde etmekteydi. Ancak İsmail Paşa hisselerini bir süre sonra kardeşi Receb Ağa'ya kasr-ı yed etmiştir.⁶⁵ 1703 tarihli bir belgeden de ser-bevvâbın Ahmed Ağa'nın

Martından zabt ve mâlin ve kalemiyyesin beher sene Midilli nâzırlarına vermek üzere iştirâken Yahyâ ve Helvâci Ali'ye ber-müceb-i telhîs bâ-fermân-ı âli berât verilüb.....” “.....1116 senesine gelince mâlin verdiği yedinde olan edâ temessükleri olub mezkûrân Yahyâ ve Helvâci Ali'nin hilâf-ı inhâ 'arz ile almağla sâ'ire dahi 'ibret olmak için verdiği resm-i cülûsa fimâ-ba'd mîrîden taleb dahi etdirilse verilmek üzere mahalline kayd ve 200 guruş resm-i cülûs vermek üzere yine kemâfi'l-evvel kendüye ibkâ ve mukarrer kılınub müceddeden malikâne berâtı verilmek bâbında 'arz ve telhîs oldukda telhîsi mücebince berât olunmak bâbında.....” BOA. D.HMK.d. 22044: s. 30, 24 Şa'bân 1116/22 Aralık 1704.

⁶⁴ Özvar, *a.g.e.*, s. 59; Bkz. Özlem Başarır, “Diyarbakir Voyvodalıği Aklâmı Malikânecileri Örneğinde XVIII.Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Güz.15, s. 39-61.

⁶⁵ Midilli Nezâreti aklâmından senede 149840 akçe mâli olan mukâta'âta ve yine nezâret-i mezbûre aklâmından Herse nâhiyesinde senede 59271 akçe mâli olan ve Vatusa ve Hedre ve İfterunde ve Remye karyelerine mutasarrıf olan İsmâil Efendi zîde mecdihu ber-vech-i malikâne mutasarrıf olduğu zikr olan mukâta'âtdan senede 58271 akçe mâli olan ve Vatusa ve Hedre ve İfterunde ve Remye karyelerini ifrâz ve kendü hüsn-i rızâsıyla karındaşı Receb Ağa zîde kadrihuya ferâgat ve kasr-ı yed eylediğine sadrey-ni muhteremeyn hazârâtı imzâlarıyla hüccet-i şer'iyye

yıllık 183392 akçe mâli olan Fesleke maktû'unu kasr-ı yedden uhdesine aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ Bunun dışında ser-çavuşân-ı dergâh-ı âli İbrahim Ağa ve muhtemelen çavuş rütbeli oğlu⁶⁷ Mehmed'in 1698 tarihinde nefsi Midilli mukâta'asının nisfini kasr-ı yedden tasarruflarına aldıkları, ancak İbrahim Ağa'nın hissesini 1701 tarihinde diğer oğlu Zeynelabidin'e kasr-ı yed ettiği görülmektedir.⁶⁸

Herhangi bir elkâb ya da ünvân taşımayan kişilerin ise ödedikleri mu'accele oranlarına bakılarak değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda Midilli mukâta'âtını 4000 guruş mu'accele ile deruhdelerine alan Mehmed Emin ve Mahmud⁶⁹ ile kezâ Kelemye maktû'unu 2505 guruş mu'accele ile tasarrufuna alan Mustafa'nın⁷⁰ da askerî sınıfa mensup oldukları düşünülmektedir. Herse nahiyesinde bulunan köy ve mezra'aların malikâne mutasarrıfları olan Hüseyin ve Osman'ın ise ödedikleri mu'accele miktarına bakılarak ve aynı zamanda yanılma payını da hesaba katarak reâyâ sınıfına mensup olmaları muhtemeldir.⁷¹

olmağın ve ma'âdâ 149840 akçe mâli olan mukâta'ât kendü üzerlerinde kalub verilügelen mâl ve kalemiyyesin ve harc-ı aklâmın beher sene Midilli nâzırlarına edâ ve teslîm ve sâdır ola hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnuyla ferâgatden merkûm Receb Ağa'ya başka ve kendü üzerlerinde kalan için başka te'biden malikâne mutasarrıf olmak üzere berâtları verilmek bâbinda" BOA. D.HMK. d. 22044: s. 27, 28 Şevvâl 1115/5 Mart 1704.

⁶⁶ ".....mezkûr el-hâcc Mustafa ibni Ahmed nisf hisse kasr-ı yed ve Ahmed Ağa ser-bevvâbîn-i dergâh-ı 'âli bâ-hüccet-i şer'iyye....." BOA. D. HMK. d. 22044: s. 10, 5 Safer 1114/1 Temmuz 1702.

⁶⁷ Bilindiği üzere çavuşlardan bir kısmının görev ve statüleri oğullarına aktarılabilmekteydi. Babalarının, atalarının çavuş olması dolayısıyla çavuş oğlu çavuştur gibi benzer ifâdelerin kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Ayrıntı için bkz. Uğur Altuğ, "Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Dergâh-ı âli Çavuşluğunun Kariyer Yolları ve Çavuşlar", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.5, 2016, s. 121; BOA. D. HMK. d. 22044: s. 8, 3 Cemâziyye'l-evvel 1110/7 Kasım 1698.

⁶⁸ "Cezîre-i Midilli'de vâki' zikr olan mukâta'a İbrahim Ağa ile sulbî oğlu Mehmed Efendi ber-vech-i iştirâk malikâne mutasarrıflar iken mezkûr İbrahim Ağa mutasarrıf olduğu nisf hissesin kendü hüsn-i rızâsıyla oğlu Zeyne'l-âbidine fûrûht kasr-ı yed eylediğine....." BOA. D. HMK. d. 22044: s. 25, 9 Şevvâl 1113/9 Mart 1702.

⁶⁹ BOA. KK. d. 5042: s. 3, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.

⁷⁰ BOA. KK. d. 5042: s. 4, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.

⁷¹ Hüseyin 51, Osman ise 55 guruş mu'accele ödemiştir. Bkz. BOA. KK. d. 5042: s. 8, 18 Cemâziyye'l-evvel 1107/25 Aralık 1695.; 29 Cemâziyye'l-evvel 1107/5 Ocak 1696.

Tablo:4 Midilli sancağındaki malikâne mutasarrıfları

<p>Mehmed Emin ibni Abdü'l-bâki ve Mahmud ibni Mustafa Kasr-ı yed/ İbrahim Ağa (ser-çavuşân-ı dergah-ı âlî) ve oğlu Mehmed Efendi Kasr-ı yed/ Zeyne'l-âbidin (İbrahim Ağa'nın oğlu) Kasr-ı yed/ Trablusşam vâlisi vezîr İsmail Paşa Kasr-ı yed/ Receb Ağa (kardeşi)</p>
<p>El-hâcc Mustafa ibni Mehmed Mehmed bin Ali ve Muslu bin Rüstem Kasr-ı yed/ Veli Ağa ibni Mustafa (Çavuş) Kasr-ı yed/ Mehmed Beşe ibni Ali</p>
<p>Abdü'l-bâki ibni el-hâcc Hüseyin ve Mehmed ibni Sunu'l-lah Kasr-ı yed/ el-hâcc Ali Kasr-ı yed/ Mehmed Mehmed'in beratını alamadan vefat etmesi üzerine İsmâil'e berât verilmiştir.</p>
<p>Mustafa ibni Abdü'r-rahim</p>
<p>El-hâcc Mustafa ibni Ahmed ve Mehmed ibni Mustafa Kasr-ı yed/ ser-bevvâbîn Ahmed Ağa ibni Hüseyin Kasr-ı yed/ Abdu'l-lah Ağa ibni el-hâcc Mustafa</p>
<p>Muslu ibni Salih Kasr-ı yed/ Ali ibni Mustafa</p>
<p>El-hâcc Mehmed ibni el-hâcc Ramazan ve sulbî oğlu Ali Kasr-ı yed/ Abdü'l-fettâh ibni Mehmed</p>
<p>Mustafa ibni el-hâcc Mehmed ve el-hâcc Mustafa</p>
<p>El-hâcc Mehmed ibni Mustafa</p>

Hüseyin İbni Ca'fer ve Mustafa ibni Ahmed Kasr-ı yed/ el-hâcc Mehmed ibni el-hâcc Ramâzân
Mustafa Seyyid ibni Abdü'l-bâki ve Ali ibni Abdu'l-lah Kasr-ı yed/ Derviş bin Ali ve Ahmed bin Mehmed Kasr-ı yed/ Fazlu'l-lah ibni Mehmed Yahyâ ve Helvâcî Ali Fazlu'l-lah ibni Mehmed (tekrar) mahlûl/ Halil Ağa ibni Mustafa
el-hâcc Ali ibni Mustafa ve Ahmed ibni Mahmud Kasr-ı yed/ el-hâcc Ahmed Ağa ibni Mehmed
Hüseyin ibni Muslu Kasr-ı yed/ Diğer Hüseyin
'Osmân ibni Hüseyin
Mustafa ibni Abdurrahim Kasr-ı yed/ el-hâcc İbrahim ibni 'Osmân ve Ahmed ibni Mehmed Kasr-ı yed/ el-hâcc Hüseyin İbni Mehmed Kasr-ı yed/ diğer el-hâcc Hüseyin
Trablusşam vâlisi vezîr İsmail Paşa Kasr-ı yed/ Receb Ağa (kardeşi)
el-hâcc Mehmed ibni Mustafa

Sonuç

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren klasik dönem koşullarının yaratmış olduğu örgütsel uzlaşma düzeninin bozulmaya başlaması ve özellikle de XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar ve bunun sonucunda devletin mâlî açıklar vermesi, iltizâm sistemini yeniden örgütlenmeye yöneltmiştir. XVIII. yüzyılda klasik devlet kurumlarında görülmeye başlayan değişim ve dönüşüm sürecinde, iltizâm sisteminin boyutlarının gittikçe genişlediği ve bunun da klasik taşra yönetimin idarî ve malî niteliklerini etkilediği bilinmektedir. Bu bağlamda Midilli’de de *sancak beylerine tahsis edilen hâslar ile havâss-ı hümayûn’a ait yerlerin içinde kalan gelir kaynakları* hazine tarafından zabt edilerek, Midilli Nezâreti Mukâta’âtı adı altında Midilli nâzırlarına iltizâma verilmiş ve bu şekilde bir üst mukâta’a alanına dahil edilen vergi gelirleri iltizâm ya da malikâne üzere taliplerine tahsis edilerek alt mukâta’a alanlarını oluşturmuştur.

İncelenen defterlerde görüldüğü üzere çoğunlukla yerel askerî sınıftan olanlara ve onların akrabalarına deruhde edilen mukâta’a ve maktû’lardan toplanan gelirlerin ise, Midilli nâzırına teslim edilerek onun aracılığı ile merkeze gönderilmesi ya da yereldeki harcamalar için kullanılması öngörülmüştür. Nitekim adada bulunan yeniçerilerin maaş ödemeleri mukâta’a ve maktû’ların yıllık gelirlerinden karşılanmaktaydı.

Son söz olarak, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren idarî-malî yapıdaki evrilmeye birlikte, taşra yönetim mekanizmasının XVIII. yüzyıldaki yeni biçimi ve bu kapsamda yöneticilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkileri ve bu ilişkilerin ardında yatan uzlaşma yöntemlerinin yine malikâne uygulaması çerçevesinde Midilli sancağı üzerinden başka bir çalışmada ele alınması düşünülmektedir.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Belgeleri**

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliyeden Müdevver Defterler (BOA. MAD), No: MAD 3423.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (BOA. KK. d.), No: KK. d 5042.

Harameyn Mukâta'ası Kalemî Defterleri (BOA. D. HMK.d.), No: D. HMK.d 22044.

Tapu Tahrir Defterleri (BOA. TT. d.), No: 594.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

Alkan, M.-F. Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2015, 9.17, s. 23-39.

Altuğ, U., "Kanunî Sultan Süleyman Döneminde Dergâh-ı âli Çavuşluğunun Kariyer Yolları ve Çavuşlar", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.5, 2016, s. 116-128.

Arıkan, Z., "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2006, C.25, S.40, s. 1-28.

Aynî Ali, *Kavânîn-i Al-i 'Osmân der-Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280.

Başarı, Ö., "Diyarbakır Voyvodalığı Aklâmı Malikânecileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, Güz, 15, s. 39-61.

_____, "Diyarbakır Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, 29(1), s. 127-166.

Baykara, T., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Bilgin, A.-F. Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20) 2010/2, s. 1-31.

Cezâr, Y., *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimata Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

- Cook, M.A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra 1972.
- Çizakça, M., “Osmanlı İmparatorluğunda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 226-233.
- Darkot, B., “Midilli”, *İslam Ansiklopedisi (İ.A)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 282-284.
- Emecen, F., “Klasik Dönem Osmanlı Eyâlet Yönetiminde Ege Adaları”, *Türk Hâkimiyetinde Ege Adaları'nın Yönetimi*, SAEMK Yayınları, Ankara 2002.
- _____, “XV. ve XIX. Yüzyıllarda Ege Adaları'da Osmanlı İdari Teşkilatı”, *Ege Adaları'nın İdari, Malî ve Sosyal Yapısı*, SAEMK Yayınları, Ankara 2003.
- Emecen, F.-İ. Şahin, “Osmanlı Tasra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, *Belgeler*, C.XIX, S.23, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 53-121.
- Ergenç, Ö., *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- _____, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII/203 (1988), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 667-683.
- Genç, M., “İltizam”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C.22, Ankara 2000, s. 154-158.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.
- Gökbilgin, T., “Çingeneler”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 420-426.
- İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Kiel, M., “Midilli” *Türk Diyanet Vakfı Yayınları (TDV)*, C.30, Ankara 2005, s. 11-14.
- Osmanlı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010.
- Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Özvar, E., *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

- Sabırlı, T., “Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Atik Vâlide Vakfı”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII 1352'den Bugüne Şehir*, İstanbul, 2-4 Kasım 2012, s. 45-53.
- Sezen, T., *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.
- Şakiroğlu, M., “Cezâyir-i Bahr-ı Sefid”, *Türkiye Diyânet Vakfı Ansiklopedisi (TDV)*, C.VII, İstanbul 1993, s. 500-501.
- Tabakoğlu, A., “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Bütçeleri”, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*. 41/1-4, İstanbul 1985, s. 397-398.
- Taş, H., *XVII. yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Ünal, A. A., “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz, Ege Adaları) ya da Kapdan Paşa Eyaleti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, 1.12, s. 251-261.
- Ünver, M., “Midilli Adası'nın Nüfusu (1830-1842)” *Güneydoğu-Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.33, 2018, s. 43-77.
- Yücel, Y., *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair kaynaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

OSMANLI MORASI'NDA İDARİ-MALİ DÜZENİ YENİDEN YAPILANDIRMA GİRİŞİMLERİ ÇERÇEVESİNDE REAYA VE YÖNETİM (1788-1829)

OTTOMAN SUBJECTS AND CENTRAL GOVERNMENT
WITHIN THE FRAMEWORK OF ADMINISTRATIVE-
FINANCIAL ORGANISATION RESTRUCTURING IN THE
OTTOMAN PELOPONNESE (1788-1829)

Özlem BAŞARIR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.05.2020
Kabul: 16.09.2020

Article Info

Received: May 31, 2020
Accepted: September 16, 2020

Özet

1715'te Osmanlı hâkimiyetine yeniden giren Mora, 1770'lerden itibaren - uluslararası siyasi arka planı da olan- birtakım karışıklıklara sahne olmaya başladı. Bunun yarattığı gerekçelerinse, devleti 1788'den sonra bölgede çok daha etkin bir düzenlemeler bütününe hayata geçirmeye zorlaması kaçınılmazdı. Bahsi geçen koşulların bir kısmı, dönemin Osmanlı taşrası için olağan kabul edilse de verilen tepkinin mahiyeti ve ülke geneline yayılamaması, onların Mora'ya özgü bir niteliğe sahip olduğunu düşündürmektedir. Daha çok idari-mali çerçevede değerlendirilebilecek bu girişimler, nizâm adı altında ortak bir paydada buluşa da müstahsen, cedid, müesses gibi sıfatlar, onların içeriklerindeki farklılıkları ortaya koymaktadır. Tanzimat öncesinin iki reformist padişahının merkezîyetçi yönetim yaklaşımıyla örtüşen Mora'daki bu iyileştirme adımları, bir yandan istimâlet, müreffehü'l-bâl, terfih-i kulüb gibi geleneksel kaynaklardan beslenirken diğer taraftan Osmanlı siyaset terminolojisinde hala vediatullah, ibadullah gibi ifadelerle anılan reayanın devletle dolaysız bir bağ inşa etmesine de zemin hazırlamaktadır. Böylece ahalinin, rahatsızlıklarını şikâyet mekanizmasının ötesine taşıyarak devleti bu adımları atmaya mecbur bırakması, kendisiyle onun arasında –vali, taşra ileri gelenleri ve vergi toplayıcıları gibi- çoklu muhatapları bertaraf eden bir düzeni mümkün kılmaktadır. Bu makale, merkezî yönetimin XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren taşrada, bilindik aksaklıklara yönelik klasik yaptırımlarının yanında, çok daha yapısal çözümler dizisini, Mora için neden ve nasıl ürettiğine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Taşra Yönetimi, Nizam-ı Cedid, Mora, Reaya

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ozlembasarir@hotmail.com

Abstract

Peloponnese which reconquered by Ottomon Empire in 1715, had begun to witness some confusions since the 1770's, which also have an international political background. The reasons created by this were forcing the state inevitably to implement a much more effective regulation in the region after 1788. Although some of the conditions mentioned are accepted as ordinary for the Ottoman provincial organisation of the period, the nature of the reaction and its inability to spread across the country suggest that they were unique to Peloponnese. Although these initiatives, which can be evaluated mostly in the administrative-financial framework, meet on common ground under the terms such as nizâm (order), cedîd (the new order) and müesses (established order), the separate use of these terms reveal differences in their content. Not only these reformative steps in Peloponnese were ensued from traditional sources sort of istimâlet but also pave the way for the reaya to build a direct bond with the state. Thus, the fact that the Peloponnese community compelled the state to make a kind of decision by bringing their complaints beyond the grievance procedure enabled a system which eliminates multiple interlocutors between the subjects and the state. This article focuses on why and how the central government had produced further structural solutions for Peloponnese since the last quarter of the XVIIIth century.

Key Words: *Ottoman Provincial Administration, The New Order, Peloponnese, Ottoman Subjects*

“Zirâ gaflet ile her kazada hükkâm, a'yân ve kocabaşiyân
bir cumhûr misillu olub memleketler,
mevrûs-ı pederleri gibi alub veriyorlar ve
re'âyânın hiç sahibi yok gibidir”

Süleyman Penah Efendi¹

Giriş

Osmanlı reayası... Osmanlı yönetim anlayışı içinde dar bir kalıba sığdırılmayacak kadar önem atfedilen ve Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan padişaha, yine Tanrı tarafından emanet edilmiş², bütün dönemlere sirayet eden adalet felsefesinin doğrudan muhatabı olan şehirli, köylü,

¹ *Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı X (İlkanûn 1942), s. 318.

² “... vedâyi'-i Rabbü'l-âlemîn olan re'âyâ ve berâyâ ...”, *Koçi Bey Risâlesi (Eski ve yeni harflerle)*, yay. haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s.13; “... Devlet-i ebed-peyvend-i Osmânî cümle *ibâdullahın* veliyy-i ni'meti olup ümmet-i Muhammed'in huzuru rahatı bu Devlet-i 'Aliyye sayesinde olmağın ...”, *Nâimâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'imâ*, Cilt IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 1889.

Müslim, gayrimüslim tüm tebaayı kapsayan bir kavramdır. Kutadgu Bilig’de (1069) çizilen adalet prensibinin, tıpkı kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı yönetiminin de temel motivasyonunu oluşturduğu gözlenmektedir³. Osmanlı padişahlarının değişmez düsturu olarak addedilen bu unsurlar manzumesinden, padişahla reaya arasındaki ilişkinin boyut ve niteliğinin, daha çok yönetim ve vergi temelinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tebaanın şikâyet hakkının, reaya kanunnamesinin, adalet fermanlarının yayımlanmasının ve taşra yönetim organizasyonunun klasik yapısının, onun doğal destekleyicileri olduğu kabul edilmelidir⁴.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından beri devletin içinde bulunduğu açmazlara çözüm önerileri getirmeye çalışan devlet adamlarının temel gayesi, bu dayanakların nasıl korunacağına ya da geri dönüleceğine dair uyarılarda bulunmaktı⁵. En tipik örneklerini gördüğümüz III. Selim’in (1789-1807) 1792 yılında devlet adamlarından istediği rapor niteliğindeki layihalar⁶, daha çok askerî konular üzerine odaklansa da satır aralarında zikredilenler, şüphesiz ki devletle tebaası arasında olan biteni de yansıtmaktadır. Bu layiha

³ “Devlet idaresi için ordu gerek, ordu teşkili için han zengin olmalı, hanın zenginliği halkın zengin olmasına bağlıdır, halkın refahı ve zengin olması da âdil kanunların varlığına bağlıdır. Bunlardan biri yok oldu mu, hepsi yani devlet de yok olur”, Halil İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, 1958, s. 75-76.

⁴ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul 1988, s. 33; Halil İnalçık, “Kanunnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, 2001, s. 334; Halil İnalçık, “Adaletnâmeler”, *Belgeler*, Cilt II, Sayı 3-4 (1965), 2. Baskı, Ankara 1993, s. 49-145; Yücel Özkaya, “XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, Temmuz 1974, s. 445-491.

⁵ Osmanlı bürokrasi dilinin tekrar edegeldiği söyleme göre yönetim, mutlak otoriteye sahip bir idarecinin varlığı, daire-i adliye, erkan-ı erbaa (toplum düzenini oluşturan sınıflar-asker, ulema, tüccar ve esnaf, reaya) ve nizam-ı alem prensiplerine dayanarak, Orta Asya Türk ananesi ile Yakındoğu devlet anlayışını benimsemiş İslam devlet geleneği çerçevesinde inşa edilmişti. Tursun Bey, Lütfi Paşa ve Kınalızade Ali’nin eserlerinden hareketle çizilen bu yönetim felsefesinin detayları için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 57-62.

⁶ Enver Ziya Karal, “Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, Birinci Cilt, Sayı VI (Mayıs 1942), s. 414-425; Enver Ziya Karal, “Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı VIII, s. 104-111; Enver Ziya Karal, “Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı XI, s. 342-351; Enver Ziya Karal, “Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı XII, s. 424-432; Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *Divân-İlmî Araştırmalar* 8, İstanbul 1999, s. 25-64; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîd’e Da’ir Islâhât Lâyihâları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

sahiplerinden Abdullah Efendi'nin⁷ gayrimüslim reayadan bahsederken onlardan cizye dışında başka bir şey talep edilmediğinden *müreffehü'l-hâl ve müsterihü'l-bâl* prensibi çerçevesinde yaşadıklarına dair tespitleri dikkate değerdir. Bir nevi Osmanlı klasik dönem sonrası layihacılarının⁸ toplumsal yapı ve devlet düzenine ilişkin “ideal düzen/altın çağ” önermeleriyle birlikte ele alınan *kânûn-ı kadîm, kadîmü'l-eyyâm, öteden beru* gibi ifadelerin bir hatırlatıcısı olarak addedebileceğimiz bu prensip, tebaanın iyiliğine ve yaşam standardına yönelik bir ideali anımsatır gözükmektedir. Böylece Osmanlı yönetim anlayışında vergi vermekle ve üretim yapmakla mükellef olan reayanın refah ve huzur içinde yaşaması, dönemin ıslahatçısının gözünde, vergisini ödemekte sıkıntı çekmemesiyle özdeşleştirilmektedir. O yüzden XVIII. yüzyılda malikane mutasarrıfları, dirlik sahipleri, cizyedarlar, voyvodalar ve mübayaacılar gibi resmî vergi talipleri yanında ayan, derebeyi, kadı ve naiplerin gayrimüslim reayaya yönelik giriştikleri zulümkar tavır ve Müslim reayaya da *tekâlîf* adı verilen vergiler yüzünden verdikleri zarar, bu prensibin yeniden hatırlanmasını zorunlu kılmaktadır⁹.

XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı reayası ve yönetim ilişkisine dair bir kesit ortaya koyabilmede, XVIII. yüzyıl Osmanlı Morası'nın tipik bir örnek olduğu söylenebilir. 1770 Mora İhtilali hakkındaki risalesinde Mora Defterdarı Süleyman Penah Efendi'nin vurguladığı ve sonraki dönemde Abdullah Efendi'nin de tekrar ettiği *taşra*

⁷ Ulemadan olan Tatarcık Abdullah Molla Efendi'nin layihası, dokuz ‘bend’ ve bir ‘hâtime’den oluşmaktadır. Askerî, ilmi, mali ve idari konulardaki tespit ve önerilerini içerir. Mehmet İpşirli, “Abdullah Efendi, Tatarcık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1988, s. 99. Abdullah Molla Efendi'nin aynı zamanda, Mora'nın *nizâm-ı müstahseni* olarak kabul edilen dönemini başlatan, 1793 kanunnamesini hayata geçirecek kurulda yer aldığını da belirtmeliyiz.

⁸ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*; Rifa'at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000; Virginia H. Aksan, “Ottoman Political Writing, 1768-1808”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 25, no. 1 (Feb. 1993), p. 53-69.

⁹ Besim Özcan, “Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Lâyihası”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan*, Yıl XXV/I (1987), Ankara 1988, s. 55-64; Mehmet İpşirli, “Abdullah Efendi, Tatarcık”, s. 99-100. Lâyihanın tam metni için “Selîm-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaât”, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, XLI (1332), s. 257-284, 321-346; XLIII (1334), s. 15-34. Bu çalışmada Abdullah Efendi'nin layihası için referans olarak, Cevdet Paşa'nın “risâle kılıklu bir lâyiha-i mufassala” diye tanımladığı raporun, “Abdullah Efendi Lâyihası ve Ba'zı Mülâhazât” başlıklı bölüm ile çeşitli vesilelerle değindiği aynı ciltteki diğer başlıklar esas alınmıştır. *Târîh-i Cevdet*, Cilt 6, İkinci Baskı, Matbaa-i Osmaniye 1309, s. 43-52.

*reayasının gözedilmemesi*¹⁰ hususunun ne anlama geldiğine ve ne gibi sonuçlar doğurduğuna dair verilecek cevaplar, bahsi geçen dönemin genel düzenini kavramaya katkı yapacaktır. Her iki devlet adamının gözlemlerine göre, mevcut durumdan istifade eden Osmanlı taşrasının –yukarıda zikredilen ve artık yeni diyemeyeceğimiz- hâkim aktörleri, zulmün boyutlarını bir üst seviyeye taşıyarak ahalinin *acınacak* hale gelmesine sebebiyet vermekteydi. O yüzden Abdullah Efendi'nin *ehemm-i umûr* olarak saydığı en önemli iş, *taşraların ıslâh-ı ahvâli* idi. Bunun için yeni tahrirlerin yapılmasına öncelik verilmeliydi. Çünkü yapılan en son tahrirden beri hayli zaman geçmişti. Ona göre, bu süre zarfında gelirler arttığı halde bundan merkezî hazine yerine, yerel unsurlar fayda sağlamışlardı¹¹.

Ahmet Cevdet Paşa, Abdullah Efendi'nin buraya kadar getirdiği değerlendirmesine, Vasıf Tarihi ve Nuri Bey Tarihi'nden edindiği bilgileri ekleyerek, yeni bir tahrir işleminin, zor ve zaman darlığı sebebiyle mümkün olamadığını kaydetmekteydi. O halde ahalinin maruz kaldığı bu zulüm ortamına nasıl bir çare bulmak mümkün olurdu? Bunun cevabı ise Osmanlı taşrasının olağan uygulamalarından tevzi defterlerinin her altı ayda bir

¹⁰ Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1644) Sultan I. İbrahim'e (1640-1648) devlet teşkilatını tanıtmak; idari, askerî, mali işleri öğretmek ve ıslahını gerekli gördüğü hususlar için alınması gereken tedbirleri anlatmak için hazırladığı layihasında, XVII. yüzyıl reayasının özellikle *tekâlif* adı verilen vergiler dolayısıyla ne kadar zor bir duruma düştüğünü ayrıntılarıyla açıklamaktaydı. Bu usulsüz vergiler yüzünden reaya üzerinde yaratılan kaos ortamından çıkışa, Abdullah Efendi'nin öncülü olarak benzer bir çözüm yolunu önermekteydi. Bu da iyi bir tahrir işleminin yapılmasıydı. “Benim hünkarım, ecdad-ı izamın zamanında şimdi dahi asker çoktur, eğer Rumeline sefer olunursa zahire Rumeliye hazırlanur, eğer Aceme sefer olunursa zahire Anadoluya hazırlanur. Hâlen merhametlu padişahıma lâzım olan reayanın üzerinde olan nâ-makul tekâlifleri kaldırıp memalik-i mahruseye ferman-ı hümayun ile tahrir gerek ve beylerbeyilere ve sancakbeylerine muhkem tenbih lazımdır ki reaya üzerine devre çıkub kaftan baha, selâmetiye ve na'lbaha namıyla minba'd bir akçe almıyalar deyüp etraf-ı memlekete emr-i şerif gitmek lazımdır ki reaya bir mikdar huzur ede. Reayanın hali gayet mükedderdir. Vezir kuluna tenbih buyurun ki eyü dindar Müslüman ademler gönderüp memalik-i mahruseyi bir hoşça tahrir eyleyüp reaya üzerinden zulüm kalksun, ihmal etmiyesin deyu ikdam buyurun”, Faik Reşit Unat, “Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa Lâyihası”, *Tarih Vesikalari*, Cilt 1, Sayı 1-6 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 449.

¹¹ Osmanlı klasik döneminde vergiye tabi arazi ve nüfus kayıtlarının tutulduğu tahrir defterlerindeki veriler, XVIII. yüzyıla gelindiğinde içi boşalmış ve anlamsızlaşmıştı. Bunun en açık şekilde tecrübe edildiği dönem, nizam-ı cedid reformlarının hayata geçirildiği süreçte yaşanacaktı. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 174 vd. Lütfi Paşa (ö. 1564), *Âsafnâme*'sinde çok daha erken bir tarihte, reaya ile ilgili görüşlerini paylaşırken tahrir işlemine vurgu yapmaktaydı: “... Ve re'âyânun defâtiri defterhâne-i dîvânda mazbût gerekdür. Otuz yılda bir tahrîr olunub, mürde ve marızî çıkarılıub, cedîdi tekrâr yazılmak gerek ve eski defter ile tatbik olunub, re'âyâ eski defterden noksan üzre olmamak gerek ...”, Ahmet Uğur, “Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4 (1980), s. 251.

İstanbul'a gönderilerek kontrol edilmesinde yatmaktaydı. Zira padişah III. Selim'in bu konudaki emri netti. Buna göre, tevzi işlemi yılda iki defa yapılacak, adı ve yeri bilinmeyen hiçbir masraf, defterlere kaydedilmeyecekti. İş bununla kalmayacak hem kaza kadıları hem de tevzi edilen vergilerin toplanmasında önemli bir rol üstlenen ayan ve işçileri de otokontrolün sağlanmasında doğrudan sorumlu tutulacaklardı. Eğer defterlerde fahiş bir meblağa rastlanılırsa sorumlulara sonu sürgüne kadar varacak sert cezalar verileceği, bölgedeki görevlilere özellikle hatırlatılıyordu. Merkezde de defterlerin kontrolü için bir görev dağılımı yapılmakta, Anadolu için eski defterdar Mehmed Şerif Efendi ve Rumeli için Yenişehirli Mustafa Bey tayin edilmekteydi. Burada dikkat çeken detaysa, Mora'ya ait tevzi defterleri kontrol işleminin bütünden ayrılarak Tersane Emni Moralı Osman Efendi'nin¹² nezaretine bırakılmasıydı.

Merkezî yönetimin Mora'nın tevzi defterlerinin kontrolüne ilişkin bu kararı yanında, 1793 yılında bölgeye yönelik idari-mali bir kanunname tanzim etmesi ve -tespit edememekle birlikte- Abdullah Efendi'nin önerdiği tahrir işleminin bölgede yapılmış olduğuna dair sonraki belgelerde yer alan atıflar¹³ gibi ülkenin geri kalanı için –şimdilik- genelleymeyeceğimiz daha yapısal iyileştirme adımlarının neden Mora'da hayata geçirildiğini sorgulamayı zorunlu kılmaktadır. Bu yazının amacı, Osmanlı Devleti'nin farklı zaman dilimlerinde hâkimiyeti altında bulunan bir Osmanlı sancağı/eyaletinin, özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir takım sosyo-politik gerekçelerle maruz kaldığı mevcut durumunu tüm yönleriyle ortaya koymak değildir¹⁴. Burada öncelikli olan dönemi için

¹² Osman Efendi'nin de aynı zamanda 1793 kanunnamesini hazırlayan ve onaylayan kurulda olduğunu ifade edelim.

¹³ "... fi'l-asl defterde kadîmi mukayyed ve kanûnen serbestiyyetleri mu'teber olan icmâllu ze'âmet ve selâtîn-i 'izâm evkâfi ve havâss-ı hümâyûn ve *hîn tahrîrde* mu'âf kayd olunmuş olanlardan mâ'adâsının mugâyir-i kanûn-ı muhdes olan mu'âfiyyet ve tekâlîf-i maktû'iyetleri fîmâ-ba'd mu'teber olmayub ..." çeşitli tarihlerde yazılmış padişah emirlerinin özetlerinin yer aldığı tarihsiz tezkire için BOA, AE.SSLM.III 426/24435.

¹⁴ Mora'nın XVIII. yüzyılına dair durumunu çeşitli açılardan ele alan şu çalışmalara bakılabilir: Demetrios Papastamatiou, "Tax-Farming (İltizam) and Collective Fiscal Responsibility (Maktu) in the Ottoman Southern Peloponnese in the Second Half of the Eighteenth Century", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Towards A Social and Economic History, Studies in Honor of John C. Alexander*, Ed. E. Kolovos vd., The Isis Press, Istanbul 2007, p. 289-306; Demetrios Papastamatiou, "The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)", *Political Initiatives 'from the Bottom Up' in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009*, Ed. A. Anastasopoulos, Rethymno 2012, p. 165-190; Kahraman Şakul, "The Ottoman Peloponnese before the Greek Revolution: 'A Republic of Ayan, Hakim, and Kocabaşı' in 'the Sea of Humans and Valley of Castles'",

ülkenin pek çok noktasında karşılaşılabilecek tipik koşulların, devleti neden mekansal boyutta daha özgül ve çok daha kapsamlı birtakım önlemler almaya itmiştir ve bu tedbirlerin boyutu hangi çerçevede değerlendirilmelidir? 1770-1779 yılları arasında süren ve literatüre Mora İsyanı/İhtilali olarak geçen olayları gözlemleyen ve bunu anlatısında dile getiren Mora Defterdarı Süleyman Penah Efendi'nin *112 yaprağa sığdırdığı dönemin panoraması*, Mora'nın idari ve coğrafi niteliklerinin¹⁵ de katkı sağladığı bir kaos ortamının zaten yaşanmakta olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda özellikle Rusya'nın buradaki Osmanlı tebaası olan Rum milletine yönelik siyasi tasarruflarının da eklenmesiyle, durumun daha da karmaşık bir hale geldiği şüphe götürmemektedir. Yine Penah Efendi'nin "zirâ gaflet ile her kazada hükkâm, a'yân ve kocabaşiyân bir cumhûr misillu olub memleketler, mevrûs-ı pederleri gibi alub veriyorlar ve *re'âyânın hiç sahibi yok gibidir*"¹⁶ şeklindeki ifadesi, bir taraftan da belirli bir mekansal kesit içinde dönemin *sıradan*¹⁷ reayasının görünürlüğünü merak eden araştırmacıya cezbedici bir çıkış noktası vadetmektedir.

Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies, special issue of Princeton Papers, 18 (2017), p. 121-145; Dean J. Konstantaras, "Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821", *European History Quarterly*, 43, 2013, p. 628-656; Fariba Zarinebaf, "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Modern Period", *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece, The Southwestern Morea in the 18th Century*, ed. F. Zarinebaf, J. Bennet, J.L. Davis, *American School of Classical Studies at Athens*, 2005, p. 9-47. Mora'da hem merkezi yönetim hem de bölge yöneticileri, müslim ve özellikle Hıristiyan ileri gelenleri için ciddi bir tehdit oluşturan Mora kleftleri (silahlı eşkıya) hakkında John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985.

¹⁵ Şöyle bir çağdaş yorum, mevcut ahvali ortaya koymak için bize yardımcı olabilir. Mora'nın ikinci Turkokratia olarak adlandırılan, yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 1715-1821 yılları arasına tekabül eden dönemde taşra ileri gelenleri olarak ayan ve kocabaşların ortaya çıkışı, önemli askerî güçlerin yokluğu, Hıristiyan nüfusun demografik üstünlüğü ve lokasyon olarak Mora'nın Venedik bölgelerine yakınlığı gibi sebepler, eyaletin kontrolünün merkezî yönetimce kaybedilmesine yol açmıştı. O yüzden bahsi geçen dönem boyunca kendi başının çaresine bakmak zorunda kalan bir nevi "özerklik" dönemi yaşamıştı. Demetrios Papastamatiou, "The Right of Appeal to State Intervention as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)", p. 168.

¹⁶ *Mora İhtilali Tarihi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı X (İlkanûn 1942), s. 318.

¹⁷ Esasında Osmanlı reayasına dair de bazı tespitler yapmaya niyetlenen bu çalışmada, tarih yazımında daha çok "birey"ler için kullanılan "sıradan" kavramının, Mora'daki ehl-i örf yöneticileri, taşra ileri gelenleri, askerler vb. gibi toplumun idari ve mali açıdan ayrıcalıklı grubu dışında kalan tüm müslim/gayrimüslim şehirli/köylü ahaliyi kapsayan daha bütüncül bir bakış açısıyla kullanıldığı belirtilmelidir. Bir nevi mikro tarihin de konusu olan bu "sıradan insanlar" ile ilgili şu çalışmalara bakılabilir: Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar, Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, Metis Yayınları, 7. Basım, İstanbul 2018; Cemal

Mora reayasının yaşadıkları olumsuzlukları ve bunların düzeltilmesine ilişkin taleplerini, -XVII. yüzyıl şikâyet ve XVIII. yüzyıl vilayet ahkam defterlerine¹⁸ yansıdığı kadarıyla- merkezî yönetime aktarmaktan çekinmedikleri pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. İlk elde söylenecek şey, reayanın “adalet ilkesi ve şikâyet hakkı prensibi”nin avantajını sonuna kadar kullanabildikleri olacaktır. Hemen belirtilmelidir ki, bunu yaratan koşullar, -Mora'nın 1715'te Osmanlılar tarafından ikinci kez fethinin ardından- reayanın özellikle merkezî otoriteden çok yerel otorite ile karşı karşıya kalmasında aranmalıdır. Belki de o yüzden yüzyılın sonlarına doğru gayrikanuni hareketlere karşı çok daha etkin bir refleks geliştirmişlerdi. Literatür buradaki klefler ve Manyotlar denilen silahlı eşkıyalara, Arnavutlara ve merkezî otoritenin yokluğuna, taşra seçkinlerinin ve yöneticilerin suistimallerine o kadar odaklanmıştı ki –ele alındığında da yine bu bağlamlar içinde değerlendirilen- reayanın günümüz araştırmalarında görünürlüğü, nispeten arka planda kalmaktadır.

Şikâyet hakkı sayesinde başta “kanuna aykırı alınan vergiler” olmak üzere rahatsızlıklarını merkezî yönetime bildirmek yanında Mora valisinin başkanlığında toplanan Mora Divanı'nı¹⁹, Mora tercümanının vali yanındaki konumunu, İstanbul'da ikamet eden reaya vekilleri ile kazalarda ayan²⁰ ve kocabaşların mevcudiyetini, ilgili kazalara gönderilen hükümlerin şeri mahkemede bölge ileri gelenleri (*vücûh-ı memleket* yani ayan, kocabaşı,

Kafadar, *Kim var imiş bir burada yoğiken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2009; *İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*, der. Fırat Yaşa, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

¹⁸ Mora ahkam defterlerindeki verilerden faydalanarak, XVIII. yüzyıl Mora'sında Osmanlı askerî varlığına dair tespitler için bkz. Anna Vlachopoulou, “Like the Mafia? The Ottoman Military Presence in the Morea in the Eighteenth Century”, *Political Initiatives 'from the Bottom Up' in the Ottoman Empire (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009)*, Ed. A. Anastasopoulos, Rethymno 2012, p. 123-135.

¹⁹ Mora'nın 1715'te Osmanlılarca ikinci fethinin ardından yapılan düzenlemede valinin idaresinde iki divan oluşturulmuştu. Bunlardan ilkinde kâhya, defter kâhyası, mukabeleci ve kadının yer aldığı yönetim görevlileri; ikincisinde Mora'nın gayrimüslim ileri gelenlerinden iki temsilci, Müslüman ileri gelenlerden iki temsilci ve Mora tercümanı yer almaktaydı. Buralarda yerel ileri gelenlerin yetkileri, vergilerin toplanması ve dağılımı, kamu işlerinin uygulanması ve sürdürülmesi ile toplumsal, adli ve yönetime ilişkin hususlar görüldü. Demetrios Stamatopoulos, “Constantinople in the Peloponnese: The Case of the Dragoman of the Morea Georgios Wallerianos and Some Aspects of the Revolutionary Process”, *Ottoman Rule and The Balkans, 1760-1850 Conflicts, Transformation, Adaptation, Proceedings of an International Conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Ed. A. Anastasopoulos and E. Kolovos, Rethymno 2007, p. 150.

²⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 105-118.

işerleri ve reaya vekilleri gibi) önünde okunmasını ve iyice anlaşılmasının sağlanmasını, reayanın yönetimle ilişkisinin diğer vasıtaları olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca yerel halkın bir temsilcisi gibi hareket eden kadıların, ahalinin şikâyetlerini ve taleplerini merkeze anlatan arzlarının varlığı da gözden kaçırılmamalıdır. XVII. ve XVIII. yüzyıl reayasının hem devlet görevlilerinin aşırı suistimalleri hem de merkezî yönetimin talep ettiği vergilere bir nevi tepki olarak yaşadıkları yerleri terk etme tehdidi²¹ de reyanın fark edilirliliğine ciddi katkı sağlamaktadır. Bunun yanında vilayet masraf defterlerinin kadı tarafından düzenlenme ve yazım işleminin, yine bölge ileri gelenleri önünde yapılmasının²² da Mora reayasına, kendisini anlatma ve fark ettirmede talihli bile dedirtecek koşullara sahip olduğuna dair izlenimlerimizi güçlendirmektedir.

Bölgenin idari-mali durumuna yönelik 1793 yılında uygulamaya konulan Mora kanunnamesi²³ ile 1829 yılına ait bir vesika²⁴ ile tespit edebildiğimiz ikinci bir müstakil düzenlemeler bütünü, devletle reaya arasındaki ilişkinin boyutunu inşa eden belki de en net veriler olduğunu söyleyebiliriz. *Nizâm-ı cedîd*, *nizâm-ı müstahsene*, *nizâm-ı müesses* gibi adlarla anılan bu talimatları hazırlayan gerekçeler, esasında Osmanlı Anadolu ve Rumeli'sinde merkezî otoritenin sıklıkla karşılaştığı artık olağan sorunlardı. O halde devleti, Mora için böylesi kararlar vermeye iten saikler nerede aranmalıdır? Başlangıç olarak bölgenin çok da uzak sayılamayacak

²¹ Özlem Başarır, *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2018, s. 123-128.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 322.

²³ Mora'nın nizam-ı cedid ve nizam-ı müstahsene dönemlerine dair daha önceden çeşitli tarihlerde yazılmış padişah emirlerinin özetlerinin yer aldığı tarihsiz tezkire için BOA, AE.SSLM.III 426/24435. Ayrıca Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedid Kanunları (1791-1800)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012, s. 43-49.

²⁴ Nizâm-ı müesses şartlarının yer aldığı, evail-i Muharrem 1245 (3-12 Temmuz 1829) tarihli ferman sureti için BOA., HAT 877/38818. 1793 düzenlemesinden farklı maddeleri barındıran bu kuralların ne zaman gerçekleştirildiğine dair tam bir tarihlendirme yapmak şimdilik mümkün görünmüyor. *Nizâm-ı müesses* olarak tanımlanabilecek bahsi geçen değişikliklerden haberdar olduğumuz ferman suretinin tarih olarak denk geldiği, 1821-1829 Yunan İsyanı hakkında bir değerlendirme yapmak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Zira literatürde konu çeşitli yönleriyle yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından ele alınmış ve alınmaya da devam edilmektedir. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 207-297; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 165-187. Mora'da başlayan bu devrimci sürecin katalizörünün sosyal sınıfların artan siyasi ayrıcalıkları olduğu fikrini ileri süren ve bunu, 1807-1820 yılları arasında tercümanlık görevini elde etme stratejileri üzerinden ortaya koyan şu çalışmaya bkz. Demetrios Stamatopoulos, "Constantinople in the Peloponnese: The Case of the Dragoman of the Morea Georgios Wallerianos and Some Aspects of the Revolutionary Process", p. 149-164.

geçmişine gitmek, bazı tespitler yapmaya olanak tanımaktadır. Mora'da muhassıllık uygulamasının kaldırıldığı 1788 yılının bu sürecin başlangıcını oluşturduğu düşünülebilir. Ancak birbiriyle zincirleme bağlı olan adımlar, Penah Efendi'nin de işaret ettiği gibi Mora'yı 1770'lerdeki isyana taşıyan pek çok karmaşanın hala çözülememesiyle atılmış olmalıdır. Böylece öncül verilerden hareket ederek, devletin yönetim yapısının kör noktalarını avantajlarına kullanan hem ehl-i örf hem taşra seçkinlerinin elinde perişan olan reayayı önceleyen ve odaklayan 1788'de başlayan idari ve mali iyileştirmeler, 1793 düzenlemesiyle taçlanmıştı. Oysa 1821 isyanının başlaması devletin –aşağıda detaylıca anlatılacağı üzere- onu sabit kılmak için gösterdiği azami gayretin²⁵ başarısını da, muhtemelen sekteye uğratmış olacaktır.

Mora'da Yeni Düzeninin Ayak Sesleri: Muhassıllık Uygulamasının Kaldırılması ile Cizye ve Hazeriye Düzenlemesi (Nizâm-ı Cedîd-1788)

Literatüre Mora İsyanı/İhtilali (1770-1779) olarak geçen hareketin öncesinde, esnasında ve devamında Mora cezaresinde yeni bir düzen sağlanmasını gerekli kılabacak pek çok şey yaşanmaktaydı. Süleyman Penah Efendi'nin –tahmini olarak isyanın başlamasından hemen sonra- 1771 yılında kaleme aldığı nasihatname/risalesinde²⁶ eleştirdiği pek çok konunun, uzun yıllar bölgedeki hâkim havayı yansıttığı söylenmelidir. Ancak yeni

²⁵ “... cezîre-i mezbûrenin istihsâl-i esbâb-ı nizâmı zımında tertîb olunan işbu kânûnnâme-i müstahsenenin yegân yegân icrâsı ve devâm ve istikrârıyla himâyet ve siyânet-i re'âyâ ve berâyâyâ dikkat ve cezîre-i mezbûrenin ile i'mârî ve fukarânın istihsâl-i esbâb-ı refâh ve asâyişleri emrine mübâderet ve tertîb olunan kânûnnâme-i cedîde mer'î tutulub vaktenmine'l-evkât hilâfî hareket vukû'a gelmemesi husûsuna ihtirâm ve dikkat olunmak üzere bin iki yüz yedi senesi evâ'il-i Cemâziye'l-âhiresinde ve ba'dehu te'kid ve te'yîd-i nizâmı muhtevî bi'd-defa'ât şeref-efzâ-yı sudûr olan evâmir-i şerife ...”, BOA, A.DVNS.MHM.d.237, hüküm 838, s. 236. Cizyelerin toplanmasına özen gösterilmesi ve kanunname hükümlerine uyulması hakkında yapılacakların detaylı bir şekilde *mü'esses olan nizâmât-ı 'aliyyede* yazıldığı kaydedilmektedir, “*Mora cizyesi ve hazeriyesi hakkında iki yüz bir târihinde ve ba'dehu ba'zı nizâmâtı hâvi iki yüz yedi senesinde sudûr edub ba'dehu tevârîh-i muhtelifede tecdîden verilmiş olan evâmir-i 'aliyyenin hulâsasıdır*” BOA., HAT 850/38105.

²⁶ Asıl metinden başka, bir dibace ile 55 maddeden ve 112 yapraktan mürekkep eserde, Mora'da isyanın hangi şartlar altında başlayıp geliştiği, isyanın nasıl bastırılıp asayişin sağlandığı ve Mora'da islahat hakkındaki düşünceleriyle Mora'nın genel durumu hakkında bilgi verilmektedir. Eserin Süleyman Penah Efendi'nin kendi eliyle yazıldığına dair bir kayıt bulunamadığı gibi, kaleme alındığı tarih de belirsizdir. Tam transkripsiyonunu hazırlayan Aziz Berker, Sicill-i Osmanî'deki biyografisine atıfta bulunarak, muhtemelen isyanın ardından İstanbul'a geldiği esnada -1185 (1771)- yazılmış olduğunu ifade etmektedir. *Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı VII, s. 63.

düzenin gerekliliğini ve reayayı önceleyen motivasyonunun temel dinamiklerini onun satırlarında aramak herhalde elzemdir. Zira anlattığına göre isyandan önce Mora'daki Osmanlı tebaası, çeşitli odaklar arasındaki güç mücadelesinin ortasında kalmıştı. Daha da önemlisi onlar, merkezî yönetime şikâyetle bulunmanın zorluklarını sonuna kadar yaşıyorlar, ola ki bunu başarabilirlerse, şikâyet ettikleri kişiler tarafından cezalandırılmaktan maalesef kendilerini kurtaramıyorlardı. O yüzden devletin, 1770'lerden hemen önce adaleti temsil etmekten ne yazık ki uzağa düştüğüne ve idealize edilen adalet zincirinin, isyandan çok daha önce kırılmış olduğuna²⁷ dair çıkarımlarına kulak vermek yerinde olacaktır.

İhtilalin arifesinde Mora'da kazalar mukataa olarak tanzim edilmişlerdi ve her biri, birer voyvodanın idaresindeydi. Penah Efendi'nin ifadelerine yerleşen, reyanın korunup gözetilmesinin özellikle *siyânet*²⁸ kelimesiyle anlatılması bile, daha 1770'lerde reyanın voyvodaları kendilerine *zâbit* bilmeleri gerekmesine rağmen, tehdit altında oldukları izlenimini vermektedir²⁹. Yine onun tespitlerinde kazaların bir kısmında voyvoda bulunmaması özellikle vurgulanmaktaydı. Bunun sebebi olaraksa öne sürülen iki gerekçeden ilki bazı kazalarda köy, gümrük ve ağnam gelirlerinin parça parça olması ve çoğunun başka bir kazanın mukataasına dâhil edilmesiydi. Diğerisi ise bazı kazaların bir kısım köylerinin kendi kaza mukataaları yerine çok daha uzak bir mesafedeki, başka bir kaza

²⁷ O yüzden Gündoğdu, 1770 isyanının önemli belirleyicilerden birini, yerel unsurların kişisel çıkarları ve güç mücadelelerinde aramanın hatalı olmayacağını iddia etmektedir. Dolayısıyla isyanın başlamasına Rusları temel sebep gösteren bakış açısına ancak yerel gerçeklerin yarattığı kargaşadan yararlandıklarını söyleyerek bir ek yapmanın uygun olacağı kanaatindedir. 1770 Mora isyanını, Osmanlı belgeleri ile Penah Efendi ve anonim bir ana kaynağı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi (KK), 60-1) kullanarak Osmanlı merkezî otoritesi perspektifinden ele alan Birol Gündoğdu'nun ulaştığı diğer sonuçlara şu çalışmasından bakılabilir: *Ottoman Constructions of the Morea Rebellion, 1770s: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Near and Middle Eastern Civilizations University of Toronto, 2012, s. 295-300.

²⁸ Kelimenin sözlük anlamı koruma, hıfz, muhafaza, vikaye, himaye olarak verilmektedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317, s. 845.

²⁹ Zira onun gözlemlerine göre, voyvodası olmayan kazalarda kadı ve naipler; mahkemelerinde muhırbaşı ve ayanlar, konaklarında bulundurdukları zincir ve tomruklarla reayayı defalarca hapsedmekteydiler. Tüm bunlar onlardan biraz daha fazla akçe koparabilmek içindi. Penah Efendi, bu tür eziyetlere son verilmesini ve ilgili kişilerce reyanın keyfi olarak hapsedilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre eğer bir cezalandırma olacaksa bunu ancak ve ancak voyvodaları yapabirdi. Hatta Penah Efendi voyvodaların yetkilerini biraz daha genişleterek, her bir kazada bulunan zeamet, tımar ve evkaf reayalarının cezalandırma işlemlerinin *reaya zâbiti* olması münasebetiyle yine voyvodaları tarafından yapılması gerektiği önerisini paylaşmaktaydı. *Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları (İlkkânun 1942)*, Cilt II, Sayı X, s. 317.

mukataasına katılmasıydı. Halihazırdaki bu durumu hatalı ve akıldan uzak bir iş olarak gören Penah Efendi'ye göre hem devlet malı hem de *fukarânın* malı arapsaçına dönmüş ve nizamı (düzeni) bozacak bir mahiyet almıştı. O halde onu temin etmeye yönelik verilecek bir emir, her bir kaza mukataasının düzenlenmesini ve bir voyvoda tarafından idaresini sağlayabilirdi. Buna göre ilk gerekçedeki gibi ayrı bir kazaya eklenmiş köy, gümrük ve ağnam gelirleri, ilgili kaza mukataasına katılmalıydı. Ya da kazadaki parça parça mukataalar birleştirilerek tek bir kaza mukataası olarak tanzim edilmeliydi³⁰.

Penah Efendi, ayrıca kaza mukataalarının daha önce malikane ile verilmesinde dikkatsiz davranıldığını da ileri sürmekteydi. Örneğin, bir kazada birkaç mukataa olabileceği gibi, bir kazanın bir veya daha fazla köyü, buldukları kazaya değil daha uzak başka bir kazadaki mukataaya eklenebilmekteydi. Yine bazı kazaların adet-i ağnamları ile İzmir ve Selanik gibi büyük olmayan gümrük gelirleri, buldukları kazanın mukataasına katılması gerekmesine rağmen ayrı ayrı mukataa olarak kabul edilmekte ve büyük karmaşaya sebep olmaktaydı. Penah Efendi bu hususa da akıldan uzak bir iş nazarıyla bakmakta ve şaşkınlığını dile getirmekteydi. Verilecek yeni düzenle gümrük ve adet-i ağnam vergilerinin, buldukları kaza mukataasına dâhil edilmesinde -gelir kaynağının yatırımcısı olan- malikane sahibinin zararına olacak bir durum yaşanmayacağına inanmaktaydı³¹.

Merkezî yönetimin reayanın korunmasında en çok dikkat ettiği mesele, bölgeye güçlü valilerin tayin edilmesi ve görevlerinin gereklerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmelerinin temini olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bir yönüyle de devlet için onların hem yeni düzenin mimarları olmaları beklenmekte hem de bölgedeki istikrarın en önemli tehditleri olarak görülmekteydiler. Valilerse belki de idari-mali açıdan oldukça sert açmazlarla mücadele etmek zorunda kalıyorlar ve bunun üstesinden gelebilmek için çeşitli suistimallere girişmeye sanki mecbur bırakılıyorlardı. Kendilerinden beklentilerin yarattığı baskı karşısında çaresiz ve yalnız bir vali profilini görmek Mora için şaşırtıcı değildi. Çünkü bir yönüyle tipik bir Osmanlı yönetim bölgesiyken, bir yönüyle de atipik özellikler içerir halî, Mora'ya ayırt edici bir mahiyet bahşetmektedir. Bölgeye özgü yeni düzenlemeler öncesinde ahalinin genel olarak *himâyet ve siyânetlerinin* öncelikli sağlayıcıları kocabaşı ve yerel ileri gelenlerdi. Bu aşamada valilerin esas görevi, buna özen gösterilmesini temin etmektir. O yüzden muhatapları,

³⁰ *Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları (İlkkânun 1942)*, Cilt II, Sayı X, s. 317.

³¹ *Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları (Şubat 1943)*, Cilt II, Sayı XI, s. 387.

huzuruna çağdırmaktan, nasihat etmekten ve uyarmaktan sakınmaması gerekmektedir³².

Mora'nın *nizâm-ı cedîd*³³ olarak adlandırılan 1793 düzenlemesiyle başlayan döneme girişi, 1 Mart 1202 (12 Mart 1788) tarihinde Mora'da muhassıllık³⁴ uygulamasının kaldırılmasıyla olmalıdır. Çünkü Mora

³² Mora Valisi Ebubekir Paşa'ya hitaben yazılacak evail-i Rebiülahir 1204 (19-28 Aralık 1789) tarihli ferman müsveddesi için BOA., C.AS. 82/3856. Ebubekir Paşa'nın gönderdiği tahriratın 2 Rebiülahir 1204 (20 Aralık 1789) tarihli özetinde yer alan bilgiye göre, paşanın ahalinin zulümden korunması için gereğince davranmasından duyulan memnuniyet hakkında Anabolu, Kori(n)dos [Korinthos] ve Tripoliçe kadılarının ilamları da bulunmaktaydı. BOA., C.AS. 82/3856.

³³ *Nizâm-ı Cedîd* genel itibarıyla, III. Selim zamanındaki yenilenme ve yeniden yapılanma dönemi olarak bilinmektedir. Ancak bu kavramın, bir dönem isimlendirmesi yanında aynı zamanda yapılan yenilikleri de karşılayan daha geniş kapsamlı bir mahiyete sahip olduğu söylenmelidir. Örneğin Cevdet Paşa, ilgili dönem içerisinde *ba'zı nizâmât-ı cedîde* başlığı altında mukataa tasarrufu, ayan ve cizyedatların ahaliden kanun dışı vergi almamaları, taşra askerlerine ilişkin düzenlemeler, saltanat mensuplarının ve devlet adamlarının birbirlerine gösteriş yapmak için kıyafetlerinden maiyetlerine kadar yaptıkları faaliyetler gibi konulara değinmektedir. *Târîh-i Cevdet*, Cilt 4, İkinci Baskı, Matbaa-i Osmaniye 1309, s. 291-294. Buna karşılık Mora için çok daha erken bir tarihte cizye ve hazeriye vergilerine ilişkin düzenlemeler için de *nizâm-ı cedîd* tabiri kullanılır gözükmektedir. "... Mora ceziresinin bu def'a şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnları mücebince 'imârına vesîle ve re'âyâsının istirahatlerine zeri'a olmak için virilan nizâm-ı cedîd..."", tarihsiz telhis için BOA., AE.SABH.I 17/1464. Temel meselenin cizye ve avarız vergilerinin buldukları kaza mukataalarına bağlanması hasebiyle toplanmasından malikane sahiplerinin sorumlu tutulduğu bu düzenleme için yine *nizâm-ı cedîd* ifadesinin kullanıldığı, telhis üzerine 7 Cemaziyelahir 1206 (1 Şubat 1792) tarihli buyuruldu için BOA., C.DH. 79/3940.

³⁴ Mora'da muhassıllık uygulamasının ne zaman başladığı hakkındaki değerlendirme bu çalışmanın kapsamını aşacağından bunun mahiyetine dair bazı bilgileri paylaşmanın yeterli olacağı düşünülmektedir. Mora Muhassılı Vezir Mustafa Paşa örneğinde görüleceği üzere muhassıllar, düzenlemelerin hemen arifesinde Mora ceziresi muhassıllık mukataası olarak adlandırılan mali-idari biriminin vergilerini malikane usulüyle toplamakla görevliydi. Mustafa Paşa, Mora muhassıllık mukataasını 1 Mart 1165 (12 Mart 1752) tarihinden itibaren tasarruf etmek için merkezi hazineye 100.000 kuruşluk bir peşin ödeme (muaccele) yapmıştı. 29 Zilkade 1165 (8 Ekim 1752) tarihli Mora muhassılı Mustafa Paşa'ya yazılacak ferman müsveddesi için BOA., C.ML. 455/18432. 1769'da Mora'da tespit edilen mukataalar şunlardı: Mora muhassıllık mukataası (yıllık vergisi 14.118,5 kuruş); Mora ve civarındaki zeytinyağı üretimi ve ticareti (yıllık vergisi 2.261 kuruş); Kori(n)dos [Korinthos] kaza mukataası (yıllık vergisi 2.635 kuruş); Kalavrita kaza mukataası (1.444 kuruş); Benefşe [Monemvasia] kaza mukataası (1.565 kuruş); Anavarin kaza mukataası (807 kuruş); Balyabadra [Paleopatra] kaza mukataası (6.435 kuruş); Tripoliçe kaza mukataası (5.274 kuruş); Modon ve Koron kaza mukataası (565 kuruş), Karitena kaza mukataası (1859 kuruş); Anabolu kaza mukataası (477 kuruş), Andrusa kaza mukataası (2.320 kuruş); Mezistra [Mistra] kaza mukataası (1963 kuruş); Kalamata kaza mukataası (6.494 kuruş); Holomiç iskelesi (8.504 kuruş), Mezistra [Mistra] cizyesi (58,5 kuruş); Mora resm-i dönümü (915 kuruş); Mora buğday ve arpa öşrü (2.019 kuruş); Arkadya cizyesi (1.771, kuruş) ... idi. Fariba Zarinebaf, "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers...", p. 38 (Yazar, BOA,

reayasının zulüm ve adaletsizlikten kurtarılması ve harap olmaya yüz tutmuş olan adanın gelişip güzelleşmesi ancak bu yolla mümkün olabilecekti³⁵. Müslim ve gayrimüslim tebaayı ayırt etmeyen rahatsızlıklar manzumesi, ahalinin şikâyetlerini merkezî otoriteye iletebilmesi ve mağduriyetlerine ikna edebilmesinin önünü açtı. Zira merkezîyetçilik anlayışını da büyük ölçüde tehdit eden muhassıllığın kaldırılmasının, ancak ve ancak reayanın kabulü ve talebiyle (*rizâ ve istid'â*) hayata geçirildiği, özellikle vurgulanmalıdır. Yani bölgenin yönetimiyle alakalı yapıcı ve yönlendirici bir kararın alınmasına önayak olan ahali bu noktaya nasıl gelmişti? Tesis edilmeye çalışılan yeni düzenin, daha başından itibaren reayayı önceleyen bir yaklaşımla beslendiği anlaşılmaktadır. Ancak burada dikkatleri çeken husus, reayanın bu işteki rolüdür³⁶. Düzenlemenin bu ilk aşamasında muhassıl-valilerle reaya, sınırları

D.BŞM. 3998, s. 2-3'teki verileri kullanmıştır). Zarinebaf ayrıca BOA., D.BŞM. 4175/A, s. 4'ten 1771-1772 yılında Mora'daki gelirleri şöyle tespit etmekteydi: Muhassıllık 31.000 kuruş, bedel-i eşkinciyan 21.699,5 kuruş; cizye vergisi 220.648 kuruş; çiftlik gelirleri 8.156 kuruş; buğday satışı (30.000 kile) 58.750 kuruş; avarız vergileri 46.767,5 kuruş ve muhassıllık ve miranlık aidatları 9.294 kuruş idi. Fariba Zarinebaf, "Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers...", p. 46.

³⁵ Tarihsiz telhis için BOA., AE.SABH.I 17/1464.

³⁶ Mora reayasının, ister sıradan ahali olsun ister bölge ileri gelenleri olsun, Osmanlı yönetim felsefesine uygun olarak sorunlarıyla ilgili doğrudan merkezî yönetime ulaşmalarında şikâyet mekanizmasını XVIII. yüzyılda da aktif şekilde kullanmalarına dair, Mora ahkam defterlerinde pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. Sıradan ahali için hem yöneticileri hem de ayan, kocabaşı, voyvoda gibi görevlileri şikâyet etmelerinin ortak noktasını, kendilerinden alınan yasadışı vergilendirmeler oluştururdu. Ayrıca toprak mülkiyetine ilişkin ihtilaflar ya da eşkıyalık faaliyetlerine dair şikâyetler de öne çıkmaktaydı. 1742-1769 tarihleri arasında Mora Ahkam Defterlerinin 4-9. ciltlerini bazı seçme hükümler üzerinden inceleyen ve reayanın politik inisiyatif hakkını -yazarın ifadesiyle- ulaştığı bazı geçici sonuçlar için şu çalışmaya bkz. Demetrios Papastamatiou, "The Right of Appeal to State Intervantion as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)", p. 168-169, 178-182. Ahalinin XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyıl boyunca haklarını savunmak için şikâyet mekanizmasını nasıl kullandıklarına dair bkz. Suraiya Faroqhi, "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for Their Existence", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte In Memoriam Vanko Boskov*, ed. Hans Gerorg Majer, Wiesbaden 1986, p. 24-33. Ayrıca Osmanlı tebasının şikâyet mekanizmasını kullanmalarına dair şu çalışmalar da zikredilmelidir: Suraiya Faroqhi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 35, 1992, p. 1-39; Halil İnalçık, "Şikâyet hakkı: arz-ı hâl ve arz-ı mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 7-8, 1988, s. 33-54; Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province, The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, RoutledgeCurzon, London-New York 2005; Hülya Taş, "Osmanlıda 'Şikayet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt 2, Sayı 3, 2007, s. 186-201; Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet ve Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih

oldukça kalın hatlarla çizilen iki karşı blokta yer almaktaydılar. Bunu şekillendiren unsurlar ise ahaliden toplanan haksız vergiler ve her fırsatta başvurulmaktan çekinilmeyen aynı kaynaklı suistimallerdi. Söz konusu temayülün odağına ise cizye³⁷ vergileri ile vilayet masrafları oturmaktaydı³⁸.

Mora cizyelerinin toplanması, aynı zamanda Mora muhassılı da olan valiler tarafından yerine getirilirdi. Muhassılların, ağırlıklı olarak gayrimüslim ahaliden cizye vergilerinin toplanmasını bahane ederek yarattıkları gayrikanuni ve zulüm ortamı, ilk etapta her bir cizye evrakına, valilere maaş olarak kaydedilmek üzere birer kuruş eklenmesi uygulamasını getirmişti. Oysa reyanın korunmasını hedefleyen bu adımın pek de faydalı olmadığı çok kısa bir zaman içinde tecrübe edilecekti. Çünkü valiler, cizye üzerinden suistimallerini genişletmekten geri durmuyorlardı. Sorunların diğer bir boyutunu yine valilerin *vilayet masrafı*³⁹ diye çeşitli bahanelerle olması gerekenden üç kat daha fazla tahsilat yapması oluşturuyordu. O yüzden toplanması gereken ve merkezî yönetimi esas ilgilendiren cizye ve avarız vergilerinin, valilerin kendi öncelikleri dolayısıyla istenilen zamanda toplanması ne yazık ki mümkün olamıyordu.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sisteminde meydana gelen aksaklıklara rağmen devlet, eyalet ve sancak mutasarrıfları ve tımar sahiplerinden geleneksel yükümlülüklerini yerine getirmelerini beklemekteydi. Özellikle valilerin, ellerinde bulunan gelirler bu talepleri karşılamak için yetersiz bir aşamaya gelince, ahaliden yeni fakat gayriresmî - terminolojide *tekâlîf-i şakka* olarak bilinen kanunsuz- vergiler toplamaya giriştikleri bir süreç başladı. Bunlar esasında ne yasal ne de gerçek vergilerdi. Valilerin herhangi bir zamanda nakdî ya da aynî topladıkları keyfî nitelikli taleplerdi. Merkezî yönetim, bu vergilerin yasaklanmasının imkânsız olduğunu anlayınca, 1730'larda aldığı bir kararla tekâlîf-i şakkaları, imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazeriyye adlı dönemsel vergilere dönüştürdü. Böylece

Kurumu, Ankara 2016; Muhammed Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Tefîşi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı 26 (Bahar 2019), s. 447-472.

³⁷ Şeri bir vergi olup merkezî hazinenin en önemli gelir kaynaklarından cizye vergisi hakkında Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, 1993, s. 45-48.

³⁸ Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 43-44.

³⁹ 1770 isyanının bastırıldığı son yıllara tarihlenen tespit edebildiğimiz bir vilayet masraf defterinde, mevcut koşulların etkisiyle askerî ihtiyaçların ve askerlerin tayinatlarının büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. 9 Cemaziyelahir 1192 (5 Temmuz 1778) tarihli ilgili defter için BOA., D.BŞM.MRM.d. 17320. Ayrıca yine esas düzenleme öncesi Ayapetros kazasının 21 Zilkade 1205 (22 Temmuz 1791)-23 Safer 1206 (22 Ekim 1791) dönemine tekabül eden, 23 Safer 1206 (22 Ekim 1791) tarihli üç aylık vilayet masraf defteri için BOA., C.DH.79/3940.

valilerin, yetersiz kalan has gelirlerini desteklemek adına yeni tip bir vergi oluşturuldu⁴⁰. Bunun yanısıra artık olağan hale gelmiş olan avarız-ı divaniyye türü vergiler de (nüzül, sürsat, kürekçi, avarız akçesi) muhtemelen 1593-1606 yılları arasında düzenli olarak alınan nakdî vergiler halini aldı. Takip eden süreçte ise bunların kayıt altına alınma prosedürü işletildi. Dolayısıyla yeni dönemin vergilerini toplamak ve denetimini sağlayabilmek için kaza ölçeğinde avarız haneleri esasına dayanarak hazırlanacak tevzi defterleri dönemi resmen başlamış oldu⁴¹.

Ahali, böylece XVIII. ve XIX. yüzyıllarda artık ödemekle yükümlü oldukları bölgesel giderlerle de muhataptı ve bunlar vilayet masrafı adıyla tevzi defterleri vasıtasıyla toplanır bir mahiyet kazanmıştı. Defterlerin hazırlanması, kadılar tarafından bölge ileri gelenlerinin katılımıyla yapılırdı. Vilayet masraflarının nelerden oluştuğuna dair bir genelleme yapmak, bölgesel farklılıkların masraf kalemlerine yansımaları ve bir kısım keyfî yaklaşımlar sebebiyle zor hatta olanaksızdır. Bu alanı düzenleyen yasal metinlerin bulunmaması, buna mahal vermekteyse de bazı temel hususlar hakkında çıkarımlarda bulunulabilir. Onlardan en bariz olanı yükümlülüğe tabi olma koşulunun emlak, arazi ve gelir sahibi olmak olduğu söylenebilir. Böylece ayrıcalık gözetmeden dinleri ve sosyal statüleri ne olursa olsun

⁴⁰ Yavuz Cezar, "From Financial Crisis to The Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Oriente Moderno The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, ed. Kate Fleet, XVIII (LXXIX), vol. 1, 1999, p. 52.

⁴¹ Halil İnalcık, "Devlet-i Aliyye'de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm", *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İşbankası, İstanbul 2016, s. 46-66. Şer'iyye sicillerine kaydedilmiş olan tevzi defterleri (salyane ya da vilayet masraf defterleri) ahalinin, hem devlete hem de buldukları bölgenin kamu hizmetlerine yaptıkları katkılar çerçevesinde araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 148-170; Yavuz Cezar, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Büyüklüğü Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 9, Nisan 1996, s. 89-143; Christoph K. Neumann, "Selânik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi Ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Malî İşlemler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 1998, s. 69-97; Ali Açık-Abdurrahman Sağır, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 41, 2005, s. 95-145; Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 6, 2004/1, s. 67-86; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1981, s. 135-155. Ayrıca tevzi defterlerini, merkezin otoritesini yerel unsurlarla paylaşması yoluyla eyaletlerde yeni bir kontrol mekanizmasının parçası olarak konumlandırılan şu çalışmaya da bkz. Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford California, 2016.

herkes, tevzi defterlerine giren giderlere katılacaktı. Ayrıca fermansız tahsilat da külliye yasaktı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra denetim amacıyla bu defterlerin, belli aralıklarla (altı ayda bir yılda iki defa⁴²) İstanbul'a gönderilmesi ve merkezce de onaylanması prensibi getirildiyse de bunun pratikte uygulanmasında ciddi zorluklar yaşanmıştı. Ayrıca imdad-ı seferiyye, imdad-ı hazeriyye, tekalif-i örfiyye ve tekalif-i şakka vasıtasıyla yöneticiler ve ileri gelenler tarafından olması gerekenden daha fazlasını talep ederek ahaliyi rencide etmeye devam etmeleri, onların pek çok kez itirazlarına ve hak arayışlarına sebep olmaktadır⁴³. Devletinse bu konudaki bilindik girişimi, adaletnâme niteliğinde fermanlar göndererek kendini göstermekteydi⁴⁴.

Mora'da ise ortam, anlatılanlardan farklı değildi. Mora valilerinin özellikle Mora muhassıllığı olarak adlandırılan idari-mali birimin yöneticisi-işleticisi (muhassıl) olma niteliğini bünyelerinde barındırıyor olması ve buna dayanarak özellikle cizye vergisi üzerinden yaptıkları suistimaller, değişimin muhtemel tetikleyicisi oldu⁴⁵. Diğer taraftan valilerin, vilayet masrafı adı altında Osmanlı bürokrasisinin artık *zulmiyyeler* olarak kaydettiği kanundışı vergiler yüzünden yarattıkları mevcut durum, bundan istifade edenlerin kim olduklarını iyice belirsizleştirdi⁴⁶. Böylece meşru sebebinin kendiliğinden

⁴² Keyfi uygulamalar yüzünden ahalinin artan şikâyetleri, devleti uzaktan denetim yerine periyodik bir denetim uygulamasını başlatmasına sebep olmuştu. Yavuz Cezar, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Büyüklüğü Üzerine", s. 104.

⁴³ Yavuz Cezar, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Büyüklüğü Üzerine", s. 91.

⁴⁴ 1784 yılına ait Isparta kadısı başta olmak üzere bölgedeki diğer kadı ve naipler ile Hamid Sancağı mütesellimi ve ileri gelenlerine hitaben yazılmış böyle bir adaletnâme fermanı için Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 329-331.

⁴⁵ 1788 yılında muhassıllık uygulamasının kaldırılmasının gereklilikleri, 1793 düzenlemesinin taslak planında oldukça net çizilmekte ve çıkış noktası olarak cizyeden kaynaklı olumsuzluklar başı çekmekteydi: "Mora cizyesinin bi'l-cümle cizye evrâkı Mora muhassılı bulunan vüzerânın 'uhdelerine kayd olunagelmekle ma'rifetleriyle cibâyet ve tahsilinde re'âyâya te'addî olunageldiğine binâ'en beher varaka birer gurûş valilere ma'âş zamm-birle âher vecdle te'addî olunmamak üzere nizâma rabt olunmuşiken müsmir olmayub re'âyânın cizyeleri mâlına katı vâfir akce zamm ve evvel emrde kendülerinin zamm etdikleri akceyi içinden çıkarub ahz ve asıl cizye mâlından olan akceyi cizye bakâyâsı diyerek ceste ceste tahsil edegeldiklerine binâ'en hîn 'azllerinde cizye bakâyâsı olarak re'âyâ üzerinde külliyyetli bakâyâları kalub cânib-i devlet-i 'aliyyeden taleb olundukda Mora kazâlarını gösterdikleri ve 'azl ve nasb vukû'unda emvâl-i cizyeyi halef selef selef halefe ihâle ile aralıkda cânib-i mîrîye gadrları âşikâr ve ekseriyâ bi'l-cümle mâl-ı cizyeyi itlâf edegeldikleri ...". Devamında çeşitli bahanelerle bölgeye vali ya da merkezî yönetim tarafından gönderilmiş mübaşirlere yapılan usulsüz ödemeler gelmekteydi. Üçüncü sırada ise kaçınılmaz olarak dönemin bitmeyen çilesi vilayet masrafları bulunmaktaydı. BOA., HAT 97/3908.

⁴⁶ XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında Rumeli eyaleti ile Rumeli valilerinin fonksiyonları hakkında bkz. Gergana Georgieva, "Administrative Structure and Government

oluştugu bir ortamda, merkezî yönetim ustaca bir manevrayla 1202 (1788) yılında muhassıllığı kaldırmış⁴⁷ ve bu yolla yaratılan çok katmanlı kaotik ortama bir çeki düzen verme fırsatı bulmuştu. Öncelikle reayanın muhassılvalilerin kontrolü altındaki Mora cizyelerinin her birinin ilgili kaza mukataalarına bağlanmasıyla⁴⁸ işe başlanmıştı. Ellerindeki önemli bir ekonomik kozu kaybeden valilere ise 90.204 kuruşluk hazeriyye⁴⁹ tahsis edilmesi şartı getirildi. Atılan bu adımla, valilerin kontrol altında tutulması yanında vergi toplayanın ve ödeyenin, neyle muhatap olacağı konusunun açıklığı kavuşturulması da planlanmış olmalıdır. Ayrıca hazeriyye ve altı aylık vilayet masrafı dışında, her vali değişikliğinde bir defaya mahsus olmak üzere kendisinin ve maiyetlerindeki masraflarına ve hizmetlerine karşılık her bir kazadan belirli bir ödeme yapılması da gerekecekti⁵⁰. Yeni uygulama, cizye ile sınırlı kalmamakta aynı zamanda muhassılların

of Rumelia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: The Functions and Activities of the Vali of Rumelia”, *Political Initiatives 'from the Bottom Up' in the Ottoman Empire (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009)*, ed. A. Anastasopoulos, Rethymno 2012, p. 3-19.

⁴⁷ Uygulama kaldırıldığı esnada, muhassıllık idaresindeki mukataa ve maktu halindeki gelirleri tespit etmek mümkündür. Zira Baş Muhasebe Kalemî'nin düzenlediği şu kayıt, Modon, Koron ve Anavarin adet-i ağnam mukataası, Manya gümrük mukataası, Kori(n)dos [Korinthos] kazasına tabi bir köy, Mora'daki mukataa, emlak ve arazi dellalbaşılık maktuası, Kalavrita kazasına tabi birkaç köy, Ali Çelebi çiftliğindeki bir mezraanın maktuası, çeşitli mezraalara ait maktua ile sekiz çiftliğin maktu geliri gibi sahalara işaret etmektedir. Telhis üzerine 9 Şevval 1201 (25 Temmuz 1787) tarihli buyuruldu ve muhassıllık dâhilindeki bu gelirlerin detaylarını gösteren Baş Muhasebe kalemince hazırlanmış defter için BOA., AE.SABH.I 342/23878.

⁴⁸ Buna avarızın da dâhil olduğu sonraki detaylardan anlaşılmaktadır. Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 44.

⁴⁹ Bu miktarın ilk taslakta 92.000 kuruş, 1793 kanunnamesinde 90.204 kuruş olarak tespit edildiğini görmekteyiz. BOA., HAT 97/3908; Mora nizamına dair kanunname hükümlerini de içeren daha önceden çeşitli tarihlerde yazılmış padişah emirlerinin özetlerinin yer aldığı tarihsiz tezkire için BOA, AE.SSLM.III 426/24435; Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 43-49. Mora Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya yazılacak evasıt-ı Rebiülahir 1214 (12-21 Eylül 1799) tarihli ferman müsveddesinde, hazeriyye miktarının 92.000 kuruş olduğu kaydedilmektedir. Bkz. BOA., C.DH. 92/4555.

⁵⁰ Bunlar arasında mefrûşât (4.000 kuruş); üç günlük yemek masrafı (3.000 kuruş); mehterbaşı hizmeti (500 kuruş); zahirecibaşıya (500 kuruş), hazinedâr ağaya (500 kuruş), divan efendisine (750 kuruş), kethüda beye (4.000 kuruş) yapılan ödemeler; kapı harcı (200 kuruş); kapıcıbaşının dört kişilik maiyeti (400 kuruş); hazine yamağı (250 kuruş); tercüman konağına mefrûşât (400 kuruş); umûr-ı vilâyet işleri (750 kuruş); kâtibiyye (48 kuruş); huddâmiyye (48 kuruş); muhzırıyye (27 kuruş) için olmak üzere toplamda, 15.373 kuruş ödeme yapılacaktı. Selh-i Rebülahir 1200 (26 Aralık 1791) tarihli ilgili masraf defteri ile bu meblağın her bir kazaya dağılımı hakkında bkz. BOA., C.DH. 247/12332. Söz konusu meblağın toplanmasında ilgili kaza kadısı ile tüm *ağavât* denilen grup ve reaya vekilleri doğrudan sorumlu idiler.

uhdesinde olan mukataa, maktu ve çiftliklerin gelirlerinin de Mora valileri tarafından tahsilini ve gerekli yerlere havalesini getirmektedir.

Mora Yeni Düzeninin (*Nizâm-ı Müstahsene*) Mihenk Taşı: 1793 Kânûnnâmesinin Hayata Geçirilmesi

Mora'da kapsamlı düzenlemeler yapılana ve uygulamada daha net yetki sınırları çizilene kadar 1788 düzenlemesinin, prensipte sürdürüldüğü hatta yeni dönemin mayası haline getirildiği söylenebilir. Mora valileri hâlâ hırsla suistimallerine devam etmekte ve ahaliden *câ'ize*, *boğca-bahâ*, *'ubûdiyyet* gibi bahanelerle tahsilatlar yapmayı sürdürmekteydiler. Ayrıca hazeriyyeleriyle yetinmeyerek vilayet masraf defterlerine diledikleri miktarı ekletmekte ve ahaliden zorla almaktan çekinmemekteydiler. Merkezî yönetimin de farkında olduğu üzere esasında Mora valileri bunu, cizye, avarız ve mukataaların ellerinden alınmasına dayandırmakta, o yüzden olmadık eziyetlere girişmeyi⁵¹ kendilerine hak görmekteydiler.

Yeni düzenin hemen arifesinde hâlen hazeriyye uygulamasının oturmadığı ve valilerin -hediye-bahâ, hil'at-bahâ, revgan-ı sâde, şa'ir ve samân-bahâ, mefrûşât ve ta'mîrât-ı konak masrafları gibi isimlerle gayrikanuni vergiler tahsil etmemeleri için uyarıldıkları görülmekteydi. Ancak onlara tahsis edilmiş olan sarayın tamiri için edilecek masraf, bundan hariç tutulmaktaydı. Eğer böylesi bir durum hasıl olursa öncelikle merkeze bildirilecek ve tamiri için bir emir gönderilmesi beklenecekti. Emir ulaştığında tüm kaza reaya ve voyvodaları, bir defaya mahsus olmak üzere maktuen 4.000 kuruş ödeyecekler ve fazlasını vermeyeceklerdi⁵².

1202-1207 (1788-1792/93) yılları arasında ahali, yaşadığı bu tür olumsuz durumlara karşı gösterdiği reflekslerini biraz daha arttırma vesilesine sahip oldu. Öyle ki en başta valilerin tavırlarından kurtuluşun bir yolunu, kazalarını *serbest* statüsüne getirtmekte aramışlardı. Bazı kazalarsa, *selâtin-i 'izâm hazerâtının* uhdesinde olmalarıyla zaten *serbest* statüsünde idiler. Oysa bu husus, onları valilerin baskısından kurtarsa da mücadele edecekleri yeni bir aktörün karşısına çıkmasını engelleymemişti: kaza mukataası

⁵¹ Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 44. Ülke genelinde ayan ve mütegalibe unsurların mevcut vergilere diledikleri gibi eklemeler yaptıkları, kadı, naip, ehl-i örf görevlileriyle iş birliği yaparak ahaliden yüksek miktarlarda paralar topladıkları, XVIII. yüzyılda oldukça yaygınlaşmıştı. Kadıların, *harc-ı imzâ* veya *defter akçesi*, voyvodaların *mukataa zararları*, ayanların *ayaniyye* adıyla çeşitli miktarda meblağları, tevzi defterlerine eklemeleri olağan eğilimlerdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 322.

⁵² Termiş [Termiş] tuzlası mukataasının malikane yatırımcısı kapı kethüdası Mehmed Emin Ağa'nın gönderdiği tahriratın 4 Cemaziyelahir 1206 (29 Ocak 1792) tarihli özeti için BOA., C.DH.79/3940.

voyvodaları. Bu durumda Mora valilerinin *zulmiyyelerini* yüklenecek ancak beş-altı kaza kalmıştı. Hatta bunlardan biri olan Ayapetros kazası reayası kendilerine yüklenen vergiler, ödeyebilecekleri sınırı aştığından buna güç yetirememiş ve onlardan bir kısmı ya İstanbul'a ya da başka diyarlara kaçarak yükümlülükten kurtulmayı ummuşlardı. Geride kalan reayadan tahsil edilen meblağın miktarı ve detayları, kaza kadısı tarafından hazırlanan defterle merkeze yollanmış ve *serbest* addedilmesi için kadılık vasıtasıyla başvuruda bulunulmuştu. Resmî kayıtlar incelendiğinde 1788 düzenlemesi akabinde Ayapetros kazasının malikane ile vergilerinin toplanmadığı anlaşılabilir olup, vergi gelirlerinin Anabolu Kalesi görevlilerinin tımarı olarak tahsis edildiği görülmüştü. Oysa bunun reayanın zulümden azade kalmasına yetmeyeceği, ahalinin merkeze ulaştırdıkları arzuhallerinden anlaşılmaktadır.

Ahali çözüm olarak, malikane ile deruhte edilen Termiş [Termis] tuzlası mukataasına bağlı olan beş köy arasına katılmayı ve cizyelerinin de malikane sahibi tarafından toplanmasının uygun olacağını önermekteydiler. Tuzlanın malikane yatırımcısının da işine gelen bu girişimin sonucunda Şevval 1201 (Temmuz/Ağustos 1787) tarihinde alınan kararla, 11.727,5 kuruş yıllık vergilerini⁵³ zamanında ödemede tereddüt göstermemeleri ve eğer buna aykırı bir hareket hissedilirse verilen hükmün kaldırılacağı ve kazanın başka bir mukataaya ekleneceği ahaliye açık bir dille ifade edilmekteydi. Ancak o esnada Ayapetros naibinden gelen ilam hem ahalinin hem de tuzla mukataasının yatırımcısının beklentisini boşa çıkarmaya yönelikti. İlamında zikrettiğine göre, kazanın tüm ahali ve reayalarının, mahkeme huzuruna gelerek kaza gelirlerinin tamamının malikane ile tasarruf edilmediğini, tımar ve zeamet hissesi içerdiğini ancak bunun kendilerini zulüm ve eziyetten korumadığını belirttiklerini; etraflarında dâhil olabilecekleri Arhos [Argos] mukataasından başka mukataa olmadığını; o yüzden bundan sonra *ber-mûceb-i nizâm-ı cedîd* cizye ve yıllık gelirlerinin Arhos [Argos] mukataasına katılmasını kabul ettiklerini ifade etmekte ve hatta bunun o zamanki Mora mütesellimi tarafından da onaylandığını söylemekteydi. Ancak merkezin kararı, gerekçesi açıklanmayarak, tuzla mukataasına katılmanın uygun olacağı yönünde tekrarlanmıştı⁵⁴.

Artık yarımada'nın tamamı voyvoda ve valilerin adaletsizlikleriyle çalkalanıyordu. 1788 düzenlemesi, görünen o ki beklenen iyileşmeyi

⁵³ Bir karşılaştırma olması adına, Ayapetros kazasının 21 Zilkade 1205-23 Safer 1206 (22 Temmuz-22 Ekim 1791) dönemine ait üç aylık vilayet masraflarının miktarı 18.725 kuruştur, BOA., C. DH.79/3940.

⁵⁴ Termiş [Termis] tuzlası mukataasının malikane yatırımcısı kapı kethüdası Mehmed Emin Ağa'nın gönderdiği tahriratın 4 Cemaziyelahir 1206 (29 Ocak 1792) tarihli özeti için BOA., C.DH.79/3940.

sağlamada yetersiz kalmaktaydı. Diğer taraftan da merkezî yönetimin, yarımadaının mevcut durumuyla alakalı epey endişeli olduğu görülmekteydi. Çünkü eğer ahali üzerindeki baskıya dayanamaz ve Mora'yı terk ederse, bölgenin bütünüyle viran olacağı düşünölmekteydi⁵⁵. O yüzden Mora'daki hale bir çeki düzen vermek adına, merkezde Abdullah Molla Efendi, Darphane-i Amire Nazırı, Defterdar, Tersane-i Amire Emine Osman Efendi, Baş Muhasebeci ile sadaret kethüdası, reisülküttab ve çavuşbaşının hazır bulunduğu bir heyet oluşturulmuş ve konu enine boyuna tartışılmıştı⁵⁶. Müzakerelerin sonucunda heyet, yarımadaının idari-mali ve sosyal hayatına ilişkin taslak bir plan ortaya çıkarabilmişti. Mora cizyesinin kaza mukataalarına bağlanması, serbestiyetlik, valilerin hazeriyyesi, voyvodaların yetki alanı, mübaşir konusunun detaylıca tahlili, ayan ve kocabaşların çıkarlarına göre hareket etmelerinin önlenmesi, 2.000 kişilik sekban ulufesinin kaldırılması⁵⁷, kadı ve naiplerin alması gereken ücretlerin mahiyeti, vilayet masraf defterlerinin hazırlanması, valilerin nitelikleri ve yetkileri, voyvodaların nitelikleri gibi hususlar, üzerinde durulan temel konulardı⁵⁸. İşi pek de şansa bırakmak istemeyen heyetin aldığı ikinci karar, taslak maddelerin o sırada Mora valisi bulunan ve yukarıda valiler hakkında ortaya konan olumsuz kanaatten azade tutulduğu anlaşılan Mustafa Paşa'ya gönderilerek, fikrinin alınması ve ekleyeceği bir şey olup olmadığının sorulmasıydı. Paşa ise emredilen hususu etraflıca değerlendirerek, öncelikli bulduğu hususları altı başlık halinde toplamış ve yönetimin görüşlerine sunmuştu⁵⁹.

Böyle bir imkânı, bölgede tespit ettiği rahatsızlıkları dile getirmek için bir fırsat olarak değerlendiren Mustafa Paşa, hazırlanan yeni düzenin şartlarının oldukça isabetli olduğunu düşünmekteydi. Özellikle serbestiyetlik

⁵⁵ Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 44-45.

⁵⁶ "...Abdullah Molla Efendi hazretleri ve Darbhâne-i 'Âmireleri Nâzırı Ağa ve Defterdâr Efendi ve Tersane Emine 'Osman Efendi ve Baş Muhâsebeci el-Hâc Efendi kapuya celb olunduklarında kethüdâ beğ ve re'is efendi ve çavuşbaşı ağa bendeleri dahi cem' ve bir yere gelinub husûs-ı mezbûr der-miyân ve bâlâda zikr ve beyân olunan hâlât müzâkere ve iktizâ-yı nizâmı mütâla'a ve mülâhaza olundukda ..." BOA., HAT 97/3908.

⁵⁷ Mora'nın güvenliği için istihdam edilmiş olan sekbanların yeni kanunla kaldırılmış olmasına rağmen hâlâ *sekban ulufesi* adıyla usulsüz meblağlar tahsil edilmeye devam etmekteydi. Bunun örneklerinden birini, III. Selim'in kızkardeşlerinden Beyhan Sultan'ın malikane ile tasarruf ettiği kazalar ahalişi yaşamaktaydı. BOA., C.SM. 166/8303.

⁵⁸ BOA., HAT 97/3908.

⁵⁹ Paşa'nın tavrınınin 24 Eylül 1792 tarihini taşıması, henüz bir taslak halinde olan şartların muhtemelen onun önerileri doğrultusunda yeniden gözden geçirilerek son halini aldığını düşündürmektedir. Mora Valisi Mustafa Paşa'nın 7 Safer 1207 (24 Eylül 1792) tarihli takriri için BOA., HAT 97/3909; aynı tarihli kaimesi için BOA., HAT 97/3908A; aynı tarihli mektubu için BOA., HAT 97/3910.

uygulamasının kaldırılması yanında valilerin mutedil ve vezaret rütbesinde olanlarından atanmasını yerinde bulmaktaydı. Ancak yargılama konusundaki temayül konusunda söyleyecekleri vardı. Önceleri Mora kazalarında yaşayan ahali pek çok sebepten kaynaklı olarak mahallerinde görülmesinin mümkün olmadığını düşündükleri davalarını, Mora Divanı'na getirirlerdi. Oysa merkezî yönetimin almış olduğu bir karar bu uygulamaya son vermişti. Mustafa Paşa'nın, ahalinin davalarının hakkıyla görülmediğini ve divana gelişlerinin engellenmesinin onların hak arayışlarını sekteye uğrattığını ifade etmesi, bir nevi kazalardaki hukuki sürecin işlemediğine dair bir kaygıyı paylaşması olarak da okunabilir. Anlaşılan o ki valilik divanının, reayanın davalarını getirebileceği ya da itiraz edebileceği daha güvenilir bir noktada yer aldığını düşünmekteydi.

Mora reayasına yapılan zulümlerin sebebiniyse daha çok kocabaşılara havale etmekteydi. Her bir kazada 3-5 ya da daha fazla kocabaşı bulunmaktaydı. Her birinin maiyetinde de birer yazıcı, çeşitli sayıda hizmetli ve sekbanları vardı. Paşa'ya göre ortalama bir kocabaşı, bir veya iki seneliğine bir kazada kocabaşılık etse, edineceği servetin haddi hesabı olmazdı. Ayrıca bunu çaresiz reaya üzerinden temin ettiği de herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bunun yanında kocabaşılardan maiyetlerinde bulunanlar vasıfsız kişiler oldukları için mevcut durumu araştırmak üzere, gizlice ya da aleni gönderdiği adamlarını hiçbir şekilde kazada tutmuyorlar ve soruşturma yapılmasına imkân bırakmıyorlardı. Mustafa Paşa'nın önerisi açıktı. Her kazada bir kocabaşı, cizye için bir sandık eminiyle bir yazıcının bulunması yeterliydi. Bundan fazlasına kesinlikle izin verilmemeliydi.

Devletin önüne geçmeye çalıştığı en önemli suistimal kalemlerinden biri olan mübaşiriyye için de söyleyecekleri vardı. Birkaç seneden beri merkezden gönderilmiş olan mübaşirler, *birûn-ı mübâşiriyye* talebinde bulunarak ahaliyi rencide etmekteydi. Yeni düzenlemeyle birlikte *umûr-ı mühimme* ve diğer konular için gönderilmiş mübaşirlerin *merâmları* üzere değil halleri, rütbeleri ve hizmetleri göz önünde bulundurularak, ücretlerinin merkezden ödenmesinin reaya için daha uygun olacağını bildirmekteydi.

Mustafa Paşa ayrıca Mora'nın denizden ve karadan korunması için tahsis edilmiş olan Balyabadra [Paleopatra], Benefşe [Monemvasia] ve Koron limanlarındaki kırlangıç gemileriyle ilgili önerilerde bulduysa da bu husus, kanunnamenin şartları arasında yer almamıştı. Taslak hükümlerinde değinilen Mora'daki 2.000 sekbanın kaldırılmasına ise daha somut verilerle karşı çıkmaktaydı. Çünkü zaman zaman ortaya çıkan Manya başta olmak üzere eşkıyanın faaliyetleri ya da Arnavut taifesi ve diğer hususlardan kaynaklı mahzurlardan Mora reayasının korunmasında, bu sekbanların hayati rol üstlendiklerine dikkat çekmekteydi. Böylece eşkıyanın bertaraf

edilmesinin, Mora'daki karmaşanın önüne geçilmesinin ve güvenliğin sağlanmasının, kazalardaki bu tür askerlerin mevcudiyetine bağlı olduğunu düşünmekteydi.

Bir diğer husus, bazı kazaların köylerindeki şeri işlere ve cizye evrakına ilişkindi. Bunların bir kısmı evkaf ve has kazalarına taşınmış, bir kısmının cizyeleri de müstakil halde bırakılmıştı. Ancak bu durum, bu tür kazalarda geride kalan reayayı oldukça zor duruma düşürmüştü ve devletin toplanmasını beklediği vergileri bile ödemeye güç yetiremez hale getirmişti. Bu sebepten bahsi geçen köylerin yine eski kazalarına eklenmesinin, reaya için daha uygun olacağı kanaatindeydi.

Taslak kanunnamenin, Mustafa Paşa'nın görüşleri de göz önünde bulundurularak, *ittifâk-ı ârâ*⁶⁰ (*oybirliği*) ile verilen son halinin, 3 Cemaziyelahir 1207 (16 Ocak 1793) tarihinde hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Böylece "... cezîre-i mezbûrenin istihsâl-i esbâb-ı nizâmı zımında tertîb olunan işbu kânûnnâme-i müstahsenenin *yegân yegân* icrâsı ve devâm ve istikrârıyla himâyet ve siyânet-i re'âyâ ve berâyâyâ dikkat ve cezîre-i mezbûrenin i'mârî ve fukarânın istihsâl-i esbâb-ı refâh ve asâyîşleri ..." nin temini esas kabul edilmekteydi⁶¹. Kanunnamenin şartları hazırlandıktan sonra sadrazamın bir takriiriyle padişaha sunulmuştu. Emriyle kanunname *kalem-i cerîdesine* kaydedilecek ve muhafaza altına alınacaktı. Burada dikkat çeken kısım kanunname şartlarının, *i'lân ve işâ'asının vakt-i hâcete* bağlı olacak olmasıydı. Padişahın görüşüne göre, nizamın *şimdilik* herkese duyurulmasına gerek yoktu. Her ne kadar acil gibi görünüyorsa da *nizâm-ı mezkûr, ihtiyâc mess etmedikce* duyurulmayacaktı⁶².

⁶⁰ Hakan Erdem, 1207 (1792/93) yılında henüz Osmanlı'da bir parlamentonun mevcut olmadığı bir sırada ittifâk-ı ârâ ile kastedilen oybirliğinin kimlerden alındığını sorgulamaktadır. Hatta bir yasayıcılar zümresi olup olmadığı ya da padişahın yeni kanunları neden oybirliği ile uygulamaya koyduğunun üzerinde de durmaktadır. Zira III. Selim ve kendisinden sonraki II. Mahmud'un, attıkları her adımı ulemaya ve bürokrat zümresinden belirli kişilere danışarak yaptıklarına dair vurgunun açık olduğunu belirtir. Hakan Erdem, "III. Selim: 'Sizden Rey Benden İnfaz Lâzım'" başlıklı, *Karar Gazetesi* köşe yazısı (05.06.2016). Mora Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya yazılacak evasıt-ı Rebiülahir 1214 (12-21 Eylül 1799) tarihli ferman müsveddesi için BOA., C.DH. 92/4555. İlgili düzenlemenin *ittifâk-ı ârâ* ile yapıldığına dair ayrıca bkz. 28 Ramazan 1210 (6 Nisan 1796) tarihli tahrir için BOA, C.DH. 23/1109.

⁶¹ Mora nizamına dair daha önceden çeşitli tarihlerde yazılmış padişah emirlerinin özetlerinin yer aldığı tarihsiz tezkire için BOA, AE.SSLM.III 426/24435. Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s. 43-49.

⁶² Sadrazam padişaha, bu şekildeki şartların uygulanması için asıl nizamın duyurulmasının beklenmesinin mi yoksa gerektiğinde madde madde bir emirle mahallerine gönderilmesinin mi uygun olacağını sormaktadır. Padişah ikinci öneriyi tercih etmektedir. Tarihsiz tahrir üzerine hatt-ı hümâyûn için BOA., HAT 262/15148.

Kanunname maddelerinin detayları etraflıca şu hususlara açıklık getirmekteydi:

Vergilendirme esaslarının belirlenmesi

Mora yarımadasında yaşayan bütün reayaya, padişah reayası olduklarından *birbirine denk* (siyyân) muamele edilmesi, vicdan ve adaletin bir gereği idi. Bu kaza filanın mukataa çiftliği, filanın vakfıdır veya hassıdır diye korunup bu şekilde başkaca zulüm ve eziyete yatkın olmak adaletin tabiatına aykırıydı ve saltanatın şefkatine de uymamaktaydı. Buna dayanarak asıl defterde eskiden kaydedildikleri ve kanunen serbestiyetleri geçerli olan icmalli zeamet, sultan vakıfları, havâss-ı hümâyûn ve şimdiki tahrirde muaf kaydedilmiş olanlar dışındakilerin, yeni oluşturulmuş kanuna uymayan muafiyet ve vergilerini maktu olarak ödeme imkanı, bundan sonra geçerli olmayacaktı. Vergilendirme esasları, reayanın durumuna ve gücüne göre aynı seviyede ödenecek şekilde yeniden düzenlenecekti.

Mora'nın idari yapısı ve valiler

Mora valileri için düzenlenen hazeriyelerden her kazaya düşen hisseler, kasaba ve köy ahalisi arasında mülk ve arazileri ile ödeme şartları dikkate alınarak voyvodaları tarafından tahsil edilecek ve zamanında valilere teslim edilecekti⁶³. Valiler de bunun dışında kazalara boş yere mübaşir gönderip mübaşiriyye, kethüdaiyye, hüddamiyye ve haraciyân adıyla talep edeceği kanundışı vergilerle *reaya fukarâsına* zarar vermeyecekti.

Mora valileri, görev yerlerine giderken artık Kori(n)dos [Korinthos], Anabolu, Arhos [Argos] ve Ayapetros'da bir gece kalıp Tripoliçe'ye öyle geçecekti. Gerekli masrafları ise kendileri tarafından karşılanacak, buna karşılık olması için de ilgili dört kazadan bir defaya mahsus olmak üzere miktarı daha önceden belirlenmiş (maktû') 1.000'er kuruş alacaklar ve bundan fazlasını talep etmeyeceklerdi. Bunun yanında Mora valilerinin *fukarâ-yı ra'iyetden* hediye-bahâ suretiyle topladıkları meblağlar ile padişah emriyle yasaklanmış olan revgan-ı sâde, şa'îr ve saman-bahâ gibi diğer eziyetlerin tamamı da kaldırılacaktı. Buna aykırı herhangi bir davranışta bulunulmaması için yapılan uyarılar bir kez daha tekrarlanmaktaydı.

⁶³ 1209 (1795-96) mali yılından itibaren Mora defter kethüdalığı zeameti maktû'unun (senelik 537,5 kuruş), tahsilinin Mora valilerinin üzerinden alınması ve merkezî hazineye irsaliye olarak teslim edilmesi uygun görülmüştü. Mora Valisi Mustafa Paşa'ya ve Mora Defter Kethüdası'na yazılacak olan 21 Zilhicce 1208 (20 Temmuz 1794) tarihli ferman müsveddesi için BOA, C.ML. 489/19926.

Kaza mukataaların yönetimi ve voyvodalar

Mukataa halinde olan her kazanın voyvodası, öşür ve eskiden beri yürürlükte olan vergiler dışında *fukarâ*dan fazlasını almayacaktı. Buna karşı hareket ettiği, yapılacak araştırma neticesinde tespit edilirse *bilâ-amân* cezası verilerek ibret alınması sağlanacaktı. Ayrıca Arnavut gibi yerli ve zalim kabul edilen kişilerden Mora kazalarına voyvoda atanmasına izin verilmeyecekti.

Kadı ve naiplerin alacakları ücretler

Kadı ve naiplere, *i'lâmât harcı* ve *tevzi' defteri imzâ'ıyyesi* olmak üzere, senelik her kazadan evrak başına beşer para tahsis edilmişti. Aynı zamanda senede iki defa düzenlenecek tevzi defterine ikişer buçuk para konulmasına karar verilmiş ve bundan fazlasının tahsil edilmesine müsaade edilmeyeceği kaydedilmişti.

Kocabaşılar, tercümanlar

Kanunname hükümlerine göre, Mora kazalarında birden fazla kocabaşı⁶⁴ olmayacaktı. Bunların da *fukarâya* herhangi bir eziyetleri olmasın diye, her türlü hareketleri araştırılacak ve aksi bir durum tespit edilirse görevden alınmaları ve değiştirilmeleri gerekecekti. Yerlerine ise *reaya fukarâsının* seçimiyle (intihâbıyla) ılımlı ve dürüst kimseler tayin edilerek, işlerinin bunlar tarafından yürütülmesi sağlanacaktı. Mora kazalarında tercümanlık görevinde olanlar da daimî halde vali sarayında bulunarak kendi görevleriyle ilgileneceklerdi. Görevleri dışında hareket ederek, zulüm ve baskıya ve *fukarânın* mallarının telef olmasına sebep olurlar ise haklarından gelinecekti.

⁶⁴ Kocabaşı tabiri, Osmanlılarda gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenleri için kullanılmaktaydı. Bunlar devletin çeşitli mali talepleri ve vergi konularında mahalli temsilci konumunda idiler. "Kocabaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 2002, s. 140-141; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993; Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974; Özcan Mert, "Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşıları (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, s. 139-154. 1770 Mora İsyanı'nın başlıca müsebbibleri arasında gösterilen kocabaşılardan özellikle yarımada'nın iç kısımlarında yaşayanlarından destek sağlanamadığı için isyanının başarısız olduğu iddia edilmektedir. Ancak her ne kadar bu hadise başarısız olsa da 1821'den sonra tekâmül edecek Yunan bağımsızlık hareketine bir başlangıç sağladığına yine aynı çalışmada değinilmektedir, Yuzo Nagata, "Greek Rebellion at 1770 in the Morea Peninsula, Some Remarks through the Turkish Historical Sources", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir 1995, p. 115-116. Hatta bunlardan bir kısmının müslim ahaliye yardım ettiği ya da isyanda yer almış gözükse de kayda değer bir faaliyette bulunmadıkları ifade edilmektedir. Çünkü onların esas gayesi, Mora'daki ayan, voyvoda ve diğer devlet görevlileriyle iş birliği yaparak olabildiği kadar menfaat elde etmektir. Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, s. 45.

Tevzi defterlerinin hazırlanması

Mora kanunname hükümleri, yukarıda genel çerçevesi çizilen taşra maliyesinin önemli bir ayağı olan tevzi defterlerine dair prensipleri tekrar etmekte ve bölgesel uygulamanın detaylarını belirlemektedir. Buna göre her kazanın cizye, avarız, menzil ve padişah emriyle ödenmesi gereken vergileri, her altı ayda bir detaylı bir şekilde kontrol edilerek defteri hazırlanacaktı⁶⁵. Gereken düzeltme ve ödeme şartlarına göre dağılımı yapılacak ve toplanacaktı. Vali, ayan, voyvoda, kocabaşı ve tercümana yapılacak herhangi bir ek ödeme, bu deftere kaydedilmeyecekti. Bu defterin düzenlenmesi kadı, ayan, voyvoda, kocabaşı ve reaya ileri gelenleri tarafından yapılacak ve üzerine vali tarafından *sahh*⁶⁶ keşidesi konacaktı. Bu işlemten sonra defterin bir sureti valide kalacak, bir sureti de Babiali'ye sunulacaktı. Defterin incelenmesi neticesinde eğer fazladan bir masraf kaydedilmişse, bunu kimin ne için yaptığının tespiti bir incelemeyi daha gerektirecekti. Bunda dahli olanlar ise cezalandırılacaktı.

Osmanlı XVIII. yüzyıldaki mevcut denetimin dozu, bir kat daha arttırılmakta ve tevzi defterlerine, yeni düzenin getirdiği genel ilkeler dışında bir meblağ kaydedilmişse, bunun tespiti ve düzenin korunması için Osmanlı devlet adamlarından birinin görevlendirilmesi söz konusu olmaktadır⁶⁷. Bu kişi, masraf defterine kaydedilen *fâhiş* kayıtları araştırmak ve sorumluları cezalandırmakla görevli olacaktı. Dolayısıyla kanunname şartlarına hiçbir surette aykırı hareket edilmemesi için caydırıcı ve önleyici tedbirler alınmasına son derece dikkat edilmekteydi. Son tahlilde Mora reayası,

⁶⁵ Yeni düzenleme uygulamaya konulduğunda Mora Valisi olan Mustafa Paşa, merkezî yönetime yaptığı başvurusunda, *memleket masrafı* olarak adlandırılan meblağın yılın Muharrem ayının ilk gününde tek seferde tevzi edilmesinin, Mora için uygun olduğunu ifade etmekteydi. Yeni düzenlemenin başlangıcı Cemaziyelahir ayının sonu olması münasebetiyle, kanaatine göre daha önce tevzi defterleri gönderildiğinden bir kez daha gönderilmesine gerek olmamalıydı. Sonraki periyotta geçerli olmak üzere, uygulamanın başladığı senenin Recep ayının başından itibaren her altı ayda bir defa düzenli olarak defterlerin gönderilmeye başlanmasını önermekteydi. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, defterlerin bir takımının vali tarafından bir takımının da voyvodalar tarafından yollanacak olmasıydı. Konuya ilişkin şerh düşülmesi hakkında tahrir üzerine 29 Zilkade? 1207 (8 Temmuz? 1793) tarihli buyuruldu için BOA., AE.SSLM.III 262/15147.

⁶⁶ Kelime, sözlükte sahit, uygun, doğru anlamlarına gelmekle birlikte bürokraside resmî belgelerde doğrulama ve karşılaştırma işareti olarak kullanılmaktadır. Mehmet İpşirli, "Sah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2008, s. 490.

⁶⁷ Tevzi defterleri uygulamasının, 1792 sonrasında III. Selim'in mali sahadaki suistimalleri önlemeyi amaçladığı girişimlerle beraber geldiği aşamanın hem taşrada hem de merkezde *defter/defâtir nâzırı* gibi yeni mali görevlileri, nasıl oluşturduğuna yönelik değerlendirme ve tespitler için L. Sevinç Küçüköğlü, "New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the end of 18th Century", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LIV (2019), p. 241-276.

Osmanlı padişahının *yüce gölgesi* altında emin ve refah içinde yaşardı ve her türlü zulümden korunaklıydı. O yüzden devletin bu madde ile ulaşmak istediği nihai hedef, reayanın kendisine hayır dua etmesini sağlayacak işlere özen göstermek ve aksinden kaçınmaktı.

Kazaların tehditlere karşı savunulması

Mora ahali eskiden olduğu gibi haydut ve hırsızların baskılarından ne şekilde kazalarını koruyorlarsa bundan sonra da kimsenin can, mal ve ırzına halel gelmemesi için aynı şekilde davranmaya devam edeceklerdi. Bu hususa hiçbir şekilde göz yummaları gerekmekteydi. Eğer kendilerinin üstesinden gelemeyecekleri bir durum yaşanırsa, Mora valisine başvuracaklardı. Vali de durumun gereklerine uygun sayıda nefer göndererek müdahale edecekti. Bu yüzden onların da *kapu halklarını* oluşturacak maiyetlerini, yeterli sayıda tutmaları gerekmekteydi. Ayrıca bölgenin korunması ve reayanın gözetilmesi için gönderilen padişah emirlerinin ve şeri hükümlerin uygulanmasına da özen göstermeleri istenmekteydi.

Tımar ve zemet işleri

Mora'da bulunan kale ve kastlelerdeki görevlilerin tamamı, tımarlı mustahfız idiler. Bunların arasında yerli olanları varsa bile hiçbiri kale ve kastelin dışında oturamazdı. Hepsi görevlerinin başında mevcut bulunacaklardı. Bulunmayanların *nân-paraları*, görevinin başında bulunan hak sahibi kişilere dağıtılacaktı.

Reaya için Nizâm Gerçekten Değişti mi?

İdari-mali yapıyı düzenlemeye odaklanan Mora'daki yeni dönemde, düzenin oturması ve konulan şartların ihtiyaçlar hasıl oldukça gözden geçirilerek revize edilmesi kaçınılmazdı. Yukarıda da bahsedildiği üzere yeni dönemin ana konularından birini, bölge ahalisinin ödeyeceği vergiler ve bunları kimlere ödeyecekleri hususu oluşturmaktaydı. O yüzden kanunname hükümlerine uyulması ve herhangi bir suistimal yaşanmaması için merkezî yönetim sıklıkla bölgedeki görevlilere hatırlatmalar yapmaktan kaçınmamaktaydı⁶⁸. Sorunları yaratanlar arasında tanıdık simalara olduğu kadar yeni çehrelere de rastlanılmaktaydı.

⁶⁸ Mora yarımadasında reayaların vermekle mükellef oldukları vali hazeriyyesi, resmî emirle istenen vergiler, menzil masrafları ve diğer mühim işlere ait ödemeler, her bir kaza için ayrı ayrı ve bu kazadaki ahalinin emlak ve arazilerine göre belirlenecekti. Bunların tahsil edilmesi, her kazanın voyvodası tarafından yapılacak ve hazeriyye ödemeleri, zamanında voyvodalarca valilere teslim edilecekti. Kazanın cizye ve avarızı, yine voyvodalar eliyle toplanacaktı. Köylerden elde edilecek tarım ürünlerinin ölçürleri ise, ilgili köy, berat ile kimin tasarrufuna

Devlet yeni düzenin şartlarını oturtmaya çalıştıkça, karşılaşılan sorunların ardı arkası kesilmiyordu. Bunlar arasında en sık karşılaşılanı, kaza ahalisinin firarından kaynaklı yaşananlardaydı. Artık mukataa olarak düzenlenmiş kazaların birer yatırım sahası olması, orada yaşayan reayanın vergi mükelleflliğini daha da değerli kılmaktaydı. Bölgeden merkezî hazineye kadar uzanan mali zincirin kazanç elde etmeyi bekleyen her bir halkası için, vergiyi ödeyecek olan ahalinin kayıtlı olduğu mekândan ayrılması, tüm hesapların bozulması anlamına gelmekteydi. Sorun bununla kalmamakta terkedilmiş arazi ve mülkler, bundan istifade etmek isteyen yeni bir türedi grubun ortaya çıkışına da uygun bir ortam sağlamaktaydı. *Ağavât* olarak belgelerde zikredilen bu kimseler, krizi fırsata çevirmeye namzet, gücü ve nüfuzu yerinde olan kaza ahalisinden başkası değildi. Onların herhangi bir resmî işleme gerek duymayarak giriştikleri bu el koyma, en az reayanın firarı kadar merkezî yönetimi zorda bırakmıştı. Zira yatırımcılar ve onlar adına vergi toplayanlar⁶⁹, vergi tahsili için ne yazıkki kayıtlı reayadan muhatap bulmakta güçlük çekmekte ve geride kalan reaya, -bundan son derece rahatsız olarak- kazanın tüm vergilerini ödemekle yükümlü tutulmaktaydı. O yüzden firari reayanın her nerede ise bulunup esas ikamet yerine

verilmişse ona ödenecekti. Bu malikane sahibi olabileceği gibi, zeamet ve tumar sahipleri de olabilirdi. Bu ödemeler dışında başka bir isimle vali, ayan, voyvoda, kocabaşı ve tercüman ve diğer görevliler tarafından reayadan ek herhangi bir şey alınması, kesinlikle yasaklanmıştı. Ayrıca vilayet harcı adı altında alınan ödemeler, tamamen kaldırılmış; bunun yerine kazanın masrafları için altı ayda bir ve defterle kayıt altına alınacak bir ödemenin yapılması esası getirilmişti. 28 Ramazan 1210 (6 Nisan 1796) tarihli tahrir için BOA., C.DH. 23/1109.

⁶⁹ Bu ifade, kaza mukataalarını malikane yöntemiyle deruhte eden -çoğunlukla İstanbul menşeli- yatırımcıları ile onların adına kazayı yöneten ve vergilerini toplayan -ve bu işi, çoğunlukla iltizamla uhdesine alan yerel kimselerden olan- voyvodalarına işaret etmektedir. Reayanın zulüm ve baskıdan korunmasının esasında ilk şartı, bu tür görevlilerin mu'tedil ve reaya-perver özelliklere sahip kimseler olmasına özen gösterilmesiydi. Koron ve Modon kazası mukataasının malikane sahipleri olan Mir Salih ile ortakları, 1211 (1797/98) ve 1212 (1798/99) mali senelerine mahsub olmak üzere mukataayı, Moralı Ahmed adlı kişiye iltizamen vermişlerdi. Ancak bu kişinin hem aranan reaya-perver niteliğine uymadığı hem de 1211 (1797/98) mali yılına mahsup olmak üzere mukataayı, büyük bir meblağ daha ekleyerek yeniden iltizama verdiği tespit edilmekteydi. Bu alt mültezimler yüzünden reayanın ödeyeceği yıllık vergi de büyük ölçüde artınca mukataa reayası, Moralı Ahmed'den *hoşnud ve râzı* olmadıklarını bildirmişlerdi. Fukaranın korunması (siyâneten li-fukarâ) esasına dayanarak mukataanın, 1212 (1798/99) mali yılında Moralı Ahmed üzerinden alınarak başka bir reaya-perver kimseye verilmesi gerekmişti. *Vediyatullah olan reaya fukarasını* korumak ve gözetmek şartıyla bu sefer bir seneliğine, 1212 yılı Mart başından Şubat sonuna kadarlık sürede (12 Mart 1798-11 Mart 1799) mukataa, Mustafa Bey adlı kişiye iltizamen verilmişti. 20 Cemaziyelahir 1212 (10 Aralık 1797) tarihli ferman müsveddesi, malikane sahiplerinin arzı ve 12 Cemaziyelahir 1212 (2 Aralık 1797) tarihli mukataa kaydı için BOA., AE.SSLM.III 246/14308.

getirilmesi⁷⁰ son derece önem arz etmekteydi. Bu tür el koymalar reayanın, geri döndüğünde arazi ve mülklerini bıraktığı gibi bulabileceğine dair şüpheleri de arttırmaktaydı. Bahsi geçen türedi grupların, kaza ahalisi üzerindeki dayatmaları bununla sınırlı kalmamakta, ayrıca birer bahane ile *düyyûn-ı 'atîka*, mevcut olmayan beyhude masraflar ve mübaşir ücreti gibi çeşitli isimlerde meblağlar toplamayı adet edindikleri gözlenmekteydi. Diğer yandan bir kısım reayayı da kendi taraflarına çekerek onları vergi yükümlülüğünden çıkarmışlar ve geride kalan reayanın üzerindeki yükü iyice arttırmışlardı. Bunun önüne geçebilmek için yatırım sahiplerinin, merkezî yönetimi bazı iyileştirmelerin yapılması gerektiğine dair iknaya çabalamaları kaçınılmazdı⁷¹.

Yerel unsurların girişimleriyle reayanın önce kazayı terk etmelerinin sağlanması, akabinde de onların mülk ve arazilerine el koymaları, bir rutinin parçası halini almıştı. Mora'da uygulanmaya başlayan yeni düzenin, tüm bu usulsüzlükleri önleme ve aslında yerel unsurların yarattığı güvensiz ve istikrarsız ortamı, güvenilir ve yaşanabilir bir hale getirme amacını taşıdığı açıktı. Bu yerel unsurlar arasında, resmî görevlilerin bulunması ise ahalinin tahammülünü epey zorlamışa benzemektedir. Zira Benefşe [Monemvasia] kazası ahalisinin kadıları vasıtasıyla, merkeze gönderdikleri mahzarları, Benefşe [Monemvasia] kalesi dizdarı Süleyman yüzünden yaşadıkları acziyet ve mağduriyeti açıklıkla anlatmaktaydı. Bahsi geçen kişinin yaptığı baskı o kadar büyüktü ki iddialarına göre, onun yüzünden cizye ödeyenlerin sayısı 1.731'den 200'e düşmüştü. Bu önemli vergi kaybının önüne geçebilmek için dizdarın kaleye girişi yasaklanmasına rağmen, engellenemediğinden kargaşa da sürüp gitmişti. Benefşe [Monemvasia] kazasında bulunan Kirmasti köyündeki mülk ve araziler de yine Süleyman

⁷⁰ Firar eden reaya her zaman geri dönemeyebilirdi. Örneğin Arhos [Argos] kazası köylerinden birinin kaçan ahalisi, korsan gemilerine esir düşmüşlerdi. Dolayısıyla –özellikle cizye- vergi yükümlülüğünü üstlenecek köy reayasının yeniden sayılması ve vergi evraklarının yeniden düzenlenmesi gerekmişti. BOA., C.ML. 462/18798.

⁷¹ Benefşe [Monemvasia] kazasında yaşanan böylesi bir ortamda yatırımcıların önerileri şu minvaldeydi: Kazanın cizye, avarız, hazeriyye, menzil masrafı ve mevcut sahih masraflarından, kazadaki reayanın hiçbir ferdi hariç kalmaksızın eşitlik esası üzere, her birine isabet eden hissenin dağılımının yapılması ve daha fazlasının alınmaması; bahsi geçen ağaların ise, reayadan öşürlerinden başka bir şey talep etmemeleri ve reayanın işlerine karışmamaları; devlet kanunnamelerine karşı olanların cezalandırılması. Merkezî yönetimce bu şekilde miri mukataa reayasının tasarrufunda olup başka yerde oldukları bahanesiyle, füzuli ve senetsiz olarak el konulmuş arazi, bağ, bahçe, çiftlik her ne varsa Mora kaymakamı ve Osmanlı mahkemesi tarafından geri alınması ve ilgilisine teslimine özen gösterilmesi istenmişti. İlgili reayanın emlak ve arazilerini geri vermekte zorluk çıkarırlarsa, tasarruf ettikleri *nân-paraları*nın kaldırılması ve cezalandırılmaları için de merkeze bilgi verilecekti. 25 Ramazan 1210 (3 Nisan 1796) tarihli tahrir için BOA, C.DH. 23/1109.

tarafından yirmi senedir tasarruf edilmekteydi. Ahali defalarca Süleyman'ı dava ettiyse de, kendisi yargıdan bir şekilde kaçmayı başarmıştı⁷².

Yukarıda da ifade edildiği üzere kanunname hükümlerine göre Mora tevzi defterlerinde resmî emirle toplanması istenen vergiler yer alacaktı. Devletin reayadan bunlar dışında vergi alınmasını önleme çabası, ne yaparsa yapsın yine de kazalardaki ayan ve kocabaşlar tarafından işi kılıfına uydurmanın yollarıyla çakışmaktaydı. Bunlardan en meşru olanı, bir yolunu bulup defterlere çeşitli bahanelerle istedikleri meblağları kaydettirmektir. Çünkü hâlâ reaya fukarasının sırtından geçinmeye çalışmak, dönemin en basit ve belki de en dolaysız yöntemiydi. Bunun için de bahane yaratırken yaratıcılıklarına sınır tanımamaktaydılar. Mesela filan kazanın iki sene önce filan adama cizye, avarız ve mübayaadan dolayı şu kadar borcu vardır, diyerek sahte temessükler hazırlıyorlar ve bunları kazanın borcu diye kaydettirmeyi başarıyorlardı. Merkezî yönetimse her ne kadar bu tür iddialarda bulunanlara *zinhar ve zinhar* izin verilmeyeceğini ifade etse de, Mora valisinden bu konuyu son derece ciddiyetle araştırdıktan sonra deftere kaydedilmesini hatırlatmaktan başka elinden bir şey gelmiyor gibi gözükmektedir. Yönetimin yapılmasını istediği soruşturmanın şu tür sorulara cevap vermesi elzemdi: Alacaklı kimdi ve kazanın borcu nereden kaynaklanmaktaydı? Alacaklının elinde temessükün geçerliliği sabit miydi? Ya da ahali borçlu olduklarını kabul ve itiraf ediyorlar mıydı? Eğer böyle bir durum tespit edilirse aralarından bir iki kişiyi Tripoliçe'deki yönetim merkezinde bizzat kendi huzurunda sorgulamalı ve sorunun sonucuna dair bir sureti de Tripoliçe kadısına yollayarak mahkeme siciline kaydettirmeliydi. Dolayısıyla iddia edilen her borcu, ahaliye zulmetmenin bir vesilesi haline getirmenin⁷³ önlenmesi, Mora valisinin teminatına bırakılmaktaydı.

Ahaliyi, düzensiz ama belirli bir meşruiyete dayanarak toplanan usulsüz vergilerden kurtarmak için düzenleme kapsamına alınan vilayet masrafları

⁷² Kale mensuplarının bu tür bir yola tevessül etmelerinde, belki de 1190 (1776/77) mali yılından beri maaşlarını alamamış olmaları da etkili olmuştu. 22 Ramazan 1210 (31 Mart 1796) tarihli Mora Kaymakamı Mehmed Tecelli Efendi'nin gönderdiği evrakların özetleri için BOA., C.DH 23/1109.

⁷³ Mora valisine, Tripoliçe ve diğer kaza kadılarına gönderilmek için hazırlanan tarihsiz ferman müsveddesi, ilgili görevlilerin bu konuya azami dikkat etmesini istediği bilgisi içermesine rağmen, üzerinde herhangi bir kaleme yazılmak üzere havale edildiğine dair ibare ve tarih olmadığından bunun gerçekten işleme konulup konulmadığı bilgisine sahip değiliz. Ancak muhtevası, ayan ve kocabaşlar gibi yerel unsurların yeni düzenin getirdiği mevcut koşulları da kendilerine uydurmak konusunda ne kadar profesyonel olduklarına ve bu tür suistimallerin önlenmesi için Mora valisine ne kadar mühim rol düştüğüne dair bildiklerimize değerli katkılar sağlamaktadır. Bu tarihsiz ferman müsveddesi için bkz. BOA., C.ML. 15/666.

için hazırlanacak tevzi defterlerinin başka birtakım sorunlara zemin hazırlaması, önceki dönemin hâkim unsurlarına yeni fırsatlar yaratması kaçınılmazdı. Merkezî yönetimin bunun da önüne geçmek için aldığı tedbirlerden en önemlisi, bu defterlere kaydedilen her maddenin detaylı bir şekilde incelenmesi ve yapılacak teftişler ve cezalandırmalarla suistimallerin önüne geçilmesi oluşturmaktaydı. Suçlamaların hedefindeki kişilerse, çoğunlukla kaza kocabaşlarıydı. Yapılacak soruşturmanın baş sorumlusu ise Mora valileriydi. Başkente yollanmış defterlerin incelenmesi sonucunda herhangi bir aykırı hareketin varlığı söz konusu olmuşa, müsebbiblerin cezalandırılması için kayıtların madde madde incelenmesi son derece önemsenmekteydi. Uygulamanın hemen sonrasında Kalavrita kazasının benzer bir soruşturmadan geçmesi⁷⁴, izlenen süreç ve alınan kararlar hakkında bazı ipuçları vermektedir. Zira hazırlanan defterde altı aylık masraflarının 26.974 kuruşa ulaştığı görülürken, bunların büyük bir kısmının *fâhiş* ve *mükerrer* olduğu tespit edilmişti. Yönetimin Mora valisine verdiği bilgide, bahsi geçen meblağın 26.654 kuruşunun toplam miktardan çıkarılması gerekliliği yer almaktaydı. İş bununla kalmamakta buna sebep olduğu düşünülen iki kocabaşının İnebahtı'ya sürgün edilmesine ve onlarla işbirliği içinde olan Mora tercümanının da sonrasında yapacağı bu tür girişimlerden dolayı cezalandırılacağı bildirilmekteydi. Mora Valisi, hemen merkez kadısı ve Kalavrita kadısının da hazır bulunduğu bir meclis toplayarak, ilgili kazanın voyvoda, ayan, kocabaşısı ile her bir köyün ileri gelenlerini huzuruna çağırmişti. Defterdeki meblağların teftişi ve hangi konularda usulsüzlük yapıldığının tespiti, oldukça şeffaf ve geniş katılımlı bir toplulukca yapılmaktaydı. Valinin, devletin cezalandırılmasını istediği iki kocabaşının da mecliste hazır bulunmasını sağlaması da, yönetsel açıdan karşılıklı kontrolün önemine binaen herhalde vurgulanması gereken noktalardan biridir.

Kadı ve heyeti tarafından vilayet masraf defterleri ya da tevzi defterleri ne kadar sağlıklı hazırlanırsa, ilgili yeni düzenlemenin de o kadar rahat uygulanacağı belliydi. Devlet, kanunname hükümlerine uygun olarak masraf defterlerinden merkeze ulaşanları büyük bir dikkat ve özenle incelemekte, usule aykırı olan kalemlerin derhal araştırılmasını istemekte ve ahaliden füzuli ve hakkaniyetsiz vergi alınmasını engellemeye çalışmaktaydı. Bunun bir örneğini Koron kazasında görmek mümkündür. Koron kazası reyalarının 1208 (1793/94) mali yılı cizye, mevkuf, Haremeyn ve diğer vergilerden ödemeleri gereken meblağlar, 7.350 kuruş (tevzi defteri) tutmaktaydı. Ayrıca aynı senenin ilk altı aylık dönemi için nüzül, avarız ve

⁷⁴ 15 Cemaziyevvel 1208 (19 Aralık 1793) tarihli Mora valisinin tahriratları için BOA., C.ADL. 94/5644.

hazeriye taksitleri ile diğer vilayet masrafları adı altındaki ödemeleri, 5.516 kuruşu bulmaktaydı (vilayet masraf defteri). Bu ödemeleri içeren iki defter, kadı ve heyeti tarafından ödemelerin dağılımı yapılarak hazırlanmış ve birer örnekleri merkeze gönderilmişti. Defterde bölgenin alışlagelen masrafları ile cizye, avarız, hazeriye, nüzül ve mübaşiriyyeden ibaret olarak yer alan vergiler birbirine çok yakın kaydedilmişti. Bunun üzerine reyayı koruma prosedürüne dayanarak, bu masraflar içinde acaba aşırı olan var mıdır, diye Koron ve Modon mukataası mutasarrıfı kapıcıbaşı Vani es-Seyyid Ahmed Ağa'dan bilgi istenmişti. Ahmed Ağa, ilgili deftere yazılan cizye evrakını götüren çukadara, hizmet bedeli olarak yazılan 300 kuruşun aslı olmadığını belirterek defterden çıkarılması gerektiğini söylemişti. Ayrıca ilgili masraflar arasında yer alan meblağların, sağlıklı olup olmadığı hakkında bilgisinin bulunmadığını zikretmekteyse de yeni düzenleme yapıldıktan sonra bu masrafların, daha öncekilere bakıldığında oldukça az ve makul olduğunu da eklemekteydi. Bunun üzerine aslı olmayan 300 kuruş mübaşiriye hizmet bedeli, defterden çıkarılacak, Mora kazalarından yollanacak defterlerden de bu bedel ayıklanarak ondan sonra bölgeye gönderilecekti⁷⁵.

Otokontrolün bir diğer boyutunu da muhasebe işlemi oluşturmaktaydı. Mora valisine ve merkez kadısına hitaben yazılan bir emrin ardından muhasebesinin görüleceği kazanın voyvoda, kocabaşı ve sandık eminleri ile *vücûh ve a'ayân-ı memleket* ile merkez kaza kadısının da katılımıyla valinin huzurunda kurulan mahkemede sandık eminlerinin elindeki defterlerle voyvodaların elindeki makbuzat defterlerinde yer alan

⁷⁵ Voyvoda ve kocabaşların yeni düzene aykırı davranışlarda bulunmaya cesaret ettiklerinden merkezî yönetim epeydir haberdardı. Mora valisine, Koron kadısına ve vilayet ayanına, bunun gerçek olup olmadığının araştırılmasına ve bu tür zalimliklerin reaya üzerinden kaldırılmasına yardım ve gayret etmeleri için, gönderilen tevzi defterlerine izin/ruhsat maddesi ekleneceği hükmü yazılmıştı. Takrir üzerine 8 Rebiülevvel 1208 (14 Ekim 1793) tarihli buyuruldu için BOA, C.ML. 84/3858. Elimizde her iki dönemi sağlıklı karşılaştırmamıza olanak verecek verilerin kısmılığı, genel bir çıkarım yapmamıza izin vermese de yine de bir başlangıcı hak etmektedir. Ayapetros kazasının 21 Zilkade 1205-23 Safer 1206 (22 Temmuz-22 Ekim 1791) dönemine ait üç aylık giderleri arasında Vali el-Hâc İsmail Paşa'nın yemekliği, hazeriyesinin ikinci taksiti, Mora'nın muhafazasından sorumlu askerlerin ulufeleri, Anabolu kazasının menzil imdadı, tamirat ve mefruşat masrafları, merkezden ya da Mora valisi tarafından gönderilen mübaşirlerin ödenekleri ile diğer masraflar yer almakta ve toplamda 18.725 kuruş gibi bir meblağa ulaşmaktaydı. Dâhil olduğu dönem, nizam-ı cedid sürecinin hemen öncesine denk gelmekteydi. 25 Safer 1206 (24 Ekim 1791) tarihli vilayet masraf defteri için BOA., C.DH. 79/3940. Buna karşılık Karitena, Arkadya, Fener, Andrusa, Kalamata kazaları ile emlâk-ı hümâyûndan 1 Receb 1214-1 Receb 1216 (29 Kasım 1799-7 Kasım 1801) dönemine tekabül eden yaklaşık iki yıllık dönemde, hem devlet hem de Mora valisinin gönderdiği mübaşirlere yapılan ödemeler, valiye verilen şair-bahâ, revgan-ı sade ve hediye baha ile asker ulufeleri yanında diğer yapılan masraflar yer almakta ve toplamda 200.948 kuruşu bulmaktaydı. BOA., TS.MA.d.3033.

maddeler tek tek ve yavaş yavaş kontrol edilerek gözden herhangi bir suistimalin kaçmaması için çalışılacaktı. Karitena kaza voyvodası Hacı Hasan Ağa'nın muhasebe işleminde görünen o ki, neredeyse 1/3 oranında bir meblağın ahalinin rızası dışında kurallara aykırı olarak kayıtlara geçirildiği tespit edilmişti⁷⁶.

Mora'daki yeni düzenin şartları belli olmasına rağmen kimi zaman pratikte yaşanan gelişmeler, birtakım iyileştirmeleri de zorunlu kılmaktaydı. Bilindiği üzere kanunname hükümlerine göre altı ayda bir düzenlenecek vilayet masraf defterinin merkeze yollanması gerekmekteydi. Buraya kaydedilen tüm masraf kalemlerinin incelenmesine hassasiyet gösteren merkezî yönetim, bir seferinde kayıtlar arasında bazı köylere *za'af târî oldu* denilerek *imdâdiyye* adıyla ne olduğu belli olmayan bir meblağın kaydedilmiş olduğunu tespit etmişti. Bu halde olan köylerin hangileri ve ne kadarlık bir yardıma ihtiyaçları olduğu, ilgili kazanın ayan, kocabaşı ve voyvodalarının ifadesiyle belirlenecekti. Daha sonra bu bilgileri içeren kaza hâkiminin ilamı ve bahsi geçen görevlilerin mektubu, o köyden bir kişi tarafından Mora tercümanına iletilecekti. Mora tercümanı da ilgili belgeleri Mora Divanı'na ve valiye ulaştıracaktı. Valinin de bu bilgilendirmeyi yeterli bulmayarak mutlaka gelen bilgileri, vukufiyetinden emin olduğu Mora'nın ileri gelenlerinden soruşturarak, durumu daha açık ve anlaşılır hale getirmesi gerekecekti. Araştırmanın neticesini ise gönderilen ilamın üzerine buyuruldusunu yazarak yeniden kaza ahalisine vermeliydi. Zira bu ilamı saklayacak olan ahalinin, altı aylık masraf defterlerini Tripoliçe'ye gönderdiklerinde onu da yanına eklemeleri hayati önemdeydi. Vali de aynı şekilde divana gelen ilgili defterleri İstanbul'a göndereceği zaman, bu ilamları da yollamayı ihmal etmeyecekti⁷⁷.

1793 düzenlemesinin mali-idari açılımının belki de en karakteristik özelliği, *serbestiyetlik* prensibine getirdiği esneklikti. Tekrar etmek gerekirse, yeni kanunname ile tahrir defterlerinde kayıtlı icmalli zeamet, sultan vakıfları ve havâss-ı hümâyûndan başka sonradan bir bahane ile kanuna aykırı olarak serbestiyetlik elde etmiş ya da yapılan yeni tahrirde muaf kaydedilmiş veyahut da yine bir bahane ile muafiyet elde etmiş ya da vergilerini maktu ödeme imkanını temin etmiş her ne kadar sultan ve vakıf mukataası, has, köy ve çiftlik varsa hepsinin serbest statüleri kaldırılacaktı. Ayrıca bahsi geçen şekilde sonradan elde edilmiş muafiyet ya da

⁷⁶ 29 Receb 1216 (5 Aralık 1801) tarihli muhasebe defteri için BOA., TS.MA.d.3061.

⁷⁷ Mora Valisi'ne ve Mora'daki kazaların kadı, naip ve söz sahiplerine gönderilen evahir-i Receb 1220 (15-24 Ekim 1805) tarihli fermannın 7 Zilkade 1220 (27 Ocak 1806) tarihli sureti için BOA., C.ML. 25/1154.

maktuiyetlerin⁷⁸ de tamamı yeni düzene göre geçersiz sayılacaktı. Oysa Osmanlı mali-idari düzeninde, padişah başta olmak üzere hanedan mensuplarının, üst düzey devlet görevlilerinin ve kapıkullarının dirlikleri, evkâf-ı selâtîn ve büyük mukataalar, serbest olarak addedilmekteydi. Bu gelir kaynakları kime tahsis edilmişse, vergileri sadece o ya da onun görevlendirdiği kimseler tarafından tahsil edilebilirdi⁷⁹. *Min-küllü'l-vücûh* ya da *mefrûzu'l-kalem maktu'u'l-kadem* şeklinde serbest olduğu vurgulanan bu mali birimlere, tasarruf sahibi dışında herhangi bir kimsenin müdahalesi, ne vergi toplama ne de yönetim açısından, söz konusu olamazdı.

Mora'daki yeni düzenlemenin zikredilen maddesi, bu serbestiyetlik ilkesinin külliyan kaldırıldığını beyan etmekteydi. Ancak mevcut düzen yeni bir serbestiyetlik uygulamasının geliştirilmesine mahal vermekte ve ahaliye özellikle ehl-i örf yetkililerinin zulümlerinden korunmak için bir çıkış sağlamaktaydı. Anlaşılan o ki, bir taraftan prensip bölgesel bazda yeni bir işlev kazanırken bir taraftan da kanunname maddeleri, ilk hazırlandığı haliyle kalmamakta ve ihtiyaca binaen esnetilebilmekteydi. Bunun çok karakteristik bir örneğini malikane yöntemiyle tasarruf edilen mukataalar özelinde görmek mümkündür. Mora'da mukataa haline getirilen kazaların malikane ile deruhte edildiği bilinmektedir. Onun bu özelliği, genel serbestiyetlik prensibinin varlığını zaten beraberinde getirmekteydi. Buna göre *malikâne virilan mukâta'ât ve maktû'ât ve kurâ ve mezâri'e vüzerâ ve mîr-mîrân ve mütesellimler ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesi taraflarından bilâ-fermân bir akçe ve bir habbe mütâla'asıyla rencîde ve remîde olunmayub cevri ve te'addileri men' ve def' ve mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem min-küllü'l-vücûh serbestiyet üzere hayutda olduklarıncâ te'bîden malikâne berâtı ile mutasarrıf olmaları düstûrû'l-'amel tutulan malikâne şürûtdandır*⁸⁰. Hal böyleyken Hadice Sultan'ın malikane üzere tasarruf

⁷⁸ Maktu vergi düzeninde, daha önce de belirttiğimiz üzere, vergiler yıllık götürü usulde hesaplanırdı. Böylece bir topluluğun üyelerine devletin vergi tahsildarı karşısında kolektif bir sorumluluk yüklenirdi. Elde edilen ürünün belirli bir yüzdesi yerine sabit bir miktarın nakit ödenmesi, topluluğu oluşturan kişi sayısı arttığında vergi ödeyenler açısından elverişli olabilirdi. Ancak aynı şekilde kişi sayısı azaldığında, geride kalan ahalinin vergi yükü artacaktı. XVII. ve XVIII. yüzyılda taşra seçkinlerinin güç kazanmasında vergi düzenindeki değişikliklerin etkisi hakkındaki değerlendirme için bkz. Fikret Adanır, "Semi-autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia", *The Cambridge History of Turkey The Later Ottoman Empire 1603-1839*, vol. 3, ed. Suraiya N. Faroqhi, Cambridge University Press, New York 2006, p. 166-170.

⁷⁹ Özer Ergenç, "Osmanlı'da 'Serbest Dirlik' Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mali-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 204-206.

⁸⁰ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 109.

ettiği Mezistra [Mistra] mukataasının reayasının bazı ehl-i örf mensuplarınca rencide edildikleri iddiasıyla, Sultan Mustafa Vakfı'na senelik 2.000 kuruş vermek şartıyla *serbest* olma talepleri⁸¹, ne anlama gelmekteydi? Malikane mukataa olmaları hasebiyle sistemin bünyesindeki prensibin, bölgesel ölçekte farklı bir boyuta taşındığı akla yakın gelmektedir. Kanunname hükümleriyle serbestiyetlik kaldırılrsa da, görünen o ki onun malikane mukataa statüsünde olması serbest olması için artık yeterli değildi. Dolayısıyla prensip, bir şarta bağlı olarak kendine yaşamak için yeni gedikler oluşturur gözükmektedir. En azından Mezistra [Mistra] ahali için bunun, vakfa yapılacak yıllık bir ödeme olduğunu görmekteyiz. Bu durumda malikane sahibinin kazanımı ne olacaktı? Yani bahsi geçen serbestlik, tam olarak neyi kapsamaktaydı? Vakfa ödenecek yıllık ödeme dışında ahalinin, başka bir vergi yükümlülüğü altına girmemesi taahhüt altına mı alınmaktaydı? Bu münferit durum, akıllara gelen pek çok soruyu açıklamaya yeterli veri sağlamamasına rağmen, prensiple alakalı bölgede yeni bir durumun mevcudiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Evahir-i Zilkade 1222 (20-29 Ocak 1808) ve evasıt-ı Şevval 1226 (29 Ekim-7 Kasım 1811) tarihleri arasında, bir kısım kaza mukataası reayasının bir yolunu bularak hâlâ muafiyetler elde edebilmenin yolunu işte bu vurgulanan açmazda buldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu durum *tekâlîf* ödemelerinde ciddi sıkıntılar doğurmakta, muaf kazalardan alınması gereken vergi payları diğer kaza ahalisine yüklenmek durumunda kalınmaktaydı. Kendilerine ait olmayan vergileri de ödemek zorunda kalan reayanın hali, pek müşkül duruma düşünce konu Mora valisi tarafından bildirilmiş; hatta reayanın kendileri de vaziyetlerini anlatan –Rumca- arzuhallerini merkeze ulaştırmışlardı. Yapılan izahatı gördüğünde devlet için yapılacak tek şey, 1793 kanunname hükümlerinin harfiyen uygulanmasını temin etmektir. O yüzden bir şekilde muafiyet elde ederek yükümlü oldukları ödemelerin kanuna aykırı olarak diğer kaza ahalisine yüklenmesi elbetteki kabul edilemezdi. O yüzden gönderdiği yeni emirlerle, kendilerine muafiyetlik ayrıcalığını sağlayan serbestiyetliklerin kaldırılmasını ve kanunname maddelerinde düzenlendiği üzere vergilerin miktarının, reayanın mülk ve arazilerine göre *siyyân*⁸² *muamelesi* ile belirlenmesini tekrar tekrar

⁸¹ Tarihsiz takrir üzerine, istenilen serbestiyetin verilmesi için gereğinin yapılması hakkında tarihsiz hatt-ı hümayûn için BOA., HAT 203/10498. Aynı belgede Mezistra [Mistra] mukataası ahalisinin taleplerine emsal olarak Kori(n)dos [Korinthos] ve Balyabdra [Paleopatra] mukataalarını göstermesi, prensibin geldiği boyutun pek de sınırlı olmadığını göstermektedir.

⁸² Birbirine denk, eşit.

hatırlatmaktaydı. Bölgedeki görevlilerdense, her zamanki gibi bu hususa azami dikkat ve özen göstermelerini beklemekteydi⁸³.

Merkezî yönetimin ya da temsilcilerinin kaleme aldığı tüm belgelerde odak noktasının reaya olduğu çok açıktır. Yeni düzenin şartlarının ne yazık ki çeşitli gerekçelerle uygulanamaması, konunun devletin gündemini meşgul etmeye devam edeceğinin kanıtıydı. Reayayı koruyup gözetmeye yönelik ihdas edilen yeni düzenin, uygulama esnasında sekteye uğraması, yine reayanın doğrudan olumsuz etkileneceği bir ortamı kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu durumda yönetim uygulamada aksaklığa mahal verilmemesine yönelik bölgeye gönderdiği emirlerle uyarılarını sıklıkla tekrar etmek zorunda kalmaktaydı. Onların ahaliye okunmasını ve duyurulmasını ise oldukça önemsemekteydi⁸⁴. Devletin Mora'daki bu çok parçalı temsili görevliler üzerinde merkezîyetçiliğini, kadim yönetim felsefesi ile reayayı koruma gayesini ve otoritesini, Mora valileri sayesinde kurmayı ya da onun hâkim gücü üzerinde inşa etmeyi hedeflediği bellidir. Dolayısıyla onların varlığı, sanki yeni düzenlemelerin bir garantisi olarak öne sürülmektedir. Ondan beklenen şey, *muhâfaza-i memleket ve nizâm-ı hâl-i mülk ve millet ve rü'yet-i mesâlih-i ahâli ve ra'iyet* idi. Bu sebepten ahaliden birisi herhangi bir iş hakkında kendisine başvurduğunda gereği neyse yapmalıydı. Buna karşılık onların müsebbibi oldukları sorunların ciddiyet seviyesinin olduğundan daha aşağı görülmesinin ipuçlarını da, bölgede kurulmaya çalışılan düzenin devamlılığı konusunda valilere olan mecburi ihtiyaçta aramak mümkündür. O yüzden yaratılan kaos ortamıyla karşılaştırıldığında valilerin yeni düzenin şartlarını uygulamada gösterdikleri acziyetin, *tesâmuh*⁸⁵ gibi *kayıtsız kalma*

⁸³ Mora valisine, Andrusa, Arhos [Argos], Ayapetro(s), Anabolu, Halomic, Kalavrita, Kalamata, Vesime-i Londar, Tripoliçe, Kori(n)dos [Korinthos], Anavarin, Arkadya, Ayamavra, Balyabadra [Paleopatra], Fener, Mezistra [Mistra], Koron, Benefşe [Monemvasia], Moton ... kadılarına, naiplerine, voyvoda, ayan ve söz sahiplerine hitaben düzenlenmiş evahir-i Cemaziyelevvel 1233 (28 Mart 1818) tarihli hüküm için BOA., A.DVNS.MHM.d.237, s. 234, hüküm no: 858.

⁸⁴ Fener Kazası kadısı Hasan'ın arzında, uygulamaya riayet edilememesi *ba'zı 'ilel* diye öne sürülen gerekçelere dayandırılmaktaysa da detaylara ilişkin bir bilgi verilmemektedir. Merkezî yönetimin, *şerâ'it-i müstahsene* ifadesiyle zikredilen şartların esas kabul edilerek uygulanması konusunda çeşitli uyarı ve ikazları içeren emirler göndermesi, zaten olağan bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir. Örneğin bu içerikte bir fermanın, Mora Divanı'ndan yazılan bir buyuruldu ile birlikte Fener mahkemesine gönderildiği ve bunun ahaliye okunup anlatılarak şartlara riayet edilmesinin sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Fener kadısının evail-i Rebiülevvel 1228 (Mart başları 1813) tarihli arzı için BOA., AE.SMHD.II 34/2176 ve BOA., AE.SMHD.II 34/2175.

⁸⁵ Kelimenin sözlük anlamları şöyle sıralanabilir: 1- Müsamaha etme, hoş görme, hoşgörü 2- Dikkatsiz, kayıtsız davranma. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, 14. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 1088.

anlamına gelen bir kelimeyle anılması, onların suistimallerinin görmezden gelinmesini daha anlaşılır kılmaktadır.

Her ne olursa olsun 1793 düzenlemesinin hazırlayıcılarından olan valilerin suistimallerinin önlenemediği de bir gerçektir⁸⁶. Yeni bahanelerle vergi toplamanın yollarını arayan valiler, bu sefer de *aforoz akçesi* adıyla tahsilat yapmaya ve reaya hediye-bahâ gibi isimlerle yeni vergiler yüklemeye devam eder haldeydiler. Gayrinizami hareketleri bununla da kalmamakta padişah emriyle alınması yasaklanan *revgan-ı sâde, şa'îr ve samân-bahâ* gibi taleplerini sürdürmeleri, artık cezalandırılmalarını kaçınılmaz hale getirmekteydi. Mora'daki reayayı korumaya kendini adanmış gözükten devletin, bir taraftan da onların istenmeyen hareketleriyle karşılaşması yüzünden çeşitli tedbirler alması aciliyet kazanmıştı. Bunların başında elbetteki yeni düzenin şartlarının hatırlatılması ve sert bir şekilde cezalandırılacaklarına dair tehditlerde bulunulmasıydı. Tıpkı vali Ahmed Paşa'nın başına gelenler gibi. Paşa hem Mora kazaları hem de özellikle Mezistra [Mistra] kazası ahalisinin gönderdiği pusulalarla, kendilerinden yüksek miktarda akçe tahsil ettiği gerekçesiyle, merkezî yönetime şikâyet edilmekteydi. Bu tür emre aykırı tavır içerisinde olması onun cezalandırılmasını gerektirse de, gerekçesi açık olmamakla beraber, devlet eğer tahsil ettiği meblağları sahiplerine geri verirse bu defalık ceza vermekten kaçınacağını valiye bildirmekteydi. Ancak burada tabii ki kendisinden ve maiyetinden, emri yerine getirmesi ve kanunname şartlarına karşıt tavırları tekrarlamaması beklenmekteydi. Aynı zamanda hakkındaki olumlu kanaatlere layık hareket etmesi istenmekteydi⁸⁷.

Mora'daki Yeni Düzenin Denetçileri

Mora'nın *nizâm-ı cedîdinin vikâyesine me'mûriyet 'unvânıyla* ileri gelen devlet adamlarından birinin görevlendirilmesi, yeni düzenin olmazsa

⁸⁶ Bunun istisnalarından birinin Mustafa Paşa olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar Mora kazalarından beşinin malikane yatırımcısı olan Beyhan Sultan (III. Selim'in kızkardeşi), reyanın perişan olmasından ve ortamı huzursuz eden pek çok eşkıyanın ortaya çıkmasından onun acziyetini sorumlu tutsa da, paşanın *ahali ve reyanın refâh-ı hâlinin* sağlanmasında ve eşkıyanın bertaraf edilmesinde gösterdiği başarıdan dolayı merkezde epeyce takdir gördüğü bilinmekteydi. Mora Valisi Mustafa Paşa'ya, Arkadya, Kalamata, Karitena, Andrusa ve Fener kazalarının kadı ve naiplerine hitaben yazılacak evail-i Şaban 1215 (18-27 Aralık 1800) tarihli ferman müsveddesi için BOA., C.ML. 21386. Vali Mustafa Paşa'nın reaya fukarasının rahatı için Bardunya, Manya ve Lala eşkıyasına yapılacak karşı hareketin Mora'nın düzeni için gerekli olduğundan bahisle, kendisine bir emir gönderilmesi talebi ve emrin yazılacağı hakkında tahrir üzerine 15 Muharrem 1218 (7 Mayıs 1803) tarihli buyuruldu için BOA., C.DH. 342/17080.

⁸⁷ Mora Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya yazılacak evasıt-ı Rebiülahir 1214 (12-21 Eylül 1799) tarihli ferman müsveddesi için BOA., C.DH. 92/4555.

olmazlarından biriydi. Onun yetki alanının genişliği, Mora'ya dair işlerin gerektiğinde onun tarafından görüleceği şeklindeki, muğlak ifadeden de anlaşılmaktadır. Bu görev, vefatına kadar Azmi Efendi tarafından yürütülmüş olup, ondan sonra yine devlet erkanından Yusuf Agah Efendi'ye tevdi edilmişti⁸⁸. İlgili görevliden beklentiler, bir şekilde valiyi ön plana çıkartan temayülün, onun varlığıyla dengelendiğini işaret etmektedir. Bölgeden gönderilen herhangi bir konunun tarafsız bir şekilde merkeze aktarılacağına dair güvenin, görevlinin omuzlarına ciddi bir sorumluluk yüklediği aşıkardır. O yüzden Azmi Efendi'nin yeni dönemin havasını anlatırken bunun gerekliliğine ve önceki dönemle mukayese edildiğinde bunun ne kadar faydalı bir girişim olduğuna odaklanması şaşırtıcı olmasa gerektir⁸⁹.

Azmi Efendi'nin yeni düzen sürecinde ne kadar yapıcı ve hayati bir role sahip olduğu zaman geçtikçe daha da anlaşılıyordu. Çünkü kanunname şartları, ne yazık ki bir türlü uygulanamıyordu ve reaya çeşitli şekillerde zulme uğramaya devam ediyordu. O yüzden hükümlerin uygulanabilirliğini arttırmak için, evahir-i Zilkade 1227 (26 Kasım-5 Aralık 1812) tarihinde yeni bir emir gönderilmesini sağlamıştı. Ancak işler hâlâ istenilen seviyeye ulaşmamış ve Azmi Efendi gözlemlediği mevcut durum hakkında yönetimi tekrar bilgilendirmeyi gerekli görmüştü. İddiasına göre, bu zamana kadar karşılaşılan pek çok ademimerkezi unsur içinde bu seferki başrolü, ayanlık iddiasında bulunanlarla ehl-i örf tairesinden bazı kimseler paylaşmaktaydı. Bunlar için ortaya konan esas suçlama, Mora valisini de kandırarak ahaliye olmadık eziyetler çektirmeleriydi. Reayaya zulmün diğer kanadında ise yine Mora valileri vardı. Yeni gelen vali, reaya üzerinde yaratılan bu durumun kesinlikle kabul edilemeyeceğini göstermelik olarak söylemesine rağmen, daha ilk fırsatta selefinin hesabını yeniden görmek bahanesiyle ahaliye yine fazladan yük bindirmekten ve onları zor duruma sokmaktan geri durmamaktaydı. O halde bu durumda ne yapılabilirdi? Azmi Efendi, merkezî yönetimi özellikle altı aylık vilayet masraf defterinin hazırlanma prosedürünün iyi işletilmesini, bunun vali, reaya vekilleri, kadı ve "cümle ittifakıyla" organize edilmesine görevlilerin dikkat etmesini ve önceden gönderilmiş emirlere de riayet edilmesini bildiren yeni bir ferman hazırlanmasını önermekten öteye geçemiyordu. Yollanan emirlerde devletin,

⁸⁸ İlgili görevlendirme hakkında Kaymakam Paşa'nın tarihsiz takriri üzerine padişahın hatt-ı hümayûnu için BOA., HAT 1259/48697.

⁸⁹ Azmi Efendi'nin tarihsiz takriri, tarihsiz buyuruldu ve bunun üzerine gereğinin yapılmasını bildiren tarihsiz hatt-ı hümayûn için BOA., HAT 1494/96. Mora Valisi Mustafa Paşa'ya, Arkadya, Kalamata, Karitena, Andrusa ve Fener kazalarının kadı ve naiplerine hitaben yazılacak evail-i Şaban 1215 (18-27 Aralık 1800) tarihli ferman müsveddesi için BOA., C.ML. 21386.

-yaptırım güçleri tartışılardursun- hâlâ aynı konulara⁹⁰ dikkat edilmesini beklemesi, kanunname hükümlerinin hayata geçirilmesindeki acziyetinin delili gibi durmaktaydı.

Azmi Efendi'nin gözlemlerinden birinde de düzeni baltalayan voyvodaların suistimalleri mercek altına alınıyordu. Tespitlerine göre *voyvoda-gân gürûhu*, öncelikle bahsi geçen şartları mizaçlarına uygun bulmamaktaydılar. Onun için de süreci sabote ederek, güya Mora ayanları tarafından kurallara aykırı olarak reayanın çeşitli vergilerle ezildiğini bildiren yeni düzenin şartlarından haberdar olmadıklarını iddia ettikleri kadınlardan ilamlar alıyorlar ve mukataa yatırımcılarına gönderiyorlardı. Bununla da kalmıyorlar ve çeşitli bahanelerle reayaya karşı davalar ihdas ediyorlardı. Azmi Efendi'nin bu tespiti, kanunname hükümlerinde bir revizyonu gerektirmiş ve reayanın *bilâ-fermân âher mahalle ihzâr ile tekdîr olunmamaları* fıkрасının eklenmesi sağlanmıştı. Fakat iyileştirme olarak düşünülen bu adım, ne yazıkki voyvodaların nüfuzunu arttırmaktan başka bir işe yaramamış ve mevcut nizamın da bütünüyle ortadan kalkacağına yönelik emareler ortaya koymuştu⁹¹.

⁹⁰ Altı aylık masraf defterleri özenli hazırlansın, ehl-i örf taifesinin yarattığı zulüm sona erdirilsin, nizama ve emre aykırı hareket edilmeyerek vilayet masrafı dışında reayadan başka meblağ istenmesin. BOA., A.DVNS.MHM.d.237, s. 234-237, hüküm no: 858.

⁹¹ "...bu fikrayı virilan emr-i şerife idrâcdan garazları mücerred ol-makûle voyvodaların keyfe-mâ-yeşâ re'âyâyı ızrâr ile vali taraflarından kendülere su'âl terettüb etmemek ve vülât-ı 'izâmın kazalara ber-vechle hükmü câri ve buyuruldu su nâfiz ve nezâreti şâmil olmayarak ke'l-evvel mukâta'aları serbest edub ber-vech-i muharrer diledikleri gibi re'âyâ fukârasını soymak kazıyyesi olub bu ise vülât-ı 'izâmın nüfûzu kesrini ve bi'l-cümle kazaların şirâze-i nizâmı inhilâlîni ve vedî'a-i Rabbü'l-'izzihu olan fukarâ-yı ra'ıyyetin perişanlığını ve 'ale'l-husûs bâ-hatt-ı hümâyûn virilan nizâmın külliyyen ibtâlîni müceb olacağı bedidâr ve bu sûretle valinin nüfûzu kalmayub bayağica subaşı gibi Triboliçede ikâmet eylemesi lâzım geleceğine binâ'en eşkıyâ ve yaramaz makûlesi ferce bulacaklarından başka Mora cezîresi re'âyâ ve ahâlisi işbu nizâm-ı müstahsen karar-gîr olalıdan beru gunûde-i pîster-rahâ ve amân olmuşlar iken bu vesile ile az vakitte evvelki hâlini kesb edeceği ve sâ'ir nice mehâzîri müstelzim olacağı âşikâr olmağla Mora Valisinin vikâye-i nüfûzu ve kazaların tatarruk-ı halelden muhâfazası zımında mukaddem virilan emr-i şerîfîn kaydı terkîn-birle te'kîd-i nizâmı hâvi ve vesîle 'add olunan mütâlebât-ı zulmiyyenin men'ini muhtevî Mora Valisine ve Arkadya ve Kalamata ve Karitena ve Andrusa ve Fener kadılarına hitâben divân-ı hümâyûndan iktizâsına göre ekîdü'l-mazmûn-ı emr-i şerîf ısdârı Mora nizâmı şürûtuna muvâfık ve fukarâ ve re'âyâ hakkına mahz-ı hayr olub..." diyerek bu maddenin ne kadar sakıncalı olduğunu etraflıca ortaya koymaktadır. Azmi Efendi'nin tarihsiz takriri ve bunun üzerine gereğinin yapılmasını bildiren tarihsiz buyuruldu için BOA., HAT 1494/96. Gönderilen emrin içeriğinin Londar kazasında işleme konulduğunu ifade eden 3 Ramazan 1225 (2 Ekim 1810) tarihli kadı ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2378. Aynı konuya dair 1 Ramazan 1225 (30 Eylül 1810) tarihli Koron kadısının ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2379; aynı tarihli Ayapetros kadısının ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2380; 8 Ramazan 1225 (7 Ekim 1810) tarihli Karitena kadısının ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2381; aynı tarihli Fener kadısının ilamı için

Bölgesel İstikrarsızlığın Belirleyiciliğinde *Nizâm-ı Müesses* Dönemi

1821'de başlamış olan Yunan İsyanı, Mora ahalisi için de bir dönüm noktası olacaktır. Her ne kadar olayların başlangıç mekânı olmasa da, kısa zamanda bölgeye sirayet etmiş olan isyan, devletin kurmaya çalıştığı *nizâmın* yönünü başka bir tarafa çevirecekti. İdari ve mali sahada sağlanmak istenen istikrar çabasının yerini, siyasi ve askerî düzenin aldığı bir sürecin ister istemez fitili ateşlenecekti. Devlet ve onu temsilen valiler, Mora'nın savunulmasına odaklanırken, bunu askerlerin iâşesi ve ulufelerinin temini takip etmekteydi. Düvel-i selasenin yani İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Mora üzerindeki tasarrufları ve zorlayıcılıkları ise işin diğer bir boyutunu oluşturmaktaydı.

14 Eylül 1829 Edirne Anlaşması'yla⁹² Yunanistan'ın bağımsızlığının Osmanlı yönetimince tanınmasının muhtemelen hemen öncesinde Mora'da *nizâm-ı müesses* olarak adlandırılan yeni bir takım idari-mali düzenlemelerin daha hayata geçirildiği anlaşılmaktadır⁹³. 1793 düzenlemesinden farklılıklar

BOA., AE.SSLM.III 41/2382; 5 Ramazan 1225 (4 Ekim 1810) tarihli Kalamata kadısının ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2383; 29 Ramazan 1225 (28 Ekim 1810) tarihli Andrusa kadısının ilamı için BOA., AE.SSLM.III 41/2384.

⁹² Şerafeddin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1-2, 1951, ss. 111-151.

⁹³ Evail-i Muharrem 1245 (3-12 Temmuz 1829) tarihli *bu def'a Mora nizâmına dâ'ir müceddeden kaleme alınan fermân-ı 'âli sureti* için BOA., HAT 877/38818. Şimdilik ne zaman ihdas edildiğine dair tam tarih tespit edemesek de fermanın hemen başında, saltanatın yüce gölgesinin merhametine sığınan tüm memâlik-i mahrûse ahalisine her türlü ihsan ve af kapıları nasıl açıksa, isyanla öyle ya da böyle irtibatı olanların gösterdikleri pişmanlıktan dolayı aynı yaklaşıma mazhar olmalarının gerekliliğine dair yapılan açıklama, düzenlemenin isyan sürecinde hazırlandığını düşündürmektedir. Hatta bununla ilişkili olarak Mora yarımadasında ve etrafında bulunan reayanın ve ecnebinin ellerinde eğer top ve askerî mühimmat türü şeyler varsa bunların devlete teslimi gerekmektedir. Zira devlet, pişmanlık yanında ahalden bunların teslimiyle *sadakatlerini* de göstermelerini beklemekteydi. Bunun karşılığında ise yarımada'daki kalelerde *öteden beru* olduğu üzere Müslüman ahali yaşamaya devam edecekti. Ayrıca cami, mescit, medrese, tekke, zaviye, evleri, dükkân ve arazileri de yine kendi uhdelerinde kalarak yaşamlarını sürdürecektlerdi. *Reaya taifesi* olarak bahsedilen grupsa herhalde gayrimüslim ahali olmalıdır. Onların da aynı şekilde tüm mal, mülk, arazi, kilise ve diğer binalarında eskiden olduğu gibi yaşamaları ve tasarruf etmeleri sağlanacaktı. Bahsi geçen pişmanlık sözcüğü ile ahalinin vergi ödemekten kaçınmaları ve buna yönelik merkezî yönetimin yaptırımlarından muhtemelen çekindiklerinden içinde buldukları ruh hali ve af beklentileri kastedilmiş olmalıdır. "...çend seneden beru ba'zı 'avâriz sebebiyle tarîk-i müstakimden 'udül ve inhirâfları vukû'a gelmiş ise de bu def'a 'ale'l-'umûm taraflarından izhâr-ı peşimâni ve nedâmet ve hakklarında istid'â-yı rahm ve lutf ve şefkat olunduğuna binâ'en şîme-i kerîme-i saltanat-ı seniyyem iktizâsınca bu vechle isti'kâf-ı lutf ve merhamet eden cemî'-i re'âyâ-yı devlet-i 'aliyyem hakklarında her dürlü ebvâb-ı 'afv ve ihsân-ı şahânem meftûh olunarak ...", BOA., HAT 877/38818. Ayrıca isyan süresince buradaki ahaliye dönük merkezî yönetimin diğer yaklaşımlarına dair bkz. Fatih Tayfur,

arzeden bu düzenlemeler bütünü, Mora'daki ahalinin yaşam pratiklerine dair bazı iyileştirmeler getirmekteydi. Devletin resmî dilinde -ve muhtemelen algısında da- Mora reayasının bir dönüşüm geçirdiği ve onlardan bahsedilirken artık merhamet gösterilen *fukarâ*, *vedi'atullah*, *zu'afa* gibi tabirlerin yerini, mevcut siyasi koşulların da etkisiyle sadakat kavramını vurgulayan *öteden beru devlet-i 'aliyye-i ebediyyü'd-devâmının cizye-güzâr ve sadâkat-şî'âr re'âyâsı* gibi ifadelerin aldığı görülmektedir. Uzun zamandır bölgede yerleştirilmeye çalışılan düzene dair çok yönlü bu girişim, yine reayanın güven, asayiş ve refah içinde yaşamasının hedeflenmesine odaklanmaktaydı. Çeşitli başlıklar halinde ahalinin gündelik hayatı, Mora'nın cizye düzenlemesi, yönetimi, yargı işleri ve gelir kaynaklarının durumu hakkında şu maddeler, kanunname şartları arasında yer bulmaktaydı:

Adli işler

Tek bir kişi bile şeri hukuka aykırı hareket etmeyecekti. O yüzden *ahvâl-i vâkı'ada* yer alan tüm ahalinin küçük ve büyük eski suçları, bu sefer talep ettikleri merhamet dileklerine istinaden padişah hükmüyle affedilmişti. O yüzden geçmişte yaşanan hiçbir konu hakkında azarlanmaları bile söz konusu olmayacaktı. Mademki bundan sonra sadakatlerini ve itaatlerini sabit kılmayı taahhüt ediyorlardı, o zaman devletten her türlü koruma ve gözetilmeyi hak ederlerdi. Ola ki küçük bir suç için şikâyet mevzubahis olduğunda bunun geçmişte işlenip işlenmediği vali ve kadılar tarafından etraflıca araştırılmalıydı. Eğer geçmişte işlendiği anlaşılırsa şikâyet işleme konulamazdı. Yok eğer suçlama yeniyse o zaman *nizâm-ı memlekete* uygun olarak *hakk ve adl* üzere gereği yapılmalıydı.

Mora'nın idari düzeni ve valiler

Mora'nın iyi idare edilmesi, bahsi geçen *nizâm-ı müessesin* layığıyla uygulanması ve bunu bozacak her türlü unsurun gözetilmesi, mutlaka ılımlı, tecrübeli, seçkin ve *ahaliyi gözetten* bir valinin tayinini gerektirmekteydi. O sıralarda Tripoliçe harap olduğu için atanan vali, şimdilik Anabolu'da ikamet etmeliydi. Zaman ilerledikçe hükümet merkezinin Tripoliçe'ye nakli bölgece de uygun görülürse ve bunun için merkezden izin istenirse, bunda bir sakınca olmayacağı peşinen kabul edilmekteydi.

Ahalinin asayişinin ve gündelik hayatının düzenlenmesi

Mora yerleşikleri olan ahalinin o zamana kadar uğramış oldukları belalar ve felaketlerin sebeplerinin sonsuza kadar yok olması ve bir daha ortaya

Osmanlı Belgeleri Işığında 1821 Rum İsyanı ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 145-159.

çıkması, Osmanlı saltanatının gölgesinde hepsinin can, mal ve ırzının korunması taahhüdüyle sabit kılınmaktaydı. Bunun için de *şer'-i şerif* gereğince hem *ehl-i İslâm* hem de *reayanın* birbirlerine denk oldukları prensibi tekrarlanmaktaydı. Bu taahhüdün herhalde en önemli göstergesi ise o kadar zamandır üzerlerinde birikmiş olan cizye ve diğer vergi borçlarının affedilmesiydi.

Ehl-i İslam reaya gibi gayrimüslim reaya da güven ve asayiş içinde yerlerinde ikamet edeceklerdi. Geçim yollarına ve ticari faaliyetlerine müdahale edilmeyecekti. Esas yerleşim yerlerine dönmelerine karşılık, merkezî yönetimin vaadi üzerine o zamana kadar üzerlerinde birikmiş cizye ve diğer vergi borçları da affedilecekti. Hatta bu fermanın verildiği tarihten geçerli olmak üzere bir tam sene için de cizye ve diğer resmî vergilerden muaf oldukları, devletce güvence altına alınmaktaydı.

Mukataaların yönetiminin darbhane-i amireye geçişi

Yarımadadaki mukataa, has, evkaf ve cizyenin tamamı, Darphane-i Amire'nin⁹⁴ idaresine bırakılacaktı. O da bunları *yed-i vâhid*⁹⁵ usulüyle işletecek ve hasıl olan faiz, buradan ilgili yerlere ödenecekti. Yine Mora'nın iltizam işleri de Darphanece görülecekti. Örneğin bazı mahaller için eğer ehl-i İslamdan voyvoda gönderilmesi gerekmezse, o zaman merkezden göstereceği güvenilir bir sarrafın taahhüdüyle, kazanın kocabaşısına iltizamen verilebilirdi. Eğer ehl-i İslamdan bir voyvoda tayini uygun olursa o zaman da Darphane marifetiyle, merkezdeki görevlilerden güvenilir ve tecrübeli olan birilerine ihale edilebilirdi. Bunlardan istenmeyen tavır ve davranışlarda bulunanlar olursa cezalandırılmaları ve nizam-ı müessesin gözetilmesi, Darphane-i Amire Nazırı'na mahsustu.

Genel prensibe uygun olarak mahlul mukataaların Darbhane tarafından iltizama alınması arzu edilmekteydi. Ancak bu mukataanın tamamının idaresi kendisindeyse geçerliydi. Buna karşılık eğer hisse bazında ise o zaman ortağı olan kişi, iltizamı devam ettirmeyi isterse hisse müzayedeye

⁹⁴ Darbhane-i Amire'nin, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında esas fonksiyonunu -Osmanlı piyasasının ve devlet hazinesinin nakit ihtiyacını para basmak- koruyarak; çeşitli kaynaklardan gelen büyük mablağları kontrol ve bunlarla önemli giderleri finanse eden bir ihtiyat hazinesine dönüşümü hakkındaki detaylı bilgi ve değerlendirme için bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

⁹⁵ 1826-1838 yılları arasında Osmanlı'da uygulanan bir ticaret tekeli uygulamasının da adı olan *yed-i vâhid*, yukarıda "belirli bir mukataanın bütün hisse veya unsurlarının, hatta bir bölgede yer alan bütün vergi kalemlerinin tek bir şahıs tarafından vergilendirilmesi" anlamıyla kullanılmıştır. Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, s. 378.

çıkarıldığında, bir başkasının teklif ettiği iltizam bedeli üzerinden yine kendisine verilmesi temayülü saklıydı. Eğer ortak olan kişi, mukataa hissesinin kaldırabileceğinden azını teklif ederse, o zaman iltizam onun uhdesinden alınarak Darbhane'ye geçecekti. Bu noktada Darbhane Nazırı sıkı sıkı tembihlenmekteydi. Yani devlet gelirinin korunmasına azami dikkat ve özen beklendiği aşıkardı. Bu çerçevede de bu gibi hisse ortaklarına istenen kriterleri yerine getirmezlerse rica ya da hatır gönülle mukataa hissesinin daha azına iltizama verilmesine göz yumulmamasını istemesi⁹⁶ doğal kabul edilmelidir.

Baş kocabaşı, kocabaşı, tercüman, reaya vekili

Yarımada reayasının güven ve asayiş içinde yaşamasını ve refahlarının artırılmasını temin adına, eskiden olduğu gibi bir kocabaşı seçilecekti. Onların, bölgelerindeki işlerin çözümlenmesi için herhangi bir engele uğramaksızın Mora valisine doğrudan ulaşma yetkileri vardı. Her bir kaza kocabaşısını kontrol altında tutmak için aralarından birini baş kocabaşı olarak seçeceklerdi. O da ancak padişahın onayı alındıktan sonra görevine resmî olarak başlayabilecekti. Vaktinin çoğunu vali sarayında kendisine tahsis edilen yerde geçirecek olan baş kocabaşı, işleri buradan yürütecekti. Eğer reyanın şikâyetiyle ya da herhangi bir suça dayandırılarak bir kocabaşının değiştirilmesi söz konusu olursa, konunun mahiyeti ve yerine kimin gelmesinin uygun olduğu diğer kocabaşılarca bir mahzar halinde hazırlanacak ve baş kocabaşı tarafından onaylandıktan sonra merkeze gönderilecekti. Baş kocabaşının maiyetinde bulunacak Mora tercümanının azli, tayin ve değiştirilmeleri de yine padişahın hükmüne bağlıydı. Haklarında İstanbul'a bildirilen her türlü durum için mutlaka kapsamlı bir araştırma gerekliydi. Yoksa sadece vali ya da kadıların emriyle görevden alınmaları ya da değiştirilmeleri söz konusu olmayacaktı. Kanunname maddelerinin uygun şekilde yerine getirilmesine özen ve dikkat etmek üzere, İstanbul'da daimî olarak iki Mora kocabaşı vekili de hazır bulunacaktı.

Sonuç Yerine

Osmanlı bürokrasi dilinde nizâm-ı müstahsene ya da nizâm-ı cedîd olarak yerini alan 1793 düzenlemesinin hem hükümleri hem de güttüğü gaye, merkezî yönetimin reaya algısını ve yönetim felsefesini yeniden sorgulamaya mahal vermektedir. Osmanlı belgelerinde Mora'daki yeni düzenin temel motivasyonunu ortaya koyan "... *fukarâ-yı ra'ıyyetin sâye-i merhamet-vâye-i mülûkânemde âsûde-hâl ve müreffehü'l-bâl olmaları*

⁹⁶ ¼ hissesi Darbhane'nin işletiminde olan Anavarin mukataasının iltizamına dair düzenleme hakkında tahrir üzerine 6 Rebiülahir 1223 (1 Haziran 1808) tarihli buyuruldu için bkz. BOA., AE.SMST.IV 22/1570.

matlûb-ı şahânem olub ...” şeklindeki alıntı, *rahmen li'l-fukarâ-i cezîre-i Mora* ifadesiyle tamamlanmaktaydı. İşin özünün daha çok yönetim sahasında olduğu açıktır. Devlet mevcut düzeni oldukça iyi tahlil etmiş ve ortaya konan uygulamalarda tebaa, korunmaya muhtaç bir topluluk olarak ele alınmıştır. Mora yarımadası için artık devletin öngördüğü bir yeni düzenlemeler planı söz konusudur ve uygulamadaki ısrarcılığı, yeni düzeni *müesses* hale getirmeyi hedeflediğini göstermektedir. Aynı zamanda bölgesel ölçekte istikrar ve refahı yakalamak da önceliklidir. Düzenlemelerin belirgin kırılma noktaları olmasına rağmen ortak paydanın bir tarafında, merkezîyetçiliği kaim kılma çabası varsa diğer tarafında da reayanın refahını temin çabası yer almaktadır.

1793 düzenlemesinde Mora'daki yeni idari düzenin inşa edildiği sacayaklarından en önemlisini, Mora reayasının, yani hem müslim hem de gayrimüslim reayanın, haksızlıklardan korunması ile *te'lîf* (uzlaştırma) ve *istimâleleri* (cezbetme, gönül alma) oluşturmaktaydı. Yeni dönemin inşasında bu iki kavram, başından beri tekrar edilen tüm Mora ahalisinin *siyyân* (birbirine denk) bir şekilde '*ale's-seviyye* olarak muamele görmesi gerektiği fikriyle desteklenmekteydi. Aynı zamanda yerlerini çeşitli gerekçelerle terk eden ahalinin durumu da yönetimi uzun yıllar epey uğraştırmış gözükmektedir. Yeni düzenin prensiplerine uygun olarak her kaza ahalisinin buldukları yerde kalmasına ve buna karşılık gidenlerin yeniden eski yerlerine taşınarak özellikle vergi toplanmasında yaşanan, ki bunlar çoğunlukla tekalif ödemeleri ve cizye vergisi olurdu, sorunların giderilmesine çalışılırdı.

Yeni düzeni güçlendirme ve pekiştirme yaklaşımı, bölgesel düzeyde karşılaşılan açmazlarla şekillendirilmekteyse de anlaşılan o ki, özellikle vergilendirmede yaşananların yarattığı karmaşa, bir kısır döngüyü beslemekteydi. Reayayı korumak, gözetmek ve bölgenin bayındır hale getirilmesini amaçlayan yeni düzenlemelerin şartlarının bir süre sonra uygulanamadığının ve tekrar tekrar başa dönüldüğünün ipuçları, bazı kazaların kadıları tarafından gönderilen arzlarda da izlenebilmekteydi. Yine reaya, hastalık, avarız vergisi ya da Mora valileri tarafından zorla toplanan yüklü ödemelerle sıkıntıya düşürülürken; buna bir çözüm olması adına konuya ilişkin yollanan fermanların içeriklerinin ahaliye anlatılmasının sorunların aşılmasında ne kadar etkili olduğu tartışmalıdır. Kanunnamenin üst teminatı olarak görülen Mora valilerinin, vergilendirmede gösterdiği usulsüzlük ve adaletsiz davranışlar, reayanın ancak ve ancak Osmanlı mahkemesi ve kadı yoluyla korunabileceğini göstermektedir. Arzları yazan kadılarinsa Osmanlı padişahlarına itaatlerini vurgulamaları, kendilerini

muhtemelen reayanın sorunları için tek çıkış yolu olarak gördüklerini hissettirmektedir.

Yeni düzenlemelerle bir yönüyle de merkezîyetçiliği güçlendirmek adına girişilen bu çabanın yerel unsurlara istenilen çeki düzeni ne yazık ki veremediğini, özellikle reayanın yaşadıkları üzerinden resmetmek mümkündür. Artık kronik hale gelen vergi suistimallerinden hâlâ muzdarip olan reaya, bir taraftan da çıkarlarına uygun ortamı avantaja çevirmenin fırsatlarını kovalayan bölge ileri gelenleri ile uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Özellikle firar eden reayanın, kayıtlı olduğu ikamet yerine geri döndüğünde çoğu zaman mülk ve arazilerini yerinde bulamaması, en sık rastlanılanıydı. Bu menfaatçi grubun bilinen aktörleri ayan ve kocabaşlar dışında yeni türeyen ve ağavât olarak adlandırılan bir grup nüfuzlu bölge sakini, arazilere el koymaktan kaçınmıyor; hatta belki de gücünün en önemli dayanağı olarak buna mahal veren ya da fırsat kollayan bir hali kendileri yaratıyordu. Ayrıca aynı grubun, yeni bahanelerle ahaliden ek ödemeler tahsil ettikleri örnekler hiç de az değildi. Bunlar şüphesiz ki kanunname hükümlerinin işlerliğine yönelik bir fikir vermektedir.

Nizâm-ı müesses döneminde ise merkezîyetçiliğin ve devletin bölgedeki kontrolörlüğünün daha da etkin olarak kullanılmaya çalışıldığı bellidir. Aynı zamanda mukataa halinde bulunan kazaların yöneticileri olan voyvodalıkların yerel kimselere verilmemesi maddesi dikkat çekicidir. Bunun yanısıra hâlâ *aceze-i reayanın* hakkına zarar verecek ortamın yaratılmaması için azami özen gösterildiği görülmektedir. 1821-1829 yıllarına tarihlenen dönemde *nizâm-ı müesses* olarak adlandırılan bazı düzenlemeler bütünü içerik olarak 1793 düzenlemesiyle paralellik gösterse de artık mevcut koşulların değiştiği de muhakkaktır.

Mora'nın yaklaşık otuz yıllık sürecine tanıklık eden iki müstakil metnin, üç hayati adımın ve belki onlarca yazılmış revizyon hükmünün, reayaya ve onun –hem yerelde hem de merkezde- yönetimle olan ilişkisine odaklanması şaşırtıcı olmasa gerektir. Osmanlı taşrasının bilindik figürleri, bölgenin idari-mali yapısının uygun zemininde daha mikro örneklerini yaratmış ve hiçbir güç imtiyazıyla yolu kesişmemiş olağan vergi mükellefi reaya, muhatap olduğu menfaatçi yelpazenin daha da genişlemesiyle, sabırları zorlayan bir zulüm ortamının ortasında kalmıştı. Böylesi bir atmosferin getirileriyle hemhal olmuş Mora reayası, muhassıllık gibi bölgede uzun zamandır kullanılan bir yöntemin kaldırılmasındaki belirleyici rollerinin değerli katkısıyla, yaşam koşullarını iyileştirmenin yollarını akıllıca kullanabilmeyi, tüm bu keşmekeş içinde seslerini duyurmayı, görünürlüklerini merkezî yönetimle olan iletişimleriyle kurgulamayı ve bir taşra reayası profilini ilmek ilmek örmeyi başarmış gözükmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III) 41/2378; 41/2379; 41/2380; 41/2381; 41/2382; 41/2383; 41/2384; 246/14308; 262/15147; 426/24435; BOA., Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I) 17/1464; 342/23878; BOA., Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II) 34/2175; 34/2176; BOA., Ali Emiri Mustafa IV (AE.SMST.IV) 22/1570; BOA., Cevdet Adliye (C.ADL.) 94/5644; BOA., Cevdet Askeriye (C.AS.) 82/3856; BOA., Cevdet Dahiliye (C.DH.) 23/1109; 79/3940; 92/4555; 247/12332; 342/17080; BOA., Cevdet Maliye (C.ML.) 21386; 15/666; 25/1154; 84/3858; 455/18432; 462/18798; 489/19926; BOA., Cevdet Saray (C.SM.) 166/8303; BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.) 3033; 3061; BOA., Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Mora Muhassıllığı Defterleri (D.BŞM.MRM.d.) 17320; BOA., Hatt-ı Hümayun (HAT) 97/3908; 97/3908A; 97/3909; 97/3910; 203/10498; 262/15148; 850/38105; 877/38818; 259/48697; 1494/96; BOA., Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) 237.

Yayımlanmış Eserler

- “Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 2002, s. 140-141.
- “Selîm-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaât”, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, XLI (1332), s. 257-284, 321-346; XLIII (1334), s. 15-34.
- Abou-el-Haj, R. A., *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel-Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.
- Açıkel, A. – Sağırılı, A., “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2005), s. 95-145.
- Adanır, F., “Semi-autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia”, *The Cambridge History of Turkey The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Suraiya N. Faroqhi (ed.), vol. 3, New York Cambridge University Press 2006, p. 157-185.
- Aksan, V. H. “Ottoman Political Writing, 1768-1808”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 25, no. 1 (Feb. 1993), p. 53-69.
- Alexander, J. C., *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985.
- Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Başarır, Ö., *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2018.
- Baykal, B. S., *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974.

- Beydilli, K., “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *Dîvân-İlmi Araştırmalar* 8, İstanbul 1999, s. 25-64.
- Bölükbaşı, Ö. F., *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Cezar, Y., “18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 9, Nisan 1996, s. 89-143.
- Cezar, Y., “From Financial Crisis to the Structural Change: The Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Oriente Moderno The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, ed. Kate Fleet, XVIII (LXXIX), vol. 1, 1999, p. 49-54.
- Cezar, Y., *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Çadırcı, M., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Çiftçi, C., “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2004/1), s. 67-86.
- Erdem, H., “III. Selim: ‘Sizden Rey Benden İnfaz Lâzım’” başlıklı, 05.06.2016 tarihli *Karar Gazetesi* köşe yazısı.
- Ergenç, Ö., “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 105-118.
- Ergenç, Ö., “Osmanlı’da ‘Serbest Dirlik’ Uygulamasının Boyutları ve Bunun Malî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 204-214.
- Faroqhi, S., “Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for Their Existence”, *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte In Memoriam Vanco Boskov*, ed. Hans Gerorg Majer, Wiesbaden 1986, p. 24-33.
- Faroqhi, S., “Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 35, 1992, p. 1-39.
- Genç, M., “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 101-154.
- Genç, M., “Yed-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, s. 378-383.
- Georgieva, G., “Administrative Structure and Government of Rumelia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries: The Functions and Activities of the

Vali of Rumelia”, ed. A. Anastasopoulos, *Political Initiatives ‘from the Bottom Up’ in the Ottoman Empire (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009)*, Rethymno 2012, p. 3-19.

Ginzburg, C., *Peynir ve Kurtlar, Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, 7. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2018.

Gündoğdu, B., *Ottoman Constructions of the Morea Rebellion, 1770s: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Near and Middle Eastern Civilizations University of Toronto, 2012.

İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar, der. Fırat Yaşa, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

İnalçık, H., “Osmanlı Padişahı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/4 (1958), s. 68-79.

İnalçık, H., “Adaletnâmeler”, *Belgeler*, II/3-4 (1965), 2. Baskı, Ankara 1993, s. 49-145.

İnalçık, H., “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 45-48.

İnalçık, H., “Devlet-i Aliyye’de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm”, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 23-66.

İnalçık, H., “Kanunnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24 (2001), s. 333-337.

İnalçık, H., “Şikâyet hakkı: arz-ı hâl ve arz-ı mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (1988), s. 33-54.

İpşirli, M., “Abdullah Efendi, Tatarcık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1988, s. 99-100.

İpşirli, M., “Sah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2008, s. 490-491.

Jorga, N., *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Kafadar, C., *Kim var imiş bir burada yoğiken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 2. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2009.

Karal, E. Z., “Nizâm-ı Cedid’e Dâir Lâyihalar”, *Tarih Vesikaları*, Birinci Cilt, Sayı VI (Mayıs 1942), s. 414-425; *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı VIII, s. 104-111; *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı XI, s. 342-351; *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı XII, s. 424-432.

- Koç, Y. – Yeşil, F., *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012.
- Koçi Bey Risâlesi (Eski ve yeni harflerle)*, yay. haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998.
- Konstantaras, D. J., “Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821”, *European History Quarterly*, 43 (2013), p. 628-656.
- Küçüköğlü, L. S., “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the end of 18th Century”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LIV (2019), p. 241-276.
- Mert, Ö., “Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşlıları (1839-1876)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, 2004, s. 139-154.
- Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası 1769*, yay. haz. Aziz Berker, *Tarih Vesikaları*, Cilt II, Sayı X (İlkanûn 1942); Sayı VII; Sayı X; Sayı XI.
- Nagata, Y., “Greek Rebellion at 1770 in the Morea Peninsula, Some Remarks through the Turkish Historical Sources”, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir 1995, p. 103-117.
- Nâimâ Mustafa Efendi, Târih-i Na'imâ*, Cilt IV, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Neumann, C. K., “Selânîk'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükûmet, Taşra İdaresi Ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Malî İşlemler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16 (İstanbul 1998), s. 69-97.
- Öğreten, A., *Nizâm-ı Cedîd'e Da'ir Islâhât Lâyhâları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.
- Öz, M., *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.
- Özcan, B., “Tatarcık Abdullah Efendi ve Islahatlarla İlgili Lâyhâsı”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Yarkın'a Armağan*, XXV/I (Ankara 1988), s. 55-64.
- Özkaya, Y., “XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu”, *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 151, Temmuz 1974, s. 445-491.
- Özkaya, Y., “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1981, s. 135-155.
- Pakalın, M. Z., *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Papastamatiou, D., “Constantinople in the Peloponnese: The Case of the Dragoman of the Morea Georgios Wallerianos and Some Aspects of the Revolutionary

Process”, ed. A. Anastasopoulos and E. Kolovos, *Ottoman Rule and The Balkans, 1760-1850 Conflicts, Transformation, Adaptation, Proceedings of an International Conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003*, Rethymno 2007, p. 149-164.

Papastamatiou, D., “The Right of Appeal to State Intervantion as a Means of Political Mobilisation of the Reaya in the Ottoman Provinces: Some Preliminary Remarks on the Eighteenth-Century Morea (Peloponnese)”, ed. A. Anastasopoulos, *Political Initiatives 'from the Bottom Up' in the Ottoman Empire (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009)*, Rethymno 2012, p. 165-190.

Papastamatiou, D., “Tax-Farming (İltizam) and Collective Fiscal Responsibility (Maktu) in the Ottoman Southern Peloponnese in the Second Half of the Eighteenth Century”, ed. E. Kolovos vd., *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Towards A Social and Economic History, Studies in Honor of John C. Alexander*, The Isis Press, Istanbul 2007, p. 289-306.

Şakul, K., “The Ottoman Peloponnese before the Greek Revolution: ‘A Republic of Ayan, Hakim, and Kocabaşı’ in ‘the Sea of Humans and Valley of Castles’”, *Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, special issue of Princeton Papers, 18 (2017), p. 121-145.

Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, Dersaadet 1317.

Târîh-i Cevdet, Cilt 4, İkinci Baskı, Matbaa-i Osmaniye 1309.

Târîh-i Cevdet, Cilt 6, İkinci Baskı, Matbaa-i Osmaniye 1309.

Taş, H., “Osmanlıda ‘Şikayet Hakkı’nın Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt 2, Sayı 3, 2007, s. 186-201.

Tayfur, F., *Osmanlı Belgeleri Işığında 1821 Rum İsyanı ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Tuğluca, M. *Osmanlı Devlet ve Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

Turan, Ş., “1829 Edirne Antlaşması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1-2, 1951, s. 111-151.

Uğur, A., “Âsaf-nâme-i Vezir Lütî Paşa”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), s. 243-258.

Unat, F. R., “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası”, *Tarih Vesikaları*, 1-6 (Haziran 1941-Mayıs 1942), s. 443-480.

Ursinus, M., *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province, The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, RoutledgeCurzon, London-New York 2005.

- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Vlachopoulou, A., “Like the Mafia? The Ottoman Military Presence in the Morea in the Eighteenth Century”, ed. A. Anastasopoulos, *Political Initiatives ‘from the Bottom Up’ in the Ottoman Empire (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009)*, Rethymno 2012, p. 123-135.
- Yaycıoğlu, A., *Partners of the Empire The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford California 2016.
- Yazıcı, M., “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 26 (Bahar 2019), s. 447-472.
- Zarinebaf, F., “Soldiers into Tax-Farmers and Reaya into Sharecroppers: The Ottoman Morea in the Early Modern Period”, ed. Fariba Zarinebaf vd., *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece the Southwestern Morea in the 18th Century*, The American School of Classical Studies at Athens 2005, p. 9-48.

**MACAR RESSAM KÁLMÁN BESZÉDES'İN
KALEMİNDEN ÖDÖN SZÉCHENYİ VE İTFAİYE
TEŞKİLATI: OSMANLI MODERNLEŞMESİNE BİR
KATKI**

(Orijinal Karakalem Çizimleriyle Birlikte)

**ÖDÖN SZÉCHENYI AND FIRE DEPARTMENT FROM
THE PEN OF HUNGARIAN PAINTER KÁLMÁN
BESZÉDES: A CONTRIBUTION TO OTTOMAN
MODERNIZATION**

(With Original Charcoal Drawings)

Melek ÇOLAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 14.05.2020

Kabul: 26.09.2020

Article Info

Received: May 14, 2020

Accepted: September 26, 2020

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecine, katkı sunan yabancı uzmanlar arasında Macarlar önemli bir yere sahiptir. Bu alanda iki millet arasında iş birliğinin geliştirilmesi için çalışan şahsiyetlerden biri Ödön Széchenyi'dir. Macar milletinin gelişmesi için çaba harcayan ve Macarların tarihinde "en büyük Macar" olarak tanınan Kont István Széchenyi'nin küçük oğlu olan Ödön Széchenyi (1839-1922), itfaiyeciliği Londra'da öğrendikten sonra bu alanda ülkesine hizmet etmiş, Budapeşte İtfaiyesi'nin kurucusu olması nedeniyle Macar Milli İtfaiye Birliği'nin başkanlığına seçilmiştir. Széchenyi, Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'a gelmiş, itfaiye teşkilatının organize edilmesi için çalışmalarda bulunmuş ve modern Türk itfaiyesinin temellerini atmıştır.

"Ziçni Paşa" olarak tanınan Széchenyi, kendisine yardımcı olması için Macar ressam Kálmán Beszédes'i (1839-1893) İstanbul'a çağırmıştır. Kálmán Beszédes, 1878 yılında İstanbul'a gelerek Széchenyi'ye yardımcı olmuş, Harp Okulu'nda itfaiyecilikle ilgili dersler vermiştir.

* Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e posta: tunam10@gmail.com

Beszédes, beş padişah ve Milli Mücadele dönemine tanıklık ederek, 48 yıl Türk itfaiyesine hizmet edip feriklik rütbesine kadar yükselen Ödön Széchenyi gibi, 1878 yılından ölümüne dek 15 yılını İstanbul'da geçirmiştir.

Bu çalışmada, Macar ressam Kálmán Beszédes'in ELTE Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi'nde kayıtlı bulunan Fővárosi Lapok adlı gazetede yayımlanan hatıralarından yararlanılarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme hareketleri içinde yabancı bir uzman olarak Széchenyi'nin çalışmaları ve Osmanlı İmparatorluğunun durumu yakın bir çalışma arkadaşının gözünden ortaya konulmakta, dönemin Türk-Macar ilişkileri bağlamında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler; Hatıra, İtfaiye, Kálmán Beszédes, Macar, Osmanlı, Ödön Széchenyi, Resim.

Abstract

Hungarians have an important place among foreign experts who contributed to the modernization process of the Ottoman Empire. One of the figures working for the strengthening of the cooperation between two nations is Ödön Széchenyi. Being the smallest son of Kont István Széchenyi, known as the greatest Hungarian in the Hungarian history and making efforts for the development of Hungarian nation, Ödön Széchenyi (1839-1922) served his nation for the development of fire department in his country after learning the profession of fire fighting in London and as he was the founder of Budapest fire department, he was selected as the chairman of Hungarian Fire Fighting Association. Széchenyi came to Istanbul during the era of Sultan Abdülaziz and reorganized the association of Tulumbacılar responsible for intervening in fires in Istanbul and thus laid the basis of modern Turkish Fire Department.

Known as "Ziçni Paşa", Széchenyi invited Hungarian painter Kálmán Beszédes (1839-1893) to Istanbul. Kálmán Beszédes came to Istanbul in 1878 and helped Széchenyi, and gave lectures in The Military Academy about fire fighting.

Like Széchenyi witnessing therein of five sultans and the War of Independence and serving Turkish fire department for 48 years, Beszédes lived in Istanbul for 15 years from 1878 to his death.

In the current study, by drawing on the memories of Hungarian Painter Kálmán Beszédes published in the newspaper called Fővárosi Lapok recorded in the Hand Writings Archive in ELTE University Library, the works of Széchenyi, who was a foreign specialist involved in modernization movements of the Ottoman Empire, and the state of the Ottoman Empire are presented from the eye of a close colleague and are evaluated in terms of Turkish-Hungarian relationship. Moreover, samples from the illustrations of Kálmán Beszédes are presented.

Keywords; Memory, Fire Department, Kálmán Beszédes, Hungarian, Ottoman, Ödön Széchenyi, Drawing

Giriş: Osmanlı Modernleşmesi ve Macarlar

XIX. yüzyılda reform çalışmalarının daha sistemli hale geldiği Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci, Avrupa'dan çeşitli alanlarda faydalanılmak üzere getirilen uzmanlara tanıklık etmiştir.¹ Bunların içinde tarih boyunca sosyo-kültürel ve siyasi ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı Macarlar ayrı bir yer teşkil etmektedir. Özellikle Macaristan tarihinde özgürlük mücadeleleri olgusu içinde önemli olan 1848-1849 Özgürlük Savaşı'ndan sonra Osmanlı'ya sığınan Macar mültecilerin İmparatorluğun modernleştirilmesinde ve Batılılaştırılmasında önemli rolleri olmuş, Osmanlı'nın farklı kurumlarında görev almışlardır.² İyi öğrenim görmüş, Batı dünyasını yakından tanıyan bu kişiler Osmanlı'ya yerleştikten sonra ülkenin askeri, siyasi, düşünsel ve kültürel hayatında yer edinmişlerdir. Macar mülteciler milliyetçilik, özgürlük ve anayasa fikirlerinin Osmanlı Türkleri arasında önemli giriş kanallarından biri olmuş, Osmanlı'nın çağdaşlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Gerek orduda gerek sivil yaşamda reformların yürütülmesinde etkili olmuşlardır. Sadece orduda değil, sivil bürokrasiye ve kültür hayatına da hizmetlerde bulunmuşlardır. Topçuluktan haritacılığa, veterinerlikten ressamlığa kadar Osmanlı hayatına yenilikler getirmişlerdir.³ Örneğin General György Kmety Türk topraklarında İsmail Paşa olurken,⁴ Adolf Farkas, ilk Türk kadın şairi Nigâr Hanım'ın babası Macar Osman Paşa olarak tarihteki yerini almıştır.⁵

Macarların Osmanlı'nın modernizasyonuna katkısı sonraki süreçte de devam etmiştir. Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar hizmet eden Macarlardan

¹ Kemalettin Kuzucu, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (14), İstanbul, 2006, s.31.; *Türk Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler*, Fejezetek A Török Magyar Kapcsolatok Történetéből, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009, s.223.

² Dursun Ayan, "György Kmetty (İsmail Paşa) ve Richard Guyon (Hurşid Paşa) Türk Topraklarında, Bazı Arşiv Belgeleri Işığında", *Magyar honvéd tábornokok oszmán szolgálatban Guyon Richárd és Kmetty György*, Magyar-Török Baráti Társaság, Budapest, s.153; János Hóvári, "Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Macar Askeri Etkileri Richard Guyon ve György Kmety", *Magyar honvéd tábornokok oszmán szolgálatban Guyon Richárdés Kmetty György*, Magyar-Török Baráti Társaság, Budapest, s. 9.

³ Mustafa Celalettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, Kaynak Yayınları, Çeviri: Güven Beker, 1. Basım, İstanbul, Eylül, 2014, s.21-22; Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çeviren: Recep Boztemur, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2004, s.146-150.

⁴ Dursun Ayan, *a.g.m.*, s.151.

⁵ Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,1998, s.27-34.

birisi de itfaiyecilik alanında faaliyet gösteren Kont Ödön Széchenyi'dir.⁶ (bkz.Ek.1)

I. Kont Ödön Széchenyi ve Kálmán Beszédes

I.I. Kont Ödön Széchenyi ve İstanbul'a Gelişi

Macarların tarihinde “en büyük Macar” olarak tanınan⁷ Macar milliyetçisi István Széchenyi'nin küçük oğlu olan Ödön Széchenyi 14 Aralık 1839 tarihinde Pozsony'de dünyaya geldi. Küçük yaşlarda denizciliğe merak saldığı için ailesi, ilköğreniminden sonra onu denizcilik okuluna gönderdi. Bu vesile ile genç yaşta gemi kaptanı olan Széchenyi Avrupa sahillerini ve Amerika'nın önemli bir kısmını dolaşma imkânı buldu.⁸ Daha sonra babası onu 23 yaşında iken Londra'ya göndererek orada uzun yıllar Londra itfaiyesine hizmet eden dünyaca ünlü Kaptan Shaw'ın okulunda eğitim almasını sağladı.⁹ Üç yıl kaldığı İngiltere'de geniş bir tecrübe kazanarak ve sınavlarını başarıyla vererek yüksek derece ile sertifika alan Széchenyi Viyana'ya döndü. Geleneksel Viyana Sergisi'nde başarısı nedeniyle İmparator Fransuva Joseph tarafından Viyana ve Peşte Alayı'nın başına getirildi. 1870'de Peşte'de yeni bir itfaiye örgütü kurdu. Çağın en büyük felaketlerinden biri olarak nitelenen 29 Temmuz 1873 tarihindeki Vagon Fabrikası yangınında Budapeşte'nin tüm itfaiye ekiplerini yönettikten sonra şöhreti giderek arttı. Bürokrat yönü de olan Széchenyi, Budapeşte İtfaiyesi'nin kurucusu olması nedeniyle Macar Ulusal İtfaiye Birliği başkanlığına seçildi. Ülkenin ulaşım sisteminin modernizasyonunda da önemli işler başardı.¹⁰ Magyar Életrajzi Lexikon'da yer alan “Ödön

⁶ Kont Ödön Széchenyi'nin hayatı için bkz. “Széchenyi Ödön, gróf”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, Második Kötet, Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, s.722.

⁷ István Zádor, *Egy Hadi festő Emlékei 1914-1918*, 206 Képpel, Nyomatott, A Kirly Magyar Egyetem i Nyomdában, s.71; *Tényekés Tanúk Germanus Gyula Kelet Varázsa*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, s.126.

⁸ Kuzucu, “*Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi*”, s. 33-34; “*Széchenyi Ödön, gróf*”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, s. 722.

⁹ Kálmán Beszédes, “A magyar pasa jubilema”, *Fővárosi Lapok*, 1892. Julius 19., 199. Szám, s.1467. Macar ressam Kálmán Beszédes “İngiliz itfaiye eğitimindeki ciddi göstergelerden biri olarak” Széchenyi'nin eğitimini şöyle anlatmaktadır:

“Shaw, kontu eğitiminin ilk basamaklarından başlattı ve arabaların tekerleklerini temizletti. O zamanki Başbakan Palmerstone tarafından en büyük Macarlardan biri olan arkadaşının oğluna gönderilen öğle yemeği daveti, merkeze tam da böyle bir iş esnasında geldi. Davetin ulaştırılması ile görevlendirilen memur tereddüt etti ve davet edilen kişinin arabaları yıkayan genç olduğuna inanmadı ama yine de kendisini tanıtarak davetiyeyi teslim etti. Sonra o davete iyi kalite bir İngiliz sabunuyla saatlerce yıkanarak ve üzerindeki araba yağı kokusunu en güzel parfümlerle bastırarak ciddi bir İngiliz görünümünde, bir kont oğluna yakışır biçimde gitti.”

¹⁰ Kuzucu, “*Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi*”, s. 34.

Széchenyi” maddesine göre “1874 yılında Osmanlı Sultanının daveti üzerine Türk itfaiye örgütünün oluşturulması için İstanbul’a gitti.¹¹ Kemalettin Kuzucu Ödön Széchenyi’nin faaliyetleriyle ilgili büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini inceleyerek hazırladığı makalesinde “Ödön Széchenyi’nin İstanbul’a ilk defa 1871 yılında geldiğinin anlaşılma ile birlikte arşiv kayıtlarıyla, diğer kaynaklarda onun bu ziyaretine ilişkin aydınlatıcı bilgi bulunmadığını, ikinci kez ise Ekim 1874’te İstanbul’a geldiğini, ancak bu geliş şeklinin ihtilafli olduğunu” belirtmektedir. Buna göre “birçok kaynak onun Osmanlı Hükümeti’nin daveti üzerine İstanbul’a geldiğini açıklamaktadır. Bir dergi ise yangınların İstanbul’a verdiği zararları yakından bilen İmparator Fransuva Joseph’in Osmanlılar’a duyduğu yakınlık ve Sultan Abdülaziz’e olan muhabbetinden dolayı Széchenyi’yi İstanbul’a gönderdiğini” kaydetmektedir. Bu Macar asilzadesinin yönetim tarafından istenmeyen bir kişi olduğunu ve tam sürgüne gönderileceği sırada II. Abdülhamid’in isteği üzerine Türkiye’ye gönderildiğini ileri süren görüş ise, Széchenyi’nin her iki gelişinin de Abdülaziz’in saltanatına denk gelmesi yüzünden mümkün değildir.”¹²

İşte bu ihtilafın geliş tarihi karmaşasına neden olduğu noktada Macar ressam Kálmán Beszédes’in (bkz.Ek.2) hatıraları önem kazanmaktadır. Ressam Beszédes’in ELTE Üniversitesi El Yazmaları Arşivi’nde kayıtlı olan terekesinin içinde Ödön Széchenyi ile ilgili hatıraları bulunmaktadır. Bu hatıraları, Osmanlı İmparatorluğu’na ait diğer hatıralarının bir kısmı gibi Fővárosi Lapok adlı gazetede yayımlamıştır.¹³ Bu göz önüne alınırsa uzun yıllar Ödön Széchenyi’nin yanında bulunan Beszédes’e göre¹⁴ “Sultan Abdülaziz döneminde, saray ve çevresinde oldukça sık yangın çıktığından ve itfaiye meselesi gündeme geldiğinden, 1874 yılı sonunda Kont Ödön Széchenyi İstanbul’a çağırılmış ve itfaiyenin kurulmasıyla görevlendirilmiştir.”¹⁵

¹¹ “Széchenyi Ödön, gróf”, *Magyar Életrajzi Lexikon*, s.722.

¹² *A.g.m.*, s. 34-35.

¹³ Bkz. Eötvös Loránd Tudomány egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: ELTE Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691: Fővárosi Lapok-G691, Ressam Kálmán Beszédes’in koleksiyonu ile ilgili verilerin Elte Üniversitesi Kütüphanesi’nde olduğundan 2013 yılında, Macaristan’ın Ankara’da bulunan eski büyükelçisi Sayın Prof. Dr. János Hóvári’nin bana verdiği Rodostói *emlékekés tanulságok* adlı kitabındaki Beszédes’in koleksiyonunu tanıttığı satırları aracılığı ile haberim olmuştu. Bu vesile ile Prof. Dr. János Hóvári’ye ve bu bilgilerden sonra Beszédes’in terekesini bana getiren Doktora öğrencim Sezgin Topal’a teşekkür borçluyum.

¹⁴ János Hóvári, *Rodostói emlékekés tanulságok- Beszédes Kálmán-Rodostó magyar kép irója*, Magyar-Török Barati Társaság, Budapest, 2009, s.52, s.56.

¹⁵ Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 1878. December 19., 292. Szám., s.1414.

I.II. Kálmán Beszédes ve İstanbul'a Gelişi

Mühendis József Beszédes'in oğlu olan; Peşte, Viyana ve burslu olarak İtalya'da öğrenim gören Kálmán Beszédes ise (1839-1893)¹⁶ o tarihten beri payitahtta yaşayan Széchenyi'nin çağrısı üzerine 1878 yılı sonbaharında İstanbul'a gelmiştir.¹⁷ Burada Ödön Széchenyi sayesinde bir çevre edindiği anlaşılan¹⁸ Beszédes'i İstanbul'a iten nedenlerden biri kendi anlatımıyla "itfaiyecilik mesleğine" ilgisiydi.

Bu ilgisini şöyle belirtmiştir:¹⁹

"Sporların en faydalısının ve en gereklisinin itfaiyecilik mesleği olduğu şüphesiz... Bu arada uzun süre İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'da kaldım, ama ressamlığın yanı sıra itfaiyecilik mesleğini öğrenmek için gereken teorik ve pratik fırsatlardan hep severek faydalanmaya çalıştım... Beni başka spor hiç cezbetmemiştir."

Beszédes'i "Ödön Széchenyi'ye bağlayan diğer nedenin Széchenyi'nin babası ile Beszédes'in babası arasındaki dostluğun gelenek olarak devam etmesi olduğu anlaşılıyor."²⁰ Széchenyi'nin babası Kont István Széchenyi 1829 yılında doğu yolcuğuna çıktığında Beszédes'in babası Su İşleri Mühendisi József Beszédes de ona yol arkadaşlığı etmişti. Onlar deneyim edinmek ve araştırmalarda bulunmak için yola çıkmışlardı. Tuna'nın Demirkapı bölgesindeki engeller bunun için mükemmel bir fırsat doğurmuştu. O dönemde Tuna üzerinde henüz buharlı nehir gemileri çalışmadığından, Varna'ya kadar kapalı bir salla inmişler ve oradan da uzun zaman kalacakları İstanbul'a kadar bir kadirgayla yelken açmışlardı. Dönüş yolunda ise Belgrad'a kadar at sırtında yolculuk yapmışlardı. Bu tanışıklık Beszédes'e göre Széchenyi'nin kendisine karşı beslediği iyi niyetin kaynağı idi. Beszédes bu seyahatini bu iyi niyete borçluydu.²¹ Beszédes'in hatıralarına göre Kont István Széchenyi'nin İstanbul'u çok sevmiş olduğu, iki oğlunu 1858'de Doğu yolculuğuna göndermiş olmasından belliydi. Bu sırada Kont Gyula Karolyi de onlara katılmıştı."²² Bu tarih Kuzucu'nun

¹⁶ "Beszédes Kálmán", *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1967, s.204.

¹⁷ Hóvári, *a.g.e.*, s.56.

¹⁸ Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi világ", *Fővárosi Lapok*, 1879. Január 3., 2. Szám., s.8.

¹⁹ Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1890. Január 5., 5. Szám, s.29.

²⁰ *A.g.m.*, s.29.

²¹ Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1879. Január 17., 13. Szám, s.62.

²² Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1890. Május 25. 143. Szám, 1053.

Széchenyi'nin "İstanbul'a ilk defa 1871 yılında geldiğinin anlaşıldığı" yönündeki tespiti ile çelişmektedir.²³

II. Kálmán Beszédes'in Kaleminden Ödön Széchenyi ve Türk İtfaiye Teşkilatı

II.1. Ödön Széchenyi'den önce İtfaiye Teşkilatı

Beszédes'in İstanbul'a geldiği tarihte Fővárosi Lapok için yazdığı "Konstantinápolyi világ" (İstanbul'un Dünyası) adlı köşe yazısında İstanbul itfaiye teşkilatı ve yangınlar konusunda verdiği bilgiler şöyledir:²⁴

"Yangın söndürme işlemi burada bundan dört yıl önce en ilkel yöntemle, tulumbacılar tarafından omuzda taşınan ve elle çalışan tulumbalarla yapılmaktaydı. Sayıları on binin üzerinde olan tulumbacılar hükümetten her yıl altmış hatta yüz bin Frank yardım almaktaydılar. Bu nedenle tulumbacıların bir seferde göz ardı edilmesi mümkün değildi. Çünkü bu sınıf çok sayıdaki yakınlarıyla birlikte en azından elli bin kişiden oluşan çaresizlik ve öfke içindeki bir orduya dönüşebilirdi."

"İstanbul'daki tüm yangınlar ise korkunç birer felaketle sonuçlanırdı." Beszédes bu durumu şöyle açıklamaktadır:²⁵

"Burada öyle yirmi otuz evin yandığı yangın çok az görülür. Burada yangına yangın denmesi için en azından iki yüz evin yanıp kül olması gerekmektedir. Oldukça alçak bir seviyeye kadar yükselen taş duvarlar dışında evlerin her tarafı ahşaptan yapıldığı için bizde yirmi binanın yandığı süre içinde burada iki yüz ev kül olmaktadır. Bu nedenle yangınlardan dolayı burada inanılmaz bir korku yaşanmaktadır. Pera'daki evlerin büyük bir çoğunluğu artık taştan inşa ediliyor olsalar bile, sokakların darlığından dolayı orada da büyük bir yangın tehlikesi mevcuttur. Yangının çıkmadığı hafta hemen hemen yok gibidir."

Bir yangın tasviri ise şöyleydi:²⁶

"Yangının farkına varıldığında sokaktaki bekçiler koşmaya ve koşarken bir yandan "yangın var" diye bağırma, diğer yandan da yangının nerede olduğunu duyurmaya başlarlar. Bu arada binlerce pencerenin ve kapının

²³ Kuzucu, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi", s. 34-35.

²⁴ Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi világ", *Fővárosi Lapok*, 1878, December 19., 292. Szám., s.1414.

²⁵ A.g.m., s. 1415.

²⁶ A.g.m., s. 1415.

demir kepenkleri ve levhaları (bunların olmadığı bir tane bile ev yoktur) çarpmaya, insanlar oraya buraya koşuşturmaya bağırıp çağırmaya başlar, tulumbacıların bağırışları ise tüm bu sesleri bastırır. Her bir tulumba iki sıruk üzerinde dörder iri kıyım tulumbacı tarafından omuzlarda taşınırken, her bir tulumbanın çevresinde on beş veya yirmi tulumbacı yer alır; her sokakta birer barınakları olduğundan birden fazla ekip süratle bir araya gelerek kısa sürede çoğalırlar. Daha sonra içlerindeki en büyük delikanlı, elinde kocaman bir kargı olduğu halde başlarına geçer ve korkunç bir vahşilikle koşmaya başlarlar. Halkın oluşturduğu en yoğun kalabalıklar bile sihirli bir değnekle dokunulmuş gibi bu korku verici ordunun önünden kaçışarak ona yol açarlar. Tulumbacıların hepsi de dizlerine kadar inen, genellikle de hafif giysiler içindedirler ve sair zamanlarda da fazla dikkat çekici kişiler olarak gözükmezler. Ancak böyle yangın olaylarında insandan ziyade cehennem dibinden fırlamış şeytanlara benzemektedirler.

Bütün İstanbul, sokak-teraslardan oluştuğu için tulumbacılar çılgın bir acelecilik içinde aşağı yukarı koşturur, kimi yerde yollarına çıkan bir atı veya katırı, kimi yerde bir arabayı devirir; bir diğer yerde ise mandaları çılgına çevirip azdırarak yollarına devam ederlerken, eğer yangına yetişmek için yarış eden iki tulumbacı ordusu birbiriyle karşılaşırsa kaplanlar misali birbirlerine dalarlar ki bu karşılaşmalarda kan döküldüğü gibi, bunların çoğu da can kaybıyla sonuçlanırdı. Böylesi fütursuzca hareketlerinden dolayı halk arasında yangının bizzat kendisinden daha büyük bir korkunun doğmasına neden olmaktadır. Çünkü yangın mahalline ulaştıklarında önce yangından mağdur olanlarla pazarlık yapmaya başlamaktaydılar. Hatta kimi zamanlar ticari çıkarları doğrultusunda hareket ederek yangının daha geniş bir alana yayılmasına neden oldukları durumlarla bile karşılaşılmaktaydı.”

II.II. Ödön Széchenyi'nin Çalışmaları

Beszédes'e göre “itfaiye alayı ve itfaiye teşkilatının kurucusu ve baş üstadı olan²⁷ Széchenyi, İstanbul'a geldiği zaman itfaiyenin örgütlenmesiyle görevlendirilince “Türk Hükümetinin söz konusu planı gerçekleştirebilmek için gerekli parayı sağlayana dek aradan ayların geçeceğini iyi bilen Rus Büyükelçisi Ignatiev'in bu durumdan yararlandığını” belirterek şöyle demektedir:²⁸

“...Rus Büyükelçisi Ignatiev için bundan daha iyi bir fırsat olamazdı. Hemen harekete geçti ve Moskova'ya bir telgraf çekerek Sultan'a hediye olarak, yanında Rus itfaiyecilerle birlikte iki adet yangın söndürme aracı

²⁷Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 1878, December 19., 292. Szám., s.1414.

²⁸A.g.m., s. 1414-1415.

göndermeleri talebinde bulundu. Bu telgrafın ardından İstanbul'a Çar'ın muhafız alayı subaylarından birinin kumandası altında yüz elli kişiden oluşan bir ekip gelmişti. Ancak bu subay itfaiyecilikten ancak bir belediye kapıcısının çan dökümünden anladığı kadar anlıyordu. Bu yangın söndürme araçları halen burada bulunmakta olup Rus kabalığının birer örneğini teşkil etmektedir. Rus itfaiyeciler Sultan'ın huzurunda bir gösteri yapmışlar, hatta madalyalarla bile taltif edilmişlerdi. Ignatiev gülerken Macar Kontu da Moskof'a sövmüştü. Ne var ki Kont, yine Ignatiev'den aşağı kalmamış büyük bir çaba harcayarak Budapeşte'den dört yangın söndürme aracı ile en iyilerinden birkaç itfaiyeciyi İstanbul'a getirtmeyi başarmıştı. Bu satranç hamlesi çok ses getirmiş ve heyecan yaratmıştı. Széchenyi, Murad Efendi'nin de yardımıyla, yapılanların milli nitelik kazanması açısından birkaç becerikli Türk delikanlısını da bu iş için eğitmişti.”

“Türkleri bu işe ikna etmek kolay olmamıştı. Çünkü dürüstlük ve onur gibi kavramlar “tulumbacı” adıyla pek uyuşmamaktaydı. Ama sonunda başarılı olunmuş ve o büyük gün gelip çatmıştı. İstanbul'un kalburüstü şahsiyetleri uluslararası itfaiye yarışmasını izlemek üzere bir araya gelmişlerdi.”

Beszédes'in ifadesiyle, Széchenyi bu görevi başarı ile yerine getirmiş, “Ruslar alaylı kakhahalar arasında geri çekilmek zorunda kalmışlar ve Ignatiev de bir daha hiç gülememişti.”²⁹

Abdülkerim Paşa'ya tören kılıcı sunmak için 1877 yılında İstanbul'a gelen Macar gençlik heyetinin bu ziyaretini anlatan “A magyar és török nemzet testveriségének ünnepe” (Macar ve Türk Milletinin Kardeşlik Bayramı) adlı toplam 32 sayfalık broşürde³⁰ Macar gençlerini karşılayanlar arasında tercüman Dániel Szilágyi ile birlikte bulunan Kont Ödön Széchenyi'nin³¹ Türk İtfaiye Örgütü'nün komutanı olarak Macar Heyeti'nin onurunu çok sayıdaki yüksek rütbeliler dışında muazzam bir halk kalabalığının izlediği, bütün itfaiye kadrosuyla muhteşem bir tatbikat yaptığı bildirilmektedir.³²

Beszédes de geldiği yıl olan 1878'de “İtfaiye erlerinin tatbikat yaptıkları alanda ve Szécheny'nin planları doğrultusunda inşa edilen iki katlı büyük bir binada gerçekleştirilen geniş çaplı bir tatbikat izlediğinden” bahsetmektedir. Bu tatbikatta “ülkedeki çeşitli alaylardan seçilmiş olduğundan Türkiye'nin çok farklı yörelerinden gelen erler arasındaki ilginç tipleri inceleme imkânı

²⁹A.g.m., s. 1415.

³⁰A magyar és török nemzet testveriségének ünnepe, Vagy: A Magyar Ifjuság küldötsége Konstantinápolyban, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos, Budapest 1877, toplam 32 sayfa.

³¹A.g.e., s. 15.

³²A.g.e., s. 24.

bulan” Beszédes, “Kontun bu erler üzerinde büyü bir etkiye sahip olduğunu, onu büyük bir dikkatle takip ettiklerini” belirtmektedir.³³

Beszédes’in 19 Aralık 1878 tarihli “Konstantinápolyi világ” adlı köşe yazısında verdiği bilgilere göre “artık itfaiye alayı birçok taburdan meydana gelmekte (bir alay 1500-1800 kişi) ve Türk ordusunun tamamlayıcı bir unsurunu teşkil etmekte, tam anlamıyla gerçek bir “seçkin kuvvetti.”³⁴

Beszédes bu durumu şöyle ifade etmektedir.³⁵

“Bugün artık itfaiye alayı Miralay Beyi’nin, başka bir deyişle itfaiye albayının öttürdüğü borunun sesini duyan halk eskisinden daha huzurlu. Yangın mahallinin çevresi askerler tarafından çembere alınmakta, “tulumbacılar” ise işlerini artık belli bir düzen içinde sürdürmektedirler.”

“Széchenyi, savunma ve koruma tekniğinin, kullanım dışı olduğu Doğu’da bir öncü rolü üstlenmişti. Koşullar göz önünde tutulacak olursa altı yıl içinde elde ettiği başarılar çok büyüktü. Çünkü Batı’da karşılaşılmayan ihracat zorlukları yüzünden itfaiyecilik teşkilatı Türk İmparatorluğu’nda henüz genelleşmemişti. Ama artık elde edilen sonuçlara göre teşkilatın hayırlı geçmişini hem Hükümet hem halk kabul ediyordu. Batılılar bunu doğal olarak daha baştan fark etmişlerdi. Çünkü daha önceleri yangından vebadan ya da fanatik ayaklanmadan korkar gibi korkuyorlardı.”³⁶

“Fővárosi Lapok’ta” arada sırada, İstanbul’da eskiden itfaiyeci çetesinin yaptığı kötülükleri anlattığını” belirten Beszédes’in ifadesiyle “...Batılılar gece vakti, yangını haber veren gece bekçilerinin bağırışları ve koşuşan tulumbacıların korkunç çığlıkları yüzünden dehşete kapılmaktaydı. O zamandan beri Kont Ödön Széchenyi eski kuruluşu geri plana atmaktadır. Ve Avrupalılar da, eğer yangın uzaklarda bir yerlerdeyse rahatça uyuyabilmektedir. Kont Ödön Széchenyi’ye en başta Avrupalılar şükran duymaktadır...”³⁷

Beszédes Kont’un, o vakte dek kazandığı başarı ile yetinmediğini, uzun zamandan beri savunma ve kurtarma tekniğinin bütün branşlarını birleştiren ve bütün kara ve deniz felaketleri sırasında uluslararası müdahalede bulunulması, gerektiğinde de evrensel ölçüde müdahale konusunda çatıştığını ve bunun artık sonuna yaklaşıldığını, teknisyenlerin en küçük ayrıntısına varıncaya kadar onun direktifleri konusunda çizimler ve planlar yapmış olduklarını da eklemektedir.³⁸ Artık Széchenyi’ye bağlı itfaiye alayı

³³Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi Világ”, *Fővárosi Lapok*, 1878. December 19., s. 1415.

³⁴A.g.m., s. 1415.

³⁵A.g.m., s. 1415.

³⁶Kálmán Beszédes, “A Széchenyi testvérek Konstantinápolyban”, *Fővárosi Lapok*, 1880. Május 22., 116. Szám., s. 584.

³⁷A.g.m., s. 584.

³⁸A.g.m., s. 584.

ve eskiden onun öğrencisi olan Koramiral Mehmet Paşa'nın komuta ettiği deniz muhafızının itfaiye birliği de çok iyi yetiştirilmişti. Ve o, yangın ihbarına en hızlı cevap verebilecek durumda idi.

Bu faaliyetler içinde Kálmán Beszédes'in rolü ise "Széchenyi'ye minnetle bağlı olan birisi olarak, onun örgütlediği askeri itfaiye alayının yanı sıra faaliyet gösteren ve sivillerden oluşan, devamlı pratik yapan, disiplinli itfaiye birliklerini örgütlemekle görevli olması idi."³⁹ O kendisine karşı "büyük bir sevgisi olan Széchenyi'nin"⁴⁰ desteğiyle İstanbul'da bir ressam olarak da iyi tanınmış biri olarak görevini başarıyla yerine getirdi. Değişik milletlerden seçkin 300 kişiden meydana gelen, pek çok bağımsız birliğe ayrılan sivil itfaiye teşkilatını Türkçe olarak itfaiyeciliğin bütün dallarında eğitti.⁴¹

Kálmán Beszédes, yaptığı bu çalışmaları 5 Ocak 1890 tarihli Fővárosi Lapok gazetesinde "Konstantinápolyi tárca" (İstanbul'dan köşe yazısı) adlı yazısında şöyle anlatmaktadır:⁴²

"...hamimiz de bizden çok memnun ve beni geçenlerde çeşitli mahallelerdeki itfaiye birliklerine başkan seçtiler. En tanınmış istasyonlarımız şunlar: Dört tulumba ve tam takım, zengin araç gereç ile Türk İmparatorluğu tütün rejisinin İstanbul'daki mükemmel fabrikası; bunun yanı sıra sekiz tulumba ve gece vakti de kazanları yanan buharlı bir teknesi olan ve adı geçen resmi kuruluşla Galata limanında bulunan buharlı gemi işletmesinin bütün temsilciliklerin personeli arasından benim seçip meydana getirdiğim birlikler; bu sayede borsa ve bankalar, en büyük ticari depolar, gümrükler bütününün herhangi bir noktasında yangın çıkacak olursa bu mahvedici unsura denizden de müdahale edilebilecek. İmparatorluğun Osmanlı Bankası ve Rus Büyükelçiliği İstasyonları gerçi daha küçük, ama ikişer tulumba var ve özellikle de bu ikincisi tam tekmil bir müştemilata sahip vb. şekilde mükemmel öneme sahip istasyonlar."

Rus Konsolosluğu'nun karşısında ve Rus Büyükelçiliği'ne yakın, Pera'nın ana caddesinde çıkan yangına kendisinin komutası altındaki ve dostu olan Rus buharlı gemi işletmesi sekreteri Sándor Eberhard denetimindeki bu işletmenin personeli arasından kendisinin seçip oluşturduğu itfaiye birliğinin başarılı bir şekilde müdahalesinin birinci sınıf İngiliz, Fransız gazetelerinde takdirle bahsedildiğini hatıralarında anlatan Beszédes, "ressamlık ve edebi meşguliyetinden artan vaktini itfaiye

³⁹Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1890. Január 5., 5. Szám., s. 29.

⁴⁰Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi világ", *Fővárosi Lapok*, 1878. December 19., 292. Szám., s. 1414.

⁴¹"Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1890. Január 5., 5. Szám., s. 29.

⁴²A.g.m., s. 29.

teşkilatına hizmet etmeye ayırmasının insana epey bir tasa kaynağı olduğunu” vurgulamaktadır. Çünkü “sayısız kilise, binden fazla öğrencisi olan İmparatorluğun muhteşem lisesi, elçilikler, bankalar, tünel ve tiyatrolar, okullar, hastaneler, oteller, en büyük ticari depolar, fabrikalar, buharlı değirmenler ve sayısız konak, yangına müdahale bakımından ona emanetti.”⁴³

Sıkıntı ve eksiklikler de yok değildi. Beszédes bunu “önyargılı değilim. Türkiye pek çok açıdan, Doğuda olduğum 12 yıldan beri gözle görülür bir ilerleme kaydetti ve başarılı her gelişme hakkında severek yazılar yazdım; bu yüzden “turcophil” lakabını da severek taşıyorum, ama katlanılmayacak şeylere de pembe gözlükle bakamam” diyerek ifade etmekte ve şöyle demektedir:⁴⁴

“Türk işi, hala çok yaygın olan “ne işe yarar ki” anlayışını allayıp pullayan kimse Türkiye’nin düşmanı demektir; ben ise dostuyum. Her alanda ilerlemesini isterim ve bu yüzden de hatalarından samimiyetle bahsediyorum.”

“Acınası durum hakkında susmak ya da bunun üstünü örtmek büyük bir hata. Kamu yararına samimiyetle hizmet etmek daha değerli. Örneğin biri çıksa da Türk Hükümetini askeri itfaiye teşkilatının noksanlarını gidermek için ikna etse iyi olur.”⁴⁵

Yangınların devam etmesi en büyük sıkıntı idi. Beszédes, 28 Temmuz 1879 tarihinde meydana gelen bir yangını anlattığı makalesinde, Széchenyi’nin fedakârlığına Gazi Osman Paşa tanık olduğundan, bu fedakârlığa ve gösterilen bütün çabalara rağmen 500 ev ile Yahudilerin sinagogunun yok oluşundan söz etmiştir. Tramvay’ın ilk durağı da ve tramvayların hareket noktası da yanıp kül olmuş, Boğaziçi kıyısındaki güzel caminin minaresinin kurşun çatısı sıcaktan eriyip, denize akmıştı.”⁴⁶

Beszédes 27 Ağustos 1879 tarihli Fővárosi Lapok’ta yangınlar konusunda tank olduğu bir olayla şu karşılaştırmayı yapmaktadır:⁴⁷

“Çok zengin bir Peralı Rum’un büyüleyici güzelliğe sahip genç kızı geçenlerde, tüccar ruhlu ebeveyninin ticari çıkarları ile çatışan ümitsiz aşkını Boğaziçi’ne gömdü. Viyana’da ya da Budapeşte’de bu önemli bir “olay” sayılmaz, ama İstanbul’da intihar olayı çok seyrek; oysa buradaki sefalet

⁴³A.g.m., s. 29.

⁴⁴Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi tárca”, *Fővárosi Lapok*, 1891. Junius 25., 173. Szám., s. 1285-1286.

⁴⁵A.g.m., s. 1285.

⁴⁶Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 1879. Augusztus 15., 188. Szám., s. 904.

⁴⁷Kálmán Beszédes, “Konstantinápolyi világ”, *Fővárosi Lapok*, 1879. Augusztus 27., 196. Szám., s. 944.

ve günün şartları yoksullara umudun kırıntısını bile vermiyor. Ama burada doğada öyle bir sihir var ki yılgınlığa kapılan kişinin ruhunu yüceltiyor ve en yoksul ve en umutsuz kişi bile hemen umutsuzluğa kapılmıyor. Bir Türk'ün intihar ettiği, yıllar geçse bile hemen hiç görülüyor. Ama yangın çok fazla..."

Beszédes'in deyimiyle "28 Temmuz'da Ortaköy'de çıkan büyük yangından beri hemen hemen her gün yangın çıkıyordu. Bu yüzden Kont Ödön Széchenyi'nin ne gecesi vardı ne de gündüzi!"⁴⁸

Beszédes, "var olan problemlerin pek çoğunun gözler önüne serilip dersler çıkarılması için her yerde yangın felaketi istatistiği yayınlanmasına rağmen, Türk başkentini huzursuz eden pek çok sorunun ortaya çıkmaması için bu türden bir istatistiğin hiç yayımlanmamasını" hayretle karşılamaktadır.⁴⁹

Ona göre "yeniliklerin zor gerçekleştirilmesi" ise başka bir sıkıntı idi. "Örneğin Galata ve Beyazıt (Seraskerlik) kulelerindeki nöbetçiler yangını ancak evlerin çatısına ulaştığında görebilmekteydi. Aradaki çok büyük mesafeler, insana ürküntü verecek derecede bozuk yollar ve engebeli arazi yapısından dolayı yangının söndürülmesinde kaçınılmaz olarak gecikmelerin yaşanması nedeniyle, Kont yıllardır öncelikli olarak telgraf istasyonları kurulmasını talep etmekte olmasına karşın, bu isteği ancak yeni yerine gelmiş olup Gazi Osman Paşa sayesinde bir iki hat üzerinde telgraf tellerini taşıyan demir direklerin dikilmesine başlanmıştı." Doğabilecek sıkıntılardan ötürü Türklerin alışageldikleri eski kurumların modernize edilmesini pek hoş karşılamaması, modernizasyon girişimlerini başlangıçta oldukça zorlaştıran bir unsur olmakta idi.⁵⁰ Yangın ihbar sistemi, ihtiyaçlarıyla ve ulaşım güçlükleriyle orantılı değildi. Yine onun anlatımıyla "en çok Rum ve Ermeni kilise birlikleri tarafından eski geleneksel adetlere göre kurulmuş, fırsat bulursa soygun ve yağma yapmaya hazır olan, mahalle sakinlerinin korkulu rüyası olan, sayısı binlerce kişiye ulaşan vahşi ayak takımı" bulunmaktaydı. Öte yandan disiplinli birliklerin verdiği hizmet yan yana idi.⁵¹ (bkz. Ek.3) İhmalkarlık ve eksiklikler için başka bir yönü idi. İyi niyetinden ve üşenmezliğinden hiç kimsenin şüphe duymadığı Széchenyi, on yedi yıllık yorgunluktan sonra birkaç yüz askeri itfaiyecinin başkentini Asya yakasındaki Üsküdar'da bir itfaiye istasyonu kurulması için yaptığı çalışmalar, Beszédes'in ifadelerinden, eksikliklerin giderilmesi konusunda ağırdan alındığı izlenimi uyandırmaktadır. "Bu istasyona pekte uzak

⁴⁸A.g.m., s. 944.

⁴⁹Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tárca", *Fővárosi Lapok*, 1891. Junius 25., 173. Szám., s. 1286.

⁵⁰Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi világ", 1878. December 19., s. 1414-1415.

⁵¹"Konstantinápolyi tárca", 1890. Január 5., 5. Szám., s.29.

olmayan Kadıköy’de çıkan yangında oraya koşması ama tulumbalarının olmaması ve beş ay geçtikten sonra hala bunlara sahip olmamaları” bunu göstermektedir. Eski usul yangın alarmı ise işe yaramıyordu. “Çünkü yalnızca üçte ikisi çürümüş ahşap evlerden oluşan, 900.000 nüfuslu koca dünya kentinde bir yerde yangın olduğunu bildiriyor, ama istasyonda, nerede olduğunu önceden bilmek hemen hemen imkânsız oluyordu. Yangın kulesinden aşağıya sallana sallana inen, sokakta ikide bir avarelik eden kule bekçisi gelinceye kadar zaman geçiyordu. Elektrikli yangın alarmının adı bile yoktu. Hükümet telefonu duymak bile istemiyordu. Beşiktaş’ta çıkan yangında ayakta uyuyan yangın habercisi yüzünden aslında dört dakikada hazır olan üç takım askeri itfaiyeci, istasyona komşu mahalleden yarım saatten uzun bir süre sonra yetişebilmiş ve böyle olunca da beş buçuk saat içinde bir kilise birçok okul ve 600 ev kül olmuştu.”⁵²

Beszédes bu felaketin başlıca sebeplerini şöyle sıralamaktadır:⁵³

“Beş para etmez, ilkel yangın ihbar görevlisinin sebep olduğu gecikme, su yetersizliği ve özellikle de gerektiği gibi pratik yapmamış askeri itfaiyecilerin araç gerecinin, Padişahın fermanına rağmen, bu yönüyle başkent zaptiye teşkilatının kendisi gibi ihmal edilmiş durumda olmasıdır.”

Ona göre “İşin ehli olmayan itfaiyecilerin ilkel ve zararlı müdahaleleri de az sorun oluşturmuyordu. Aslında bunların her mahallede, çoğunlukla dini topluluklar tarafından mali açıdan desteklenen pek çok istasyonu vardı ve bu nedenle de yangın sırasında en önde gidenler onlar oluyordu. Eğer ev sahibiyle bahşiş konusunda pazarlık etmişlerse, halkın dehşete kapılıp da terk ettiği evlere gönüllü dalıyor ve kurtarılabilecek eşyaları kurtarıyorlar, ancak bunlar bir daha geri gelmiyordu. Bütün pencereleri kırarak ya da açarak giriyorlar, bunu yapınca ve sırtlarında taşıdıkları, küçük bir su fişkırtma aletiyle alevleri çoktan göğü sarmış yangının kıyısını hedef almıyorlar, orantısız miktardaki azıcık suyu göbeğine sıkıyorlardı. Ve böylece de kimya bilimi kanunları gereği hararetle yanan karbondioksit sülfürü gibi gazların yangını canlandırıp yayılmasına sebep oluyorlar ve epey sonra yetişen askeri itfaiyecilerin yangına müdahalesine de ancak, artık baş edilemez hale geldiğinde izin veriyorlardı. Ama bahşişi alan onlar oluyordu.”⁵⁴

Beszédes diğer bir sorunu şöyle açıklamaktadır:⁵⁵

“Fanatizm de büyük bir dezavantaj. İster işinin ehli olmayan, ister askeri Türk resmi itfaiyecisi Hıristiyanın yanan evinde bir otomat gibi ağırdan alarak yapıyor yapacaklarını; yok eğer Müslümanın evi yanıyorsa itfaiyeci

⁵²Konstantinópolisi tárca”, 1891, Junius 25., s.1285.

⁵³A.g.m., s. 1285.

⁵⁴A.g.m., s. 1285.

⁵⁵A.g.m., s. 1285.

fedakâr oluyor. İmamın evi yanıyor, imamın kendisi gibi kahraman oluyor. Alevlerin sardığı ahşap evin tepesinde, dayanılmaz hararetle, boğulma tehlikesiyle inatlaşarak, açtığı Kuran'ı havaya kaldırıp etrafı kuşatmış olan kindar unsura doğru tutuyor. Doğrusu bu gibi evler sık sık kurtuluyor. Sorunları iki Serdar paşanın saygınlığı, teşkilatlarına disiplin ve subay personelinin itiraz kabul etmeyen sadakati bile gideremez. Türk ordusunda bir Hıristiyan hizmet edemiyor, bu yüzden Kont Ödön Széchenyi başka hiçbir şeye karışmıyor. Türk başkentinde sırf Müslüman itfaiyecilerden oluşan alay bu şekliyle, bu sebepten dolayı dünya kentlerinin itfaiye teşkilatlarının mükemmeliyet derecesine de ulaşamaz. Ve hatta 378.000 nüfuslu Manchester ya da 450.000 nüfus barındıran Birmingham'ınla bile boy ölçüşemez; oysa ilkinde 56, ikincisinde 32 tulumba, her ikisinde üçer buharlı ve ikişer kol gücüyle çalışan tulumba iş görebiliyor. İstanbul'da bir alay itfaiye var ve 30 kol gücüyle çalışan ve bir tane de buharla işleyen ağır, buradaki engebeli yüzey şekline elverişli olmayan tulumbayla donatılmış (yakında sökülür takılır cinsten bir tanesi de gelecek) ve sayısı bilinmeyen, on binden fazla disiplin altına alınamayan, işin ehli olmayan itfaiyeci. Ama görevin halledilmiş olmadığı da bir hakikat."⁵⁶

Beszédes "İşin ehli olmayan itfaiyecinin" sebep olduğu bir olayı şöyle anlatmaktadır:⁵⁷

"Boğaziçi'ndeki Bebek'in güzel koyunda geçen ayın son günü yangın çıktı; Katolik bir kilise ve Lazaristlerin kollegiumu yandı. Kaptan-ı Derya Hobart Paşa'nın güzel karısı tam o sırada bu dolaylarda tatil yapan bir İngiliz ailesini ziyaret etmekteydi ve bu gibi yangın felaketlerini duymuş, ama böylesini hiç görmemişti. Merak etti ve birkaç İngiliz refakatinde yangını izlemeye gitti. Merkez itfaiye alayının birliği mesafe uzak olduğu için henüz oraya yetişememişti. Ama günümüzde henüz tam anlamıyla vazgeçilememiş olan eski itfaiyecilerin (tulumbacıların) talimsiz ordusunun yerel ayak takımı artık çıkagelmiş; uğraşa didine yangını söndürmeye çabalıyordu ve bunların takımlarından biri de çok büyük bir gürültü koparmaktaydı. Onlar Lady'yi kurtarmak numarası yaparak onu refakatçilerinden ayırıp mücevherlerinden arındırıyor. Yeni şapka ve pahalı dantel giysi de elden gidiyor. Tulumbacılar bu ara nağmeden sonra yeniden yangını söndürmeye girişiyor. Lady'nin kaybettikleri ise tamamen yok olup gidiyor. Ama bu olay tulumbacıların geleceği bakımından çok büyük bir önem taşıyacak!"

Bu ortama ve itfaiyecilik çalışmalarına tanık olan Beszédes Osmanlı İmparatorluğu'nu dolaşıp resmetmiş⁵⁸ (bkz. Ek.4, Ek.5) ve hatta gururla

⁵⁶A.g.m., s. 1285-1286.

⁵⁷"Konstantinápolyi világ", 1879. Augusztus 27., s. 944.

⁵⁸ Elte Könyvtára, Kézirattar : G691.

anlattığı bir olay olarak Gazi Osman Paşa'nın portresini yapmış biri olarak⁵⁹ Kahire itfaiyesine de tanık olmuş ve "Tárca Kairóból" adlı yazısında buradaki "itfaiye teşkilatının örgütsüzlüğünden" söz etmiştir.⁶⁰

İçinde bulunulan koşulların, eksikliklerin Kont Ödön Széchenyi'nin yaptığı çalışmalara gölge düşürmediği, halkın ona duyduğu saygı ve sevgiden anlaşılmaktadır.⁶¹ Beszédes'e göre "ona herkes tarafından itibar gösterilmesinin nedeni gece-gündüz demeden görevinin başında olmasıydı. Kont, kendisine her an için gerek duyulabileceğini düşünmeden evinin eşliğinden dışarı adım bile atmayan bir şahsiyetti. Yanı sıra at sürenler 'nereye gittiğini' sorduklarında her birine hangi saatler arasında nerede bulunabileceklerini tek tek anlatır, bir yerde yangın çıktığında Pera'nın veya İstanbul'un neresinde bulunursa bulunsun on küheylan anında emrine amade olarak bulunduğu yerde bitiverirdi... Kendi canını hiçe sayması hayranlıkla izlenmekte idi. Çoğu zaman, yan yana birkaç evin, iskambil kâğıdından kuleler gibi yıkılması sırasında orada bulunan Kont da hayati tehlike geçirmişti. Türk halkı, Allah'ın kesinlikle koruyucu melekler göndererek onu koruma altına aldığına inanmaktaydı. Hanımlar ise kaygılı bir hayranlıkla onun korkusuzluğundan söz etmekteydiler. Beszédes, kocaman sakalı ve Türk subayı üniforması içinde etkileyici, görkemli bir görünüme sahip popülerite sahibi bir kişi olan ve Türklerin daha ziyade iyi Türkçe konuştuğu için onu da çok sevdikleri kontun yaveri Ernő Bárányi ile⁶² itfaiye alayının Taksim'deki kışlasını ziyaret ettikleri zaman, her rütbeden yüzlerce kişinin onu en derin saygıyla selamlamalarından, gerek yolda yürüyenlerin gerek at sırtındakilerin, hatta atlı arabaların bile ona yol açmasından halk tarafından ne kadar sevildiğine en çok bu vesile ile tanık olmuştu".⁶³ Sultan Abdülhamid, Kont Ödön Széchenyi'ye yaptığı çalışmalar nedeniyle, 1877 yılında miralay rütbesi verdi.⁶⁴ Beszédes, ayrıca Széchenyi'nin ağabeyi Kont Béla Széchenyi'nin Çin seyahati dönüşü İstanbul'a da uğramasını anlattığı ve 22 Mayıs 1880 tarihli yazısında, "Sultan'ın yaveri olduğu ve Kont'un cesareti ve faydalı hizmetlerinin vurgulandığı Sultan'ın fermanını Yıldız Köşkü'nde Müşir Gazi Osman Paşa'nın elinden törenle aldığını" belirtmektedir. Beszédes halk arasında bu tayinin memnuniyetle karşılandığını, gazetelerde onunla ilgili olarak baş makaleler yazıldığını,

⁵⁹ Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi világ", *Fővárosi Lapok*, 1879. Augusztus 9., 183.szám., s. 883.

⁶⁰ Kálmán Beszédes, "Tárca Kairóból", *Fővárosi Lapok*, 1881. Junius 26., 144.szám., s. 838.

⁶¹ "Konstantinápolyi világ", 1878. December 19., s.1415; "Konstantinápolyi világ", 1879. Januar 3., s. 9.

⁶² "Konstantinápolyi világ", 1878. December 19., s.1415.

⁶³ "Konstantinápoly világ", 1879. Januar 3., s.8-9.

⁶⁴ "Konstantinápolyi világ", 1878. December 19., s. 1415; *Türk Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler*, s. 223.

bunun Macaristan'da sevinçle karşılandığını, çünkü Macar aristokrasi tarihinde bu olayın bir ilk örnek" olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵

Çin dönüşü "büyüleyici güzelliğe sahip iki kızı Kontes Alice ve Matmazel Hannah ile İstanbul'a gelen ağabey Széchenyi onuruna davetler verildiğini" açıklayan Beszédes, Ödön Széchenyi ile ilgili bir noktayı şöyle anlatmaktadır:

"İngiliz Büyükelçisi, Kont Béla Széchenyi ve arkadaşlarına parlak bir akşam daveti verdi. Bu vesile ile Hariciye Nazırı Said Paşa büyüleyici ve akıllı kontes matmazellerle tanışmıştı. Söylendiğine göre onlara şu latifeyi yapmış: 'Büyük amcaları Ödön Paşa ateşi söndürürken, onlar bunu körüklüyor!'⁶⁶

Béla Széchenyi İstanbul'da bulunduğu sırada, padişahın öğle yemeği daveti nedeniyle kendisini temsilen gönderdiği Mabeyn Müşiri Gazi Osman Paşa ile buluştuğundan söz etmektedir.⁶⁷ 22 Mayıs 1880 tarihli "A Széchenyi testvérek Konstantinápolyban" (Széchenyi Kardeşler İstanbul'da) başlıklı yazısına göre iki kardeş Gazi Osman Paşa'yı ziyaret etmiştir. Buna göre Osman Paşa Béla Széchenyi'nin yolculuğu ile ve Çin'deki on beş milyon Müslümanın durumuyla ilgilenmiş, Müşir, Macar milletine duyduğu sempatiyi heyecanla ifade etmiştir. Macaristan'ın güzelliğini görmüş olduğundan ve kültürel alanda hayran olunacak bir ilerleme kaydettiğinden bahsetmiştir. Ve bir Macar hayırsever derneğinin de başkanı olduğunu eklemiştir, Kont'u tanımaktan duyduğu memnuniyeti ifade ederek kardeşinin yaptığı hizmetlerin layık olduğu üzere padişah tarafından ödüllendirilmiş olduğundan söz etmiştir.⁶⁸ Beszédes 25 Mayıs 1890 tarihli "Konstantinápolyi tárca" adlı yazısında "Kont'un bir yığın nişanı olduğunu ancak gösterişten hoşlanmayan Széchenyi'nin bunları taşımak adeti olmadığını, ama göğsüne Osmaniye'nin ikinci nişanı takılınca artık, biraz gösteriş de yapmak gerektiğini" yazmaktadır.⁶⁹ Kont Ödön Széchenyi Paşa, 1892 yılında 30 yıllık itfaiyecilik faaliyetlerinin jübilesini kutlamıştır.⁷⁰ (bkz.Ek.6) Bu jübile için İstanbul'a gidecek itfaiyeciler heyetinin gezi

⁶⁵ Kálmán Beszédes, "A Széchenyi testvérek Konstantinápolyban", 1880. Majus 22., 116. Szám, s. 584.

⁶⁶ "Konstantinápolyi tárca", 1890. Majus 25., s. 1054.

⁶⁷ A.g.m., s.1054.

⁶⁸ "A Széchenyi testvérek Konstantinápolyban", 1880. Majus 22., 116. Szám, s.584.

⁶⁹ "Konstantinápolyi tárca", 1890. Majus 25., s.1054.

⁷⁰ *A Magyarországi Tüzoltó-Testületek Küldöttségének kirándulása Konstantinápolyba, Magyar Király államvasutak városimenetjegy-irodája*, Az "Országgyűlési Értesítő" Kö-És Könyomdája, Budapest, 1892, s.1-8; Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi levél, A szultán és tüzoltóink", *Fővárosi Lapok*, 1892. Julius 28., 208.Szám-, s.1535; Kálmán Beszédes, "Konstantinápolyi tarca: A magyar pasa jubilema", *Fővárosi Lapok*, 1892. Julius 19., 199. Szám-, 1467-1469.

programı için Macar Krallığı Devlet Demiryolları Yolcu Taşıma Bilet Bürosu tarafından 8 sayfalık bir broşür bastırılmıştır.⁷¹ Kálmán Beszédes Fővárosi Lapok'a gönderdiği "A szultán és tüzoltóink (Sultan ve İtfaiyecilerimiz)" başlıklı köşe yazısında bu olaya geniş yer vermiştir.⁷² Buna göre 11 Temmuz'da İstanbul'a gelen heyeti Széchenyi ve üç Türk subayı karşılamış, Macar itfaiyecilerin İstanbul'da kaldığı süre zarfında bu subaylar onlara rehberlik etmiştir. Geliş kutlamalarından sonra Sultan, heyete sarayların gezilmesi iznini vermiştir. 12 Temmuz akşamı Peşte Oteli'nin lokantasında karşılıklı hediyeler takdim edilmiştir. Budapeşte Gönüllü İtfaiye Birliği, güzel bir şekilde bağlanmış zafer çelengini ve süslü bir yazıyla yazılmış nezaket mektubunu sunmuştur. 13 Temmuz günü öğleden sonra Bahriye Yangın Taburu Macar İtfaiyeciler için bir tatbikat düzenlemiştir. 14'ünde Avusturya-Macaristan Büyükelçisi heyeti Büyükdere'deki elçilik yazlığına davet etmiştir. Orada ise onları bir sürpriz beklemekte idi. Bahçedeki konserde onlar Macar virtüözlerinden Hegyei ve Gyula Szekacs'tan seçkin Macar müzikleri dinlediler. 15'inde ise "selamlıktan sonra Yıldız Köşkü'ndeki resmi davete katıldılar ve akşamına şehir tiyatrosundaki yemeğe gittiler. Ayın 16'sında Beszédes'in ağdalı anlatımından birtakım gösterilerin devam ettiği anlaşılıyor. Macar itfaiyecilerin gelişi ve Türk topraklarında hatırlanmaları Beszédes'in anlatımıyla pek çok açıdan eğitici olmuştur.⁷³ Beszédes, "heyetle ilgili haberlerde Macar gazetelerinin durumu abarttığından ve önceden verilen haberlerin çoğunun gerçekleşmediğinden" söz etmektedir.⁷⁴

1877 yılındaki miralay rütbesinden sonra 1883'te ferikliğe yükseltilen ve böylece uzun yıllar boyunca taşıyacağı "Umum İtfaiye Alayı Kumandan" unvanıyla hizmet veren Kont Ödön Széchenyi Paşa⁷⁵ ya da Osmanlı dönemi kayıtlarına göre değişik biçimlerde kullanımıyla Seçni, Zeçni, Zični

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *A Magyarországi Tüzoltó-Testületnek Küldöttéségének kirándulása Konstantinápolyba*, 8 sayfa.

⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz., "Konstantinápolyi levél, A szultán és tüzoltóink", s.1535-1536.; "A magyar pasa jubilema" s.1467-1469.

⁷³ "Konstantinápolyi tarca: A magyar pasa jubilema", 1892. Julius 19. s. 1467-1469. Bu ziyaret hakkında bir değerlendirme için bkz. Kemalettin Kuzucu, "Macarların 1892 Yılındaki İstanbul Ziyaretleri", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, İBB Yayınları, İstanbul 2015, 219-241.

⁷⁴ "Konstantinápolyi levél, A szultán és tüzoltóink", 1892. Julius 28., s.1535-1536.

⁷⁵ *Türk Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler*, s.223. Ömrünün yarısından çoğunu İstanbul İtfaiyesine adayan Széchenyi Paşa, Birinci Ferik rütbesiyle 23 Mart 1922'de yaşamını yitirdi. Vasiyeti gereği cenazesi memleketine gönderilmemiş, Şişli'de Notre Dame de Lourdes Gürcü Kilisesi'nde yapılan ayinin ardından özel bir törenle Feriköy Latin Katolik Kabristan'ına defnedilmiştir.

Paşa'nın⁷⁶ hizmetleriyle Türk milletinin gönlündeki yerini en iyi ifade eden sözler, Széchenyi Kardeşlerin Osman Paşa'dan sonra ziyaret ettikleri Muhafız Alayı Başkomutanı olan, Beszédes'in deyimiyle "saçları ağarmış" Derviş Paşa'yı ziyaret ettikleri zaman duydukları cümlelerde gizlidir.⁷⁷ Bu sözler Derviş Paşa'nın veda ziyaretinde Kont Béla Széchenyi'ye söylediği sözlerdir: "Efendim! Sizlerle vedalaşıyorum. Ama şu anda yalnızca unutulmayacak iyi bir tanıdığımı değil, sanki bir akrabama veda eder gibiyim. Bunu sıra dışı bir olay diye düşünemezsiniz. Çünkü padişah, Ödön Széchenyi'yi kendi paşası sayalı beri, o artık Türk milletinin bir ferdidir."⁷⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarında yabancı uzmanların içinde tarihi bağların sıkı sıkıya birbirine bağladığı Macarların ayrı bir yeri vardır. Onlar özellikle mülteciler meselesinden sonraki süreçte değişik alanlarda bu modernizasyona katkıda bulunmuşlardır.

Bu şahsiyetlerden biri 48 yılını, İstanbul itfaiyesine adayan Kont Ödön Széchenyi'dir. Türk itfaiyesinin çağın ihtiyaçlarına göre örgütlenmesinde büyük emekleri geçen Széchenyi Paşa, ressam Kálmán Beszédes'i kendisine yardımcı olması için İstanbul'a çağırmıştır. Ressam olduğu kadar itfaiyeciliğe de ilgi duyup bu konuda kendini yetiştirmiş olan Beszédes, bu daveti kabul ederek uzun yıllar Széchenyi Paşa'ya yardım etmiştir. Bu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nu gezmiş, gittiği yerleri resmetmiş ve bununla ilgili hatıralarının bir kısmını yayımlamıştır.

XIX. yüzyılda yazılı ve görsel olarak Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve siyasi yapısının bir Macar ressamın kaleminden ortaya konulması açısından büyük önem arz eden bu hatıralar, aynı zamanda uzun yıllar Széchenyi'nin yardımcısı olarak itfaiyeciliğin ve Széchenyi'nin çalışmalarının gün yüzüne çıkarılması açısından büyük bir değere sahiptir. O, bir dönemin tanığı olarak Osmanlı'yı ve Széchenyi'yi önyargısız bir şekilde "*resmetmiştir*". Terekesi henüz değerlendirilmeyen, Széchenyi ile ilgili Türkçe kaynaklarda adı hiç geçmeyen Beszédes, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizasyonuna bir batılı gözü ile bakan, itfaiyecilik örneğinde olduğu gibi kalem oynatarak düşüncelerini açıklayan, çağdaşı Széchenyi Paşa gibi, bir döneme tanıklık etmiş değerli bir şahsiyettir. Kendi kalıcılığını hatıraları ile sağlamıştır.

⁷⁶ "Széchenyi" ismi "Seçeni" şeklinde telaffuz edilmektedir. Telaffuz güçlüğü, Osmanlıca belgelerin Latin harflerine aktarılmasında da farklı yazım şekillerini getirmiş, bazı yazarlar ise "ç" harfinin yanlış yazılabileceği düşüncesiyle "Zihni" şeklinde okumuşlardır. (Kuzucu, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi", s. 34)

⁷⁷ "A Széchenyi testvérek Konstantinápolyban", 1880. Majus 22, s.584.

⁷⁸ A.g.m., s. 584.

Hem Széchenyi hem Beszédes'in şahsiyetinde yaşanan olaylar Türk-Macar ilişkileri tarihinin yazılması açısından iki millet arasındaki kültürel bağlara güzel bir örnek teşkil ederken, her iki kişinin yaşamları ve faaliyetleri çıkarılması gereken derslerle doludur.

Bu açıdan Beszédes'in kalemi, aynı zamanda kendine hizmet edeni kendinden sayan bir milletin duygu ve düşünce dünyasını da aydınlatmaktadır.

Kaynaklar

I. Arşiv Malzemesi

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem (ELTE) Könyvtára Kézirattar G691: Elte Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Fővárosi Lapok, Budapeşte/MACARİSTAN.

II. Kitaplar

A Magyarországi Tüzoltó-Testületek Küldöttségének kirándulása Konstantinápolyba, Magyar Király államvasutak városi menet jegy-irodája, Az "Országgyűlési Értesítő" Kö-És Könyomdája, Budapest, 1892.

A magyar és török nemzet testveriségének ünnepe, vagy: A Magyar Ifjuság küldöttsége Konstantinápolyban, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos, Budapest 1877.

Arbanasz, I., Ayan, D., – Csorba, G., Hermann, R., Hóvári, J., *Macar Generalleri Osmanlı Hizmetinde. RichárdGuyon ve GyörgyKmetty-Hurşid Paşa ve İsmail Paşa: Magyar honvéd tábornokok Oszmán szolgálatban. Guyon Richárd es Kmetty György-Hurşid Pasa es Ismail Pasa, Macar-Türk Dostluk Derneği, Budapeşte, 2013.*

Bekiroğlu, N., *Şair Nigâr Hanım*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.

Hóvári, J., *Rodostói emlékekéstanulságok- Beszédes Kálmán-Rodostó magyar kép irója*, Magyar-Török Barati Társaság, Budapest, 2009.

Karpat, K., *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çeviren: Recep Boztemur, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2004.

Mustafa Celalettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, Kaynak Yayınları, Çeviri: Güven Beker, 1. Basım, İstanbul, Eylül, 2014.

Tényekés Tanúk Germanus Gyula Kelet Varázsa, Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Türk Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler, Fejezetek A Török Magyar Kapcsolatok Történetéből, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009.

Zádor, I., *Egy Hadi festő Emlékei 1914-1918*, 206 Képpel, Nyomatott, A Király Magyar Egyetemi Nyomdában.

III. Makaleler

"Beszédes Kálmán", *Magyar Életrajzi Lexikon*, Első Kötet, Akadémia Kiadó, Budapest, 1967, s. 204.

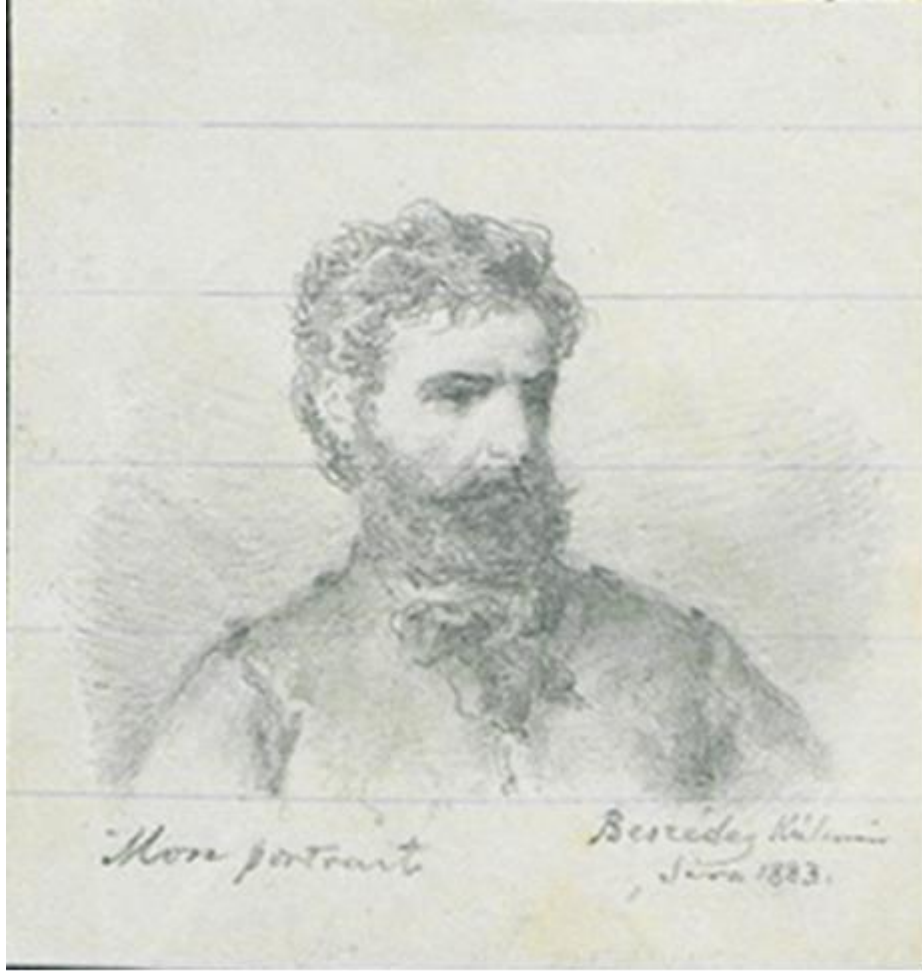
- Kuzucu, K., "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (14), İstanbul, 2006, s. 31-52.
- Kuzucu, K., "Macarların 1892 Yılındaki İstanbul Ziyaretleri", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, İBB Yayınları, İstanbul 2015, 219-241.
- Széchenyi Ö., gróf", *Magyar Életrajzi Lexikon*, Második Kötet, Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, s. 722.

Ekler

Ek-1: Kont Ödön Széchenyi

Türk- Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, s.225.

Ek-2: Macar Ressam Kálmán Beszédes'in kendi çizdiği portresi.
Eötvös Loránd Tudomány egyetem (ELTE) Könyvtára, Kézirattar G691: ELTE Üniversitesi
Kütüphanesi El Yazmaları Arşivi G691, Budapeşte/MACARİSTAN

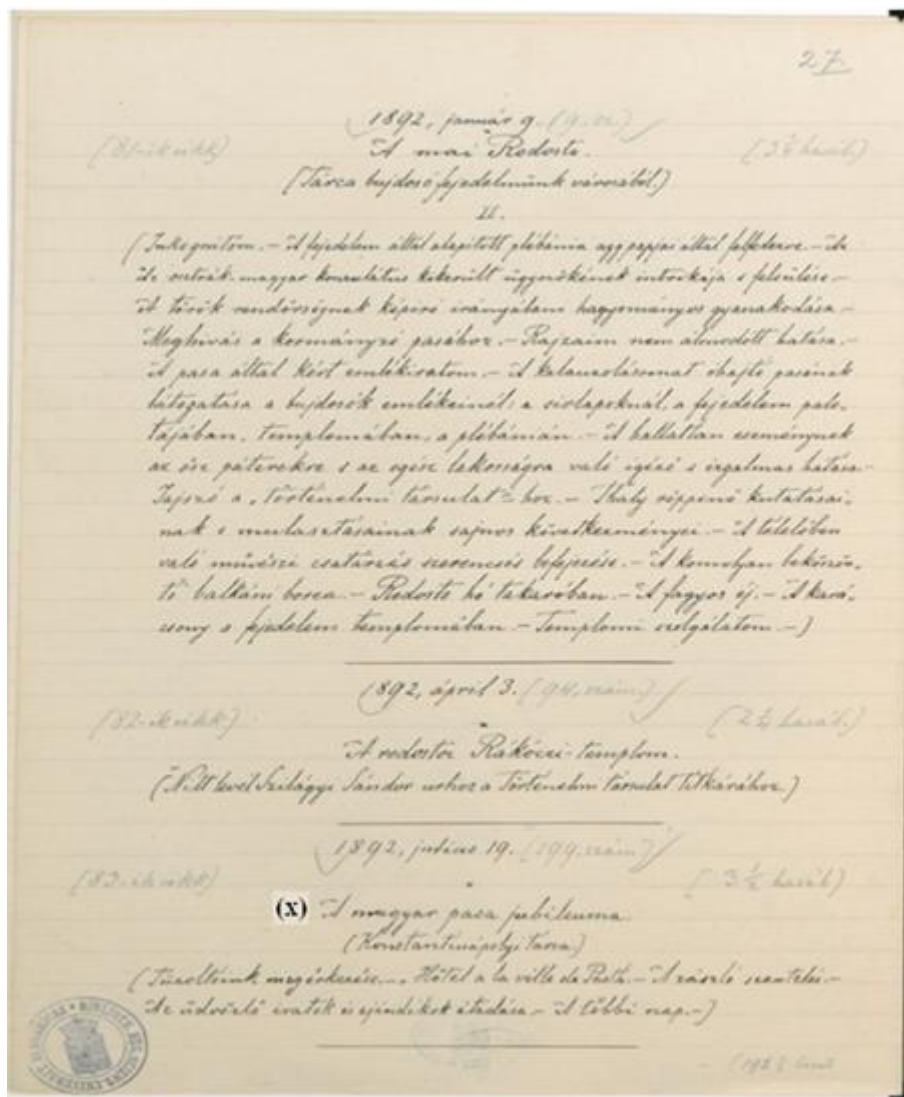
Ek-3: Kálmán Beszédés'in Fővárosi Lapok'ta yer alan bir köşe yazısı: "Konstantinápolyi tarca" (İstanbul'dan Çizgiler) Fővárosi Lapok'1890, január 5., 5.szám, Huszon hetedik évfolyam, s.29. ELTE Könyvtára, Kézirattár, G691

Ek-4: Ressay Kálmán Beszédés'in kaleminden İstanbul. (1880)
ELTE Könyvtára, Kézirattar, G691

Ek-5: Ressay Kálmán Beszédes'in kaleminden İstanbul. (1887)
ELTE Könyvtára, Kézirattár, G691

Ek-6: Kálmán Beszédes'in, Ödön Széchenyi'nin jubileisi ile ilgili el yazısının başlığı:
(X) "A magyar pasa jubileuma" (Macar paşanın jübilesi) ELTE Könyvtára, Kézirattar,
G691

TANZİMAT'TAN SONRA OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR VERGİ TAHSİL YÖNTEMİ OLARAK TAHSİLDARLIK UYGULAMASI

TAHSİLDARLIK AS A TAX COLLECTION METHOD
AFTER THE TANZİMAT IN THE OTTOMAN EMPIRE

Yasemin Zahide EROL*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.09.2020

Kabul: 21.09.2020

Article Info

Received: September 15, 2020

Accepted: September 21, 2020

Özet

Vergi, devletin kamusal görevlerini yerine getirebilmek için ihtiyacı olan finans kaynaklarını karşılamak üzere, kanunlara uygun olarak ve hiçbir karşılık belirtmeksizin vatandaşlardan tahsil ettiği parasal yükümlülüktür. Bir devletin en temel gelir kaynağı olan vergilerin tahsil edilmesi maliyenin en önemli konularındandır. Osmanlı maliyesinde de vergi ve vergi tahsili önemli bir yer teşkil etmiştir.

Bu çalışmada, ilk olarak kısaca Osmanlı vergi sistemi ve vergi tahsil yöntemleri anlatılmıştır. Daha sonra, XIX. yüzyılda uygulamaya konan sivil bir vergi tahsil yöntemi olan "tahsildarlık" üzerinde durulmuş, tahsildarların görev, yetki ve sorumlulukları açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, vergi, vergi tahsili, tahsildar.

Abstract

Tax is a pecuniary obligation which is collected from citizens by the government in order to find the financial resources it needs to fulfill the public services. One of the most important topics in finance is the collection of taxes, which are the primary sources of income for the government. Taxation and tax collection became an important part of Ottoman finance as well.

In this study, firstly, the Ottoman tax system and the tax collection methods are shortly explained. Secondly, tahsildarlık which is a civil tax collecting method that

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, yaseminzahideerol@gmail.com.

went into effect in the 19th century and the duties, authorities and responsibilities of them are emphasized.

Keywords: Ottoman, tax, tax collection, tax collector.

Giriş

Devletlerin en önemli faaliyetlerinden biri ahaliden gelir toplamak ve bu geliri, devletin gelişmesi ve halkın ihtiyaçları için kullanmak olagelmıştır.¹ Devletin fonksiyonlarını yerine getirebilmesi, vatandaşlarına karşı temel sorumluluklarından olan sağlık, eğitim, güvenlik ve diğer pek çok hizmeti yürütebilmesi için gerekli olan masrafların karşılanması amacıyla doğan vergi, belirli hukuk kaidelerine göre² devletin hâkimiyet hakkına dayanarak kişilerden ve kuruluşlardan cebren ve karşılıksız olarak aldığı iktisadi değerlerdir.³ Kısaca, halkın kamu giderlerine katılması demek olan vergi, devletin mali gücünü meydana getiren temel kaynaklardan biri ve halkın gelirine göre ödemekle yükümlü olduğu temel vatandaşlık görevidir.

Osmanlı Devleti'nde de kamusal hizmetlerin yerine getirilebilmesi için yapılacak harcamalarda en önemli mali kaynak vergilerdi. Osmanlı tarihinde vergi konusu büyük önem taşımaktadır. Hatta reaya ile ilişkilerde temel belirleyici vergi olmuştur. Reaya statüsünde olanlar *vergi mükellefi*, bu yükümlülük dışında kalanlar ise *muaf* adı altında toplanmıştır.⁴ Vergi konusunun önemini, bütün devlet müesseselerinin vergi işi ile doğrudan ilgili olmasından da anlamak mümkündür. Devlet hizmetinde çalışan kimselerin büyük çoğunluğuna hazineden nakit akçe vermek yerine reayanın üzerinde bulunan vergilerden maaş tahsis olunması bunu açıklamaktadır.⁵

Osmanlı Devleti'nde askeri yani yönetici kısım vergiden muaf tutulmaktaydı. Ayrıca, bazı şehir ve eyaletler, din görevlileri, birtakım askeri yükümlülükleri veya devletin verdiği bazı hizmetleri (yol veya köprü gibi yerlerin bakımı, bir madenin işletilmesi vb.) yerine getiren kimseler (bazen bir veya birkaç köy halkı) bazı vergilerden muaftı.⁶

¹ Linda Darling, "Osmanlı Maliyesinde Gelir Gider Toplama ve Meşruiyet", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, (Yay. Haz.) Mehmet Genç, Erol Özvar, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2006, s. 39.

² Ş. Aksoy, *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, İstanbul 1996.

³ Macit Kenanoğlu, "Vergi", *TDVİA*, C.43, s. 52-58.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, C. II, TTK Yay., Ankara 1971, s.241.

⁵ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyamları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.45.

⁶ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, s.241.

Tanzimat'tan Önce Osmanlı Vergi Sistemi

Osmanlı mali teşkilatının gelir kısmının ana unsurunu teşkil eden vergiler, kuruluşundan Tanzimat'ın ilanına kadar geçen sürede iki temele dayanmaktaydı. Bunlardan ilki tamamen İslam hukuku esaslarına göre belirlenen vergilerden ibaret olan *şer'i hukuk*, diğeri ise padişahın yasama yetkisine dayanarak koyduğu, ancak yine şer'i hukuk sınırları çerçevesinde belirlenen⁷ *örfi hukuktur*. Şer'i vergi hükümleri ve bu vergilerin miktarları fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak belirtilmiştir.⁸ Temelinde İslam'ın sosyal hayatı düzenleyen kuralları olan⁹, devletin hiçbir karşılık hizmet belirtmeden, kendisinin şariat olduğu gerekçesiyle aldığı¹⁰ rüsum-u şeriyye, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de esasında devletin sayılan araziye ekip biçen çiftçinin mahsulü veya otu ve suyu sayesinde elde edilen diğer hayvan mahsulü üzerinden alınan icar (kira) bedelidir. Şer'i vergiler zekat, öşür, cizye, haraç ve ganimet vergilerinden başka adet-i ağnam ve çift resmi gibi şer'i karakterli vergilerden ibaretti.¹¹ Meşruiyetini İslam dininden alan şer'i vergiler, yalnızca Müslümanların ödemekle yükümlü olduğu vergiler değildi. Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim halktan da şer'i hukuk kuralları çerçevesinde vergi tahsil edilmekteydi.¹² Ancak, şer'i hukukta Müslümanların ödediği vergiler ile İslam memleketlerinde sakin gayrimüslimlerin ödediği vergiler birbirinden bağımsız bir şekilde düzenlenmişti.¹³

Tekâlif-i örfiyye adı verilen diğer vergi grubu ise devletin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için padişah tarafından koyulan ya da şer'i vergilerin zamana ve coğrafyaya göre ihtiyaçlar doğrultusunda uyarlanması sonucu oluşan vergiler olarak tanımlanabilir. Osmanlı vergi sisteminin ağırlık merkezini teşkil eden bu vergiler, kanun koyma yetkisine sahip olan

⁷ Yılmaz Yurtseven, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vergi Adaleti", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, s.151-162.

⁸ Abdullah Mutlu, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2009, s.48.

⁹ Mutlu, a.g.e., s.48.

¹⁰ Akdağ, a.g.e., s.239.

¹¹ Şer'i vergilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, XXIII / 92 (1959), s. 575-610; Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2005; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", Ed. E. İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963; Erol Özbilgen, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul 1985.

¹² Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, LV/213, 1991, s. 371-391.

¹³ Mutlu, a.g.e., s. 48.

padişah tarafından¹⁴ zamana ve ihtiyaca uygun olarak konulan ve din ayrımı yapılmaksızın herkesten tahsil edilen vergilerdir. Örfi vergilerin miktarı ve türü, Osmanlı sancaklarının her biri için ayrı ayrı düzenlenen kanunnamelerde belirtilmiştir. Her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartlarının birbirinden farklı olması, vergilerin miktarının da farklı olmasına neden olmuştur.¹⁵ Rüşum-ı şer'iyeyi hiçbir karşılık hizmet belirtmeden, kendisinin şeriat olduğu gerekçesiyle alan devlet, tekalif-i örfiyeyi reayadan belli hizmetler karşılığında alırdı.¹⁶ Resm-i çiftbozan, resm-i ispençe, bac, bad-ı heva, resm-i asiyab, adet-i harman, resm-i mücerred, resm-i bennak, resm-i dönüm ve daha bir çok farklı isimler altında tahsil edilen örfi vergilerin içinde gümrük resmi, madenlerden alınan bazı vergiler, ihtisab rüşumu ile müstesna eyaletlerden ve emirliklerden gelen vergiler de bulunmaktaydı.¹⁷

İki temel gruba ayrılan Osmanlı vergi sistemi içinde “avarız” adı verilen olağanüstü durumlardaki ihtiyaçlardan doğan bir vergi grubu daha bulunmaktadır.¹⁸ Yine örfi hukuka uygun olarak tahsil edilen avarız vergileri Osmanlı Devleti'nin olağanüstü hallerde halktan nakdi, aynî ve bedeni olarak tahsil ettiği vergilerdir.¹⁹ Bazı muaf grup veya zümreler hariç hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden alınan bu vergiler, önceleri savaş gibi olağanüstü hallerde alınsa da art arda yapılan savaşlar nedeniyle zamanla sürekli hale gelmiştir. Avarız vergisinin taksimi ve tahsili için belirli aralıklarla avarız tahrirleri yapılır ve bu tahrirler avarız defterlerine kaydedilirdi.²⁰ Avarız akçesi, nüzul zahiresi, sürsat, işтира ve imdadiye gibi başlıklarda toplanan avarız vergileri, diğer vergiler gibi fertlerden değil, belirli sayıda erkeklerden ibaret bir mükellefler grubundan tahsil edilirdi.²¹

¹⁴ Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *Adalet Kitabı*, Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, Kadim Yay., Ankara 2012, s.73.

¹⁵ Ünal Taşkın, “Rüşum-u Örfiye”, *Tarih Okulu*, S.XIV, İlkbahar-Yaz 2013, s.55-73.

¹⁶ Akdağ, a.g.e., s.239.

¹⁷ Örfi vergilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, Sayın, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yay., Yayın No:1999/352, Ankara 1999; Süleyman Sudî, *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Hz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005.

¹⁸ Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *TDVİA*, C.4, 1991, s.108-109.

¹⁹ Nüzul, sürsat ve işтира gibi vergiler aynı; avarız akçesi gibi vergiler ise devletin nakit ihtiyacını karşılamak üzere nakdi olarak alınırdı. Bir de devletin hizmet olarak talep ettiği avarız vergileri de bulunmaktaydı ki bunlar orducu esnafı, köprücü, su yolcu, avcı, derbendci, madenci, sayyad, tuzcu, çeltikçi, menzili ve kürekçilerden oluşmaktaydı. Bu gruplar devlete sunmuş oldukları hizmetler karşılığında avarız-ı divaniyyeden muafiyet elde etmekteydiler.

²⁰ Jülide Akyüz Onat, “Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.22, Yaz 2012, s.219-232.

²¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.48.

Çünkü, avarız vergilerinin tahsili “avarız hane” adı verilen birimler üzerinden yapılmaktaydı. Söz konusu haneler, tek bir ailenin oturduğu haneler olmayıp, bir avarız hanesi 3-10 gerçek hane arasında değişebilmekteydi.²²

Vergilerin cinsleri ve miktarları kanunnamelerde tayin ve tarif edilmiş olup, standart değildi. Mali politika ve vergi yapısı açısından vilayetler, hatta sancaklar arasında farklılıklar mevcuttu. Vergiler ve miktarları bölgelerin özelliklerine göre değişiklik göstermekteydi. Vergi kanunu konulmasında dikkate alınan idare birliği eyalet değil, sancaktı. O halde Osmanlı Devleti'nin ihtiva ettiği sancak adedince vergi kanunnamesi vardı.²³ Osmanlı Devleti'nde örfi ve şer'i olarak iki gruba ayrılmış çok sayıda vergi bulunmasına rağmen, vergiler çok yüksek miktarda değildi. Genel olarak bir sabitlik ve istikrar söz konusu olup, miktarların artırılmamasına özen gösteriliyordu.²⁴

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi

Tanzimat, pek çok alanda olduğu gibi mali alanda da önemli değişiklikler meydana getirmiş ve bu değişiklikler Osmanlı vergi sistemine de etki etmiştir. Zaten, verginin konulması ve tahsili ile ilgili reformların yapılması, devletin gelirlerinin kontrol altında tutulması, vergi konusunda halk arasındaki dengesizliğin ve haksızlıkların önüne geçilmesi, vergi verecek kişilerin tespit edilmesi, ağır vergi yükünün hafifletilip halkın refaha kavuşturulması, bu sayede devletin gelirlerinin artırılarak son dönemde gittikçe bozulan gelir-gider dengesinin yeniden kurulması için köklü değişiklikler yapılması Tanzimat'ın ana hedefleri arasındaydı. Tanzimat Fermanı ile her çeşit kamu gelirlerinin doğrudan hazineye girmesi, yani kamu hizmetlerinin tek kaynaktan finanse edilmesi kararlaştırılmış²⁵, devlet kendi gelirlerinin doğrudan maliki olmaya başlamıştır. Tanzimat'la birlikte herkesin mal, arazi ve hayvan miktarı ile elde ettikleri gelirleri yazılarak servetleri oranında vergilerinin tespiti, aşarda iltizam usulünün kaldırılması

²² Ahmet Tabakoğlu, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C. 10, s. 653-694.

²³ Şinasi Altundağ, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, C.V, s.2, Ankara, s.18-197; Kanunnamelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1945.

²⁴ Sabahattin Zaim, “Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu”, Osmanlı, C.3, s.32-44.

²⁵ Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır 1986, s.721.

gibi meseleler ele alınmıştır. Yine bu fermanla vergilerin bir devlet memuru olan muhassıllarca tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶

Tanzimat'ın ilanından sonra ilk olarak vilayetlere gönderilen fermanla öşür, ağnam ve cizye resimleri hariç tutularak şer'i vergiler kaldırılmış ve sayıca çok fazla olan örfi vergiler birleştirilmiştir.²⁷ Bunların yerine herkesin serveti oranında vergi tahsili yapılmaya başlanmıştır. Böylece, ödeme gücü dikkate alınmaksızın erkek nüfus üzerine yüklenen baş vergisinden sayılabilecek pek çok örfi vergiden, herkesin ticaret ve kazancı dikkate alınarak tahsil edilen genel bir vergi düzenine geçilmiştir.²⁸ Vergilerin oldukça basit ve sade bir hale getirilmesi Tanzimat'ın Osmanlı vergi sistemindeki en önemli yeniliği olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde yeni bir vergilendirme biçimi ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Vergi Tahsil Yöntemleri

Osmanlı Devleti'nde vergilerin tahsili önemli bir konu olmuştur. Osmanlı vergi sisteminin en önemli özelliklerinden biri vergi kaybının olmamasıdır. İçinde bulunulan dönemin ekonomik şartlarına göre farklılık gösteren vergi tahsil yöntemleri arasında şüphesiz en önemli olanı *tımar* sistemidir.²⁹ Vakıf, mülk ve miri olarak üç kısma ayrılan Osmanlı toprak sisteminin³⁰ esasını mülkiyeti devlete, tasarruf hakkı ise reayaya ait olan miri arazi³¹ oluşturmaktaydı. Bu toprakların yönetimi ise dirlik, yani tımar sistemiyle yürütülmekteydi. Tımar sistemi, en geniş ve basit anlamıyla "*belirli bir yere ait vergi gelirlerinin tümünün veya bir kısmının, dirlik olarak havale yoluyla bir görevliye devredildiği ve bu devir karşılığında da bazı hizmetlerin ona yüklendiği; mali, idari, askeri amaçları olan bir sistemdir*".³² Tımar sisteminin uygulanabilmesi, bir bölgedeki nüfus ve vergi gelirlerinin

²⁶ Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Bellekten*, Cilt: XXXI, No:121, 1967, s.93-111.

²⁷ Nuri Adıyke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, S.11, s.769-823.

²⁸ Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, İşaret Yayınları, İstanbul 2006. s.

²⁹ Tımar sistemiyle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yay., İstanbul 1980; Halil İnalçık, "Tımar", *TDVİA*, C.41, 2012, s.168-173;

³⁰ Osmanlı toprak sistemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

³¹ Ayrıntılı bilgi için Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, 1966, s.745-798.

³² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s. 124.

bilinmesine bağlıydı. Bunların saptanabilmesi için vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımı yapılarak *tahrir defteri* adı verilen defterlere kaydedilir, daha sonra bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen bölümlere ayrılırdı.³³ Tespit edilen vergi gelirlerinin bir kısmı kamu hizmeti sahiplerine tahsis olunurdu.³⁴ Dirliklerde tahsili yapılan vergilere gelince, kendisine merkezden tımar tevcih edilen sipahi, bir tapu resmi karşılığında, çift tabir edilen toprak parçasını reaya dağıtır (reaya çiftliği) ve kendisi de kendi ihtiyaçları için üzerinde çalışacağı ve zirai üretim yapacağı bir parçayı (hasa çiftlik) kendisine ayırırdı.³⁵ Reaya bu sistemde özel mülkiyete çok yaklaşan ve kendilerini bu nedenle rahatsız etmeyen bu üretimde sipahiye toplam gelirin %15'ini geçmeyen çeşitli vergiler öderlerdi.³⁶ Sipahinin reayadan tahsil ettiği en önemli ve sürekli gelirlerinden en önemlileri çift resmi ve öşürdü.³⁷ Bunlardan başka, tapu resmi, adet-i ağnam, resm-i otlak, resm-i zebiha, resm-i ağıl ve resm-i canavar, resm-i asiyab, resm-i arus, resm-i mücerred vergilerini almaya da yetkiliydi. Son olarak, çiftini terkeden reayadan çift bozan resmi alınması da sahib-i arz'ın yani, tımar sahibinin (sipahi) yetkileri arasındaydı. Tımarı yalnız arazi gelirlerinden alınan vergiler değil; cizye, cerime, bad-ı heva, niyabet gibi vergi kalemleri de dahildi.³⁸ Kanunnamelerle belirtilen bu vergileri saptanan miktarları üzerinde toplamak ve reaya üzerinde angarya uygulamak kesinlikle yasaklanmıştı.³⁹ Zamanla işlevini yitiren ve Osmanlı ekonomik sisteminde bozulmalara yol açan Tımar sistemi ilk defa 1703 yılında Girit Adası'nda kaldırılmış ve yaygın görüşe göre Tanzimat Fermanı ile tamamen son bulmuştur.⁴⁰

Devlet gelirlerinden, hükümetin kendisince, doğrudan doğruya yapılacak harcamalar için ayrılan, yani mali yönden devletin başkalarına tahsis

³³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul 2010, s.42.

³⁴ Öner, a.g.e., s.83.

³⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yay., İstanbul 1980, s.792.

³⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s.195.

³⁷ En önemli vergisi öşürdü. Tımarlı sipahi, öşürünü toplama yetkisine sahip olduğu yerlerin gerçek sahibi değil, bir tür kiracısı durumundaydı. Tımarlı sipahi, bu toprakları doğrudan ekip biçmek yerine reaya resm-i tapu karşılığı kiralar ve elde edilen ürünün öşürünü toplardı. Reaya. Öşür karşılığı ürünü ambara veya en yakın pazara iletmekle yükümü idi ancak tımarlı sipahi dere beyi gibi reaya başka türlü angaryalar yükleyemezdi.

³⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s.124.

³⁹ A. Mesud Küçükcalay, Ali Çelikkaya, "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 878-892

⁴⁰ A. Mesud Küçükcalay, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, C.III, s.53-58.

etmeyip, merkezde yapacağı harcamalar için kendisine ayırdığı gelir kaynakları olan mukataalardan⁴¹ gelir tahsil etme yöntemlerine gelecek olursak, mukataaların gelirleri değişik zamanlarda, birbirini tamamlar nitelikte birkaç farklı şekilde idare edilmiştir. Bunlardan ilki *emanet* sistemidir. Bu sistemde mukataayı işleten kimseye *emin* denirdi. Bu sistemde hazine tarafından görevlendirilen ve *emin* olarak adlandırılan kişi, gelirlerin tahsil zamanı ile bağlantılı olarak gelirinin belli bir oranının kendisine ait olması, gündelik veya görevli olduğu gelir kaynağının bir bölümünün tahsisi ile istihdam edilirdi.⁴² Bir köy veya mezra sınırları içinde kalan mukataalar yanında bir kaza veya sancağı kapsayan, hatta birçok eyaleti içine alanları da vardı.⁴³ İçerdikleri vergi unsurlarının da çeşitliliği mukataaya göre farklılık arz ediyordu.

Kamu gelirlerinin diğer bir tahsil biçimi ise iltizam usulüydü. İltizam, devlet gelirlerinin yani mukataaların belirli bir bedel karşılığında özel teşebbüs tarafından tahsil edilmesi ve işletilmesidir.⁴⁴ Devletin XVI. yüzyıl sonlarından itibaren para sıkıntısı çekmeye başlamasıyla mukataalar bir gelir kaynağı olarak iltizama verilmeye başlanmış, gelirin yükselmesi için vergileme ve vergiyi toplama işlerinin özel kişilere satılmasında hiçbir sakınca görülmemiştir.⁴⁵ Mültezimler, açık artırmaya konu olan mukataanın vergi geliri, vergilerin toplanması sırasında yapılacak masraflar ve elde edecekleri yıllık kâra ilişkin beklentilerine göre devlete teklifte bulunurlardı. En uygun şartlarda en yüksek meblağı teklif eden ve ödeme gücü yeterli görülen aday ile tahvil denen çoğunlukla üç yıllık bir mukavele yapılırdı. Açık artırma sonucunda belirlenen miktarın bir bölümü devlete peşin olarak ödenir, geri kalanı ise üç veya altı aylık taksitlere bağlanırdı.⁴⁶ Kendisine berat verilen mültezim vergilendirme işine başlayabilirdi.⁴⁷ İltizam, reaya üzerindeki baskıları ve vergi yükünü artıran bir sistemdi.⁴⁸ Vergi mükellefleri için büyük haksızlıklara yol açan iltizam usullü Tanzimat Fermanı ile kaldırılmaya çalışılmışsa da, yerine konulan *muhassıllık* sistemi beklenen başarıyı gösteremediğinden kısa süre sonra bazı vergilerin tekrar

⁴¹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, s.279.

⁴² Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s.40, s.150-151.

⁴³ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Haz. M. Genç, E. Özvar, C.1, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s.57-64.

⁴⁴ Akgündüz, a.g.e., s.719.

⁴⁵ Akdağ, a.g.e., s.287.

⁴⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2007, s.148.

⁴⁷ Mehmet Genç, "İltizam", *TDVİA*, C.22, 2000, s.154-158.

⁴⁸ Pamuk, a.g.e., s.148.

iltizam usulüyle tahsili yöntemine dönülmüş ve imparatorluğun sonuna dek varlığını sürdürmüştür.

Vergi tahsilinde başvurulan diğer bir yöntem ise *malikane* sistemidir. Mültezimin sorumluluğu altındaki köylülerin refah düzeyinin korunmasını sağlamak ve hazine üzerindeki baskıları hafifletmek için alınmış bir önlem⁴⁹ olan malikane sistemi, mukataaların tasarrufunun şahıslara, *muaccele* adı verilen peşin para karşılığında, yaşamları süresince devredilmesidir.⁵⁰ Hazinesinin nakit gereksinimine çare olarak 1695 yılında uygulamaya konan malikane sisteminin iltizam ve emanet sisteminden farkları, mukataaların şahıslara yaşamları süresince devredilmesi ve mukataaların ilk satışında verilen muaccelenin, o mukataanın yıllık hasılatının çok üzerinde olmasıdır. Bu sayede sonraki yıllara ait vergilerin de tek seferde hazineye girmesi sağlanıyordu. Oysa iltizamın ve emanet sisteminde hazineye giren vergi hasılatı bir yılda tahsil edilebilecek vergi miktarı kadardı.⁵¹ Malikane sistemi giderek yaygınlaşarak eyaletlerin malikane verilmesine kadar genişlemiştir. İltizam sisteminin sakıncalarına karşı tedbir olarak getirilen bu sistem, 1840'tan itibaren sona ermiştir.⁵²

Daha sonra giderek acil nakit paraya ihtiyaç duyan devlet, kısa sürede büyük meblağları sağlayacak bir çare aramış ve bunun için malikane sisteminin bazı unsurlarını değiştirerek sınırlarını zorlamaktan başka çare bulamamıştır. *Esham* olarak adlandırılan bu sistem malikane sisteminin devamı ve değişik bir şekli olarak düşünülmüş ve uygulamaya konulmuştur.⁵³ Adını “pay, hisse” anlamındaki “sehm” kelimesinin çoğulu olan “esham”dan alan bu yeni sistem, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden bir iç borçlanma sistemidir. Mehmet Genç sistemin özünü şu şekilde anlatmaktadır: “*mukataa* adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarında ait yıllık nakdi gelirlerin faiz denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara *muaccele* adı verilen bir peşin meblağ karşılığında “*kayd-ı hayat*” şartı ile satılmasıdır.”⁵⁴ Esham uygulaması malikane sistemi içinde yer alsa da iki

⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 2 C, Editörler: Halil İnalcık-Donald Quataert, Çevirenler: Ayşe Berktaş-Süphan Andıç, Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 836-837.

⁵⁰ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Haz. M. Genç, E. Özvar, C.1, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s.57-64.

⁵¹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s.33.

⁵² Mehmet Genç, “Malikane”, *TDVİA*, C.27, 2003, s.516-518.

⁵³ Mehmet Genç, “Esham”, *TDVİA*, C.11, 1995, s.376-380.

⁵⁴ Genç, a.g.m., s.376-380.

sistem arasında bazı değişiklikler mevcuttu. Malikane sahibi satın aldığı mukataayı kendisi vergilendirir, vergi hasılatından hazineye ait yıllık belirli vergi ve harçları ödedikten sonra geri kalan kısmı kendine alırdı. Sabit olmayan ve yıldan yıla artış ya da azalma gösteren bu kâr konusunda devletin garantisi ya da müdahalesi söz konusu olamazdı. Esham sisteminde ise sehim satın alanlar yalnızca yatırdıkları muaccele ile orantılı olarak tespit edilmiş yıllık bir nakdi geliri alırlardı. Yani esham sahibi vergilendirme yetkisine sahip olmayıp, mukataanın vergilendirilmesi ve yönetimi görevi defterdar tarafından tayin edilen bir emin veya mültezime aitti. Özetle, malikane sahibi vergilendirme yetkisine sahip ve yıllık karı belli olmamasından dolayı risk yüklenen bir müteşebbis iken, esham sisteminde tam tersi söz konusuydu.

Yukarıda da değinildiği gibi, Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile Osmanlı vergi sisteminde ve vergi tahsilinde radikal değişiklikler meydana gelmiş, vergilerin herkesin gelirine göre ve tek bir vergi olarak alınması kararlaştırılmış, iltizam usulüne son verilmiştir. Ayrıca, vergi toplamada yapılan değişiklikleri hayata geçirmek amacıyla Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de alınan bir kararla sancakların idaresi mütesellim denen idarecilerden alınmış ve doğrudan hükümet tarafından atanan Muhassıl-ı Emval adı verilen kişilere verilmiştir. Böylece, devlet ilk defa vergi konusunda mükellefler ile doğrudan temasta bulunmaya başlamıştır.⁵⁵ Muhassılların⁵⁶ vergi toplama işinde görevlendirilmeleriyle birlikte daha önceleri bu görevi üstlenen vali, voyvoda, sancakbeyi ve mütesellim gibi görevlilerin mali görevleri kalmamıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları, tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri gibi bilgilerinin kaydedildiği "temettuat defterleri" adı verilen defterler tutulmaya başlanmıştır.⁵⁷ Böylece, vergi oranları yeniden saptanmış ve bu şekilde iltizam usulü ortadan kaldırılarak herkesin gelirine göre vergi vereceği yeni bir düzen tatbik edilmeye başlanmıştır.⁵⁸ Yapılan düzenleme ile muhassılların yanlarına katipler verilerek sancaklara gönderilmiş, mal mülk sayımı yapılarak herkesin gelirine göre yıllık belirli bir oranda tek vergi vermeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak muhassıllık uygulaması beklenen faydayı sağlayamamış, 1840 ve 1841 yıllarına ait devlet gelirlerinde büyük

⁵⁵ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekaliif Kavaidi*, T.C. Maliye Bakanlığı Yay., Yayın No:1999/352, Ankara 1999, s.318.

⁵⁶ Yücel Özkaya- Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDVİA*, C.31, 2006, s.18-20.

⁵⁷ Ayşe Özdemir Kızıllan, "Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Nisan 2008, s.57-66.

⁵⁸ Yavuz Cezar, "Tanzimata Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.4. 1985, s. 932

azalmalar meydana gelmiştir. Bu olumsuz neticeler üzerine muhassıllık sistemi iki yıl gibi kısa bir süre sonra 1842 yılında kaldırılarak iltizam sistemi uygulamasına geri dönmüştür.

Muhassıllık kaldırıldıktan sonra bu defa vergileri toplama yetkisi köy ve mahalle muhtarlarına, kaza müdürlerine, kaza, sancak ve eyalet meclislerine verilmiştir.⁵⁹ Bundan sonra çeşitli tarihlerde çıkarılan talimat ve nizamnameler de vergilerin ahaliye adil bir şekilde dağıtılarak, devlet gelirlerinin toplanmasında birinci derecede muhtarları sorumlu tutmuştur.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nde Tahsildarlık Uygulamasının Başlaması

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı vergi tahsil yöntemlerinden biri de çalışmamızın konusunu teşkil eden “tahsildarlık” uygulamasıdır. Kelime manası “vergi toplayan görevli, alımcı, vergici” olan *tahsildar* unvanı Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde kullanılmış olup, çalışmamıza konu olan “tahsildarlık” XIX. yüzyılda uygulanmaya başlanan sivil bir vergi tahsil etme uygulamasıdır. Aşağıda Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri başta olmak üzere Düstur, Salname-i Vilayet-i Tuna, Tuna Vilayet Gazetesi, konuyla ilgili çeşitli talimatname ve nizamnameler ile çeşitli araştırma ve inceleme eserler ışığında Osmanlı Devleti'ndeki tahsildarlık uygulaması açıklanmaya çalışılmıştır.

Vergilerin dağıtılması ve tahsili konusu Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki temel sorunlarının başında gelmekteydi. Özellikle, vergilerin tahsilindeki gecikmeler, vergilerin hiç tahsil edilememesi hatta vergi isyanları Osmanlı Devleti için büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Bu sorunları çözmek amacıyla 1840'lardan itibaren asakir-i zabtiye ve jandarma gibi kolluk kuvvetleri vergi tahsilinde sıklıkla görevlendirilmeye başlanmıştır.⁶¹ Hatta bu durum giderek standart bir uygulama haline gelmiş ve vergi tahsili zabtiyenin görevlerinden biri olmuştur.⁶² Bu durum hem ahali hem de zabtiye için sorunlara yol açmaktaydı. Devletin vatandaşlarla doğrudan muhatap olduğu vergi tahsilinde, zabtiyenin devreye girmesi ahali üzerindeki baskıları artırırken, zabtiyenin de işlerinde aksamalara sebep oluyordu. Fakat, Osmanlı mali sisteminde sivil bir vergi görevlisi

⁵⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 340-342.

⁶⁰ Muhtarlarla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Tülay Ercoşkun, “Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler”, *Bilig*, Kış 2012, S.60, s.131-154.

⁶¹ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2015, s.156.

⁶² “...Asakir-i Mezbure umur-u tahsiliyye ve ihzariyyede istihdam olunacaklarından ...”, *1861 Tarihli Zabtiye Nizamnamesi*, 6. Bend, BOA, Y.EE, 36/3 (H.13 Şevval 1277/ 24 Nisan 1861).

bulunmadığından, kolluk kuvvetlerinin vergi tahsil etmesi ya da vergi tahsili sırasında hazır bulunması kaçınılmazdı.

Vergilerin doğrudan “sivil vergi tahsildarları” tarafından toplanması yönündeki çalışmaların mimarı Midhat Paşa olmuştur. 4 Şubat 1861’de Niş Valiliği’ne tayin edilen ve kendisine vezaret rütbesi de verilen Midhat Paşa⁶³, 20 Mart 1861’de (8 Ramazan 1277) göreve başladığı Niş’te isyanlar, kargaşa, asayişsizlik, vergilerin tahsil edilememesi gibi büyük sorunlarla karşılaşmıştır. Vilayetin yönetimini üzerine aldıktan sonra bu sorunlara çözüm arayan Midhat Paşa, 1864 yılına kadar yürüttüğü Niş valiliği sırasında idari, mali ve askeri konular başta olmak üzere adli, eğitim, kültür, güvenlik, imar ve inşaa faaliyetleri⁶⁴ gibi pek çok yeniliğe imza atmıştır.

Mali alandaki yeniliklerin başında vergilerin toplanmasına dair düzenlemeler gelmektedir. Vergilerin belirli bir düzene konularak adil ve eşit bir şekilde toplanmasını hedefleyen Midhat Paşa bu maksatla aşar vergisini düzenlemiş, Kıbtîlerin vergilerinde yeni bir usul getirmiş, 1858 Arazi Kanunnamesi’ni uygulamaya geçirmiş, bazı zararlı vergileri kaldırmıştır.⁶⁵ Bu kapsamda yapılan bir diğer yenilik de vilayet dahilindeki Zabtiye teşkilatında⁶⁶ yapılan düzenlemelerdir. O dönemde Niş Eyaleti’nin

⁶³ İ.MMS, 21/924 (21 Receb 1277/ 02 Şubat 1861).

⁶⁴ Midhat Paşa, Niş’e vali olarak tayin edildikten sonra burada görev yaptığı süre boyunca yollar ve köprüler inşa ettirmiş, vilayette asayişini sağlamış, vergileri taksitlendirerek ödemelerin kolaylaşmasını sağlamış, hastane, ıslahhane, vilayet gazetesi ve fabrikalar kurmuş, konar-göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bundan başka pek çok yeni uygulamaya imza atan Midhat Paşa’nın bu başarısı onu önce Balkanlar, ardından bütün ülke için düşünülen mahalli idari reformun mimarlarından biri haline getirmiştir. Bkz. Midhat Paşa, *Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı, (Tabsıra-i İbret)*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), Birinci Kitap, İstanbul 1325; Bekir Koç, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002; Bekir Sıtkı Baykal, *Midhat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kral Matbaası, Ankara 1964; Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, İslam Ansiklopedisi, TDV. Yay., C.30, 2005, s.7-11; Nejat Göyünç, “Midhat Paşa’nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Tayyib Gökbilgin Hattıra Sayısı*, S.12 (1981- 1982), s. 279-316; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016, 617 s.; İlker Alptekin, *Midhat Paşa’nın Niş Valiliği (1861-1864)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2011, 168 s.

⁶⁵ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016, s.71.

⁶⁶ 1844 yılında kurulan Zabtiye Teşkilatı ahalinin emniyeti, devlet malının korunması, tahsildarlık, polis hizmeti gibi görevleri yerine getiren ve maaşları devlet tarafından karşılanan görevlilerdi. Zabtiye Teşkilatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sönmez, *Zabtiye Teşkilatı’nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, 229 s.

güvenliğini 4 bölük süvari ve 11 bölük piyadeden oluşan 1.600 kişilik bir zabtiye alayı sağlamaktaydı.⁶⁷ Zabtiye Teşkilatı, “asayiş” ve “ihzâr” (mahkemeye getirme) işlerinden sorumlu olduğu gibi aynı zamanda vergi tahsili görevini de üstlenmişti. Midhat Paşa asayiş, tahsilat ve ihzâr görevlerinin tümünün zabtiye askerine gördürülmesindeki sakıncaları ortadan kaldırmak⁶⁸ ve vergi tahsiline halkın zabtiye baskısı sebebiyle artan şikayetlerine çözüm bulmak amacıyla zabtiye teşkilatını yeniden düzenleme yoluna gitmiştir. Bu nedenle, Niş eyaletinin tahsil işleri için zabtiye alayından bir süvari bölüğünün lağvedilerek “polis” sıfatıyla tahsildarlar tertib edilmesi düşünülmüştür.⁶⁹

Midhat Paşa'nın Mayıs 1863'te Üsküb Mutasarrıfı ile müşterek olarak sunduğu⁷⁰ bu teklif, Babialı tarafından olumlu karşılanmış⁷¹, Seraskeri'de de münasip görülmesi durumunda bu teklifin Meclis-i Vâlâ'ya havale edileceği bildirilmiştir.⁷² Daha sonra Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeri'de Zabtiye Müşiri ile birlikte Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Askeri ve Meclis-i Muhasebe-i Maliye'den birer kişi seçilerek oluşturulan komisyonun yaptığı müzakereler sonucunda Niş zabtiye alayından bir bölüğün *idare-i mahalliyeye sekte getirilmeden* lağvedilerek polis sınıfında tahsildarlar tertibi, bu uygulamanın başka mahallerde de icrasına başlanması ve zabtiyeye dair mevcut kanun ve nizamnamelerin icab eden yerlerinin ıslahı uygun görülmüştür.⁷³ Yine bu karara göre, Meclis-i Muhasebe-i Maliye'den münasip bir kişinin seçilerek bu “polis bölüğüne” tayin edilmesine karar verilmiştir.⁷⁴ Yukarıda belirtildiği gibi, tahsildarlık uygulamasının başka mahallerde de uygulanması Babialı tarafından uygun bulunmuştu. Bu karar 23 Haziran 1863 tarihli bir emirname ile diğer vilayetlere de bildirilmiştir. Böylece, Niş'ten başka Vidin, Silistre, Edirne, Yanya, Rumeli, Filibe,

⁶⁷ Korkmaz, a.g.t., s.91.

⁶⁸ Korkmaz, a.g.t., s.91.

⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM, 262/100 (H.21 Zilka'de 1279/ 10 Mayıs 1863); A.MKT.MHM, 265/18 (H.19 Zilhicce 1279/ 06 Haziran 1863).

⁷⁰ “... Niş Valisi devletlü paşa hazretlerinin Üsküb Mutasarrıfı saadetlü paşa hazretleriyle müştereken tevarüd eden tahrirati melfuf pusula ile beraber manzur-ı ali-i daveraneleri buyurulmak üzere leffen irsal kılındı”. BOA, A.MKT.MHM, 262/100, (H.21 Zilka'de 1279/ 10 Mayıs 1863).

⁷¹ “.. İşbu teşkilin tasavvur olunan tahsildaran bölüğü hakkında dermeyan olunan mütalaat-ı devletleri pek güzel bir usul olub bunun tamimi muhassenatı mucib olduğuna mebni nezd-i celil-i hidivilerinde dahi tensib buyurulur ise icraat-ı umumiyesine bakılmak üzere şeref-sünuh olacak mütalaat-ı isabet-ade-i daveranelerinin işarı ...”, BOA, A.MKT.MHM, 262/100 (H.21 Zilka'de 1279/ 10 Mayıs 1863).

⁷² BOA, A.MKT.MHM, 262/100 (H.21 Zilka'de 1279/ 10 Mayıs 1863).

⁷³ A.MKT.MHM, 265/18 (H.19 Zilhicce 1279/ 06 Haziran 1863).

⁷⁴ A.MKT.MHM, 265/18 (H.19 Zilhicce 1279/ 06 Haziran 1863).

Selanik, Tırhala, Hersek, Bosna, İşkodra, Tolçı⁷⁵ gibi Rumeli eyalet ve sancaklarında da tahsildarlık işlerinin zaptiye askerinden alınıp müstakil tahsildarlara verilmesine karar verilmiştir. Ancak bazı eyaletlerde, yeni kurulacak olan tahsildar teşkilatına tahsisat ve eleman sağlamak amacıyla zaptiye bölüklerinin nefer sayısının azaltılmasına, asayişin aksayacağı gerekçesiyle olumlu bakılmamıştır.⁷⁶

Bu görev ayırımından sonra, piyade ve süvari bölüklerinden oluşan Niş zaptiye alayının üstlendiği muhafaza, tahsil ve teftiş işleri müstakil memurlara verilmiş ve bundan sonra zaptiye askerleri “asâkir-i teftîşîyye”, “zaptiye” ve “tahsildarlar” sınıfı olarak üç kısma ayrılmıştır. Bu durum zaptiye askerlerinin asli görevlerinde daha iyi duruma gelmelerini sağladığı gibi⁷⁷, vergi tahsil işlerinin de daha düzenli yürütmesine imkân vermiştir.

Yeni oluşturulacak tahsildarlık teşkilatında zaptiyeden lağvedilecek süvari neferlerinin istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun en önemli sebebi hazineye yük olmalarını engellemek olduğu kadar, okur- yazar ve tahsil işlerinde güvenilir kişilerin az olmasıydı.⁷⁸ Ayrıca zaptiyenin alt birimi olacak şekilde teşkilatlanacak olan tahsildar sınıfının maaşları, Niş eyaleti zaptiye alayı süvarisinden ve Üsküb eyaleti zaptiye alayı piyadelerinden birer bölük ilga edilerek ve artık lüzumu kalmayan “rüsûm-ı mîriye” tahsil memurları lağvolunarak karşılanmış, hazineden hiç para çıkmamıştır.⁷⁹

Tahsildarlık uygulamasının başlamasıyla vergi tahsilinin sivilleştirilmesi, devlete ait vergilerin gelir kaybı olmadan doğrudan tahsil edilmesi ve yerel mali teşkilatın oluşturulması konusunda önemli bir adım atılmış sağlanmış oluyordu.

1864 yılına gelindiğinde Midhat Paşa, Niş, Vidin ve Silistre'nin birleştirilmesiyle oluşturulan ve merkezi Rusçuk olan Tuna Vilayeti⁸⁰ valiliğine tayin edilmiştir. Vilayet sistemine geçişte pilot bölge olarak düşünülen ve başarılı olduğu takdirde diğer bölgelerde de uygulanması amacıyla kurulan yeni vilayetin idaresinin Midhat Paşa'ya verilmesinin

⁷⁵ BOA, A.MKT.UM, 674/48 (H.10 Haziran 1279/22 Haziran 1863).

⁷⁶ Nadir Özbek, “Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908”, *Doğu Batt*, S. 52, 2010, s.159-197.

⁷⁷ A.MKT.MHM, 310/31 (H.28 Rebiu'l-evvel 1281/31 Ağustos 1864).

⁷⁸ Özbek, a.g.m., s.159-197.

⁷⁹ Korkmaz, a.g.t., s.92.

⁸⁰ Tuna Vilayeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tuna Vilayeti (1864-1878)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995; Kadir Acar, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdârî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, 317 s.

sebebi Niş'te önemli ve çok başarılı işlere imza atmış olmasındandır. Hatta bu başarılı uygulamalarını Vilayet Nizamnamesi'ne esas almak ve konuyu birlikte müzakere etmek üzere İstanbul'a çağrılarak⁸¹ Sadrazam Fuat Paşa ile birlikte 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında bizzat bulunmuştur.⁸² 13 Ekim 1864 tarihinde Tuna Vilayeti valiliğine atanan Midhat Paşa, Niş'te gerçekleştirmiş olduğu ıslahatları burada da uygulamaya koymuştur.⁸³ Kısa sürede Rusçuk, Vidin⁸⁴, Tolçı⁸⁵, Sofya, Tırnova ve Varna sancaklarında da tahsildarlar görevlendirilerek tahsildarlık Tuna Vilayeti dahilinde yaygınlaştırılmış ve vergilerin bu memurlar gözetiminde toplanması sağlanmıştır.

Midhat Paşa, vilayette yeniden emlak sayım ve tespiti yaptırmış, emlak vergisi de dahil olmak üzere ana vergi kalemleri için bir talimatname hazırlayarak vergilerin taksitlendirilmesini sağlamıştır.⁸⁶ Eda tezkeresi uygulaması sayesinde vergilerin tahsil edilmesinde önemli bir başarı elde edilmiştir. Öyle ki vilayeteki 1865 yılına ait vergiler tamamen tahsil edilmiş, gelecek yıla tek bir kuruş vergi bırakılmamıştır. Bütün bunlar sonucunda vilayetin yıllık gelirlerinde büyük bir artış olmuş ve 1866 yılı itibarıyla bir yıllık geliri 300.000 keseğe çıkmıştır.⁸⁷

Bu arada belirtmek gerekir ki Sadaret, Midhat Paşa'dan vilayet merkezindeki daire ve kalemlerin usul ve işlemlerinin nasıl yürütüldüğünü ayrıntılı şekilde anlatan bir tarifname hazırlamasını istemişti.⁸⁸ Midhat Paşa'nın ayrıntılı bir şekilde hazırladığı doksan iki bendden oluşan tarifnâme⁸⁹ incelenmiş ve Maârif Nezâreti tarafından lüzumu kadar nüsha

⁸¹ Hüdayi Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha", *Bellekten*, C. LIX, S. 226, Ankara 1995, s.715-737.

⁸² Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, s.99-111.

⁸³ Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, S. 18, 2004, s. 407-415.

⁸⁴ BOA, MVL, 1071/48 (H.10 Şaban 1280/20 Ocak 1864).

⁸⁵ BOA, MVL, 968/45 (H.24 Rebiu'l-evvel 1280/8 Eylül 1863).

⁸⁶ Koç, a.g.t., s.39.

⁸⁷ Talat Mümtaz Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi", *İdare Mecmuası*, Yıl 13, S.142, 1940, s.1466-1550.

⁸⁸ A.MKT.MHM, 353/69 (H.28.11.1282/14 Nisan 1866).

⁸⁹ Y.EE, 36/9 (H.07 Zilhicce 1282 /23 Nisan 1866) "Tuna Vilâyeti'nin Hâvi Olduğu Yedi Kâim-i makâmlik Maiyyetinde Bulunan Me'murîn, Meclis ve Aklâm Vesâireden Başka Olarak Merkez-i İdâre Olan Dâire-i Vilâyetde Mevcud Meclis ve Aklâm vesâir Me'murîn Mahalleriyle Her Birinin Şimdiye Kadar Te'sis İdebilmiş Olan Vezâif ve Kavâid ve Muâmelâtını İcmalen Beyan İder Tarifnâmedir" başlığını taşıyan Tarifnamenin 90, 91 ve 92. maddeleri tahsildarlarla ilgili olup, söz konusu tarifnamede tahsildarların Zabtiye alaybeyine bağlı bir birim olduğu görülmektedir. Bu tarifname daha sonra vilâyet idaresi ile ilgili diğer

bastırılarak, uygulanmak üzere diğer vilâyetlere de gönderilmesine karar verilmişti.⁹⁰ Zaten, Tuna Vilayeti'nden gelen layihalar Bâbîâli tarafından “bir yerin hâli diğer yerlere mutâbık değil ise de mevadd-ı mühimme ve te’sîsât-ı cedide hakkında ma’lûmât” vermesi ve “numûne-i icrâât” tutulması amacıyla o sırada yeni kurulmakta olan Edirne, Bosna, Halep, Suriye, Erzurum ve Trablusgarb vilayetlerine gönderilmekteydi.⁹¹ Bu layihalarda tahsildar sınıfıyla ilgili maddeler de bulunmaktaydı. Böylece Tuna Vilayeti haricinde Bosna, Suriye, Halep, Hüdavendigâr ve Prizren vilayetlerinde de tahsildarlık işleri zaptiye askerinden alınarak müstakil tahsildarlara devredilmiştir.

Tahsildarlar

Vilayetlerde istihdam olunacak tahsildarların vazifelerini ve çalışma usûllerini düzenleyen dokuz maddelik talimatta⁹² tahsildarların kimler arasından ve nasıl seçileceği, kendilerinde aranacak özellikler, nerelerde görev alacakları, uniformaları, maaşları, görev ve sorumluluklarına dair bilgiler yer almaktadır. Talimatın ikinci bendinde belirtildiğine göre tahsildarlar, her sancak merkezi için birer kişi sancak baştahsildarı unvanıyla mutasarrıfı olan kasabalarda; sancak baştahsildarı dışındakiler ise kaza baştahsildarı unvanıyla kaymakamlığı bulunan kasabalarda bulunacaklardı. Bir de yine sancak merkezlerinde süvari ve piyade olmak üzere iki gruptan oluşan ikinci sınıf statüsünde tahsildarlar görevlendirilmişti. İkinci sınıf tahsildarlar birinci sınıf tahsildarlar ile sancak baş tahsildarlarına tabi olacaklardı. Tahsildarların tümü buldukları kaza kaymakamına bağlıydı.⁹³

Yine aynı talimatnameden, tahsildarların yirmi yaşından büyük ve herhangi bir hastalığı ya da sakatlığı olmayan kişiler arasından seçildiği anlaşılmaktadır. Hükümet işinde istihdama elverişli ve yeterli olmak, şahsi hal ve hareketlerde uygunluk tahsildarların seçiminde kendilerinde aranan diğer niteliklerdendir. Ayrıca mutlaka Türkçe yazı yazmak ve defter yapmasını bilmek gerekmektedir. Tahsildar seçilecek kimselerin güvenilir

mevzuatla birlikte bir kitap halinde yayınlanmıştır. *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizâmâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Ta’limat-ı Umûmiyedir*, Matbaa-i Amire, 23 Rebi’ü'l-evvel 1284 (25 Temmuz 1867).

⁹⁰ A.MKT.MHM, 353,69 (H.28 Zilka'de 1282/14 Nisan 1866).

⁹¹ Korkmaz, a.g.e., s.113.

⁹² Emvâl-i Mîrîye Tahsilâtı İçin İstihdâm Olunacak Tahsildârların Sıfat ve Hareketleri ve Veza’if-i Me’mûriyetleri Hakkında Ta’limâtdır”, *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizâmâtının Suver-i İcrâiyesi Hakkında Ta’limat-ı Umûmiyedir*, Matbaa-i Amire, 23 Rebi’ü'l-evvel 1284 (25 Temmuz 1867), s.,131-135; *Düstur*, Tertip I, C.2, (18 Safer 1284/21 Haziran 1867), s.58-60.

⁹³ a.g.t., 7. madde.

kefil ve senet vermek hususlarını da yerine getirmesi gerekmektedir. Bu niteliklere sahip olan Müslüman ve Gayrimüslim tebaadan mahallerince münasip görünenler tahsildarlığa seçilebileceklerdi.⁹⁴ Tahsildarların seçilmesi mahallerince zabitlerin de rızası ve nezaretiyle yapılıyordu.⁹⁵

Sancak ve kaza baştahsildarlarının ve piyade sınıfının setri ve pantolon; süvari sınıfının ise potür ve cepken giymeleri kararlaştırılmış, ayrıca elbiselerinin sınıflarına göre birbirinden farklı renkte olmak üzere çuha veya abadan olması istenmişti. Bu elbise ile kılıç kayışı, defter, çanta ve sairinin masrafı her ay maaşlarından kesilecek olup, süvari sınıfının silah, at ve diğer malzemeleri kendileri tarafından temin edilecekti.⁹⁶

Kazalarda bulunan tahsildarların vazifelerini tam olarak yerine getirdikleri kaymakam tarafından tasdik edilirse, her ay başında maaşları senetle mahalli mal sandığından verilerek; o kazada görev yapan zabtiye askerlerinin aylık defterlerine kaydedilecekti.

Sancak baştahsildarları ve birinci sınıf tahsildarlar tahsil etmekle yükümlü oldukları vergileri, kendilerine verilen numunedeki şekline uygun olarak bir deftere kaydedeceklerdi. Bunlar, her kazanın rüsum-ı miriyyesini sancak merkezlerinde mal müdürlerinin ve kazalarda da kaymakamların nezaretinde tahsil edeceklerdi. Sancak ve kazalarda sandık eminleri ve hesap kâtipleriyle birlikte bulunup, taksit zamanı gelmiş alacakları takip etmek, kaymakama haber vermek, ödemeler yapıldıkça her mahalle ve köyün teslimatını kaydetmek, vergi, iane ve aşardan taksit zamanı geçmiş köylere giderek tahsilat yapmak, rüsum-ı miriyye jurnal ve defterlerini yapmak asli vazifelerindendi. İkinci sınıf tahsildarlar da sancak baş tahsildarları ve birinci sınıf tahsildarların idare ve kumandasında bulunacaklardı.⁹⁷

Her kazadaki köy ve mahalleler süvari veya piyade tahsildarlarının mevcuduna göre iki veya üç (daha fazla ya da az) kol ve cihetlere bölünerek her kol ikişer tahsildara verilecekti. Kasabadaki mahalleler de lüzumuna göre piyade tahsildarlara tahsis olunacaktı. Her tahsildarın memur olduğu kaç köy ve mahalle varsa her birinin vergi, iane ve aşarının miktarını ve taksitlerinin durumunu, taksitler ödendikçe defterlere kaydedeceklerdi.

Tahsildarlardan hangi sınıftan olursa olsun görevini layıkıyla yerine getirmeyenler, önce uyarı alır, tekrar etmesi durumunda ise bir aylık maaşları ceza olarak kesilirdi. Bu durum üçüncü defa tekrarlandığında ise

⁹⁴ a.g.t., 1. madde.

⁹⁵ Y.EE. 36/9, (H.07 Zilhicce 1282/23 Nisan 1866), Tarifnâme, 92. madde.

⁹⁶ a.g.t., 3. madde.

⁹⁷ a.g.t., 5. madde.

memuriyetten alınırlardı. Böyle bir durum meydana geldiğinde Meclis-i İdare'de durum tetkik edildikten sonra mutasarrıflıktan izin alınarak gereği yapılacaktı.

Bir aylık para cezası alan tahsildarlardan tahsil edilen bu meblağ, sancak merkezine gönderilerek merkez odasında emanete alınacaktı. Sene sonunda ise o kazanın tahsildarları arasında -hizmet ve gayretleri derecesine göre- paylaşılacaktı. Bu tür işlemlerin kayıtları da yıl sonunda vilayet merkezine gönderilecekti. Ayrıca diğer kusur, kabahat veya cinayet gibi suçlar işlemleri halinde *-hüküm-i kanun ne ise-* o uygulanacaktı.⁹⁸

Söz konusu talimata göre tahsildarlar vazifeleri karşılığında ücret aldıklarından tahsilat işlerinden başka işlerde çalışmaları veya başka bir memuriyetle istihdam olunan bir memura tahsildar maaşı aldırarak gibi bir durumla karşılaşılması halinde, görevi süresince verilen maaş, o mahallin mülkiye memurlarına tazmin ettirilecektir.⁹⁹

Talimatnamede son olarak köylere giden tahsildarların gittikleri yerlerde, o mahallin rayicine göre meclis idaresinin belirlediği fiyatlara uymaları, köylerde aldığı yiyecek ve yem parasını ödemeyen veya belirlenen meblağı vermeyen tahsildarların, paraları alındıktan sonra cezalandırılacağı bildirilmekteydi.¹⁰⁰

Vilayet dahilinde bulunan mahallerde önceleri iki yüz seksen tahsildar olduğu halde, 16 Zilka'de 1282 (2 Nisan 1866) tarihli Tuna Gazetesi'nde yer alan Midhat Paşa'nın konuşmasından anlaşıldığı üzere sayıları yüz doksana indirilmişti.¹⁰¹ Bunlar kazalarda bulunan birer piyade baş tahsildar, piyade tahsildarlar ile her kazanın malının miktarına göre sayıları 2 kişiden beş kişiye kadar çıkabilen süvari tahsildarlar olmak üzere üç sınıftan oluşmaktaydı. 1285 tarihli Tuna Vilayeti Salnamesi'nde¹⁰² ise tahsildarların sayısı aşağıdaki tablodaki gibidir:

⁹⁸ a.g.t., 7. madde.

⁹⁹ a.g.t., 8. madde.

¹⁰⁰ a.g.t., 9. madde.

¹⁰¹ Tuna, H. 16 Zilkade 1282 (2 Nisan 1866), nu, 58; "Midhat Paşa vergileri taksitlere bölmüş, kimin ne zaman ve ne kadar vergi vereceğini belirten edâ tezkireleri hazırlamıştır. Halktan ilgi gören bu uygulama sayesinde vilayet tahsildar sayısı iki yüz seksenden yüz doksana indirilmiştir". Adem Korkmaz, a.g.t., s.156.

¹⁰² Salname-i Vilayet-i Tuna, 1285, s.103; İlki 1285 (24 Nisan 1868-12 Nisan 1869) yılına ait olan Tuna Vilayeti Salnamesi'nin sonuncusu 1294 (16 Ocak 1877-4 Ocak 1878) yılında çıkmış olup, toplamda 10 adettir.

Sınıf-1 Tahsildar					
	Reis-i Tahsildar	Kaza Başı	Sınıf-1 Piyade	Sınıf-1 Süvari	Toplam
Ruşçuk Sancağı	1	8	4	21	34
Vidin Sancağı	1	6	1	19	27
Niş Sancağı	1	5	2	20	28
Sofya Sancağı	1	7	2	22	32
Tırnova Sancağı	1	4	1	14	20
Varna Sancağı	1	4	1	8	14
Tolçı Sancağı	1	5	1	12	19
Toplam	7	39	12	126	174

İmparatorluk geneline yayılan tahsildarlık uygulamasını düzene koymak üzere, yukarıda bahsi geçen talimattan başka talimat ve nizamnameler de yayınlanmıştır. 26 Nisan 1871 yılında dokuz maddeden oluşan “*Emval-i Miriye Tahsilatı İçin İstihdam Olunacak Tahsildarların Sıfat ve Hareketleri ve Vezaif-i Memuriyetleri Hakkında Talimat*” hazırlanmıştır. Önceki talimatnamenin aynısı olan bu talimatın birinci maddesine “*Karar-ı ahir hükümünce tahsilat için mahsus memur istihdamından sarf-ı nazar kılınmış olmağla ve vazifeleri asakir-i zaptiyyeye ilave-i memuriyet edilmiştir*” şeklinde bir not düşüldüğü görülmektedir. Bu da 1871 talimatnamesinden itibaren vergi tahsil işlemlerinde tahsildarlardan vazgeçilerek yine eski uygulamaya dönüldüğü anlamına gelmektedir. Ancak, *ilave-i memuriyet* tabiri ile zabtiyenin asıl görevi olan asayiş görevinden tahsil görevinin ayrılacağı anlaşılabilir.¹⁰³ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Midhat Paşa'nın hayata geçirdiği tahsildarlık uygulaması Ocak 1872 tarihli bir irade ile Suriye, Bosna, Hüdavendigar, Prizren ve Tuna vilayetlerinde lağvedilmiştir.¹⁰⁴ Ancak, tahsildarlığın, ülke genelinde standart bir şekilde uygulanmadığı gibi, bazı yerlerde lağvedilip, bazı yerlerde devam ettiği de görülmektedir.

¹⁰³ Nadir Özbek, "Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908", *Doğu Batı*, S. 52, 2010, s. 159-97.

¹⁰⁴ BOA., İ.DH., Dosya No: 644, Gömlek No: 44770, (H.22 Şevval 1288/ 4 Ocak 1872).

1871 Talimatnamesi'nden sonra “*Tahsil-i Emval-i Miriye Hakkında Talimat*”¹⁰⁵ adında bir talimat daha yayınlanmıştır. 1 Mayıs 1875 tarihli on beş maddelik bu talimatta tahsilat yoklamacıları adı verilen bir görevliden bahsedilmektedir. Bunlar, vergiyi toplamakla değil, verginin kabzımallar (muhtarlar) tarafından zamanında toplanması için çalışmaktaydılar. Talimatta belirtildiğine göre, her kazada ihtiyaca göre süvari olarak birer veya ikişer; vilayet, mutasarrıflık ve kaymakamlık merkezi olan şehir ve kasabalarda ise bunlara ilave olarak birer piyade yoklamacı istihdam edilecekti.

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde siyasi ve ekonomik şartlar yeniden sivil vergi tahsildarlığı uygulamasına dönülmesini zorunlu kılmıştır. II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle memleketin en önemli sorunlarından olan maliye ile ilgili düzenlemelere hız verildiği görülmektedir. Devlet gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan vergilerin sorunsuz tahsil edilmesi, vergi tahsil işlerinin zaptiyeden alınarak tahsildarlara verilmesi ve vergi kaynaklı toplumsal hareketlerin önüne geçilmesi amacıyla vergi tahsilinin ıslahına lüzum görülmüştür. Bu amaçla vergi tahsili ve 1871 Nizamnamesi ile görevleri zaptiyeye devredilen tahsildarlarla ilgili düzenlemeler yeniden gündeme gelmiş, çeşitli tarihlerde talimat ve nizamnameler çıkarılmak suretiyle sivil bir vergi tahsildarlığı oluşturulması yoluna gidilmiştir.

Bu nizamnamelerden ilki 1879 tarihli olup, 1886, 1894 ve 1902 yıllarında da vergi tahsiliyle ilgili nizamnameler ilan edilmiş, zaman zaman bazı maddeler eklenmiş veya düzeltilmiştir.

10 Kasım 1879 *Tahsil-i Emval Nizamnamesi*¹⁰⁶ önceki nizamnamelerden daha kapsamlı bir yapı arz etmektedir. Kırk bir madde ve iki bâbdan oluşan nizamnamenin birinci bâbı tahsildarlar ile kaza ve liva sertahsildarları, seçilmeleri, görevleri, mükâfat ve mücâzaları (ceza) hakkında olup, ikinci bâb kabzımallarla ilgilidir. Nizamnameye kısaca göz atacak olursak, her vilayet ve liva merkezi olan kazalarla, bunlara bağlı kazalarında birer *sertahsildar* ve bunların maiyetinde kazanın büyüklüğüne ve emvalinin derecesine göre birer *piyade*, ikişer veya daha fazla *süvari tahsildar* olacaktı. Sertahsildarlar taşraların merkezinde mal müdürlerine, bunlara bağlı kazalarda ise mal memurlarına bağlı olacaktı.¹⁰⁷ Kaza sertahsildarlarından başka bir de vilayet merkezi olan livalar ile bunlara bağlı livalarda birer *liva sertahsildarı* olacaktı. Bunlar vilayet merkezlerinde umur-ı maliye

¹⁰⁵ Düstur, I. Tertip, C.3 (H.25. Rebiu'l-evvel 1292/ 1 Mayıs 1875), s. 269-271.

¹⁰⁶ “Tahsil-i Emval Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, C.4, (H.25 Zilkade 1296/10 Kasım 1879), s. 382-392.

¹⁰⁷ a.g.n., 1. madde.

müdürlerinin, buralara bağlı liva merkezlerinde ise mal müdürlerinin refakatinde görev yapacaklardı.¹⁰⁸ Nizamnamenin üçüncü ve dördüncü maddelerinde sertahsildarlar ile süvari ve piyade tahsildarlarda aranacak nitelikler açıklanmıştır. Önceki talimatlardan daha ayrıntılı şekilde açıklanan bu nitelikler okuma yazma bilmek, bir köy veya mahallenin hesaplarını teftiş edebilecek kadar hesap bilmek, yirmi yaşından küçük ve elli yaşından büyük olmamak, sicilinin temiz olması ve bulunduğu kazanın yönetici veya mal memurlarından birinin akrabası olmamak, liva sertahsildarları içinse bir liva mal müdürlüğünü idare edecek kadar hesap bilmektir. Tahsildar olabilmek için bu şartları taşımak gerekmektedir. Liva sertahsildarları Maliye Nezaretince, kaza sertahsildarları ile piyade ve süvari tahsildarlar kaza meclisi idarelerince seçilirlerdi. Nizamnamedeki diğer farklılık ise *tahsildariye* uygulamasıdır. Nizamnamenin on, on bir ve on ikinci maddelerine göre tahsildarlar tahsil olunan verginin senelik toplamından yüzde hesabıyla belli bir tahsildariye alacaklar ve hiçbir sebeple bundan başka bir şey talep etmeyeceklerdi. Bu tahsildariyenin yüzde kırkı süvari tahsildarlara, yüzde on beşi piyade tahsildarlara, yüzde yirmi beşi kaza ve yüzde yirmisi liva sertahsildarlarına ait olacaktı. Görevlerini aksatan ya da suiistimal eden tahsildarlar, sertahsildarlar tarafından ilkinde uyarılacak, ikincisinde bir aylık tahsildariyesi kesilecek, üçüncü defasında görevinden alınacaktı. İşledikleri suça göre ceza kanunnamesi hükümlerince yargılanacaklardı.¹⁰⁹ Nizamnameye göre vergi tahsilatıyla yine kabzımallar yani muhtarlar ilgilenecekti. Bu nizamname, 1875 tarihli talimatla kabzımal veya muhtarların hesaplarının teftişi görevini üstlenen tahsilat yoklamacılarını kaldırarak, söz konusu görevi piyade ve süvari tahsildarlara vermektedir. Bir çeşit teftiş memuru gibi tarif edilen tahsildarlar, muhtarlar, yani kabzımallar tarafından verginin zamanında toplanarak gecikmeden mal sandığına aktarılmasını sağlayan görevli durumundaydı.¹¹⁰ Kabzımallar taksiti geldiği halde vergisini vermeyenler olursa durumu tahsildarlara bildirir, tahsildarlardan bir yardım göremezlerse tahsildarları sertahsildara şikayet edebilirlerdi.¹¹¹ Bu nizamnamesine göre tahsildarların toplamakla görevli olduğu vergiler emlak ve akar vergisi, bedel-i askeri ve arazi vergisiydi. 1879 Nizamnamesi ile tahsildarlar mal memurlarına bağlanarak, zaptiyenin vergi tahsili dışında tutulması amaçlanmışsa da zamanla bunun mümkün olmadığı görülmüş, aşağıda açıklanacak olan 1886 Nizamnamesi'nde görüleceği gibi tahsildarlar yeniden zaptiyeye bağlı hale gelmiştir.

¹⁰⁸ a.g.n., 2. madde.

¹⁰⁹ a.g.n., 26, 27, 28, 29. maddeler.

¹¹⁰ Özbek, a.g.m., s. 159-97.

¹¹¹ a.g.n., 39 ve 40. maddeler.

Bir sonraki nizamname ise 1886 yılında yürürlüğe girmiştir.¹¹² Bu nizamnamede de durum değişmemiş, vergilerin tahsili işi yine köy ve mahalle kabzımallarına yani muhtarlara bırakılmıştır. Tahsildarlar ise nizamnamenin yedinci maddesinde belirtildiği üzere, piyade tahsildarları şehir ve kasaba; süvari tahsildarları ise köy kabzımallarının vergileri tahsili ile mal sandıklarına teslim edip etmediklerini teftiş, tahsilatta rehabet gösteren kabzımallar ile borcunu vermeyenleri takip vazifesi ile mükellef tutulmuşlardı. Başka bir işte istihdam edilmeleri yasak olan tahsildarlar doğrudan zaptiyeye bağlıydı. Tahsildarların tahsiline yetkili oldukları vergiler nizamnamenin sekizinci maddesinde şu şekilde belirtilmiştir.

- 1- Emlak ve akar vergisi
- 2- Arazi vergisi;
- 3- Yerli ve yabancı esnaf temettü vergisi;
- 4- Varidat-ı öşriyenin arazi üzerine tevzi ve taksim olunmuş olan kısmı ve güveri tabiriyle bedele tahvil olunan aksamı
- 5- Gayrimüslim ahalinin bedelat-ı askeriyesi
- 6- Masarif-i tahririye karşılığı
- 7- Tapu hasılatı;
- 8- Bu yedi çeşit tahsisatın geri kalanı

Tahsildarlar yukarıda sıralanan sekiz çeşit vergiyi tahsil edecekler ve hesaplarını defterlerinde ayrı ayrı yürüteceklerdi. 1886 Tahsil-i emval Nizamnamesi'nin tahsildarların tahsil etmekle yükümlü oldukları vergileri tek tek açık bir şekilde belirtmesi bakımından bir önceki nizamnameden farklılık göstermektedir.

Bir sonraki nizamname olan 1894 Tahsil-i Emval Nizamnamesi¹¹³ ise kendisinden önceki 1886 Nizamnamesi'yle çok benzemektedir. “*Vesait-i tahsilîyenin kazanın büyüklüğüne ve emvalin durumuna göre tayin kılınmak üzere asakir-i zaptiyeye ilaveten piyade ve süvarilerden mürekkep olarak teşkil olunacak tahsildar bölükleri ile her karye ve mahalledede birer kabzımallardan ibarettir ve işbu kabzımallar muhtarlardır*” ibaresinden anlaşılacağı gibi bu nizamname de tahsildarlar yine sivilleştirilmemiştir. Otuz maddelik nizamnamenin beşinci maddesi incelediğinde tahsil-i emval işiyle meşgul olacak bir komisyondan söz edildiği görülmektedir. Kazalarda kaymakamların başkanlığında mal müdürü, ihtiyaç halinde muavini, tapu kâtibi ile bölük ağasından; livalarda mutasarrıfın başkanlığında muhasebeci,

¹¹² “Tahsil-i Emval Nizamnamesi”, *Düstur*, 1. Tertip. C.5, (H.19 Muharrem 1304/17 Ekim 1886) s.644-652.

¹¹³ “Tahsil-i Emval Nizamnamesi”, *Düstur*, 1. Tertip, C.6, (H.01 Şaban 1311/7 Şubat 1894), s.1461-1466.

vergi memurları, defter-i hakani memurları ile tabur ağasından; vilayetlerde ise valinin başkanlığında defterdar, vergi müdürü, defter-i hakani memuru ve alay beyinden oluşacak bu komisyon haftada iki kere toplanacaktı. Önceki nizamnameden farklı olarak vergi taksimi işini üstlenen muhtar veya köy ihtiyar heyetleri yerine, kaza mal memurları görevlendirilmişti. Bunlar tarafından her mahalle ve köyün vergi miktarını belirleyen *top sergileri* ile şahısların payına düşen vergi miktarını içeren vergi tezkereleri ve bedel-i askeriyenin suretini içeren müfredatlı defterler tahsil bölükleri aracılığıyla senet karşılığında muhtarlara teslim edilecekti. Nizamnamenin, kendinden önceki nizamnamelerden diğer farkı da vergi borcunu ödemeyenlere hapis cezası verilmesini gündeme getirmiş olmasıdır. Tahsildarların tahsil etmekle yükümlü olduğu vergiler de yine 1886 Nizamnamesi'nde olduğu gibi aynen sıralanmıştır. Bu nizamnamede de vergilerin mahalle ve köylerde bilfiil toplanması işi muhtarlara verilmiştir.

Son olarak sözünü edeceğimiz *1902 Tarihli Tahsil-i Emval Nizamnamesi*¹¹⁴ ise hazırlanışı ve içeriği bakımından diğer nizamnamelerden farklılık göstermektedir. Bilindiği gibi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermeni nüfusun belli bir ağırlığa sahip olduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde¹¹⁵ Avrupa devletlerinin denetiminde idari reformlar yapılmasını öngörmekteydi. Özellikle 1894 Sason olayları sonrasında dış baskıların etkisiyle doğu vilayetlerinde yapılması zorunlu hale gelen Anadolu Islahatı çerçevesinde vergilerin tahsilinde kolluk kuvvetlerinden vazgeçerek¹¹⁶ iyileştirmeler yapılması kaçınılmaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Vilayât-ı Sitte'de uygulanacak bir ıslahat layihası hazırlanmış ve uygulamak üzere Ahmet Şâkir Paşa 27 Haziran 1895 tarihinde olağanüstü yetkilerle Anadolu Vilayât-ı Umum Müfettişliği görevine atanmıştı. 22 Eylül 1896 tarihinde Hicaz dışındaki bütün vilayetleri kapsamak üzere 22 maddelik bir başka ıslahat layihası daha hazırlanmış ve böylece vergi tahsildarlığının da içinde olduğu yenilikler tüm imparatorlukta uygulanmaya başlamıştı.¹¹⁷ Vergilerin tahsilinin pek mümkün olmadığı Vilayât-ı Sitte'de¹¹⁸, bundan sonra Islahat layihası kararlarına göre tahsildar tayin

¹¹⁴ "Tahsil-i Emval Nizamnamesi", *Düstur*, 1. Tertip, C.7, (H.08 Zilhicce 1319/18 Mart 1902), s.831-849.

¹¹⁵ Vilayet-i Sitte: Erzurum, Mamüretü'l Aziz, Bitlis, Van, Sivas ve Diyarbekir.

¹¹⁶ Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı," "Ermeni Sorunu" ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, 2009, s. 59-85.

¹¹⁷ Özbek, a.g.m., s. 59-85.

¹¹⁸ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)*, Eren Yay., İstanbul 1993, s.103.

edilecek olup¹¹⁹, jandarma tahsildarlarının yerine yeni tahsildarlar istihdam edilecekti.¹²⁰

1902 Nizamnamesi incelendiğinde önceki nizamnamelerden farklı olarak vergi tahsilatının tamamen tahsildarlara bırakıldığı görülmektedir. Nizamnamenin üçüncü maddesindeki ibareye göre vergi tahsilatı her kazanın büyüklüğüne, emvalin ve mükelleflerin miktarına göre tayin olunacak piyade ve süvari tahsildarlarından ibaret olup, dokuzuncu maddeye göre jandarmaların tahsilata müdahaleleri kesinlikle yasaktır. Ancak ihtiyaç durumunda güvenlik için tahsildarların yanına jandarma verilebilecektir. Yine üçüncü maddeye göre, kazaların büyüklüğüne göre bir veya iki *tahsilat müfettişi* bulundurulacaktı. Ayrıca, merkezi vilayette ikişer; liva merkezlerinde birer *kâtip* tahsilatın hesap işleri için istihdam edilecekti. Tahsilat müfettişleri vilayet tahsilat komisyonunun kararı ve defterdarların bildirmesi üzerine Hazine-i Celile'nin onayı ile, tahsildarlar ise kaza tahsilat komisyonlarınınca seçileceklerdi. Tahsildarlara aidat verilecek olup, mahalli en büyük mal memurlarının emri altında olacak ve başka bir işle meşgul olmayacaklardı. Vergi tezkeresi uygulamasının yine devam ettiği bu nizamnamede tahsildarların görevleri, hangi vergileri nasıl tahsil edecekleri, kıyafetleri, maaşları vb. her şey ayrıntılarıyla açıklanmıştır.

Nizamnamenin birinci maddesinde belirtildiği üzere tahsildarların tahsiline memur oldukları vergiler de bir önceki nizamnameden farklılık göstermekteydi. Buna göre tahsildarların tahsiline yetkili oldukları vergi kalemleri aşağıdaki gibi olacaktı.

1. Emlak ve akar vergisi
2. Arazi vergisi;
3. Yerli ve yabancı esnaf temettü vergisi;
4. Gayrimüslim ahalinin bedelat-ı askeriyesi
- 5- İşbu dört çeşit verginin teçhizat-ı askeriye tertibi
- 6- Masarif-i tahririye karşılığı
- 7- Müsakkafât-ı ma'arif hisse-i i'anesi
- 8- Emval-i mezkurenin eski yıllara ait bakayası

Tahsildarlar yukarıda bahsi geçen vergilerden başka 1903 yılından itibaren tahsil edilmeye başlanan vergi-yi şahsiyi de tahsil yetkisine sahipti. Şahsi vergi tahriri yapılan yerlerde söz konusu vergi, Tahsil-i Emval Nizamnamesi uyarınca tahsildarlar tarafından yapılmaktaydı.

¹¹⁹ DH.TMIK.S., 4/15 (H.04 Receb.1314/09 Aralık 1896).

¹²⁰ DH.TMIK.S., 9/14 (H.09 Zilhicce 1314/11 Mayıs 1897).

Tahsildarların vergi tahsilinde bazı zorluklarla karşılaştıkları görülmektedir. Tahsil esnasında veya bir köyden diğerine giderken yolda çeşitli saldırılara uğrayan, öldürülen veya gasp edilen tahsildarlar bulunmaktaydı. Örneğin, bir arşiv belgesinde tahsilat için bir köye giden tahsildar ile jandarmaları köye sokmamak için bir tepeden ateş edildiği¹²¹ görülmektedir. Tahsildarların eşkıya tarafından öldürüldüğü ile ilgili pek çok arşiv belgesi bulunmaktadır.¹²² Böyle durumlarda ölen tahsildarın mağdur ailesine yardım edildiği ve maaş bağlandığı görülmektedir.¹²³

Tahsildarlar vergi tahsilinde her zaman özenli davranmıyorlardı.¹²⁴ Bunların görevlerini kötüye kullandıkları ve bazı suçlara karıştıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Vazifesi başında küfreden, ahalden usulsüz para toplayan, zimmetine para geçiren tahsildarlar¹²⁵ olduğu gibi, vergi tahsili esnasında halka kötü muamele eden tahsildarlar da bulunmaktaydı. Örneğin, arşiv belgeleri arasında bir tahsildarın beraberindeki askerlerle birlikte köylüleri dövdüğüne dair bilgilere rastlanmaktadır.¹²⁶ Başka bir tarihte ise bir tahsildar ile beraberindeki jandarmaların tahsil esnasında Hıristiyan bir kişiyi döverek ölümüne sebep oldukları, hatta bu sebeple Hıristiyan ahalinin tepki verdiği anlaşılmaktadır.¹²⁷ Yine bir başka tahsildarın zimmetine para geçirmesi nedeniyle yargılandığı, muhakemesinin neticesinde altı ay hapis cezası verilerek memuriyetten azledildiği gibi, istenen miktarı da ödemesine karar verildiği görülmektedir.¹²⁸ Başka bir belgede ise tahsildarın görevlerini ihmal etmesi ve görevini kötüye kullanmasından dolayı kendisine işten el çektirilip, yerine başka birinin görevlendirildiğine rastlanmaktadır.¹²⁹ Diğer bir belgede ise vergi tahsilinde yolsuzluk yapan bir tahsildarın bir kısım vergiyi mal sandığına yatırmadığı ihbar edilmiştir.¹³⁰

¹²¹ DH.ŞFR., 272/44 (R.08 Kanun-ı evvel 1317/13 Aralık 1901).

¹²² TFR.I.MN., 89/8827 (H.07 Safer 1324/29 Mart 1906); TFR.I.KV., 84/8345 (H.05 Muharrem 1323/12 Mart 1905).

¹²³ TFR.I.SL., 6/523 (H.12 Zilhicce 1320/12 Mart 1903); BEO, 2907/218024 (H.23 Receb 1324/12 Eylül 1906).

¹²⁴ A.MKT. MHM., 372/65 (H.06 Ramazan 1283/12 Ocak 1867).

¹²⁵ TFR.I.MN., 87/8675 (H.29 Muharrem 1324/25 Mart 1906); TFR.I.KV., 121/12001 (H.28 Muharrem 1324/24 Mart 1906).

¹²⁶ TFR.I.MN., 88/8769 (H.29 Muharrem 1329/30 Ocak 1911).

¹²⁷ DH.MKT., 2148/93 (H.01 Şaban 1316/15 Aralık 1898).

¹²⁸ TFR.I.SL., 103, 10256 (H.30 S 1324).

¹²⁹ TFR.I.KV., 39/3867 (H.17 Receb 1321/09 Ekim 1903); TFR.IMN, 109/10892 (H.03 Şevval 1324/20 Kasım 1906).

¹³⁰ TFR. I.KV., 25/2440 (H.21 Rebiu'l-ahir 1321/17 Temmuz 1903).

Bu durumun tersinin yaşandığı durumlar da vardı. Örneğin zimmetine para geçirdiği gerekçesiyle yargılanan bir tahsildarın masum olduğunun anlaşılması¹³¹ ya da görevinden uzaklaştırılan bir tahsildarın, zimmetine para geçirdiğine dair bir kanıtı rastlanmadığından memuriyetinin devam etmesinin uygun bulunması gibi olayların da yaşandığı görülmektedir.¹³²

Görevini kötüye kullanan ve cezalandırılan tahsildarlar olduğu kadar, tahsilatı vaktinde ve usulüne uygun olarak yaparak, tahsiline memur olduğu vergilerin tamamını toplayan tahsildarlar da ödüllendirilmekteydi. Örneğin bir belgeden anlaşıldığı üzere, 1908 senesine ait vergi ve bedel-i askeriye tahsilatında artış olduğu için tahsildarlara birer maaş ikramiye verilmesi için ilgili yerin kaymakamlığı bilgilendirilmiştir.¹³³

Tahsildar bölüklerinin devlet emvalinin düzenli olarak toplanabilmesi ve tahsilatın aksamaması için kendilerine ait olmayan görevlerde bulundurulmaları da yasaklanmıştı. Tahsildarların yalnızca umur-ı tahsiliye ile ilgili görevleri yerine getirmeleri gerekmekteydi. Liva zabtiyelerine ait görevlerin liva ve kazalardaki tahsildar bölüklerinde görevli kimseler ile mahalle ve köylerdeki kabzımallara gönderilmesi yasaktı.¹³⁴ Ayrıca, tahsilatın aksamaması için silah altına alınacak tahsildarların görevlerinde bırakılmaları uygun görülmüştür.¹³⁵ Tahsildarlar askerlikten de muaf tutulmuşlardır. Nedeni ise vergi tahsilatının vekaletle yapılan bir iş olmaması nedeniyle askere alınmaları durumunda yerlerine bakacak kimse olmayacağıdır.¹³⁶

Tahsildar maaşları, yaptıkları tahsilat nispetinde aidat verilmesi suretiyle olup¹³⁷ maaşları çoğu zaman yetersizdi. Maaşlarının artırılmasına dair talepte bulunan¹³⁸, birikmiş maaşlarının ödenmesini isteyen¹³⁹, hatta maaşlarının azlığından dolayı istifa etmek isteyen tahsildarlar vardı.¹⁴⁰

¹³¹ TFR.I.MN., 168/16784 (H.06 Cemaziye'l-evvel 1326/06 Haziran 1908).

¹³² TFR.I.KV., 194/19341 (H.07 Rebiu'l-evvel 1326/09 Nisan 1908).

¹³³ TFR.I.KV., 191/19068 (H.08 Safer 1326/12 Mart 1908).

¹³⁴ DH. MKT., 2077/2 (H.04 Rebiu'l-ahir 1314/12 Eylül 1896).

¹³⁵ DH.MKT., 2637/24 (H.26 Ramazan 1326/ 22 Ekim 1908).

¹³⁶ DH.TMIK.S., 18/91 (H.29 Zilhicce 1315/ 21 Mayıs 1898).

¹³⁷ DH.TMIK.S., 18/91 (H.29 Zilhicce 1315/ 21 Mayıs 1898).

¹³⁸ TFR.I.ŞKT., 155/15441 (H.08 Cemaziye'l-evvel 1326/ 08 Haziran 1908).

¹³⁹ TFR.I.ŞKT., 159/15827 (H.18 Cemaziye'l-ahir 1326/18 Temmuz 1908); TFR.I.ŞKT., 159/15828 (H.18.06.1326/19 Temmuz 1908); TFR.I.ŞKT., 153/15201(H.19 Rebiu'l-ahir 1326/21 Mayıs 1908).

¹⁴⁰ TFR.I.KV., 174/17392 (H.07 Şaban 1325/15 Eylül 1907).

Sonuç

Sonuç olarak, ilk defa Midhat Paşa tarafından Niş Vilayeti'nde uygulamaya konan tahsildarlık, Midhat Paşa'nın merkezi bir mali sistem meydana getirmek ve vergi sistemindeki sorunları çözerek vergilerin düzenli ve adil bir şekilde toplanması isteğinden ortaya çıkmıştır. Niş Vilayeti'nden sonra 1864 yılında tayin edildiği yeni kurulan Tuna Vilayeti'nde de bu uygulamanın devam etmesini sağlayan Midhat Paşa, vilayetin artan gelirlerine ve vergilerin daha düzenli toplandığına bakacak olursak uygulamada istediği başarıyı elde etmiş görünmektedir. Kısa sürede pek çok vilayet ve sancakta uygulamaya konan tahsildarlık, sivil bir vergi tahsil yöntemi denemesi olması ve vergi tahsil işlerinin zabtiyenin işi olmaktan çıkması açısından önemlidir. Zabtiyenin vergi tahsili vazifesi tahsildarlara verilmiş olmakla birlikte, ne yazık ki 1902 Tahsil-i Emval Nizamnamesi'ne kadar zabtiyenin bir alt birimi olarak kalmış, bütçe bile ayrılmamıştır. Çoğu zaman muhtarlara refakat eden ya da onları teftiş eden bir görevli durumundadır. Bu nedenle tahsildarlık tam anlamıyla sivilleştirilememiştir. Ancak, yüzyılın sonlarında giderek artan vergi ve vergi tahsili kaynaklı toplumsal hareketler ve dış baskılar sivil vergi tahsildarlığını zorunlu hale getirmiştir. 1902 Tahsil-i Emval nizamnamesi ile zabtiye ve jandarmanın vergi tahsiline karıştırılması yasaklanmış ve tahsildarlık hem sivil hem de daha teşkilatlı hale getirilmiştir.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

- A.MKT. MHM., 372/65 (H.06 Ramazan 1283/12 Ocak 1867).
A.MKT.MHM., 265/18 (H.19 Zilhicce 1279/ 06 Haziran 1863).
A.MKT.MHM., 310/31 (H.28 Rebiu'l-evvel 1281/31 Ağustos 1864).
A.MKT.MHM., 353,69 (H.28 Zilka'de 1282/14 Nisan 1866).
BEO, 2907/218024 (H.23 Receb 1324/12 Eylül 1906).
BOA, A.MKT.MHM., 262/100 (H.21 Zilka'de 1279/10 Mayıs 1863).
BOA, A.MKT.UM., 674/48 (R.10 Haziran 1279/22 Haziran 1863).
BOA, MVL., 1071/48 (H.10 Şaban 1280/20 Ocak 1864).
BOA, MVL., 968/45 (H.24 Rebiu'l-evvel 1280/08 Eylül 1863).
BOA, Y.EE., 36/3 (H.13 Şevval 1277/24 Nisan 1861).
BOA., İ.DH., 644/ 44770 (H. 22 Şevval 1288/04 Ocak 1872).

- DH.MKT., 2077/2 (H.04 Rebiu'l-ahir 1314/12 Eylül 1896).
 DH.MKT., 2148/93 (H.01 Şaban 1316/15 Aralık 1898).
 DH.MKT., 2637/24 (H.26 Ramazan 1326/ 22 Ekim 1908).
 DH.ŞFR., 272/44 (R.08 Kanun-ı evvel 1317/13 Aralık 1901).
 DH.TMIK.S., 18/91 (H.29 Zilhicce 1315/ 21 Mayıs 1898).
 DH.TMIK.S., 4/15 (H. 04 Receb 1314/09 Aralık 1896).
 DH.TMIK.S., 9/14 (H.09 Zilhicce 1314/11 Mayıs 1897).
 İ.MMS., 21/924 (H.21 Receb 1277/02 Şubat 1861).
 TFR. I.KV., 25/2440 (H.21 Rebiu'l-ahir 1321/17 Temmuz 1903).
 TFR.I.KV., 121/12001 (H.28 Muharrem 1324/24 Mart 1906).
 TFR.I.KV., 174/17392 (H.07 Şaban 1325/15 Eylül 1907).
 TFR.I.KV., 191/19068 (H.08 Safer 1326/12 Mart 1908).
 TFR.I.KV., 194/19341 (H.07 Rebiu'l-evvel 1326/09 Nisan 1908).
 TFR.I.KV., 39/3867 (H.17 Receb 1321/09 Ekim 1903)
 TFR.I.KV., 84/8345 (H.05 Muharrem 1323/12 Mart 1905).
 TFR.I.MN, 109/10892 (H.03 Şevval 1324/20 Kasım 1906).
 TFR.I.MN, 87/8675 (H.29 Muharrem 1324/25 Mart 1906).
 TFR.I.MN. 88/8769 (H.29 Muharrem 1329/30 Ocak 1911).
 TFR.I.MN., 168/16784 (H.06 Cemaziye'l-evvel 1326/06 Haziran 1908).
 TFR.I.MN., 89/8827 (H.07 Safer 1324/29 Mart 1906).
 TFR.I.SL., 103, 10256 (H.30 Safer 1324).
 TFR.I.SL., 6/523 (H.12 Zilhicce 1320/12 Mart 1903).
 TFR.I.ŞKT., 153/15201 (H.19 Rebiu'l-ahir 1326/21 Mayıs 1908).
 TFR.I.ŞKT., 155/15441 (H.08 Cemaziye'l-evvel 1326/ 08 Haziran 1908).
 TFR.I.ŞKT., 159/15827 (H.18 Cemaziye'l-ahir 1326/18 Temmuz 1908).
 TFR.I.ŞKT., 159/15828 (H.18.06.1326/19 Temmuz 1908)
 Y.EE, 36/9 (H.7 Zilhicce 1282 /23 Nisan 1866).

2- Osmanlıca Eserler

Düstur, Tertip I, C.2, 3, 4, 5, 6, 7.

Salname-i Vilayet-i Tuna, 1285.

Tuna Vilayeti Gazetesi, nu. 58.

Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizâmâtunun Suver-i İcrâiyesi Hakkında Ta'limat-ı Umûmiyedir, Matbaa-i Amire, 23 Rebi'ü'l-evvel 1284 (25 Temmuz 1867), s.,131-135.

3- Araştırma ve İncelemeler

Acar, Kadir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdârî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, 317 s.

Adıyke, Nuri, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, S.11, s.769-823.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, C. II, TTK Yay., Ankara 1971.

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Diyarbakır 1986.

Aksoy, Ş., *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, İstanbul 1996.

Alptekin, İlker, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2011, 168 s.

Altundağ, Şinasi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *AÜDTCFD*, C.V, s.2, Ankara, s.18-197;

Barkan, Ömer Lütfi, "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yay., İstanbul 1980; Halil İnalçık, "Tımar", *TDVİA*, C.41, 2012, s.168-173

Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftlik", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yay., İstanbul 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1945.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kral Matbaası, Ankara 1964.

Cezar, Yavuz, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.4. 1985, s. 932

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

- Cin, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, 1966, s.745-798.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 340-342.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.
- Çetinsaya, Gökhan, Buzpınar, Ş. Tufan, “Midhat Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., C.30, 2005, s.7-11.
- Darling, Linda, “Osmanlı Maliyesinde Gelir Gider Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, (Yay. Haz.) Mehmet Genç, Erol Özvar, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.
- Ercan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, 1991, s. 371-391.
- Ercöşkun, Tülay, “Osmanlı Devleti’nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler”, *Bilig*, Kış 2012, S.60, s.131-154.
- Genç, Mehmet, “Esham”, *TDVİA*, C.11, 1995, s.376-380.
- Genç, Mehmet, “İltizam”, *TDVİA*, C.22, 2000, s.154-158.
- Genç, Mehmet, “Malikane”, *TDVİA*, C.27, 2003, s.516-518.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Haz. M. Genç, E. Özvar, C.1, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.
- Gökbilgin, Tayyib, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, Cilt: XXXI, No:121, 1967, s.93-111.
- Göyünç, Nejat, “Midhat Paşa’nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, S.12 (1981- 1982), s. 279-316.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *Adalet Kitabı*, Ed. Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, Kadim Yay., Ankara 2012.
- İnalcık, Halil, “Tımar”, *TDVİA*, C.41, 2012, s.168-173.
- İnalcık, İnalcık, “Raiyyet Rüşumu”, *Belleten*, XXIII / 92 (1959), s. 575-610.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1839-1899)*, Eren Yay., İstanbul 1993.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005.

- Kenanoğlu, Macit, "Vergi", *TDVİA*, C.43, s. 52-58.
- Kılıç, Selda, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, s.99-111.
- Kızılkın, Ayşe Özdemir, "Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Nisan 2008, s.57-66.
- Koç, Bekir, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, S. 18, 2004, s. 407-415.
- Koç, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016, 617 s.
- Küçük, Levent, "Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2007.
- Küçükkalay, A. Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, C.III, s.53-58.
- Küçükkalay, A. Mesud, Çelikkaya, Ali, "Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002, s. 878-892.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Osmanlı İktisadi Yapısı", Ed. E. İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999.
- Midhat Paşa, *Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hidemâti, Menfâ Hayâtı, (Tabsıra-i İbret)*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), Birinci Kitap, İstanbul 1325.
- Mutlu, Abdullah, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2009.
- Onat, Jülide Akyüz, "Avârız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S.22, Yaz 2012, s.219-232.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İncalcık- Donald Quataert, C.1, Eren Yay., İstanbul 2000.
- Öner, Erdoğan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2005.
- Özbek, Nadir, "Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908", *Doğu Batı*, S. 52, 2010, s.159-197.

- Özbek, Nadir, "Anadolu Islahatı," "Ermeni Sorunu" ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, 2009, s. 59-85.
- Özbek, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2015.
- Özbilgen, Erol, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul 1985.
- Özkaya, Yücel Özkaya- Akyıldız, Ali, "Muhassıl", *TDVİA*, C.31, 2006, s.18-20.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yay., İstanbul 2007.
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *TDVİA*, C.4, 1991, s.108-109.
- Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Yay., Yayın No:1999/352, Ankara 1999.
- Selimoğlu, İsmail, *Osmanlı Devleti'nde Tuna Vilayeti (1864-1878)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.
- Sönmez, Ali, *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, 229 s.
- Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Hz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.
- Şener, Abdülatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, İşaret Yayınları, İstanbul 2006.
- Şentürk, Hüdayi, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha", *Belleten*, C. LIX, S. 226, Ankara 1995, s.715-737.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C. 10, s. 653-694.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.
- Taşkın, Ünal, "Rüsum-u Örfiye", *Tarih Okulu*, S.XIV, İlkbahar-Yaz 2013, s.55-73.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963.
- Yaman, Talat Mümtaz, "Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi", *İdare Mecmuası*, Yıl 13, S.142, 1940, s.1466-1550.
- Yurtseven, Yılmaz, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vergi Adaleti", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, s.151-162.

Zaim, Sabahattin, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu", *Osmanlı*, C.3, s.32-44.

Ekler

Ek 1: "Emvâl-i Mîrîye Tahsilâtı İçün İstihdâm Olunacak Tahsildârların Sıfat ve Hareketleri ve Vezâ'if-i Me'mûriyetleri Hakkında Ta'limâtdır"

Tahsildarların lazım olan sıfat-ı umumiyesi

Birinci bend: Evvela 20 yaşından yukarı olub vücutça sakamet ve illetden salim olmak saniyen hükümet işinde istihdama elverecek liyakat-ı zatiye ve istikamet-i kavliye ve fiiliyesi ve sair ahval-i şahsiyesi matluba muvafık bulunmak salisen mutlaka Türkçe yazı yazmak ve defter yapmasını bilmek ve rabian kavi kefil ve senet vermek hususlarıdır bu evsaf ile muttasıf tebaa-ı devlet-i aliyyeden İslam ve Hıristiyan mahallerince münasib görünenler tahsildarlığa intihab olunacaktır

İkinci bend: Vilayet dâhilinde kâin mahallerde istihdam olunacak tahsildarların beher sancak merkezi için birer neferi sancak baş tahsildarı namıyla makarr-ı mutasarıfı olan kasabalarda ve işbu sancak baştahsildarlarından maadası kaza baştahsildarı namıyla kaymakam makarrı olan kasabalarda bulunacaklardır ve ikinci sınıfı suvari ve piyade olmak üzere iki nev olarak kezalik sancak başlarında kullanılacaktır.

Üçüncü Bend: tahsildarların elbise ve esliha ve sairesi ve süvarisinin esb ve malzemesi kendi taraflarından tesviye olunmak üzere bir heyet-i muntazamada olması lazımgeleceğinden sancak ve kaza baştahsildarlarının ve piyade sınıfının setri ve pantolon ve suvari sınıfının potur ve çepken olmak ve sınıflarına göre yekdiğerinden farklı bulunmak üzere bir renkte çuka veyahud abadan yapılacaktır ve işbu elbise ile kılıç kayışı ve defter ve çantası ve sairesinin masrafı neye balığ olur ise mah be mah maaşlarından istifa kılınacaktır.

Dördüncü Bend: Her kazada bulunan tahsildarların vezaif-i mahsusalarını tamamıyla ifa eyledikleri kaza kaymakamı tarafından tasdik olunur ise her aybaşında maaşları ba senet mahalli mal sandığından verilip ol kazada müstahdem olan zabtiye askerinin aylık defterine idhal ile muamelat-ı kalemiyesi icra olunacaktır.

Beşinci bend: Sancak baştahsildarlarıyla birinci sınıf tahsildarlar tahsile memur oldukları emval için verilen numunesi vechile defatir-i mahsusa tutacakları misillü her kazanın rüsum-ı miriyesini dahi sancak başlarında mal ve kaza başlarında kaza kaymakamları taht-ı nezaretinde olarak idare ve tahsile bunlar memur olduğundan aladdevam sancak ve kaza başlarında sandık eminleri ve hesap katipleri ile birlikte bulunup taksiti gelmiş mürettebatı aramak ve ledeliktiza kaymakama haber vermek ve akçe teslim olundukça her mahalle ve karyenin teslimatını kayd etmek ve vergi ve iane ve aşardan taksiti geçmiş köylere tahsildar irsaliyle icra-yı tahkikat eylemek ve rüsum-ı miriye jurnal ve defterlerini yapmak vazife-i asliyesi olacaktır ve sınıf-ı sani tahsildarları dahi bunların idare ve kumandasında bulunacaktır.

Altıncı bend: Her kazanın havi olduğu kura süvari ve icabına göre piyade tahsildarların mevcuduna tatbiken iki veya üç veya daha ziyade ve noksan kol ve cihetlere taksim ile her kol yekdiğerine muavenet etmek için ikişer tahsildara ihale kılınacak ve kasabada olan mahallat dahi lüzumuna göre piyade tahsildarlara tahsis olunacaktır ve her tahsildarın memur olduğu kolda kaç karye veya mahalle var ise her birinin vergi ve iane ve aşarının miktarını ve taksitlerinin keyfiyatını mübeyyin numunesi vechile başkaca birer matbu el defterleri çantalarında bulunacağından her taksitten sandığa teslimat vukubuldukça o defterlere dahi kayd olunacaktır.

Yedinci bend: Sınıf-ı sani tahsildarları sınıf-ı evvel tahsildarlarıyla sancak baştahsildarlarının reyine tabi olacakları misillü cümlesi heyetiyle bulunduğu kaza kaymakamının emri altında olacaklarından kangı sınıf tahsildarlardan olursa olsun memuriyetini infaz ve icrada bila sebep sahih terahi ve kusur ederse ilk defasında tenbih ve tevbih olunup ikinci defasında bir aylık maaşı miktar akçe ceza kendisinden alınmak ve yine mütenebbih olmaz veya olunan tenbihatı adem-i iteaatle icra etmez ise memuriyetinden tard olunmak lazım geleceğinden tahsildarlardan birinin adem-i takyide dair böyle bir hareketi vukuunda meclis-i idarede bittetik sabit olduktan sonra ba mazbata mutasarrıflıktan istizan olunarak icabı icra kılınacak ve bu makulelerden birer aylık miktarı ceza ahz olunmuş olan mebalığ mazbatasıyla res-i sancağa gönderilerek merkez odasında emaneten hıfz ile sene aherinde o kazanın tahsildarlarından ifa-yı hüsn-i hizmet ve gayret etmiş olan her kimler ise hizmet ve gayretleri derecesine göre onlara taksim olunacak ve bu makule vukuat ve icraatın sene aherinde bir kere birer jurnali merkez-i vilayete gönderilecektir ve tahsildarlar hakkında bu vechile ceza-yı akçe ahzı ve kendilerinin memuriyetlerinden tardı misillü muamelat mücerred memuriyetlerinde kusur ve müsamahaları üzerine müretteb olub töhmet ve kabahat ve cinayete müteallik sair ahvalde mukteza-yı hükm-i kanun ne ise bila istisna icra kılınacaktır

Sekizinci bend: Tahsildarların icra edecekleri memuriyetlerinin vezaifi balada beyan olduğu vechile mahdud ve muayyen olduğundan ve maaşları dahi bu hizmetin ücreti bulunduğundan tahsildarlar işbu umur-ı tahsiliyeden başka işlere kullanılmamak veyahud diğer memuriyetlerde istihdam olunan bir memura tahsildar maaşı aldırılmak misillü bir hal ve hareket vukû' bulur ise müddet-i istihdamında verilen maaş kamilen o mahallin mülkiye memurlarına tazmin ettirilecektir.

Dokuzuncu bend: Köylere giden tahsildarların me'kulatı ve şa'ir ve saman tayinatı için evvel emirde her mahallin rayicine göre kazalar meclis-i idaresinde fiyat-ı mu'tedile takdir ve ilan olunup o fiyat ile köylerde aldığı mekulat ve yem bahasını ödemeyen tahsildarlardan akçeleri alındıktan sonra kendileri tedib olunacaktır.

ARŞİV BELGELERİNDE YILDIZ HASTANESİ MÜFETTİŞİ DR. LOUIS MARGERY

INSPECTOR OF YILDIZ HOSPITAL DR. LOUIS MARGERY IN ARCHIVE DOCUMENTS

Emre KARACAOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 08.03.2020

Kabul: 22.09.2020

Article Info

Received: March 08, 2020

Accepted: September 22, 2020

Özet

Osmanlı Devleti'nde özellikle XIX. yüzyılda askeriye ve tıbbiye gibi çeşitli alanlarda çok sayıda yabancı uzmanın görev aldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan bu yabancı uzmanlardan biri de Yıldız Hastanesi Müfettişi Dr. Louis Margery'dir. Dr. Margery, İstanbul'da 1893 yılı Ağustos ayında ortaya çıkan kolera salgını vesilesiyle davet edilmiştir. Belgelerden anlaşıldığına göre İstanbul'a 1894 yılı başlarında gelen Dr. Margery yaklaşık üç yıl Osmanlı Devleti hizmetinde kalmıştır.

Bu çalışmada, Dr. Louis Margery hakkında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan temin edilen belgeler değerlendirilmiş ve Dr. Margery'nin İstanbul'daki faaliyetlerinin aydınlatılması amaçlanmıştır. Ayrıca, belgelerin bir kısmı günümüz harfleri ile çalışma sonuna eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Kolera Salgını, Dr. Louis Margery.

Abstract

In XIXth century, it has been known that a lot of foreigner specialists took charge in many fields such as medicine and military in Ottoman State. One of those who served in Ottoman State is Inspector of Yıldız Hospital, Dr. Louis Margery. He was invited on the occasion of cholera epidemic broke out in İstanbul, in August 1893. According to archive documents, he arrived in İstanbul in the beginning of 1894, and stayed approximately three years in the service of Ottoman State.

In this study, documents related to Dr. Louis Margery that were obtained from Republic of Turkey State Archives Department were evaluated. It was aimed to

* Adli Tıp Uzmanı ve Bilim Tarihi Doktoru, Kırıkkale Adli Tıp Şube Müdürlüğü, karacaogluemre@yahoo.com

clarify his activities in İstanbul. Additionally, some of the documents were transcribed and presented in the end of the study.

Key Words: *Ottoman Empire, Cholera Epidemic, Dr. Louis Margery.*

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı'da askeriye ve tıbbiye gibi pek çok sahada yabancı uzmanlara rastlanmaktadır. Alanında temayüz etmiş veya o alandaki en ileri nazari ve tatbiki bilgilere vâkıf olduğu düşünülen bu uzmanlar, umumiyetle bir bilimsel veya teknolojik yeniliğin Osmanlı Devleti'nde tesisi için ya da bir kriz zamanında en uygun ve etkili yöntemin tatbikini başarıyla gerçekleştirmede yardımcı olmak için davet edilmektedirler. Bu bağlamda, yüzyılın sonlarında İran ve Rusya üzerinden Avrupa'ya sığırayan ve nihayet 1893 yılı Ağustos ayında İstanbul'da da görülmeye başlanan kolera salgını vesilesiyle bir takım uzmanlar İstanbul'a davet edilerek görüşlerinden istifade edilmiştir. Bu uzmanlardan birisi de Dr. Louis Margery'dir.¹

Bu çalışmada, 1894 yılı başlarında İstanbul'a gelerek Yıldız Hastanesi Müfettişi sıfatıyla göreve başlayan ve kolera salgını ile mücadelede aktif görev alan Dr. Louis Margery'nin İstanbul'daki faaliyetlerinin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan belgeler çerçevesinde aydınlatılması amaçlanmıştır. Bunun için, Dr. Margery'den bahseden tüm belgeler değerlendirmeye alınmış ve bir kısmı günümüz harflerine çevrilerek çalışma sonuna eklenmiştir.

Arşiv belgeleri genel olarak, Dr. Margery'nin İstanbul'daki faaliyetlerini kapsamakta ise de, müfettişlik görevi dışında kalan bazı konulardaki belgeler de çalışmaya dahil edilmiş ve böylece onun diğer faaliyetleri de sergilenmeye çalışılmıştır. Son olarak, kronolojik bir sıra gözetilerek ele alınan belgeler Dr. Margery'nin İstanbul'daki yaklaşık üç yıllık hayatını tüm yönleriyle ve fasılasız olarak yansıtmamakta, birbirini kronolojik olarak takip eden bazı belgeler arasında zaman açısından sıçramalar bulunmaktadır. Yeni çalışmalar, belge ve bilgiler ile bu boşlukların doldurulması ümit edilir.

Dr. Louis Margery (1866-?)

Dr. Louis Margery'nin hayatına dair kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye rastlanamamıştır. Bununla birlikte, *De l'appendicite infectieuse aiguë, sans perforation ni gangrène de l'appendice* [Perforasyon ve Kangren

¹ Nuran Yıldırım, "Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", *14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.419-436.

Bulunmayan Akut Enfeksiyöz Apandisit] başlıklı 28 Temmuz 1892 tarihinde yayımlanan doktora tezi çalışmasından bazı bilgiler edinmek mümkün olmuştur. Lyon'da 28 Aralık 1866 tarihinde dünyaya gelen Dr. Margery, Lyon Tıp Fakültesi'ne devam etmiş ve Dr. Margery'nin 1892'de adı geçen tez çalışması Dr. Poncet² başkanlığındaki jüri³ tarafından başarılı bulunarak tıp doktoru ünvanını kazanmıştır.⁴ İstanbul'a gelmeden önce Dr. Margery'nin 1894 yılı başlarında Lyon Hastanesi'nde çalıştığı bilinmektedir.⁵

Dr. Margery'nin Mukavelenâme İmzalaması ve İstanbul'a Gelişi

İstanbul'da 24 Ağustos 1893 tarihinde ilk kolera vakasının görülmesiyle başlayan ve bir müddet kontrol altına alınmakta zorluk çekilen kolera salgını sırasında, II. Abdülhamid'in isteği ile Fransız Sefareti'nden İstanbul'da bir yıl süreyle görevlendirilmek üzere bir doktor talep edilmiştir. Paris Tıp Cemiyeti ve Belediye Başkanlığı, bu görevlendirme için o esnada Lyon Hastanesi'nde çalışan, henüz genç ve tecrübesiz bir hekim olan Dr. Louis Margery'i bu görev için tavsiye etmiştir.⁶

Paris'te 22 Ocak 1894 tarihinde Osmanlı Devleti hükümetini temsil eden Yusuf Moutran Efendi ile Dr. Margery arasında bir sözleşme yapılmıştır. Altı maddeden müteşkil bu sözleşmeye göre; Dr. Margery Osmanlı Devleti hizmetinde gayretle çalışacak, yüzbaşı rütbesinde bir askeri elbise giyecek, mesai dışındaki serbest zamanlarında kendi hesabına çalışabilecektir. Mukavele bir yıl için yapılmakta olup iki tarafın da rızası ile yenilenebilecek, şayet mukavele yenilenmeyecek ise durum altı ay önceden yazılı olarak karşı tarafa bildirilecektir. Ayrıca, Dr. Margery'nin İstanbul'a varışı ile başlayan çalışma süresince kendisine aylık 1250 Frank maaş ödenecek, buna ilaveten barınma masrafına karşılık olmak üzere yıllık 2000 Frank verilecek, İstanbul'a gidişi için harcırah kabilinden 2000 Frank ödenecek, İstanbul'dan ayrılacağı zaman tekrar harcırah olarak 2000 Frank daha verilecektir. Mukavelenâmede ödemelerin rayiç değerler ile acyosuz

² Dr. Antonin Poncet (1849-1913).

³ Jüride ayrıca Dr. André Chandelux (1847-?), Dr. Michel Gangolphe (1858-1919) ve Dr. Mathieu Jaboulay (1860-1913) yer almaktadır.

⁴ Louis Margery, *De l'Appendicite Infectieuse Aiguë Sans Perforation ni Gangrène de l'Appendice*, A La Faculté De Médecine Et De Pharmacie De Lyon, Lyon 1892. EK I.

⁵ Nuran Yıldırım and Hakan Ertin, "European Physicians/Specialists during the Cholera Epidemic in Istanbul 1893-1895 and Their Contribution to the Modernization of Healthcare in the Ottoman State", *Health, Culture and the Human Body: Epidemiology, Ethics and History of Medicine; Perspectives from Turkey and Central Europe*, ed. İlhan İlkılıç, Hakan Ertin, Rainer Brömer, Hajo Zeeb, BETIM Center Press, İstanbul 2014, s.189-215.

⁶ Yıldırım, a.g.m., s.419-436; Yıldırım, a.g.m., s.189-215; BOA, Y.PRK.TM 30/39-4 (17/07/1311 H. – 24/01/1894 M.).

yapılacağı, mesai sırasında ihtiyaç halinde uzak yerlere gidebilmesi için Dr. Margery'e her gün bir araba tahsis olunacağı, Saray ile kamu kurumları ve askeri kışlalar dışında konsültasyon için çağrıldığında zikredilen ücretlerin dışında ilave ücret verileceği, taraflar arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa Paris hukuk mahkemelerine müracaat edileceği kayıt altına alınmıştır.⁷

Dr. Margery'nin Hastaneleri Teftişe Başlaması

Sözleşmenin imzalanmasından sonra İstanbul'a gelerek çalışmaya başlayan ve arşiv belgelerinde "Yıldız Hastanesi Müfettişi" olarak anılan Dr. Margery, düzenli olarak hastaneleri teftiş işine başlamıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre, on günde bir Beylerbeyi Hastanesi'ni ve her gün Gümüşsuyu ile sair hastaneleri teftiş etmektedir.⁸ Dr. Margery, muntazam olarak kaleme aldığı raporlarında hastanelerin genel sağlık durumlarını, alınacak önlemleri, tamamlanması gereken eksiklikleri, göze çarpan hatalı uygulamaları ve karşılaştığı bir takım olumsuzlukları yetkililere bildirmektedir.

Bu tarz raporlarından en eski olarak tespit edileni 2 Mart 1894 tarihlidir. Bu raporunda; hastanelerin durumuyla ilgili olarak üçüncü raporunu arz ettiğini, alınan tedbirlerin henüz yeterli düzeyde olmadığını, kışla ve hastanelerde kaynatılmış su kullanılması hususunda bir takım zorluklar ve eksiklikler bulunduğundan daha önceki raporunda da bahsettiğini, padişahın lütfu ile getirtilen Pasteur-Chamberland Filtresi'nden⁹ geçirilen sular ile kaynatılmış sulardan hangisinin üstün olduğunu anlamak için tetkik yapılması gerektiğini ve bunun için lazım olan araç gereçleri de ancak Bakterioloji Laboratuvarı'nda bulabileceğini bildirmektedir. Dolayısıyla arkadaşı Dr. Maurice Nicolle¹⁰ ile onun yardımcısı Dr. Zühdü Efendi'nin¹¹

⁷ BOA, Y.PRK.TM 30/39 (17/07/1311 H. – 24/01/1894 M.). EK II a-d ve III.

⁸ BOA, İ.HUS 22/33 (20/09/1311 H. – 27/03/1894 M.). EK IV ve V.

⁹ Louis Pasteur'ün talebesi olan ve uzun süre Pasteur Enstitüsü'nde çalışan biyolog-mikrobiyolog Charles Chamberland (1851-1908) tarafından 1884 yılında icat edilen, Chamberland Filtresi de denilen filtre.

¹⁰ Dr. Maurice Nicolle (1862-1932), Pasteur Enstitüsü'nde görevli iken Bakteriolojihâne-i Şâhâne müdürlüğüne getirilen mikrobiyolog.

¹¹ Dr. Hasan Zühdü Nazif (1861-1897), Pasteur Enstitüsü'nde mikrobiyoloji tahsili yapmış, Bakteriolojihâne i Şâhâne açıldığında kısa bir süre için Dr. Maurice Nicolle'ün muavini olmuş, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in ölümü üzerine 1896 yılında Telkikhâne i Şâhâne'nin müdürlüğüne getirilmiştir. Dr. André Chantemesse'in İstanbul'a gelerek bir bakteriolojihâne laboratuvarı kurulması önerisinden daha önce, Dr. Rifat Hüsameddin ile birlikte 1 Mayıs 1893 tarihinde kaleme aldıkları arıza ile ülkemizde bir bakterioloji tahlilhanesi kurulması gerektiğini bildirmişlerdir. Bkz. Emre Karacaoğlu, "Bakteriolojihâne'nin Kurulması Fikri Üzerine Arşiv Belgeleri Işığında Bazı Mütalaalar", *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Cilt 26, Sayı 2, 2018, 66-76.

kendisinin refakatinde bulunmaları gerektiğini, Gümüşsuyu Hastanesi'ndeki şüpheli hastalar için yapılmakta olan barakanın süratle tamamlanmasını, bu hastaların kışlada tutulmalarının mahzurlu olduğunu bildirmektedir.¹²

Dr. Margery'nin İstanbul Sularını Tahlil İçin Kurulan Komisyonun Yer Alması

Koleraya karşı alınacak tedbirler kapsamında suların denetlenmesi gündeme gelmiş ve İstanbul'a içme ve kullanma suyu sağlayan Taksim ile Terkos sularının incelenmesi için 1894 yılı Mart ayının ilk günlerinde bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun Koçoni Efendi, Dr. Feyzi, Della Suda Faik Paşa, Dr. Maurice Nicolle, Dr. İstekoli, Dr. Mahe, Zambako Paşa, Dr. Nafiz, Dr. Horasancı Mikail Efendi, Dr. Zeri, Dr. Karakonovski, Dr. Vitalis'in¹³ yanı sıra Dr. Margery de yer almaktadır.¹⁴

Koçoni Efendi başkanlığında 5 Mart 1894 tarihinde çalışmalarına başlayan komisyon düzenlediği ilk raporunda; sularda kolera mikrobi bulunup bulunmadığının Bakteriyolojihâne-i Şâhâne Müdürü Dr. Maurice Nicolle'e sorulduğunu, onun da yaptığı incelemelerde Beyoğlu İtfaiye Kışlası ile Gümüşsuyu Hastanesi'nin Taksim ve Terkos'tan gelen sularında bazı vibriyonlar gördüğünü, ancak bunun kolera vibriyonu olup olmadığı hususunda tetkik yapması gerektiğini bildirdiğini, bunun için de halen tamamlanmamış olan Bakteriyoloji Laboratuvarı'nın bir an önce bitirilmesinin elzem olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, madde madde uyulması gerekli görülen tavsiyeler sıralanarak; Taksim ve Terkos sularında Dr. Nicolle'ün *Bacterium coli commune* tespit ettiğinden, suların hayvan dışkılarıyla kirlenmiş olduğundan ve bunun da ishale neden olabileceğinden, bu münasebetle içme sularının en az on dakika kadar kaynatılarak ya da süzgeçler vasıtasıyla temizlenerek kullanılmasından ve Terkos suyu üzerinde balıkçı kayıklarının dahi dolaşmasına izin verilmemesinden bahsedilmektedir. Son olarak, Dr. Nicolle'ün tetkiklerini yapabilmesi için mükemmel bir laboratuvar hazır olmadan komisyonun kati bir sonuç elde edemeyeceğinin altı çizilmiştir. Bunun üzerine, Sadâret'in 8 Mart 1894 tarihli tezkiresi ile laboratuvarın derhal tamamlanması için Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'ne yazılması sağlanmıştır.¹⁵

¹² BOA, Y.PRK.BŞK 35/34 (23/08/1311 H. – 01/03/1894 M.). EK VI ve VII.

¹³ BOA, Y.A.HUS 291/107-3 (30/08/1311 H. – 08/03/1894 M.).

¹⁴ BOA, Y.A.HUS 291/81 (27/08/1311 H. – 05/03/1894 M.).

¹⁵ BOA, Y.A.HUS 291/107 (30/08/1311 H. – 08/03/1894 M.). EK VIII ve IX.

Dr. Maurice Nicolle'e Bakteriyoloji Uygulamalarında Yardım Etmesi

Bu arada Bakteriyolojihâne-i Şâhâne'nin Müdürü Dr. Nicolle 17 Mart ve 22 Mart 1894 tarihlerinde kaleme aldığı iki layihayı Sadâret'e arz etmiştir. Bu layihalarda; içme suyunun temizliğinin son derece önemli olduğu ve padişahın bu tahlillere büyük önem verdiği, su ve diğer gıda maddelerinin usulüne uygun şekilde incelenebilmesi için Pasteur Enstitüsü'ne benzer vasıflarda bir bakteriyoloji laboratuvarı binasının elzem olduğu, koleranın yanı sıra ruam, şarbon, iktiyomikoz gibi bulaşıcı hastalıkların da bakteriyoloji laboratuvarında teşhis edilebileceği, bu laboratuvarın gecikmelere meydan verilmemesi için sürekli açık olması, yapılacak inceleme sonuçlarının padişaha raporla bildirileceği ifade edilmiştir. Dr. Nicolle bunlara ek olarak, eğitim kurumlarındaki teorik bakteriyoloji derslerini Dr. Hasan Zühdü eşliğinde, uygulama işlemlerini ise Dr. Margery ile birlikte yürütmek istediğini arz etmiştir. Sadâret makamından padişaha iletilen layiha üzerine, Dr. Margery 17 Nisan 1894 tarihinden itibaren Bakteriyolojihâne'de ders vermeye başlamıştır.¹⁶ Bundan kısa bir süre sonra, 27 Nisan 1894 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin botanik bahçesindeki laboratuvar inşaatı tamamlanmıştır.¹⁷

Dr. Margery'nin Mekteb-i Tıbbiye'nin Islahına Dâir Bir Raporu

Hastane ve kışlaların genel sağlık durumu dışında da görüşlerine başvurulduğu anlaşılan Dr. Margery 18 Mart 1894 tarihli raporuna, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye dair ikinci raporunu padişaha arz etmekle iftihar ettiğini bildirerek başlamaktadır. Dr. Margery, bir önceki raporunda Mekteb-i Tıbbiye'de okutulan temel tıp bilimlerinin ikinci derecede kalan derslerden daha az işlendiğini söylemektedir. Bu ikinci raporunda da; Mekteb-i Tıbbiye'deki uygulamalı eğitimin yetersizliğinden bahsedeceğini, şunda öğrencilerin on iki kadar -bile- hasta muayene etmeden mezun olduğunu vurgulamaktadır. İlk dört sene içinde öğrencinin seririyathaneye (kliniğe) girmesi yasaktır ve program gereği öğrenciler yalnızca beşinci ve altıncı sınıflarda klinik tecrübelerine katılabilmektedirler. Genel olarak kliniklerin, kadın doğum ve özellikle jinekoloji kliniklerinin yetersiz sayıda olduğu, cildiye kliniğinde 12 yatak bulunduğu ve hastaların sık sık tebdil edilemediği, cerrahi kliniğinin noksanlarının olduğu, bu kliniğin ameliyata ayrılan kısmı şimdilik yeterli ve temiz ise de ancak otuz yatağı olduğu, bu

¹⁶ BOA, İ.HUS 23/17 (11/10/1311 H. – 17/04/1894 M.); BOA, BEO 374/28018 (10/09/1311 H. – 17/03/1894 M.); BOA, Y.A.HUS 293/66 (09/10/1311 H. – 15/04/1894 M.).

¹⁷ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul 2007, s.254-255.

halde haftada ancak iki üç yeni hasta alınabileceği, bir klinik dersine katılan seksen öğrencinin her birine hastayı ayrı ayrı muayene ettirmek mümkün olmadığından hocanın hastayı öğrenci karşısında kendisinin muayene ettiği bildirilmektedir. Bu durum, öğrencinin hiçbir zaman bizzat muayene işlemini icra edememesine, ileride karşılaşacağı hastalar üzerinde teşhis ve tedavi işlemlerini okulda tecrübe edememesine, ezberlediği ilaçların etkilerini bizzat hasta üzerinde görememesine yol açmaktadır. Bu noktada sözü cerrahi derslerine getiren Dr. Margery, cerrahideki Dr. Cemil Bey'in¹⁸ muktadir bir zat olduğunu, buna karşılık eğitimin layıkıyla yapılamamasının çok üzücü olduğunu, onun çok kabiliyetli olduğunu geçenlerde bir mesane taşı çıkarılması ameliyatında ona yardım etmesi vesilesiyle gözlemlediğini ifade etmektedir. Dr. Margery, eğitimdeki bu noksanları gidermek için yapılması gerekenleri ise şöyle sıralar: mevcut hasta koşulları öğrencilere açılmalıdır, ilk dört yıl öğrencilerden her sabah on-on iki kişi belirlenmiş koşullara giderek oradaki doktorun seçip belirlediği hastaları muayene etmeli ve ayrıntılarıyla anlattığı teşhis ve tedavi işlemlerine dahil olmalıdır. Batı'nın tıp fakültelerinde geçerli olan usul bu şekildedir ki hem sorumlu doktor öğrencilerin gözünde hatalı olmamak için hastayı çok dikkatle inceler ve hem de öğrenciler bu uygulamalı eğitimden teorik derslere göre daha çok istifade ederler. Son olarak, Dr. Margery sular hakkındaki tetkiklere ve yapılacaklara dair daha önce arz ettiği layiha ile meşgul olduğundan hastaneler hakkında yeterli tahkikat yapmadığını, kolera açısından hastaneleri teftiş için dolaşmak üzere müsaade istediğini belirtmektedir. Bu rapor üzerine, Dr. Margery'nin önerilerinin Maarif ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırlarının da bulunduğu bir komisyonunda değerlendirilmesi için 29 Mart 1894 tarihinde irade buyurulmuştur.¹⁹

Dr. Margery'nin Umûr-ı Sıhhiye-i Umûmiye Heyeti Oluşturulması Teklifi

Koleranın şimdiye kadar en çok Taksim ve Terkos sularını kullanan Beyoğlu, Kasımpaşa ve Tophane taraflarında ortaya çıkması cihetiyle dikkatler o yöne çevrilmiş, ancak Taksim ve Terkos sularında kolera mikrobi görülmemiştir. Buna rağmen, bu sulardan içenlerin ishale kolayca yakalandıkları ve Beyoğlu ile civarındaki kışlada bulunan askerlere Kanlı Kavak'tan içme suyu verilmesiyle ishalin önünün alındığını belirten Dr. Margery, içme suyunun temizliği konusuna vurgu yapmaktadır. Anlaşılan o ki, kendisi bu hususta bir heyet oluşturulmasını talep etmektedir. Dr.

¹⁸ Dr. Cemil Topuzlu (1866-1958)

¹⁹ BOA, İHUS 22/98 (22/09/1311 H. – 29/03/1894 M.); BOA, A.MKT.MHM 594/19 (24/09/1311 H.-31/03/1894 M.). EK Xa-c ve XI.

Margery'nin bu önerisinin 28 Mart 1894 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında etraflıca görüşülmesi istenmiştir.²⁰ Sadâret'ten cevap gelmemesi üzerine, Dr. Margery tekrar bu hususu Mâbeyn-i Hümayûn Baş Kitâbet Dâiresi'ne arz etmiş ve 2 Nisan 1894 tarihinde Sadâret'e bu husus hatırlatılmıştır.²¹ Meclis-i Mahsûs bu konunun Şehremâneti bünyesindeki Hıfzû's-Sıhha-i Umûmiye Komisyonu'nda görüşülerek buradan gelecek karara göre hareket edilmesini uygun bulmuş ve 11 Nisan 1894'te Şehremâneti'ne yazılmıştır.²² Müsbet cevap gelmesi üzerine, Mayıs ayında Dr. Nicolle, Dr. Margery ve Dr. Zühdü Bey'den müteşekkil yeni komisyon vakit kaybetmeden görevine başlayarak İstanbul suları ile sebze meyve ve sair gıdaların tahlilini yapmış, ayrıca kolera, tifo ve kuş palazı gibi hastalıkların ortaya çıkarılması ve teşhisi işini de üstlenmiştir.²³

Dr. Margery'nin Hastanelerin Durumu Hakkındaki Beşinci Raporu

Dr. Margery, teftiş ettiği hastaneler hakkındaki 12 Nisan 1894 tarihli raporunda; bu husustaki beşinci raporunu kaleme almış olduğunu, Yıldız, Gümüşsuyu ve Beylerbeyi Hastaneleri'nde genel durumun hoşnutluk verici olduğunu, fakat hastalardan çoğunun grip ile başlayan bir pnömoni (zâtü'r-rie) geçirdiklerini, ishal ve kusma gibi şikayetleri olan hastaların takiplerinde bu bulgulara gerileme görüldüğünü ve –kolera tanısından uzaklaşarak rahatlıkla pnömoni tanısının konulduğunu, şehirde tifo vakaları haber alındığını ve hastanelerde tifo çıkmasından endişe edilebileceğini bildirmektedir.²⁴

Dr. Margery'nin Ameliyathâneler Hakkındaki Görüşü

Bu konuda Dr. Margery tarafından yazılarak yetkili makamlara iletilen rapor arşiv kayıtlarında bulunamamış, ancak Makam-ı Seraskerî'nin 11 Haziran 1894 tarihli tezkiresi içeriğinde tafsilatlı olarak bahsedildiğinden rapor mündericâtı anlaşılabilmiştir. Buna göre teftiş edilen hastanelerin ahvâl-i sıhhiyesi gayet iyi durumda olmakla birlikte ameliyathaneler konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Yıldız civarındaki askerler arasında bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıktığı, bunun tetkikinin gerektiği, hastanelerde ameliyat yapılması gerektiği halde Yıldız ve Beylerbeyi Hastaneleri'nde ameliyathane bulunmadığı, Gümüşsuyu Hastanesi'nde ise ameliyathane mevcut olmakla birlikte en basit lüzumlu alet ve edevatın dahi eskik olduğu bildirilmektedir. Dr. Margery Avrupa'da, şehrin en uygun beş-altı

²⁰ BOA, İ.HUS 22/33 (20/09/1311 H. – 27/03/1894 M.).

²¹ BOA, İ.HUS 22/56 (26/09/1311 H. – 02/04/1894 M.).

²² BOA, A.MKT.MHM 594/21 (05/10/1311 H. – 11/04/1894 M.).

²³ Ayar, a.g.e., s.258.

²⁴ BOA, Y.PRK.TKM 31/4 (06/10/1311 H. – 12/04/1894 M.).

hastanesine ameliyathane kurulması ve yetenekli dört-beş cerrahın buralarda görevlendirilmesi sayesinde bu işe çözüm bulunduğunu, İstanbul'da bu iş için ahvâl-i sıhhiyesi iyi olan Yıldız Hastanesi'nin uygun olduğunu, buraya alet edevat teminiyle münasib bir ameliyathane kurulabileceğini teklif etmektedir. Bunun üzerine yapımları 3 Eylül 1892 tarihinde irade buyurulan Haydarpaşa ve Maltepe Hastaneleri'nde birer ameliyathane yapılmasının planlandığı, hatta Haydarpaşa Hastanesi'ndeki ameliyathane inşaatının sona yaklaştığı Dr. Margery'e bildirilmiş ve ameliyathanenin resmi gösterilerek kendisinden uygun olduğu hususunda onay alınmıştır. Dr. Margery'nin, Yıldız Hastanesi'nde de kurulmasını istediği ameliyathanenin planlarını ve ameliyathanelerde gerekli olan alet edevatın listesini Makam-ı Seraskerî'ye vermesi, bu aletlerin vakit geçirilmeden Avrupa'dan sipariş edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece, İkinci Fırka'ya mensup askerler için ameliyat gerektiğinde Yıldız Hastanesi, birinci fırka ve diğer mevkideki askerler içinse Haydarpaşa Hastanesi adres gösterilmiştir. Yalnızca bu iki hastanede önemli ve büyük ameliyatların yapılması kararının altında, henüz yeterli sayıda cerrah bulunmaması yatmaktadır. Zira, ameliyathanelerin her birinde en az üçer dörder cerrah bulunması gerekmektedir ve sayı ancak ikisine yetmektedir.²⁵ Dr. Margery 18 Haziran 1894 tarihinde Serasker Rıza Paşa ile görüşerek, Yıldız Hastanesi'nde yapılmasını istediği ameliyathanenin projesini ve alet edevatın listesini teslim etmiştir. Vakit kaybedilmeden defter tercüme ettirilerek ameliyathane inşasına 19 Haziran 1894 tarihinde başlanmış, ayrıca Dr. Margery'den bu sırada tamamlanmış olan Haydarpaşa Hastanesi'ndeki ameliyathaneyi gözden geçirmesi ve noksanlarını bildirmesi istenmiştir.²⁶

Dr. Margery'nin Koleranın Tekrar Ortaya Çıkmaması İçin Önerileri

Makam-ı Seraskerî tarafından Hassâ Ordu-yı Hümâyûn Müşiriyeti ve Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'ne gönderilen 5 Ağustos 1894 tarihli tezkirede, Dr. Margery'nin koleranın tekrar ortaya çıkmasını önlemek amacıyla yapılması gerekenleri sıralayan önerileri haber verilmiştir. Dr. Margery ishal, hazımsızlık, bağırsak ve mide iltihabı veya dizanterisi olanların hemen hastaneye kaldırılarak yirmi dört saat doktor gözetiminde ayrı koşullarda tutulmaları; hastanın ismi, nereden geldiği, ne tür belirtiler gösterdiği vb. gibi bilgilerinin not edilerek Sıhhiye Dâiresi'ne bildirilmesi; koleradan şüphelenilenlerin tecrit edilmesi; kışla veya hastanelerde ne sebeple olursa olsun ölenlerin mutlaka tüm bilgileriyle birlikte bildirilmesi; mevsim şartlarıyla ortaya çıkan ishal vakalarının bulunabileceği göz önünde

²⁵ BOA, Y.MTV 97/51 (07/12/1311 H. – 11/06/1894 M.).

²⁶ BOA, Y.MTV 97/74 (15/12/1311 H. – 19/06/1894 M.).

tutularak hekimlerin mümkün mertebe gereksiz ilaç vermemeleri konularında uyarılarda bulunmuştur.²⁷

Dr. Margery'ye Fahri Binbaşılık Rütbesi Verilmesi

Mukavelenâme şartlarına göre yüzbaşı rütbesinde göreve başlatılan Dr. Margery, 16 Ağustos 1894 tarihli irade ile maaş ve tayinatı dahi verilmek üzere fahri olarak binbaşılığa terfi ettirilmiştir.²⁸

Dr. Margery'nin Haydarpaşa Hastanesi Hakkındaki Raporu

Dr. Margery 4 Eylül 1894 tarihli raporunda; Yıldız, Gümüşsuyu ve Beylerbeyi Hastaneleri'nde durumun iyi olduğunu, yalnız hava değişikliğinden kaynaklanan mide ve bağırsak hastalıklarının arttığını, şüpheli bir bulguya rastlanmadığını, mimar Mösyö Carre ile birlikte Haydarpaşa ve Humbarahâne Hastaneleri'nde yaptıkları inceleme sonucunda yazdıkları raporu bir hafta sonra arz edeceğini bildirmektedir.²⁹ Mâbeyn-i Hümâyûn Baş Kitâbet Dâiresi'nin 8 Eylül 1894 tarihli yazısı ile, Dr. Margery ve Mösyö Carre'm Haydarpaşa Hastanesi hakkında hazırladıkları rapor için gerekli tetkik ve tahkikatın yapılması ilgili makamlardan istenmiştir.³⁰

Bu sırada Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Haydarpaşa'da yeniden inşa edilmesi ve Haydarpaşa Hastanesi'nin ıslah edilerek kullanılması hususu Meclis-i Vükelâ'da görüşülmektedir. Konuya ilişkin olarak, Umûm Mekâtibi-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından verilen tezkirede, Mekteb-i Tıbbiye'nin Haydarpaşa'ya taşınması durumunda uzaklık nedeniyle mektebin muntazam olarak teftiş edilemeyeceği ve ayrıca hayli masraf edilerek açılan Kimya Tahlilhânesi ile Bakteriyolojihâne'nin Haydarpaşa'da yeniden inşa edilmesi lazım geleceği gibi mahzurlar sıralanmıştır. Üstelik, Dr. Margery tarafından daha önce işaret edilen öğrencilerin ameliyatlara katılması hususunun Mekteb-i Tıbbiye'nin botanik bahçesinde tesis edilecek her biri elli beş yataklı on-on beş hastane barakası ile çözülebileceği, bunun için yirmi dokuz dönümlük bahçenin ve ayrılacak otuz bin liranın kâfi geleceği beyan edilmiştir. Buna binaen, 22 Ekim 1894 tarihli irade ile işin tekrar Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmesi irade buyurulmuştur.³¹

²⁷ BOA, Y.MTV 102/12 (02/02/1312 H. – 05/08/1894 M.).

²⁸ BOA, İ.AS 9/29 (13/02/1312 H. – 16/08/1894 M.).

²⁹ BOA, Y.PRK.ASK 100/3 (03/03/1312 H. – 04/09/1894 M.). EK XIIa,b ve XIII.

³⁰ BOA, İ.HUS 29/23 (07/03/1312 H. – 08/09/1894 M.).

³¹ BOA, İ.HUS 30/71 (21/04/1312 H. – 22/10/1894 M.).

Dr. Margery'nin Her Hastanede Uzman Bir Cerrah Bulundurulması Hakkındaki Raporu

Belgelerden anlaşıldığına göre; hastanelerde cerrahi ameliyat gerektiğinde, şayet o hastanede cerrah bulunmuyorsa başka hastanelerden cerrahın gelmesi beklenmekte ve bu bekleme süreci özellikle de acil operasyon ihtiyacı olan hastalar için olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bazen de, hastanede cerrah bulunmakta fakat operasyonu tek başına gerçekleştiremeyeceğinden başka hastaneden kendisine yardımcı olması için başka bir cerrah istemekte, bu cerrah ise Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî aracılığıyla getirilmekte, dolayısıyla yazışma süreci ile vakit kaybedilmektedir. Dr. Margery, bu konuya dikkat çekerek her hastanede operasyonu gerçekleştirebilecek ve sorumluluk alabilecek vasıfta cerrah bulundurulması, ayrıca Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'ye müracaat edilmeksizin yardımcı cerrahın getirilmesi gerektiğini yetkililere bildirmiştir. Bir nevi icap nöbeti sistemine benzeyen bu sistem sayesinde, ihtiyaç olduğunda hangi cerrahın hangi hastaneye gideceği önceden belirlenebilecektir. Bunun üzerine, Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırı Zeki Paşa imzasıyla Sadâret'e hitaben yazılan 19 Ekim 1894 tarihli tezkirede; Avrupa'nın tıp fakültelerine gönderilmekle tıptaki son gelişmelere vakıf doktorların bugün Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Mülkiye'de çalıştıkları, bunlardan münasib olanlarının hastanelere dağıtıldığı, şayet eksik kalan yerler var ise oraların da doldurulacağı bildirilmektedir. Bu hususta Makam-ı Seraskerî Sıhhiye Dâ'iresi'nden de görüş alınmış ve ilgili hastanelerde görev yapan cerrahların isimlerini içerir bir pusula düzenlemiştir. Buna göre; Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Serîriyât-ı Hâriciye Muallimi Tabîb Mîrlivâ Aristidi Paşa, Haydarpaşa Hastanesi'nde Tabîb Mîrlivâ Nafilyan Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Emrâz-ı Hâriciye Muallimi Tabîb Mîralây Hayreddin Bey, Yıldız Hastanesi'nde Operatör Tabîb Mîralây Osman Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Serîriyât-ı Hâriciye Muallim Muâvini Tabîb Ka'immakam Cemil Bey, Yıldız Hastanesi'nde Tabîb Binbaşı Nureddin Mahmud Efendi, Haydarpaşa Hastanesi'nde Ameliyât-ı Cerrâhiye Muallimi Tabîb Binbaşı Nâzım Şerefüddin Efendi, Gümüşsuyu Hastanesi'nde Operatör Tabîb Binbaşı Hâzım Efendi, Maltepe Hastanesi'nde Tabîb Sol Kolağası Ferîd Mahmud Efendi görev yapmaktadır.³²

³² BOA, BEO 551/41305 (18/07/1313 H. – 04/01/1896 M.).

Dr. Margery'nin Avrupa Hastanelerini Gezerek Gözlemlerde Bulunması

Bir vesile ile³³ Avrupa'ya giden Dr Margery Paris ve Fransa'nın hastane ve fakültelerini gezerek bunların planları, yapı ve edevatı hakkında incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca İsviçre'ye de geçerek, oradaki mükemmel hastanelerin teşkilatlarını da öğrenmiştir. Bildirdiğine göre Almanya'nın hastanelerini de gezmeyi istemiş ancak büyükbabasının vefatı üzerine memleketine gitmeye mecbur olmuştur. İlave olarak, Lyon Sergisi'ne de iştirak etmiş ve seyyar hastaneler ile askeri hastanelerin yeni alet ve edevatını da görmüştür. Tüm bu edinimlerinin, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne teşkilatı konusunda verilecek vazifede kendisine yardım edeceğini 19 Aralık 1894 tarihli bir arızası ile bildirmektedir.³⁴

Dr. Margery'nin Yıldız ve Gümüşsuyu Hastaneleri Hakkındaki Raporu

Dr. Margery'nin muntazam olarak yaptığı teftişler üzerine tanzim ettiği bir diğer raporu, 29 Ocak 1895 tarihli dir. Raporunda; Yıldız ve Gümüşsuyu Hastaneleri'nde durumun iyi olduğu, Yıldız'da dört kişide yılançık hastalığı olduğu, yatak takımları ve eşyalarının etüvden geçirildiği, Gümüşsuyu'nda koleradan vefat edenlerin kireç ve süblime içine defn edildiği belirtilmektedir.³⁵

Kolerallardan Alınan Tahlillerin Dr. Nicolle'e Gönderilmesi

Yıldız Hastanesi Müfettişliği görevini yürüten ve bunun dışında Gümüşsuyu ve Beylerbeyi Hastaneleri ile askeri kışla ve barakalarda da gözlemler yaparak kolera konusunda alınacak tedbirleri düzenleyen Dr. Margery, kolera'nın teşhisinde en ziyade Bakteriyolojihâne-i Şâhâne Müdürü Dr. Maurice Nicolle'e itimat etmektedir ve onunla iletişim halindedir. Bu bağlamda, Dr. Margery'nin 7 Şubat 1895 tarihli raporu Osmanlı hekimlerinin kolera hastalığı hakkında henüz yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadıklarını da göstermektedir. Buna göre; bir hafta önce Gümüşsuyu Hastanesi'ndeki bir hastanın dört belediye hekimi tarafından koleralı olmadığı bildirildiğini, kendisinin teklifi üzerine alınan örneğin Dr. Nicolle'e gönderilmesi sayesinde hastanın koleralı olduğunun anlaşıldığını ve iki gün içinde kolera bulguları zahir olduğu halde çaresiz hastanın

³³ Belirtilen tarihlerde neden Avrupa'da bulunduğu konusunda belgelerde herhangi bir bilgiye rastlanmamış olmakla birlikte, bir yıla yakın bir süredir İstanbul'da çalışmakta olan Dr. Margery'nin bu tarihlerde yıllık izin kullanmış olması muhtemeldir.

³⁴ BOA, Y.MTV 111/12-1 (20/06/1312 H. – 19/12/1894 M.).

³⁵ BOA, Y.MTV 114/13 (02/08/1312 H. – 29/01/1895 M.). EK XIVa,b ve XV.

öldüğünü, erken teşhis ve hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek için gerekli tahlillerin zamanında yapılmasının önemli olduğunu işaret etmektedir. Benzer şekilde geçenlerde Yıldız Hastanesi'nden Bahriye Hastanesi'ne naklolunan on beş kişiye hastane doktorlarının koleralı değil nazarıyla baktıklarını, oysa kendisinin bizzat muayenesi sonucunda on ikisinde kolera bulguları gözlemediğini, hastalardan alınacak örneklerin Dr. Nicolle'e gönderilerek kesin tanının konulması için gerekenin yapılmasını arz etmektedir. Aynı gün içinde gereğinin yapılması hususunda irade buyurulmuş, hastanelerde kolera şüphesi taşıyan hastalardan alınacak numunelerin derhal Dr. Nicolle'e gönderilmesi hususu vurgulanmış, hatta özel hastanelere dahi haber verilmiştir.³⁶

Dr. Margery'nin Kuş Palazı (Difteri) Hastanesi Müdürlüğü'ne Talip Olması

Dr. Margery İstanbul'da kolera hastalığı ile mücadele ederken, Paris'te Pasteur Enstitüsü'nde görevli meslektaşı Dr. Roux³⁷ 1894 yılı Eylül'ünde kuş palazı hastalığına yönelik yeni bir serum keşfettiğini bilim alemine duyurmuş ve Dr. Chantemesse tarafından bu yeni serumlardan bir kaç numune İstanbul'a getirilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bünyesinde oluşturulan bir komisyon, yeni serumların eski yöntemden üstün olup olmadığı hususunda tecrübeler yapılması gerektiğine karar vermiş ve böylece bu iş için yirmi yataklı bir hastane inşasına girişilmiştir. Dr. Nicolle'ün sürece dahil olmasıyla birlikte³⁸ yaptırılacak hastaneye ek olarak, serum üretimi için uygun donanıma sahip bir de laboratuvar inşası gündeme gelmiştir.³⁹

Bu gelişmeler yaşanırken, Dr. Margery de 18 Haziran 1895 tarihli arızası ile bu hastanenin tamamlandıktan sonra kendi idaresine verilmesini talep

³⁶ BOA, İHUS 34/37 (11/08/1312 H. – 07/02/1895 M.); BOA, A.MKT.MHM 595/26 (11/08/1312 H. - 07/02/1895); BOA, Y.A.HUS 319/64 (15/08/1312 H. – 11/02/1895 M.). EK XVI ve XVII.

³⁷ Dr. Pierre Paul Emile Roux (1853-1933); Pasteur Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmış ve anti-difteri serumunu keşfetmiş bakteriyolog ve immunolog.

³⁸ Bu gelişme üzerine, serumun yerinde öğrenilerek İstanbul'da da üretimine başlanması amacıyla Dr. Roux'nun yanına Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocalarından müteşekkil bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Tüm bu aşamalardan hariç tutulan Dr. Nicolle, Dr. Roux'nun talebesi ve bir dönem Pasteur Enstitüsü'nde mesai arkadaşı olarak kendisi gibi bir mikrobiyolog İstanbul'da iken başka birilerinin bu işle vazifelendirilmesine tepki göstermiş ve nihayet kendisini sürece dahil ettirerek Dr. Roux'nun yanına serumu öğrenmek üzere Paris'e gönderilmiştir. Bkz. Emre Karacaoğlu, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyojohâne-i Şâhâne*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s.29-32.

³⁹ Karacaoğlu, a.g.e., s.29-39.

etmiştir. Kendisinin Fransa hastanelerinde iki kez kuş palazı hastalığına yakalananların tedavisiyle meşgul olduğunu ve yapılacak işlemlerin tamamına vakıf olduğunu bildirmektedir. Ayrıca, kolera hastalığından eser kalmadığı için askeri hastanelere her gün yaptığı teftiş ziyaretlerine de artık gerek kalmamış, Mekteb-i Tıbbiye'nin ıslahı hususundaki layihası da kabul olduğundan bu vazifesi de sona ermiştir. Son duruma göre kuş palazı hastalığına tutulanların tedavisi ile uğraşırsa daha ziyade faydalı olacaktır ve zaten şüpheli bir durum yaşandığı takdirde hastaneleri teftiş etmesi de kuş palazı tedavisi ile meşgul olmasına engel teşkil etmeyecektir. Son olarak Dr. Margery, bu talebi kabul olunursa hal-i hazırdaki bilimsel gelişmelere uygun ve makul fiyatla bir hastane kurulması için rapor tanzim edebileceğini beyan etmektedir.⁴⁰ Konuya ilişkin araştırmalardan anlaşıldığına göre, hastane inşaatındaki aksaklıklar nedeniyle hayli gecikmeler yaşanmış ve süreç uzamıştır. Dr. Margery'nin bu hastanenin başına geçtiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır.

Bir Rüşvet İddiası

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Dr. Margery 1896 yılı Şubat ayı başlarında avlanmak amacıyla Mudanya'ya gitmiştir. Mudanya'da gümrük memuru tarafından av tüfeği ve barut hartuçlarına el konulmuştur. Çünkü ateşli silahlarla şehir içinde dolaşmak yasaktır. Dr. Margery bu olay hakkındaki 11 Mart 1896 tarihli dilekçesinde, gümrük memurunun kendisinden iki yüz elli kuruş ödemesini istediğini, bu memurun kendisine rüşvet vermeyenlere zorluk çıkardığını, zaten Bursa'daki konsolosların bu kişiden şikayetçi olduğunu, bu kişinin İstanbul'daki amiri tarafından korunduğunu, bu nedenle sefaretleri önemsemediğini, kendisinin parayı ödememesi üzerine av tüfeği ile hartuçlarının gümrükte zabt edildiğini beyan etmektedir. Durumu Fransa Konsoloshanesi ile Bursa Valisi'ne de bildirmiş, ancak tüfek ve hartuçların geri alınması için onların yaptıkları başvurulardan bir sonuç elde edilememiştir. Dr. Margery, alıkonulan av tüfeğinin kendisine iadesi, bu memurun bir özür babında bir mazeretname yazması yahut işten atılması, masraf ve hartuç bedellerinin kendisine ödenmesi, tazminat bedeli olarak kendisine yirmi lira verilmesi hususlarının yerine getirilmesini talep etmektedir. Son olarak, iş sürüncemede bırakılacak olursa, keyfiyeti Fransa Sefiri'ne bildirmeye mecbur olacağını bildirmektedir.⁴¹ İlerleyen süreçte usulüne uygun olmayan şekilde alıkonulduğuna karar verilen av tüfeği Dr. Margery'e iade edilerek, tazminat ve sair şartlardan vaz geçmesi

⁴⁰ BOA, Y.MTV 125/131 (16/02/1313 H. – 08/08/1895 M.). EK XVIII ve XIX.

⁴¹ BOA, BEO 742/55650 (27/08/1313 H. – 12/02/1896 M.); BOA, Y.MTV 137/170 (26/09/1313 H. – 11/03/1896 M.).

sağlanmıştır.⁴² Hartuçların da iadesi kararlaştırılmış olmakla birlikte; bunların barutla dolu oldukları ve şehre sokulmalarının sakıncalı olduğu dikkate alınarak, hartuçların iadesi için ilgili kurumlardan izin alınması tavsiye edilmiştir.⁴³ İlgili gümrük memurunun özür dilediğine ya da işten atıldığına dair ise söz konusu belgelerde herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Dr. Margery'nin Gecikmiş Maaşlarının Ödenmesi Talebi

Dr. Margery'nin eldeki belgeler içerisinde gecikmiş maaşlarının ödenmesi ile ilgili tek bir belge bulunmakta olup, bu belge 14 Mayıs 1896 tarihini taşımaktadır. Doğrudan Mâbeyn-i Hümâyûn'a arz edilen bu dilekçede Dr. Margery, beş aydan beri maaşını alamadığını, üç yüz lira alacağı olduğunu, hastaneleri teftiş hizmetini maaşları ödenene kadar askıya aldığını, diğer yabancı memurlara karşı yapılmayan bu muamelenin neden kendisine yapıldığını anlayamadığını bildirmektedir.⁴⁴ İlerleyen dönemde tekrar mukavele yenileme talebinde bulunduğuna göre gecikmiş maaşları ödenmiş olmalıdır.

Dr. Margery'nin Mukavelenin Yenilenmesi Talebi

Mâbeyn-i Hümâyûn'a hitaben kaleme alınan 10 Ağustos 1896 tarihli dilekçede Dr. Margery, 13 Ağustos 1896 tarihinde sona erecek olan mukavelenin bir sonraki yıl için yenilenmesini talep etmiştir. Bir önceki sene, 1895 yılında, mukavele Temmuz ayında yenilenmiştir. Mukavele şartlarına göre şayet bir sonraki yıl için tekrar mukavele yapılmayacaksa bunun karşı tarafa altı ay önceden bildirilmesi gerekmektedir. Dr. Margery bu duruma dikkat çekerek mukavelenin yenilenmesi gerektiğinden bahisle, ayrıca maaşının bu sene Dr. Nicolle'ün aylığı kadar yapılacağını kendisine padişah tarafından vaad edildiğini de hatırlatmaktadır. İlave olarak, bu yıl bir aylık iznini kullanmadığından, gelecek yıl kendisine iki ay izin kullanma hakkı tanınacağını ümit etmektedir.⁴⁵ Ancak, Dr. Margery'nin sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti hizmetinde kaldığına dair herhangi bir belgeye rastlanmadığına bakılırsa, mukavelenin tekrar yenilenmemiş olması olasıdır.

Sonuç

Lyon Hastanesi'nde görevli iken 22 Ocak 1894 tarihinde imzaladığı mukavelenâme ile Osmanlı Devleti hizmetine giren Dr. Louis Margery'nin İstanbul'daki çalışma hayatı, belgelerden anlaşıldığına göre iki buçuk yıl civarında sürmüştür. Bu vazifesini "Yıldız Hastanesi Müfettişi" sıfatıyla

⁴² BOA, BEO 775/58124 (23/11/1313 H. – 06/05/1896 M.).

⁴³ BOA, BEO 795/59561 (04/01/1314 H. – 15/06/1896 M.).

⁴⁴ BOA, Y.PRK.BŞK 46/2 (01/12/1313 H.- 14/05/1896 M.). EK XX ve XXI.

⁴⁵ BOA, Y.PRK.BŞK 47/2 (01/03/1314 H. – 10/08/1896 M.). EK XXII ve XXIII.

sürdürdüğü halde, Beylerbeyi ve Gümüşsuyu gibi başka hastaneler ile bazı kırsalaları da teftiş ettiği ve buralardaki genel sağlık durumuna dair muntazam olarak raporlar sunduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra, bir takım hususlarda da görüşlerine başvurulduğu ve fikri alındığı görülmektedir. Özellikle, Mekteb-i Tıbbiye'nin ıslahı meyanında müfredâtın düzenlenmesi ve öğrencilerin uygulamalı eğitim konusundaki eksikliklerinin giderilmesi ile hastanelerdeki ameliyathanelerin durumu ve yeterli sayıda cerrah bulundurulması hakkında düzenlediği raporları bunun bariz örnekleridir. Dikkat çekici bir husus da, Osmanlı yetkililerinin Dr. Margery'nin fikirlerini önemseyerek, vakit kaybetmeksizin ilgili kurul ve komisyonlarda görüşülmesini; uygulanma kararı alındığı takdirde ise derhal uygulanmasını sağlamaları konusunda gösterdikleri yapıcı tutumdur.

Dr. Margery'nin Bakteriyojîhâne-i Şâhâne Müdürü Dr. Maurice Nicolle ile birlikte çalışma konusunda istekli ve uyumlu olduğu görülmektedir. Gerek Bakteriyojîhâne-i Şâhâne'deki uygulamaları birlikte yürütmeleri, gerekse oluşturulan komisyonlarda beraber görev almaları bu intibai uyandırmaktadır. Ayrıca, Dr. Margery yetkili makamlara ilettiği bazı raporlarında kolera hastalığının kesin tanısı için adres olarak Bakteriyojîhâne'yi ve Dr. Nicolle'ü işaret etmektedir. Bu noktada, Dr. Margery bazı belediye hekimlerinin ve hastanelerde görevli hekimlerin kolera hastalığının teşhisinde ve diğer benzer belirtiler sergileyen hastalıklardan ayrılmasında istenilen düzeyde olmadıkları fikrindedir ve bu hususta şahit olduğu bazı olayları raporlarında aktarmaktadır.

Dr. Margery ile ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir husus da, 10 Ağustos 1896 tarihli raporundan anlaşıldığına göre, kendisinin Osmanlı Devleti hizmetinde kalmayı arzu etmiş olmasıdır. Bir sonraki yıl için de sözleşmenin yenilenmesini beklemiş ve kendi lehine bazı düzenlemeler talep etmiştir. Bu arzusunda Osmanlı yetkililerince öneri ve görüşlerine değer verilmesinin ve gayretlerinden ötürü taltif edilmesinin etkisi olmuş olmalıdır. Ne yazık ki belgelerden kendisinin İstanbul'dan ne zaman ve ne şekilde ayrıldığı anlaşılamamaktadır.

Dr. Margery gibi Osmanlı Devleti hizmetinde bulunmuş yabancı uyruklu uzman kişilerin faaliyetleri ile ilgili çalışmalar, Osmanlı bürokratlarının ilgili konulardaki yaklaşım, tutum ve tavırlarını göstermesi bakımından ve ayrıca bu yabancı uzmanların Osmanlı Devleti'ne ve buradaki çalışma koşullarına bakışlarını bir nebze de olsa yansıtmaları bakımından değer taşımaktadır. Yeni belge ve bulgular elde edildiğinde, noksanların tamamlanacağı ve arada kalan boşlukların doldurulacağı ümit edilmektedir.

Kaynakça**I. Arşiv Kaynakları**

BOA, Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM): 594/19 (24/09/1311 H.-31/03/1894 M.), 594/21 (05/10/1311 H. – 11/04/1894 M.), 595/26 (11/08/1312 H. - 07/02/1895).

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 374/28018 (10/09/1311 H. – 17/03/1894 M.), 551/41305 (18/07/1313 H. – 04/01/1896 M.), 742/55650 (27/08/1313 H. – 12/02/1896 M.), 775/ 58124 (23/11/1313 H. – 06/05/1896 M.), 795/59561 (04/01/1314 H. – 15/06/1896 M.).

BOA, İrade Askerî (İ.AS): 9/29 (13/02/1312 H. – 16/08/1894 M.).

BOA, İrade Hususî (İ.HUS): 22/33 (20/09/1311 H. – 27/03/1894 M.), 22/56 (26/09/1311 H. – 02/04/1894 M.), 22/98 (22/09/1311 H. – 29/03/1894 M.), 23/17 (11/10/1311 H. – 17/04/1894 M.), 29/23 (07/03/1312 H. – 08/09/1894 M.), 30/71 (21/04/1312 H. – 22/10/1894 M.), 34/37 (11/08/1312 H. – 07/02/1895 M.).

BOA, Yıldız Hususî Maruzat (Y.A.HUS): 291/81 (27/08/1311 H. – 05/03/1894 M.), 291/107 (30/08/1311 H. – 08/03/1894 M.), 293/66 (09/10/1311 H. – 15/04/1894 M.), 319/64 (15/08/1312 H. – 11/02/1895 M.).

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV): 97/51 (07/12/1311 H. – 11/06/1894 M.), 97/74 (15/12/1311 H. – 19/06/1894 M.), 102/12 (02/02/1312 H. – 05/08/1894 M.), 111/12-1 (20/06/1312 H. – 19/12/1894 M.), 114/13 (02/08/1312 H. – 29/01/1895 M.), 125/131 (16/02/1313 H. – 08/08/1895 M.), 137/170 (26/09/1313 H. – 11/03/1896 M.).

BOA, Yıldız Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK): 100/3 (03/03/1312 H. – 04/09/1894 M.).

BOA, Yıldız Başkıtâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK): 35/34 (23/08/1311 H. – 01/03/1894 M.), 46/2 (01/12/1313 H.- 14/05/1896 M.), 47/2 (01/03/1314 H. – 10/08/1896 M.).

BOA, Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM): 30/39 (17/07/1311 H. – 24/01/1894 M.), 31/4 (06/10/1311 H. – 12/04/1894 M.).

II. Araştırma ve İncelemeler

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul 2007.

Karacaoğlu, Emre, “Bakteriyolojihâne'nin Kurulması Fikri Üzerine Arşiv Belgeleri Işığında Bazı Mütalaalar”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Cilt 26, Sayı 2, 2018, 66-76.

Karacaoğlu, Emre, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyolojihâne-i Şâhâne*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

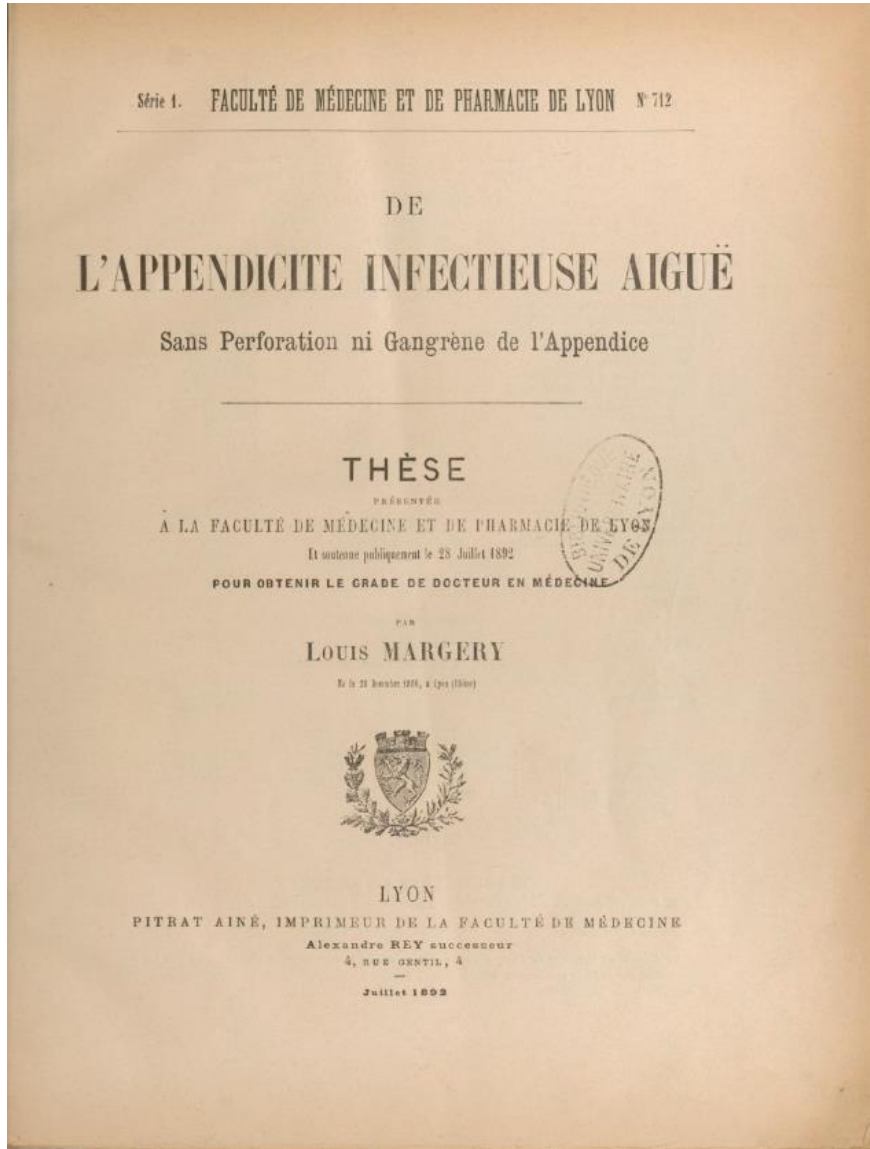
Margery, Louis, *De l'Appendicite Infectieuse Aiguë Sans Perforation ni Gangrène de l'Appendice*, A La Faculté De Médecine Et De Pharmacie De Lyon, Lyon 1892.

Yıldırım, Nuran, Hakan Ertin, "European Physicians/Specialists during the Cholera Epidemic in Istanbul 1893-1895 and their Contribution to the Modernization of Healthcare in the Ottoman State", *Health, Culture and the Human Body: Epidemiology, Ethics and History of Medicine; Perspectives from Turkey and Central Europe*, ed. İlhan İlkılıç, Hakan Ertin, Rainer Brömer, Hajo Zeeb, BETIM Center Press, İstanbul 2014.

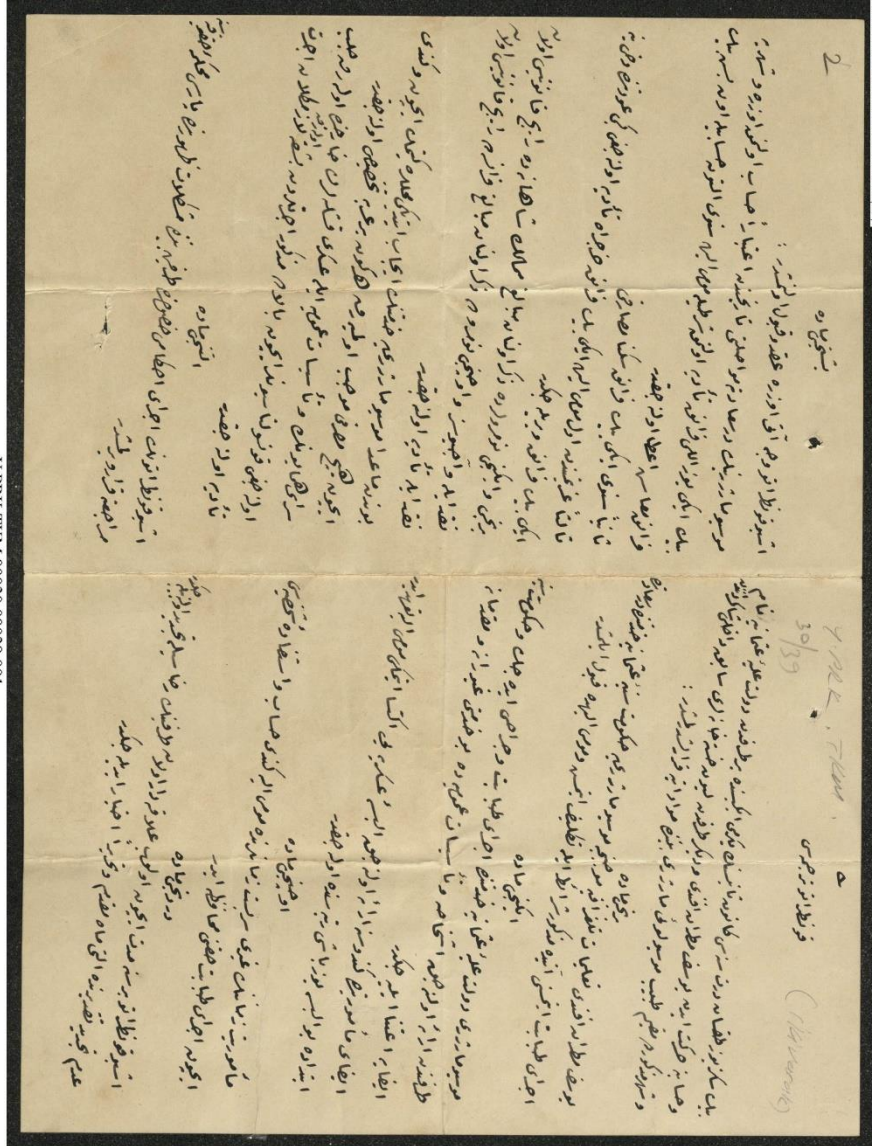
Yıldırım, Nuran, "Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", *14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.419-436.

EKLER

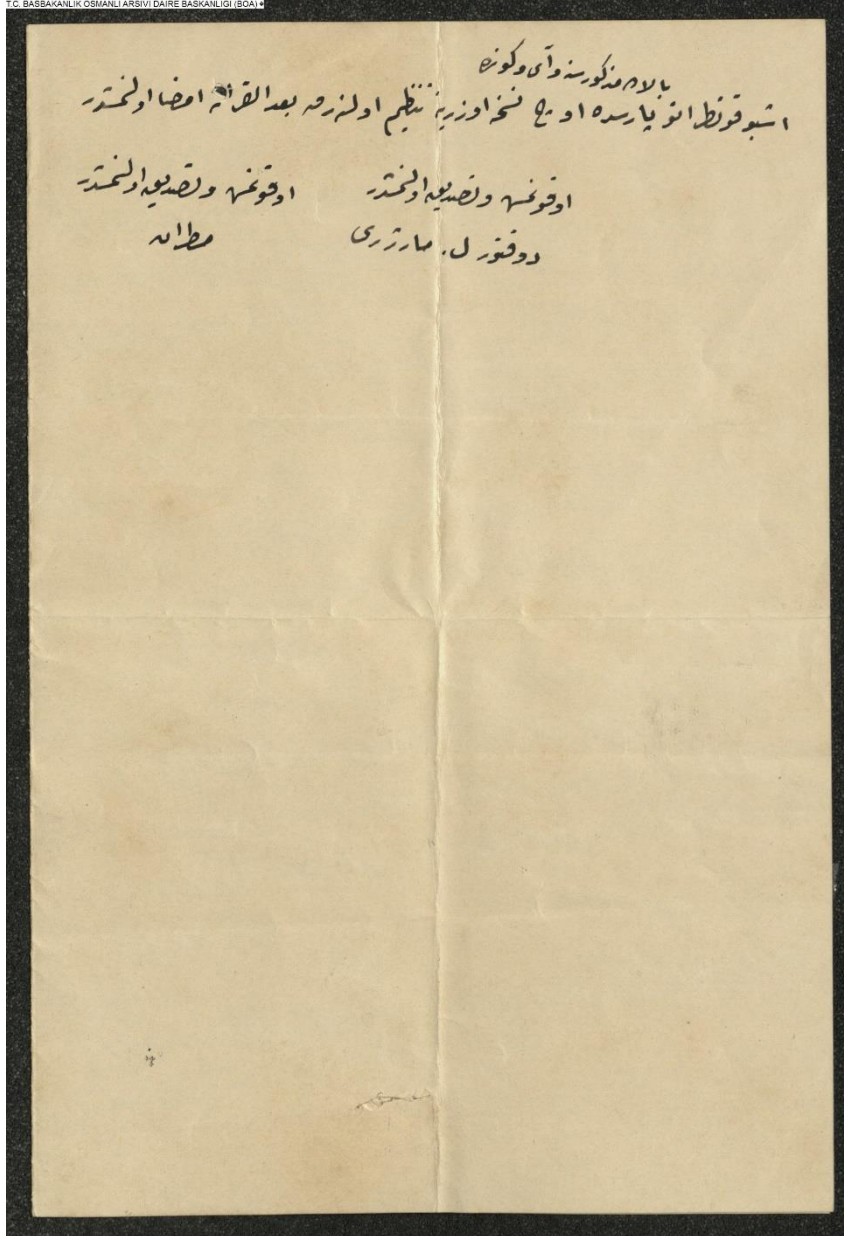
EK I: Dr. Louis Margery'nin Doktora Tezinin İç Kapak Sayfası

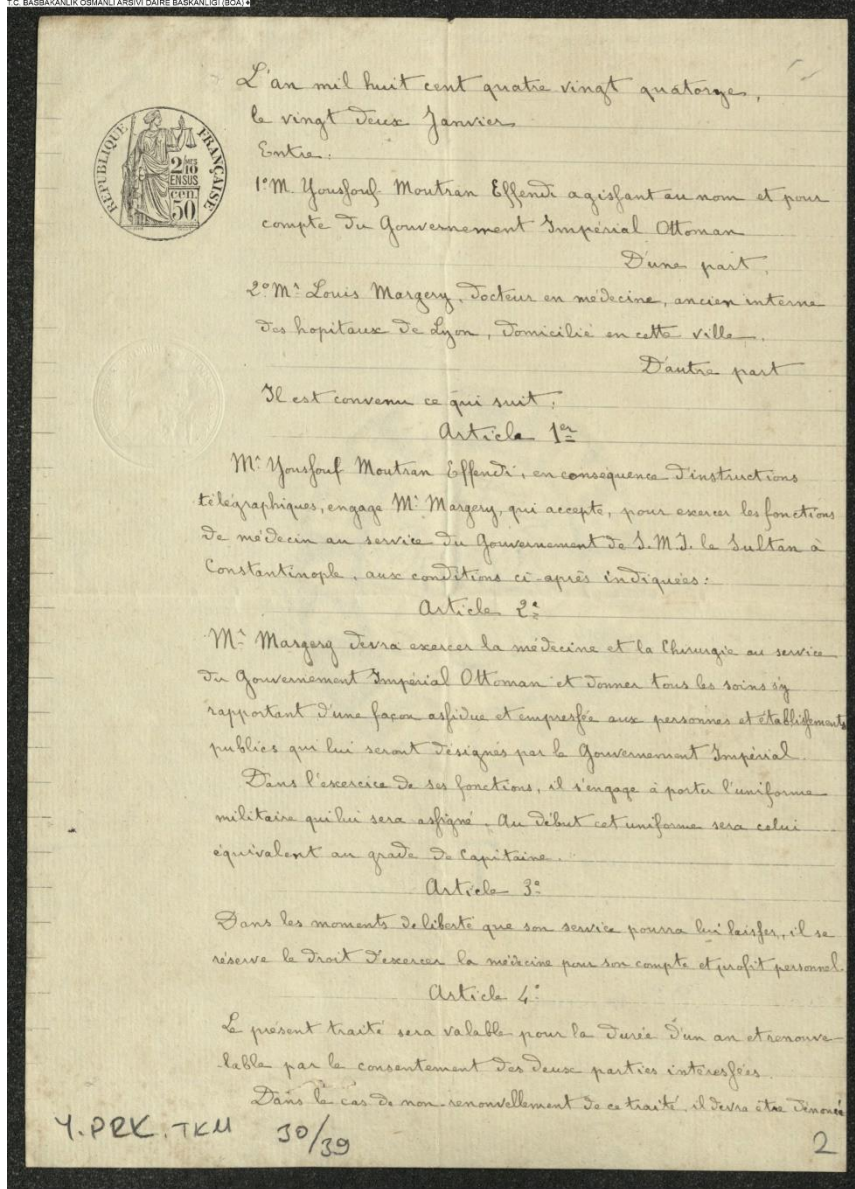
EK IIa: Mukavelenâme Tercümesinin İlk Sayfası

EK IIb: Mukavelenâme Tercümesinin İkinci Sayfası

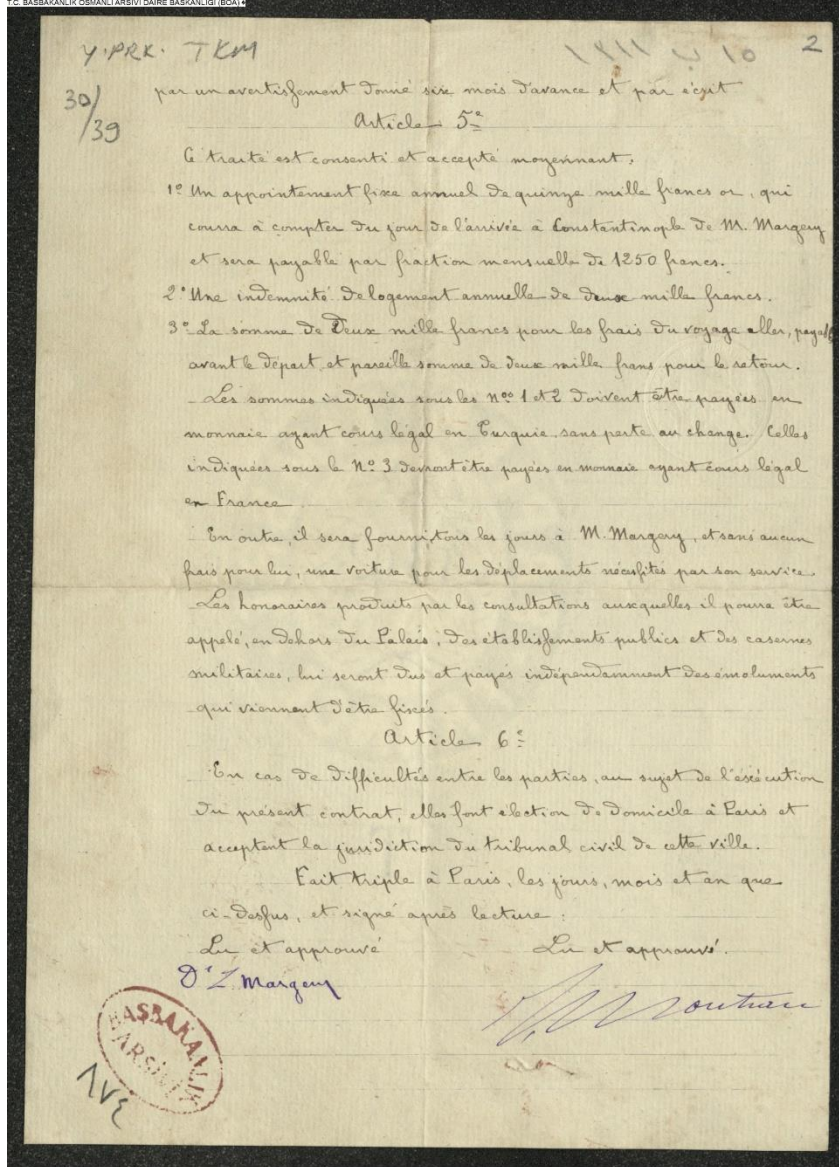

Y.PRK.TKM.00030.00039.001

Y.PRK.TKM.00030.00039.002

EK IIc: Fransızca Mukavelenâmenin İlk Sayfası

Y.PRK.TKM.00030.00039.002

EK II: Fransızca Mukavelenâmenin İkinci Sayfası

EK III: Mukavelenâme Tercümesinin Transkripsiyonlu Metni

Kontrato Tercemesi

Bin sekiz yüz doksan dört senesi Kânûn-ı Sânisinin yirmi ikisinde bir taraftan Devlet-i ʿAliyye-i ʿOsmâniye nâm ve hesâbına hareket eden Yusuf Mutrân Efendi ve diğer taraftan Lyon Hastahâneleri sâbık dâhilî şâkirdânından ve şehir-i mezkûrda mukîm tabîb Mösyö Louis Margery beyinde mevâdd-ı atîye karârlaştırılmıştır:

Birinci Mâdde

Yusuf Mutrân Efendi taʿlîmât-ı telgrafiye mücebince Mösyö Margery'e hükûmet-i seniyye-i ʿOsmâniye hizmetinde Dersaʿâdet'te icrâ-yı tabâbet etmesini âtîde mezkûr şerâ'it ile teklîf etmiş ve mûmâ-ileyh de kabûl eylemiştir.

İkinci Mâdde

Mösyö Margery Devlet-i ʿAliyye-i ʿOsmâniye hizmetinde icrâ-yı tabâbet ve cerrâhi edecek ve hükûmet-i seniyye tarafından irâ'e olunacak eşhâsa ve te'sîsât-ı ʿumûmiyede bu hizmeti gayûrâne ve mukaddimâne îfâya iʿtinâ eyleyecektir.

Îfâ-yı me'mûriyette kendisine irâ'e olunacak elbise-i ʿaskeriyeyi iktisâ etmeği mûmâ-ileyh ta'ahhüd eder. İbtidâda bu elbise yüzbaşı rütbesinde olacaktır.

Üçüncü Mâdde

Me'mûriyet zamânının gayrı serbest zamânlarında mûmâ-ileyh kendi hesâb ve istifâde-i şahsiyesi için icrâ-yı tabâbet hakkını muhâfaza eder.

Dördüncü Mâdde

İşbu kontrato bir sene müddet için olup ʿalâkadâr olan tarafeynin rızâsıyla tecdîd olunabilecektir. ʿAdem-i tecdîd takdîrinde altı mâh mukaddem ve tahrîren ihbâr edilecektir.

Beşinci Mâdde

İşbu kontrato vech-i âfî üzere ʿakd ve kabûl olunmuştur:

Mösyö Margery'nin Dersaʿâdet'e muvâsalatı târîhinden iʿtibâren hesâb olunmak üzere ve şehriye bin iki yüz elli Frank te'diye olunmak şartıyla mûmâ-ileyhe senevî altun hesâbıyla on beş bin frank ma'âş iʿtâ olunacaktır.

Sâniyen senevî iki bin frank süknâ masârifî

Sâlisen  azîmetinden evvel mûmâ-ileyhe iki bin frank harcırâh te'diye olunacağı gibi  avdetinde dahi yine iki bin frank verilecektir.

Birinci ve ikinci numerolarda zikr olunan mebâliğ memâlik-i şâhânedede râyic-i kanûnîsi olan nakd ile ve acyosuz ve üçüncü numeroda zikr olunan mebâliğ Fransa'da râyic-i kanûnîsi olan nakd ile te'diye olunacaktır.

Bundan mâ adâ M sy  Margery'e hidmetinin ic b ettiği mahallere gitmek i in ve kendi i in hi  masrafı m cib olmayarak herg n bir  araba tahs s olunacaktır.

Sar y-ı h m y nun ve te's s t-ı  um miye ile  asker  k şlaların h ricinde olarak celb olunacağı kons ltasyonlar i in b l da mezk r  cretlerden ba ka olarak l zım gelen  cret te'diye olunacaktır.

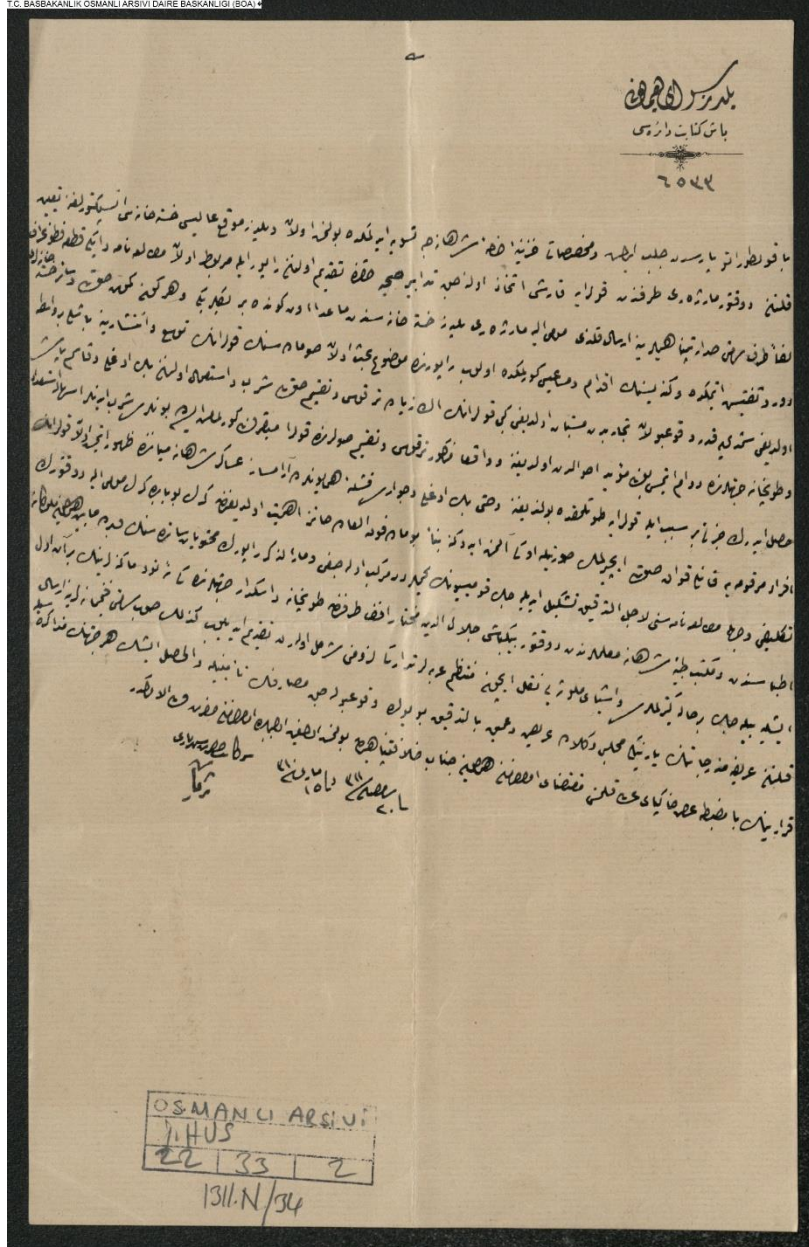
Altıncı M dde

İ bu kontratonun icr -yı ahk mı hus sunda tarafeyn beyninde m şkil t zuh runda Paris mahkeme-i huk kiyesine m r ca ata kar r verilmiştir.

B l da mezk r sene ve ay ve g nde i bu kontrato Paris'te  n sha  zerine tanz m olunarak ba de'l-kar r imz  olunmuştur.

OkunmuŐ ve tasdik olunmuştur. OkunmuŐ ve tasdik olunmuştur.
Doktor L. Margery Mutr n

EK IV: İ.HUS 22/33

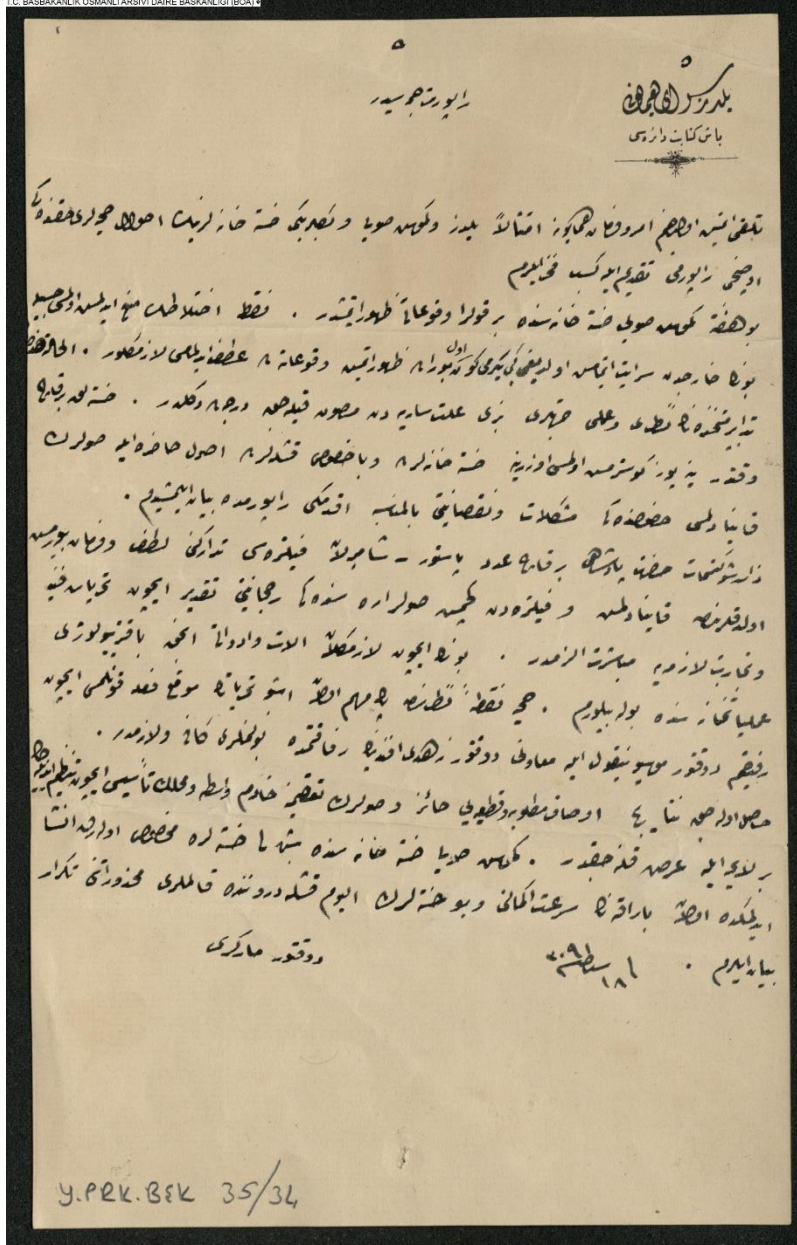
EK V: İ.HUS 22/33 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi 6533

Bâ-kontrato Paris'ten celb olunmuş ve muhassasâtı hazîne-i hassâ-i şâhânece tesviye edilmekte bulunmuş olan ve Yıldız mevki-i °âlîsi hastahânesi inspektörlüğüne ta°yîn kılınan Doktor Marjeri tarafından koleraya karşı ittihâz olunacak tedâbîr-i sıhhiye hakkında takdîm olunan rapor ile merbût olan mütâla°anâme ve iki kît°a fotoğraf leffen taraf-ı sâmiye-i sadâret-penâhîlerine irsâl kılındı. Mûmâ-ileyh Marjeri Yıldız Hastahânesi'nden mâ°adâ on günde bir Beylerbeyi ve her gün Gümüşsuyu ve sâ°ir hastahâneleri vürûd-ı teftîş etmekte ve kendisinin ikdâm ve mesâ°isi görülmekte olup raporunda mevzû°-ı bahs olan su mâddesinin koleranın tevsî° ve intişârına şâyî° bir vâsita olduğu şimdiye kadar vukû° bulan tecâribden müstebân olduğu gibi koleranın en ziyâde Terkos ve Taksim suyu şürb ve isti°mâl olunan Beyoğlu ve Kasımpaşa ve Tophâne cihetlerinde devâm etmesi bundan mü°eyyed ahvâlden olduğu ve vâkı°a mezkûr Terkos ve Taksim sularında kolera mikrobu görülmemiş ise de bunları şürb edenler ishâle isti°dâd hâsıl ederek cüz°î bir sebep ile koleraya tutulmakta bulunduğuna ve hattâ Beyoğlu ve civârı kışla-i hümâyûnlarda ârâm-sâz °asâkir-i şâhâne meyânında zuhûr etmiş olduklarının efrâd-ı merkumeye Kanlı Kavak suyu içirilmek sûretiyle önü alınmış idüğüne binâ°en bu mâdde fevk-al-°ade hâ°iz-i ehemmiyet olduğundan gerek bu bâbda gerek mûmâ-ileyh doktorun teklîfi vechiyle mütâla°anâmesini li-ecli°l-tedkîk teşkîl edilecek komisyonun kimlerden mürekkeb olacağı ve mârrü°z-zikr raporun muhteviyât-ı sâ°iresinin bir de Mâbeyn-i hümâyûn-ı mülûkâne etıbbâsından ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne mu°allimlerinden Doktor Binbaşı Celâleddin Muhtâr Efendi tarafından Tophâne ve Üsküdâr cihetlerindeki etüv makinelerinin bir ân evvel işleyebilecek bir hâle getirilmeleri ve eşyâ-yı mülevveseyi nakl için muntazam °arabalar tedâriki lüzûmunu şâmil olarak takdîm edilip kezâlik savb-ı sâmi-i fahîmânelerine irsâl kılınan °arîza mündericâtının yârınki Meclis-i Vükelâ'da °arîz ve °amîk bi°l-tedkîk bu yolda vukû° bulacak masârifin te°mîniyle ve°l-hâsıl işin her cihetinin müzâkeresiyle karârının bâ-mazbata °arz-ı hâk-i pâyi° kılınması muktezâ-yı emr u fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîden bulunmuş olmağın ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü°l-emrindir. Fî 20 Ramazân 311 ve fî 15 Mart 310 [27 Mart 1894 Salı]

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Süreyyâ

EK VI: Y.PRK.BŞK 35/34

EK VII: Y.PRK.BŞK 35/34 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

Rapor Tercümesidir

Telkîn etmiş olduğum emr u fermân-ı hümâyûna imtisâlen Yıldız ve Gümüşsuyu ve Beylerbeyi Hastahânelerinin ahvâl-i sıhhiyeleri hakkındaki üçüncü raporumu takdîm ile kesb-i fahr eylerim.

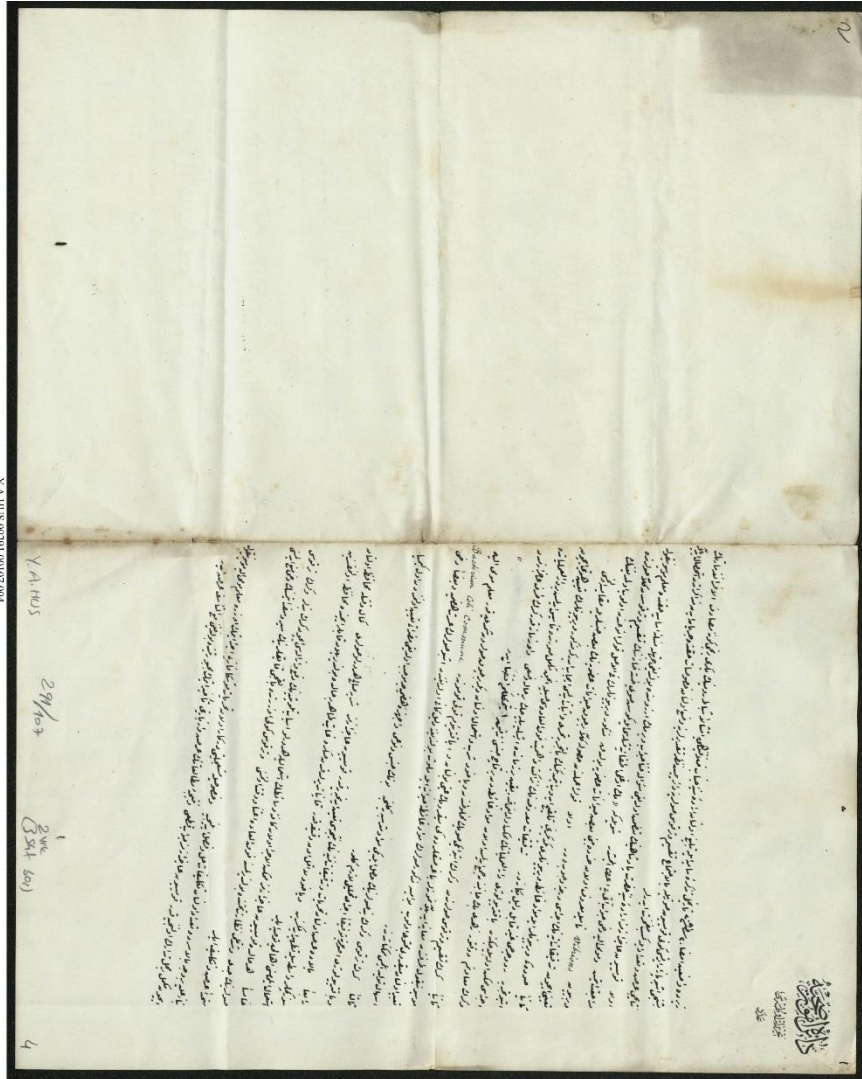
Bu hafta Gümüşsuyu Hastahânesi'nde bir kolera vukû'âtı zuhûr etmiştir. Fakat ihtilâtın men' edilmiş olması hasebiyle bunun hâricden sirâyet etmemiş olduğu gibi yirmi gün evvel burada zuhûr etmiş vukû'âta da 'atf edilmesi lâzım gelir. El-hâletü hazîhi tedâbîr-i müttehizenin nazârî ve 'amelî cihetleri bizi 'illet-i sâriyeden masûn kılacak derecede değildir. Hastalık birkaç vakittir yine yüz göstermiş olması üzerine hastahânelerde ve bâ-husûs kışlalarda usûl-i hâzıra ile suların kaynatılması husûsundaki müşkülât ve noksâniyeti bi'l-münâsebe akdemki raporumda beyân eylemiştim.

Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i pâdişâhî birkaç 'aded Pasteur - Chamberland filtresi tedârikini lutf-ı fermân buyurmuş olduklarından kaynatılmış ve filtreden geçmiş sular arasındaki rûchâniyeti takdîr için taharriyât-ı fenniye tecârib-i lâzimeye mübâşeret elzemdir. Bunun için lâzım gelen âlât ve edevâtı ancak Bakterioloji 'Ameliyâthânesi'nde bulabilirim. Sıhhiye nokta-i nazarından pek mühim olan işbu taharriyâtın mevki'-i fi'ile konulması için refikim Doktor Mösyö Nikol ile mu'âvini Doktor Zühdü Efendi'nin refâkatimde bulunmaları kâfi ve lâzımdır.

Hâsıl olacak netâyîc evsâf-ı matlûbe ve kat'iyeyi hâ'iz ve suların ta'kîmine hâdim vâsıta ve mahallin te'sîsi için tanzîm edilecek bir lâyiha ile 'arz kılınacaktır. Gümüşsuyu Hastahânesi'nde şübheli hastalara mahsûs olarak inşâ edilmekte olan barakanın sür'at-i ikmâlîni ve bu hastaların elyevm kışla derûnunda kalmaları mahzûrâtını tekrâr beyân eylerim.

Fî 18 Şubat 309 [2 Mart 1894 Cuma]
Doktor Margery

EK VIII: Y.A.HUS 291/107-4

Y.A.HUS 291/107-4

Y.A.HUS

291/107

291 (50)

4

2

Handwritten signature and text in Ottoman Turkish script.

EK IX: Y.A.HUS 291/107-4 Transkripsiyonlu Metni

Dâ'ire-i Sıhhiye
Tahrîrât Odası
°Aded

ZİRDE VÂZ'İN-İ İMZÂ 20 Şubat 309 târîhli tezkire-i sâmiye ile tebliğ olunan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîye imtisâlen şubat-ı rûmînin yirmi birinci gününe müsâdîf alafranga martın beşinci işbu pazartesi günü komisyon sûretîyle bi'l-ictimâ° Taksim ve Terkos sularına dâ'ir pîş-i nazar-ı takdîrlerine vaz° olunan husûsât hakkında cereyân eden müzâkerâttan istihsâl edilen netâyîci °arz ve ta°dâd ile kesb-i mefharet ederler.

Evvelen komisyon-ı °âcizânemiz irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhînin mutazammın olduğu su'âle fennen cevâb vermek arzusunda bulunduğu cihetle mes'ele-i esâsiye hakkında mu°allim Mösyö Nikol'e mirâca°at etmiş ve mûmâ-ileyh dahi cevâb-ı âtîyi i°tâ eylemiştir. Şöyle ki “Beyoğlu İtfâ'îye Kışlası ile Gümüşsuyu Hastahânesi'nin Taksim ve Terkos'tan gelen sularında vibriyon (vibrions) nâmıyla ma°rûf olan hurdebîni ba°zı hayvânât-ı °uzviye bulduk. Mezkûr vibriyonların fi'l-asl kolera nev°inden olup olmadığının ta°yîni için tedkîkat-ı atînin icrâsı derece-i vücûbdir. Evvelen kolera °amelinden husûle gelen bir çok hayvânât-ı °uzviyenin ba°zı cinsleriyle mukayese olunması, sâniyen sudaki vibriyonlar ile mevâdd-ı gâ'ita vibriyonları yek-dîgerini telkîh edip etmediğinin bi'l-tecrûbe taharrî ve isbât edilmesi îcâb eder ki mezkûr vibriyonların ta°yîn-i hiddeti için işbu tecrûbe reddi gayr-i kabil delîl-i yegânedir. Tedkîkat-ı ma°rûzanın nezâket ve ehemmiyet-i fevk-al-°âdesi hasebiyle ancak mükemmel sûrette te'sîs edilmiş bir dârü'l-°ameliyâtta icrâsı mümkün olabileceğinden Bakteriyoloji Dârü'l-°ameliyâtı'nın mümkün olduğu kadar yakın bir zamânda işleyebilecek bir hâle vaz°ı ve o zamâna kadar gerek taraf-ı °âcizânemden ve gerek mu°âvinim Doktor Zühdü Bey cânibinden cem° edilmiş olan mevâdd-ı gâ'itadan birkaç cinsini tedkîk etmekliğim iktizâ eder.”

Sâniyen gerek Taksim ve Terkos sularından ve gerek işbu iki suyun mahlûtundan veyâhûd şûrb ve isti°mâl olunan dîger bir çok sulardan şimdiye kadar mu°allim-ı mûmâ-ileyh Mösyö Nikol tarafından mu°âyene edilen numûneler bağırsaklardaki mikrobun °aynı bulunan ve “bakterium koli komune (Bacterium coli commune)” ta°bîr olunan mikrobu muhtevî olup bu ise mezkûr suların mevâdd-ı gâ'ita-i hayvâniye ile mülevves bulunduğuna delîl-i kâfi olduğundan işbu suların °usret-i hazmiye ve ba°zan dahi ishâl tevîd eylemesi mümkünâttandır.

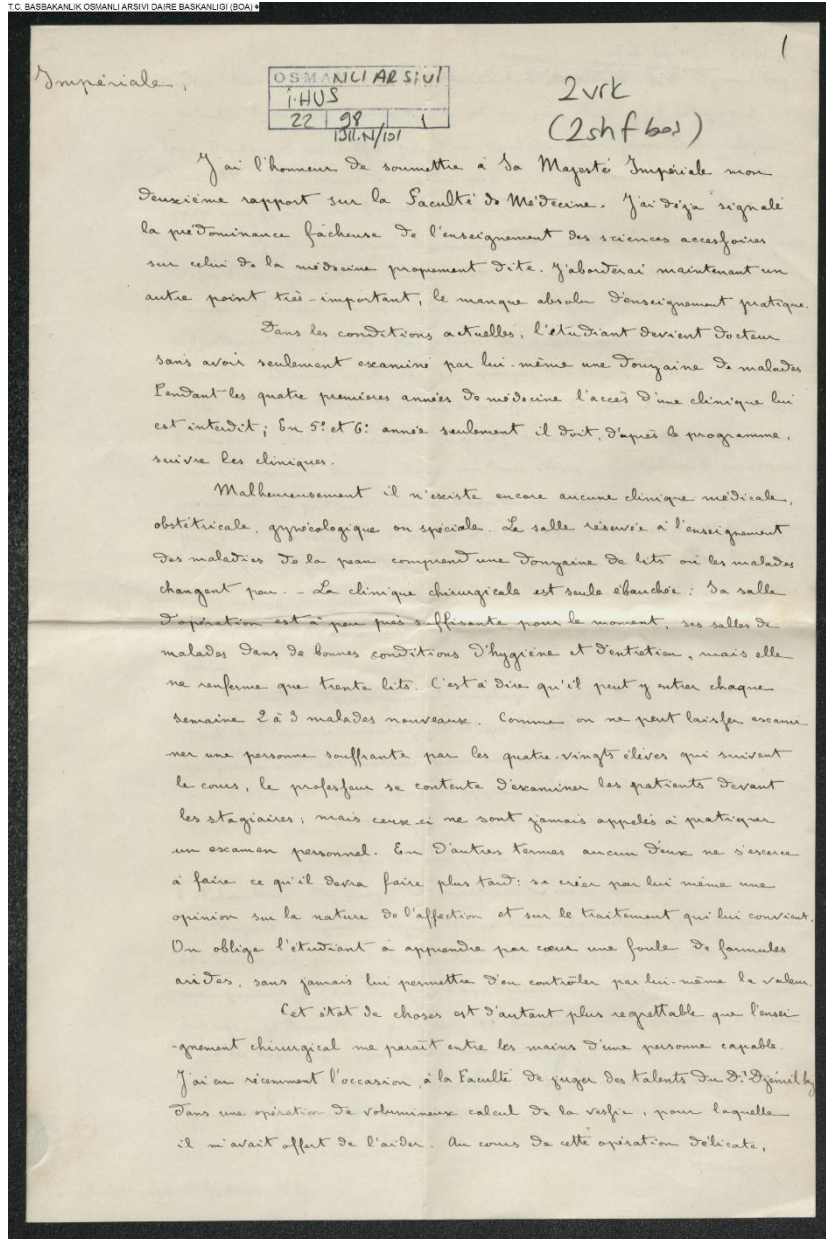
Sâlisen gerek Terkos ve gerek bend sularının hâsıl eylediği mevâdd-ı mikrobiye gelince bunun cins ve nev'î ve echize-i hazmiyece mücib olduğu mazarrâtı ta'cûn olunmazdan evvel kimyâ ve bakteriyoloji usûllerine tevffikan icrâ-yı tahlîli lâzım gelir.

Râbi'an bâlâda 'arz olunan taharriyât ve tedkîkat-ı fenniye netîcesi ta'ayyün edinceye kadar komisyon-ı 'âcizânemiz şürbe sâlih her türlü suları kemâl-i dikkatle muhâfaza olunan süzgeçler vâsıtasıyla tathîr edilmeksizin veyâhûd lâ-ekall on dakîka kadar kaynatıldıktan sonra gâyet tâhir bir hâlde bulundurulmuş kaplar içinde muhâfaza olunmazsınız isti'mâl eylememesini ahâliye tavsiye eyler.

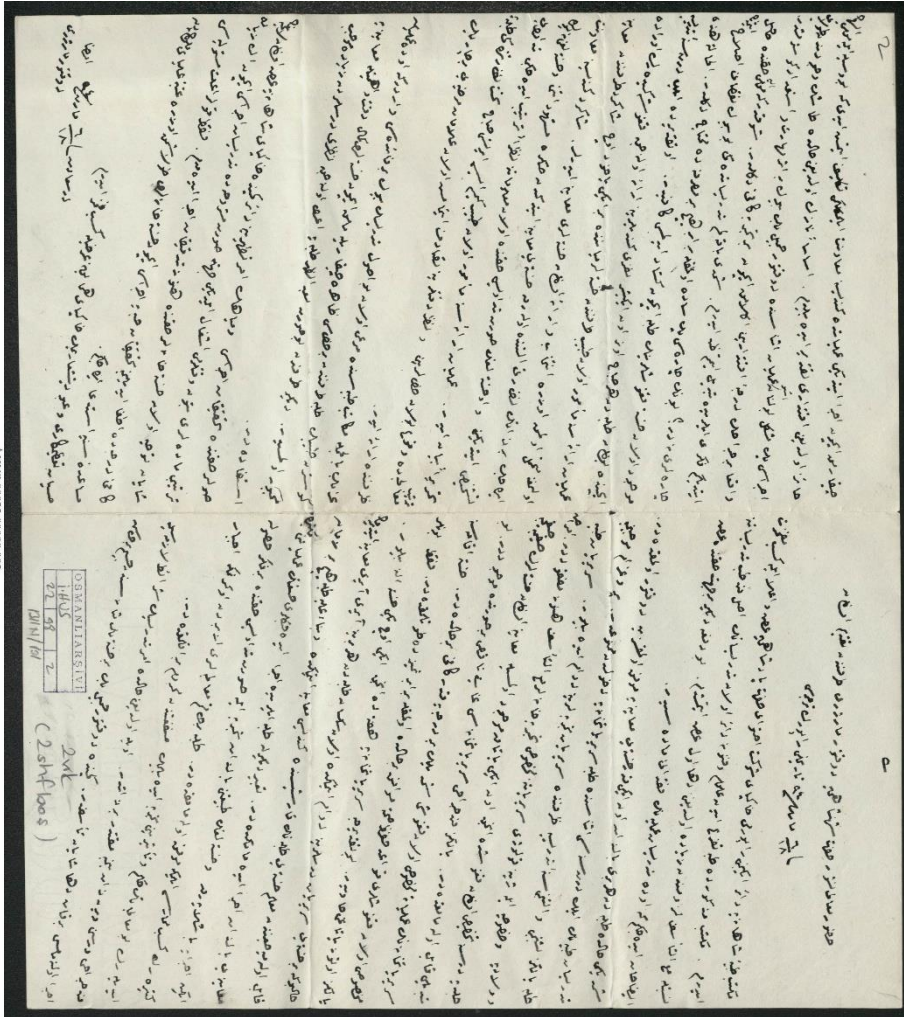
Hâmisen her hâlde komisyon-ı 'âcizânemiz mümkünü'l-icrâ olan kâffe-i vesâ'itin isti'mâliyle her türlü esbâb-ı telvîsiyenin def' ve izâlesi için gerek bendler ve gerek Terkos sularının ciddi şiddetli nezâret tahtında bulundurulmasına fev-al-'âde i'tinâ ve dikkat olunmasını ve Terkos Gölü üzerinde balıkçı kayıklarının seyrüsefer etmesinin dahi men' edilmesini müttehiden 'arz ve teklîf eyler.

Binâ'en-'aleyh ber-vech-i bâlâ serd ve ta'dâd olunan teklîfât hall ve hâsıl edilinceye ve husûsiyle müsta'ciliyeti derkâr olan taharriyât-ı müşkâfâneyi icrâ etmek üzere mu'allim-i mûmâ-ileyh Mösyö Nikol için mükemmel bir mahall tedârik olununcaya kadar komisyon-ı 'âcizânemiz cevâb-ı kat'î ve netîce-i mütâla'âtının 'arz ve izbârını te'hîr etmek mecbûriyetinde bulunduğunu me'a't-te'essüf 'arz eder.

EK Xa: İ.HUS 22/98-1a (Raporun Fransızca Aslının İlk Sayfası)

EK Xc: İ.HUS 22/98-2 (Raporun Tercümesi)

I.HUS.00022.00908.002

EK XI: İ.HUS 22/98-2 Transkripsiyonlu Metni

Huzûr-ı me^câlî-nüşûr-ı hazret-i şehinşâhîye Doktor Marjeri tarafından takdîm olunan fi 6/18 Mart 94 târîhli raporun tercemesi

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye dâ'ir ikinci raporumu hâk-i pâyi şevket-ihtirâyı hazret-i pâdişâhîye ^carz ve i^clâ ile kesb-i mefharet ederim. Mekteb-i mezkûrda tıbbâ teferru^c eden ulûm ve fûnûna dâ'ir olan tadrîsâtın asıl fenn-i tıb tadrîsâtına nisbetle me^ca't-te'essüf lüzûmundan ziyâde olduğunu daha evvel ^carz etmiştim. Bu def^a dîger bir cihet hakkında ^carz-ı îzâhât edeceğim ki o da tadrîsât-ı ^cameliyenin fikdânı mâddesidir.

Şimdiki hâlde talebeden her biri bizzât on iki kadar hastayı mu^câyeneye muvaffak olmaksızın doktor olmaktadır. Tadrîsât-ı tıbbiyenin ilk dört senesi esnâsında talebe serîriyâthâneye duhûlden memnû^cdur. Program mücebince talebe yalnız beşinci ve altıncı sene-i tadrîsiye zarfında serîriyât tecrübelerine devâm edebilir. Serîriyât-ı tıbbiye ve vilâdeye ve husûsiye ile jinekoloji serîriyâtına mahsûs tecrübâhâneler me^ca't-te'essüf henüz mefkûddur. Emrâz-ı cildiye dersine tahsîs olunan koğuştta ancak on iki yatak mevcûd olmasıyla mu^câyene olunan hastaların sıkça sıkça tebdîli kabil olamamaktadır. Yalnız fenn-i cerrâhi serîriyâthânesi gâyet nâkıs bir sûrette mevcûddur. Bu serîriyâthânenin ^cameliyâta mahsûs olan koğuştta şimdilik bir dereceye kadar kâfi bir hâldedir. Hasta ikametinde mahsûs olan koğuştta kavâ'id-i hıfzû's-sıhhate muvâfık bir hâlde olmakla berâber temiz de tutulmaktadır. Fakat bunlar yalnız otuz yatağı hâvîdir. Bu takdîrce serîriyâthâneye haftada ancak iki üç yeni hasta alınabilir. Hâlbuki bir hastayı serîriyât derslerine devâm etmekte olan seksen talebeden her birine ayrı ayrı mu^câyene ettirmek kabil olamayacağından mu^callim hastayı talebenin karşısında kendisi mu^câyene etmekte ve binâ'en-^caleyh talebe hiçbir zamân mu^câyeneyi bizzât icrâ edememektedir. Ta^cbîr-i dîgerle talebe ileride icrâ edecekleri hastanın ^cameliyâtını mektebde iken icrâyâ başlayarak ve hastalığın tabi^catını bizzât tecrübe ile sûret-i tedâvisi hakkında bir fikir husûle getirerek kesb-i mahâret eylemeğe muvaffak olamamaktadır. Talebe bir takım mu^câleceleri ezberden öğrenmeğe icbâr edilerek bu mu^câlecâtın hükm ü te'sîrini tecrübe edebilmek menfa^catinden mahrûm bırakılmaktadır.

Fenn-i cerrâhi dersini veren zât bence muktedir bir zâttır. Öyle olduğu hâlde emr-i tadrîsin şerâ'it-i lâzimesiyle icrâ olunamaması bir kat daha şâyân-ı te'essüfdür. Geçende Doktor Cemil Bey bir hastanın mesânesinden cesîm bir taş çıkarmak için icrâ ettiği ^cameliyâttta kendisine mu^câvenet eylemekliğimi teklîf etmiş idi ki bu vesîle ile mûmâ-ileyhin hâ'iz olduğu iktidârı takdîr edebildim. Esâsen nâzik olmadığı hâlde taşın vücûdundan dolayı icrâsı pek müşkil bulunan işbu ^cameliyât esnâsında Doktor Cemil Bey büyük eser-i

mahâret ve isti'dâd göstermiştir. Vâkı'â bir cerrâhın derece-i iktidârını anlamak için bir tecrübe kâfi değildir. Şu kadar ki mûmâ-ileyh hakkında hâsıl ettiğim fikri ileride tebdîl etmem zann ederim. Şimdi bakalım tadrîsâtta bu büyük noksânı islâh etmenin çâreleri nedir? Bunun çâresi pek sâde olmakla berâber hiçbir masrafa da muhtâc değildir. El-hâletü-hâzâ mevcûd olan hasta koğuşlarının talebe için küşâd edilmesi kâfidir. O vakitten beri ilk dört sene-i tadrîsiye içinde bulunan talebeden her sabâh on on ikişer neferi kendilerine irâ'e olunacak koğuşa giderek orada 'ameliyât irâ'esine me'mûr olan tabîb tarafından hastalar meyânında bir iki yâhûd üç şâkird tarafından mu'âyene olunmağa muhtemel olmak üzere intihâb ve irâ'e olunan hastaları mu'âyene ederler. Şâkird kendisine mu'âvenet edecek bir zâtın nezâreti altında olarak hastayı mu'âyene ettikten sonra meşhûdâtını ve hastalığı ne yolda teşhîs ettiğini ve o hastalığın sûret-i tedâvîsi hakkında olan ma'lûmâtına nazaran tertîb edeceği tedâvîyi tahrîren beyân eder. 'Ameliyât irâ'esine me'mûr olan tabîb kim ise ertesi sabâh taht-ı nezâretindeki talebesine tertîb-i mu'âlecede vukû' bulan hatâlarını ve nazar-ı dikkatlerine tesâdüf etmemiş olan 'alâmât-ı maraziye'yi bir zarfında irâ'e eder.

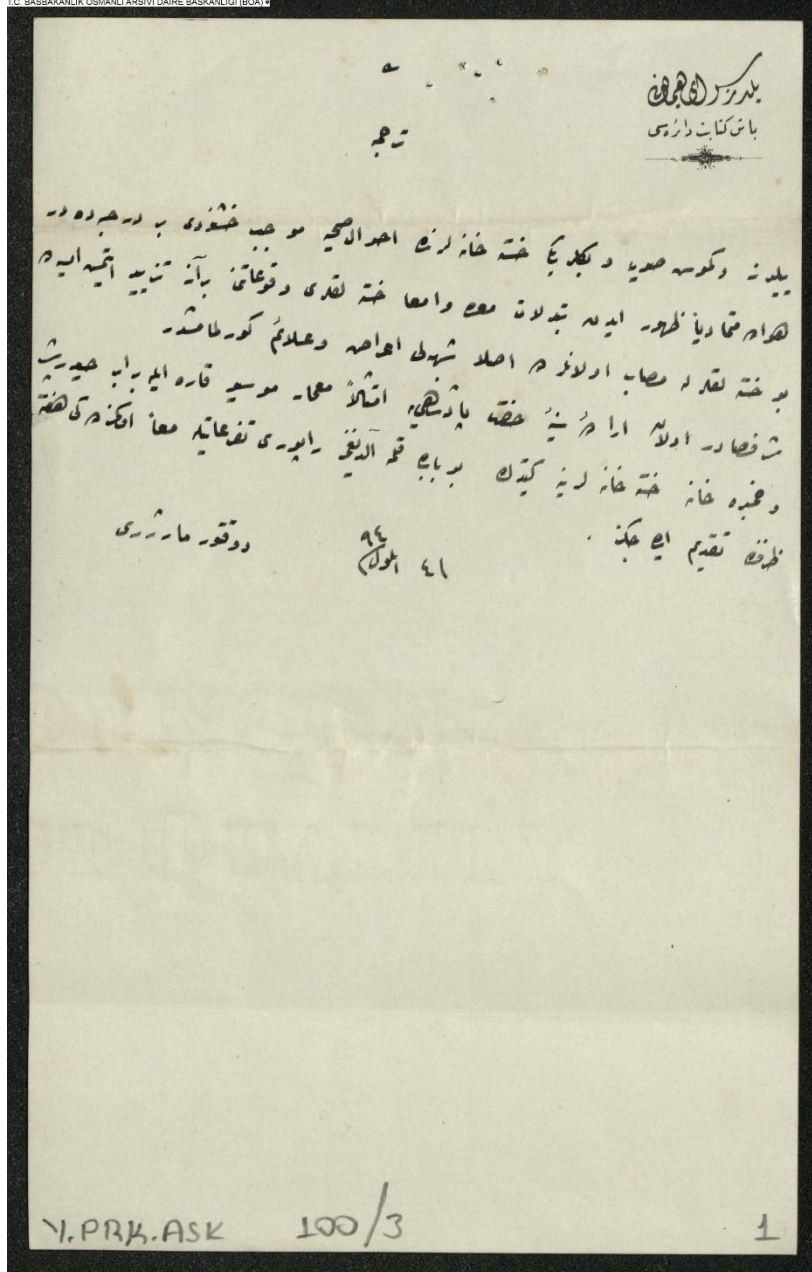
Garbın bi'l-cümle mekâtib-i tıbbiyesinde mer'î olan bu usûl-i tadrîsin büyük bir fâ'idesi vardır ki orada 'ameliyât gösteren tabîbin talebe tarafından bir hatâsı zâhire çıkarılamamak için hastaları kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle mu'âyene'ye mecbûr olmuştur. Diğer taraftan bu sûret ba'de'z-zuhr talebeye i'tâ olunacak nazârî derslerden ziyâde mûcib-i istifâdedir. Sular hakkında tahkîkat icrâsı ve miyâhın emr-i tathîrine dâ'ir geçende hâk-i pâ-yı şâhâneye 'arz olunan lâyhânın tertîbi mâddeleri bütün dikkatlerimi işgâl eylediği cihetle sûret-i meşrû'ada tadrîsât icrâsı için en ziyâde şâyân-ı tavsiye olan hastahâneler hakkında henüz tedkîkat icrâ edemedim. Fakat kolera illet-i müstevliyesi kâfi derecede itfâ edilmesine tahkîkat-ı ciddiye icrâsı için hastahâneleri dolaşmak üzere 'atebe-i 'ulyâ-yı mülûkânedan müsâ'ade-i seniyye istid'â edeceğim.

Hissiyât-ı ta'zîm-kârî ve 'ubûdiyet-şî'ârımın hâk-i pâ-yı hümâyûna 'arzıyla kesb-i fahr ederim.

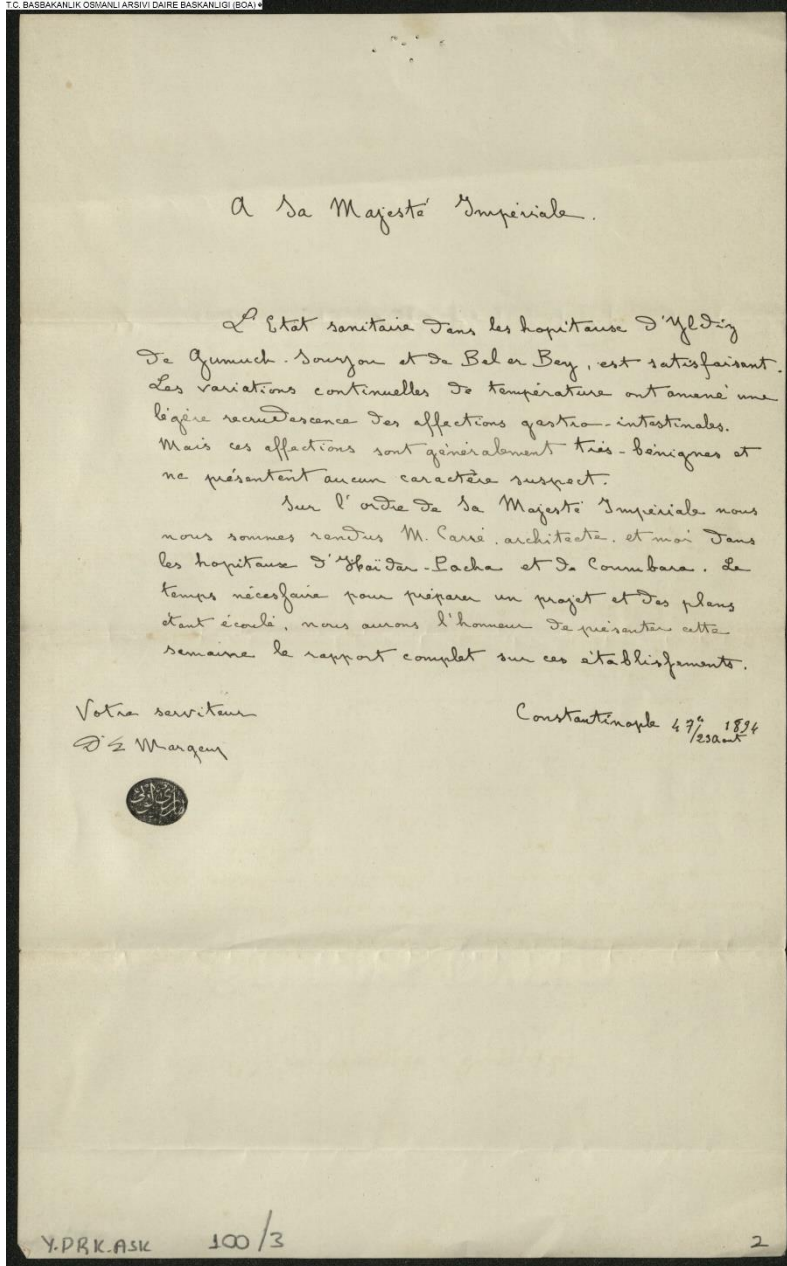
Dersa'âdet Fî 6/18 Mart 94

Doktor Marjeri

EK XIIa: Y.PRK.ASK 100/3-1 (Raporun Tercümesi)

EK XIIb: Y.PRK.ASK 100/3-2 (Raporun Fransızca Aslı)

EK XIII: Y.PRK.ASK 100/3-1 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

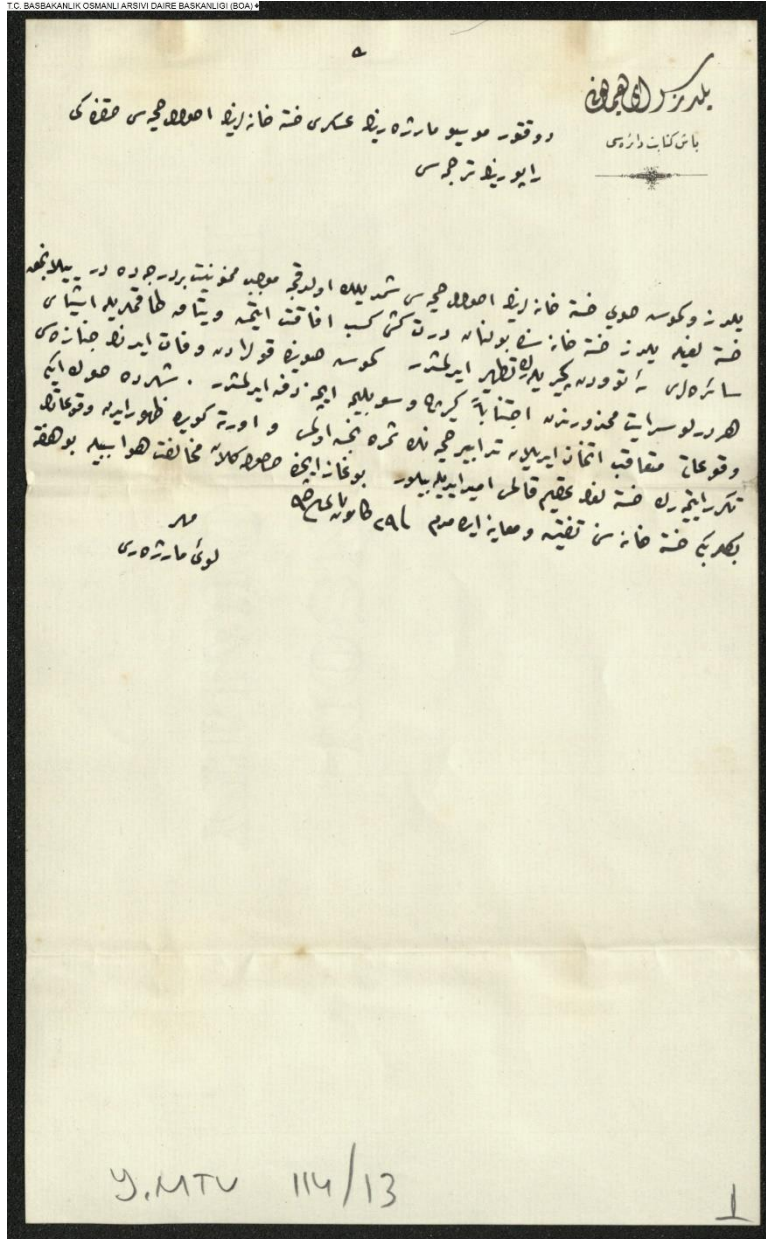
Tercüme

Yıldız ve Gümüşsuyu ve Beylerbeyi hastahânelerinde ahvâl-i sıhhiye mûcib-i hoşnûdî bir derecededir. Havada mütemâdiyen zuhûr eden tebeddülât mi'ce ve em'â hastalıkları vukû'âtını bir ân tezyîd etmiş ise de bu hastalıklarla musâb olanlarda asla şübheli a'râz ve 'alâ'im görülmemiştir.

Şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîye imtisâlen mi'car Mösyö Carre ile berâber Haydarpaşa ve Humbarahâne Hastahânelerine giderek bu bâbda kaleme aldığımız raporu teferru'âtıyla me'an önümüzdeki hafta zarfında takdîm edeceğiz.

Fî 4 Eylûl 94
Doktor Marjeri

EK XIVa: Y.MTV 114/13-1 (Raporun Tercümesi)

EK XIVb: Y.MTV 114/13-2 (Raporun Fransızca Aslı)

A Sa Majesté Impériale.

Rapport sur l'état sanitaire dans les
hôpitaux militaires.

L'état sanitaire dans les hôpitaux d'Idjez et
de Gümüş-souyou est assez satisfaisant actuellement.
Les quatre cas fébrile de la fièvre qui se trouvent
à l'hôpital d'Idjez, sont guéris; leurs linge et objets de
litière ont été portés à l'écart et désinfectés.
Le cas de choléra mort à Gümüş-souyou a été
inhumé dans de la chaux et du sublimé afin d'éviter
toute chance de contagion de ce fait.
En ville, on peut espérer que les mesures provoquées
par les deux derniers cas de choléra seront efficaces et que
la petite épidémie d'Ortakouy cessera.
En raison du gros temps sur le Bosphore, ma visite
hebdomadaire à Beylerbey a été empêchée cette semaine.

Votre serviteur
Dr L. Marguay

Constantinople 17/19 janvier 1895

Y.MTV 114/13 2

EK XV: Y.MTV 114/13-1 Transkripsiyonlu Metni

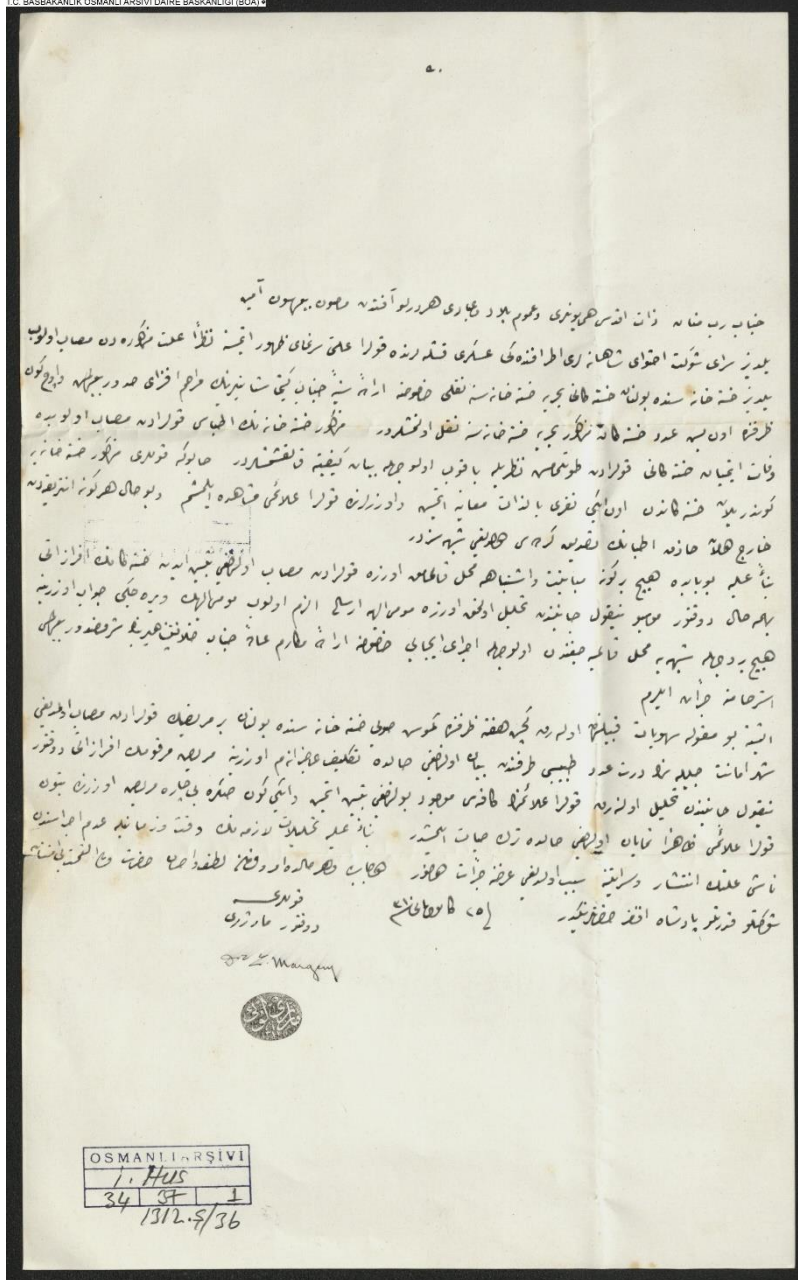
Yıldız Sarâ-yı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

Doktor Mösyö Marjeri'nin askerî hastahânelerinin ahvâl-i sıhhiyesi
hakkındaki raporunun tercümesi

Yıldız ve Gümüşsuyu Hastahânelerinin ahvâl-i sıhhiyesi şimdilik oldukça mûcib-i memnûniyet bir derecededir. Yılancık hastalığıyla Yıldız Hastahânesi'nde bulunan dört kişi kesb-i ifâkat etmiş ve yatak takımlarıyla eşyâ-yı sâ'ireleri etüvden geçirilerek tathîr edilmiştir. Gümüşsuyu'nda koleradan vefât edenlerin cenâzesi her türlü sirâyet mahzûrundan ictinâben kireç ve süblime içine defn edilmiştir. Şehirde son iki vukû'âtı müte'akib ittihâz edilen tedâbîr-i sıhhiyenin semere-bahş olması ve Ortaköy'de zuhûr eden vukû'âtın tekerrür etmeyerek hastalığın akîm kalması ümîd edilebilir. Boğaziçi'nde husûle gelen muhâlefet-i hava sebebiyle bu hafta Beylerbeyi Hastahânesi'ni teftîş ve mu'âyene edemedim.

Fî 29 Kânûn-ı Sâni 95 [29 Ocak 1895]
Louis Margery

EK XVI: İ.HUS 34/37-1

EK XVII: İ.HUS 34/37-1 Transkripsiyonlu Metni

Cenâb-ı rabb-ı mennân zât-ı akdes-i hümayûnları ve  umûm bilâd u ibâdı her türlü âfâtta mäsûn buyursun. Âmîn.

Yıldız Sarây-ı şevket-ihtivâ-yı şâhâneleri etrâfındaki  askerî kışlarında kolera  illeti ser-nümâ-yı zuhûr etmesine nazaran  illet-i mezkûreden musâb olup Yıldız Hastahânesi'nde bulunan hastagânı Bahriye Hastahânesi'ne nakli husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı gîtî-sitânîlerinin merâhim-efzâ-yı sudûr buyurulmuş ve üç gün zarfında on beş  aded hastagân mezkûr Bahriye Hastahânesi'ne nakl olunmuşlardır. Mezkûr hastahânenin etebbâsı koleradan musâb olup da vefât etmeyen hastagânı koleradan tutulmamış nazarıyla bakıp ol vechile beyân-ı keyfiyete kalkışmışlardır. Hâlbuki kulları mezkûr hastahâneye gönderilen hastagândan on iki neferi bizzât mu âyene etmiş ve üzerlerinde kolera  alâ'imi müşâhede eylemişim. Ve bu hâl her gûne entrikadan hâric olan hâzık-ı etebbânın tasdik-gerdesi olduğu şübhesizdir.

Binâ'en- aleyh bu bâbda hiçbir gûne mübâyenet ve iştibâha mahall kalmamak üzere koleradan musâb olduğu tebeyyün eden hastagânın ifrâzâtı behemehâl Doktor Mösyo Nikol cânibinden tahlil olunmak üzere mûmâ-ileyhe irsâli elzem olup mûmâ-ileyhin vereceği cevâb üzerine hiçbir vechile şübheye mahall kalmayacağından ol vechile icrâ-yı icâbı husûsuna irâde-i mekârim- ade-i cenâb-ı hilâfet-penâhîlerinin şeref-sudûr buyurulması istirhâmına cür'et eylerim.

İşte bu makûle sehviyât kabîlinden olarak geçen hafta zarfında Gümüşsuyu Hastahânesi'nde bulunan bir marîzin koleradan musâb olmadığı Şehremânet-i celîlesinin dört  aded tabîbi tarafından beyân olduğu hâlde teklif-i  acizânem üzerine marîz-i merkumun ifrâzâtı Doktor Nikol cânibinden tahlil olunarak kolera  alâ'iminin kâffesi mevcûd bulunduğu tebeyyün etmiş ve iki gün sonra bî- are marîz üzerinde bütün kolera  alâ'imi zâhiren nümâyân olduğu hâlde terk-i hayât etmiştir. Binâ'en- aleyh tahlilât-ı lâzimenin vakt u zamânıyla  adem-i icrâsından nâşî  illetin intişâr ve sirâyetine sebep olduğu  arzına cür'et olunur. Ol bâbda ve her hâlde emr u fermân lutf u ihsân hazret-i veliyyü'l-ni met-i bî-minnet şevketlü kudretlü pâdişâh efendimiz hazretlerindedir.

Fî 25 Kânûn-ı Sâni 310 [7 Şubat 1895 Perşembe]

Kulları

Doktor Marjeri / Dr. L. Margery

EK XVIII: Y.MTV 125/131

۵

بدرالدین محمد
باشکات داری

قوسه پالادی عدنه روها اولاندک ندوینه مخصوص برخته خانه تاسی لزومه
 راکر دو قوسه نیقولک قولدیه باه مسره اولدیغی مکتوب خاکپای هارپیه هانه لریم
 تقدیم قلدی بو بابده شرفصدور بویلسره اولده اراده سینه جناب پادشاهی
 حکم جیلک هوز انقاز ایطاسره اولسه بنی مذکور خسته خانه نک تاسی و انشا آفی
 آکای اولدقدیه صدره امور نیک اوزه سی خصوصیه ما مور بوی لطفعلی استعا ایدیم
 و انب خسته خانه لرنده ایکی دفعه مذکور عدنه متبل اولاندک ندوینه ما مور ایدریم
 جزیله اشوخه لود خضره اجا ایدریمه عمدا تک کافه منه وقوم وارده حتی طرف
 اشرف حضرت پادشاه لرنده نعبه بویله جود اولاندی نیشدریمه مقدم
 قدر و قوعا ندره قالماسی جزیله عدی خسته خانه لره هر کوبه اجا ایدریم
 نیشدریمه لزوم قالمدیغی کی مکتب طبعیه سا هانه ده جاسی لازم کلا اصلاحات خضره
 لوجیه ندره مک قول اولنده طولا فی ده مکتب مذکور عا بد و طیفه جا کرانه ده
 ختام بولسد احوال معروضه به نظر آ قوسه پالادی نه طول اولاندک ندوینه صورتله
 دهانه باره قائده مسره اولدیجه خدتنده عهد ایدریم بولیم و انا نصیبات جا کرانه و قول
 بولناج خسته خانه لری شیره کی بر حال طرودنره نیشدریمه ایدریم عدنه مذکور دک ندوینه
 مانع اولسه

زانه شوکتات حضرت پادشاهی استعای جا کرانه لطفاً عطف نظر بوردور
 فیه حاضره نظر بوردورده و القوه فی ائله برخته خانه تاسی ضمیره اوقضا ایدریم
 رابورک تنظیم و تقدیمه مساحت ایدیه حکم معروضه (۸۸) صبراند قوسه
 استعا ایدریمه دهانه نیشدریمه ایدریم

Y.MTV 125/131

EK XIX: Y.MTV 125/131 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

Kuş palazı °illete düçâr olanların tedâvîsine mahsûs bir hastahâne te'sîsi lüzûmuna dâ'ir Doktor Nicolle'ün kullarına yazmış olduğu mektûb hâk-i pâ-yı hümâyûn-ı şâhânelerine takdîm kılındı. Bu bâbda şeref-sudûr buyurulmuş olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîleri hükm-i celîlinin henüz infâz edilmemiş olmasına mebnî mezkûr hastahânenin te'sîsi ve inşâ'âtı ikmâl olunduktan sonra umûrunun idâresi husûslarına me'mûr buyurulmaklığımı istidâ ederim.

Fransa hastahânelerinde iki def'a mezkûr °illete mübtelâ olanların tedâvîsine me'mûr edildiğim cihetle işbu hastalık hakkında icrâ edilen °ameliyâtın kâffesine vukûfum vardır. Hattâ taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîlerinden ta'ÿîn buyurulacak olanları yetiştirmekte muktedirim. Kolera vukûâtından eser kalmaması cihetiyle °askerî hastahânelere her gün icrâ etmekte olduğum teftîşâta lüzûm kalmadığı gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de icrâsı lâzım gelen ıslâhât hakkındaki lâyiha-i bendegânemin kabûl olunmasından dolayı da mekteb-i mezkûra °â'id vazîfe-i çâkerânem de hitâm bulmuştur. Ahvâl-i ma'rûzaya nazaran kuş palazına tutulanların tedâvîsi sûretiyle daha ziyâde fâ'ide-bahş olarak hizmetler °arz edebilirim. Zâten teftîşât-ı çâkerâneme muhavvel bulunan hastahâneleri şübheli bir hâl zuhûrunda teftîş eylemekliğim °illete mezkûrenin tedâvîsini mâni° olamaz.

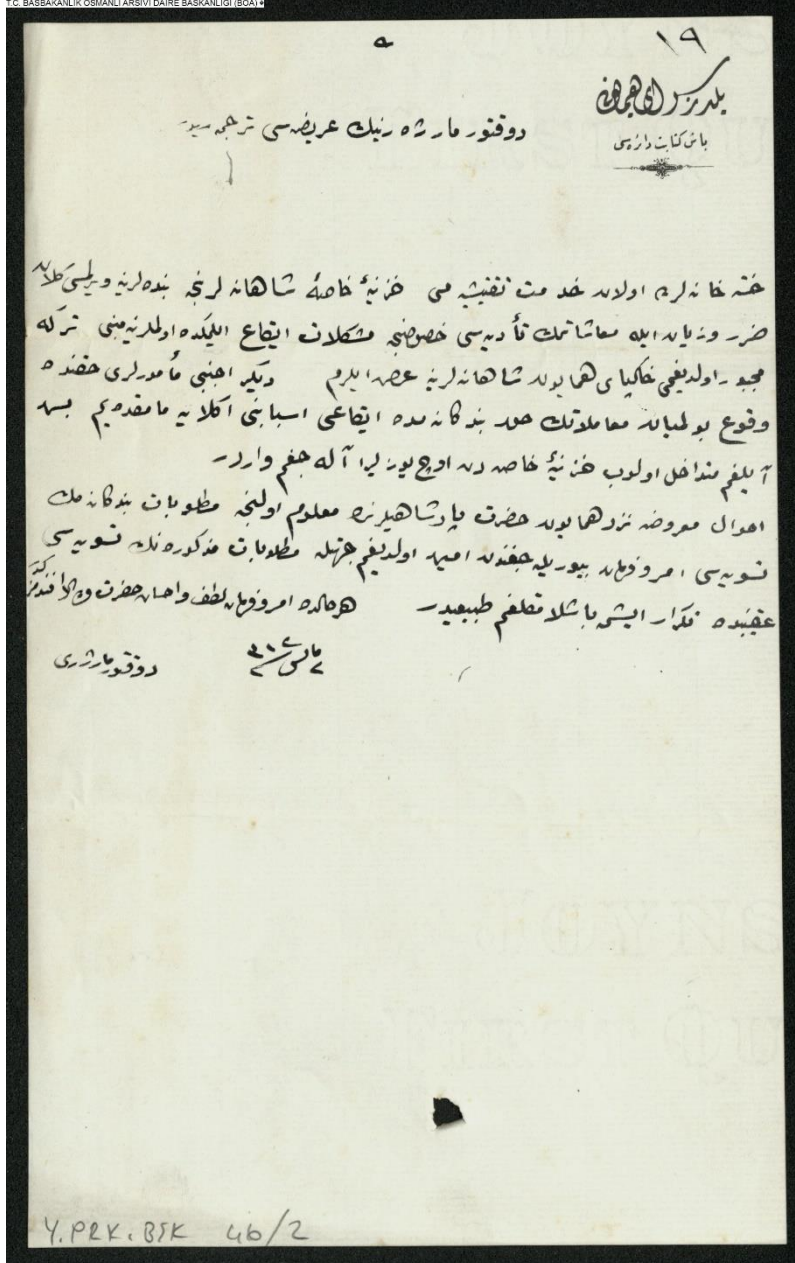
Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i pâdişâhîleri istidâ-yı çâkerâneme lutfen °atf-ı nazar buyurulursa fenn-i hâzıra mutâbık sûrette ve ehven-i fiyatla bir hastahâne te'sîsi zımnında iktizâ edecek raporun tanzîm ve takdîmine müsâra°at eyleyeceğim ma'rûzdur.

Fî 18 Haziran 1895

Doktor Marjeri

İftâsı için Sadâret'e teblîğ kılınmıştır. Fî 16 Safer 313 [8 Ağustos 1895 Perşembe]

EK XX: Y.PRK.BŞK 46/2

Y.PRK.BŞK.00046.00002.001

EK XXI: Y.PRK.BŞK 46/2 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarâ-yı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

Doktor Marjeri'nin arzı tercümesidir.

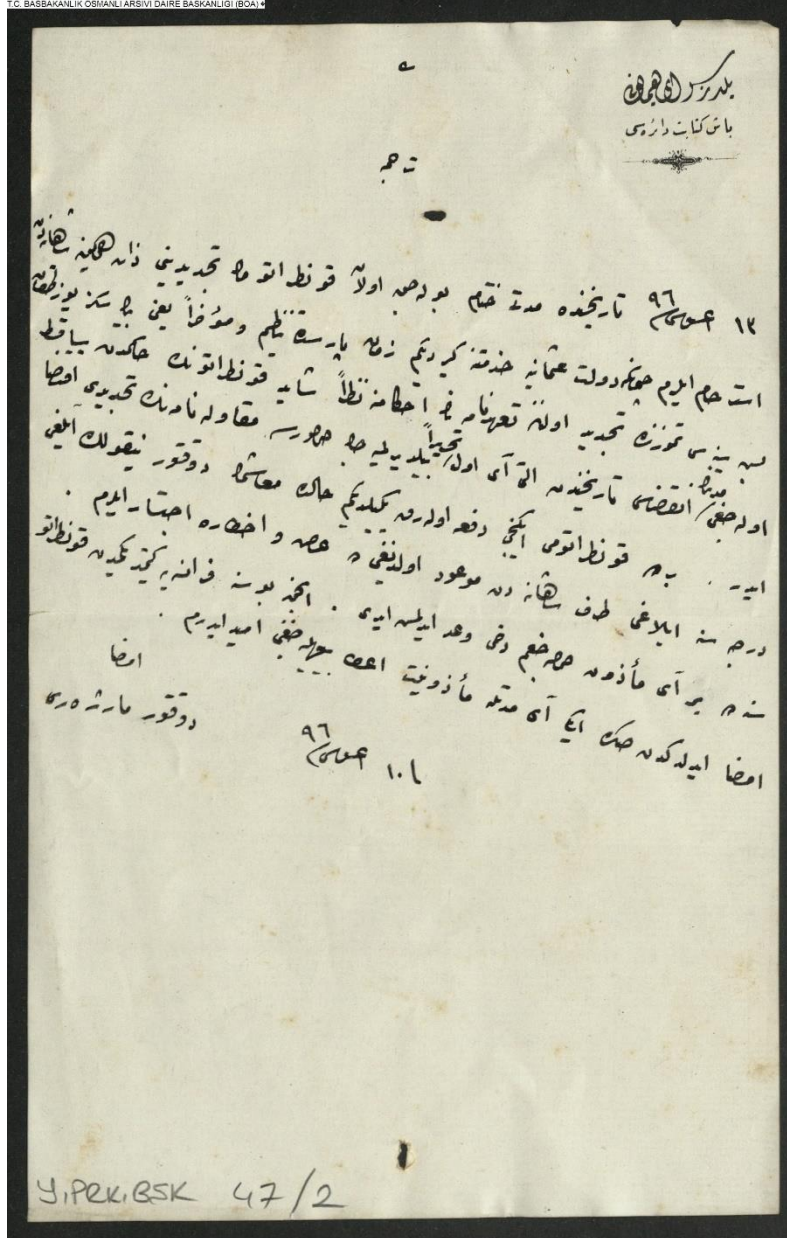
Hastahânelerde olan hizmet-i teftîşiyemi Hazîne-i hâme-i şâhânelerince bendelerine verilmesi gelen zarar ve ziyân ile ma'âşâtımın te'diyesi husûsunca müşkilât ıka' eymekte olmalarına mebnî terke mecbûr olduğumu hâk-i pâ-yı hümâyûn-ı şâhânelerine 'arz eylerim. Diğer ecnebi me'mûrları hakkında vukû' bulmayan mu'âmelâtın hakk-ı bendegânemde îka'ı esbâbını anlayamamaktayım. Beş aylığım mütedâhil olup Hazîne-i Hâssdan üç yüz lirâ alacağım vardır.

Ahvâl-i ma'rûza nezd-i hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhilerinde ma'lûm olunca matlûbât-ı bendegânemin tesviyesi emr u fermân buyurulacağından emîn olduğum cihetle matlûbât-ı mezkûremin tesviyesi akîbinde tekrâr işe başlamaklığım tabî'idir. Her hâlde emr u fermân-ı lüft u ihsân-ı hazret-i veliyyü'l-efendimizindir.

2 Mayıs 312 [14 Mayıs 1896 Perşembe]

Doktor Marjeri

EK XXII: Y.PRK.BŞK 47/2

Y.PRK.BŞK.00047.00002.001

EK XXIII: Y.PRK.BŞK 47/2 Transkripsiyonlu Metni

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu
Baş Kitâbet Dâ'iresi

Tercüme

13 Ağustos 96 târîhinde müddeti hitâm bulacak olan kontratonâme tecdîdini zât-ı hümâyûn-ı şâhânedan istirhâm eylerim. Çünkü Devlet-i °Osmâniye hizmetine girdiğim zamân Paris'te tanzîm ve mu'ahharan ya°nî bin sekiz yüz doksan beş senesi Temmuz'unda tecdîd olunan ta°ahhüdnâmenin ahkâmına nazaran şâyed kontratonun hükümden sâkıt olacağı müddetinin inkızâsı târîhinden altı ay evvel tahrîren bildirilmeyecek olursa mukavelenâmenin tecdîdi iktizâ eder. Bir de kontratomu ikinci def°a olarak yenilediğim hâlde ma°âşımın Doktor Nicolle'ün aylığı derecesine iblâğı taraf-ı şâhânedan mev°ûd olduğunu da °arz u ihtâra ictisâr eylerim.

Senede bir ay me'zûn olacağım dahi va°ad edilmiş idi. Ancak bu sene Fransa'ya gitmediğimden kontrato imzâ edildikten sonra iki ay müddetle me'zuniyet i°tâ buyurulacağımı ümîd ederim.

Fî 10 Ağustos 96
İmzâ
Doktor Marjeri

ŞEMS GAZETESİ VE İSTANBUL'DAKİ İRANLILAR*

SHAMS NEWSPAPER AND IRANIANS IN ISTANBUL

Muhammet KELEŞ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 26.05.2020

Kabul: 26.09.2020

Article Info

Received: May 26, 2020

Accepted: September 26, 2020

Özet

Şems gazetesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin özgür basın ortamında İstanbul'da yayımlanan İran diasporasının Fars dilindeki bir yayınıdır ve İstanbul'daki İranlıların siyasi ve sosyal hayatlarına dair kesitler sunar. 1908 Haziran'ında Muhammed Ali Şah'ın emriyle Tahran'da meclisin topa tutturulması ile başlayan İstibdat-ı Sağır Dönemi'nde, anayasal reformcu muhalefetin İran'da yeniden meşrutiyetin tesis edilmesine yönelik kamuoyu oluşturması açısından önem arz eder. Bu makalede Şems gazetesinin 1908-1909 yılları arasında yayımlanan sayılarından yola çıkarak İstanbul'daki İranlılar ve meşrutiyet hareketlerine olan katkıları konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şems gazetesi, İstanbul'daki İranlılar, Meşrutiyet

Abstract

Shams newspaper is an Iranian diaspora publication in Persian language that published in free press atmosphere in the Second Constitutional Period in Istanbul and It presents parts of political and social lives of Iranians in Istanbul. It has importance that in the Period of Minor Despotism that It begins with bombardment of the parliament in Tehran in the month of June 1908 by command of Muhammed Ali Shah, the opposition of constitutional reformists to form public opinion for in terms of the re-establishing of constitutionalism in Iran. In this article, based on numbers of Shams newspaper that published between 1908-1909, Iranians in Istanbul and contributions of them in the constitutionalism movements were mentioned.

Keywords: Shams Newspaper, Iranians in Istanbul, Constitutionalism

* Bu makale, Şems: İstanbul'da yayımlanan bir Farsça gazetenin bakış açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı (1908-1909) adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Lisans ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Mezunu; keles.muhammet@hotmail.com

İstanbul'daki İranlı Topluluğu

Köken bakımından Yunanca bir sözcük olan ve dağılmak, saçılmak ve yayılmak anlamlarına gelen diaspora kelimesi,¹ bir olgu mahiyetinde asıl vatanına bağlılık hissini muhafaza eden fakat türlü sebeplerle başka diyarlarda yaşamak mecburiyetinde kalan halkları ifade eder. Bu olgudan yola çıkarak bakıldığında, İranlıların XVI. YY'da başlayan İstanbul'a göçlerinde etkili olan sebepler, savaşlar, ticaret yapma arzusu ve şahsi meseleler şeklinde olmuş² ve bunların yanı sıra, İstanbul'un, Batı'nın eşliğinde, iki kıta arasında köprü mahiyetinde olan, ticari açıdan gelişmiş, çok dinli ve çok kültürlü bir liman ve bir imparatorluk başkenti olması, onu her zaman göç açısından cazibeli bir şehir konumuna erdirmiştir. Zamanla da İranlı göçleri İstanbul'da bir İranlı topluluğunu meydana getirmiş ve İstanbul, İran diasporası için önemli bir merkez niteliğinde olmuştur.

İstanbul'daki İranlılar, İran ve Osmanlı arasında geçmiş zamanlarda gerçekleşen savaşlar, iki ülke arasında tarihsel süreçte yaşanan çekişmeler ve İranlıların Şii mezhebinden olmaları gibi faktörler dolayısıyla pek çok alanda haksızlığa uğramışlar³ ve İstanbul'da ciddi anlamda varlık göstermeleri uzun zaman almıştır. Bunların yanı sıra imparatorluğun üst düzey mevkilerinde görev alabilmişler ve tüccarlıktan işçiliğe kadar pek çok alanda faaliyet göstermişlerdir.⁴ İran vatandaşlığında kalıp anavatanına bağlılık hissini koruyanlar azımsanamayacak derecede olsa da Osmanlı vatandaşlığına geçenlerin sayısı bir hayli fazla olmuş,⁵ bunda pragmatik tutum önemli rol oynamıştır. Ayrıca İstanbul'a göçlerinin uzunca bir süreye yayılmasının doğal bir sonucu olduğu şeklinde de yorumlanmıştır. İranlıların İstanbul'daki ticari, sosyal ve siyasi hayatlarının birer parçası olan, İran'a ait ya da İranlılar tarafından oluşturulan İstanbul İran Büyükelçiliği, İranlılar Okulu, Muzafferî Hastanesi ve İranlılar Mezarlığı gibi kurumlar XIX. YY'ın ikinci yarısından itibaren açılmaya başlanmıştır.⁶ Aynı zamanda, Valide Hanı⁷ ve Ekber Han⁸

¹ Liddell, Henry George; Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, American Book Company: New York, Chicago, Cincinnati, 8. Baskı, 1897, s. 358-359.

² Han Melik, Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, İntişarat-ı Babek, Tahran, 2. Baskı, 1975, s. 93.

³ A.e., s. 95.

⁴ A.e., s. 94-95.

⁵ A.e., s. 93.

⁶ A.e., s. 8, 103-106.

⁷ *Şems*, 17 Şevval 1326-30 Teşrinievvel 1324(12 Kasım 1908), İstanbul, sy. 10, s. 1-2. Ayrıca Şems gazetesinin ilk yılına ait sayılarına İ.B.B Atatürk Kitaplığında NS2012, İSAM Kütüphanesinde ise D03781 demirbaş numaralarından erişilebilir.

⁸ A.g., 5 Recep 1327-9 Temmuz 1325(22 Temmuz 1909), sy. 46, s. 14.

da bahsedilen kurumlar ile benzer işlevsel özellikler taşımasıyla önem arz etmiştir.

Şems Gazetesi

Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın yayın organı niteliğinde olan Şems gazetesinin ilk sayısı 4 Eylül 1908'de⁹ yayımlanmıştır.¹⁰ Şems gazetesinin yayın tarihinin başlangıcı, İran'da İstibdat-ı Sağır Dönemi'nin¹¹ başlamasından iki buçuk ay, Osmanlı'da meşrutiyetin tekrardan ilan edilmesinden bir buçuk ay sonra gerçekleşmiştir. Haftalık yayımlanan gazetenin kaynaklardan erişildiği kadarıyla 1914 yılına kadar 153 sayı olmak üzere yayımlandığı anlaşılmıştır.¹²

Şems gazetesinin sayfa düzeni iki sütun şeklinde olmuş, sayfa sayısı 8 ile 16 sayfa arasında değişkenlik göstermiştir. Gazete, İç Haberler, Dış Haberler, Havadis, Telgraflar, Edebiyat ve İlanlar şeklinde bölümlerden oluşmuştur. Gazetenin içeriğinde daha çok siyasi ve sosyal konular ele alınmıştır. Gazete, Osmanlı Vilayetleri, İran, Avrupa, ve Rusya'da da yayımlanma imkanı bulmuştur.¹³ 1908-1909 yılları arasındaki ilk senesinde hem II. Meşrutiyet Dönemi'nin başlangıcındaki özgürlük ortamı hem de gazetede Osmanlı idarecilerine yönelik herhangi bir muhalif içeriğe yer verilmemesi gibi sebepler ile sansür uygulanmamıştır. Bununla birlikte gazete, her ne kadar İranlı idarecilere yönelik sert bir üslubu tercih etse de İran'da da sansürle karşılaşmamıştır. Gazetenin idari ve yazar kadrosunda, Seyyid Hasan Tebrizi, Muhammed Tevfik Bey (Basralı), Mirza İbrahim Kumi, Rıza Kuli Horasani,

⁹Şems gazetesinin sahibi Seyyid Hasan Tebrizi'nin Şems gazetesini yayımlamak istediğine dair kendi elyazısı ile yazdığı arzuhal ve gazete ile ilgili diğer arşiv belgeleri için bkz. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Mektubi Kalemi, 1281/38/1/2/3/4

¹⁰ Gazetenin ilk yayımlandığı sayı Cuma günü olurken, daha sonraki sayılar Perşembe günleri yayımlanmıştır. Bkz. *a.g.g.*, 8 Şaban 1326-22 Ağustos 1324(4 Eylül 1908), İstanbul, sy. 1, s. 1.

¹¹ 1908 Haziran'ında Muhammed Ali Şah'ın emriyle Tahran'da meclisin topa tutturulması ve kapatılması ile birlikte meşrutiyet yanlıları Şah'ın baskılarına maruz kalmışlardır. Bunun üzerine de İranlı meşrutiyetçiler, Şah'a karşı, İran meşrutiyet hareketi içerisinde değerlendirilen büyük bir direniş başlatmışlardır.

¹² Musevi İbadi, Seyyid Ali Asger, "Nakş-i Ruzname-i Şems der Ettelaesani-yi Meşrutiyet u Fihrist-i Sal-i Evvel-i An", *Yad*, Sayı 86, Kış, 2007, s. 228. Ayrıca bkz. Browne, Edward G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge University Press, 1914, s. XIV.

¹³ Örnek olarak bkz. *a.g.g.*, 8 Şaban 1326-22 Ağustos 1324(4 Eylül 1908), sy. 1, s. 1-8. Ayrıca makalenin Sonuç bölümünden sonra Görsel 1 ve Görsel 2 olmak üzere Şems gazetesine ait görsellere yer verilmiştir.

Ali Isfahani, Abdülrahim Hindi ve Abbas Mehri gibi meşrutiyet yanlısı İranlı muhalifler ile İstanbul'daki İranlı tüccarlar yer almıştır.¹⁴

Şems gazetesi, yayınladığı görseller ve özellikle portre fotoğraflar ile ön plana çıkmıştır. Bunlar, İstibdat-ı Sağır Dönemi'nin başlangıcında idam edilen İran meşrutiyetinin sembol isimlerinden olan, daha sonradan Milli Şura Meclisi Vekili de olacak olan Mehdi Melikzade'nin babası Melik-ül Mütakellimin¹⁵ ve İran Modern Edebiyatı'nın kurucularından Muhammed Ali Cemalzade'nin babası Seyyid Cemaleddin Vaiz-i Isfahani,¹⁶ İran meşrutiyet hareketinde önemli bir yere sahip olan Atabat-ı Aliyat'taki¹⁷ Şii Ulema,¹⁸ İran Şah'ına olan karşıtlığı ile de bilinen ve seneler önce vefat eden Cemaleddin Afgani,¹⁹ Muhammed Ali Şah'ın ve Albay Liyakof'un yerildiği bir karikatür,²⁰ Azerbaycan direnişinin iki önemli ismi Settar Han ve Bakır Han,²¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Enver Paşa,²² 35. Osmanlı Padişahı Sultan V. Mehmed Reşad,²³ Kaçar Hanedanı'nın Son Şahı Ahmed Şah Kaçar²⁴ ve İstanbul İran Büyükelçisi Prens Erfäüddevle şeklinde olmuştur.²⁵

Meşrutiyetin vurgulandığı bir gazete olan Şems gazetesinde, İran'ın ilk anayasası okuyucu talepleri üzerine yayınlanmıştır.²⁶ Bununla birlikte Osmanlı Mebuslar Meclisi açıldıktan sonra da mütemediyen ilgili haberlere yer verilmiştir.²⁷ Bununla İranlıların muasır gelişmelerden faydalanması amaçlanmıştır. İstanbul'da 31 Mart Olayı yaşanırken matbaalar kapalı olduğundan yayımlanamayan gazete sonraki haftalarda yayınına devam edebilmiştir.²⁸ Yaşanan olaylara günbegün yer verilmiştir.²⁹ Sultan II.

¹⁴ Hassani, Ataullah, "Tahlil-i Muhteva-yi Şems-i İstanbul", *Mecelle-i Danişkede-i Ulum-i İnsani: Daneşgah-ı Tehran*, Nr. 59, Bahar, 2008, s. 48-49.

¹⁵ A.g.g., 8 Şaban 1326-22 Ağustos 1324(4 Eylül 1908), sy. 1, s. 1.

¹⁶ A.g., 14 Şaban 1326-28 Ağustos 1324(10 Eylül 1908), sy. 2, s. 1.

¹⁷ Irak'ın Kerbela ve Necef gibi Şii imamlarının türbelerinin bulunduğu şehirler kutsal kabul edildiğinden bu şekilde isimlendirilmiştir.

¹⁸ A.g.g., 19 Muharrem 1326-29 Kanunusani 1324(11 Kasım 1908), sy. 22-23, s. 1.

¹⁹ A.g., 29 Zilhicce 1326-8 Kanunusani 1324(21 Ocak 1909), sy. 20, s. 1.

²⁰ A.g., 17 Şevval 1326-30 Teşrinievvel 1324(12 Kasım 1908), sy. 10, s. 7.

²¹ A.g., 26 Muharrem 1327-5 Şubat 1324(18 Şubat 1909), sy. 24, s. 1.

²² A.g., 2 Rebiülahir 1327-8 Nisan 1325(22 Nisan 1909), sy. 32, s. 5.

²³ A.g., 10 Rebiülahir 1327-17 Nisan 1325(29 Nisan 1909), sy. 33, s. 1.

²⁴ A.g., 5 Recep 1327-9 Temmuz 1325(22 Temmuz 1909), sy. 46, s. 1.

²⁵ A.g., 19 Recep 1327-23 Temmuz 1325(5 Ağustos 1909), sy. 48, s. 1

²⁶ A.g., 19 Ramazan 1326-2 Teşrinievvel 1324(15 Ekim 1908), sy. 7, s. 12.

²⁷ A.g., 18 Safer 1327-27 Şubat 1324(11 Mart 1909), sy. 27, s. 1-2. Bkz. a.g., 18 Safer 1327-27 Şubat 1324(11 Mart 1909), sy. 27, s. 2-3. Bkz. a.g., 25 Safer 1327-5 Mart 1325(18 Mart 1909), sy. 28, s. 6-7 Bkz. a.g., 25 Safer 1327-5 Mart 1325(18 Mart 1909), sy. 28, s. 7-8 Bkz.

a.g., 3 Rebiülevvel 1327-12 Mart 1325(25 Mart 1909), sy. 29, s. 7.

²⁸ A.g., 2 Rebiülahir 1327-8 Nisan 1325(22 Nisan 1909), sy. 32, s. 6.

Abdülhamid'in hal' fetvası Farsça'ya çevrilerek yayınlanmıştır.³⁰ Bununla birlikte, İranlı meşrutiyetçiler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benzer fikirlere sahip olmaları ve birbirlerini desteklemeleri dolayısıyla, gazete yaşanan olaylarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekler ve savunur nitelikte yayın yapmıştır. Yaşanan olaylardan İstanbul'daki İranlılar da etkilenmiştir. İstanbul İran Büyükelçiliği, olaylardan zarar görmemeleri için kapılarını İstanbul'daki İranlılar için açmıştır.³¹ Bunun yanı sıra 31 Mart Olayı sırasında Büyükelçilik binası da zarar görmüştür. 31 Mart Olayı'nın bitişi ile Büyükelçilik tarafından, İstanbul'daki İranlı topluluğunun önde gelenleri Büyükelçilik binasına davet edilmiş ve olaylarda binaya isabet eden kurşunlar hürriyet yadigarı olarak gelenlere hediye edilmiştir.³²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Topluluğun Durumu

23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrardan ilan edilmesi sonrasında gerçekleştirilen seçimlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti büyük bir zafer kazanmıştır.³³ İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu başarısı ile birlikte iktidardaki gücünü sürekli olarak artırmıştır. Toplumsal hayata önemli derecede etki eden bu durum, büyük bir heyecan dalgasını meydana getirmiştir. Modern anlamdaki ilk işçi ve kadın hareketlerinin tezahürü gerçekleşmiştir. Sansür uygulamaları geçici de olsa terk edilmiş, bu durum çok sayıda yeni gazetenin yayımlanmaya başlamasına olanak sağlamıştır.³⁴ Gazetelerin yazınsal anlamda hürriyete kavuşmasıyla gazete yayıncılığı adeta yeniden doğmuştur.³⁵ Osmanlı'daki bu gelişmelerden son derece etkilenen İranlı aydınlar, İran meşrutiyet hareketine özellikle Avrupa ve İstanbul'da devam etmişlerdir. Encümen-i Saadet-i İraniyan, İsmail Eminülmülk Merzeban, Ebulhasen Muazüssaltana Pirniya, Mirza Muhammed Han Kazvini ve Ali Ekber Dehhoda gibi Jön Türkler ile yakın ilişkide olan ve onlarla aynı amaçları güden İranlı aydınların bir araya gelmesiyle İstanbul'da

²⁹ A.g., 2 Rebiülahir 1327-8 Nisan 1325(22 Nisan 1909), sy. 32, s. 1-6. Bkz. a.g., 10 Rebiülahir 1327-17 Nisan 1325(29 Nisan 1909), sy. 33, s. 1-8. Bkz. a.g., 23 Rebiülahir 1327-30 Nisan 1325(13 Mayıs 1909), sy. 35-36, s. 11-14.

³⁰ A.g., 10 Rebiülahir 1327-17 Nisan 1325(29 Nisan 1909), sy. 33, s. 2.

³¹ A.g., 2 Rebiülahir 1327-8 Nisan 1325(22 Nisan 1909), sy. 32, s. 6.

³² A.g., 10 Rebiülahir 1327-17 Nisan 1325(29 Nisan 1909), sy. 33, s. 7.

³³ Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1919)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, İkinci Baskı, 1998, s. 13.

³⁴ Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiyenin Yakın Tarihi (1789-1980)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1. Cilt, 1997. s. 65.

³⁵ II. Meşrutiyet'in ilanının Türk Basını'na etkileri için bkz. Topuz, Hıfzi, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 1975, s. 102-105. Bkz., Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Basım, 1992, s. 53-55.

kurulmuştur.³⁶ İranlı aydınların İstanbul'a gelmeleri ve burada bir cemiyet oluşturmalarında, İran'da baskıcı bir ortamın bulunması itici sebeplerden olmuş bunun yanı sıra Osmanlı'da meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi ve Jön Türkler ile yakın ilişkileri ise çekici sebeplerden olmuştur. Hem İstanbul'daki İranlılar hem de İranlı meşrutiyet yanlıları Cemiyet'i desteklemişlerdir. Encümen-i Saadet-i İraniyan, İran dışında sürgündeki aydın İranlıları bir araya getirirken aynı zamanda İran dışındaki muhalefetin en önemli adreslerinden biri olmuştur. İstanbul'daki İranlıların tam desteğini almıştır, ayrıca Osmanlı'da meşrutiyetin en önemli savunucularından olan Jön Türkler ve bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da desteklenmiştir.³⁷ Cemiyet'in bu denli etkili olmasını sağlayan bir diğer faktör ise Atabat-ı Aliyat'taki meşrutiyet yanlısı Şii ulemanın, Muhammed Kazım Horasani, Abdullah Mazenderani ve Mirza Hüseyin Tahrani gibi mollaların desteğini alması ve onlarla birlikte hareket etmesi olmuştur.³⁸ Cemiyet'in, Şems gazetesi aracılığıyla İran'daki ve İran dışındaki muhalefetin haberleşmesine olanak sağlaması ile İstibdat-ı Sağır Dönemi'nde anayasal reform anlamında etkili bir kamuoyunun oluşması sağlanmıştır. Fakat daha sonra Şems gazetesi ile Cemiyet anlaşmazlık yaşamıştır.³⁹ Bunun üzerine Cemiyet'in yeni yayın organı olan Suruş gazetesi, Avrupa'dan İstanbul'a gelen Ali Ekber Dehhoda tarafından İstanbul'da çıkarılmaya başlanmış fakat bu gazetenin yayını uzun sürmemiş, İran'da meşrutiyetin tekrardan ilanı ile de Cemiyet etkisini yitirmiştir.⁴⁰

Bu dönemde İranlı meşrutiyet yanlılarına verdiği destekle öne çıkan bir isim de, 1901 yılından itibaren İstanbul İran Büyükelçiliği'nde, Büyükelçilik görevinde bulunan Prens Erfäüddevle olmuştur. Özellikle İstanbul'daki İranlıların meşrutiyet talep eden çağrılarına kulak vermiş ve İstibdat-ı Sağır Dönemi dolayısıyla baskı altındaki İranlıların isteklerini bizzat İran'daki üst düzey makamlara iletmıştır.⁴¹ İstanbul'daki meşrutiyet yanlısı İranlılar, Prens Erfäüddevle'den bu tutumu dolayısıyla kurdukları cemiyette kendilerine başkan olmasını istemişlerdir.⁴² Kesrevi, Prens Erfäüddevle'nin meşrutiyete çok da bağlı olmadığını fakat Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın baskıları

³⁶ Cudeki, Hüccetullah, "Encümen-i Saadet-i İraniyan-ı İstanbul", *Name-i Ferheng*, 2.yıl, Sayı 5-6, 1991, s. 118.

³⁷ Kesrevi, Ahmed, *Tarih-i Meşrute-i İran*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahrân, 1984, s. 724.

³⁸ A.g.g., 3 Rebiülevvel 1327-12 Mart 1325(25 Mart 1909), sy. 29, s. 1-2-3.

³⁹ A.g., 7 Cemaziyelevvel 1327-14 Mayıs 1325(27 Mayıs 1909), sy. 38, s. 4-5.

⁴⁰ Cudeki, "a.g.m.", s. 119-120.

⁴¹ Prens Erfäüddevle'nin kendi anlatımıyla büyükelçilik görevinde bulunuşu hakkındaki mülahazaları için bkz. a.g.g., 5 Ramazan 1326-18 Eylül 1324(1 Ekim 1908), sy. 5, s. 5-7.

⁴² A.g., 5 Ramazan 1326-18 Eylül 1324(1 Ekim 1908), sy. 5, s. 8.

neticesinde, İranlı meşrutiyetçilere destek vermek zorunda kaldığını belirtmiştir.⁴³ Osmanlı'nın son senelerinde İstanbul İran Büyükelçiliği'nde görev alan Sasani ise hatıralarında, onun orta yolcu bir görüşe sahip olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Prens Erfâüddevle'nin resmi görevli üst düzey bir bürokrat olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kendi üstlerinin emirlerini yerine getirmesinde bir sakıncanın olmadığı, bunun yanı sıra hem Encümen-i Saadet-i İraniyan ile iyi bir ilişki içerisinde olduğu hem de girişimleriyle İstanbul'daki İranlıların takdirini kazandığı düşüncesine varılmıştır.⁴⁵ Sasani, hatıralarında Prens Erfâüddevle'nin şiir yazma tutkusuna da değinmiştir.⁴⁶ Prens Erfâüddevle'nin özellikle bu dönemde yazdığı şiirler önem arz etmiştir. Prens Erfâüddevle'nin İran'ın resmi bir temsilcisi olarak bu saygın tutumu övülmüştür.

Valide Hanı, İstanbul'daki İranlıların sosyal ve siyasi anlamda kendilerini ifade ettikleri önemli bir yer niteliğini taşımıştır. Valide Hanı içerisinde açtıkları okuma salonları⁴⁷ ile fikirsel anlamda gelişimlerine önem vermişlerdir. Vefat eden önemli kişiler için anma günleri düzenlemişlerdir.⁴⁸ Ayrıca İran Şahı'nın uyguladığı baskıcı politikalara karşı^{49,50} ve Rusya'nın

⁴³ Kesrevi, *a.g.e.*, s. 724.

⁴⁴ Sasani, *a.g.e.*, s. 274.

⁴⁵ Her ne kadar gazete, Büyükelçilik ve Prens Erfâüddevle için olumlu bir üslup tercih etse ve yanında yer alsada, Osmanlı Arşivleri'nde yer alan vesikalarda bu durumun aksi bir halinin olduğu da görülmüştür. İstanbul'da İranlılar tarafından kurulan bir başka cemiyet olan Encümen-i Beraderan-i İraniyan'ın Büyükelçilik'e protestosu bunun bir örneğidir, ilgili olarak bkz. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Mektubi Kalemi, 2617/97/1.

⁴⁶ Sasani, *a.g.e.*, s. 274. Prens Erfâüddevle, Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin yeniden açılışı namına bir tebrik kasideyi yazmıştır. Bunun üzerine Prens Erfâüddevle'ye, Sultan II. Abdülhamid'in Başkatibi Ali Cevad Bey, Sabık Sadrazam Said Paşa ve Mebuslar Meclisi Başkanı Ahmed Rıza Bey tarafından teşekkür mektupları gönderilmiştir. Bkz. *a.g.g.*, 1 Zilhicce 1326-12 Kanunuevvel 1324(24 Aralık 1908), sy. 16, s. 9-10. Bkz. *a.g.*, 4 Safer 1327-12 Şubat 1324(25 Şubat 1909), sy. 25, s. 5-6. Ayrıca bu konu Mebuslar Meclisi Tutanakları'na da geçmiştir. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, TBMM Basım Evi, Ankara Devre 1, Cilt 1, İçtima 1, 26 Kanunusani 1324 (8 Şubat 1909) 1982, s. 493-494. Prens Erfâüddevle, Sultan V. Mehmed Reşad tahta geçtiğinde de, cülusu için bir kıta yazmıştır. Bu şiir üzerine de Sultan'ın Başkatibi Halid Ziya Uşaklıgil tarafından kendisine bir teşekkür mektubu yazılmıştır. Bkz. *a.g.g.*, 23 Rebiülahir 1327-30 Nisan 1325(13 Mayıs 1909), sy. 35-36, s. 12.

⁴⁷ *A.g.*, 17 Rebiülevvel 1327-26 Mart 1325(8 Nisan 1909), sy. 31, s. 8.

⁴⁸ *A.g.*, 17 Şevval 1326-30 Teşrinievvel 1324(12 Kasım 1908), sy. 10, s. 1-2.

⁴⁹ *A.g.*, 5 Ramazan 1326-18 Eylül 1324(1 Ekim 1908), sy. 5, s. 5. Bkz. *a.g.*, 19 Muharrem 1327-29 Kanunusani 1324(11 Şubat 1909), sy. 22-23, s. 7.

⁵⁰ Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın düzenlediği bu protesto gösterilerine dair bildiri niteliğini taşıyan ve cemiyetin mühürünün de yer aldığı ilgili evrak Osmanlı Arşivlerinde de yer almıştır, bkz. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Siyasi, 2896/11/1/2/3/4/5.

İran'ın İçişlerine müdahil olmasına karşı⁵¹ düzenlenen protesto gösterilerinin de merkezi olmuştur.

Gazetede, İstanbul'daki İranlılar Okulu ve Muzafferi Hastanesi'nin karşılaştığı idari ve maddi anlamdaki zorluklarla ilgili haberler yer almıştır.⁵² Bu kurumlara destek olmak için kurulan yardım derneğinin düzenlediği etkinlikler gazetenin sayfalarına taşınmıştır.⁵³ Gazete tarafından hem okulun hem de hastanenin İran ulusunun bir parçası olduğu belirtilmiş ve destek olunmasının önemine değinilmiştir. Encümen-i Saadet-i İraniyan'ın ise kurumlar için maddi ve manevi anlamda yardımları olmuştur.⁵⁴ Özellikle maddi yöndeki sıkıntılar, okul ve hastanenin geleceğini tehlikeye atmıştır. Şems gazetesinin çağruları önem arz etmiş, İstanbul'daki İranlıların konu ile ilgili yapıcı yönde harekete geçmelerini sağlamıştır.

İstanbul'daki İranlılar tarafından oluşturulan cemiyetler içerisinde öne çıkan bir diğer cemiyet ise, Komite-i Nisvan-ı İraniyan'dır. Cemiyet'in kuruluşunun Osmanlı'da modern nitelikler taşıyan kadın hareketlerinin ilk defa gözlemlendiği II. Meşrutiyet Dönemi'nde⁵⁵ gerçekleşmesi ve İran sınırları dışında İranlı kadınlar tarafından oluşturulan ilk siyasi ve sosyal amaç güden cemiyet olma özelliğini taşıması önemlidir.⁵⁶ Cemiyet, 1908 Haziran'ında İran'da başlayan İstibdat-ı Sağır Dönemi'nin kötü şartlarından en fazla etkilenenler arasında yer alan İranlı kadınların haklarının aranmasına ve korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Gazetede Cemiyet ile ilgili pek çok habere ve duyuruya yer verilmiştir. Cemiyet tarafından Avrupalı devletlerin kraliçelerine gönderilen telgraflarda, İranlı kadınların haklarının gözetilmesi istenmiştir.⁵⁷ İngiltere⁵⁸ ve Almanya kraliçelerinden⁵⁹ olumlu yanıtlar alınmıştır. Cemiyet, uluslararası tanınmış bir cemiyet olan Barış ve Dünya Kadınları Kardeşliği Cemiyeti tarafından da destek görmüştür. Cemiyet'in Valide Hanı'nda İranlı kadınların haklarının korunmasına yönelik düzenlediği konferansları da olmuştur.⁶⁰

⁵¹ A.g., 20 Cemaziyelahir 1327-25 Haziran 1325(8 Temmuz 1909), sy. 44, s. 12.

⁵² A.g., 28 Şaban 1326-11 Eylül 1324(24 Eylül 1908), sy. 4, s. 7.

⁵³ A.g., 10 Şevval 1326-23 Teşrinievvel 1324(5 Kasım 1908), sy. 9, s. 11. Bkz. a.g., 24 Şevval 1326-2 Teşrinisani 1324(19 Kasım 1908), sy. 11, s. 7. 110. Bkz. a.g., 24 Şevval 1326-2 Teşrinisani 1324(19 Kasım 1908), sy. 11, s. 10.

⁵⁴ A.g., 11 Safer 1327-19 Şubat 1324(4 Mart 1909), sy. 26, s. 7-8.

⁵⁵ Akşin, a.g.e. , s.65.

⁵⁶ Tevekkeli, Faize, "Evvelinha-yi Meşrute", *Hukuk-i Zenan*, Nr. 28, 2007, s. 38.

⁵⁷ A.g.g., 14 Şaban 1326-28 Ağustos 1324(10 Eylül 1908), sy. 2, s. 8.

⁵⁸ A.g., 21 Şaban 1326-4 Eylül 1324(17 Eylül 1908), sy. 3, s. 8.

⁵⁹ A.g., 16 Zilkade 1326-28 Teşrinisani 1324(10 Aralık 1908), sy. 14, s. 8.

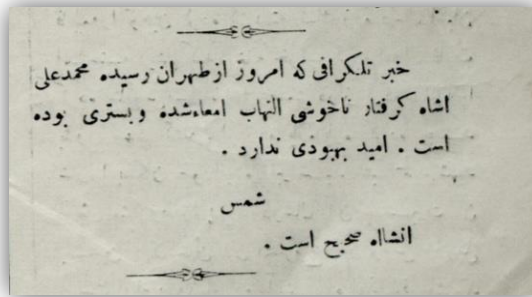
⁶⁰ A.g., 1 Zilhicce 1326-1 Kanunuevvel 1324(24 Aralık 1908), sy. 16, s. 8.

Sonuç

İran diasporasının İstanbul'da yoğunlaşmasını sağlayan İranlı göçleri II. Meşrutiyet Dönemi'nin çok öncesine dayanmıştır. Bu göçler zamanla İstanbul'da bir İranlı topluluğunun oluşmasını sağlamıştır. İstanbul'daki İranlılar çalışma ve gayretleriyle önemli anlamda varlık göstermişlerdir. İstanbul'da tesis ettikleri kurumlar ile kendi milli kimliklerini korumaya özen göstermiş ve özvatanlarına olan bağlılıklarını korumuşlardır. Özellikle XIX. YY'ın sonunda ve XX. YY'ın başında Osmanlı'daki yenilik hareketlerinden etkilenmişler, bu reformist düşüncelerin İran'a aktarımında önem arz etmişlerdir. İstanbul, 1908 Haziran'ında, İran'daki İstibdat-ı Sağır Dönemi nedeniyle kaçmak zorunda kalan ya da sürgüne gönderilen İranlı aydınlar için önemli bir merkez mahiyetinde olmuştur. Bunda, İstanbul'da yaşayan İranlıların yenilikçi bir perspektife sahip olmaları ve Jön Türkler ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi Osmanlı'daki anayasal reformcu cemiyetler ile iyi bir ilişki içerisinde olmaları önemli rol oynamıştır. Şems gazetesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin özgür siyasi ve sosyal ortamında, ağırlıklı olarak İstanbul'daki İranlı topluluğuna mensup tüccarların bulunduğu kadrosuyla İstanbul'da yayımlanmaya başlanmıştır. Yayını ile Avrupa'dan Yakın Doğu'ya geniş bir coğrafyada İranlı muhaliflerin haberleşmesine olanak sağlamış, İran'da geçmiş yıllardaki meşrutiyet adına kazanımların yeniden sağlanmasına yönelik etkili bir şekilde kamuoyu oluşmasına önemli katkıları olmuştur. İstanbul'da kurulan Encümen-i Saadet-i İraniyan ve Komite-i Nisvan-ı İraniyan gibi reformist toplulukların meşrutiyet adına önemli girişimleri gazeteden duyurulmuştur. Şems gazetesinin hem yayını hem İstanbul'daki İranlıların faaliyetleri modern nitelikler taşımıştır. Şems gazetesinin çağrısıyla İranlılar tarafından Valide Hanı'nda gerçekleştirilen protesto gösterileri, İranlıların bir araya gelmelerine ve farklı zeminlerde hak ve hukuk arayışlarına olanak sağlamıştır. İstanbul'daki İranlılar öncesinde olduğu gibi 31 Mart Vakası'nda da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemişlerdir. Buna yakın zamanda da, İran'da Muhammed Ali Şah tahttan indirilmiş ve Tahran'da meclis yeniden açılmıştır. Bu tarihten itibaren de İstanbul'daki İranlı topluluğunun meşrutiyet hareketlerine olan katkısı aşağı doğru bir ivme göstermiş ve nispeten etkisizleşmiştir.

Görsel 1: Şems gazetesinin başlık ve logo kısmı

Görsel 2: Şems gazetesinden bir telgraf haber örneği. Bugün Tahran'dan ulaşan bir telgrafa göre Muhammed Ali Şah bağırsak iltihabı rahatsızlığına yakalanmış ve hastanelik olmuştur. İyileşme umudu yok. Şems, İnşallah doğrudur.

Görsel 3: Encümeni Saadet-i İraniyan'ın Mühürü

Kaynakça

- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1. Cilt, 1997.
- Browne, Edward G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge University Press, s. XIV, 1914.
- Cudeki, Hüccetullah, "Encümen-i Saadet-i İraniyan-ı İstanbul", *Name-i Ferheng*, 2.yıl, Sayı 5-6, 1991, s. 118-120.
- Han Melik, Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, İntişarat-ı Babek, Tahran, 2. Baskı, 1975.
- Hassani, Ataullah, "Tahlil-i Muhteva-yi Şems-i İstanbul", *Mecelle-i Danişkede-i Ulum-i İnsani: Daneşgah-ı Tehran*, Nr. 59, Bahar, 2008, s. 48-49.
- Kesrevi, Ahmed, *Tarih-i Meşrute-i İran*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1984.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Basım, 1992.
- Liddell, Henry George; Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, American Book Company: New York, Chicago, Cincinnati, 8. Baskı, 1897.
- Musevi İbadi, Seyyid Ali Asger, "Nakş-i Ruzname-i Şems der Ettelaresani-yi Meşrutiyet u Fihrist-i Sal-i Evvel-i An", *Yad*, Sayı 86, Kış, 2007. s. 228.
- Parlatır, İsmail v.d., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Cilt 1., 9. Baskı, 1998.
- Tevekkeli, Faize, "Evvelinha-yi Meşrute", *Hukuk-i Zenan*, Nr. 28, 2007, s. 38.
- Topuz Hıfzi, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 1975.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1919)*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, İkinci Baskı, 1998.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Mektubi Kalemi, 1281/38/1/2/3/4.
- _____, Dahiliye Mektubi Kalemi, 2617/97/1.
- _____, Hariciye Siyasi, 2896/11/1/2/3/4/5.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, TBMM Basım Evi, Ankara Devre 1, Cilt 1, İçtima 1, 26 Kanunusani 1324 (8 Şubat 1909) 1982, s. 493-494.
- Şems*, 8 Şaban 1326-22 Ağustos 1324(4 Eylül 1908)-19 Recep 1327-23 Temmuz 1325 (5 Ağustos 1909), İstanbul, sy. 1-48.

ON DOKUZUNCU YÜZYIL SONU VE YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞINDA RUSYA'DA ALKOL YASAKLARI

ALCOHOL PROHIBITION IN RUSSIA IN THE LATE NINETEENTH CENTURY AND BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Aslı YİĞİT GÜLSEVEN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30.03.2020

Kabul: 02.09.2020

Article Info

Received: March 30, 2020

Accepted: September 02, 2020

Özet

Rusya'da on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında uygulanan alkol yasakları sosyo-politik olduğu kadar ekonomik bir temele de dayanmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Rusya İmparatorluğu'nda entelektüel çevrelerde daha çok sosyal boyutuyla tartışılan alkolle mücadele meselesi, yirminci yüzyılın başlarında Çarlık bürokrasinin de müdahil olduğu siyasal bir meseleye dönüşmüştür. Çarlık hükümetinin alkolle mücadeleyi ciddiyetle ele almaya başlamasını müteakip Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve kısa süre sonra Çarlık Rusya'sı yerini Lenin başkanlığındaki Bolşeviklere bırakmıştır. Her ne kadar Bolşevik kadrolar ilk zamanlarda olumlu yaklaşıtları alkol yasaklarını sürdürmeyi istedilerse de, savaşın da etkisiyle krize giren Rus ekonomisini toparlamak amacıyla alkol yasaklarına son vermişlerdir. Bu makalede on dokuzuncu yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede gerek Çarlık gerekse Bolşevik hükümetinin alkol üretim ve tüketimine karşı takındığı tavır ve yürüttüğü uygulamalar siyasal ve sosyo-ekonomik boyutlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Çarlık Rusyası, Bolşevik İhtilali, alkol yasakları, Alkol Tekeli

Abstract

Alcohol prohibition, practiced in Russia from the late nineteenth century through the early twentieth century, has an economic basis as well as a socio-political one. While the intellectual circles paid more attention to the social dimension of

* Dr. Öğretim Üyesi, Atılım Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, asli.gulseven@atilim.edu.tr, asligulseven1@gmail.com

alcoholism during the late nineteenth century, the issue became politicized with the involvement of the Tsarist bureaucracy in the early twentieth century. Soon after the Tsarist government had started to seriously handle the issue, the First World War broke out and Tsarist Russia was replaced by the Bolsheviks headed by Lenin. Although the Bolsheviks seemed to be keen on maintaining the alcohol prohibition in the early days, they soon ended the prohibition with the intention of recovering the Russian economy, which had been in crisis with the effect of the war. This article deals with political and socio-economic dimensions of both the Tsarist and Bolshevik governments' practices and attitudes towards alcohol production and consumption during the period from late nineteenth century to the early twentieth century.

Keywords: *Russia, Tsarist Russia, Bolshevik Revolution, alcohol prohibition, The Alcohol Monopoly*

Giriş

Yirminci yüzyıl başlarında Amerika ve Avrupa ülkelerinde yoğun bir şekilde tartışılan bir konu olan alkol yasakları Rusya İmparatorluğunda on dokuzuncu yüzyıl sonlarından başlayarak Rus entelektüel ve bürokratik çevrelerin çabalarıyla siyasi gündemi meşgul etmişti. Rusya devleti tarihinin her üç döneminde de 'on dokuzuncu yüzyıl alkol yasakları' konusuyla ilgili çalışmalara rastlanmaktadır: Çarlık Rusya'sı, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu akademik tarih literatüründe alkol yasakları, gerek sağlık gerekse ekonomi ve politika alanlarında azımsanamayacak bir yer tutmuştur.¹ Yine Rusya'daki alkol yasakları konusunda Rusya haricinde en

¹ B. V. Ananiç, P. Ş. Ganelin, *Sergey Yuleviç Vitte i Ego Vremya*, İzdatelstvo Dmirtriy Bulanin, St. Petersburg, 2000. A. G. Bıkova, "Kazennaya Vinnaya Monopoliya v 1904-1914 gg.: Nekotorie Aspekti Problemi", *Omskiy Nauçny Vestnik*, No: 6 (45), 2006.; Yevgeniy Viktoroviç Paşkov, *İstoriçeskiy Opıt Osuşetvleniya Kazennoy Vinnoy Monopolii v Rossii kontsa 19-naçala 20 Bekov: na primere Kurskoy Gubernii*, (Kursk Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009; M. D. Çelişev, *Reçi. Proiznesennie v Tretey Gosudarstvennoy Dume o Neobhodimosti Borbi s Pyanstvom i Po Durugim Voprosam*, St. Petersburg, 1912; A. L. Mendelson, *Uçebnik trezvoztı: sostavil po soçineniy Jül Deni dla naçalnoy, srednoy şkoli*, St. Petersburg: Rossiyskaya Obşestvo Borbi s Alkogolizmom, 1913; A. M. Korovin, "Dvijenie Trevoztı v Rossii,"(doklad), G. T. Bogdanov, L. A. Bogdanoviç, *Dla Çego Lyudi Odurmanivayutsa?*, İzdatelstvo "Moskovskiy Roboçiy," Moskva, 1899; A. V. Nikolaev, "Uliçnoe pyanstvo kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve na rubeje 19-20 vekov," *İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta im. A. İ. Gertsena*, Sayı 132, St. Petersburg, 2011; D. V. İvanov, "Stanovlenie Ugalovno-Pravovih Zapretov Sovetskogo Tipa v Sfere Borbi s Pyanstvom i Alkogolizmom v RSFSR (1917-1929 gg.)," *Vestnik Ekaterininskogo Instituta*, No:1 (33), Yekaterinburg, 2016.

çok Amerika'da ve İngiltere'de yayınlanmış esere² rastlanmaktadır. Alkol yasakları dendiğinde salt sağlık politikalarının konu edildiği gibi bir izlenim edinilse de, aslında sosyo-politik ve ekonomik dinamikler temelinde ele alınan bir mesele söz konusudur. Hatta, Çarlık Rusya'sı sona ermeye adım adım yaklaşırken izlediği politikalar, Rus halkının bir yüzyıldan diğerine geçerken yaşadığı sosyo-ekonomik buhranın izleri ve Bolşevik hükümetinin ihtilalin ardından karşılaştığı zorlu süreç mercek altına yatırılınca, hepsinin de alkol yasakları meselesiyle bir şekilde kesiştiği görülmektedir. Bu makalede on dokuzuncu yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede Rus otoritelerinin alkol üretim ve tüketimine karşı verdiği mücadele ele alınacak ve bu mücadelenin ne derece başarılı olduğu incelenecektir.

Çarlık Rusya'sında alkol tüketim miktarının neden diğer ülkelere göre fazla olduğu ve bu sorunun nasıl çözülebileceği hususu sosyolojik olarak on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ele alınmaya başlandı. Çarlık rejiminin yaklaşık son yirmi yılında, hem bürokrat hem de aristokratlardan oluşan sivil örgütlerin katılımıyla toplumun alkol tüketimine sınırlamalar getirilmeye çalışıldı. Rusya'nın hem son dönem İmparatorluk tarihine hem de Bolşevik ihtilali sonrası Sovyet yönetimi politikalarına baktığımızda alkol yasağı meselesinin ülkenin iç ve dış siyasetinde ne denli önemli bir yer tuttuğu anlaşılır. Rus tarihini bir zaman çizelgesi üzerinden okursak, alkolizmin

² Henry E. Sigerist, *Medicine and Health in the Soviet Union*, Jaico Publishing House, Bombay, 1947; Ernest Gordon, *Russian Prohibition*, American Issue Publication Company, Westerville, 1916; Robert Hercod, *The Prohibition of Alcohol in Russia*, American Issue Publishing Company, Westerville, 1919; Tricia A. Starks, "A Revolutionary Attack on Tobacco: Bolshevik Antismoking Campaigns in the 1920s," *Am J Public Health*, Vol. 107, No. 11, Washington, 2017, s. 1711-1717; Marya Levintova, "Russian Policy in the Alcohol Making," *Alcohol & Alcoholism*, Vol. 42, No. 5, Oxford, 2007, s. 500-505; Martin McKee, "Alcohol in Russia," *Alcohol & Alcoholism*, Vol. 34, No. 6, s. 824-829, 1999; William E. Johnson, *The Liquor Problem in Russia*, The American Issue Publishing Company, Westerville, 1915; Kate Transchel, *Under the Influence: Working-Class Drinking, Temperance, and Cultural Revolution in Russia, 1895-1932*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2006; Harry G. Levine "The Birth of American Alcohol Control: Prohibition, the Power Elite and the Problem of Lawlessness" *Contemporary Drug Problems*, Spring, 1985, s. 63-115; Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, Oxford University Press, Oxford, 2010. Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire: Vodka&Politics in Late Imperial Russia*, Oxford University Press, Oxford, 2002; Mark L. Schrad, *Vodka Politics*, Oxford University Press, 2004; William E. Johnson, *The Liquor Problem in Russia*, The American Issue Publishing Company, Westerville, 1915; Washington, 2017, s. 1711-1717. Marya Levintova, "Russian Policy in the Alcohol Making," *Alcohol & Alcoholism*, Vol. 42, No. 5, Oxford, 2007, s. 500-505.

tarihin en kritik dönemlerinde düzenlemeye tabii tutulan sosyal ve politik bir mesele olduğu ortaya çıkar. Kırım Harbi sonrasında Rusya'nın zayıflayan ekonomisi ve buna bağlı olarak zayıflayan askeri gücü Batılı ülkelerden geri kalmışlığı görünür hale getiriyordu. 1861'de serfliğin kaldırılması ve arkasından Finans Bakanı Sergey Vitte'nin girişimleriyle hayata geçirilen ekonomi reformları ve buna bağlı hız kazanan sanayileşme halk üzerinde sosyal ve ekonomik bir baskı oluşturmaya başlamıştı. Sanayileşmeye ivme kazandırmak amacıyla rejimin yaptığı baskılar sonucunda radikal gruplar ve fikirler belirmeye başlamıştı. Sonuçta, bu radikal unsurların örgütlü hareketleri ile Bolşevik ihtilali meydana gelmiş ve Çarlık yönetimi sona ermişti. Yukarıda kapsanan tarihin her aşaması, özellikle sanayileşmeyle başlayan gelişmeleri takip eden tüm aşamalar, alkol sorununu veya çözümünü bir şekilde içinde barındırmaktadır. Bu çalışmada Rus İmparatorluğunun son yıllarında başlayan alkolle mücadele çabalarının Bolşevik hükümetinin yönetime gelmesiyle nasıl bir şekil aldığı ortaya konacak ve tarihsel süreçteki siyasal ve ekonomik gelişmelerin alkolle mücadelede etkisi belirlenmeye çalışılacaktır.

Alkole Mücadelenin İlk Yılları

On dokuzuncu yüzyılın tamamı ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği Rusya ve Amerika başta olmak üzere dünyanın bazı ülkelerinde alkol yasağının görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu yasakların birincil sebebi, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası yaşanan endüstriyel gelişmelerin getirdiği sosyo-ekonomik sıkıntılar ve alkol üreticilerinin bundan sağlamaya çalıştığı faydalar oluşturmaktadır. Ayrıca alkolün insan sağlığına olan etkileri sonucu toplumların sosyal ve ekonomik gelişimine ket vurduğunun açığa çıkması da yine on dokuzuncu yüzyılda bilimin de gelişmesiyle iyice ayyuka çıkmıştır. Bu dönemde Amerika ve Rusya gibi geniş coğrafyaya ve büyük nüfuslara sahip iki ülkede de alkolle mücadele önce entelektüel, daha sonra da resmi çevrelerin meselesi haline dönüşmüştür.³

Rusya'da alkolle mücadele konusu yirminci yüzyılın ilk yıllarında tıp camiası ve halk sağlığı toplulukları gibi dar bir çevrenin uğruna çaba harcadığı bir mesele olmanın ötesine geçememişti. 1894 yılında Devlet Şarap Tekeli'nin (*Gosudarstvennaya Vinnaya Monopoliya*)⁴ kurulmasına paralel olarak alkolle mücadele kapsamında bir sosyal hareket ortaya

³ Harry G. Levine "The Birth of American Alcohol Control, s. 63-64.

⁴ Rusça ve İngilizce kaynaklarda "devlet şarap tekeli" ve "alkol tekeli" ifadeleri dönüşümlü olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında aynı ifade bazı Rusça kaynaklarda "votka tekeli" olarak da kullanılmaktadır. Bu makalenin geri kalanında direk alıntılar içindeki ifadeler korunmak suretiyle "alkol tekeli" ifadesi kullanılacaktır.

çıkmişti. Alkolle mücadele meselesi gazete haberleri ve reklamlarla yavaş yavaş kamunun dikkatini çekecek boyuta gelmeye başlamıştı.⁵ 'Alkolizm Sorunu Komisyonu' (*Kommissiya po voprosu ob alkogolizma*) 'Rus Halk Sağlığını Koruma Komisyonu' tarafından 1898 yılında kuruldu ve bu konuda sorumluluk sahibi isimleri bir araya getirmeyi amaçladı. 1905 ihtilali sonrasında siyasal havanın değişmesiyle alkolle mücadele için bir araya gelen topluluklar daha örgütlü hareket etme kararı aldılar.⁶

Rus Çarı III. Aleksandr selefinin izlediği mutedil reform politikalarına kıyasla sert ve köktenci değişimin simgesi oldu. Bu baskıcı politikalar⁷ liberal kesimleri bile rejime tepkisel bir duruş sergilemeye itti. 1894 yılında III. Aleksandr'ın ölümü ile tahta geçen II. Nikolay kendisini Çarlık rejimine karşı yönelen bu tepkilerin ortasında buldu. Çarlık rejimi karşıtı yükselen ses alkol meselesinde de duyulur hale geldi. 1905 yılı Ekim ayı başında Moskova'daki demiryolunda başlayan grev gün geçtikçe büyüdü. Neticede Çar II. Nikolay halkın tepkisini yatıştırmak için bir dizi mali ve sosyal reforma imza attı. Bunun yanında, Duma'nın açılmasıyla fikir özgürlüğü havası içinde farklı cenahlardan yükselen sesler imparatorlukta daha gür çıkmaya başlamıştı. Aynı yıl akademik çevreden bir grup Rus, alkol karşıtı görüşlerini Duma'da dile getirme özgürlüğünü onlara sunan 1905 Manifestosunu takdirle karşıladılar.⁸ Doktor A. M. Korovin⁹ de bu duruma sevinenler arasındaydı; zira, nihayet alkolün zararlarını gündeme taşımanın ötesine geçilip, Rus halkını ölçsüz alkol tüketmeye iten sebepler de artık etraflıca tartışılabilirdi. Fakat, Çar II. Nikolay'ın rejimini korumak adına aldığı sert önlemler, özellikle işçi sınıfı adına hareket eden entelektüellerin mağdur olmasına sebep oluyordu. Doktor Korovin işçi sınıfının alkol problemi ile ilgili Çarlık yönetimine bir rapor sunmak istemiş, fakat sansüre

⁵ A. V. Nikolaev, "Uličnoe pyanstvo' kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve," s. 14-23., s. 15.

⁶ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 127.

⁷ Çar I. Nikolay tarafından 1826'da kurulan 'Üçüncü Bölüm' (*Tretye Otdelenie*) de denen gizli polis departmanı Çarlık rejimini tehlikeye atabilecek oluşumları tespit etme ve soruşturma işlemini yürüten bir istihbarat teşkilatıdır. Bu teşkilat, sadece varlığıyla bile, İmparatorlukta tüm kesimler üzerinde siyasi bir baskı unsuru oluşturarak eleştirel fikirlerin ve yayınların geriplanda kalmasına sebep olmuştur. İ. M. Trotskiy, *Tretye Otdelenie Pri Nikolae I*, İzdatelstvo Vsesoyuznogo Obşestva Politkatorjan i Ssilno-poselentsev, Moskva, 1930; Sidney Monas, *The Third Section. Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge, 1961.

⁸ Shubin, A.V. (red.) "Oktyabrskaya Politiçekaya Staçka, 1905 g.," *Russika Şkolnaya Entsiklopediya, Noveşyeya İstoriya 20 vek*, Olma-Press Obrazovanie, Moskva, 2003, s. 314.

⁹ A. M. Korovin on dokuzuncu yüzyıl sonundan yirminci yüzyıl ortalarına kadar görev yapmış bir Rus psikiyatridir. Alkolle mücadele konusunda çalışmaları ve yayınları bulunmaktadır. A. M. Korovin, "Dvijenie Trevoztı v Rossii," s. 27-45.

uğramıştı. Bu sansürün sebebi ise Korovin'in alkol meselesi üzerinden Çarlık rejiminin ekonomi ve adalet politikalarını eleştirmesiydi. Dahası Korovin alkolizmi yaratan başat sebebin fakirlik olduğunu, bunun da sorumlusunun bizzat Çarlık rejimi olduğunu vurguluyordu.¹⁰ Zira 1899 yılındaki bir tebliğinde Korovin, salt kar amaçlı hareket eden Alkol Tekeli'ni¹¹ ve Finans Bakanlığını eleştirerek, ülkedeki alkol sorununda hatırı sayılır rolleri olduğunu belirtiyordu.¹²

Korovin'e göre alkolizmin başat sebebi Çarın baskı rejimi idi ve geleceğe dair umudu gitgide azalan işçi sınıfı teselliye alkolde buluyordu. Kısacası Çarın yönetim sistemi bir hayal kırıklığıydı ve ezilen sınıfın umudunu canlı tutmaya yarayan yegane hayal gücünün kaynağı ise alkoldü.¹³ Çözümü nerede aramak gerektiğinin cevabını en net veren kesim sosyalistlerdi. Onlara göre, işçiler yaşam koşullarının iyileştirilmesi adına haklarını aramak için örgütlenmeliydi; fakat bu hayli kafa yormayı gerektiren bir işti, yani alkolden uzak, ayık kafayla düşünmeyi gerektiriyordu.¹⁴ Kısacası Sosyal demokratlara göre alkolizm sosyalist mantığa ve hedeflere açıkça bir saldırıydı. Zira sermaye sahipleri ve işverenler alkolik işçilerin hatalarını maaş kesintileriyle fırsata çeviriyorlardı. Dahası sarhoş işçi kitleleri ne hakkını aramak için örgütlenebiliyordu ne de greve gidebilecek iradeleri vardı.¹⁵ Kısacası gittikçe büyüyen sosyalist kesime göre var olan durum sermayeye, yani kapitalizme hizmet ediyordu.

Sarhoşlukla Mücadele Komisyonu

Fakat bu durum belki de imparatorluk için sonun başlangıcı sayılabilecek bir savaşla, 1904-1905 Rus-Japon harbiyle tersine dönecekti. Hem harp öncesi seferberlikte hem de harp esnasında Rus donanması başarısız hamleler yaptı. Orduda ve halkın içinde başarısızlığın sebeplerinden birinin askerlerin aşırı alkol tüketimi olduğu söylentileri dolaşıyordu. Nihayetinde Rus-Japon Savaşı Çarlık rejimi için bir dönüm noktasıydı ve rejim meseleyi ele alma vakti geldiğine ikna olmuştu. Fakat, alkol sorununa ilişkin yasaların

¹⁰ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 129.

¹¹ Rusça aslında iki farklı şekilde geçen fakat aynı anlama gelen "gosudarstvennaya vinnaya monopoliya" (devlet şarap tekeli) ve "gosudarstvennaya alkogolnaya monopoliya" (devlet alkol tekeli) ifade bu makalede "devlet alkol tekeli" olarak kullanılacaktır. İfadenin kullanımına dair bilgi için bkz. A. V. Nikolaev, "Uličnoe pyanstvo kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve," s. 14-23.

¹² A. M. Korovin, "Dvijenie Trevozti v Rossii," s. 22-24.

¹³ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 129.

¹⁴ A. V. Nikolaev, "Uličnoe pyanstvo kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve," s. 15, 19.

¹⁵ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire* s. 129-130.

ve düzenlemelerin çıkarılması hususunda Duma'da tam bir karmaşa hakimdi.¹⁶

Nihayet 1907'de Duma, 'Sarhoşlukla Mücadele Komisyonu'nu (*Kommissiya po barbe s pyanstvom*) kurdu.¹⁷ Komisyona damgasını vuran isim Samara bölgesinden, önceki yıllarda belediye başkanlığı da yapmış olan Mihail D. Çelişev¹⁸ isimli bir delegeydi. Çelişev, Devlet Alkol Tekeli'nin alkolle mücadelede baş düşman olduğunu ilan etmişti. Hatta o kadar ki, Çelişev belediye reisiyken, Samara'nın devlete ödediği vergilerin en büyük kaynağı olan alkollü içecek satışının yasaklanmasını, çıkacak vergi noksanını ise vergileri artırarak kapatmayı talep etmişti. Her ne kadar Duma bu teklif reddetse de Çelişev çabalarından vazgeçmemişti. "Çarlık yönetimi için sarhoşları idare etmenin ayıklığı idare etmekten daha kolay olduğu" gibi söylemleri yüzünden Çelişev'in adı sosyalist olarak anılıyordu.¹⁹ 1907'de kurulan Sarhoşlukla Mücadele Komisyonu kuruluşunu izleyen 3 yıl içinde konuyu tartışmaların ötesine geçirip somut bir adım atmadı. Hem Çelişev hem de Sosyal Demokratlar alkol üretimi ve satışına dair çeşitli ceza tekliflerini Duma'ya sundular, fakat bu öneriler de 1911 yılına kadar sadece tartışma safhasında kaldı. Ülkedeki sarhoşluk kültüründen rahatsız olan ve rejimin alkol üretim-tüketim politikasını eleştirenler sadece sosyalistler değildi. Sağ ve daha geleneksel partiler de alkolizmi kullanarak devletin endüstriyel modernleşme projelerini eleştirenler vardı. Onlara göre endüstrileşme arttıkça şehirleşme, o arttıkça da alkolizm artıyordu.²⁰

Duma bünyesinde kurulan Sarhoşlukla Mücadele Komisyonu, ilk birkaç yıl alkollü içeceklerin sertliğini %40'dan %37'ye düşürmek ve de din adamlarını alkolün zararlarına karşı harekete geçmeye teşvik etmek dışında bir gelişme kaydedemedi. Bunun en büyük sebebi ise alkolden gelen vergilerin devlet hazinesinde hatırı sayılır bir kalem olması ve rejimin bu önemli gelir kapısını kapatmak istememesiydi. Kısacası Finans Bakanlığı

¹⁶ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 128; Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 132-133.

¹⁷ Komisyonun faaliyetleri için Rus Alkolizmle Mücadele Derneği tarafından 1913 yılında basılan bir ders kitabı incelenebilir: Tıp doktoru A. L. Mendelson, *Uçebnik trezvosti: sostavil po soçineniy Jül Deni dla načalnoy, srednoy şkolı*. St. Petersburg: Rossiyskaya Obşestvo Borbi s Alkogolizmom, 1913.

¹⁸ M. D. Çelişev, *Reçi, Proiznesenne v Tretey Gosudartsvennoy Dume o Neobhodimosti Borbi s Pyanstvom i Po Durugim Voprosam*, St. Petersburg, 1912.

¹⁹ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 128; Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 133.

²⁰ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 133-135

alkol konusunda atılacak önlemlerin bütçeye getireceği yükün farkındaydı ve bu konuda somut ve kesin adımlar atılmasına engel oluyordu.²¹

Alkol Tekeli

1910 yılında Çarlık Duması'ndaki üyeler ve bakanlardan oluşan bir grubun öncülüğünde Tüm Rusya Sarhoşlukla Mücadele Kongresi düzenlendi (*Perviy VseRossiyskiy Kongress Po Borbe s Pyanstvom*) ve alkolle mücadele konusu masaya yatırıldı. Fakat dönemin Bakanlar Kurulu başkanı P. A. Stolipin'in de işaret ettiği gibi artık 1905'teki ihtilalci hava kalmamıştı. Burjuva aydınlar alkolle mücadeleye olan ilgilerini eski heyecanla sürdüremiyorlardı. Bir sonraki girişim 1909-1910 yıllarında Kamu Sağlığı Koruma Cemiyeti tarafından düzenlenen 'Anti-alkol Kongresi'ydi. Bu kongrenin bir özelliği çok geniş ve farklı meslek gruplarından kimseleri bir araya toplamasıydı. Eğitim kurumlarından kamu kuruluşlarına, Polis teşkilatından doktorlara ve din adamlarına kadar uzanan, hem kadın hem erkek katılımcılardan oluşan bu kongrenin kapsamı o denli genişti ki herkes meseleyi kendi çıkarına göre yönlendirmeye çalıştı, ve nihayetinde verimli bir sonuca ulaşamadı.²²

1909-1910 Kongresine, açılışından itibaren kısa süre içinde, çarlık rejimi karşıtı politik söylemler hakim oldu. Rejim karşıtı radikal siyasal kutuplardan olanlar Çar'ın Alkol Tekeli'nden elde ettiği yüksek geliri ve Kamu Ayıklık Vesayeti Kurumunu (*Popechitelstvo narodnoi trezvosti*) eleştirilerinin odağı haline getirdiler.²³ Söz konusu kurum, Vitte'nin Finans bakanı iken 1893²⁴ Haziran'ında kurduğu ve bir yıl içinde aktif olarak çalışmaya başlayan Devlet Alkol Tekeli'nin bir yan kurumu olmaklar birlikte, amacı içkiden tamamen uzak durmayı teşvik etmek yerine, alkol tüketiminde ölçülü olmayı halka aşılacak olan bir kuruluştu. Tam da bu noktada, halkı alkolü tüketmemeye çağırmak gibi bir kaygı taşımadığından eleştirilerin odağı oluyordu.²⁵

²¹ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 128; Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 133-136.

²² Mark L. Schrad, *Vodka Politics*, s. 177; Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 130-131.

²³ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 127.

²⁴ Bazı kaynaklarda 1894 olarak da geçer, A. V. Nikolaev, "Uličnoe pyanstvo kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve", s. 15.

²⁵ Finans Bakanı Sergey Vitte'nin reform programının bir parçası olarak hayata geçirilen Alkol Tekelinin kuruluş amacı beş temel esasa dayandırılmıştı. Bu esaslar, hükümetin gelirlerini artırma çalışmaları, Rusya'daki yanlış alkol düzenlemesinin gözden geçirilmesi, hükümetin sarhoşluğu ulus çapında azaltma çabası, halk arasında sarhoşluğun azaltılması çabası ve ayrıca bazı şehirlerdeki içki tekellerinin imhası olarak özetlenebilir. A. G. Bıkova, "Kazennaya Vinnaya Monopoliya v 1904-1914 gg.," s. 222; ayrıca bkz. Yevgeniy Viktoroviç

Buradan da çıkarımla 'Alkol Tekeli' ve 'Ayıklık Vesayeti' hem ülke genelinde hem de askerler arasında alkol tüketimini teşvik etmekle suçlanıyordu.²⁶ Alkol Tekeline karşı kampanya başlatan Duma üyelerinden biri de, Alkol Tekeli'nin bizzat kurucusu olan eski Finans bakanı Sergey Vitte idi.²⁷ Vitte, 1914 yılında Duma'daki konuşmasında alkol konulu cezaların yetersizliğinden söz etmiş ve kontrol amaçlı yaratılan alkol üretim tekelinin bir anda alkolizmi teşvik eden bir hal almasından yakınmıştı.²⁸ 1913 yılında bu kurumun kendinden sonra gelen finans bakanı Vladimir Kokovtsev²⁹ tarafından yozlaştırıldığı ve asıl amacının dışına çıkarıldığını savunuyordu. Kısacası artık, sadece rejim karşıtı radikal çevreler değil Vitte, Çelişev ve Prens Meşerskiy, A.V. Krivoşeyn gibi önemli isimler de Alkol Tekeli'nin Rus halkının alkol tüketimini tetikleyici yöne evirildiği kanaatindeydiler.³⁰ Üst düzey hükümet yetkilileri tarafından basında da saygınlığı düşürülen ve eleştirilen Kokovtsev, ve onun bakanlığı boyunca savunduğu Alkol Tekeli Çar'ın da dikkatini çekmeye başlamıştı. Bakan Kokovtsev Ocak 1914' de bizzat Çar tarafından görevinden alındı.³¹

Çar ve Alkolle Mücadele

Çarlık ailesi de 1911 yılından başlayarak alkolizmle mücadelede aktif rol almaya başlamıştı. 1911'de II. Nikolay'ın amcası, Konstantin Konstantinoviç Romanov'un himayesinde ve dönemin İçişleri Bakanı Stolipin'in girişimiyle "Tüm Rusya Ayık Hristiyanlar Emek Birliği" (Vserossiyskiy trudovoy soyuz hristian-trezvennikov) kuruldu.³² Çar'ın kendisi de bizzat alkolle mücadeleye destek veriyordu.³³ 1913 yılı başlarında Çar kendisi de alkollü içki satışlarına kısıt getirilmesi konusunda ikna olmuş ve Duma'ya bir girişimde bulunulmasını önermişti. Hatta Romanov hanedanınının 300. yılı olan 1913

Paşkov, *İstoriçeskiy Obit Osuşetvleniya Kazennoy Vinnoy Monopolii v Rossii kontsa 19-naçala 20 Bekov: na primere Kurskoy Gubernii*, (Kursk Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009).

²⁶ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 128.

²⁷ Sergey Safronov, *Pyany Vopros v Rossii i Suhoy Zakon 1914-1925 godov, Tom 2, Ot Kazennoy Vinnoy Monopolii S Yu. Vitte do Suhogo Zakona*, [elektronik kitap] Sibirya Federal Üniversitesi, Krasnoyarsk, 2017. s. 177-232.

²⁸ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 137.

²⁹ B. V. Ananiç, P. Ş. Ganelin, *Sergey Yuleviç Vitte i Ego vremya*, İzdatelstvo Dmirtriy Bulanin, St. Petersburg, 2000, s. 371-372.

³⁰ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 129.

³¹ William E. Johnson, *The Liquor Problem in Russia*, The American Issue Publishing Company, Westerville, 1915, s. 190.

³² 1909 yılından itibaren Rusya genelinde "ayık olmayı" teşvik eden yani sarhoşlukla mücadele kapsamında birçok dernek ve topluluk kurulmaya başlanmıştı. Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 129.

³³ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 129.

yılında, kutlamalar sonrasında yer yer alkollü içki satış mekanları kapatılmış ve alkol satışına sınırlamalar getirilmişti. Aynı yıl, 1913'de, Çar Sergey Vitte'nin de etkisiyle Moskova ve bazı kasabalarda sarhoşluğun boyutlarını yerinde kontrol etmek için teftiş ziyaretleri gerçekleştirmişti.³⁴ Çar II. Nikolay'ın imparatorluk taşrasını ziyareti sırasında karşılaştığı manzara alkolinin tebaasını ne denli sardığını kanıtlar nitelikteydi.³⁵ Çarın ziyareti sonuç vermiş olacak ki Polis alkolinin karşı kırsal kesimde önlemler almaya başlamıştı. Acil önlem olarak Nihayet köylerde 3 yıllığına içki-hanelerin kapatılması Duma'da tartışmaya açıldı. Bu kararın tartışılması ve kabul edilmesi bir hayli uzun sürdü; bunda bizzat Duma delegelerinin de votka üretim endüstrisinde sahip oldukları yatırımlar ve payın da etkisi vardı. Uzun tartışmalar sonunda, meyhaneler 3 yıllığına kapatılmıştı, ne var ki bu durumun yarattığı gelir kayıplarının çarlık ekonomisi üzerinde olumsuz yansımaları olacaktı.³⁶

1911-1913 yılları arası hız verilen alkol karşıtı kampanya sonuç vermeye başlıyordu. Ancak tüm bu girişimler neticesinde alkolden elde edilen gelirler 1914 yılının ilk yarısında 2,5 milyon ruble azaltılmıştı. 1914 yılının Ekim ayına gelindiğinde Bakanlar Konseyi yerel yönetimlere kendi bölgelerini 'kuru' ilan etme³⁷ imkanı tanıdı. Bunu takiben, birçok şehir Duması kendi bölgelerini kuru ilan etti. Böylelikle Alkol Tekeli de işlerliğini kaybetmiş oluyordu.³⁸ Bölgelerin birbiri ardına kuru ilan edilmesi ise en büyük meyvesini dünya harbine girerken, ordu seferberliği esnasında verdi.

Dünya Harbine Doğru

Dünya Harbi başlamadan çok önce alkolle mücadele meselesi Rusya'nın eğitimli kesiminde bilinçli şekilde tartışılır ve Duma gündemine taşınır olmuştur. Yine de bu meselenin organize şekilde ele alınması ve uygulamaya geçilmesini sağlayan Birinci Dünya Harbi öncesindeki seferberlik olmuştur. Rus-Japon savaşı günlerindeki hataların yaşanmaması için gayret eden Rus Duması ve Askeriyesi hızla harekete geçti.³⁹ Çar II. Nikolay da 1913'den beri alkol meselesini ciddiyetle takip ediyor ve savaş seferberliği için alkol

³⁴ Johnson, *Liquor Problem in Russia*, s. 191-192; Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s.129.

³⁵ Marya Levintova, "Russian Policy in the Alcohol Making," s. 501.

³⁶ Marya Levintova, "Russian Policy in the Alcohol Making," s. 501. Johnson, *Liquor Problem in Russia*, s. 193-194.

³⁷ Sergey Safronov, *Pyany Vopros v Rossii i Suhoj Zakon 1914-1925 godov*, s. 685-686.

³⁸ Kuru şehir politikasına ivedilikle uyan şehir duması / belediye meclisleri arasında şu şehirler bulunmaktaydı: Rostov-na-Donu, Vilna [Vilnius], Vladimir, Ivanovo-Voznesensk, ve Kubansk. Johnson, *Liquor Problem in Russia*, s. 174-175.

³⁹ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s.130.

konusunda da adımlar atılması gerektiğini düşünüyordu. Ağustos 1914'e gelindiğinde alkol üretimi ve tüketimi üzerindeki denetimin artmasına yardımcı olacak şekilde ilan edilen kuru bölgeler ve ünlü restoranların alkol satışını durdurmaları Çarlık yönetimince emredildi. Buradaki ana amaç 1904 yılında Rus-Japon savaşı asker seferberliği sırasında yaşanan olumsuz durumların tekrar etmesini önlemek ve savaşa düzenli, disiplinli ve ayık bir orduyla girilmesini sağlamaktı.⁴⁰ Seferberlik bitip savaşa girildiğinde bu yasaklar devam etti ve tüm savaş boyunca sürdü.⁴¹ Ne var ki bu yasaklar yürürlüğe girdikten bir süre sonra ileri önlemler alınması amacıyla tekrar tartışmalar başladı.

Alkol yasakları ve kuru bölgeler politikasının olumlu sonuçları çok uzun sürmedi. Yasaklardan bir yıl sonra büyük şehirlerin sokaklarındaki sarhoşluk tekrar gözle görülür derecede artmaya başladı. Yasaklardan dolayı alkollü içkileri bulamayanlar alkol içeren veya sarhoş edici diğer maddelere yönelmeye başladılar. Bu sebeple yasakların kapsamı ve süresinde artışa gidildi.⁴² 1916 yılında yayınlanan bir yasayla savaş bittikten sonra da alkollü içkilerin satışının yasaklanmasına devam edilmesine ilişkin yeni bir düzenleme getirildi. Bu yasağa karşı gelenler, ilk seferinde 4 aydan 1 yıla kadar, ikinci seferinde 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası alacak ve üçüncü defa aynı suçu işleyen ise sürgüne yollanacaktı. Votka, likör ve diğer alkollü içkilerle kıyaslandığında şarap daha masum bir yere sahipti, bu sebeple tüm bu yasakların arasında aksi önerilmediği sürece şarap tüketimine bir sınır getirilmemişti. Fakat, yerel belediyeler ekseriyetle şarabı da genel yasak kapsamına almayı tercih ediyorlardı.⁴³

Yasakların Başarısı

Yasakların uzatılması ve kapsamının genişletilmesi alkolle mücadelede bir dönem başarılı sonuçlar üretmişti. Ünlü bir Fransız doktor olan Robert Hercod⁴⁴ Rusya'da alkol mücadelesini resmi Çarlık rakamlarına dayanarak analiz ettiği raporunda Rusların bu mücadeledeki başarısını somut şekilde

⁴⁰ Tricia A. Starks, "A Revolutionary Attack on Tobacco," s. 1714.

⁴¹ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 139.

⁴² A.G. Bıkova, "Obraz Zhizni i Potrebleniye Alkogolnıh Napitkov naseleniyem Rossiyskoy İmperii vo vtoroy Polovine 19-naçale 20 v.," *Omskiy Nauçnyy Vestnik*, No:5 (81), 2009, s. 62.

⁴³ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 141.

⁴⁴ Lozan Uluslararası Alkolizm Karşıtları Bürosu'nda müdür olan Robert Hercod'un 1919 yılında yayınladığı kitabının amacı Çarlık resmi kaynaklarına göre Rusya'da alkol yasakları politikasını analiz etmek ve sosyal, ekonomik ve kültürel boyuttaki sonuçlarını tespit etmektir. Bu amaçla Hercod çalışmasında, Harkov, Yenisey (Krasnoyarsk), Kazan ve Poltava Yönetim birimlerinin istatistikleri ile diğer resmi verilere ve Rus bilim adamlarınca yazılmış yayınlara başvurmuştur. Robert Hercod, *The Prohibition of Alcohol in Russia*, s. 3, 24.

aktarıyordu. Hercod, kitaplaştırılmış olan raporunda 1914'de alkol üretimi ve tüketimine getirilen kısıtların olumlu sonuçlarını aktarırken, suç ve şiddet vakalarında ciddi bir azalma gözlemlendiğini yazıyor⁴⁵ ve akıl hastanelerindeki insan sayısının gitgide azaldığını vurguluyordu. Bunun yanında, sarhoşluktan kaynaklanan ihmallerin yol açtığı yangınlar ve başka tür kazalarda da azalma görülüyordu. Hercod ayrıca alkolle mücadelenin işçilerin genel durumuna ve aile yaşantısına da olumlu etkilerini vurguluyordu. İşçilerin işe odaklanma süreleri ve performansları eskiye oranda artmaktaydı. Rapora göre, erkeklerin kadınları dövme vakalarında ciddi oranda bir azalma vardı. Kısacası hem kentlerde hem de kırsalda yaşam kalitesi ve verimi artmıştı. Özellikle kırsal alanda, halk ayık kafayla siyasetle ve kamu işleriyle ilgilenir olmuştu ve gazetelerden savaşla ilgili gelişmeleri gün gün takip etmeye başlamıştı.⁴⁶

Rusya'daki alkol yasaklarını mercek altına alan bir diğer uzaman Ernest Gordon 1916'da izlenimlerini aktardığı bir kitap yayınladı. Gordon'a göre "Rusya... alkol problemini çözdü. [Aslında] daha fazlasını yaptı. Dünyaya bu sorunun gerçekte ne kadar basit olduğunu gösterdi.... [Dünyada] hiç kimse alkolün zararlarına karşı Ruslardan daha az eğitilmiş değildir."⁴⁷ En iyi eğitimin yasağın kendisi yani kanunun uygulanması olduğunu savunan Gordon bu yasağın ne derece radikal ve genel kapsamlıysa o derece etkili ve başarılı olur görüşündeydi. Gordon'a göre alkol yasağı Sosyalistler için de ders oldu. Zira alkol problemiyle başa çıkmak için Sosyalistlerin savunduğu gibi 'kapitalizmle mücadele' değil, sadece alkolü yasaklamak işe yarayacaktı; neticede öyle de olmuştu. Rus hükümetinin yasaklarla eş zamanlı başlattıkları 'ayıklık programları' dünyada eşi görülmemiş bir örnek sergilemişti.⁴⁸ Ayıklık Komitelerinin başındakiler saygıdeğer ve yetkili bir pozisyondaydılar. 1912'de tüm bu komiteler halkı alkolden uzaklaştırmak ve alkolikleri topluma geri kazandırmak için bir çok projeye imza attılar. Bu projelerden bazıları şöyleydi: 3598 alkolsüz çay evi ve yemekhaneler, 4115 kütüphane, 380 halk kitapevi, 531 akşam okulu, 6840 söyleşi-seminer mekanı, alkolikler için 13 özel hastane, yine alkoliklerin tıbbi danışmanlık hizmeti alabileceği bir merkez kurdular. Bu merkezler yılda 90 milyon kişi tarafından ziyaret edildi. Petrograd'daki Halkevi (*Norodny Dom*) ise tiyatro, konser salonları, restoranlar ve eğlenceye dair pek çok aktivite ile dolu ve de

⁴⁵ Hercod resmi istatistiklere baktığında suç oranı düştüğünü tespit eder. Fakat, aynı zamanda buna tedbirle yaklaşmak gerektiğini de not eder; zira, 1914'de savaş başladığında Rusya'da erkek nüfusunun çoğunluğunun seferberliğe katılmasıyla zaten bu suç oranlarının düşmesinin beklendiğini kaydeder. Robert Hercod, *The Prohibition of Alcohol in Russia*, s. 9-10.

⁴⁶ Robert Hercod, *The Prohibition of Alcohol in Russia*, s. 9-23.

⁴⁷ Ernest Gordon, *Russian Prohibition*, s. 56.

⁴⁸ Ernest Gordon, *Russian Prohibition*, s. 56-57.

çok düşük fiyattan biletlerin satıldığı bir kültür merkezi niteliğindedi. Bunun yanında Moskova tiyatroları ve kiliseleri de 1914'de, savaşın ortasında dahi dolup taşıyordu. Kısacası, Gordan'a göre, Ruslar sadece yasakları uygulamakla kalmadılar, alkolün yerine ikame edebilecekleri programları da hayata geçirmeyi başardılar. Hem de savaş öncesi mali krizin yaşandığı dönemde ciddi oranda paralar harcayarak bu işi hayata geçirdiler. Büyük şehirlerde eğlence faaliyetleri bu şekildeyken, söz konusu ikamenin devlet tarafından sağlanmadığı küçük kasabalarda ise, alkol yasağı yürürlüğe girdikten sonra halk kendi arasında para toplayarak 12 filmlik bir sinematograf almıştı.⁴⁹

Bir İmparatorluk Sona Ererken

Alkol yasağı başlarda çok olumlu sonuçlar doğursa da zaman ilerledikçe yan etkileri açığa çıkmaya başlamıştı. Bu yan etkiler arasında yasadışı alkol üretimi, içki kaçakçılığı, ülkeye yasadışı yollardan alkol sokmak ve zararlı madde kullanımı öne çıkıyordu. Bunun yanında alkolden gelen gelirler imparatorluk bütçesinin yaklaşık dörtte birini oluşturduğundan Çarlık hazinesi ciddi sıkıntı içine düşmüştü. Alkol karşıtı önlemlerin dünya harbinden önce alınmaya başladığı düşünülürse, bu denli büyük çaplı bir seferberlik ve askeri harcamanın söz konusu olduğu bir dönemde hazinenin gelirlerinin azalması belki de olabilecek en olumsuz senaryoydu, ve Çarlık hükümeti bu senaryoyla baş başa kalmıştı.⁵⁰

Her şeyden öte bu savaş ciddi bir seferberlik ve beraberinde sıkı bir mali yük anlamına geliyordu. Dolayısıyla Duma bu askeri harcamanın altından kalkamadığı gibi Rus ordusu da savaştan başarısız çıkmıştı. Bu durum Duma içinde Çarın haklarına kısıtlar getirilmesi çağrılarını yol açtı. Zira yenilginin bedeli Çarlık rejimi için ağır olmuştu. 15 milyon kişi endüstriyel ve tarımsal üretimden çekilmişti. Tam da temel gıda maddelerine en çok ihtiyaç olan zamanda üretimin durmasının yanı sıra, mahsulü Moskova ve St. Petersburg gibi büyük şehirlere ulaştırması planlanan demiryolu projesinin de savaş dolayısıyla sekteye uğraması, savaştan yorulan halkın rejime karşı tepkisini bir kat daha artırmıştı. 1917'ye gelindiğinde ise rejim daha fazla dayanamayarak bir ihtilalde çöktü.⁵¹ 1916 yılında Duma alkol yasağının kati ve kalıcı olması konusunda yeni bir düzenlemeye giderek bir kanun

⁴⁹ Ernest Gordon, *Russian Prohibition*, Westerville: American Issue Publication Company, 1916, s. 58-60, Büyük şehirlerde eğlence faaliyetleri bu şekildeyken, söz konusu ikamenin devlet tarafından sağlanmadığı küçük kasabalarda ise, alkol yasağı yürürlüğe girdikten sonra halk kendi arasında para toplayarak 12 filmlik bir sinematograf almıştı. Gordon, *Russian Prohibition*, s. 60.

⁵⁰ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 131.

⁵¹ Onur İşçi, Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1881-1917*, Kronik Kitap, 2019.

önerisinde bulunmuştu. Şubat 1917 olayları dolayısıyla kısa bir süre için rafa kaldırılan bu kanun, nihayet 1917 Mart ayında Geçici Hükümet bünyesinde kabul edildi.⁵²

Ya Bolşeviksin Ya Alkolik!

Bolşevik hükümete göre sınıf çatışmasının en başat mücadele araçlarından biri sarhoşlukla mücadeleydi. Bolşeviklerin bakış açısından alkol üç şeyi getirirdi: finansal kaynakların israfı, sarhoşluktan dolayı iş göremezlik ve suça eğilim. Nihai amacı işçi sınıfını toplumun merkezine taşımak olan Bolşevik hareketi bu üç sebepten dolayı alkolle mücadeleye iktidara geldikleri ilk günden itibaren son derece ihtimam gösterdi.

Sınıf çatışmasının bir aracı olarak görülen alkol karşıtı mevzuatla mücadelesi verilen asıl mesele, devrimci partinin Rusya'da sosyalizm inşa etme sürecine işçi kitlelerini ve köylüleri en etkin şekilde katabilmektir. Fakat bu tür bir yasa içkiye düşkün olan Rus erkeğini pek de engellemeyecekti. Asıl mesele kültürel alanda bir reforma gitmek ve kafa yapısına müdahale etmektir. Bolşeviklerin iktidardaki ilk yılında amaçları olabildiğince otoriter ve sıkı bir siyasi yönetimi Rusya'da yerleştirmekti. Sarhoşluk, uyuşturucu bağımlılığı, fuhuş ve kumar ise devletin sosyalist bir temele oturmasındaki en temel ve tehlikeli problemlerden birkaçı olarak yeni hükümetin karşısına çıkıyordu.⁵³

Lenin'in başını çektiği Sosyalistler ihtilalden çok önce alkolle mücadele için düzenlenen Birinci Tüm-Rusya Kongresi'ne⁵⁴ 1910 yılında bir delegasyonla katıldılar. Konferansta yapılacak tebliğlerinin hazırlıkları aşamasında son derece titizlikle çalışan Bolşevikler Bakü, Riga, St. Petersburg gibi çok farklı şehirlerde alkolizmin sebepleri hakkında oylama ve anket çalışmaları yaptılar. Sosyalist gruplar, işçileri alkol alışkanlıkları için suçlamak yerine çarlık rejiminin baskıcı politikalarını hedefe koyuyorlardı. 5 Ocak 1910'da kongrede yaptıkları bir sunumda Rusya'daki

⁵² Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 121, 131.

⁵³ D. V. İvanov, "Stanovlenie Ugalovno-Pravovih Zapretov Sovetskogo Tipa v Sfere Borby s Pyanstvom i Alkogolizmom v RSFSR (1917-1929 gg.)," *Vestnik Ekaterininskogo Instituta*, No:1 (33), Yekaterinburg, 2016. s. 109-110.

⁵⁴ Birinci Tüm-Ruslar Kongresi (*Perviy VseRossiyskiy Kongress*) Alkolle-Sarhoşlukla mücadele konusu masaya yatırıldı. Fakat dönemin Bakanlar Kurulu başkanı P. A. Stolipin'in de işaret ettiği gibi burjuva aydınlar 1905 yılında başlattıkları ihtilalci heveslerini kaybetmişlerdi. Alkolle ilgili meselede gündemde tutunamamıştı. Bir sonraki girişim Kamu Sağlığı Koruma Cemiyeti tarafından 1909-1910 anti-alkol kongresi tertibiydi. Çok geniş ve farklı meslek gruplarını içeren bir kitleye davet yolladılar. Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 132.

Alkol Tekeli ile bürokrasi ve toprak ağalarının ilişkisini gözler önüne seriyor ve devlet yönetimindeki boşlukların kaçak içki üretkenlerin zenginleşmesine sebep olduğunu vurguluyorlardı. Bunun yanında, sıradan halk ise fakirleşmeye devam ediyordu. Bu düzenin kökünden değişmesi için ise içeceklerdeki alkol oranını düşürmek veya fiyatını artırmak bir çözüm olmayacaktı.⁵⁵ Bolşeviklerin sarhoşluk meselesiyle ilgili hassasiyetleri dönemin 1908-1917 yılları arasında Lenin redaktörlüğünde çıkan "Sotsial Demokrat" isimli gazetede de konu ediliyordu. Çarlık sansürüne de maruz kalan bu gazete, özellikle savaş zamanında milliyetçiliğe, şovenizme karşı mücadelede ve Bolşeviklerin sloganlarının propagandasını yapmada, işçi sınıfını harekete geçirmede, savaşa karşı söylemlerin desteklenmesinde ve kapitalizmle mücadele amacıyla kullanılmıştı. Ayrıca işçi sınıfını ilgilendiren her konu gazetenin konusu olma niteliğini taşıyordu.⁵⁶ Bolşevikler bu kongre hazırlıkları boyunca polis tarafından takip edilmiş ve birçoğu tutuklanmıştı. Tüm bu takip, soruşturma ve tutuklamaların temel sebebi ise Bolşeviklerin argümanının Çarlık rejimini temelden eleştiriyor olmasıydı: Bolşeviklere göre kapitalist sistem baskıyı ve baskı da alkolizmi getiriyordu; tüm bu sistemin kökünden değişmesi gerekiyordu.⁵⁷ Her anlamda olduğu gibi alkol konusunda da başlarda ihtilalci bir yaklaşım sergileyen Bolşevik liderlere göre alkol işçi sınıfı üzerinde hakimiyet kurmak isteyen kapitalist sermaye sahiplerinin kullandığı kötücül bir araçtı.⁵⁸

Bolşeviklerin Sert Müdahaleleri

1917 yılı derin bir mali krizi de beraberinde getirdi. Savaş koşullarındaki genel seferberlik doğrudan tarımsal üretimin azalmasına ve ülkenin ekonomisinin krizin içine sürüklenmesine yol açtı. Bu krizden ilk nasibini alan ise ekmek piyasası oldu.⁵⁹ İmparatorluk genelinde çıkan ekmek krizinde, St. Petersburg halkı⁶⁰ ekmeksiz kalmış ve halk sokaklara dökülmüştü. "Bize ekmek ver!" sloganlarıyla Petersburg sokaklarında başlayan bu gösteriler aslında yaklaşan ihtilalin de habercisiydi. Bir süre

⁵⁵ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 132.

⁵⁶ Vladimir Lenin (Ulyanov), *Polnoe Sobranie Soçineniy*, Tom 30, İyul 1916 - Fevral 1917, s.149. (Lenin'in 1917 tarihli Pravda gazetesinde basılan yazılarının derlemesidir.)

⁵⁷ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 131-132.

⁵⁸ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 133.

⁵⁹ Yu. A. Petrov, "Velikaya Russkaya Revolutsiya 1917 g. Mirovovoe Ekonomičeskoe Razvitie," *Ekonomičeskaya İstoriya*, Moskova, 2017, No.1, s. 17-18.

⁶⁰ 1917'de St. Petersburg'un nüfusu 2 milyonun üzerindedir. Savaş dolayısıyla temel gıda maddelerinde azalma vardı ve fiyatlar tavan yapmıştı. Dahası Petersburg'un tarım bölgelerinden uzakta olan, uzaklığıyla taşıma konusunda sıkıntı yaratan mesafesi buna sebep oldu. Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 143.

sonra "bize ekmek ver" sloganını "Hükümet gitsin!", "Savaş bitsin!" sloganları takip etti. Kısacası imparatorluğun sonu yaklaşıyordu.⁶¹

Rus çiftçiler ülke genelindeki tohum kıtlığının farkındaydı. Endüstriyel ürünlerin fiyatının artması çiftçileri ellerindeki tohumları piyasaya sürmemek veya çok fahiş fiyatlar istemeye itiyordu. Dahası ellerindeki tohumları pazarda satmak yerine onları "*samagon*" denen yöntemle ev yapımı votkaya çevirerek, çiftçiler daha çok kar elde ediyorlardı. Zaten yasak olan ve zor bulunan votka çiftçiler için zenginleşme kaynağı olmuştu. Bu durumun farkına varan geçici hükümet 1917 Mart ayında, 1917 yılı hasatından elde kalan tohumları geçersiz ilan etti. İktidara geldiklerinde ise Bolşevikler Petrograd Askeri İhtilal Komitesinde bir karar alarak tüm alkol stoklarının imha edilmesi emrini verdiler. Zaten daha öncesinde, 1917 Eylül ayında, Bolşevikler alkol damıtımı ile halka tohum sağlama arasında ciddi ve büyüyen bir ters orantı olduğunu tespit etmiş ve bu durumdan hayli rahatsız olmuşlardı. Yasaklardan önce talep edilmeyen kaçak içki artık çiftçilerin kolay yoldan zenginleşme kapısı olmuştu. Çiftçiler durumdan vazife çıkarıp tohumlarıyla evde damıtılmış içki üretmeye ve yüksek fiyatlardan satmaya başlamışlardı. Zenginleşen çiftçiler kırsal kesimde sınıf farkının artmasına sebep olarak sosyal yapıyı temelden değiştirmeye kapı aralamışlardı. Daha da önemlisi, *samagon* yöntemiyle kaçak içki üretmek varken, ekmek üretimi için tohumu piyasaya sürmek artık çiftçiler için hiç de karlı bir seçenek değildi. Sonuçta korkulan oldu ve büyük şehirlere tohum ve dolayısıyla da ekmek tedarik edilemez oldu.⁶²

Ekim 1917 ihtilalinde Kışlık Sarayın yağmalanması sırasında yağmaya ilk maruz kalanlar Çarlık ailesinin şarap mahzenleriydi. Bolşevik yönetimi iktidara gelir gelmez, likör stoklarının buldukları yerde dinamitle patlatılması, içki kaçakçılarının görüldükleri yerde vurulması emrini verdiler. İhtilale karşı yapılacak hiçbir harekete taviz vermeyecek olan Bolşevikler, içki kaçakçıları ve yasadışı üretim yapanları ihtilalci düzeni bozmaya yönelik girişimciler olarak kabul edip sert yaptırımlar uyguladılar.⁶³ 5 Kasım 1917 tarihinde RSFSR Ulusal Merkezi Komite başkanı V. I. Lenin halka seslenişte sarhoşlar ve holiganlar tarafından yapılmaya çalışılan tüm anarşik girişimlerin bastırılması çağrısı yaptı: "Konseylerinizi etrafınızda toplanın. Onları güçlendirin. Kimseyi beklemeden kendiniz aşağıdaki konuyu ele alın: En katı devrimci düzeni kurun. Sarhoşlar, holiganlar, karşı-devrimci asilzadeler, Kornilov'cular ve

⁶¹ Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 143.

⁶² Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire*, s. 144-145.

⁶³ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 133.

benzerlerinin anarşik girişimlerini acımasızca bastırın." ⁶⁴ Lenin ve arkadaşları 2 Aralık 1917 yılında Petrograd Sovyet'inde söz konusu alkolik anarşistlerden oluşan gruplarla mücadele komitesi kurdular ve başına da Vladimir Dmitriyevich Bonç-Bruyeviç'i getirdiler. Bonç-Bruyeviç Petrograd Sovyet'i oturumunda yaptığı sunumda konunun asayiş boyutuna dikkat çekerek, sarhoş bozguncuların meyve dükkanlarıyla başlayıp büyük giyim mağazalarına varıncaya kadar yağma girişimlerinde bulunduğunu ve her türlü önlem alınması gerektiğini duyurmuştu. Ayrıca, 6 Aralık 1917'de Bonç-Bruyeviç başkanlığında toplanan sarhoş bozguncularla mücadele amacıyla toplanan komite sarhoş çapulcuların 'anti-Sovyet' yani karşı-ihtilalci unsurlarca desteklendiğini ve bu gruplara karşı taviz vermeksizin mücadele edilmesi gerektiğini belirttiler. ⁶⁵

Bolşevikler Geri Adım Atıyor

Kendisini ağır bir savaşın ortasında ve sınırlı kaynaklarla orduyu seferber etmek zorunda bulan Bolşevik hükümeti savaş bittikten sonra da açlık ve iç savaşla kaşı karşıyaydı. İşte tüm bu olumsuz koşullar beraberinde sert ve katı politikalarla birlikte pratik uygulamaları da getirdi. 1921 yılında Lenin devletin ekonomi yönetimindeki elini gevşetmek durumunda kaldı ve sınırlı çaptaki kapitalist girişimlere izin verdi. Böylelikle NEP (*Novaya Ekonomičeskaya Politika*) isimli 'Yeni Ekonomi Politikası' devreye girmiş oldu. Ekonomideki pratik uygulamalardan alkol yasası da nasibini aldı. Aynı Çarlık rejimi ve sonrasındaki geçici hükümet gibi Bolşevik hükümeti de büyük oranda merkezi bir yönetime sahipti, yani söz hakkı çoğunlukla Bolşevik lider ve onun bakanlarının elindeydi. Bunun sonucunda çıkarılan yasalar dışarıdaki gelişmelerden ve içerideki halkın taleplerinden ziyade merkezdeki yöneticilerin inisiyatifindeydi. ⁶⁶ Savaş sonrası ülke ekonomisini toparlamak üzere yola çıkan Bolşeviklerin tepe kadrosunda *Sovnarkom* yani Halk Komiserleri Konseyi (*Sovet Narodnih Komissarov RSFSR*), alkollü içki üretimini ve halihazırdaki stokları millileştirdi. 1921 yılında ise Lenin Alkol Tekeli'nin tekrar kurulmasını destekledi. Alkol Tekeli'nin komünizmi baltalayan bir kapitalist araç olduğu görüşünü savunan Bolşeviklerin aksine, Lenin savaş sonrası yıkıma uğrayan ekonominin toparlanması için bu kurumu bir gelir kapısı olarak görüyordu. Bunun yanında Lenin'e göre, Alkol Tekeli ülkedeki alkollü içkinin ucuz fiyata ve kaliteli üretilmesini sağlayacak ve kendiliğinden bir denetim mekanizması geliştirecekti. Böylelikle

⁶⁴ D. V. "Ivanov, "Stanovlenie Ugalovno-Pravovih Zapretov Sovetskogo Tipa v Sfere Borby s Pyanstvom," s.110.

⁶⁵ D. V. "Ivanov, Stanovlenie Ugalovno-Pravovih Zapretov Sovetskogo Tipa v Sfere Borby s Pyanstvom," s.110.

⁶⁶ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 121-126.

kaçak içki üretimine olan ihtiyaç ortadan kalkacağından çiftçiler tohumları piyasaya sürmeye başlayacak ve ekmek krizi de ortadan kalkacaktı. 1923'de Trotski bu durumun tersine çevrilmek zorunda olduğunu belirtip, tekrar anti-alkol yasalarının ağırlaştırılması önerisinde bulunduysa da, 1921 yılında önce hafif şarapların satışı yasallaştı, 1922 yılında bunu bira satışının yasallaşması takip etti, %20'den daha az alkol içeren içeceklerin satışı da 1923 yılı itibarıyla yasal hale geldi. 1925 yılında ise %40'dan daha az alkol içeren içeceklerin üretim ve tüketiminin yasallaşmasıyla tarihsel süreçte başa dönülmüş oldu.⁶⁷

On dokuzuncu yüzyıldan başlayarak süregelen alkolle mücadelede Rusların aldığı en kritik karar Alkol Tekeli'nin kaldırılmasıydı. Lenin ve destekçilerinin bu tekeli tekrar kurmak istemeleri birçok sosyalistin tepkisini çekmişti ve bu tepki Lenin ölümünden sonra da devam etmişti. Bu konuda son sözü ise 1927 yılında Sovyet lider Stalin söylemişti. 1927'de yabancı işçi delegasyonlarıyla yaptığı bir söyleşi sırasında kendisine Lenin'in alkol yasağından geri adım atmasıyla ilgili sorulan bir soru üzerine Stalin şu cevabı vermişti:

"Votka tekeli kurduğumuzda diğer alternatifimiz şuydu: ya onlara [kapitalistlere] en önemli fabrikaları devrederek kapitalistlerin esaretine girecektik ... ya da endüstrimizin kendi başına gelişmesi için gerekli çalışma sermayesini elde etmek ve böylece yabancı esaretten kaçınmak için bir votka tekeli kuracaktık."⁶⁸

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya İmparatorluğu'nda sınırlı bir çevrede başlayan alkolle mücadele yirminci yüzyılın başlarında örgütlü bir hal aldı. Alkolün Rus toplumunda sosyal ve ekonomik hayat standartlarını olumsuz etkilediği savıyla örgütlenen ilk topluluk entelektüeller ve sağlık camiası olmuştur. Alkol meselesi, 19 yüzyıl sonunda Devlet Alkol Tekeli'nin kurulması sonucunda bürokratların da meselenin bir ucundan tutmasıyla siyasallaşma eğilimine girdi. Çarlık hükümetinin girişimiyle alkolle mücadele için 'Rus Halk Sağlığını Koruma Komisyonu' kurulmuş ve yirminci yüzyılın başında aktif şekilde çalışmaya başlamıştı. Alkolle mücadele amaçlı ortaya çıkan örgütlenmeler içerisinde zamanla Çarlık rejiminin halka uyguladığı baskıcı politikaları eleştiren muhalif sesler

⁶⁷ Mark L. Schrad, *The Political Power of Bad Ideas*, s. 133-134.

⁶⁸ Sergey Safronov, *Pyany Vopros v Rossii i Suhoy Zakon 1914-1925 godov, Tom 2, Ot Kaznennoy Vinnoy Monopolii S Yu. Vitte do Suhogo Zakona*, [elektronik kitap] Sibirya Federal Üniversitesi, Krasnoyarsk, 2017. s. 970. (Stalin'in 5 Kasım 1927 tarihli yabancı işçi delegasyonu ile mülakatı).

de yer bulmaya başlamıştı. Fakat, on dokuzuncu son yıllarında ve yirminci yüzyıl başlarında Çarlık rejiminin sansür politikalarından dolayı gerek sosyalist, gerek liberal, gerekse muhafazakar çevrelerden alkolizmle mücadelede aktif rol almak isteyen muhalif isimler Duma'da seslerini duyuramamışlardı. Bunun yanı sıra, yirminci yüzyıl başında patlak veren Rus-Japon Savaşı II. Nikolay hükümetini alkol üretim-tüketiminin kısıtlanmasını içeren bir dizi savaş tedbiri almaya itti. Fakat Alkol Tekeli'nin finansal getirisi o derece büyüktü ki hem hükümet hem de bu tekilde payları olan bürokratlar alkolün radikal önlemlerle tamamen yasaklanmasına karşı çıktılar. Çarlık hükümetinin alkol üretimini denetlemek amacıyla başlattığı Alkol Tekeli zamanla bürokratları da içine alan bir grup aristokratın zenginleşmesine vesile olmuştu. Bu duruma tepki gösteren ve halk sağlığı için kaygılanan çevrelerin girişimiyle başlayan alkolle mücadele devletin finansal kaygılarından dolayı Birinci Dünya Savaşına kadar çözümsüz bırakıldı. Ne var ki, Çarlık bu meseleyi ele almaya karar verdiğinde imparatorluğun sonunu getirecek olan savaş çoktan başlamıştı. 1914 yılında dünya savaşının patlak vermesiyle ordu seferberliğini kolaylaştırmak amacıyla “kuru bölgeler” ilan edildi. Fakat aynı yasaklar Çarlık ekonomisinin önemli bir ayağı olan alkolden sağlanan gelirleri de düşürmüştü. En çok ihtiyaç duyulan anda, savaş sırasında, ekonomi için önemli bir gelir kaleminden vazgeçilmişti. Bunun yanında ekmek üretimi için gereken buğday tohumlarının *samagon* denen evde votka üretimi yapımında kullanılmak üzere piyasaya verilmemesi de ekmek krizini ortaya çıkarmıştı. 1917'ye gelindiğinde savaş, ekonomik çöküntü ve bir de üstüne büyük şehirleri vuran ekmek krizi Çarlık otoritesinin sonunu getiren ihtilal için uygun ortamın oluşmasına katkı sağlamıştı. Yönetimi devralan Bolşevik hükümeti ilk zamanlarda ideolojik sebeplerle alkol yasaklarını devam ettirmiş ve hatta sarhoşluğu asli düşman ilan etmişti. Fakat Lenin *samagon* ile üretilen votkayı satarak zenginleşen köylüler ve aşılamayan ekmek krizi neticesinde finansal kontrolü ele almak için geri adım atarak Alkol Tekeli'ni tekrar yasal hale getirdi. NEP'in de devreye girmesiyle on dokuzuncu yüzyıl Çarlık Rusya'sının ilk yıllarında geçerli olan oranlarda alkol içeren içeceklerin satışı tekrar yasallaştı. Savaş sonrasında ortaya çıkan ağır ekonomik ve sosyal koşulların gerçekliği karşısında Bolşevikler alkol hususundaki görüş ve yaklaşımlarından geri adım atmak zorunda kaldılar. Neticede sosyalistlerin önyak olduğu alkolle mücadele yine sosyalistlerin eliyle rafa kaldırılarak, tarihsel süreçte başa dönmüş oldu.

Kaynakça

- Ananiç, B. V., P. Ş. Ganelin, *Sergey Yuleviç Vitte i Ego Vremya*, İzdatelstvo Dmirtriy Bulanin, St. Petersburg, 2000.
- Bıkova, A. G., "Kazennaya Vinnaya Monopoliya v 1904-1914 gg.: Nekotorie Aspekti Problemi", *Omskiy Nauçny Vestnik*, No: 6 (45), 2006.
- Bıkova, A.G., "Obraz Zhizni i Potreblenie Alkogolnih Napitkov naseleniyem Rossiyskoy İmperii vo vtoroy Polovine 19-naçale 20 v.," *Omskiy Nauçny Vestnik*, No:5 (81), 2009, s. 61-63.
- Çelişev, M. D., *Reçi, Proiznesennie v Tretey Gosudartsvennoy Dume o Neobhodimosti Borbi s Pyanstvom i Po Durugim Voprosam*, St. Petersburg, 1912.
- Ernest Gordon, *Russian Prohibition*, American Issue Publication Company, Westerville, 1916,
- Hercod, Robert, *The Prohibition of Alcohol in Russia*, American Issue Publishing Company, Westerville, 1919.
- Herlihy, Patricia, *The Alcoholic Empire: Vodka&Politics in Late Imperial Russia*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Ivanov, D. V., "Stanovlenie Ugalovno-Pravovih Zapretov Sovetskogo Tipa v Sfere Borbi s Pyanstvom i Alkogolizmom v RSFSR (1917-1929 gg.)," *Vestnik Ekaterininskogo Instituta*, No:1 (33), Yekaterinburg, 2016, s. 109-114.
- İşçi, Onur, Onur Önel, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü, 1881-1917*, Kronik Kitap, 2019.
- Johnson, William E., *The Liquor Problem in Russia*, The American Issue Publishing Company, Westerville, 1915.
- Korovin, A. M., "Dvijenie Trevozti v Rossii,"(doklad), G. T. Bogdanov, L. A. Bogdanoviç, *Dla Çego Lyudi Odurmanivayutsa?*, İzdatelstvo "Moskovskiy Roboçiy," Moskva, 1899, s. 27-45.
- Lenin, Vladimir (Ulyanov), "Polnoe Sobranie Soçineniy, Tom. 30, İyul 1916 - Fevral 1917," *Pravda*, 1917.
- Levine, Harry G., "The Birth of American Alcohol Control: Prohibition, the Power Elite and the Problem of Lawlessness" *Contemporary Drug Problems*, Spring, 1985, s. 63-115.
- Levintova, Marya, "Russian Policy in the Alcohol Making," *Alcohol & Alcoholism*, Vol. 42, No. 5, Oxford, 2007, s. 500–505.
- McKee, Martin, "Alcohol in Russia," *Alcohol & Alcoholism*, Vol. 34, No. 6, 1999, s. 824-829.

- Mendelson, A. L., *Uçebnik trezvoztı: sostavil po soçineniy Jül Deni dla naçalnoy, srednoy şkoli*. St. Petersburg: Rossiyskaya Obşestvo Borbı s Alkogolizmom, 1913.
- Monas, Sidney, *The Third Section. Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge, 1961.
- Nikolaev, A. V., "Uliçnoe pyanstvo kak sotsialto-kulturnoe yavlenie v Rossiyskom Obşestve na rubeje 19-20 vekov," *İzvestiya Rossiyskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta im. A. İ. Gertsena*, Sayı 132, St. Petersburg, 2011, s. 14-23.
- Paşkov, Yevgeniy Viktoroviç, *İstoriçeskiy Opıt Osuşetvleniya Kaennoy Vinnoy Monopolii v Rossii kontsa 19-naçala 20 Bekov: na primere Kurskoy Gubernii*, (Kursk Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009)
- Petrov, Yu. A., "Velikaya Russkaya Revolutsiya 1917 g.," *Mirovoe Ekonomiçeskoe Razvitie, Ekonomiçeskaya İstoriya*, Moskova, 2017, Vol.2, No.1, s. 9-23.
- Safronov, Sergey, *Pyanyy Vopros v Rossii i Suhoy Zakon 1914-1925 godov, Tom 2, Ot Kaznennoy Vinnoy Monopolii S Yu. Vitte do Suhogo Zakona*, [elektronik kitap] Sibirya Federal Üniversitesi, Krasnoyarsk, 2017.
- Schrad, Mark L., *The Political Power of Bad Ideas*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Schrad, Mark L., *Vodka Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Shubin, A.V. (red.) *Russika Şkolnaya Entsiklopediya, Noveyşeya İstoriya 20 vek*, Olma-Press Obrazovanie, Moskva, 2003.
- Sigerist, Henry E., *Medicine and Health in the Soviet Union*, Jaico Publishing House, Bombay, 1947.
- Starks, Tricia A., "A Revolutionary Attack on Tobacco: Bolshevik Antismoking Campaigns in the 1920s," *Am J Public Health*, Vol. 107, No. 11, Washington, 2017, s. 1711–1717.
- Transchel, Kate, *Under the Influence: Working-Class Drinking, Temperance, and Cultural Revolution in Russia, 1895–1932*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2006;
- Trotsky, İ. M., *Tretye Otdelenie Pri Nikolae I*, İzdatelstvo Vsesoyuznogo Obşestva Politkatorjan i Ssilno-posedentsev, Moskva, 1930; Sidney Monas, *The Third Section. Police and Society in Russia under Nicholas I*, Harvard University Press, Cambridge, 1961.

MÜSTAKİL TEKE (ANTALYA) MUTASARRIFI SABUR SAMİ BEY (DRAZ) VE FAALİYETLERİ (24 AĞUSTOS 1914-17 NİSAN 1916)

SABUR SAMİ BEY (DRAZ), THE GOVERNOR OF THE
OTTOMAN PROVINCE OF TEKE (ANTALYA), AND HIS
ACTIVITIES (24th AUGUST 1914-17th APRIL 1916)

Ahmet KISA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20.05.2020

Kabul: 22.09.2020

Article Info

Received: May 20, 2020

Accepted: September 22, 2020

Özet

Bu çalışmada, 23 Temmuz 1914'te Konya Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız mutasarrıflığa dönüştürülen Antalya livasının ilk mutasarrıfı olan Sabur Sami Bey'in görevde bulunduğu (24 Ağustos 1914-17 Nisan 1916) yıllarda yapmış olduğu çalışmalar ele alınmıştır. Sabur Bey görevde kaldığı kısa süre içerisinde; Antalya'nın yeni idari yapıya göre şekillendirilmesi, görev süresinin I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllara denk gelmesi ve bu koşullarda idare-i hususiye bütçesinin tam anlamıyla teşekkül ettirilememesi gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak buna rağmen Sabur Sami Bey Antalya'da önemli çalışmalarda bulunmuştur. Göreve başladıktan hemen sonra Antalya livasının eğitim, sağlık, tarım ve bayındırlık açısından durumunu incelemiş ve kentin bahsi geçen alanlarda büyük eksikliklerinin olduğunu görmüştür. Eğitim işlerinin yürütülebilmesi için okul inşaatlarına önem vermiş, öğrencilerin eksikliklerinin tamamlanması hususunda ahali ile birlikte büyük bir çaba içerisinde olmuştur. Sağlık kuruluşlarını yeniden tanzim etmiş, bu amaçla ihtiyaç duyulan malzemelerin tedarikini sağlamış, salgın hastalıkların önlenmesi için alınması gerekli tedbirleri süratle uygulamaya sokmuştur. Savaş yıllarında tarımda çalışan 18-45 yaş arası erkek nüfusun silah altına alınması dolayısıyla iş gücünde yaşanan kaybı aldığı tedbirlerle önlemiş, bu hususta yaşanacak bir zafiyetin ahalinin geçimi üzerinde yapacağı olumsuz etkilerin önüne geçmiştir. Yapmış olduğu çalışmaları detaylı raporlarla İstanbul'a bildirerek gerek faaliyetleri gerekse o yıllarda Antalya'nın durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Antalya (Teke), Sabur Sami Bey, Eğitim, Sağlık, Tarım

* Öğretim Görevlisi Doktor, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ahmetkisa@akdeniz.edu.tr

Abstract

This study addressed efforts made by Sabur Sami Bey, the first governor of Antalya Province which was a district of Konya Province before it was transformed into a separate province, during his term in office (24th August 1914 - 17th April 1916). During his short term in office, Sabur Bey was confronted with challenges such as reorganizing Antalya as per the new administrative structure, being in office at a time coinciding with World War I years and failing to set up fully the private administrative budget under World War I conditions. However, Sabur Sami Bey undertook important works in Antalya in this period notwithstanding these conditions. He prioritized the construction of schools for making the education service operational. For assuring the delivery of health service, he undertook the reorganization of health facilities and the procurement of necessary health care supplies, and rapidly implemented measures essential to the elimination of epidemics. Through his precautions, he prevented the decline in the labor force which arose as the male population that was employed in agriculture and aged 18-45 years was enrolled in the army, and eliminated the negative effects of vulnerability. He provided crucial information on both his activities and the situation of Antalya in those years by presenting his works to Istanbul through detailed reports.

Key Words: Antalya (Teke), Sabur Sami Bey, Education, Health, Agriculture

Giriş

23 Temmuz 1914'te Konya Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflığa dönüştürülen Antalya'nın ilk mutasarrıfı Sabur Sami Bey'di. Dolayısıyla Sabur Sami Bey iki açıdan zor koşullarda göreve başlamış oluyordu. Zorlukların ilki henüz müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmüş Antalya'nın yeni idari yapıya göre şekillendirilmesi gerekliliği idi. İkincisi ise Sabur Bey'in görevde bulunduğu yılların, I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı olağanüstü koşulları içeriyor olmasıydı. Bu zor koşullara rağmen Sabur Bey, Antalya'da önemli icraatlarda bulundu. Eğitim, sağlık, ziraat ve bayındırlık¹ alanlarında yapmış olduğu çalışmalar takdire şayan hizmetler içeriyordu. Sabur Bey kısıtlı mali imkânlar, savaş koşullarının yarattığı iktisadi ve ticari zorluklar, idare-i hususiye bütçesinin tanziminde ortaya çıkan güçlüklerle rağmen eğitim hizmetlerinin aksamaması için çalıştı, eğitimin en temel rüknünü oluşturan mekteplerin tesisine büyük önem vererek livada birçok mektep binasının inşasına nezaret etti. Ahalinin sağlık işleri ile yakından

¹ Sabur Sami Bey'in Antalya'da yol çalışmaları ile ilgili faaliyetleri tarafımızdan başka bir çalışmamızda ele alındığı için burada tekrar edilmemiştir.

ilgilendi, bu amaçla Gurebâ Hastanesi'ni faal hale getirdi ve kapasitesini arttırdı, aynı zamanda bir askeri hastane ile bir dispanserin faaliyete geçmesini temin etti. Diğer taraftan tarımsal faaliyetlerin aksamaması için büyük çaba gösterdi, tarımda çalışan nüfusun önemli bir kısmının askere alınmış olmasına rağmen gerek Amele Taburlarından temin ettiği askerlerle gerekse ahaliyi tarım yapmaya, imece usulüyle boş tarlaların ekimini sağlamaya teşvik ederek büyük ölçüde üretimde rekor düşüklüğünün önüne geçti. Üstelik görevde bulunduğu yıllarda tarım üretimini olumsuz yönde etkileyen çekirge istilası ve kuraklığa rağmen üretimi belli seviyede tutmayı başardığı gibi Antalya ve çevresinde yıllık ortalama 900 bin dönüm arazi ekilirken bu miktarı 1 milyon dönümün üzerine çıkarmayı başardı. Aynı zamanda asayişin sağlanması, savaş koşullarının yarattığı birtakım zorlukların üstesinden gelmesi için pratik ve faydalı çözümleri hayata geçirerek gaz sıkıntısının baş göstermesi, kente aydınlatmanın önemli bir soruna dönüşmesi üzerine Antalya'ya ilk defa elektriği getirdi. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı yıllarında mali zorluklar ve düşman savaş gemilerinin Antalya'yı abluka altına almaları, sık sık fiili müdahalelerde bulunmaları, idare-i hususiye bütçesinde gerek merkezden gönderilen gerekse liva dâhilinde tedarik edilen gelirlerin tam anlamıyla toplanamaması gibi nedenler Sabur Bey'in Antalya'da yapmış olduğu hizmetlerin sınırlı kalmasında etkili oldu. Buna rağmen Sabur Bey birçok alanda önemli icraatlarda bulunmuş, yaptıkları hizmetleri sık sık İstanbul'a yazarak hem çalışmalarından merkezi hükümeti haberdar etmiş hem de Antalya'nın o dönemki durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir.²

1. Hayatı

Sabur Sami (Draz) Bey 1883 yılında Kayseri'de doğdu. Babası, Kayseri Sancağı Muhasebe Müdürlüğü Varidat Kâtibi Drazzâde Sami Efendi, annesi Kadriye Hanım'dır. İlköğretimden sonra Sabur Bey yedi yıllık Kayseri İdadisi'nde orta ve lise öğrenimini tamamladı. Ardından Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmını Temmuz 1904'te bitirdi. Mezuniyetinden sonra Ankara Vilayeti Maiyet memurluğu ile devlet hizmetine girdi, 1905'te önce Kayseri Sancağı, ardından Konya Vilayeti Maiyet dairelerinde memuriyet hayatını sürdürdü. 1907'de Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Katipliği'ne, 1911'de de kısa süre Halep Vilayet Mektupçuluğu'nda görev yaptıktan sonra

² Sabur Bey İsviçre kadar güzel olduğunu düşündüğü Antalya'nın Meşrutiyet'ten beri ihmal edildiğini, liva için yapılacak harcamalarla kentin Nice Kasabası kadar ziyaretçi çekebileceğini göreve başladıktan sonra müşahede etmiş, raporlarında bu durumu İstanbul'a bildirmiştir. Bkz. Evren Dayar, *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016, s. 15-16.

aynı yıl Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Hapishaneler Umum Müdürlüğü Birinci Sınıf Mümeyyizi olarak görevlendirildi.³

Sabur Bey Hapishaneler İdaresi Mümeyyizi iken, Bedi Nuri Bey'in istifası üzerine 19 Eylül 1911'de İstanbul Vilayeti Tahrirat Müdürü olarak tayin edildi.⁴ 23 Temmuz 1914'te Antalya'nın Konya Vilayeti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline getirilmesini müteakip 27 Haziran 1914'te Teke Mutasarrıfı olarak görevlendirildi ve 24 Ağustos 1914'te Antalya'ya gelerek görevine başladı.⁵

17 Nisan 1916 tarihine kadar Teke Mutasarrıfı olarak görev yapan Sabur Bey, önemli icraatlarda bulundu, yapmış olduğu çalışmaları detaylı raporlar hazırlayarak üç ayda bir Dâhiliye Nezareti'ne sundu. Ancak Antalya Mutasarrıflığı görevi çok uzun süre devam etmeyen Sabur Bey'in hakkında 1916 yılında Mülkiye Müfettişleri tarafından soruşturma başlatıldı. Soruşturma kapsamında kendisine devlet malı olan otomobili şahsına aitmiş gibi kullanmak ve belediyeye satmak; kamuya ait 4.200 lirayı usulü dışında sarf ederek devleti zarara uğratmak suçu isnat edildi.⁶ Sabur Sami Bey'in muhakemesi uzun sürmüş, sonuçta herhangi bir ceza almamışsa da 1918 yılında memuriyet hayatından çekilmiştir.⁷

1924 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılan azınlıklardan bazılarının Türkiye'ye dönmek ve eski mallarına sahip olmak için bazı kamu görevlilerine para yedirdikleri anlaşılmış, bu kapsamda yolsuzluğu

³*Kayseri Ansiklopedisi*, Cilt 2, Acar Basım, İstanbul 2010, s. 481; Cemil Cahit Sönmez, *Antalya Mutasarrıfları, Valileri (Ocak 1899-14 Temmuz 1950)*, Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2012, s. 87.

⁴BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İ. DH. (irade Dâhiliye), 1489/36, H. 26. 09. 1329 (20 Eylül 1911); BOA, BEO (Babiâli Evrak Odası Evrakı), 3939/295384, H. 27.09.1329 (21 Eylül 1911).

⁵Sabur Bey, Teke Mutasarrıfı olarak tayin edilmeden önce İstanbul Beykoz'da İbrahim Paşa Korusu ihalesini teftişle görevlendirilmiş, ancak bu görevine başlamadan tahvil-i memuriyetle Antalya'ya gönderilmiştir. Bkz. Mesut Demir, "I. Dünya Savaşı'nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey'in 1330 (1914) Teşrinievvel Raporu Işığında Antalya Şehri'nin Vaziyeti", *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, s. 198-199; BOA, DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı), 186/54, H. 20. 09. 1332 (12 Ağustos 1914).

⁶BOA, İ.DUİT (İrade Dosya Usulü), 42/24, H. 13.06.1334 (17 Nisan 1916).

⁷Sabur Sami Bey'in dosyası Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi'nde incelenmiş, Dâhiliye Nezareti'nin soruşturmaya mahal olmadığı yönünde aldığı karara uygun olarak 18 Ekim 1917'de Şura-yı Devlet'te men-i muhakeme kararını tasdik etmiştir (Bkz. BOA, ŞD. (Şura-yı Devlet Belgeleri), 1777/41, H. 19.01.1336/14 Kasım 1917). Ancak bu kararın uygulamaya geçmediği daha sonraki yıllarda da soruşturmanın devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır (Bkz. BOA., ŞD, 1777/13, H. 13.05.1338/ 3 Şubat 1920). Sabur Bey memuriyet hayatından bu soruşturma nedeniyle çekilmiş olmalıdır.

araştırmak için oluşturulan komisyonun hazırlamış olduğu raporda Kılıç Ali, Yunus Nadi, Raşit, Yahya Kemal, Ruşen Eşref ile birlikte Sabur Bey'in de adı geçmişti. Bu hadise İçişleri Bakanlığında değişikliğe gidilmesinde etkili olmuş, Ferit Bey'in yerine bakanlık görevine Recep Bey getirilmişti.⁸

Sabur Sami Bey memuriyet hayatından sonra ticarete atılmış, 1930'lu yıllarda İstanbul'un önemli zenginlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır.⁹ 1908 yılında Cevat Bey'in kızı Zeynep Server Hanım ile evlenen Sabur Bey'in biri erkek diğeri kız olmak üzere iki çocuğu vardı. 1950 yılında ticaret hayatından çekilen Sabur Bey, 6 Eylül 1958'de İstanbul'da vefat etmiş, Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰

2.Sağlık Alanında Yapmış Olduğu Çalışmalar

Sabur Bey Antalya'da göreve başladıktan hemen sonra kasabanın sağlık durumunu tetkik etmiş, merkez livanın sağlık açısından oldukça himmete muhtaç olduğunu görmüştü. 30 bin nüfusa sahip merkez kasabanın dar sokakları, içme suyu sorunu, havanın iç mahallere girmesini engelleyen surları dolayısıyla verem ve kansızlık gibi hastalıklar söz konusuydu. Polis İdaresi'nce hayatları malum ve her türlü muayeneden azade 200'den fazla alüfte (hayat kadını) kadınların frengi gibi hastalıkların yayılmasına sebep oldukları biliniyordu.¹¹ Liva merkezinin dışında yaşayan ahalinin sağlık merkezlerine ulaşması, sağlık hizmetlerinden yararlanması daha güçlü. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ile ilgili acil çalışmaların yapılması gerekiyordu.

Sabur Bey Antalya'da göreve başladığında kentin en önemli sağlık kuruluşu 2 Kasım 1901'de inşa edilmiş olan 35 yataklı Gurebâ Hastanesi idi. Bunun dışında İtalyanların 1913'te hastane olarak açmak istedikleri ancak resmi izin alamadıkları için 8 yataklı klinik olarak hizmet veren binaları

⁸ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 102-103.

⁹ Ahmet Özgür Güvenç, "Bir Halk Hikayesi Parodisi, Bağlamından Kopan Bir Kahraman: Asri Kerem", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 2019, Erzurum, s. 251.

¹⁰ Sönmez, *age*, s. 93. Sabur Bey'in ölümü üzerine Milliyet Gazetesi'nin 14.10.1958 tarihli sayısında ailesi tarafından Mevlid-i Şerif ilanında bulunulmuş, bu ilanda şu satırlara yer verilmiştir: "Babamız ve aile büyüğümüz merhum Sabur Sami Draz'ın vefatının kırkinci gününe müsadif 15 Ekim 1958 Çarşamba günü ikindi namazını müteakip aziz ruhuna ithaf edilmek üzere memleketimizin en kıymetli ehli Kur'an ve Mevlidhanlarından Hafız Macit Sesigür, Hafız Zeki Altın, Hafız Fahrettin Sert, Fatihli Kardeşler ve Duahan Hacı Hafız Nusret Yeşilçay'ın Kadıköy Osmanağa Camii Şerifinde okuyacakları Kur'anı Kerim ve Mevlidi Şerife arzu eden akraba, dost ve din kardeşlerinin teşrifleri rica olunur." Bkz. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1958/10/14> (Erişim Tarihi: 20.04.2020).

¹¹ BOA., DH. İD. 178/47, H. 02.11.1332 (22 Eylül 1914).

vardı.¹² Mevcut haliyle sağlık hizmetleri veren binalar ihtiyacı karşılamadığı gibi İtalyanların bu alanda vermiş oldukları hizmetler halka şirin görünerek öteden beri Antalya’da ulaşmak istedikleri siyasi emellerine ulaşma amacını taşıyordu. Sabur Bey hem bu nedenle hem de sağlık alanında duyulan büyük ihtiyaç dolayısıyla işe başladı. Gurebâ Hastanesi’nin yetersiz olan kadrosu ikmal edilerek idaresi bir derece daha da iyileştirildi. Şimdiye kadar hastanede bulunmayan eczane tesis edilerek eksiklikleri satın alma ve takas yoluyla peyderpey tamamlanmaya başlandı. Ayrıca 100 lira harcama yapılarak hastanenin her türlü cerrahi alet ve edevatı satın alındı, ameliyat salonu ıslah edildi. Hastanenin hem hijyen açısından hem de gerekli aletlerin tedariki açısından ihtiyaçları tamamlandı, kapasitesi de arttırılarak 50 yataklı bir hastaneye dönüştürüldü.¹³

Yapılan bu çalışmalar sağlık hizmetlerini belli bir noktaya taşımışken bu sefer büyük bir sorunla karşılaşıldı. 1 Ekim 1915’te Fransız savaş gemileri Antalya’yı bombaladılar ve şehre atılan 48 adet mermiden 29 adeti Hilal-i Ahmer bayrağının çekili olduğu Gurebâ Hastanesi’ne isabet ederek hastanenin ağır şekilde tahrip olmasına sebebiyet verdi.¹⁴ Livanın en önemli sağlık kuruluşunun bu şekilde tahrip edilmesi sağlık hizmetlerini olumsuz yönde etkiledi. Hattızatında dâhili livada eytamhane, bimarhane, darülaceze gibi müesseseler yoktu. Gurebâ Hastanesi’nin bombalanması daha önce tesis edilmesi kararlaştırılan ve eşyası hazırlanan Frengi Pavyonu’nun inşasından vazgeçilmesine ve bu amaçla ayrılan paranın Gurebâ Hastanesi’nin tamirine tahsis edilmesine neden oldu.¹⁵

Diğer taraftan Sabur Bey 1914’te Gurebâ Hastanesi’ni teftişinde hastanenin yetersizliğini görmüş, yaralı askerlerin zor koşullar altında kaldıklarını müşahede etmişti. “Bunun üzerine tekâlif-i harbiye ile bir otele el koyup burayı askeri hastaneye dönüştürmüştü.”¹⁶ Gurebâ Hastanesi’nin bombalanması askeri hastanenin durumunu da fenalaştırmıştı. Hattızatında askeri hastane revir olarak tesis edilmiş, hastanenin bütün ihtiyaçları ahalinin yardımları ile tamamlanmaya başlanmıştı. Ağır hastalar Gurebâ Hastanesi’nde yatırılıyor, ameliyatları orada yapılıyor, 1-2 günde tedavisi mümkün olan daha hafif hastalar ise Askeri Hastane’de tedavi ediliyordu.

¹²Ozan Can Akpınar, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)”, *Antalya Kitabı Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 223-244.

¹³BOA, DH.UMVM (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı) 137/72 H. 07.06.1334 (11 Nisan 1916).

¹⁴Ali Rıza Gönüllü, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1900-1918)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21:2019, s. 101-102.

¹⁵BOA, DH.UMVM 137/72, lef 7.

¹⁶Akpınar, agm, s. 224.

Gurebâ Hastanesi'nin tahrip edilmesi hastalarında sokakta kalmasına sebep olmuş, askeri hastanenin hasta sayısı ise artmıştı. Bunun üzerine kasabada bir bina kiralanarak Gurebâ Hastanesi'nde yatan hastalar oraya nakledildi. Bu haliyle Gurebâ Hastanesi ancak kendi hastalarına yetişebilmiş, mevsimin değişmeye başlaması hastalıkları da arttırdığından durum daha da kötüleşmişti. Önceden 70 yatak ve çamaşır takımı askeri hastane için yeterli olurken hastaların birden bire 150-160'a çıkması yarısından fazlasının kendi çamaşırları ile yatırılmasına, bir yatağın iki hasta tarafından kullanılmasına sebebiyet vermişti. Ahaliden toplanan yardımlar seferber askerlerin ihtiyaçlarına yönelikti, Kolordu'nun da hastaneye verebilecek malzemesi bulunmuyordu. Bunun üzerine 80-100 adet yatak yapmak için gerekli pamuk Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer şubelerinden temin edildi. Hastaların kullanımı için gerekli entari, gömlek ve terlik gibi malzemelerin tedariki için de erkeklere yapılan müracaattan bir netice elde edilemediğinden hanımların himmet ve gayretlerine başvuruldu. Nitekim Sabur Bey İstanbul'dan gelirken mutasarrıflık odası için padişahın yağlı boya tasvirini de beraberinde getirmişti. Sabur Bey'in eşi Zeynep Server Hanım bir cuma günü Antalya hanımlarını hem tasviri hümayunu ziyaret hem de askeri hastaneye yardım için hükümet dairesine davet etti. Hükümet dairesinde toplanan kadınlar 15 gün içerisinde 1.862 parçadan ibaret en az 250 askeri giydirebilecek entari ve iç çamaşırlarını hazırlayarak idare-i hususiyeye teslim ettiler. Bu arada karyola ve yataklar da hazırlanmış, bu sayede askeri hastanenin ihtiyaçları giderilmişti.¹⁷

Sabur Bey'in 1915 yılında sağlık alanında yaptığı önemli çalışmalardan biri de Antalya'da bir dispanser tesis edilmesiydi. Bu dispanserin bölge açısından önemi büyük oldu, 1915 yılında dispansere müracaat edip muayene ve tedavi olanların sayısı 11.741'i buldu. Yine 1915 yılında Antalya'da 3 tifüs vakası görülmüştü. Hastaların 3'ü de hastalığı dışardan almış oldukları için gerekli tedbirler alındı ve yayılması engellendi. 1915 yılında Antalya'da suçüceği hastalığı da ortaya çıkmış 25 gün kadar etkisini sürdürmüş, 12.000 kişiye suçüceği tanısı konulmuşsa da iki ölümle bu salgın atlatılmıştı. Diğer taraftan salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için 100 lira verilerek Almanya'dan bir etüv makinesi alındı. Söz konusu makine Almanya'dan gönderilmiş, ancak henüz Antalya'ya ulaşmamıştı. Bu makinenin getirilmesi ile gerekli tesisatı tanzim edilecek böylelikle salgın hastalıkların yayılımının engellenmesine çalışılacaktı.¹⁸

¹⁷BOA, DH. UMVM. 148/8, lef 4, H.17.01.1334 (25 Kasım 1915)

¹⁸BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 7, 9 Mart 1916.

3.Eğitim Alanında Yaptığı Çalışmalar

Sabur Bey Antalya'ya geldikten sonra üzerinde hassasiyetle durduğu meselelerden biri de eğitim oldu. Kasabanın sağlık hizmetlerinde olduğu gibi eğitim hizmetlerinde de İtalyanların söz sahibi olmak istedikleri anlaşılıyordu. Bu durum eğitim işlerine biran evvel yerel idare tarafından el atılması gerekliliğini doğurmuştu. Nitekim Sabur Bey göreve başladıktan hemen sonra kasabada mevcut okulları gezmiş, hem okulların sayıca az ve öğretmen eksikliklerinin bulunduğunu hem de fiziki şartlarının yeterli olmadığını görmüştü.¹⁹ Nitekim 12 Eylül 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne yazmış olduğu raporunda bu duruma temas etmiş, Antalya müstakil sancağa dönüştürüldükten sonra Maarif Nezareti'nden iyi bir maaşla -2.500 kuruştayın kılınan müfettişin mesleğine karşı muhabbeti ve bağlılığı olmaması nedeniyle gelip işine başladıktan on gün sonra vazifesini terk ederek İzmir'e gittiğini belirtmişti. Dolayısıyla Mutasarrıf Bey Maarif Nezareti'nden işine sadık, çalışkan ve iş bilir bir müfettişin gönderilmesini rica etmişti.²⁰

I. Dünya Savaşı yılları olması ve bu nedenle imkânların oldukça kısıtlı bulunmasına rağmen Sabur Bey öncülüğünde Antalya'da eğitim alanında önemli çalışmalar yapıldı. Eğitim işlerinin icrasında temel araçlardan biri eğitimin yapılacağı fiziki koşulları oluşturmaktı. Bu nedenle eğitim hizmeti veren binaların inşası, mevcut olanlarının ise fiziki durumlarının iyileştirilmesine çalışıldı. Bu kapsamda yapılan çalışmalar şunlardı:

3.1.Antalya Zükûr (Erkek) Mektebi

İnşa edilmekte olan 6 dersaneli Erkek Mektebi binası Hükümet Konağı'nın karşısında müstakil bir arsa üzerinde bulunuyordu. Arsa 30 bin kuruşa istimlak edilmiş, 3.000 metre genişliğindeydi. Mektep binası arsanın takriben yarısını işgal ediyordu. Resmi plana tamamen sadık kalınarak inşa edilen binanın uzunluğu 40, derinliği 17, yüksekliği 11 metreydi ve kargir olarak Türk mimari usullerine göre yapılmaktaydı. Devam etmekte olan inşaatın 1916 yılı Ağustos ayında bitirilmesi planlanıyordu. Halihazırda binanın bodrum katı da dâhil edilirse üçüncü katı örtülmek üzereydi. Kerestesi ve diğer inşaat malzemeleri hazır olan binanın şimdiye kadar ilerletilememiş olması savaş koşullarında yeterli sayıda işçi bulunamamasından ileri gelmişti. Bina emaneten inşa ediliyordu ve mevcut imkânların en verimli şekilde kullanılmasına azami itina gösteriliyordu. Bina tamamlandığında Antalya önemli bir eğitim kurumuna kavuşmuş olacaktı.

¹⁹Demir, agm, s. 204.

²⁰BOA, DH. İD. 178/47, H. 02.11.1332 (22 Eylül 1914). Bilahare Sabur Bey'in bu talebi karşılanmış, Antalya'ya Maarif Nezareti'nden müdür ve müfettiş tayin edilmiştir. Bkz. Demir, agm., s. 205.

Diğer taraftan ibtida-i derecede olan asıl mektep hala kiralama yoluyla tedarik edilen başka bir bina dâhilinde eğitime devam ediyor, hepsi erkek olan 138 öğrenciye hizmet veriyordu.²¹

3.2. Spor Sahasının Oluşturulması

Antalya'da Erkek Mektebi'nin dışında öğrencilerin istifade edebileceği bir spor mahallinin teşkil edilmesine de tevessül edilmişti. Mevcut durumda Antalya'da eğitim bu işe elverişsiz binalarda icra ediliyor, öğrencilerin beden eğitimi yapabilecekleri, serbestçe hareket edecekleri alanlar bulunmuyordu. Bu durum dikkate alınarak kasabanın doğusunda devlet arazisinden yaklaşık 10.000 m² düz bir alan ayrıldı, böylelikle spor sahası için uygun bir mevki tahsis edildi. İleride etrafının parmaklıkla çevrilmesi planlanan arazi şimdilik tesviye edilmiş, uygun mahallerine 200 kadar çam, andız, çınar gibi ağaçlar dikilmişti. Spor alanı kasabadan pek uzak bulunmuyor, civarından geçip kasaba içine dâhil olan sak suyundan tamamen istifade etme imkânını da barındırıyordu. Kâfi miktarda tahsisat elde edildikçe banyo için muhtelif barakalar, koşu, idman ve istirahat alanları yapılacak, böylelikle Antalya'nın önemli bir eksikliği giderilmiş olacaktı.²²

3.3. Darümuallimin-i İbtidaiye

Antalya'da maarif açısından önemli çalışmalardan biri de Darümuallimin-i İbtidaiye'nin açılması oldu. Nitekim yeni ders programına göre hükümet dört sınıflı Darümuallimin-i İbtidaiye'nin tesisatını kararlaştırmış, tahsisatını da bütçeye eklemişti. Hükümetçe vaz edilmiş bu düzenleme mucibince hareket edilmiş, 40 mevcuduyla İnas (Kız) Mektebi'nde 31 Ekim 1915'te Darümuallimin-i İbtidaiye eğitime başlamıştı. Esasen yarı yatılı olarak açılması planlanan okulun talebelerinin üçte ikisi taşradan geliyordu. Bu talebelerin hanlarda, ötede beride yatmaları mümkün olmadığı için halen geceli-gündüzlü okulda yatıp kalmaktaydılar ve almış oldukları aylık tahsisatlarının 10/8'i ile kendilerine mektepte yemek pişirilip verilmekteydi. Mahalli İdare ihtiyat tasarrufundan karşılanmak üzere resmi elbise, iç çamaşırı, karyolasıyla beraber yatak takımı, kundura gibi yatılı talebe verilen eşyaları da bu öğrencilere tahsis etti. Halihazırda kullanılan bina talebe mevcuduna yeterli geliyorsa da sınıfların çeşitlenmesi

²¹BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916. İttihat ve Terakki Mektebi adıyla açılan Erkek Mektebi, Mütareke yıllarında İtalyanlarca askeri kışla olarak kullanılmıştır. Daha sonra sırasıyla İttihat ve Terakki Numune Mektebi, Gazi Erkek Mektebi adını alan okul 1923 yılında Gazi Mustafa Kemal İlkokulu olarak hizmet vermiştir. Bkz. *Antalya Kültür Envanteri*, İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, Antalya 2003, s. 177.

²²BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916.

ile yetersiz kalacağı aşıkardı. Darümuallimin-i İbtidaiye için Antalya'nın mevcut şartları içinde başka bir bina bulunamamıştı. Bunun üzerine 5 senelik maarif programına dahil edilerek üzere kasabanın kuzeybatısında sahilin oldukça yüksek ve etrafı açık bir kısmında yaklaşık 10.000 m²'lik bir arsa satın alındı ve etrafı duvarla çevrildi. Bu arsa üzerinde 1917 yılında Darümuallimin-i İbtidaiye binasının inşasına başlanılacaktı.²³

3.4. Antalya'da Anaokulunun Açılması

Eğitim alanında yapılan önemli icraatlardan bir diğeri de Antalya'da anaokulunun açılması oldu. 1915 yılı liva bütçesine Antalya'da bir mürebbiyeli ve iki muavinli bir anaokulunun açılması için tahsisat ayrılmıştı. İstanbul Darümuallimat-ı Ana Şubesi'nden henüz mezun olmuş bir mürebbiye 700 kuruş maaşla tayin edilerek anaokulunun 25 Eylül 1915'te açılması temin edildi. Okulun malzeme ihtiyaçlarının bir kısmı İtalyan Mektebi metrukesinden bir kısmı da İstanbul'dan getirilmek suretiyle tedarik edilmişti. Bu mektebe Antalya halkı büyük ilgi göstermiş, daha açılmasının ilk haftası öğrenci sayısı 100'e ulaşmıştı. Bu miktar kısa sürede 150 öğrenciye çıktı. Ancak mevcut bina hızla artan talebi karşılamaya yeterli gelmemişti. Bunun üzerine Sabur Bey Maarif Nezareti'ne müracaat etti, daha önce İtalya Konsoloshanesi olarak kullanılan ve I. Dünya Savaşı dolayısıyla terk edilen bina yıllık 40 liras mukabilinde kiralandı. Akabinde anaokulu oldukça muntazam ve geniş bir bahçeye sahip bu binaya nakledildi. Mahalli İdare anaokulu hususunda bu kadarla da iktifa etmedi, kasabanın en güzel bir noktasında 3.937 m² genişliğinde bir arsa 15.600 kuruşa istimlak edildi. Bu arsa üzerinde en son fenni kaidelere göre tanzim olunmuş bir plan dâhilinde bir anaokulunun inşasına teşebbüs edildi. Binanın inşası 7.000 kuruşla müteahhide ihale edilerek temel hafriyatına başlandı. Sözleşme gereği bina altı ay içerisinde inşa edilecekti. Pavilyon tertibinde ve 21,8 metre uzunluğunda, 19 metre genişliği, 6 metre yüksekliği olacak olan binanın geniş iki dershanesi ile büyük bir salonu bulunacaktı. Bunun dışında bir idare odası, çocuklar için ayrı istirahat salonu ile bir kişilik teneffüshaneyi ihtiva edecekti.²⁴

3.5. Kaza ve Nahiyelerde İnşa Edilen Okul Binaları

1915 yılında Antalya Sancak Merkezi'nin dışında kazalarda da önemli maarif hizmetleri yapıldı. Alanya (Alaiye) Kazası Oba Köyü'nde İbtida-i

²³Aynı belge. Darümuallimin-i İbtidaiye hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammet Güçlü, "Antalya Darümuallimin-i İbtidaiye (1903-1923)", *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, s. 285-292.

²⁴BOA, DH. UMVM. 137/72, lef 9, 9 Mart 1916.

Mektebi, resmi plana göre kargir ve iki dersaneli olarak inşa ediliyordu. Çatısı örtülen, kiremitleri konulmaya başlayan bina inşaatı bitirilmek üzereydi. Oldukça büyük olan Oba Köyü birbirinden 25-30 dakika uzaklıkta bulunan dört mahalleden müteşekkildi. Mektep binası bu dört mahalle çocuklarının okula devamını temin edecek merkezi bir noktada, uygun bir arsa üzerinde inşa ediliyordu. Kız-erkek karışık hizmet verecek olan mektepte 80-100 talebe öğrenim görebilecekti.

Alanya dışında Korkuteli'nde de mektep inşaatları devam ediyordu. Korkuteli Kazası'nın merkezi olan İstanos Kasabası'nın kuzeyinde 1.000 m² devlet arazisi üzerinde kargir olarak 3 dersaneli Erkek (Zükr) Mekteb-i İbtidaisi inşa edilmişti. Hususi Bütçeden inşaat masraflarının karşılandığı ve 50.000 kuruşa mal olan bina anıt eser olacak bir tarzda inşa edilmiş, henüz resmi açılışı yapılmamıştı. Bu zamana kadar ise Erkek Mekteb-i İbtidaisi kiralık bir binada eğitim vermişti ve 150 öğrencisi bulunuyordu.

İstanos Kasabası'nda Erkek Mekteb-i İbtidaisi dışında bir de Kız (İnas) Mekteb-i İbtidaisi inşa ediliyordu. Bu bina erkek mektebinin hemen bitişiğinde yine 1.000 m² devlet arazisi üzerinde kargir olarak emaneten inşa edilmekteydi. Yapımı için 45.000 kuruşun sarf edildiği bina inşaatı bitmek üzereydi. Yine erkek talebelerde olduğu gibi kız talebelerde de bu bina yapılanaya kadar bir kiralık evde eğitime devam ediliyordu. Mektep binasının tamamlanması ile birlikte 80 mevcutlu Kız Mekteb-i İbtidaisi yeni binasına taşınacaktı. Gerek Erkek gerek Kız Mekteb-i İbtidaisi binaları Maarif Nezareti'nin göndermiş olduğu planlara uygun şekilde inşa edilmiş/ediliyordu.

Bunların dışında Serik Nahiyesi Merkezi olan Kökez'de karışık, Bademağacı Köyü'nde ise bir tanesi erkek diğeri kız olmak üzere üç tane mekteb-i ibtidai binası inşa ediliyordu. Bu üç mektep binası da kargirdi ve resmi plana uygun şekilde bir dersaneli olarak emaneten inşa edilmekteydiler. Antalya Kazasına bağlı Serik Nahiyesinin merkezi olan Kökez'de inşa edilen mektebin temelleri zeminden birer metre yükselmişti. Köyün en havadar mevkiinde bulunan mektep binasının etrafı açıktı ve hükümet konağıyla karşı karşıya bulunuyordu. Antalya'ya giden ana cadde bu iki binanın arasından geçmekte gelip-geçenlerin ilk dikkatlerini bu binalar çekmekteydi. Halihazırda ise Kökez İbtidaisi 60 öğrenciye karma eğitim veriyordu.

Kızılkaya Nahiyesinin Merkezi olan Bademağacı'nda inşa edilmekte olan erkek ve kız mektepleri inşaatlarının ise bodrum katları bitirilmişti. Bu iki mektep binası birbirlerine oldukça yakın arsalarda inşa ediliyordu. Mevcut durumda Bademağacı'nda kız mektebi bulunmuyordu. Dolayısıyla kız ve

erkek çocuklar karma eğitim görüyorlardı ve toplam 70 civarında öğrenci bulunuyordu.

Manavgat Kazası'nda da 3 dershaneli Erkek Mekteb-i İbtidaisi Manavgat Çayı'nın sağ yakasında, geniş bir arsa üzerinde kargir olarak resmi plana uygun bir şekilde emaneten inşa ediliyordu. İnşaatın 1916 yılı Eylül ayına kadar bitirilmesi için büyük bir gayretle çalışılıyordu. Manavgat Kazası yeni teşkil edildiği için devlet binaları açısından bayındırlık hizmetlerinden mahrum bulunuyordu. Bu mektep binası kazanın ilk devlet binası olması açısından da önem arz ediyordu. Mevcut durumda ise eğitim eski mektep binasında 40-50 öğrenci ile devam ediyordu.

Bunların dışında 1916 yılında Finike Kasabası'nın Bağyaka Mahallesi'nde yine resmi plana uygun şekilde 3 dershaneli Erkek Mekteb-i İbtidaisi binası 2.000 m² arsa üzerinde inşa edilmişti. Mektepte 63 talebe öğrenim görüyordu.²⁵

Tablo 1: Müstakil Teke Livası Dâhilinde 1915 Yılında Eğitim Alanında Yapılan Çalışmalar²⁶

Sıra	Merkez Kaza	Merkez Nahiyeye	Karye veya Mahalle	Mektebin Adı ve Türü	Düşünceler
1	Antalya			Altı Dershaneli İttihat ve Terakki Zükûr (Erkek) Mektebi	3 Mart 1331 (16 Mart 1915) tarihinden beri inşaata devam edilmekte olup binanın ikinci katı bitirilmek üzeredir.
2	Antalya			Mekatib-i Umumiye Talebesine Mahsus Spor Mahali	Yeri belirlenmiş, düzenlenmesine başlanmak üzeredir.
3	Antalya			Yarı Yatılı Darülmualimin-i İbtidaisi	Yeniden mektep inşası için yeri tedarik edilmişse de inşaata başlanılamamıştır.
4	Antalya			İki dershaneli Ana Mektebi	8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916)'da inşaata başlanılmıştır.
5	Alanya		Oba Köyü	İki dershaneli Zükûr Mekteb-i İbtidaisi	İnşaat bitmek noktasına gelmiştir. Üstü örtülmektedir.
6	Elmalı			Altı dershaneli İnas(Kız) Mekteb-i İbtidaisi	İnşaat malzemeleri tedarik edilmiş, ilk fırsatta inşasına başlanılacaktır.

²⁵BOA, DH. UMVM 137/72, lef 10, 9 Mart 1916.

²⁶BOA, DH. UMVM 137/72, lef 3, 21 Şubat 1916.

7	Korkuteli			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşası tamamlanmıştır.
8	Korkuteli			Üç dershaneli İnas Mekteb-i İbtidaisi	İnşası tamamlanmak üzeredir.
9	Antalya	Serik	Kökez Köyü	Bir dershaneli Muhtelit (Karma) Mekteb-i İbtidaisi	İnşaata 9 Ocak 1916'da başlanılmıştır.
10	Antalya	Kızılkaya	Bademağacı	Bir dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 4 Ocak 1916'da başlanacaktır.
11	Antalya	Kızılkaya	Bademağacı	Bir dershaneli İnas Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 4 Ocak 1916'da başlanacaktır.
12	Manavgat			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	İnşasına 12 Şubat 1916'da başlanacaktır.
13	Finike			Üç dershaneli Zükür Mekteb-i İbtidaisi	9 Şubat 1916'da inşası tamamlanmıştır.

4. Zirai Çalışmalar

Antalya, verimli topraklara sahip geniş coğrafyası, iklim koşullarının elverişli olması, su kaynaklarının bolluğu gibi özellikleri nedeniyle tarım için oldukça elverişliydi. Aynı zamanda Antalya, tahıl üretiminin önemli merkezi konumunda olan İç Anadolu'nun denize açılan en yakın kapısı olması açısından da önem arz ediyordu. Gerçekten de daha çok tarımla uğraşan, hububat üretiminin önemli merkezlerinden olan Konya ve çevresinin Akdeniz'le ticaret bağlantısında Antalya önemli bir yere sahipti. Örneğin Konya Vilayeti'nde 1902 yılında üretilen 600.000 ton buğday, 250.000 ton arpa, 3.500 ton keten tohumu ve diğer tarımsal ürünler en yakın limanlar olan Antalya ve Mersin'e deve kervanları ile gönderilir, dönüşte develer vilayetin ihtiyacı olan yabancı ürünleri taşırdı.²⁷ Yalnız Antalya'nın hinterlandı ile olan bağlantısı Toros dağlarının denize paralel uzanması dolayısıyla doğal engellerle kesilmiş bulunuyordu ve iç bölgelerle ulaşım zor arazi koşullarının aşılması ile ancak mümkün olabilmekteydi.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Antalya'da da tarımsal üretim geniş toprakların sınırlı bir kısmında yapılıyor, daha çok iç tüketim ihtiyaçlarının karşılanmasını önceliyordu. Toprağın bol, emek ve sermayenin yetersiz olması bütün Osmanlı Devleti sınırlarında olduğu gibi Antalya'da da tarımın gelişmemesinin, daha ileri

²⁷Paul Fesch, *Abdülhamit'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Yayınları, İstanbul 1999, s. 560.

teknolojilerle tarımın yapılamamış olmasının temel nedenini oluşturuyordu.²⁸

Osmanlı Devleti'nin geleneksel tarımsal üretimi içerisinde Antalya, İmparatorluğun coğrafi ve iklim koşullarının elverişsiz olduğu bölgelerine nisbetle büyük ölçüde kendisine yeten tarımsal üretime sahipti. Toprağın kendisine itibar göstereni memnun edecek verimliği söz konusuydu ki bu sahil kesiminde buğday için on, arpa için on beş, yulaf için altmış, susam için otuz beş, mısır için elli misli ortalama hâsılat temin etmek anlamına geliyordu. Yaylalarda en az verime sahip topraklarda bile buğday için on, arpa için on beş, yulaf için altmış, mısır için yirmi beş misli dönüm başına verim alınmaktaydı. 1913 yılında Antalya'da daha çok buğday, arpa, susam, yulaf, darı, mısır buğdayı, burçak, bakla, fasulye, nohut, mercimek, patates, pamuk gibi hububat ürünleri ile portakal, limon gibi meyve-sebze yetiştiriliyordu.²⁹ Bölgede yetişen narenciyenin ticari özelliği yoktu, pamuk ve pirinç ekimi yaygın değildi. Sulama imkânlarının elverişli olması dolayısıyla bol miktarda yetiştirilen meyve-sebze ihraç edilmiyor, daha çok mahalli bolluk ve ucuzluk yaratarak iç tüketim ihtiyacını karşılıyordu.³⁰

Zirai anlamda Antalya'da söz konusu olan bu durumu Sabur Bey değiştirmeye çalıştı. 1914 yılında livada ziraatı geliştirmek, zirai aletlerin kullanımını yaygınlaştırmak için vilayete gönderilmiş ve nakliye masrafları 61.506 kuruş tutmuş olan tarım aletlerinin ahaliye tanıtımı maksadıyla bir depo oluşturuldu. Talep eden çiftçilere 3 adet pulverizatör (ilaç makinesi), 31 adet pulluk, 2 bileği, 5 adet orak makinesi teşkil edilen depoya mal olduğu fiyattan verilmiş, nasıl çalıştığı uygulamalı olarak gösterilmişti.³¹ 1915 yılında ise vilayet bütçesine tarım aletlerinin ahali tarafından kullanımının yaygınlaştırılması, tanıtımının ve satışının yapılması amacıyla oluşturulan depo sermayesi olarak 80.000 kuruş, damızlık hayvanların ıslahı için ise 60.000 kuruş tahsisat eklenmişti. Bu tahsisat ile Avrupa'dan özellikle Almanya'dan Rodsak Fabrikası'nın tarım aletleri satın alınmışsa da savaş koşulları ve yolların kapalı olması nedeniyle alınan aletler Antalya'ya getirilememişti. 1915 yılında bazı çiftçiler tarım deposundan satın aldıkları 5

²⁸Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 77.

²⁹*II. Meşrutiyet Dönemi'nde Antalya'nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti*, haz. Muhammet Güçlü, Ekinci Matbaa, Antalya 2008, s. 23-24.

³⁰Muhammet Güçlü, "Bodrumlu Mustafa Hilmi (Uran) Bey'in Teke (Antalya) Müstakil Mutasarrıflığı (29 Ekim 1921-22 Temmuz 1923)", *Belgi*, Sayı: 18 (Yaz 2019/11), s. 1362-1363.

³¹Bunların dışında halen depoda 1 adet çayır makinesi, 4 adet biçer-bağlar, 7 adet (5 adet 9 numaralı, 1 adet 4 numaralı, 1 tane de 1 numaralı olmak üzere) kalbur (elek), 5 adet döğen makinesi, 5 adet benyeli (?) makinesi, 6 adet tırmık, 4 adet pulverizatör, 6 adet çapa, 3 adet taş (?) makinesi vardı.

adet orak makinesini başarılı bir şekilde kullanmışlar, günlük 80-100 dönüm arazinin hasadını yapmışlardı. Dolayısıyla ahalide tarım makinelerine karşı yerleşmiş olan, “makine işlemez, çabuk bozulur, verilen para havaya gider” gibi peşin hüküm değişmeye başlamıştı. Bu durum pek çok satıcıda heves uyandırmış, gelecek yaz mahsulâtının hasadında kullanılmak üzere 20 adet orak makinesi Ziraat Nezareti aracılığıyla Avusturya’ya sipariş edilmişti. Sipariş edilen orak makinelerinin nakliye masrafları depo sermayesi olarak bütçeye konulmuş olan ve 1916 yılına aynen aktarılan 80.000 kuruştan temin edilecekti.

1915 yazında gerek Antalya gerekse kazalarda özellikle Korkuteli ve Elmalı’da hububat hasadının mevcut ahali ile yapılamayacağı anlaşılmıştı. Bir taraftan mecburiyet dolayısıyla asker aileleri hasat ve tırmık işlerinde çalıştırılmış, diğer taraftan Kolordu Kumandanlığı ile yazışmalar neticesinde Eğirdir, Yalvaç, Tefenni’den 450 askerin Antalya’ya gönderilmesi sağlanmıştı. Antalya’ya gelen askerler Antalya ve Korkuteli’nde hasat işlerinde çalıştırılmış, zahirenin mevsiminde hasat edilmesi sağlanmıştı. Tarım ürünlerinin hasadı için çalışanlara verilen el orakları Antalya’da imal edilmiş, masraflar Müdafaa-i Milliye hazinesinden karşılanmıştı.³²

4.1. Tarlaların Ekilmesi ve Hasat İşleri

Sabur Bey, tarımsal üretimin devamı, savaş koşulları dolayısıyla artan zahire ihtiyacının karşılanması için tarım üretiminin mümkünse arttırılması noktasında karşılaştığı önemli zorluklardan biri tarımda çalışan nitelikli iş gücünün silah altına alınmış olmasıydı. 1893 (1311) 1894 (1312) doğumlarının ardından 1895 (1313) doğumlular da askere çağırılmışlardı. Bu durum liva dâhilinde tarımda çalışabilecek 10.000 kişiden mahrum kalmak anlamına geliyordu.³³ Ahaliden tarlada çalışacakların önemli bir kısmının askerde bulunması sebebiyle 1915 yılında ziraatın kendiliğinden icra edilemeyeceği Mart başında anlaşıldı. Buna bağlı olarak asker aileleri kendi başlarına tarım yapamayacaklarını düşünerek çift hayvanlarını ucuz fiyatlarla satmaya başladılar. Bu duruma 1914 yılı yaz sonuna doğru Aydın tarafından gelen çekirgelerin en çok tarımsal üretim yapan Elmalı, Korkuteli Kazaları ile Kızılkaya Nahiyesine tohum bırakmaları eklenmiş ahaliyi büsbütün ürkmüştü. Halkta “gelecek sene çekirge vardır, ziraatımızı mahveder, zirai etmeyelim” kanaati oluşmuştu. Ancak tarımsal üretim gerek

³²BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

³³Kısa bir süre sonra 45 yaşın altında olanlarda silah altına alınmışlar, tarım işleri mecburen kadın ve çocuklara kalmıştı. Zor koşullarda tarım yapılmış, kadınlar bir taraftan kucağında çocuğunu emzirmek bir taraftan da sabanını sürmek zorunda kalmıştı. Bkz. BOA, DH.İ.U.M.EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

ordunun, gerekse memleketin en hayati meselelerinden birini teşkil ediyordu, bu sene tarım yapılmazsa gelecek sene büyük sıkıntıların söz konusu olacağı aşikârdı. Bunun üzerine Sabur Bey bir taraftan 25 Eylül 1915'te durumu Ziraat Nezareti'ne bildirmiş diğer taraftan gerekli tedbirleri almıştı. Öncelikle çekirgelerin tohum bıraktığı araziler elde bulunan bütün ahali seferber edilerek temizlettirildi. Ziraat Nezareti ile yapılan görüşmeler sonucu tohuma muhtaç olan çiftçilerin durumları incelendi, ihtiyaç duydukları miktarda tohum dağıtımı için gerekli tahsisat temin edildi. Bir taraftan da ellerinde tohum olan arazi sahiplerinin topraklarını ekmeleri zorunlu tutuldu. Ekip ekmedikleri ise mülkiye memurları ve zabıta tarafından teftiş ettirildi.³⁴ Tarımda çalışacak yeterli sayıda insanın olmadığı mahallerde ise ordudan istifade edildi. Amele Taburları'ndan asker talep edildi; Milas, Uşak, Baladız, Isparta'dan gönderilen 590 asker Serik, Elmalı, Finike, Alanya'da asker aileleriyle sonbahar ziraatında istihdam edilmek üzere sevk edildi. Masrafları Müdafaa-i Milli'ye tarafından karşılanarak Ziraat Komisyonları oluşturuldu, bu komisyonlar vasıtasıyla köy köy gezilerek toprakların ekilip ekilmediği teftiş edildi.

Sabur Bey, sonbahar tarımının idare edilmesini kaymakamlara bırakmış, kendisine peyderpey kaymakamlar tarafından raporlar verilmesini talep etmişti. Livanın en önemli ziraatını teşkil eden Korkuteli, Manavgat ve Elmalı kazalarında ziraatın devam ettiği görülerek buraları bizzat kendisi teftiş etti.³⁵ Bu teftişler sonucunda daha önce Manavgat Kazası'na gönderildiği halde halen dağıtılmamış olduğu görülen 2.020 kile zahirenin hemen ihtiyaç sahiplerine dağıtılması sağlandı.³⁶ Muhtaç olduğu anlaşılan Sarılar Köyü'ne de Antalya'dan yeniden 245 kile zahire tedarik edilerek gönderildi. 1914 yılı ziraatında Aydın, Konya gibi civar vilayetlerde çekirge istilasını yüzünden tarım ürünleri tahrip olmuş, savaş koşulları dolayısıyla da çaresi bulunamamıştı. Bu durum zahire fiyatlarının ikiye katlanmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Korkuteli, Elmalı Kazalarında bazı çiftlik sahiplerinin bu durumu bahane ederek ortaklarına tohum vermedikleri fiyatların daha da artmasını beklemek için istifçilik yaptıkları anlaşıldı. Bu

³⁴BOA, DH. UMVM. 148/8, lef 4, 25 Kasım 1915.

³⁵Sabur Bey, Kızılkaya, Bozova Nahiyeleriyle Korkuteli Kazasında köyleri bizzat gezmiş, arazi sahiplerinin ortaklıkla tarım yapan köylülere tohum vermek istemediklerini yerinde görmüş, ahalinin eğer ekim yapılamazsa gelecek yıl aç kalacakları hezeyanlarını yerinde müşahede etmişti. O durumda olan ahaliye ekim yapabilecekleri arazi ve tohum tedarik edilmesini sağlamıştı. Bkz. DH.İ.UM.EK. 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

³⁶Sabur Bey yapmış olduğu incelemeler neticesinde Manavgat'ta işlerin oldukça yavaş ilerlediğini görmüş, bu duruma kaymakamın kabiliyetsizliğinin sebebiyet verdiğini anlamıştı. Bunun üzerine Kızılkaya Nahiye Müdürü'nü Manavgat Kaymakamına yardım için vazifelendirmiş, böylelikle kazada tarım işlerinin aksamasının önüne geçmiştir.

durumun söz konusu kazalarda sonbahar ziraatının gecikmesine neden olduğu görüldü ve hemen müdahale edilerek arazi sahiplerine ambarları açtırıldı, tohumluk zahirenin dağıtılması temin edildiği gibi ihtikârlığında önü alınmış oldu.

Alınan bu tedbirlerle sonbahar ziraatının başarılı bir şekilde yapılması sağlandı. Nitekim Antalya’da her yıl yaz ve kış toplam 964.000 ile 980.000 dönüm kadar arazi ekilmekteydi. Alınan tedbirlerin bir neticesi olarak 1915 yılı sonbahar mevsiminde Antalya’da mevcut ahali ve Amele Taburlarının yardımı ile livada 777.680 dönüm araziye 367.865 kile tohum ekilmişti.³⁷

Korkuteli ve Elmalı Kazlarının yaylalarında 1916 Mart sonu Nisan ortasına kadar arpa ve buğday ziraatı devam ediyordu ve buralarda 50.000 dönüm arazi ekilecekti. Livada ilkbahar ziraatına da sonbahar ziraatı kadar önem verildi, yazlık tohumu olmayan çiftçilere ak darı tohumu dağıtıldı. Böylelikle 1915 yılında bir önceki yıla göre 60.000 dönüm daha fazla arazi ekilmiş oldu.³⁸

Tablo 2: Antalya Livası’nda 1915 Yılı Sonbahar ile 1916 Yılı İlkbahar Ziraatı³⁹

Ekilen Arazi (Dönüm)	Ekilen Tohum (İstanbul Kilesi)	Düşünceler
777.680	367.860	Şubat nihayetine kadar ekilen arpa, buğday vesaire
50.000	20.000	Yaylalarda (1916) Nisan ortasına kadar ekilmesi icap eden nadas arazi ile buğday ve arpa ziraatı
100.000	3.000	(1916) İlkbaharda ekilmesi icap eden ak darı
50.000	6.000	(1916) Mayıs sonuna kadar ekilecek mısır buğdayı
80.000	2.700	(1916) Mayıs sonuna kadar ekilecek susam.

³⁷Ekilen miktar 1916 yılı Şubat ayı nihayetine kadar olan ziraatı kapsamaktadır. Ekilen tarım ürünleri ve ekildikleri alanlar şu şekildeydi: 526.136 dönüm araziye 253.990 kile buğday, 215.314 dönüm araziye 101.245 kile arpa, 14.032 dönüm araziye 4.167 kile yulaf, 13.915 dönüm araziye 3.430 kile burçak ve bakla, 7.713 dönüm araziye 5.033 kile çavdar ve 30 kile haşhaş ekilmişti. Bkz. BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18,

³⁸Ancak alınan bütün bu tedbirlere rağmen (İstanbul kilesine göre) kilesi 100-150 kuruş olan buğdayın 1917 yılında kile fiyatının 300-400 kuruşa çıkması engellenememiştir. Bunun sebebi her şeyin fiyatında görülen artışın zahire fiyatlarına da yansımış olmasıdır. Madeni para ile kâğıt para arasında söz konusu olan değer farkı da yine bu fiyat farkının oluşmasında etkili olmuştur. Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK, 108/81, H. 07.12.1335 (24 Eylül 1917).

³⁹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

Toplam: 1.057.680	499.560	
----------------------	---------	--

4.2. Çiftçilere Tohum Dağıtımı

1915 yılı ilkbahar mevsiminin kurak gitmesi dolayısıyla sahil kazalarında tarım ürünlerinde %20 nispetinde azalma söz konusu oldu. Livanın yüksek kesimleri kuraklıktan etkilenmemişse de iki seneden beri çekirge istilaları Korkuteli, Elmalı kazaları ile Melli ve Kızılyaka nahiyelerinde oldukça mühim hasara sebebiyet vermişti. Bu durum Ziraat Nezareti'ne raporla bildirildi, bunun üzerine Nezaret'ten muhtaç çiftçilere tohum dağıtılmak üzere 300.000 kuruş Antalya'ya gönderildi. Bu meblağın 18.000 kuruşu ile Alanya'da, 20.000 kuruşu ile Elmalı'da tohumluk buğday, arpa ve çavdar ahaliye dağıtıldı.

Diğer taraftan kuraklıktan ve çekirge istilasından en çok zarar gören mahaller Antalya merkez ile Manavgat ve Korkuteli kazalarıydı. Korkuteli Kazası'nda 146.000 kuruş kıymetinde 5.500 kile tohumluk buğday ve arpa satın alınarak muhtaç çiftçilere dağıtıldı. Antalya merkezde ise 94.217 kuruş kıymetinde 3.374 kile zahire ve 245 kile arpa tohumu satın alınarak Kızılyaka ve Serik nahiyelerine dağıtıldı, kalan 1.617 kile tohum ise Manavgat Kazası'nda dağıtılmak üzere sevk olundu. Antalya merkezde olduğu gibi kazalarda da ziraat takip memurları tayin edilerek tarım üretiminin sekteye uğramasının önüne geçilmeye çalışıldı. İmece usulüyle kimsesiz kalan asker tarlalarının ekilmesi, çift hayvanı ve arazisi olmayan ve ortalıklılıkla geçimini sağlayan insanların tümüyle sefaletе düşmelerini engellemek için hükümet tarafından bu gibilere de tohum dağıtıldı. Eski ortaklarından arazi tahsis edilerek zor duruma düşen ve arazisi olmayan insanların maişetlerini temin edecek tedbirler alındı. Örneğin Finike Kazası'nda arazisi ve tohumu bulunmayan asker ailelerinin yiyecekleri zahire tedarikine yetecek kadar arazi tahsis edildi ve ekilmesi sağlandı.

Sabur Bey bölgede yetiştirilen tarım ürünlerinin ıslahı için de bazı çalışmalarda bulundu. Finikeliler ve Romalılar döneminde Antalya ve çevresinde pamuk yetiştiriciliği pek yaygın olmasına rağmen tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturan pamuk üretimi günden güne azalmış ve Antalya'da çok sınırlı bir hal almıştı. Tarımsal üretimde önemli bir gelir temin eden pamuk üretiminin livada teşvik edilerek yaygınlaştırılması için 1914 yılında savaş koşulları nedeniyle nakliyede yaşanan güçlük dolayısıyla Adana'dan sadece 125 kilo Amerikan pamuk tohumu getirildi ve Antalya merkez ile Elmalı, Korkuteli, Finike, Alanya ve Manavgat kazalarında

dağıtıldı.⁴⁰ Yerli tohuma göre daha verimli ve kaliteli mahsul veren Amerikan Pamuk tohumuna çiftçiler tarafından rağbet gösterilmesi üzerine 1915 yılında da 100 kilo pamuk tohumu yine Adana'dan getirilerek ahaliye dağıtıldı. Diğer taraftan yayla kazalarının haşhaş ekimine ve haşhaştan afyon üretimine oldukça elverişli olduğu 1914 yılında ekilen 5 kilo tohumdan alınan afyon hâsılatıyla anlaşılıyordu. Bunu üzerine 1915 yılında Afyonkarahisar'dan 30 kilo haşhaş tohumu getirilerek yüksek rakımlı kazalarda dağıtıldı.⁴¹

4.3. Çekirge ile Mücadele

Antalya Livası'nda 1914 yılı yazında sadece Korkuteli Kazası'nın Kızılcadağ Nahiyesi yaylalarına larva bırakan çekirgelere karşı kış mevsiminde temizlik başlatılmış, bölgede 30.000 kıyye larva temizlenmişti. Ancak ilkbaharda Tefenni ve Isparta'nın Eğirdir ve Yalvaç taraflarından çok miktarda çekirge Antalya sınırlarına gelmiş, Kepez, Kızılyaka, Kemer Nahiyeleriyle Korkuteli ve Elmalı, Finike ve Kaş kazalarının ekilmemiş arazilerine larva bırakmış, bölgede temizlik yapıncaya kadar kısmen ekinler tahrip edilmişti. Çekirgelerin hangi arazileri istila ettiği yapılan incelemeler neticesinde anlaşılacak şekilde alınmış, 1915 Ekim ayından itibaren her tarafta larva temizliğine başlanılmıştı ve 1916 yılı Şubat sonuna kadar kaza ve nahiyelerde 210.000 kıyye çekirge usul-u dairesinde imha edilmişti.⁴²

Çekirgelerin itlafi ve ekili yerlerin hasardan kurtarılması için Ziraat Nezareti'nce çekirge ile mücadele teşkilatı oluşturuldu ve Antalya'ya çekirgelerle mücadele için bir müdür ile 4 adet zabıta gönderildi. Ziraat Nezareti tarafından kaleme alınan talimatnameye göre çekirge itlafi bu görevliler gözetiminde sürdürüldü. 1916 ilkbaharında ortaya çıkacak çekirge sürfelerinin (kurtçuk) itlafi için 1.000 mevcutlu bir taburun Antalya'ya gönderilmesi için talepte bulunulmuştu. Alınan tedbirlerle büyük fedakârlıklarla hâsıl edilmiş olan ekili araziler haşere tahribinden korunacaktı.⁴³ Ancak talep edilen 1.000 kişilik Amele Taburu yerine ancak 120 mevcutlu bir askeri birlik Antalya'ya gelmişti, gelen askerlerin ise 20-30'u dışında büyük çoğunluğu hasta ve malul bulunuyor bu durum çekirgelerle sınırlı bir mücadeleyi ancak mümkün kılıyordu. Bu da Mutasarrıf Sabur Bey tarafından endişe ile karşılanıyordu. Çünkü Livanın en

⁴⁰Adana'dan 1.000 kıyye Amerikan Pamuğu tohumu getirilmek istenmiş, deniz yoluyla getirmek savaş koşulları dolayısıyla mümkün olmadığı için kara yolu tercih edilmişti. Posta yoluyla da o miktar pamuk tohumu getirilemediği için 125 kilo ile iktifa edilmişti. Bkz. BOA, DH.İ.UM (İdare-i Umumiye Belgeleri), 59/1, H. 19.07.1333 (3 Mayıs 1915).

⁴¹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

⁴²BOA, DH.İ.UM, 59/1, 3 Mayıs 1915.

⁴³BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18, 12 Mart 1916.

verimli yayla kısımlarını oluşturan Elmalı ve Korkuteli kazalarında çekirge sürfeleri toprakta olduğundan biran evvel temizlenmesi gerekiyordu. Eğer bu yapılmazsa sadece bu yıl mahsulatı kaybedilmekle kalmaz gelecek sene mahsulatının da kaybedilmesi söz konusu olabilirdi. Zaten 1915 yılında ahaliye arazilerini ekmeleri zorunlu tutulmuştu, büyük emeklerle yapılan ziraatın heba olduğu görülürse gelecek yıllarda tarlaların ektirilmesi zorlaşabilirdi. Sabur Bey çekirge sürfelerinin temizlenmesi için önlerinde bir ay zamanlarının olduğunu, Ziraat Nezareti'nden kâfi miktarda eleman gönderilirse çekirge zararlarının kontrol altına alınabileceğini belirtmişti.⁴⁴

4.4. Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği

Antalya'da ziraatın gelişimini temin edecek en önemli vasıta Ziraat Mektebi ve ona bağlı Numune Çiftliği'nin kurulmasıydı. Bu maksatla istimlak edilecek arazi için 1915 yılı bütçesine 60.000 kuruş tahsisat ayrılmıştı. Çiftlik ve mektep arazisinin istimlakı için İstavroz (Boztepe) Çiftliğinden seçilen 1.164 dönüm arazinin istimlakı bitmek üzereydi. Hayvanların ıslahı için doğu neslinden olmak üzere Suriye ve Irak'tan damızlık hayvanların getirilmesi için 60.000 kuruş ve naklieleri için de 15.000 kuruş bütçeye konulmuşsa da savaş koşulları dolayısıyla hayvanların getirilmesi mümkün olmamıştı. Söz konusu tahsisat 1916 yılı bütçesine devredilmişti.⁴⁵

4.5. İpekböcekçiliği, Gül Yetiştiriciliği ve Ormancılık

1914 yılında savaş dolayısıyla hiçbir ticari ipek böceği tohumu Antalya'ya getirilememişti. 1915 yılında Bursa'dan 1.850 koza ipek böceği tohumu -bedeli hasatta tahsil edilmek üzere- Ticaret Odası tarafından getirildi ve tohuma ihtiyaç duyan çiftçilere dağıtıldı.⁴⁶ 1916 yılında da Ziraat Nezareti aracılığıyla Duyun-ı Umumiye İdaresi'nden 1.000 koza ipek böceği tohumu temin edildi. Bu tohumların 300 kozası Alanya'da geriye kalan 700 kozası Antalya merkezde bu işle iştigal edenlere dağıtıldı. İpekböcekçiliğinin geliştirilmesi için dut fidanı dağıtılmasına çalışılmışsa da bu hususta ahaliden herhangi bir talebin gelmemesi bu çabayı sonuçsuz bırakmıştı.

⁴⁴BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/6, 20 Mart 1916. Ancak Sabur Bey'in çekirge ile mücadele konusundaki talepleri karşılanmamış olmalıdır. Zira Sabur Bey'in yerine Teke Mutasarrıfı olarak tayin edilen İbrahim Ethem Bey'in 8 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı raporda 1916 ziraatının pek noksan olduğu yazılmıştır. Bkz. BOA, DH.İ.UMEK, 108/81, 24 Eylül 1917.

⁴⁵Aynı belge, lef 18/3. Antalya'da kurulmak istenilen Ziraat Mektebi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Seyit Taşer, "Teke Livası'nda Çiftçilik Mektebi Kurma Çalışmaları", *Antalya Kitabı, Antalya'da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 250.

⁴⁶BOA, DH.İ.UM 59/1, H. 19.07.1333 (3 Mayıs 1915).

Korkuteli ve Elmalı kazaları gül yetiştiriciliği için oldukça uygundu ve buralarda gülistanların çoğaltılması için birer dönüm arazi teşkil edenlere parasız gül fidanı dağıtılacağı ilan edildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın üç yıldan beri devam etmesi, mevcut gül yağlarının ihraç edilmeyerek üreticinin elinde kalması bu alanda üretime olan talebi büyük oranda azaltmıştı.

Antalya'da mevcut kayıtlara göre 1.968.000 hektar orman vardı ve liva Osmanlı Devleti'nde ormanların genişliği itibariyle ikinci dereceyi teşkil ediyordu. Konar-göçerlerin bir yerde meskûn olmamaları, mevcut teşkilat ile ormanların muhafazalarının mümkün olmaması nedeniyle şimdiye kadar livanın hiçbir tarafında suni orman ihdasına teşebbüs edilmemişti. Livada daha çok çam, ardıç, köknar, selvi, sedir, meşe, dişbudak, akcağaç, ceviz, ladin yetişmekteydi.⁴⁷ “Ormanlar ise gelişigüzel kesilerek özellikle Suriye ve Filistin ile kereste ticareti yapılıyordu”.⁴⁸

4.6. Ticaret ve Sanayi

Antalya ve kazalarının büyük çoğunluğunun sahilde bulunması ve merkezde bir iskelenin olmasına rağmen sahili olan diğer livalara göre ticarete önemli bir gelişme kaydedememişti. Merkez liva ve Finike kazalarının en önemli ihracat kalemini hububat teşkil ediyordu. Antalya livasından yıllık 1.000.000 İstanbul kilesi zahire, un ve hububat halinde Cezayir-i Bahri Sefid, Suriye ve İzmir'e sevk olunmaktaydı.⁴⁹ Şimdiye kadar zahire ticareti Rum simsarlar tarafından yapılmış, birçok hileye başvurularak köylü ahali aldatılmıştı. Bu durum hükümetin dikkatini çekmiş livada bir borsa tesis edilerek zirai ürünlerin borsa dâhilinde bir kontrole tabi tutularak satışı temin edilmişti. Ancak hükümet tarafından tayin edilen borsa komiserinin yerli olması bazı tüccar ve gayrimüslim ticaret simsarlarının

⁴⁷BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/4, 20 Mart 1916.

⁴⁸Güçlü, agm, s. 1363.

⁴⁹I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte deniz nakliyatının güvensiz olması hububat nakliyatında karayolunun tercih edilmesinde etkili oldu. Harp dolayısıyla ahalinin yiyeceği ve tohumluk olarak ayırdığı zahirenin dışında kalan ürüne el konulmuştu. Hububatın nakliyatında develer kullanılıyor, Antalya'dan Gümüşgün Baradız tren istasyonuna nakliyat yapılıyordu. 1.000-1.200 deveyle başlayan zahire nakliyatı zamanla 3.200-4.000 deveye kadar çıktı. Ancak daha fazla deve tedarik etmek kabil olmadı. Temel sebebi Aydın Vilayeti'nde zahire fiyatlarının oldukça artması, hatta İzmir'de ekmek fiyatının 100 paraya çıkmış olmasıydı. Dolayısıyla deveçiler Antalya'dan Baradız'a 100 kilo zahireyi 1 Mecidiyeye (20 kuruş) götürürken, Denizli, Aydın, Afyon, Dinar taraflarında aynı yükü daha büyük kârla 40-50 hatta bazen 60 kuruşa taşımaktaydılar. Bu durum Antalya'da hububat nakliyatı için deve bulmayı zorlaştırıyor, ahalden toplanan ve köylerde ambarlarda, saklama koşulları müsait olmayan mahallerde bekletilen zahirenin bozulma riskini arttırıyordu. Bkz. BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4, 25 Kasım 1915; BOA, DH.İ.UM.EK. 100/64, H. 28.04.1334 (4 Mart 1916).

çıkarlarına zarar vermiş, öteden beri kullandıkları hile ve desiselerini borsanın açılması nedeniyle işletememelerinden dolayı gayrimüslim tüccarlar ile bazı Müslüman tüccarlarla muhalif grup oluşturmuşlardı. Bu muhalif grubun teşvikiyle bir takım şahsi çatışmalarda yaşanmış, ticaret erbapları nezdinde borsanın itibarı düşürülerek borsaya devam etmemeleri temin edilmişti. Bunun üzerine kurulmasından 3 ay kadar sonra tam olarak teşekkül edemeyen borsanın mevcut haliyle devamının mümkün olmadığı hükümet tarafından görülmüş, oy çokluğu ile kapanmasına karar verilmişti.

Antalya'da zahire ticareti garip bir şekilde cereyan ediyordu. Eskiden beri kileciler esnafının hepsinin birbirine akrabalığı bulunuyor, dışarıdan bu gruba başka bir kimsenin dahil olması mümkün olmuyordu. Tüccar ve mal sahibi arasında satış kararlaştırıldıktan sonra esnaf reisi bir kileci gönderirdi. Mal kaç kileye tekabül ederse kile başına alınacak on para yarı yarıya tüccar ve müşteri tarafından karşılanırdı. Kileciler tüccar ve müşteriden bol bol bahşiş ve ihsanlara mazhar olduklarından malın kile ile ölçümünde çiftçinin hukuku gözetilmezdi.

Simsarların hepsi Hristiyan'dı ve zahire tüccarlarının da büyük kısmının hemcinslerinden bulunması dolayısıyla aralarında anlaşılıyorlar değişik yöntemlerle köylünün zararına iş yapıyorlardı. Başvurdukları yöntemlerden biri köylünün pazara, tüccara sevk ettiği zahire numunesinden bir miktar alıp yanlarında taşıdıkları nebatat tohumları ile karıştırmaktı. Köylülerin haberi dışında karıştırılan bu numune birkaç İslam tüccarına gösterilir, numune karışık olması dolayısıyla gerçek fiyattan 3-4 kuruş aşağı teklife maruz kalınırdı. Ardından bu numune daha önce anlaştıkları tüccara götürülür, bu tüccarla simsar durumdan haberdar oldukları için o da Müslüman tüccardan kile başına 5-10 para fazla verirdi. Sonuçta Müslüman tüccardan daha iyi fiyat verdiği için mal sahibi ürününü gayrimüslim tüccara teslim ederdi. Bu muamelede köylü piyasa nazaran kile başına 2-3 kuruş kaybederdi. Simsarların köylüleri aldatmak için başvurdukları yöntemlerden biri de şuydu. Mal sahibinden almış oldukları zahire numunesinin içinde bulunan yabancı otları ve tohumları temizleyerek toprağından gideriyorlardı. Asıl numunedeki farklı olarak daha temiz numuneyi tüccara gösteriyorlar ve bu numuneye göre fiyat kararlaştırılıyor, mal kile ile ölçülüyordu. Ölçüm esnasında durumdan zaten haberdar olan tüccar çuvallardaki gerçek malı muayene ediyor, numune ile mukayese ederek mal sahibini kendisini aldatmakla suçluyordu. "Ben zahireyi şu numune vecihle aldım. Hâlbuki bu buğday numuneye muvafık değildir," diyerek kile başına 60 para 1 kuruş noksan teklif ediyordu. Köylü ahali bu durumda yine aldatılmış oluyor, malını zararına satmak mecburiyetinde kalıyordu. Üstelik hilekârlık yapmakla da suçlanarak. Bazen de sorunlar baş gösterir, şehirde günlerce

kalmaya vakti ve parası müsait olmayan çiftçi çarnaçar malını noksan fiyattan zararına satmak mecburiyetinde kalırdı.

Borsa bu tür usulsüzlüklerin önüne geçiyor, dolayısıyla öteden beri köylüyü kandırarak iş görmeye alışmış tüccar ve simsarlar bu durumdan rahatsız oluyorlardı. Borsanın iş yapamaz duruma gelerek kapatılması hususunda büyük çaba harcadılar. Oysaki borsa sayesinde çiftçi ve köylülerin, işini hakkıyla yapan tüccarların hakları korunuyor, üretilen tarım ürünlerinin gerçek fiyatı ortaya çıkıyor, yerli tüccar ile ecnebi tüccar arasında tanışma, ihracatın daha da artması temin edilebiliyordu. Dolayısıyla vilayet Ziraat Müdürü, Mutasarrıf Sabur Bey'e savaştan sonra Konya Vilayeti'nde uygulanmakta olan ticaret ve zahire borsa nizamnamesinden istifade etmeyi, livanın iktisadi vaziyetine uygun hale getirerek Antalya'da tatbik ve yeniden borsanın kurulmasını öneriyordu.⁵⁰ Bunun üzerine borsa meselesi Meclis-i Umumi-i Livada ele alındı, Konya Borsa Nizamnamesi'nin Antalya'da da tatbiki Ziraat Nezareti'nden istirham edildi.⁵¹

Son birkaç seneden beri Antalya'da ahali arasında halıcılık sanatına merak artmıştı. Ahalinin halı örmeye kabiliyetinin olması bazı halı şirketlerinin de dikkatini çekmiş, bu şirketler tarafından bazı seccade, duvar ve salon halılarının çoğaltılması ahaliye yaptırılmıştı. Bu durum dikkate alınarak Meclis-i Liva'da halıcılık kursunun açılması gündeme gelmişse de kuvveden fiile çıkamamıştı.

Sanayi anlamında Antalya'da 8 adet un fabrikası vardı. Bu fabrikalar su gücünden istifade edilerek döndürülen türbinler vasıtasıyla çalışıyordu. Söz konusu fabrikaların birkaç tanesi günlük 500-800 İstanbul kilesi zahireyi un haline getirebiliyordu. Fabrikalardan 2 tanesi Müslümanların, kalanı ise Rumların tahtı nezaretinde bulunuyor, onlar tarafından işlettiliyordu. Yine bu fabrikalarda çalıştırılan makinistlerin hepsi Rum ya da yabancılardan oluşuyordu.⁵²

5. Diğer Alanlarda Yapılan Çalışmalar

5.1. Asker Kaçaklarının Engellenmesi

Sabur Bey'in livada yapmış olduğu önemli faaliyetlerden biri de asker firarilerine karşı başlatılan takibattı. Askere alındığı halde firar eden,

⁵⁰BOA, DH. UMVM 137/72, lef 19/7, 12 Mart 1916.

⁵¹BOA, DH. UMVM 137/72, lef 19/7, 20 Mart 1916. Antalya Ticaret ve Sanayi Odası'nın kuruluşu ile ilgili yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Güven Dinç-Nimet Ayşe Bakırcılar, *Geçmişten Günümüze Antalya Ticaret ve Sanayi Odası*, ATSO Yayınları, Antalya 2012.

⁵²BOA, DH. UMVM 137/72, lef 18/5, 12 Mart 1916.

özellikle de Menemen taraflarından gelen asker kaçakları vardı. Asker kaçakları köylerde, yollarda, ormanlarda eşkıyalık etmeye çiftlik basmaya adam yaralamaya başlamışlar dolayısıyla asayışı tehlikeye sokmuşlardı. Bunun üzerine takibat başlatıldı. Olayların gerçekleştiği mahallere jandarma kuvveti sevk edildi. Firariler ile jandarma kuvvetleri arasında çıkan çatışmalarda 3 asker firarisi ağır şekilde yaralandı. Takibatın sürdürülmesi neticesinde 400 kadar asker firarisi yakalanarak askerlik şubelerine teslim edildi. Bazı asker firarileri ise şiddetli takibat neticesinde kendiliğinden teslim olmuşlardı.⁵³

5.2. Elektrik Tenviratu

I. Dünya Savaşı nedeniyle deniz yolunda yaşanan kesinti, karayollarının ise yeterince gelişmemiş olması livanın ihtiyaçlarının karşılanmasında güçlükler yaratmıştı. Eldeki malzemeler tasarruflu bir şekilde kullanılıyordu. Alınan tasarruf önlemleri ile daha önce aylık 5.000 sandık petrol sarf eden Antalya bir yıldan beri 2.000 sandık petrol ile idare etmişti. Birçok resmi dairede gaz sarfıyatı sınırlandırılmış, lambaların adedi ve numaraları azaltılmışsa da hastane, karakol gibi mahallerde gazsız kalmak mümkün olmadığı için İstanbul'dan gaz talep edilmişti. Ancak bu teşebbüsten olumlu bir sonuç alınamaması üzerine elektrik üretmenin mümkün olup olmadığı araştırılmaya başlanmış, bu maksatla liva başmühendisi İzmir'e gönderilerek bu hususta incelemeler yapması sağlanmıştı. Yapılan araştırmalar neticesinde Antalya'da bulunan kuvvetli şelalelerden idare-i hususiye değirmenindeki türbinlerden istifade ederek elektrik üretmenin bir dinamo ile mümkün olacağı anlaşılmıştı. İşten anlayan iki usta getirilmiş ve dinamo tedarik edilerek işe başlanmıştı.⁵⁴ Gerçekten de kısa bir süre içinde elektrik üretmek mümkün oldu, önemli caddelerin, meydan, cami, otel, lokanta, telgrafhane, kulüp gibi herkesin istifadesine mahsus mahaller ile hükümet daireleri elektrik ile aydınlatıldı, sinema da elektrik kuvvetiyle işlettirilmeye başlandı. Keşifler neticesinde İtalyanların 50.000 lira maliyet çıkarttıkları elektrikle aydınlanma, idare-i hususiye tarafından 700 liraya sinema telleri dâhil olmak üzere bitirilmişti. Elektrik üreterek elde edilen kazancın 50.000 kuruştan fazla olması önemli bir işin vücuda getirildiğinin açık bir kanıtı

⁵³BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/3, 25 Kasım 1915. Asker kaçakları zamanla daha da artmış 1916 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Antalya'da 1.493 asker firarisi ve bakaya yakalanarak mensup oldukları askerlik şubelerine teslim edilmişlerdir. Bkz. BOA, DH.İ.UM.EK, 108/81, 24 Eylül 1917.

⁵⁴BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/6, 25 Kasım 1915.

olmakla birlikte susam yağıyla idare etmek ıstırabından da kurtulmuş olunuyordu.⁵⁵

Savaş koşulları dolayısıyla Antalya’da petrol ürünlerinde olduğu gibi kibritte önemli yokluk ürünlerinden biri haline gelmişti. Savaş başlamadan önce 6 kutusu 15 paraya satılan kibritin, yarısı noksan ya da fosforsuz olduğu halde 1 kutusu 35 paraya satılmaya başlanmıştı. Bu soruna çözüm bulmak için çalışıldı. Sonunda Antalya’ya gelen Amele Taburları içerisinde bir askerin senelerce Pire’de kibrit fabrikasında çalıştığı anlaşıldı. Gerekli malzemeler tedarik edilerek üretilen numune kibritin oldukça kullanışlı olduğu, kutusunun 5 paraya imal edileceği hesaplandı. Bunun üzerine iş Müdafaa-i Milli’ye şubesine havale edilerek 35 lira mukabilinde İzmir’den bu iş için gerekli makinenin getirilmesine tevessül edildi. Üretilecek kibritlerin 10 paraya satılması hem ahali için bir kolaylık sağlayacak hem de Müdafaa-i Milliye için kâr temin etmek mümkün olacaktı.⁵⁶

Bunların dışında Sabur Bey bir de 1/200.000 ölçeğinde livanın bir haritasını yaptırmıştı. Haritada telgraf ve telefon hatları, kaza ve nahiye hudutları, ormanların miktarı, nüfus, livada yetiştirilen tarım ürünlerinin miktarı ve çeşitleri, şoseler, adi yollar, ithalat ve ihracatı gibi hususlar gösterilmişti.⁵⁷

6. Sabur Bey’in Görevi Sırasında Karşılaşmış Olduğu Zorluklar

Sabur Bey’in görevi sırasında karşılaştığı önemli sorunların başında mali konular geliyordu. 1915 yılı aşar ve ağnam vergilerinin aynı olarak alınması, savaş dolayısıyla diğer vergi kalemlerinde söz konusu olan azalma mal sandığını nakit para açısından oldukça zor duruma sokmuş, Ekim 1915’e kadar yol vergilerinden elde edilen para ile idare edilmişti. Bu paranın da tükenmesi üzerine zahire sevkiyatı gibi önemli işlere bile ödenek bulma imkânı kalmamıştı. Livanın; maiyetsiz asker aileleri, jandarma maaşları, muallim maaşlarının ödenmesi gibi işlerini yapılabilmesi için aylık 15.000 lira kadar açığı bulunuyordu. İdare-i Hususiye’nin 10.000 lira alacağı Mal Sandığı’nda kalmıştı. Oysaki idare-i Hususiye’nin bütün işleri paraya bağlıydı. Muallimlerin çoğu askerde bulunuyor, vekilleri ise ay başında maaşları verilmezse istifa edip görevlerinden ayrılıyor, eğitim işleri aksiyordu. Bütün bu sorunlar Ekim 1915 ödemelerinde baş göstermiş, birçok

⁵⁵BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 21, 22 Mart 1916. Antalya’da elektriğin gelişi ve tarihi serencamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Güven Dinç, “Antalya’ya Elektriğin Gelişi ve Şehrin Aydınlatılması (1910-1936)”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, s. 237-238.

⁵⁶BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/6, 25 Kasım 1915.

⁵⁷BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/7, 25 Kasım 1915.

müracaattan sonra Maliye Nezareti'nden Antalya'ya 5.000 lira gönderilmişti.⁵⁸ Savaş koşulları dolayısıyla liva bütçesi de tam anlamıyla tanzim edilemiyordu. 1915 yılı İdare-i Hususiye'nin Maliye Hazinesi'nden alacağı 847.827 kuruş dışında 5.472.391 kuruş varidatı vardı. Bu miktarın sadece 1.499.245 kuruşu tahsil edilmiş, 3.972.146 kuruş bakaya kalmıştı. Varidatın tamamen tahsil olunamamasının temel nedeni maliye tahsildarlarının azlığından ve savaş koşullarından kaynaklanıyordu.⁵⁹

Savaş koşulları sadece ticari ve iktisadi açıdan değil Antalya livasını düşman saldırıları açısından da önemli oranda etkilemişti. 1915 yılında düşman savaş gemileri 35-40 defa liva sahilinin değişik cihetlerini bombalamışlar, sadece Ekim ve Kasım (1915) aylarında 7 defa farklı yerlere saldırılar gerçekleştirmişlerdi. 20 Eylül 1915'te 3 direkli, 2 bacalı bir Fransız gemisi Manavgat Kazası sahilinde Manavgat Irmağı ağzında 20 mermi atarak orada soğan ve karpuz yüklü kayıkları tahrip etmişti. 22 Eylül 1915'te torpil arama gemisine benzeyen bandırasız küçük bir harp gemisi Kaş Kazası sahilinden Kasaba Köyünü bombardıman etmiş, 5 hanenin duvarları harap olmuştu. 27 Eylül 1915'te bir savaş gemisi Finike sahilinde Demre Köyü'nü bombalamıştı. 30 Eylül 1915'te iki savaş gemisi Finike sahilindeki Kalamaki Köyü'ne 78 mermi atmış, oradaki camiye ait olan ve Telgraf ve Rüşumat İdaresi tarafından kiralanmış binayı tahrip etmişti. 1 Ekim 1915'te iki savaş gemisi Antalya'ya gelip Gureba Hastanesi'ni bombalamışlar, dönüşlerinde Çıralı İskelesi'ne uğrayıp oraya da 78 mermi atmışlardı. 5 Ekim 1915'te 2 direkli, 4 bacalı bir Fransız Kruvazörü Alanya Limanı'na gelip kasabaya birkaç mermi attıktan sonra bir kayığı zapt ederek beraberinde götürmüştü. Liva sahillerini teftiş ve gözetlemek için görevlendirildiği anlaşılan Guichen isimli Fransız Kruvazörü her üç günde bir dolaşmakta, sahiller abluka altında tutulmaktaydı. Bu ablukanın şiddetine göre bazen günlük işler aksayabiliyor, mektep inşaatlarına, yol yapım işlerine ara vermek gerekebiliyordu.⁶⁰

⁵⁸Aynı belge, lef 4/6.

⁵⁹BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 16, 22 Mart 1916.

⁶⁰BOA, DH. UMVM, 148/8, lef 4/3, 25 Kasım 1915; BOA, DH. UMVM, 137/72, lef 22, 22 Mart 1916. İtilaf Devletleri'nin Antalya'nın muhtelif yerlerine yapmış oldukları saldırılar karşısında Osmanlı Devleti de imkanlar ölçüsünde karşı koymaya çalışmış, Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul Bey ve emrindeki askerlerle çok kısıtlı imkanlarla Meis Adası'nda İtilaf Devletleri'ne yönelik başarılı operasyonlar yapılmıştır. Yine Ağva sahilinde Fransız Kruvazörü batırılmıştır. Bu konuyla ilgili bkz. Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadele'de Antalya*, ATSO Yayınları, Antalya 2007, s. 83; Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya, Tarih, Gözlem ve Anılar*, ATSO Yayınları, Antalya 2002, s. 494-507.

Sonuç

Sabur Sami Bey Antalya'nın Müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmesini müteakip livanın ilk mutasarrıfı olarak Antalya'ya gönderildi ve çok nazik günlerin yaşandığı I. Dünya Savaşı yıllarında görev yaptı. Dünya Savaşı yıllarında savaş şartlarının getirdiği olağanüstü koşullar idare-i hususiye bütçesini oluşturan vergi kalemlerinin büyük ölçüde toplanamamasına neden oldu. Üstelik Antalya'da üretim tarıma dayanıyordu; ancak üretimin ana unsurunu oluşturan 18-45 yaş erkek nüfus askere alınmıştı. Merkezi idare ise büyük mali güçlükler içerisinde bulunuyor, taşra idarelerinin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Bütün bunların yanında İtilaf Devletleri sürekli olarak Antalya sahillerini gözetliyor, zaman zaman bombardımanda bulunarak fiili müdahalelerde bulunuyorlardı. Bütün bu zorluklara, görev süresinin iki yılı bile bulmamasına rağmen Sabur Sami Bey Antalya'da önemli işler yapma başarısını gösterdi.

Sabur Bey eldeki mali kaynakları olabildiğince verimli kullanmaya çalıştı. Paranın bulunmadığı durumlarda Antalya halkının cömertliğine müracaat ederek, yerel imkânlarla ihtiyaçların giderilmesini sağladı. Nitelikli insan gücünün askere alınması dolayısıyla özellikle tarımda yaşanan iş gücü açığını Amele Taburları ile ahalinin imece usulüyle çalışmalarını temin ederek kapattı. Zor koşullar içerisinde mevcut durumu korumakla kalmadı livada tarımın çeşitlendirilmesi, mektep binalarının inşası, sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi konularda önemli çalışmalarda bulundu. Sabur Bey görevi sırasında daha az maliyetle ve pratik çözümler üreterek ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmeyi başardı. Bunun en güzel örneğini savaş koşullarında gaz yağının bulunamaması üzerine Antalya'ya ilk defa elektriği getirerek yaptı.

Osmanlı Devleti'nde taşra idarelerinde başarılı işlerin icra edilmesi, kabiliyetli yöneticilerle ancak mümkün olabiliyordu. Bu açıdan bakıldığında Sabur Sami Bey Antalya'da bu niteliklere sahip bir idareci olabilme vasfını hak edebilecek önemli hizmetlerde bulundu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA.)

BEO (Babiâli Evrak Odası)

3939/295384

DH. İD (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı)

1489/36, 186/54, 178/47

DH.İ.UM (İdare-i Umumiye Belgeleri)

59/1

DH.İ.UM.EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

100/64, 108/81

DH.UMVM (Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)

137/72, 148/8

İ.DUİT (İrade Dosya Usulü)

42/24

ŞD. (Şura-yı Devlet Belgeleri)

1777/41

Gazeteler

Milliyet Gazetesi, 14.10.1958.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akpınar, Ozan Can, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1901-1923)”, *Antalya Kitabı Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss. 221-233.

Antalya Kültür Envanteri, İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, Antalya 2003.

Çimrin, Hüseyin, *Bir Zamanlar Antalya, Tarih, Gözlem ve Anılar*, ATSO Yayınları, Antalya 2002.

Dayar, Evren, *Antalya’da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016.

Demir, Mesut, “I. Dünya Savaşı’nın Başladığı Günlerde Teke Mutasarrıfı Sabur Bey’in 1330 (1914) Teşrinievvel Raporu Işığında Antalya Şehri’nin Vaziyeti”, *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, ss.197-209.

Dinç, Güven, “Antalya’ya Elektriğin Gelişi ve Şehrin Aydınlatılması (1910-1936)”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss.234-244.

Dinç, Güven- Bakırcılar, Nimet Ayşe, *Geçmişten Günümüze Antalya Ticaret ve Sanayi Odası*, ATSO Yayınları, Antalya 2012.

Erten, Süleyman Fikri, *Milli Mücadele’de Antalya*, ATSO Yayınları, Antalya 2007.

Fesch, Paul, *Abdülhamit’in Son Günlerinde “İstanbul”*, Çev. Erol Üyepazarıcı, Pera Yayınları, İstanbul 1999.

- Gönüllü, Ali Rıza, “Antalya Gurebâ Hastanesi (1900-1918)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21:2019, ss. 93-107.
- Güçlü, Muhammet, “Antalya Darülmualimin-i İptidaiye (1903-1923)”, *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya I*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2018, ss.283-303.
- Güçlü, Muhammet, “Bodrumlu Mustafa Hilmi (Uran) Bey’in Teke (Antalya) Müstakil Mutasarrıflığı (29 Ekim 1921-22 Temmuz 1923)”, *Belgi*, Sayı: 18 (Yaz 2019/11), s. 1362-1363. (ss. 1359-1378)
- Güran, Tefvik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Güvenç, Ahmet Özgür, “Bir Halk Hikayesi Parodisi, Bağlamından Kopan Bir Kahraman: Asri Kerem”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66: 2019, Erzurum, ss. 237-260.
- II. Meşrutiyet Dönemi’nde Antalya’nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti, haz. Muhammet Güçlü, İkinci Matbaa, Antalya 2008.
- Kayseri Ansiklopedisi*, Cilt 2, Acar Basım, İstanbul 2010.
- Sönmez, Cemil Cahit, *Antalya Mutasarrıfları, Valileri (Ocak 1899-14 Temmuz 1950)*, Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2012.
- Taşer, Seyit, “Teke Livası’nda Çiftçilik Mektebi Kurma Çalışmaları”, *Antalya Kitabı, Antalya’da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri 2*, Ed. Bedia Koçakoğlu v.d., Palet Yayınları, Konya 2019, ss.245-252.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 102-103.

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'DE PAMUK YETİŞTİRİCİLİĞİ VE PAMUK POLİTİKASI (1923-1938)

COTTON PRODUCTION AND COTTON POLICIES
DURING THE ATATURK ERA IN TURKEY (1923-1938)

Nadir YURTOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 09.07.2019

Kabul: 05.09.2020

Article Info

Received: July 09, 2019

Accepted: September 5, 2020

Özet

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından 1938'e kadar olan dönemde Türkiye'de pamuk yetiştiriciliği ve pamuk politikası ile bunun ekonomiye olan yansımaları makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, Atatürk Dönemi'nde pamuk üretim faaliyetleri; pamuk tohumu alanında yapılan çalışmalar; pamuk ticareti; pamukla ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen temas, kongre ve toplantılar; pamuk alanında şirketleşme ve kooperatifleşme yönünde yapılan faaliyetler ve pamuk zararlılarıyla mücadele ile sınırlandırılarak altı dönem dâhilinde ele alınmıştır. Atatürk Dönemi'nde pamuk yetiştiriciliği ve pamuk politikasının ekonomiye olan yansımaları sayısal veriler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın kaynak materyalini, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, resmi yayınlardan; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi ve Kanunlar Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazetesi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınları arasında bulunan ekonomi dergilerinin makaleleri oluşturmaktadır. Konu incelenirken, dönemin Türkiye'si ile dünyanın pamuk yetiştiriciliği alanında yaşanan gelişmeleri göz önüne alınarak gerekli değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Araştırma sonucunda, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte pamuk yetiştiriciliği ve ticaretinin artırılmasına yönelik çalışmalar yürütülmesine rağmen, 1929 Dünya Ekonomik Krizinin fiyatları yarı yarıya düşürmesinin, pamukçuluğun gelişimini zora soktuğu görülmüştür. Buna karşın kooperatifleşme ve şirketleşme yönünde atılan adımların, Akala ve Cleveland türünde tohum üretim faaliyetlerinin, düzenlenen kongre ve toplantıların, pamuk zararlılarıyla gerçekleştirilen mücadelelerin neticesinde üretim hacminin genişletilerek milli ekonomiye önemli katkılar sağlandığı tespit edilmiştir.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Nazilli Pamuk İstasyonu, Pamuk Yetiştiriciliği, Akala Pamuğu, Cleveland Pamuğu, Pamuk Ticareti

Abstract

This study addressed cotton production and cotton policies and their repercussions on Turkish economy from the proclamation of the republic (1923) until the death of Ataturk (1938). The study covered the subject matter in six periods; (1) Cotton production activities during the Ataturk era; (2) research on cotton seeds; (3) cotton trade; (4) national and international communications, congresses and meetings on cotton; (5) cotton-related cooperation activities and (6) control of pests in cotton. Cotton production and the effects of cotton policies on economy during the Ataturk era were investigated in the light of numerical data. The data were collected from the Presidency Republican Archive Documents, Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, laws and minute books, Official Gazette of the Republic of Turkey, annual statistics and articles in journals on economy and periodicals. The study also assessed global developments in cotton production. As a result of this study, it was seen that although efforts were made to increase cotton production and trade with the declaration of the Republic, the 1929 economic crisis in the world made the development of cotton industry difficult by reducing the prices by half. On the other hand, it was found that the production volume of cotton was expanded and significant contributions were made to the national economy as a result of the steps taken towards cooperatives and corporations, the production of Akala and Cleveland seed species, the congresses and meetings held, and the fights against cotton pests.

Keywords: Nazilli Cotton Station, Cotton Production, Akala Cotton, Cleveland Cotton, Cotton Trade

Giriş

Eski ve Ortaçağlarda Pamuk

Arkeolojik buluntular, Hindistan ve Güney Amerika'da 5.000 yıl önce pamuk tarımının yapılarak dokumacılıkta yararlanıldığına işaret etmektedir. Hindistan'daki Harappa uygarlığından Mezopotamya'ya oradan da Eski Mısır'a yayılan pamuğun, Arapçadaki ismi olan *el kutnu* İngilizce 'ye cotton, İspanyolca 'ya da algodón şeklinde geçmiştir.¹

¹ "Pamuk Hakkında", <http://akalapamuk.com.tr/pamuk-hakkinda/>; Erişim Tarihi: 29.06.2019; Kök, sap, yaprak, çiçek ve tohumdan meydana gelen pamuk bitkisi tür ve varyetesine göre 60 ile 120 cm; ağaç halinde ise 5-6 metreye kadar uzayabilir. Gövdeleri dik, dallanmış ve tüylü bulunan bu bitkinin yaprakları ise uzun saplı, parçalı ve tabanı kalp şeklindedir. Çiçekler saplı ve yaprakların koltuğunda tek tek yer alırken dış çanak yaprakları üç; taç yaprakları ise beş serbest parçadan teşkil edilmiştir. Meyve ise olgun halde açılan yâda kapalı kalan, 3-5 gözlü, adına koza da denen bir kapsülden meydana gelmiştir. Her gözde siyahımsı renkli, oval şekilli

Tarihin babası olarak bilinen Antik Yunan Dönemi'nin ünlü yazarı Herodot, kaleme aldığı Herodot Tarihi adlı kitabında, Asya'ya yaptığı seyahat esnasında Hindistan'da pamuğa rastladığını ve bu maddeden Hintlilerin kumaş imal ettiğini belirtmiştir. Pamuk sonradan dünyaya Hindistan'ın güney ve kuzey yönüyle yayılmış, Avrupa'ya ise Mısır'dan İspanya yoluyla geçmiştir. Ayrıca dokumacılık sanatı da pamukla birlikte dünyada yaygın hale gelmeye başlamıştır.² ABD kıtasındaki yerliler ise, Avrupalıların ülkelerine gelmesinden önce pamuğu ekerek dokumasından yararlanmışlardır.³

Büyük İskender'in istilası esnasında Anadolu'dan geçen komutanların pamuk bitkisine rastlaması, bu bitki tarımının Anadolu'da da eski zamanlara dayandığının bir göstergesi olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun 6. Asır Dönemi'nde Anadolu'ya yerleşen pamuk sanayi İstanbul'un fethinden sonra Türkler vasıtasıyla balkanlara intikal etmiştir.⁴

Manihaizm dinini benimsemeleri ve yerleşik hayata geçip tarıma önem vermeleriyle bilinen Uygurlarda, hububatla birlikte pamuk yetiştiriciliği önemli bir yeri işgal etmiş, üretimde kullanılan topraklar ırmaklardan açılan kanal ve arıklar vasıtasıyla sulanmıştır.⁵

Kaşgarlı Mahmut'a göre, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Alp Arslan Dönemi'nde tarımın Türklerin günlük yaşamlarının önemli bir parçası olduğunu, buğday arpa, darı ve meyve yetiştiriciliğinin hemen ardından, pamuk üretiminin de ülke ekonomisinin önemli bir mahsulü haline gelmesinden anlıyoruz.⁶

ve üzeri uzun, sık ve beyaz renkli tüylerle kaplı 5-10 tohum yer almıştır. Pamuk tohumuna, çevresindeki bu tüy veya liflerle kütlü ismi verilmiştir. Alüvyonlu ve kuvvetli toprakları seven pamuğun derin sürülmüş ve iyi gübrelenmiş arazilere ekimi sıcak bölgelerde şubat, soğuk bölgelerde Mart-Nisan aylarında yapılmış, Ağustos ve Eylül'de de hasadı gerçekleştirilmiştir. Pamuk için verimin ve kalitenin düşmesinde en büyük tehlikeyi yağmurlar teşkil etmiştir. "Pamuk Hakkında", <http://akalapamuk.com.tr/pamuk-hakkinda/>; Erişim Tarihi: 29.06.2019.

² Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 12.

³ Besim Darkot, "Pamuk", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1953, s. 50.

⁴ Necati Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9.

⁵ Tuncer Baykara, "Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 6, Yıl: 1991, s. 22; Ahmet Özçelik, *Tarım Tarihi ve Deontolojisi*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 16.

⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C. 3, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 485.

Pamuğun Türk tarımında yaygın bir şekilde yapıldığının önemli işaretlerinden biri de Farsça *pampah* kelimesinin Türkçe pamuk kelimesinden türemiş olmasıdır. Selçuklu hükümdarlarından Melikşah ve Sancar'ın Irak, Horasan ve Harizm'de açtırdığı sulama kanalları ve tarım üretimini artırmaları sayesinde şehirler büyüyerek, bayındır ve zengin bir duruma getirilmiştir. Özellikle Sancar'ın Merv'de yaptırdığı Murgab kanalı işleviyle kayda değer bir eser olmuş, kanalın suladığı Merv ovaları toprağın bire yüz vermesini temin ederek pamuk üretimini artırmasının yanı sıra, pamuklu ürünlerin yaygın halde kullanılmasının da önünü açmıştır.⁷

Osmanlı Devleti'nde Pamuk

Pamuk tarımının Osmanlı Devleti'nde de ekonominin önemli gelirlerinden birini teşkil ettiği görülmektedir. Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (1823-1861) yıllık pamuk rekoltesi 30.000 balyadan⁸ meydana gelmiştir. Bunun 12.000 balyası ihraç edilirken, 8.000 balyası Anadolu da tüketilmiş, kalan 10.000 balya ise Manisa, Kasaba (Turgutlu) ve Aydın'daki fabrikalarda işlenmiştir.⁹

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde (1830-1876) Amerika'da yapılan iç savaş nedeniyle sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuğu getirme imkânının kalmaması, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinin Osmanlı Hükümeti'ni pamuk yetiştirme konusunda telkinde bulunmaya başlamalarına yol açmıştır. Bu hususla ilgili bir yandan hükümete projeler sunulurken öbür yandan Ceride-i Havadis Gazetesinde pamuk üretiminin önemi konusunda yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Avrupa'ya daha yakın bulunduğu ve pamuk tarımının da buğday tarımına göre daha faydalı olduğu tezi ileri sürülmüştür. Dahası, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türkiye'deki konsoloslara pamuk ziraatı hakkında bir anket yapılması için talimat vermiştir. Anket sonucu, ülkede pamuk tarımının geliştirilmesi için İngilizce hazırlanan ve Türkçeye 'de çevrilen broşürler yayımlanmıştır.¹⁰

Yabancıların bu telkin ve teşvikleri neticesinde Osmanlı Hükümeti, 1862'de boz ve kıraç halde bulunan yerleri açıp tarla haline getireceklere bu yerlerin ücretsiz verileceğini, pamuk ekenlerin mahsulünden beş yıl süreyle aşar alınmayacağını ve ekim bölgelerine yol yapılacağını bildirmiştir. Buna

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 343.

⁸ Her bir balya ortalama 250 kg civarındadır.

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. 6, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 228.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. 7, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 252.

ilave olarak 1863'te Türkiye'ye ithal edilecek pamuk makinelerinden gümrük alınmaması kabul edilmiş, üç yıl sonra da pamuk üreticilerine parasız halde Amerikan pamuk tohumu dağıtılarak madalyalar verilmiştir. Alınan bu kararların neticesindeki pamuk üretim miktarı 10 milyon kilogramdan 50 milyon kilografa çıkarılmıştır. Ancak Avrupalıların, iç savaş sona erip de daha ucuz olan Amerikan pamuğuna yönelmeleri, Türk pamuğunun üretim artışından kaynaklanan gelişimini sekteye uğratmıştır. Osmanlı Hükümeti ise pamuk tarımını ayakta tutabilmek amacıyla yeni tedbirler almaya ihtiyaç duymamıştır. 1871 yılına gelindiğinde İngiliz basını Türkiye'de pamuk tarımının gerilediği ile ilgili yayınlar yapmaya başlamıştır.¹¹

Osmanlı Devlet adamları ilerleyen süreçte hububat ve pirinçte olduğu gibi pamuk üretiminde de ülke ihtiyacını karşılamayı öncelikli hedef olarak seçip, dış pazarlara açılabilme yoluna girmişlerse de 1896 yılında Çukurova'dan elde edilen pamuk miktarının 2.000 balyaya kadar düşmesi, üretimde geri kalmışlığının bir göstergesi olmuştur.¹² Devletin son dönemlerinde yapılan savaşlar ve kapitülasyon uygulamaları yüzünden, başta pamuk mahsulü olmak üzere bütün tarım ürünlerinde yaşanan gerileme daha da artmıştır. Bu suretle geri kalmış durumda bulunan Osmanlı Devleti'nin pamuk üretim ve endüstrisi Cumhuriyet Dönemi'ne intikal ederek bütün genişlik ve derinliğiyle bu dönemde ele alınmıştır.¹³

1. Atatürk Dönemi'nde Pamuk Üretim Faaliyetleri

Cumhuriyetin ilanından önce tarım ve ürünlerine önem verildiği, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin ilkelerinden anlaşılmaktadır. Bu cemiyetin başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, 8 Nisan 1923 tarihinde yayınladığı 9 umde (ilke) olarak bilinen beyannamenin beşinci ilkesinin ilk beş bendi tarımla ilgilidir. Buna göre:¹⁴

¹¹ Karal, *a.g.e.*, s. 252-253.

¹² Nizamettin Günver, "Yurdumuzda Pamuk", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 4; İGM, *İstatistik Yıllığı 1930*, Ankara, 1930, s. 182; Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-II", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 30, Yıl: 2, 1 Mart 1941, s. 8; Tarımın Osmanlı Devleti'nin milli ekonomisindeki yeri itibarıyla mahsullerin ülkenin hangi bölgelerinde yetiştiği ile ilgili bilgi almak için Bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, C. 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979, s. 202-204; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009, s. 249.

¹³ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk", s. 12.

¹⁴ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. 1, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973, s. 153-154; *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Nisan 1923, Sayı No: 785; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam 1922-1938*, C. 3, Remzi Kitabevi, 9. Basım, İstanbul, 1985, s. 87-88; Reşat Aktan, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması Hâdisesinin Ekonomik Analizi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Yıl: 1954, s. 36; Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet

A. Aşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetine sebep olan noktalar ıslah edilecektir.

B. Milletın menfaatine göre tütün tarım ve ticaretiyle ilgili tedbirler alınacaktır.

C. Malî müesseseler, çiftçi, sanat ve ticaret erbabıyla bütün çalışanlara borç para verecek şekilde iyileştirilerek çoğaltılacaktır.

D. Ziraat Bankasının sermayesi artırılarak çiftçilere geniş ve kolay yoldan yardımda bulunulması sağlanacaktır.

E. Ziraat alet ve makineleri ithal edilerek tarım kesiminin bunlardan yararlanması sağlanacaktır.

Milli Mücadele yıllarında belirginleşmeye başlayan ülkenin tarım siyaseti, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çeşitli toplantılarında belirlenen esaslarına dayandırılmıştır. Bu esaslar şunlardır:¹⁵

1. Tarım, ülke ekonomisinin temelini teşkil ettiğinden bu sektörün geliştirilmesi zorunludur.

2. Mahsulün üretici elindeyken değerlendirilmesi tarım sektörün kalkındırılmasında ilk önemli merhalelerdir. Köylünün eskiden beri ürününü düşük fiyatla satması, kârın önemli bir kısmını aracılardan eline geçirmiştir.

3. Çiftçiye nakdî yardımdan ziyade, üretim araçlarının verilmesi şeklinde bir destek sağlanmalıdır.

4. Geleneksel ihraç malları özel bir ilgiye muhtaçtır. Bunları değerlendirmek için üretici ile ihracatçı arasında sıkı bir bağ kurulmalıdır.

Milli tarımla ilgili alınan kararların 1922 yılından itibaren mahsullerini vermeye başlaması, başta pamuk olmak üzere tütün ve fındık gibi ürünlerin verim artışları yolunda önemli işaretlerin alınmasına yol açmıştır. Bu gelişmede, Ziraat Bankasının çiftçilere verdiği kredinin de etkili olduğu bilinmektedir. Savaş nedeniyle 1923 yılına kadar tarım ürünleri karşılığında verilen borçlar sınırlı miktarda iken bu dönemden sonra düşman işgalinden kurtarılan vilayetlerdeki ihtiyaç sahibi çiftçilere yapılan yardımlar hissedilir

Dönemi Ziraatte Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960), *Journal of History School*, S. 29, Yıl: 10, Mart 2017, s. 280-281.

¹⁵ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 162.

derecede artmış, 1919-1922 yıllarında 4 milyon lira civarındaki kredi desteği savaştan sonraki süreçte 8 milyon liraya çıkarılmıştır.¹⁶

Pamuğu ana bir dava olarak ele alan Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin pamuklu ihtiyacını karşılayacak milli bir dokuma sanayinin tesis edilip bu sanayinin ihtiyaç duyduğu miktar ve kalitede üretimin gerçekleştirilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir.¹⁷

16 Mart 1923 tarihinde Adana Türk Ocağında çiftçiler tarafından verilen bir ziyafete katılan Atatürk, burada yaptığı konuşmada Mısır ile Adana'yı toprak ve üretim bakımından mukayese etmiştir. Atatürk'e göre, Adana vilayeti bir devleti başlı başına idare edecek kadar yeterli servete sahiptir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Mısır 7,5 milyon kantar pamuk üretimi sayesinde 35 milyon altın lira gelir sağlamıştır. Genişliği ve verim gücü bakımından Mısır'dan geri kalmayan Adana'nın bu miktarda pamuk yetiştirmesine hiçbir engel yoktur. Ancak bunun için ekonomide tam bağımsızlığa ihtiyaç vardır.¹⁸

Bu dönemde pamuk ekimi yapılan arazilerin büyük bir kısmı Adana ve çevresinde, kalanı da Geyve, Sakarya, Maydos (Eceabat) ve Ege çevresinde yer almıştır. Ülkede pamuk tarımına elverişli birçok arazi bulunurken ekim alanlarının sınırlı kalması, üretimin teşvik edilmesi konusunda yürütülen çalışmalara hız kazandırılmasını zorunlu hale getirmiştir.¹⁹

Bu arada 1926 yılında, dünya pamuk üretiminin ekseriyeti ABD, Hindistan, Çin, Sovyet-Rusya, Brezilya ve Mısır tarafından karşılanmıştır. Aynı yılda dünya fabrikalarının kullandığı 25 milyon balıyaya yakın

¹⁶ Eldem, a.g.e. s. 163-164; Nadir, Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 16-17.

¹⁷ Turgay, a.g.m., s. 9; Adana'ya pamuk almak ve tarım sergisi açmak için gelen İngiltere'nin Sömürgeler ve Hindistan Eski Bakanı ile beraberindeki heyetin iyi izlenimle ayrıldıklarını gösteren belge için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 172-193-4, Tarih: 12.10.1924.

¹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, TBMM'de Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, 1906-1938, Yayına Hazırlayanlar: Ali Sevim vd., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 513; Mustafa Kemal Paşa, Adana Türk Ocağında yaptığı konuşmanın hemen başında hayatında yaşadığı en mutlu gecenin milletin büyük çoğunluğunu oluşturan çiftçilerle bir sofrada bulunmak olduğunu belirtmiştir. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçler*, s. 510; *Atatürk ve Tarım*, Tarım ve Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 19.

¹⁹ M. Faik Üstar, "İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelen Pamukçularımızın Saadet Yılı", *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 258, Yıl: 11, s. 7; Atatürk Dönemi'nde, ekim payının %71.3 gibi en yüksek rakama ulaştığı 1925 yılında saf pamuk üretim miktarı 76.000 tona ulaşmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s. 45.

pamuğun %29'u Avrupa ülkeleri, %26'sı ABD, %19'u İngiltere, %11,5'i Japonya ve %8,5'i Hindistan tarafından tüketilmiştir.²⁰

Atatürk Dönemi'nde Adana ve çevresinde Seyhan, Ceyhan, Tarsus; Ege'de Menderes, Gediz ve Bakırçay akarsuları çevresi, Türkiye'de bir başka ifadeyle başlıca pamuk üretimi yapılan sahalar olarak ele alınmıştır. Yine Sakarya Vadisindeki, Sakarya ve Porsuk akarsularından da yararlanılarak sulama tesislerinin inşa edilmesi, pamukçuluğun bu yörede gelişmesinin bir önkoşulu olarak görülmüştür.²¹

Pamuk tarımının gelişiminde yabancı uzmanların deneyimlerinden de istifade edilmeye çaba sarf edilmiştir. Adana I. Pamuk İstasyonu Müdürlüğünü yapan Dr. Markosa'ya sözleşmesi gereğince 500 lira verilmesini temin için 1928 yılı sonuna kadar 520 lira üzerinden hesap edilen ücretinin, Haziran 1929 başından Mayıs 1930 sonuna kadar geçerli olmak üzere 527 liraya çıkarılması, 9 Ekim 1929 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.²²

Yabancı uzmanlara üretimde sağladıkları katkılar nedeniyle belirli bir ücretin tahsis edildiği süreçte, pamuk tesislerinin kuruluş çalışmalarına da hız kazandırılmıştır. 1055 sayılı *Teşvik-i Sanayi Kanununa* göre pamuk ve çırçır fabrikası tesis etmek üzere Abdurrahman Efendi eşleri Dudu ve Meyal hanımlar tarafından talep edilen Tarsus Zorbazhark mahallesindeki devlete ait dört buçuk dönüm arazinin belirli bir bedelle satışına, 18 Mart 1931 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında karar verilmiştir.²³

Pamuk ve çırçır fabrikalarının ihdası çalışmalarının yanı sıra pamuk ihracatının gelişimi amacıyla yabancı ülkelere çeşitli alet ve edevat satın alınması yoluna da gidilmiştir. Dış ülkelere sevk edilecek pamuk ve diğer bitki maddelerini temizlemek için 175.200 Fransız Frangına (14.600 TL) Paris'teki P. Mallet Fabrikasından satın alınması kararlaştırılan Vakum Fumigasyon cihazının takas ve kontenjane bakılmadan ülkeye sokulması, 25 Mart 1933 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.²⁴

²⁰ Darkot, a.g.m., s. 51; İlerleyen yıllarda Mısır dışında diğer ülkeler pamuk üretiminde dünyadaki yerini korumaya devam etmiştir. Erol Zeytinoğlu, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Met'er Matbaası, İstanbul, 1978, s. 172.

²¹ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-II", s. 8.

²² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 5-49-3, Tarih: 09.10.1949.

²³ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 18-19-5, Tarih: 18.03.1931; 1055 sayılı *Teşvik-i Sanayi Kanunu* hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*. Dönem: 2, C. 5, 28.05.1927, s. 272-278; *Resmî Gazete*, Sayı No: 608, 15 Haziran 1927.

²⁴ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 34-19-8, Tarih: 25.03.1933.

İhracat mahsullerinin temizlenmesinde kullanılacak aletlerin satın alma faaliyetlerinin yürütüldüğü yılda pamukçuluk uzmanı olarak çalıştırılan Mister Clark ile ilgili, 24 Ağustos 1933 tarihinden geçerli olmak üzere yapılan mukavelenemenin akdine izin verilmesi ve dokuz aylık kadronun tasdiki, 18 Aralık 1933 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.²⁵

Türkiye üretiminde önemli yeri bulunan pamuk istasyonları Adana, Nazilli ve Eskişehir’de tesis edilmiş, bunlardan ilk ikisi daha büyük ölçekte hizmetini sürdürmüştür. 1934 yılında kurulan Nazilli Pamuk İstasyonu yönetimine ABD’de tarım eğitimi almış Celal İğriboz getirilmiştir. İzmir *Bornova Batı Anadolu Emraz ve Haşerat İstasyonu Müdürlüğü* görevini yürüten Nihat İğriboz’un da kardeşi olan ve pamuk tozlarıyla uğraşa uğraşa vahim bir hastalığa yakalanarak hayatını kaybeden Celal İğriboz, Nazilli Pamuk İstasyonunda yıllarca görev yaparak Ege çevresi pamuk davasının öncülerinden biri haline gelmiştir. İstasyon tesisinin ardından satın alınan 100 adet ekim ve çapa makinesi, 12 kontrol memurunun rehberliğinde üreticilere dağıtılmış, çırçır makineleri vasıtasıyla pamuk çekirdeği çıkarılıp saf pamuk elde edilerek Nazilli İplik, Dokuma ve Basma Fabrikasına yardımda bulunulmuştur. Dahası 1936 yılında Nazilli ve civarında yer alan Aydın, Denizli, İzmir, Balıkesir, Kütahya, Çanakkale, Manisa, Burdur, Isparta, Antalya, Tekirdağ, Muğla, Bursa ve Bilecik’e 21.000 kg Akala tohumu verilerek karşılığında 1937’de 70.000, 1938’de de 350.000 kg pamuk elde edilmesi sağlanmıştır.²⁶

Nazilli Pamuk İstasyonunda üretim alanında gelişmelerin yaşandığı bir dönemde Başbakan İsmet İnönü, Ege Bölgesi pamuk üreticileriyle ilgili çeşitli temaslarda bulunmak üzere Batı Anadolu’ya bir gezi planlamıştır. İnönü, bu gezisinde 16 Ekim 1936 Cuma günü saat 10’da Ankara’dan özel bir trenle hareket edip Afyonkarahisar-Isparta üzerinden ertesi gün Nazilli’ye ulaşarak pamuk üzerinde çalışmayı düşünmüştür. Başbakan seyahat esnasında Aydın, Nazilli ve Bozdoğan çevrelerinde pamuk tarımıyla uğraşan ailelerle görüşmeyi ve Vali, Kaymakam, Ziraat Bankası ve tarım

²⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 41-89-10, Tarih: 18.12.1933.

²⁶ Ekrem Yazman, “Nazilli Pamuk İstasyonu”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 5; Cumhuriyetin ilk yıllarında Ege çiftçisi ürettiği pamuğu emeğinin karşılığını almadan araçlara adeta yok pahasına satıp az bir kazançla yetinmek durumunda kalmıştır. Ancak Nazilli Kombinasyonunun devreye girerek pamuğu değerinde satın alması araçların gücünü kırıp çiftçilerin yüzünü güldürmüştür. Aslan Tufan Yazman, “Pamuk ve Ege Çiftçisi”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 1; Atatürk’ün Nazilli Kombinasyonunu hizmete açış faaliyetleri hakkında bilgi almak için Bk. Ayşe Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s. 183-185.

müdürleri gibi bölge yöneticilerinin Nazilli Halkevinde hazır bulunmasını istemiştir. Aynı günün akşamı trenle İzmir'e hareket edip pazar günü de İzmir Halkevinde çiftçilerle buluşacak olan İnönü, bu süre zarfında askeri törenin yapılmamasını yetkililerden talep etmiştir.²⁷

Ankara İstasyonunda 16 Ekim 1936'da TBMM Başkanı, çeşitli bakan ve milletvekilleri tarafından uğurlanan İnönü, 17 Ekim günü saat 9.20'de Nazilli'ye vararak halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.²⁸ İnönü refakatindeki kişilerle pamuk istasyonu ve yapılan dokuma fabrika ve tesislerini gezdikten sonra Aydın, Bozdoğan ve Nazilli pamuk temsilcileriyle halkevinde dört buçuk saat süren pamukçuluğun gelişimi yönünde neler yapılması gerektiğiyle ilgili bir toplantı gerçekleştirmiştir. Başbakan toplantıda pamuğun maliyet fiyatı üzerinde durarak, mahsulün ucuza mal edilmesi, ihracat için üretimin artırılması, sulama ve modern yöntemlerle tarımın geliştirilmesi hakkında bilgiler vermiştir. İnönü ayrıca hayat pahalılığıyla mücadele edilerek %25-30 oranında piyasayı ucuzlatıp, paranın değerini koruyacakları müjdesini de vermiştir. Nazilli'deki temaslarının ardından özel trenle aynı gün saat 14.45'de halkın tezahüratı eşliğinde hareket eden İnönü, 20.30'da İzmir'e ulaşmıştır.²⁹

İzmir Halkevinde iki gün boyunca pamuk üretici sorunlarını dinleyen İnönü'nün yaptığı açıklamalara göre: modern tarım yöntemlerini uygulamada halka yardım edilmelidir. Çiftçiler pamuk hastalıklarıyla mücadelede gerekli olgunluğa sahip değildir. Kredi işlemleri yoluna girmişse de dikkatle takip edilip, ıslah edilirse daha iyi sonuçlara ulaşılabilir. Diğer illerde olduğu gibi İzmir'de de işçi sorunu vardır. Ayrıca birçok çiftçi işlediği araziye sahip değildir. Bu nedenle çalışan çiftçiler, ailesi için gerekli araziye sahip olmalıdır. Tarım erbabı makine kullanmadığı gibi pamuk istasyonlarını da tanımamaktadır. Uygulanan tarım yöntemlerinin bilinmesi bakımından bu istasyonların yakından takip edilmesi gerekir. Kısa sürece çok iş yapabilmek amacıyla harman makinelerine de ihtiyaç duyulduğundan, bunların kooperatifler aracılığıyla temin edilmesi yoluna gidilecektir. Bu yüzden İzmir'de kooperatif teşkilatı genişletilmelidir.³⁰

İzmir'deki temaslarını tamamlaması ardından, 20 Ekim günü sabah 8.25'de hareket eden İnönü, 10.13'de Manisa'ya gelerek Halkevinde bir

²⁷ BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 13-76-3, Tarih: 16.10.1936; *Akşam*, 17 Teşrinievvel 1936, Sayı No: 6466.

²⁸ *Ulus*, 17 İlkteşrin 1936, Sayı No: 5469.

²⁹ *Yeni Asır*, 18 Teşrinievvel 1936, Sayı No: 9375.

³⁰ *Anadolu*, 20 Teşrinievvel 1936, Sayı No: 7046; *Haber*, 20 Birinciteşrin 1936, Sayı No: 1712.

toplantı yapmıştır. Burada pamuğun ekim, üretim miktarı ve maliyet fiyatı hakkında çiftçilere sorular sormuştur. Saat 13'e kadar süren görüşmelerin ardından yemek molası verilerek 15.30'da ikinci bir toplantıya geçilmiştir. Bu toplantıda Turgutlu, Salihli ve diğer yörelerin üretici temsilcileri, arazilerin su ihtiyacı ve çayların verdiği zarar hakkında Başbakana açıklamalarda bulunmuştur. Çiftçiler, kredi kooperatiflerinin, ortaklarına üretimin %50 oranında verdiği kredinin %75'e çıkarılmasını talep etmiştir. Üreticiler ayrıca modern aletlerle tarım yapmak istediklerini bildirdiği gibi Gediz nehrinden kanallar açarak pamuk tarlalarının sulanmasını da rica etmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Manisa'da pamuk üretiminin diğer mahsullerden daha verimli ve kazançlı olduğu tespit edilmiştir. Görüşmelerin tamamlanması ardından Başbakan saat 22'de, Balıkesir Halkevinde pamuk üreticileriyle temaslarda bulunup oradan Ankara'ya dönmek amacıyla Manisa'dan ayrılmıştır.³¹

Bu dönemde Ege Bölgesi ve çevresinde Akala pamuğu ekilen başlıca vilayetler, Aydın, Denizli, İzmir, Balıkesir, Kütahya, Manisa, Burdur, Isparta, Antalya, Tekirdağ, Muğla, Bursa ve Bilecik olarak gözlemlenmektedir.³² Akala cinsinin tarım altına alınmaya başlamasıyla 17 lira olan dönüm başına üretim maliyeti 8-10 liraya kadar inmiştir. Bu düşüşte tarım araçlarından mibzer ve çaba makinelerinin kullanılması ile sulama ve toplama yöntemlerinden yararlanması da etkili olmuştur. Bu sayede kg'ı 25 kuruşa mal edilen Akala pamuğu 68 kuruşa alıcıya ulaştırılmıştır. Çukurova'da ise susuzluğa dayanması nedeniyle ABD'den getirilen Cleveland türü pamuk revaç bulmuştur.³³

Yerli ve yabancı kökenli pamuk türlerinin ekimi sonucunda 100 kg'lık Cleveland çekirdekli pamuktan 32-34 kg; Akaladan 36-37 kg ve yerli pamuktan ise 25-28 kg saf pamuk elde edilmiştir.³⁴ 1937 yılı istatistik verilerine göre Türkiye'de bir dekardan alınan pamuk miktarı 20,2 kg olarak

³¹ *Anadolu*, 21 Teşrinievvel 1936, Sayı No: 7047; *Haber*, 20 Birinciteşrin 1936, Sayı No: 1712.

³² İzmir'de 1926 yılında 4.500 ton olan pamuk üretimi 7.500 ton artışla 1937'de 12.000 tona çıkmıştır. Aynı ilin 1927 ile 1936 yılları arasındaki pamuk üretim rakamları için Bk. *Cumhuriyetin 15. Yılında Türkiye*, C. 5, Haz.: İzzet Öztoprak vd., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 2401.

³³ Aslan Tufan Yazman, "Beyaz Altın", *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1.

³⁴ Yazman, "Nazilli Pamuk İstasyonu", s. 5.

tespit edilmesine rağmen pamukçulukta ileri bir düzeye gelmiş Mısır'da bu rakam 50 kg'ın üzerine çıkmıştır.³⁵

Aynı yıl içerisinde köylülere dağıtılacak Avrupa ülkelerinden tedarikine imkân bulunamadığı anlaşılan 50 pamuk mibzeri ile 150 adet çapa makinesinin ABD'den satın alınması için bedeli olan 6.445 doların serbest dövizle ödenmesi, 27 Ocak 1937 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.³⁶

Dünyada kendine has özelliği bulunan pamuk bitkisi, diğer tarım ürünlerine göre kârlı ve bir o kadar da değerlendirilme avantajına sahiptir.³⁷ Kumaş yapımında ve barut imalinde³⁸ kullanılan pamuğun, çiğit adı verilen tohumlarının %14-24 oranında yağ ihtiva etmesi, bitkisel yağ sanayii ile sabun imalinde; küspesinden ise hayvan yemi ve gübre olarak yararlanılmasına yol açmıştır. Ayrıca kâğıt yapımı ve mobilya üretiminde de hammadde olarak faydalanılan pamuğun milyonlarca insana geçim kaynağı teşkil ettiği de bilinen bir gerçektir.³⁹ Türkiye'de pamuk ekim alanları, tarım arazilerinin ortalama %1,5'ini; sanayi bitkileri ekim alanında ise 1934-1938 yılı ortalamasının %50'sini oluşturmaktadır.⁴⁰

Bu dönemde ülkede, lif uzunluğu 16-22 mm'ye varan ve 16 numaraya kadar iplik yapımında kullanılan Hindistan kökenli bir yerli pamuk üretimi söz konusudur. Buna karşın lif uzunluğu 24-26 mm ve 40 numaraya kadar

³⁵ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-II", s. 8; Pamuğun 1932'den itibaren üretiminin azalmasının yanı sıra kalitesinin yükseldiği ve tarım yöntemlerinin geliştirilerek makinelerin kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. CHP, *15. Yıl Kitabı*, Ankara, 1938, s. 449.

³⁶ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 71-7-16, Tarih: 27.01.1937.

³⁷ Pamuk yetiştiriciliğinin geniş ve verimli bir biçimde nasıl yapıldığıyla ilgili bilgi almak için Bk. "Pamuk Yetiştiriciliği", http://www.tarimkutuphanesi.com/PAMUK_YETISTIRICILIGI_00038.html; Erişim Tarihi: 29.06.2019.

³⁸ Yanıcı maddelerden kolaylıkla ve az hararet derecesinde tutuşması bilinen birinci kısım yanıcı maddeler arasında pamuk barutu bulunmaktadır. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 2, Toplantı: C. 18, 102. Birleşim, 14.04.1925, s. 20.

³⁹ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk", s. 12; Turgut Yazıcıoğlu, "Nebati Yağ İstihsal Durumu", *Türk Ekonomisi*, S. 30, Yıl: 3, Aralık 1945, s. 183; Osman Orkan Özer, *Pamuk Üretimi, Satış Fiyatı Stratejileri ve Piyasanın Gelecekteki Durumu: Aydın İli Örneği*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 1; Guchgeldi Bashımov, *Türkmenistan'da Pamuk Üretiminin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi ve Pazarlama Sorunlarının Analizine Yönelik Bir Araştırma*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2018, s. 1; 1937-1938 yıllarına ait 49 ilin pamuk üretim tahmini ile 1937 yılı kesin üretim rakamı için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 24-138-18, Tarih: 02.08.1938.

⁴⁰ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-II", s. 8.

iplik üretiminde faydalanılan ABD menşeli Cleveland türü ile lif uzunluğu 24-28 mm ve 60 numaraya kadar iplik imalinde yararlanılan yine ABD kökenli Akala türü yetiştirilmiştir. Yetiştirilen bu pamukların bir kısmı ülke içerisindeki fabrikalar ve el tezgâhlarında kullanılırken, diğer bir kısmı da dış ülkelerde alıcılara ulaştırılmıştır.⁴¹

İzmir Milletvekili Halil Menteşe, 1935 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden yaptığı açıklamalarda, *1929 Dünya Ekonomik Krizinden önce Ziraat Bankasından kredi temin edip sıkıntıya giren Adana pamuk üreticilerinin alınacak önlemlerle yüklerinin hafifletilmesi gerektiğini* ileri sürmüştür.⁴²

Ziraat Bankasından alınan kredilerin ödeme güçlüğü çekildiği bir dönemde kabul edilen 14 Haziran 1937 tarih ve 3203 sayılı *Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilat Kanununun* sekizinci maddesine göre, *Pamuk İşleri Müdürlüğü*, Tarım Bakanının yönetimi altında pamuk ıslahı, ekim alanlarının genişletilmesi, maliyet fiyatlarının azaltılması konularında gerekli bütün tedbirleri almakla yetkili kılınmıştır.⁴³

Bu arada bataklık kurutulmakta olan Cellat Gölü çevresinde Tarım Bakanlığı ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu uzmanları tarafından yapılan incelemelerde, kurutma işlemi tamamlanamadığından arazinin verimli bir biçimde işlenmesi hakkında kesin bir sonuca varılamamıştır. Kurutulan bir kısım yer ve göle yakın köylerdeki denemelere bakarak başarılı bir pamuk tarımının gerçekleştirilebileceği belirlenmiş ise de, su altında bulunan arazinin verim derecesi bilinemediğinden buralarda ekonomik ve objektif tarım imkânlarının ancak alanın tamamen kurutulduktan ve pamuk bitkisinin yetiştirme denemeleri yapıldıktan sonra ortaya çıkarılabileceği düşünülmüştür. Bayındırlık Bakanlığı bilgilerine göre, ana kanal ve diğer tali kanalların iki yıl içinde tamamlanmasını planlanmıştır. Pamuk tarımına ayrılacak arazinin bir yıl öncesinden derin bir kazıya tabi tutulup havalandırılması ve kaliteli pamuk elde etmek için de yer altı su seviyesinin iki metreye kadar düşürülmüş olması gereklidir. Bu nedenle drenaj faaliyetinin

⁴¹ Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-III", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11.

⁴² TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: F, C. 3, 27. Birleşim, 22.05.1935, s. 163; Muğla Milletvekili Hüsnü Kitapçı 1937 yılı bütçe görüşmeleri esnasında iplik fiyatlarında yaşanan artışın pamuk fiyatları artışını da tetiklediği ile ilgili Meclis kürsüsünden verdiği bilgiler için Bk. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 2, C. 18, 63. Birleşim, 24.05.1937, s. 184-185.

⁴³ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 14.06.1937, s. 847; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3630, 14 Haziran 1937; Necati Turgay, "Tarım Bakanlığı Bünyesinde Pamuk İşleri Müdürlüğü Vazife ve Teşkilatı", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 3, Yıl: 1, Aralık 1947, s. 18.

tamamlanmasından ancak bir yıl sonra nadas halde ekim denemelerine geçilebileceği göz önüne getirildiğinde, asıl çalışmanın 1942 yılında başlayacağı tespit edilmiştir.⁴⁴

Tablo 1'de 1923 ile 1938 yılları arasında Ege ve Çukurova bölgelerinde pamuk üretim faaliyetleri gösterilmiştir.

TABLO: 1. Ege ve Adana Çevrelerinde Pamuk Üretimi (1923-1938)

Yıllar	Ege Bölgesi (Ton)	Adana Havzası (Balya)
1923	-	80.000
1924	5.025	160.000 ⁴⁵
1925	5.743	63.188
1926	4.500	48.331
1927	5.500	61.662
1928	5.000	49.119
1929	7.000	95.179
1930	6.000	83.763
1931	5.200	79.067
1932	3.600	34.353
1933	4.000	39.319
1934	7.000	99.750
1935	10.000	112.920
1936	12.000	117.625
1937	10.000	146.405
1938	14.000	120.420

Kaynak: İGM, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, Yayın No: 14, Ankara, 1931, s. 190; İGM, *İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 200; İGM, *İstatistik Yıllığı 1932-1933*, Yayın No: 34, Ankara, 1933, s. 209; İGM, *İstatistik Yıllığı 1936-1937*, Yayın No: 115, Ankara, 1937, s. 171; İGM, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 180; Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-II", s. 8.

Tablo 1'e göre, 1923'ten 1938'e kadar olan dönemde Ege ve Adana çevrelerinde pamuk üretimi yıldan yıla inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir.

⁴⁴ BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 158-112-1, Tarih: 29.07.1938; İzmir Milletvekili Halil Mentеше, 1938 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünde söz alarak pamuk, fındık, üzüm gibi başlıca ihracat maddelerinin stok tehlikesiyle karşı karşıya geldiğini ancak hükümetin aldığı tedbirlerle bu durumun bertaraf edildiğini dile getirmiştir. Mentеше'nin bu ifadeleri için Bk. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 64. Birleşim, 23.05.1938, s. 130.

⁴⁵ 5 Ocak 1922'de Adana'nın Fransız işgalinden kurtuluşu ve akabinde Milli Mücadele'nin kazanılması, 1924 yılı pamuk üretiminin artmasına etki etmiştir. Ayrıca 1923 yılı başlarında Adana ve çevresinde tarımın ihtiyacını temin edecek miktarda pamuğun bulunmaması, yörede pamuk tohumu ihracının bir süre yasaklanmasına yol açmış, bu da 1924 yılı üretimine olumlu yansımıştır. 1924 yılı rekoltesinin yükselişine, aynı yılda hava şartlarının pamuğun yetişmesine elverişli bulunması da etki etmiştir.

Buna rağmen 1924 yılında 5.025 ton olan Ege çevresi pamuk üretimi 8.975 ton artışla 1938 yılında 14.000 tona; 1923'te 80.000 balya olan Adana çevresi pamuk üretimi 40.420 balya artışla 1938'de 120.420 balyaya yükselmiştir.

Böylece 1938'e kadar olan dönemde pamuk üretiminde Ege çevresinde %178,60; Adana havzasında %50,52 oranında bir artış sağlanmıştır.

Tablo 2'de 1925 ile 1938 yılları arasında Türkiye'de ekilen pamuk alanı, üretilen saf pamuk miktarı, ekim payı ve ekiliş yüzdeleri gösterilmiştir.

TABLO: 2. Türkiye'de Pamuk Ekim Alanları ve Saf Pamuk Üretimi (1925-1938)

Yıllar	Ekim Alanı (Hektar)	Üretim (Ton)	Ekim Payı (%)	Verim (Kg/Hektar)
1925	173.951	76.011	71.3	437
1926	46.201	27.342	38.1	592
1927	99.128	38.905	46.5	392
1928	177.542	76.110	56.4	429
1929	184.979	63.556	63.8	344
1930	275.385	51.435	68.2	187
1931	216.740	61.746	60.0	285
1932	155.651	19.579	66.4	126
1933	161.632	27.791	57.6	172
1934	196.719	37.762	58.5	192
1935	210.602	52.228	62.5	248
1936	253.663	51.068	58.3	201
1937	308.574	67.185	62.6	218
1938	275.249	64.731	61.3	235

Kaynak: DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 127, 153, 162; DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1995*, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106, 130; DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 190-191, 222, 226; DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-2002*, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 186-187, 218, 222; TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2006*, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 199-200, 227, 231; TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 184-185, 189; TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2012*, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 171, 174.

Tablo 2'ye göre 1925'den 1938 yılına kadar olan dönemde pamuk ekim alanları, üretim miktarı, ekim payı ve kg başına verim rakamları inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Buna rağmen 1925'de 173.951 hektar olan pamuk ekim alanları 101.298 hektar artışla 1938'de 275.249 hektara yükselmiştir. 76.011 ton olan üretim ise 11.280 ton düşüşle 64.731 tona; %71.3 olan ekim payı %10 düşüşle %61,3'e ve 437 kg olan hektar başına alınan pamuk verimi 202 kg düşüşle 1938'de 235 kg'a inmiştir.

Böylece 1925'den 1938'e kadar olan süreçte ekim alanlarında %58,23 oranında bir artış sağlanırken, üretimde %14,83, ekim payında %14,02 ve verim payında %46,22 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

2. Pamuk Tohumu Alanında Yapılan Çalışmalar

Cumhuriyetin başlarında nitelikli ve ürünü bol pamuk mahsulünün elde edilmesi amacıyla tohum alanında çalışmalar da yapılmıştır. Ancak tohum sıkıntısı yaşanmaması için ihracatın belirli süreyle askıya alınması tedbirlerine de başvurulmuştur. 1923 yılı başlarında Adana ve havalisinde mahalli tarımın ihtiyacını karşılayacak düzeyde pamuk tahsisinin bulunmaması, bu yörede pamuk tohumu ihracatının üç ay süreyle yasaklanmasına yol açmıştır.⁴⁶ Buna ilave olarak dış ticarete kalite standartlarına uygun, verimli bir pamuk tohumunun elde edilebilmesi için de yerli türün yanı sıra Cleveland ve Akala türlerinin ekim denemelerine girilmiştir. Yabancı türlerin veriminin bol kalitesinin de yüksek oluşu zamanla bu türlerin tercih edilmesine yol açmıştır. Neticede yerli tohumla ekilen alan miktarı azalırken, Cleveland ve Akala türü ekim sahası artırılmıştır. 1934 yılında 650 hektar Cleveland, 30 hektar Akala ve 196.380 hektar yerli tür ile başlanan pamuk ekimi çalışmaları, ilerleyen yıllarda yerli türün aleyhinde bir seyir takip etmiştir.⁴⁷

Kalitesi yüksek verimi fazla Cleveland ve Akala türleri ekim alanlarının artışı sayesinde üretim de artırılarak, standart pamuk elde etme yönünde önemli bir aşama kaydedilmiştir.⁴⁸

Ayrıca 1935 ile 1938 yılları arasında 2.641.105 kg Cleveland, 1.354.828 kg Akala cinsi tohumun maliyet bedeli üzerinden veya ücretsiz olarak halka dağıtıldığı da bilinmektedir.⁴⁹

Pamuk tohumu üretimi çalışmalarında çiftliklerin arazi ihtiyacını gidermek için kiralama yöntemine de başvurulmuştur. 1933 yılında Adana'da kurulması öngörülen *Pamuk Tohumu Üretim Çiftliği* için 9.000 liraya kadar olan bedelle 6.000 dönüm tarlanın mevsim münasebeti ve işin aceleciliğine binaen 661 sayılı Kanununun 18. maddesinin Z fıkrasına göre pazarlıkla kiralanması, 29 Temmuz 1933'te Bakanlar Kurulu tarafından

⁴⁶ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 6-46-18, Tarih: 23.01.1923.

⁴⁷ Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-IV", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 33, Yıl: 2, 16 Nisan 1941, s. 20; 1 Ağustostan başlayan 1934-1938 yılları ortalamasında pamuk ekiliş, üretim ve ihracat ortalamaları için Bk. *FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1962, s. 55.

⁴⁸ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-IV", s. 20.

⁴⁹ Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", s. 69.

kabul edilmiştir.⁵⁰ 1933 yılı bütçe tahsisatıyla Adana’da kurulma çalışmaları yürütülen *Pamuk Tohumu Üretme Çiftliğinin* memur ve müstahdemleri için hazırlanan kadro, 7 Ağustos 1933 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında onaylanmıştır.⁵¹

Adana’da pamuk tohumu çiftliğinin teşkili sürecinde, kurulacak dokuma fabrikalarının pamuk ihtiyacının karşılanması amacıyla ABD’den getirilmesi gerekli görülen 2.000 kg ağırlığında ve 1.500 lira tutarındaki kaliteli Akala türü pamuk tohumunun Türkiye’ye sokularak dövizinin verilmesi, 30 Aralık 1933 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁵²

Türkiye’de ABD kökenli Akala ve Cleveland cinsi pamukların üretimde kullanılmasından önce yerli türün ekildiği bilinmektedir.⁵³ Lifleri Akala’ya göre daha kısa olan yerli tür tarımının yapıldığı Ege Bölgesinin eski dönemlerinde, pamuk tarladan kozasıyla koparılmış, kabuğundan ayırmak için de işyeri veya evlerde ikinci bir işleme tabi tutulmuştur. 1934 yılında CHP Hükümeti tarafından Nazilli’de kurulan pamuk istasyonu, ABD’den getirilen yedi türde pamuk tohumunu ekerek üretimde başarı sağlamıştır. İnceleme aşamasından sonra Ege topraklarına en uygun tip olarak Akala cinsi belirlenmiştir. 1935-1936 yıllarında çiftçiler tanımadıkları bu yeni türün tohumunu kullanmak istememişlerse de buna cesaret edenlerin mahsulden elde ettikleri verimi görünce, fikir değiştirmek durumunda kalmışlardır.⁵⁴

Bu dönemde pamuk tohumu yetiştirmenin belirli bir maliyetinin bulunması, Tarım Bakanlığı bütçesinden ödenek ayrılmasını da zaruri hale getirmiştir. İslah istasyonları, deneme tarlaları ve pamuk tohumu üretme çiftliği masrafları için Tarım Bakanlığı bütçesinden 1932 yılında ayrılan ödenek 70.000 lira olarak belirlenmiştir.⁵⁵ Bu rakam 1933 yılında 154.600 liraya çıkarılmıştır.⁵⁶ 1934 yılına gelindiğinde ıslah istasyonları, tecrübe

⁵⁰ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-54-7, Tarih: 29.07.1933.

⁵¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-56-3, Tarih: 07.08.1933.

⁵² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 41-92-5, Tarih: 30.12.1933.

⁵³ Aslan Tufan Yazman, “Pamuk Kongresinden Alınan Neticeler”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 27, Yıl: 2, 16 İkinci Kanun 1941, s. 1; Türkiye’de uzman pamuk işçisinin nasıl yetiştirileceği ile ilgili bilgi almak için Bk. Samet Ağaoğlu, “Mütehasıs Pamuk İşçisi Yetiştirilmesinin Ehemmiyeti Nedir?”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 11.

⁵⁴ Yazman, “Beyaz Altın”, s. 1.

⁵⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1933 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: 2, C. 15, 15.05.1933, S. No: 165, TBMM Matbaası, Ankara, 1933, s. 284.

⁵⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 4, Toplantı: 3, C. 22, 27.05.1934, s. 154.

tarlaları, tohum üretme çiftlikleri ve sıcak iklimler tarımı deneme istasyonları masrafları adı altında Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen miktar 205.000 lira olarak belirlenmiştir.⁵⁷

1935 yılında pamuk tohumu ıslahı ile merinos koyunlarının yetiştirilme harcamaları aynı kalemde birleştirilmiştir. 2582 sayılı Kanun gereğince merinos koyunlarının yetiştirilmesi ve ıslah edilmiş pamuk tohumu üretilmesi için Tarım Bakanlığı bütçesinden 1935 yılında ayrılan ödenek 700.000 lira olarak tespit edilmiştir.⁵⁸ 1936 ve 1937 yılında bu rakam 651.000 lira olarak belirlenmiştir.⁵⁹ 1938 yılında 2582 sayılı Kanun gereğince pamuk ıslahı ve ıslah edilmiş pamuk tohumu satın alımı, üretim ve dağıtım işleri genel masrafları için Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenek 300.000 liraya düşürülmüştür.⁶⁰

Pamuk tohumu alanında yapılan harcamaların yanı sıra pamuk ıslah istasyonlarınca ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerin satın alınması yoluna da gidilmiştir. Nazilli'de Pamuk Islah İstasyonunca kullanılmak üzere ABD'den satın alınması zorunlu, 3.700 lira tutarındaki bir çırçır tezgâhi ve yedek aksamı ile çeşitli tarım aletleri ve yüksek vasıflı pamuk tohumunun 661 sayılı Kanununun 18. maddesinin Z fıkrasına göre pazarlıkla satın alınarak ülkeye sokulması, 4 Şubat 1934'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁶¹

Ayrıca Türkiye'de yüksek vasıflı pamuk yetiştirmek için Ege çevresindeki Nazilli Pamuk Tohumu Üretim Çiftliğine 2.000 kg, Sakarya ve diğer çevrelerde yapılacak denemelerde kullanılmak üzere Eskişehir Tohum Islah İstasyonuna 1.120 kg, Akala pamuk tohumu ile diğer altı çeşit pamuk tohumunun ABD'den satın alınması kararlaştırılmıştır. Bu tohumların bedeli için Nazilli Pamuk Tohumu Üretim Çiftliğine 1.000 ve Eskişehir Tohum Islah İstasyonuna 500 lira olmak üzere toplamda 1.500 liranın döviz olarak verilmesi, 15 Ocak 1935'de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁶²

⁵⁷ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: F, C. 3, 22.05.1935, s. 161.

⁵⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, 25.05.1936, s. 163.

⁵⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 2, C. 18, 24.05.1937, s. 171.

⁶⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, s. 173; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 180.

⁶¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 42-6-1, Tarih: 04.02.1934; 661 sayılı *Müzayede, Münakaşa ve İthalât Kanununun* 18. maddesinin Z fıkrası için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 22.04.1925, s. 289; *Resmî Gazete*, Sayı No: 97, 28 Nisan 1925.

⁶² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 51-3-16, Tarih: 15.01.1935.

Çiftliklerin ihtiyaç duyduğu pamuk tohumunun yanı sıra tarım aletlerinin de ABD'den satın alınma sürecine devam edildiği görülmektedir. Beş yıllık pamuk planına göre, 1935 yılında *Adana Üretme Çiftliğinin* 1.300 hektar arazisinde yapılacak üretim işlerinde kullanılmak üzere ABD'den satın alınacak tarım aletlerinin bedeli olan 8.868 doların döviz olarak ödenmesine, 27 Ocak 1935 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında izin verilmiştir.⁶³

Yine *Nazilli Üretme Çiftliği* tarafından üretilecek nitelikli pamukların yetiştirilmesinde kullanılmak üzere ABD'den satın alınması zaruri görülen ve kliringde anlaşmalı ülkelerden tedarikine imkân olmadığı anlaşılan tarım aletleri için 385,95 dolarlık döviz verilmesi, 28 Nisan 1935'te Bakanlar Kurulu toplantısında onaylanmıştır.⁶⁴

Pamuk üretme çiftliklerine satın alınan tarım aletleri sayesinde üretim faaliyetleri artarak devam etmiştir. 1934 yılında *Adana Pamuk Üretme Çiftliği* tarafından çiftçilere verilen yüksek kaliteli pamuk tohumlarının satın alınıp 1936'da yeni alanlara ekilerek çoğaltılması zaruri görülmüştür. Bu nedenle çiftçilerin elinde bulunan belli miktardaki bu tohumların 2490 sayılı Kanununun 46. maddesinin O fıkrasına göre 32.000 liraya kadar pazarlıkla satın alınması ve gelecek yılı mahsulü ile aynen iade edilmek üzere dağıtılması, 23 Ekim 1935'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁶⁵

Atatürk Dönemi'nde pamuk tohumu alanında yapılan çalışmalardan biri de 27 Ocak 1936 tarih ve 2903 sayılı *Pamuk Islahı Kanununun* kabul edilmesi olmuştur.⁶⁶ Kanunun birinci maddesine göre, dokuma fabrikası ve dış piyasaların aradıkları özellikte pamuk yetiştiriciliğinde Ekonomi Bakanlığının görüşünün alınmasından sonra, Tarım Bakanlığı gerekli gördüğü bölgelerde ekilecek açık kozalı pamuk çeşitlerini tayin etmeğe ve bu çeşitlerden başka açık kozalıların ekimini yasak etmeye yetkili kılınmıştır. Bakanlık, saf pamuk tohumu ektireceği bölgelerin sınırları

⁶³ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 51-6-17, Tarih: 27.01.1935.

⁶⁴ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 54-32-3, Tarih: 28.04.1935.

⁶⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 58-80-3, Tarih: 23.10.1935.

⁶⁶ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 27.01.1936, s. 196-197; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3221, 27 Ocak 1936; Pamuk Islah Kanun Tasarısı ile ilgili 19 Ekim 1935 tarih ve 2/3862 sayılı Kararname için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 59-88-9, Tarih: 19.11.1935; 3 Mart 1925 tarih ve 575 sayılı Kanunun üçüncü maddesine göre Gümrük Tarifesinin 270. maddesinde yazılı pamuk dokuma ile 323. maddesinde yazılı yün dokumanın her bir kg'ına gümrük vergisinin birer misli derecesinde tüketim vergisi konulmuştur. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 03.03.1925, s. 88; *Resmi Gazete*, Sayı No: 87, 4 Mart 1925; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Maliye Vekâleti 1927 Senesi Bütçesine Tahsisatı Munzamıma İlâvesine Dair Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 3, Toplantı: 1, C. 3, 62. Birleşim, 19 Nisan 1928, Sıra Numarası: 101, s. 26, 162-163.

dışında ve bu sınırlardan beş yüz metreden aşağı uzaklıkta bulunan yerlere açık kozalı pamuk çeşidinin ekilmesini yasaklanmıştır.

Kanunun ikinci maddesine göre, saf pamuk tohumu ekilen bölgelerde Tarım Bakanlığının çeşidini tayin ve ilân edeceği pamuklardan başka, açık kozalı pamuk tohumu ile çekirdekli pamukların bu bölgelere sokularak herhangi bir yerde korunması, nakli ve alım satımı yasaklanmıştır. Tarım Bakanlığı, gerekli gördüğü yer ve zamanlarda, saf pamuk tohumu ekilecek bölgelerden, sanayi ve ihracat maksadıyla bozulmuş açık kozalı pamuk tohumunun veya çekirdekli pamuğun, şartlara uygun halde hazırlandığı takdirde geçirilmesine izin vermiştir.

Bu arada 2582 sayılı Kanunla verilir pamuk tohumu üretme işlerinin umumi masrafları kısmına ayrılan 89.438 liradan 50.000 liranın, aynı kanunla *Adana Pamuk Tohumu Üretme Çiftliğine* sermaye olarak tahsisi, 13 Mayıs 1936 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁶⁷

Pamuk üretme çiftliklerine sermaye tahsisi yapılmasının yanı sıra pamuk yetiştiriciliğiyle ilgili raporlar da hazırlanmıştır. Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik, pamuk yetiştirilmesiyle ilgili bir yıllık inceleme ve deneme sonuçlarıyla pamuk bölgelerini gösteren rapor ve krokiyi 30 Ekim 1930 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'ye sunmuştur. Pamuk Şefi Avni Akvardar tarafından hazırlanan Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Keşan'daki pamuk denemelerine ait bu rapora göre, Trakya iklim ve toprak itibarıyla pamuk ekimine elverişli, halkı da bilgi ve görgü bakımından yeteneklidir. Bölgede pamuk ekimi dağınık olmasına rağmen, kalitesi yüksek pamukların bozulma olasılığı zayıftır. Bu nedenle bakanlıkların yapacağı analiz neticesinde fabrikaların ihtiyacına uygun kaliteli bir türün 1937 yılının ilkbaharında çiftçiler tarafından ekilmesi için 10.000 kg tohuma ihtiyaç vardır.⁶⁸

Aynı yılda Eskişehir'in Sakarya Vadisinde Akala türü pamuk tohumu ekilen yerleri şu şekilde tespit edilmiştir:⁶⁹

1. Eskişehir'e bağlı Yarımca nahiyesi ile Mayıslar, Lâçin, Ilıca, Bozaniç, Demirciler ve Küplü köyleri.

2. Ankara Nallıhan'a bağlı Gerece nahiyesindeki Gerece, Yeniköy, Ozan, Kuzucular ve Tekirler köyleri.

⁶⁷ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 64-39-2, Tarih: 13.05.1936; Benzer Kararname için ayrıca Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 72-19-6, Tarih: 16.03.1937; 2582 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 13, 05.07.1934, s. 988, *Resmî Gazete*, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.

⁶⁸ BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 185-276-8, Tarih: 30.11.1936.

⁶⁹ BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 185-276-10, Tarih: 24.08.1937.

3. Bilecek Söğüt'e bağlı Kösemihal nahiyesinin Düzköy, Örencik, Beyköy, Kapukaya, Iğdır, Sarıkaya, Gümele ve Karaoğlan köyleriyle İnhisar nahiyesinin İnhisar, Çayköy, Tozman, Alpagut, Akköy, Tarpak, Koyunlu ve Esri köyleriyle merkez nahiyesinin Akçasu, Çaltı, Hamidabat, Kuzaklı, Eyrat ve Katlıç köyleri.

Türkiye'de Akala Pamuğunun ekildiği arazilerin gittikçe artmasında teknik tarım yöntemlerine önem verilmesinin etkili olduğu bilinmektedir. 2903 sayılı *Pamuk İslah Kanunu* hükümlerine dayanılarak faaliyetin sürdüren pamuk teşkilatı, pamukların kalitesini ve randımanını yükseltmeye çalışarak, teknik tarım yöntemlerinin geliştirilmesine önem vermiştir. Bu maksatla bir yandan makineli tarımı teşvik için 1.000 adet pamuk ekme makinesi maliyet fiyatı üzerinden çiftçilere devredilirken, öbür yandan pamukla ilgili müesseseler modern araçlarla teçhiz edilip, pamuk hastalıklarıyla esaslı bir şekilde mücadeleye devam edilmiştir. Bunlara ilaveten sayısız kitap, broşür bastırılıp üreticilere dağıtılması ve büyük sulama programlarının uygulama safhasına konularak diğer gerekli ıslahatların yapılması, pamuğu Türk tarımında hak ettiği yere getirmiştir.⁷⁰

Tarım tekniğine önem verildiği bir dönemde, pamuk tohumu ile ilgili vurguncululuğa da teşebbüs edilmiştir. Adana Bölgesinde ekim mevsiminin yaklaştığı sıralarda, piyasalarda iyi pamuk tohumu kalmadığı ve tüccarlarla fabrikatörlerin vurgunculuk yaparak fiyatları yükselttiği bilinmektedir. Bu duruma mani olmak ve aynı zamanda üreticilerin iyi tohum tedarik etmelerini temin etmek için 500 tonu yerli ve 500 tonu da Cleveland türünden olmak üzere 1.000 ton pamuk tohumunun Ziraat Bankası vasıtasıyla satın alınıp, beş para fazlasıyla üreticiye satılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca ekim mevsimi sonunda satılmayarak elde kalacak olanların yağ fabrikalarına sevki ve bu sebeple tohumların maliyet ve satış fiyatları arasında meydana gelebilecek zararın Tarım Bakanlığı tarafından karşılanması, 1682 sayılı Kanunun birinci maddesi gereğince 2 Eylül 1938'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷¹

⁷⁰ Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", s. 69; 1937 ve 1938 yıllarında Türkiye'de tohum ıslah ve deneme istasyonları, tohum üretme çiftlikleri ve deneme tarlalarından elde edilen pamuk tohumu miktarıyla ilgili bilgi almak için Bk. İGM, *İstatistik Yıllığı 1948*, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 269.

⁷¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 84-78-2, Tarih: 02.09.1938; 1682 sayılı *Ziraat Bankasının Tedarik Olunacak Tohumlukların Satış Zararlarının Ödenmesi Hakkında Kanunun* birinci maddesine göre, tohum ıslah ve değişikliği için Ekonomi Bakanlığınca gösterilecek lüzum üzerine Ziraat Bankası tarafından alınacak tohumların maliyet ve satış fiyatları arasında ortaya çıkabilecek farklardan doğan zararların karşılanmasındaki taahhüde Bakanlar Kurulu

Tablo 3'te 1934 ile 1938 yılları arasında Türkiye'de Cleveland, Akala ve yerli pamuk türü ekim alanları gösterilmiştir.

TABLO: 3. Türkiye'de Farklı Türde Pamuk Ekim Alanları (1934-1938)

Yıllar	Cleveland (Hektar)	Akala (Hektar)	Yerli Tür (Hektar)
1934	650	30	196.380
1935	3.650	600	205.695
1936	23.384	3900	226.352
1937	85.608	27.750	207.223
1938	123.312	39.870	116.807

Kaynak: Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-IV", s. 20; Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", s. 9.

Tablo 3'e göre, 1934 yılında 650 hektar olarak ekilen Cleveland türü pamuk 122.662 hektar artışla 1938'de 123.312 hektara; 30 hektar olan Akala türü ekimi 38.840 hektar artışla 39.870 hektara yükselmiştir. Buna karşın 196.380 hektar olan yerli tür pamuk 79.573 hektar düşüşle 116.807 hektara inmiştir.

Böylece 1934'ten 1938 yılına kadar olan süreçte, Cleveland türünde %18.871, 07 ve Akala türünde %129.466,66 oranında artış sağlanırken yerli türde %40 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

3. Pamuk Ticareti

Atatürk Dönemi'nde pamuk tohumuna gösterilen özenin pamuk ticaretine de gösterildiği, üretim fazlası mahsulün iç ve dış piyasalara satılarak ihtiyacın giderilmesinden anlaşılmaktadır. 1927 ile 1937 yılları arasındaki 11 yıllık dönemde Almanya, Rusya, Japonya, İtalya, Çekoslovakya, Filistin, Macaristan, ABD, Romanya, Fransa, İngiltere, İspanya, Belçika, Hollanda, Yunanistan, Bulgaristan, Suriye, Mısır, Irak, Portekiz, İran ve diğer bazı ülkelere pamuk ihracatı yapılmıştır.⁷²

Ancak bu süreç içerisinde yaşanan *1929 Dünya Ekonomik Buhranı*, ilerleyen zamanlarda pamuk fiyatlarını yarı yarıya indirmiştir. Özellikle 1932 yılından itibaren ağırlığını daha da derinden hissettirmeye başlayan

Kararıyla, Ekonomi Bakanlığı yetkili kılınmıştır. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 03.06.1930, s. 726; *Resmi Gazete*, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.

⁷² BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 162-134-1, Tarih: 31.12.1938.

kriz, 1929'da ortalama 70 kuruş olan pamuğu 1933'te 33 kuruşa düşürmüştür.⁷³

Aynı yılın bütçe görüşmeleri esnasında söz alan İzmir Milletvekili Halil Bey, pamuk ticareti bakımından Türkiye'de iç taşımacılığı sorunlu ve masraflı bulmaktadır. Halil Beyin İzmir Ticaret Odasından aldığı rakamlara göre, Pamuk, İzmir'den Avrupa iskelelerine tonu 60 şiline, yani 19 lira 60 kuruşa; Aydından İzmir'e ise 22 lira 80 kuruşa nakledilmektedir.⁷⁴

Ülke içi pamuk taşımacılığının masraflı olduğu bir dönemde 1935 yılında İzmir'de pamuk fiyatları 60 kuruşa kadar çıkmıştır. Bu yükselişin 10 kuruşu on günlük bir süre içerisinde gerçekleşmiştir.⁷⁵

Bu arada Türkiye Macaristan Ticaret Anlaşmasına bağlı tarifeden verilen 38.000 kg pamuklu kontenjanının tükenmesi nedeniyle bu pozisyondan Macar Hükümetine 30.000 kg'lık ilave bir kontenjan daha verilmesi, 5 Mayıs 1936'da Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁷⁶

Pamuk ve ürünlerinin dış pazarlarda rağbet bulduğu bir süreçte, 9 Haziran 1936 tarih ve 3018 sayılı *Ticarette Tağşişin Meni ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Numaralı Kanuna Ek Kanunun* yedinci maddesi uyarınca, İstanbul, İzmir, Mersin ve Adana'da Pamuk İhracatçıları Birliği teşkil edilmiştir.⁷⁷

Bu birliğin kurulmasıyla gerek dış ticarete pamuğun hak ettiği fiyatla müşteriye ulaştırılması gerekse üreticilerin emeğinin karşılığını almasının önü açılmıştır. Maliye Bakanı Fuad Ağralı'nın 1936 yılı bütçe görüşmeleri esnasında yaptığı konuşmada verdiği bilgilere göre, pamuğun değer fiyatla

⁷³ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 3, C. 22, 58. Birleşim, 27.05.1934, s. 313.

⁷⁴ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 1, C. 9, 66. Birleşim, 20.06.1932, s. 188.

⁷⁵ *Zaman*, 20 Kânunusani 1935, Sayı No: 212; 1938 yılı içerisinde İtalya'ya yapılan genel ihracatta pamuğun payı % 32, 38'dir. Selman Görkey, "İtalya ile Ticaretimiz", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 2.

⁷⁶ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 64-35-7, Tarih: 05.05.1936.

⁷⁷ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 09.06.1936, s. 918-919; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3330, 15 Haziran 1936; Servet Bergin, "İhracat Birlikleri", *İktisadi Yürüyüş*, S. 2, Yıl: 1 İkinci Kanun 1940, s. 9; 9 Haziran 1936 tarih ve 3018 sayılı Kanunun yedinci maddesine göre: Hükümet, gerekli gördüğü çevrelerde belirli malların ihracıyla ilgili ruhsatnameli tüccarların birlikler kurmalarını emredebilir. Her ruhsatnameli tüccar, çevresindeki birliğe üye olabilir. Bu birliklerin teşkilât ve idare tarzlarıyla denetim yöntemlerini gösteren statüleri, ilgililerin görüşleri alındıktan sonra Ekonomi Bakanlığınca düzenlenip Bakanlar Kurulunca onaylanır. Statülerde üyelerin birlikten çıkarılmasını gerektiren sebepler gösterilerek, üye olmayan tüccarların birliğin uğraş konusu olan mallarını ihraç edemeyeceği belirtilmiştir. Nadir Yurtoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi ile Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1960)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, Yıl: Bahar 2019, s. 479-480.

alıcıya ulaşmasında, faaliyet sahasını genişleten milli sanayinin, büyük rolü olmuştur. Tütün, fındık, incir gibi diğer tarım mahsulleri de değer fiyatla elden çıkarılmıştır.⁷⁸

Pamuğun dış ticarete revaç bulduğu sıralarda Türkiye'de pamuk endüstrisi ile ilgili yatırımlar da yapılmıştır. Adana'da S. R. Gilido Fabrikasının kuruluşu için İngiltere'nin Lloyds Bank Ltd. Şirketinden alınan kredi borcunun bakiyesini ödeme zorunluğu ortaya çıkmıştır. Bu borç bakiyesini ödemede ihraç bedellerinin kliring haricinde bırakılacağı İngiltere Takas Ofisince kabul edildiğine dair ilgili firma tarafından temin edilecek bir belgenin gösterilmesi kaydıyla pamuk çekirdeği küspesi ihracına izin verilmesi, 18 Mart 1938 tarihli Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁷⁹

Ayrıca 5 Ocak 1938 tarihli Türk- Romen Ticaret ve Kliring Anlaşmalarına bağlı gizli protokol hükümlerine göre, Romanya'ya gerçekleştirilen 800.000 liralık pamuk satışı karşılığında Türk Hükümetinin Bükreş'teki hesabına geçirilen pamuk bedelinin %70'inden 200.000 liranın Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca yaptırılan göçmen evleri kerestelerine ayrılması düşünülmüştür. Bu kerestelerin Romanya'dan temin edilerek adı geçen Bakanlığa tahsisi ve kalanın da aynı ülkeden Türkiye'ye ithal edilecek benzin bedellerine ayrılması, 8 Nisan 1938'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁸⁰

Yine Adana'da S. R. Gilido Fabrikasının İngiltere'ye borçlu bulunduğu sterlini ödemek üzere ve ihraç bedellerinin kliring haricinde bırakılacağı İngiltere Takas Ofisince kabul edildiğine dair ilgili firma tarafından temin edilecek bir belgenin gösterilmesi kaydıyla pamuk çekirdeği küspesi ihracına izin verilmesi, 30 Mayıs 1938'de Bakanlar Kurulunca onanmıştır.⁸¹

1923 ile 1938 yılları arasında Türkiye'den Avrupa ülkelerine pamuk ihracatı yapılmıştır.

⁷⁸ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, 67. Birleşim, 25.05.1936, s. 197; Maliye Bakanı Ağralı'nın açıklamalarına benzer ifadeler için Bk. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1936 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, S. Sayısı: 191, 25.05.1936, TBMM Matbaası, Ankara, 1936, s. 20.

⁷⁹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 82-19-1, Tarih: 18.03.1938.

⁸⁰ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 82-29-18, Tarih: 08.04.1938.

⁸¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 83-48-20, Tarih: 30.05.1938; 29 Temmuz 1938 güne saat 16'da Nazilli'nin Arpaz köyüne yağın yarım saatlik ceviz büyüklüğündeki dolu afeti 2.000 dekar pamuk mahsulünün %75'ini hasara uğratmıştır. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 118-825-3, Tarih: 09.08.1938.

Tablo 4'te aynı yıllar arasında Avrupa ülkelerine yapılan pamuk ihracat rakamları gösterilmiştir.

TABLO: 4. Türkiye'de Pamuk İhracat Miktarı ve Tutarı (1923-1938)

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton)	İhracat Tutarı (Lira)
1923	9.677	6.169.000
1924	12.519	11.390.000
1925	15.940	14.906.000
1926	16.817	11.525.000
1927	15.963	10.199.000
1928	14.654	10.066.000
1929	16.373	10.898.000
1930	28.608	14.270.000
1931	20.178	6.321.000
1932	9.142	2.747.000
1933	3.957	1.233.000
1934	13.029	5.183.000
1935	14.964	6.516.000
1936	21.959	9.083.000
1937	11.233	5.405.000
1938	25.888	10.140.000

Kaynak: İGM, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, Yayın No: 14, Ankara, 1931, s. 309; İGM, *İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 262; İGM, *İstatistik Yıllığı 1932-1933*, Yayın No: 34, Ankara, 1933, s. 276; İGM, *İstatistik Yıllığı 1934-1935*, Ankara, 1935, s. 417; İGM, *İstatistik Yıllığı 1935-1936*, Yayın No: 88, Ankara, 1936, s. 306; İGM, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 259.

Tablo 4'e göre, 1923'ten 1938 yılına kadar olan dönemde Türkiye'de pamuk ihracat miktarı ile tutarları yıldan yıla istikrarsız bir seyir takip etmiştir. 1923'te 9.677 ton olan pamuk ihracatı 16.211 ton artışla 1938'de 25.888 tona; Buna karşılık 6.169.000 lira değerindeki ihracat tutarı 3.971.000 lira artışla 1938'te 10.140.000 liraya yükselmiştir. Bu suretle 1923'ten 1938'e kadar olan dönemde ihracat miktarında %167,52; ihracat tutarında ise %64,37 oranında bir artış sağlanmıştır.

4. Pamukla İlgili Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Gerçekleştirilen Temas, Kongre ve Toplantılar

Atatürk Dönemi'nde pamuk ticareti alanında yapılan çalışmaların yanı sıra pamukla ilgili çeşitli temas, kongre ve toplantılar da gerçekleştirilmiştir. Pamuk üretimini artırmak ve sorunlarını dile getirmek amacıyla 1924 yılı içerisinde Adana'da ilk pamuk kongresi düzenlenmiştir. Kongrenin gündemini, pamuğun üretim, ıslah, zararlılarıyla mücadele ve endüstrisi

teşkil etmiştir. Kongrede bilhassa üretimin yetersizliğiyle ilgili tespitlerde bulunulması, pamuk tarımının ne kadar geri kaldığı gerçeğinin ileri sürülmesine yol açmıştır.⁸²

Pamuğun Türk ekonomisi üzerindeki önemini bilen Cumhuriyet hükümetleri, bu mahsulün durumunu, yaptığı toplantılarda aldığı kararlarla değerlendirme fırsatı bulmuştur. 1931 yılının Ocak ayında *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti* tarafından tarımsal sorunları ortaya koymak ve bu sorunlara çözüm yolları önermek amacıyla I. Türkiye Ziraat Kongresi düzenlenmiştir.⁸³

Kongreye *Adana Pamuk Tecrübe İstasyonu Müdürü Kemal Bey* tarafından *Pamuk Başlığı* altında bir rapor sunulmuştur. Rapora göre, Adana pamuk üreticisi birkaç yıldır sıkıntı içerisindeydi. Özellikle 1931 yılı itibari ile bu sıkıntı daha da artmıştır. Pamuğun dünya piyasalarındaki değer kaybının yanında Adana pamuğunun kaybı daha fazladır. Bu kaybı, Türk pamuğunu dış ülkelere pazarlayacak tüccar sayısının azlığı tetiklemiştir. Kemal Bey raporunun devamında, ülke pamuğunun kalite yetersizliğinden de bahsetmektedir. Bu pamuklar 20-22 mm boyunda ve açık krem rengindedir. Tel uzunluklarının değişmesi kusurlarının fazla olmasına yol açmıştır. Bu kusurlar nedeniyle elde edilen elyafın dayanıklılığı zayıftır. Ayrıca pamuklar, toplama esnasında yapılan işlemlerin kötülüğü sebebiyle kirlidir. Ekonomik değer olarak Türk pamuklarından ancak 22 numara kaba iplik elde edilebilmektedir. Bu tür ipliklerle de çarşaf, basma, yatak çarşafı, peşkir ve havlu bezi gibi ürünler imal edilmiş; gömlek, iç çamaşırı, entari yapımında kullanılan bezlerin üretimin de ise 36 numarayı aşan ipliklerin kullanılması gerekli görülmüştür. Bu ipliklerin 26,5 ile 31 mm uzunluğundaki pamuklardan üretilmesi, Türk pamuğunun iç pazarlarda rağbet bulması için uzunluklarının 26 mm'nin üzerine çıkarılmasını zorunlu hale getirmiştir. Deneme istasyonunun her yıl üreticiye temin ettiği 17.000 ton kaliteli tohumun ihtiyacı karşılayamaması, köylünün de üretim sürecine titizlikle katılmasını gerekli kılmıştır.⁸⁴

⁸² Üstar, a.g.m., s. 7.

⁸³ *Açıksöz*, 17 Kânûn-ı Sâni 1931, Sayı No: 2634.

⁸⁴ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Yıl: 2016/1, s. 59-60; Türkan Çetin, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 6, Yıl: 1996, s. 220-221.

Kongrede pamuk ile ilgili alınan tavsiye niteliğinde kararlar 10 madde halinde şöyle özetlenmektedir:⁸⁵

1. Pamuk tarımı için verilen kredilerin vadesi uzun ve faizinin de az olması.
2. Pamukların mümkün olduğu kadar ülke içerisinde kullanılmasını temin edecek kurumların meydana getirilmesi.
3. Türkiye'ye pamuklu dokuma ithal eden ülkelere Türk pamuklarını satın almaları konusunda yapılacak ticaret sözleşmelerini esas almalarının temin edilmesi.
4. Pamuk tarımını sıra üzerine yapma ve makine ile çapalamanın üreticiler arasında yaygınlaştırılarak teşviki ve mibzer ile çapa makinesi almak isteyenlere taksitle dağıtımının sağlanması.
5. Genel sulama tesisleri yapılmaya kadar sulama yapacak çiftçilere araç tedarikinde yardım edilmesi ve yapılan çalışmalarda bilgi ve yeteneklerinin artırılması.
6. Pamuk tarımında makine kullanımını sekteye uğratacak kararların alınmaması.
7. Pamuk üretim çevrelerine gelecek işçilere demiryolları yönetimince indirimli tarifelerin uygulanması.
8. Adana Pamuk İstasyonunun takviye edilerek daha verimli hale getirilmesi ve Aydın çevresinde de bir pamuk istasyonunun tesis edilmesi.
9. Türkiye'de pamuk üretimi yapılamayan yerlere Adana'dan pamuk gönderilmesinin yasaklanmaması ve İzmir'e sevk edilecek pamuklar üzerindeki memnuniyet kararının ise tekrar gözden geçirilmesi.
10. Pamuk tarımının gelişimiyle ilgili bir broşür hazırlanarak ücretsiz olarak çiftçilere dağıtılması.

Türkiye I. Ziraat Kongresi ardından pamukla ilgili yurtdışı temaslarında bulunmak üzere bir kısım yetkililere de görevler verilmiştir. Pamuk hakkında incelemelerde bulunmak üzere Mısır'a gidecek Merkez Bankası İdare Meclisi üyelerinden Eski Ziraat Müsteşarı Müderris İhsan Abidin Beye siyasi pasaport verilmesi, Bakanlar Kurulunun 12 Ocak 1933 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.⁸⁶

⁸⁵ Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-IV", s. 13.

⁸⁶ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 33-4-15, Tarih: 12.01.1933.

5. Pamuk Alanında Şirketleşme ve Kooperatifleşme Yönünde Yapılan Faaliyetler

Atatürk Dönemi'nde pamuk alanında şirketleşme ve kooperatifleşme yönünde çalışmalar da yapılmıştır. 20 Haziran 1929'da idare merkezi İstanbul olmak üzere 3.000.000 lira sermaye ile *Pamuk ve Nebati Yağlar Sanayii TAŞ* kurulmuştur. İstanbul Milletvekili Süreyya Paşa, *The Oriental Industrial Monopolies Ltd. Şirketi* adına Monsieur P. Motet, Maitre A. Vuccino, Maitre A. Biliotti ve Türk Ticaret ve Sanayi Bankası A.Ş. Müdürü Hüseyin Şaban Bey tarafından kurulan şirketin belli başlı amaçları şunlardır:⁸⁷

1. Pamuk çırçır ve iplik fabrikaları teşkil etmenin yanı sıra pamuk ve sair maddeleri dokuyup, boyamak,
2. Yağhane ve bitkisel maddelere ilişkin sanayi kurmak,
3. Hammadde satın almak,
4. Numune çiftlikleri, deneme tarlaları ve tarım istasyonları ihdas etmek.

Atatürk Dönemi'nde Pamuk ve Nebati Yağlar Sanayi Şirketinin kuruluşundan takriben iki ay sonra Pamuk Kooperatiflerinin de teşkil edilmeye başlandığı gözlemlenmektedir. Üretimi takviye, sürümü artırma ve ortakların ürünlerinden yararlanılmasını temin etmek amacıyla merkezi Koçarlı olmak üzere kırk yıl süre ve hisse senetlerinden ibaret sermaye ile teşkiline başlanan *Aydın Pamuk Müstahsilleri Kooperatif Ortaklığı*'nın Ekonomi Bakanlığında gönderilen esas sözleşme tasarısı, 25 Ağustos 1929'da Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır.⁸⁸

Benzer şekilde pamuk ticaretiyle uğraşmak amacıyla Adana pamuk üreticileri tarafından merkezi Adana olmak üzere 12.500 lira sermaye ile teşkiline başlanan *Adana Müstahsilleri Satış Kooperatifinin* Ekonomi Bakanlığında gönderilen esas sözleşme tasarısı, 25 Mart 1931'de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.⁸⁹

Aynı yılda Tarsus'ta pamuk ticaretiyle uğraşmak üzere 10.000 lira sermaye ile üreticiler tarafından teşkiline teşebbüs edilen *Tarsus Pamuk Müstahsilleri Satış Kooperatifinin* Ekonomi Bakanlığı tarafından gönderilen

⁸⁷ A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, Ankara, 1997, s. 15.

⁸⁸ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 5-41-10, Tarih: 25.08.1929.

⁸⁹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 19-21-6, Tarih: 25.03.1931.

esas sözleşme tasarısı, Bakanlar Kurulunun 18 Mayıs 1931 tarihli toplantısında okunarak tasdik edilmiştir.⁹⁰

Atatürk Dönemi'nde pamuk satış kooperatiflerinin yanı sıra pamuk şirketlerinin de ihdas edilmeye devam edildiği görülmektedir. Tasfiye halinde bulunan *İzmir Pamuk İmalatı Türk Anonim Şirketinin* evvelce elinde bulunan Pamuk İplik Dokuma Fabrikasını satarak işletmek amacıyla merkezi İzmir'de 50 yılı süre ve 1.100.000 lira sermaye ile *İzmir Pamuk Mensucat Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Adı geçen şirketin Ekonomi Bakanlığından gönderilen esas sözleşme tasarısı ve sermayesinin dörtte birini ödediğini gösteren banka mektubu, Bakanlar Kurulunun 9 Haziran 1932 tarihli toplantısında onaylanmıştır.⁹¹

Ayrıca Türkiye İş Bankası, Türk Tecim Anonim Şirketi ve bazı özel şahıslar tarafından yağ imalatı ve unculuk işleriyle uğraşmak amacıyla 28 yıl süre ve 400.000 lira sermaye ile Mersin'de *İçel Pamuk ve Yağ ve Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Adı geçen şirketin Ekonomi Bakanlığından gönderilen esas sözleşme tasarısı ve sermayesinin dörtte birinin tedarik edildiğini gösteren banka mektubu, 4 Ağustos 1938 tarihinde Bakanlar Kurulunca incelenerek onaylanmıştır.⁹²

6. Pamuk Zararlılarıyla Mücadele

Cumhuriyetin ilanı başlarında pamuk mahsulüne musallat olan haşerelerin imhası ile ilgili çalışmalar da yapılmış, 14 Temmuz 1925 tarih 541 sayılı *Pamuklara Arız Olan Haşerat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumlarının Islahı Hakkında Kanun* kabul edilmiştir. Bu Kanunun ikinci maddesine göre, herhangi bir yerde haşere veya bulaşıcı hastalık ortaya çıktığının ziraat memurları tarafından bildirilmesi ardından, bizzat yörenin en büyük mülkiye amirinin başkanlığı altında, ziraat müdür veya memuru, ziraat odası başkanı, idare meclisi ve belediyeden gönderilecek birer üyeden oluşan bir mücadele komisyonu teşkil edilmiştir. Bu komisyonun başkan ve üyelerine mücadele süresince verilecek ücret, Tarım Bakanlığınca uygun görülen zararlı hayvan ve haşerenin yok edilmesi bütçesinden karşılanmıştır.⁹³

⁹⁰ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 19-30-7, Tarih: 18.05.1931.

⁹¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 29-46-4, Tarih: 09.06.1932.

⁹² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 84-72-18, Tarih: 04.08.1938.

⁹³ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 14.07.1924, s. 37-38; *Resmi Gazete*, Sayı No: 83, 25 Ocak 1925; Bu Kanun 1056 Sayılı *Pamuklara Arız Olan Haşerat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumlarının Islahı Kanununun 1, 2, 3, 5, 6, 8. Maddelerini Muaddil Kanun* ile değişikliğe uğramıştır. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1931 Senesi Bütçesi Hakkında 1/80 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: F., C. 3, 14.07.1931,S.

Pamuğun hastalık ve zararlılarına karşı 1936 yılından itibaren de mücadele faaliyetleri sürdürülmüştür. ABD ve kısmen de Rusya'da uygulanan toz ilaç kullanımı yoluyla yapılan mücadelede Türkiye'deki mahsul zararlıları azaltılmıştır.⁹⁴

1937 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Adana ve İçel'de yapılacak pamuk böcekleri mücadelesinde kullanılmak üzere dış ülkelerden getirilmesi zorunlu 1.000 ton kalsiyum arseniyat prepatına ihtiyaç duyulmuştur. Adı geçen prepatın Almanya, İtalya ve Fransa gibi kliringde anlaşmalı ülkelerden, 2490 sayılı *Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu*'nun 46. maddesinin O fıkrası hükmüne göre pazarlıkla satın alınması, 23 Mart 1937 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir.⁹⁵

Ayrıca pamuklara musallat olan pembe kurt ve zararlı böceklerle mücadelede incelemeler yapmak üzere altı ay süre ile dış ülkelerden bir uzman çağırılması için 1937 yılı döviz cetvellerinin yabancı uzmanlar faslına konulan ödenekten 4.000 dolarlık dövize izin verilmesi, 23 Haziran 1937'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁹⁶

Sonuç

Cumhuriyetin ilanının ilk yıllarında pamuk üretimi ve ihracatını önemli bir husus olarak değerlendiren Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye'de milli bir dokuma sanayinin kurulup bu sanayinin ihtiyaç duyduğu miktar ve kalitede üretimin gerçekleştirilmesi yolunda çaba harcamıştır. Ancak yerli pamuk türü ile hedef üretime ulaşamayacağı anlaşılmış, farklı türde pamuk tohumlarının ülkeye getirilip denenmesi ardından verimi yüksek ABD kökenli Akala türünün Ege Bölgesi, Cleveland türünün Adana çevresi iklim ve toprağına uygun olduğu tespit edilmiştir. Bu ürünlerin ekim çalışmalarının yapıldığı 4-5 yıllık süreçte pamuk üretiminde verim bolluğunun yaşanması, Avrupa'ya yapılacak ihracatın artırılıp milyonlarca lira dövizin ülkeye kazandırılmasının önünü açmıştır.

No: 50, s. 140; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1932 Senesi Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: 1, C. 9, 20.06.1932, S. No: 156, TBMM Matbaası, Ankara, 1932 s. 300 ;1056 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 5, 28.05.1927, s. 279-280; *Resmi Gazete*, Sayı No: 608, 15 Haziran 1927; *Pamuk Mahsulüne Arız Olan Haşerelelerin İmhası Hakkında Kanun Tasarısı* için ayrıca Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 11-56-10, Tarih: 30.11.1924.

⁹⁴ Recep Görkmen, "Zirai Mücadele İşleri", *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 37.

⁹⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 73-23-10, Tarih: 23.03.1937; 2490 sayılı *Artırma, Eksiltme ve İhale Kanununun* 46. maddesinin O fıkrası için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 02.06.1934, s. 717; *Resmi Gazete*, Sayı No: 2723, 10 Haziran 1934.

⁹⁶ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 76-57-14, Tarih: 23.06.1937.

Ekseriyeti Nazilli ve Adana pamuk istasyonlarınca üretilip çiftçiler tarafından ekilen Akala ve Cleveland türü bu pamuk tohumlarının aynı zamanda dekar başına üretim maliyetini de düşürmesi, çiftçilerin gelirlerini artırarak daha fazla para kazanmalarını sağlamıştır. Dahası Hindistan kökenli 15-22 mm lif uzunluğuna sahip 16 numara iplik yapımında kullanılan ve ancak kaba kumaş imal edilen yerli türe göre, 24 ile 28 mm lif uzunluklarına sahip 40-60 numaraya kadar iplik imal eden Cleveland ve Akala türlerinin dokuma endüstrisine girmesi, ince kumaşların dokunulmasına ve tekstil sanayinin gelişmesine yol açmıştır.

Mibzer ve çapa makineleri gibi modern tarım aletlerinin yurtdışından getirilerek pamuk yetiştiriciliğinde kullanılması ve yabancı uzmanların üretim, ihracat, tohum ıslahı ve makineli tarım konusunda bilgi ve deneyimlerinden yararlanılması, üretim artışını tetikleyen diğer bazı nedenler arasında yer almıştır. Bunların ilaveten pamukla ilgili ulusal ve uluslararası düzeyde kongre ve toplantıların düzenlenmesinin yanı sıra bataklıkların kurutulması pamuk zararlılarıyla mücadele edilmesi de, üretim ve ihracatın artırılmasında etkili olmuştur. Ayrıca pamuk alanında şirketleşme ve kooperatifleşme yönünde yapılan örgütlenmelerle de tefecilerin fiyatları düşürme yönündeki piyasa müdahaleleri önlenmiştir.

Pamuk üretiminin artırılması, üretim merkezlerinde ekonomik canlılığı da beraberinde getirmiştir. Mahsulün toplanma sürecinde yapılan mevsimlik göçler bölgede önemli bir nüfus hareketliliğini oluşturmuştur. Bu hareketlilik zamanla pamuk üretim merkezlerinin imkânlarının artırılarak birer cazibe merkezi haline dönüştürülmesini temin etmiştir. Bu da mevsimlik göçleri kalıcı hale getirerek nüfusun daha da artması ve akabinde pamuk sanayinin tesis edilmesinin önünü açmıştır. Pamuğun bir ticaret malı olarak değerlendirilip endüstrisinden de yararlanılması, ulaşım ve yol yapım çalışmalarıyla ticari faaliyetleri yoğunlaştırmıştır.

Pamuk üretiminin artırılması birçok sektörün gelişmesine de ön ayak olmuştur. Pamuktan iplik elde edilmesiyle dokuma sektörüne; çiğit denilen pamuk tohumlarından yağ üretilmesiyle yağ sektörüne; sabun elde edilmesiyle temizlik sektörüne; selüloz elde edilmesiyle kâğıt sektörüne; ahşap üretiminde kullanılmasıyla mobilya sektörüne; küspesinin gübre ve hayvan yemi olarak değerlendirilmesiyle tarım ve hayvancılık sektörlerine; hekimlikte kök kabukları, yaprak ve tohumlarından yararlanılmasıyla sağlık sektörüne; patlayıcı madde imalinde kullanılmasıyla da silah ve savunma sektörüne destek sağlanmıştır.

Sonuç itibariyle üretimi ve ticaretiyle birçok sektöre destek sağlayan pamuğun, aynı zamanda binlerce aileye geçim kaynağı teşkil etmesi ve dış ülkelere de ihracıyla milli ekonomiye önemli katkılar sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 6-46-18, Tarih: 23.01.1923.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 172-193-4, Tarih: 12.10.1924.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 11-56-10, Tarih: 30.11.1924.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 5-41-10, Tarih: 25.08.1929.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 18-19-5, Tarih: 18.03.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 19-21-6, Tarih: 25.03.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 19-30-7, Tarih: 18.05.1931.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 29-46-4, Tarih: 09.06.1932.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 33-4-15, Tarih: 12.01.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 34-19-8, Tarih: 25.03.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-54-7, Tarih: 29.07.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-56-3, Tarih: 07.08.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 41-89-10, Tarih: 18.12.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 41-92-5, Tarih: 30.12.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 42-6-1, Tarih: 04.02.1934.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 51-3-16, Tarih: 15.01.1935.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 51-6-17, Tarih: 27.01.1935.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 54-32-3, Tarih: 28.04.1935.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 58-80-3, Tarih: 23.10.1935.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 59-88-9, Tarih: 19.11.1935.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 64-35-7, Tarih: 05.05.1936.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 64-39-2, Tarih: 13.05.1936.

- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 13-76-3, Tarih: 16.10.1936.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 185-276-8, Tarih: 30.11.1936.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 71-7-16, Tarih: 27.01.1937.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 72-19-6, Tarih: 16.03.1937.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 73-23-10, Tarih: 23.03.1937.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 76-57-14, Tarih: 23.06.1937.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 185-276-10, Tarih: 24.08.1937.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 82-19-1, Tarih: 18.03.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 82-29-18, Tarih: 08.04.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 83-48-20, Tarih: 30.05.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 158-112-1, Tarih: 29.07.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 24-138-18, Tarih: 02.08.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 84-72-18, Tarih: 04.08.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 118-825-3, Tarih: 09.08.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 84-78-2, Tarih: 02.09.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 162-134-1, Tarih: 31.12.1938.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 5-49-3, Tarih: 09.10.1949.

II. RESMİ YAYINLAR

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi ve Zabıt Ceridesi

- TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 14.07.1924, s. 37-38.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 03.03.1925, s. 88.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 3, 22.04.1925, s. 289.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 5, 28.05.1927, s. 272-280.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 03.06.1930, s. 726.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 02.06.1934, s. 717.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 13, 05.07.1934, s. 988.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 27.01.1936, s. 196-197.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 16, 09.06.1936, s. 918-919.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 14.06.1937, s. 847.

- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 2, Toplantı: C. 18, 102. Birleşim, 14.04.1925, s. 20.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Maliye Vekâleti 1927 Senesi Bütçesine Tahsisatı Munzamma İlâvesine Dair Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 3, Toplantı: 1, C. 3, 62. Birleşim, 19 Nisan 1928, Sıra Numarası: 101, s. 26, 162-163.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1931 Senesi Bütçesi Hakkında 1/80 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: F., C. 3, 14.07.1931, S. No: 50, s. 140.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 1, C. 9, 66. Birleşim, 20.06.1932, s. 188
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1932 Senesi Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: 1, C. 9, 20.06.1932, S. No: 156, TBMM Matbaası, Ankara, 1932 s. 300.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1933 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 4, Toplantı: 2, C. 15, 15.05.1933, S. No: 165, TBMM Matbaası, Ankara, 1933, s. 284.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 4, Toplantı: 3, C. 22, 58. Birleşim, 27.05.1934, s. 313.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 4, Toplantı: 3, C. 22, 27.05.1934, s. 154.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: F, C. 3, 27. Birleşim, 22.05.1935, s. 163.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: F, C. 3, 22.05.1935, s. 161.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, 67. Birleşim, 25.05.1936, s. 197.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1936 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, S. Sayısı: 191, 25.05.1936, TBMM Matbaası, Ankara, 1936, s. 20.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 1, C. 11, 25.05.1936, s. 163.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 2, C. 18, 63. Birleşim, 24.05.1937, s. 184-185.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 2, C. 18, 24.05.1937, s. 171.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 64. Birleşim, 23.05.1938, s. 130.

- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, s. 173.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: F, C. 2, 22.05.1939, s. 180.

B. Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı No: 83, 25 Ocak 1925.

- _____, Sayı No: 87, 4 Mart 1925.
- _____, Sayı No: 97, 28 Nisan 1925.
- _____, Sayı No: 608, 15 Haziran 1927.
- _____, Sayı No: 1513, 7 Haziran 1930.
- _____, Sayı No: 2723, 10 Haziran 1934.
- _____, Sayı No: 2752, 15 Temmuz 1934.
- _____, Sayı No: 3221, 27 Ocak 1936.
- _____, Sayı No: 3330, 15 Haziran 1936.
- _____, Sayı No: 3630, 14 Haziran 1937.

C. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Yayınları

İGM, *İstatistik Yıllığı 1930*, Ankara, 1930, s. 182.

- _____, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, Yayın No: 14, Ankara, 1931, s. 190, 262, 309.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1931-1932*, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 200.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1932-1933*, Yayın No: 34, Ankara, 1933, s. 209, 276.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1934-1935*, Ankara, 1935, s. 417.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1935-1936*, Yayın No: 88, Ankara, 1936, s. 306.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1936-1937*, Yayın No: 115, Ankara, 1937, s. 171.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1938-1939*, Yayın No: 142, Ankara, 1939, s. 180, 259.
- _____, *İstatistik Yıllığı 1948*, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 269.
- DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 127, 153, 162.
- _____, *İstatistik Göstergeler 1923-1995*, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106, 130.

_____, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 190-191, 222, 226.

_____, *İstatistik Göstergeler 1923-2002*, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 186-187, 218, 222.

TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2006*, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 199-200, 227, 231.

_____, *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Yayın No: 3890, Ankara, 2012, s. 184-185, 189.

_____, *İstatistik Göstergeler 1923-2012*, Yayın No: 4132, Ankara, 2013, s. 171, 174.

III. SÜRELİ YAYINLAR

A. Dergiler

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (1954)

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (1996)

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi (1991)

İktisadi Yürüyüş (1940-1951)

Journal of History School (2017)

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2016)

Tarım Bakanlığı Dergisi (1947)

Türk Ekonomisi (1945)

Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (2019)

B. Gazeteler

Açıksöz (17 Kânun-ı Sâni 1931)

Akşam (17 Teşrinievvel 1936)

Anadolu (20-21 Teşrinievvel 1936)

Haber (20 Birinciteşrin 1936)

Hâkimiyet-i Milliye (9 Nisan 1923)

Ulus (17 İlkteşrin 1936)

Yeni Asır (18 Teşrinievvel 1936)

Zaman (20 Kânunusani 1935)

IV. KİTAPLAR

- AFETİNAN, Ayşe, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, C. 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979.
- Atatürk ve Tarım*, Tarım ve Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, TBMM'de Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, 1906-1938, Yayına Hazırlayanlar: Ali Sevim vd., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam 1922-1938*, C. 3, Remzi Kitabevi, 9. Basım, İstanbul, 1985.
- CHP, *15. Yıl Kitabı*, Ankara, 1938.
- Cumhuriyetin 15. Yılında Türkiye*, C. 5, Haz.: İzzet Öztoprak vd., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.
- ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1962.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. 6, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. 7, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C. 3, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 2. Basım, Ankara, 1997.
- ÖZÇELİK, Ahmet, *Tarım Tarihi ve Deontolojisi*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. 1, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

YURTOĞLU, Nadir, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

ZEYTİNOĞLU, Erol, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Met/er Matbaası, İstanbul, 1978.

V. MAKALELER

AĞAOĞLU, Samet, "Mütehassıs Pamuk İşçisi Yetiştirilmesinin Ehemmiyeti Nedir?", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 11.

AKTAN, Reşat, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması Hâdisesinin Ekonomik Analizi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Yıl: 1954, s. 11-44.

BAYKARA, Tuncer, "Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VI, Yıl: 1991, s. 1-23.

BERGİN, Servet, "İhracat Birlikleri", *İktisadi Yürüyüş*, S. 2, Yıl: 1, İkinci Kanun 1940, s. 9,12.

ÇETİN, Türkan, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 6, Yıl: 1996, s. 213-226.

DARKOT, Besim, "Pamuk", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1953, s. 48-54.

DOĞUKAN, Suphi Rıza, "Türkiye'de Pamuk", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 29, Yıl: 2, 16 Şubat 1941, s. 12-13.

_____, "Türkiye'de Pamuk-II", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 30, Yıl: 2, 1 Mart 1941, s. 8.

_____, "Türkiye'de Pamuk-III", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11.

_____, "Türkiye'de Pamuk-IV", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 33, Yıl: 2, 16 Nisan 1941, s. 13, 20.

GÜNVER, Nizamettin, "Yurdumuzda Pamuk", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 4, 20.

GÖRKEY, Selman, "İtalya ile Ticaretimiz", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 2.

- GÖRKMEN, Recep, “Zirai Mücadele İşleri”, *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 37.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya, KAYIRAN, Mehmet, “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Yıl: 2016/1, s. 33-82.
- TURGAY, Necati, “Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz”, *İktisadi Yürüyüş*, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9, 69.
- _____, “Tarım Bakanlığı Bünyesinde Pamuk İşleri Müdürlüğü Vazife ve Teşkilatı”, *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 3, Yıl: 1, Aralık 1947, s. 18.
- ÜSTAR, M. Faik, “İstihsal ve Kalite Bakımından Düzelen Pamukçularımızın Saadet Yılı”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 11, S. 258, Yıl: 11, s. 7.
- YAZICIOĞLU, Turgut, “Nebati Yağ İstihsal Durumu”, *Türk Ekonomisi*, S. 30, Yıl: 3, Aralık 1945, s. 179-184.
- YAZMAN, Aslan Tufan, “Beyaz Altın”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1.
- _____, “Pamuk ve Ege Çiftçisi”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 1.
- _____, “Pamuk Kongresinden Alınan Neticeler”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 27, Yıl: 2, 16 İkinci Kanun 1941, Birinci teşrin 1940, s. 1.
- YAZMAN, Ekrem, “Nazilli Pamuk İstasyonu”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 21, Yıl: 1, 15 Birinci teşrin 1940, s. 5.
- YURTOĞLU, Nadir, “Cumhuriyet Dönemi Ziraatte Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)”, *Journal of History School*, S. 29, Yıl: 10, Mart 2017, s. 277-312.
- _____, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi ile Ticareti Üzerine Tarihsel Bir Bakış (1923-1960)”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, Yıl: Bahar 2019, s. 472-510.

VI. TEZLER

- BASHIMOV, Guchgeldi, *Türkmenistan’da Pamuk Üretiminin Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi ve Pazarlama Sorunlarının Analizine Yönelik Bir Araştırma*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2018.
- ÖZER, Osman Orkan, *Pamuk Üretimi, Satış Fiyatı Stratejileri ve Piyasanın Gelecekteki Durumu: Aydın İli Örneği*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

VII. DİJİTAL KAYNAKLAR

“Pamuk Hakkında”, <http://akalapamuk.com.tr/pamuk-hakkinda/>; Erişim Tarihi: 29.06.2019.

“Pamuk Yetiştiriciliği” http://www.tarimkutuphanesi.com/PAMUK_YETISTIRICILI_GI_00038.html; Erişim Tarihi: 29.06.2019.